

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ
ШЕРХАН МҰРТАЗА АТЫНДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ТАРАЗ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ИНСТИТУТЫ

International Taraz
Innovative Institute
named after Sherkhan Murtaza

«ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖАСТАР: ЗЕРТТЕУЛЕРДІҢ ҚАЗІРГІ ТАҢДАҒЫ
МӘСЕЛЕЛЕРІ» АТТЫ СТУДЕНТТЕР МЕН МАГИСТРАНТТАРДЫҢ XV
РЕСПУБЛИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ-ТӘЖІРИБЕЛІК КОНФЕРЕНЦИЯСЫНЫҢ
ЕҢБЕКТЕР ЖИНАҒЫ
21-22 сәуір, 2023 ж.

СБОРНИК ТРУДОВ
XV РЕСПУБЛИКАНСКОЙ НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКОЙ КОНФЕРЕНЦИИ
СТУДЕНТОВ И МАГИСТРАНТОВ
«НАУКА И МОЛОДЕЖЬ: ПРОБЛЕМЫ СОВРЕМЕННЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ»
21-22 апреля, 2023г.

COLLECTION OF WORKS OF XV REPUBLICAN SCIENTIFIC AND PRACTICAL
CONFERENCE OF STUDENTS AND UNDERGRADUATES
«SCIENCE AND YOUTH: PROBLEMS OF MODERN RESEARCH»
April 21-22, 2023

Тараз, 2023

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ
ШЕРХАН МҰРТАЗА АТЫНДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ТАРАЗ
ИННОВАЦИЯЛЫҚ ИНСТИТУТЫ**

**«ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖАСТАР: ЗЕРТТЕУЛЕРДІҢ ҚАЗІРГІ ТАҢДАҒЫ МӘСЕЛЕЛЕРІ»
АТТЫ СТУДЕНТТЕР МЕН МАГИСТРАНТТАРДЫҢ XV РЕСПУБЛИКАЛЫҚ
ҒЫЛЫМИ-ТӘЖІРИБЕЛІК КОНФЕРЕНЦИЯСЫНЫҢ
ЕҢБЕКТЕР ЖИНАҒЫ
21-22 сәуір, 2023 ж.**

**СБОРНИК ТРУДОВ
XV РЕСПУБЛИКАНСКОЙ НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКОЙ КОНФЕРЕНЦИИ
СТУДЕНТОВ И МАГИСТРАНТОВ
«НАУКА И МОЛОДЕЖЬ: ПРОБЛЕМЫ СОВРЕМЕННЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ»
21-22 апреля, 2023г.**

***COLLECTION OF WORKS OF XV REPUBLICAN SCIENTIFIC AND PRACTICAL
CONFERENCE OF STUDENTS AND UNDERGRADUATES
«SCIENCE AND YOUTH: PROBLEMS OF MODERN RESEARCH»
April 21-22, 2023***

Тараз, 2023

ӘОЖ 159.9: 001.891

КБЖ 88.8

F20

Редакция алқасы/Редакционная коллегия

Муслимов Н.Ж., Сулейменов Ж.Т., Абдуалы А.Б., Баяндин М.А., Тажибаев С.Д., Кадырова А.С., Буоклиев Н., Құлабекова Г.Қ., Құрманбекова А.С., Ботабаева Ә.Е., Асқарбекқызы Н., Нургабылов М.Н., Қуатбеков Ж.А., Тамабаева Қ.Ә., Несипбаева И.С., Онгарбаева М.Б., Маликтаева П.М., Айтекова К.У., Мырзабеков Д.Е., Шырақбаев А.Б., Газаев А.И., Саткей Т.Б., Исаков Ғ.Ж., Есперов Е.И., Джекенов П.С., Сихаев А.А., Беркенова Р.А., Елубаева Р.С., Нұрманалиева Ұ.Т., Арыстанғалиева В.А., Молдахметов М.М., Байлыбеков Ғ.Р., Ниязова П.Р., Жайшылық Н.П.

F20 «Ғылым және жастар: зерттеулердің қазіргі таңдағы мәселелері» атты студенттер мен магистранттардың XV Республикалық ғылыми- тәжірибелік конференция жинағы. Қазақстан, Тараз, 21-22 сәуір, 2023 ж. –бет.

«Наука и молодежь: проблемы современных исследований», сборник трудов XV Республиканской научно-практической конференции – Казахстан, Тараз, 21-22 апреля, 2023 г. – , стр.

ISBN 978-601-7419-21-11

2023 жылдың 21-22 сәуірінде XV Республикалық ғылыми- тәжірибелік конференцияның «Ғылым және жастар: зерттеулердің қазіргі таңдағы мәселелері» студенттер мен магистранттардың ғылыми - зерттеу жұмыстарының мақалалар жинағы. Конференцияда келесі бағыттар бойынша ғылыми мәселелер қарастырылды: педагогика ғылымдары және пәнаралық мамандық: педагогика және психология, мектепке дейінгі оқыту және тәрбиелеу, бастауыш оқытудың педагогикасы мен әдістемесі, қазақ тілі мен әдебиеті, шет тілі ұлтаралық қарым-қатынас құралы ретінде, дене шынықтыру және спорт, кәсіптік оқыту, көркем еңбек және сызу, стандарттау, сертификаттау және метрология, ветеринария және өсімдік шаруашылығы: стандарттау, сертификаттау және сапаны бақылау, агрономия, ветеринария, экономика және басқару: қаржылық аспектілер мен практика, бухгалтерлік есеп және аудит, менеджмент, мемлекеттік қызмет, заманауи экономикалық процестер, басқару жүйелерін зерттеу, құқықтық мәселелер: саяси-құқықтық аспектілер, құқықтану, қылмыстық құқық және процестер, мемлекеттік қызмет саласындағы заңгер, гуманитарлық-табиғи аспектілер және ақпараттық-коммуникациялық технологиялар: отандық тарих, информатика мен математикадағы заманауи тәсілдер, физика, химия, география.

Көпшілік оқырмандарға арналған.

Жинақ материалдарының электрондық нұсқасы сайтта орналастырылған

Конференцияға қатысушылардың ғылыми мақалаларының жинағы материалдар бойынша дайындалған, электронды түрде ұсынылған. Материалдардың мазмұны үшін жауапкершілік мақала авторлары.

Сборник статей научно-исследовательской работы студентов и магистрантов XV Республиканской научно-практической конференции «Наука и молодежь: проблемы современных исследований» 21-22 апреля 2023 г. На конференции рассмотрены научные проблемы по следующим направлениям: стандартизация, сертификация и метрология, ветеринария и растениеводство: стандартизация, сертификация и контроль качества, агрономия, ветеринария, экономика и управление: финансовые аспекты и практика, бухгалтерский учет и аудит, менеджмент, государственная служба, современные экономические процессы, исследование систем управления, правовые вопросы: политико-

правовые аспекты, юриспруденция, уголовное право и процессы, юрист в сфере государственной службы, гуманитарно-естественные аспекты и информационнокоммуникационные технологии: отечественной истории, современные подходы в информатике и математике, физика, химия, география.

Предназначен для широкого круга читателей.

Электронная версия материалов сборника размещается на сайте <https://htii.edu.kz/>

Сборник научных статей участников конференции подготовлен по материалам, представленным в электронном виде.

Ответственность за содержание материалов несут авторы статей.

ӘОЖ 159.9: 001.891

КБЖ 88.8

ISBN 978-601-7419-21-11

© Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты, 2023

ПЛЕНАРЛЫҚ МӘЖІЛІСТІҢ БАЯНДАМАЛАРЫ ДОКЛАДЫ ПЛЕНАРНОГО ЗАСЕДАНИЯ

УДК 616:619. – 615.322-615.281.9:615.284-615.282.84-615.281.9

ҚАЗАҚСТАНДА ӨСЕТІН ЖАБАЙЫ ОРМАН ӨСІМДІКТЕРІНІҢ ТЕРАПЕВТИКАЛЫҚ ПОТЕНЦИАЛЫ

**Студент: Нысанбек Жанар Маратқызы, мамандығы «Биотехнология»,
С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Астана қаласы,
Қазақстан, E-mail: janar_2497@mail.ru**

**Ғылыми жетекшісі: Кухар Елена Владимировна, Биология ғылымдарының
докторы, доцент, профессордың м.а., Ауылшаруашылық биотехнологиясының
ғылыми-зерттеу платформасы директоры, С.Сейфуллин атындағы Қазақ
агротехникалық университеті, Астана қаласы, Қазақстан, E-mail: kucharev@mail.ru**

**Бірлескен автор: Айдарханова Гульнар Сабитовна, Биология ғылымдарының
докторы, қауымдастырылған профессор, С.Сейфуллин атындағы Қазақ
агротехнический университеті, Астана қаласы, Қазақстан, E-mail: exbio@yandex.ru**

Аңдатпа. Мақалада солтүстік Қазақстанда өсетін жабайы орман өсімдіктерінің емдік мүмкіндіктерін іздестіру туралы ғылыми мәліметтер берілген. Тәжірибе үшін Ақмола облысында өсетін орман өсімдіктерінің 7 үлгісі іріктеліп алынды, олардан май, су және су-спирт сығындылары әзірленді. Биологиялық белсенділікті (микробқа, зенге, гельминттерге қарсы) зерттеудің заманауи әдістерін қолдана отырып, зерттеу барысында іріктелген өсімдіктердің сығындыларының биологиялық белсенділігінің болуы анықталды. Сулы сығындылардың бактерицидтік белсенділігі жұлдызгүлде, майлы сығындыларда - кәдімгі мыңжапырақ пен екіүйлі қалақайда, су-спирттік сығындылары - жұлдызгүлде, кәдімгі пижмада, тар жапырақты отты шөпте, орегано, түйежапырақтан табылды. Оппортунистік ашытқы *Candida papapsilosis*-ке қарсы фунгицидтік белсенділіктің жоғары қарқыны жұлдызгүлдің сулы сығындылары және тар жапырақты отты шөп пен кәдімгі ореганоның су-спирт тұнбалары болып табылады. Қылқан жапырақты орман өсімдіктерінің кейбір өсімдік сығындыларында паразитке қарсы қасиеттердің болуы анықталды. Ең жақсы нәтиже мыңжапырақтың, отты шөптің, ореганоның қайнатпаларында анықталды.

Кілт сөздер: биологиялық белсенді заттар; микробқа қарсы қасиеттер; зен саңырауқұлақтарына қарсы қабілеті; гельминттерге қарсы ерекшеліктері, терапевтикалық потенциал.

Аннотация. В статье представлена научная информация о поиске терапевтического потенциала среди дикорастущих растений леса севера Казахстана. Для эксперимента отобраны 7 проб растений, произрастающих в Акмолинской области, из которых изготовлены масляные, водные и водно-спиртовые экстракты. В ходе исследований с использованием современных методов изучения биологической активности (антимикробной, противогрибковой, антигельминтной), нами установлено наличие биологической активности экстрактов отобранных растений. Бактерицидная активность водных экстрактов выявлена у Лабазника обыкновенного, масляных – у Тысячелистника обыкновенного и Крапивы двудомной, водно-спиртовых экстрактов – у Лабазника обыкновенного, Пижмы обыкновенной, Кипрея узколистного, Душицы обыкновенной, Репейника. Более высокими показателями фунгицидной активности против условно-патогенных дрожжей *Candida papapsilosis* отличались водные экстракты Лабазника обыкновенного и водно-спиртовой

настойки Кипрея узколистного и Душицы обыкновенной. Наличие антипаразитарных свойств выявлено у некоторых растительных экстрактов хвойных растений леса. Лучший антипаразитарный эффект выявлен у экстрактов Тысячелистника, Крапивы и Душицы.

Ключевые слова: биологически активные вещества, антимикробные свойства, противогрибковая способность плесени, антигельминтные свойства, терапевтический потенциал.

Abstract. The article presents scientific information about the search for therapeutic potential among wild forest plants in North Kazakhstan. For the experiment, 7 samples of plants growing in the Akmola region were selected, from which oil, water and water-alcohol extracts were made. In the course of research using modern methods for studying biological activity (antimicrobial, antifungal, anthelmintic), we have established the presence of biological activity of extracts of selected plants. The bactericidal activity of aqueous extracts was found in the meadowsweet, oil - in the common Yarrow and Dioecious nettle, water-alcohol extracts - in the common meadowsweet, common tansy, narrow-leaved fireweed, oregano, burdock. Higher rates of fungicidal activity against the opportunistic yeast *Candida papansilosis* are aqueous extracts of the meadowsweet and the water-alcohol tincture of fireweed *angustifolia* and *Origanum vulgare*. The presence of antiparasitic properties was found in some plant extracts of coniferous forest plants. The best results were distinguished by alcohol tinctures of common tansy and burdock.

Keywords: biologically active substances; antimicrobial properties; antifungal ability of mold; anthelmintic properties, therapeutic potential.

Дәрілік өсімдіктер ежелден белгілі өркениеттердің барлығында дерлік дәстүрлі емдеу құралдарының көзі ретінде қолданылған [1].

Фармацевтика өнеркәсібінде өсімдіктер әртүрлі белсенді ингредиенттерді алудың негізгі көзі болып табылады. Олар бактериялық және саңырауқұлақ инфекцияларын, сондай-ақ, қант диабеті және қатерлі ісік сияқты созылмалы дегенеративті ауруларды емдеуге қолданылатын фармакологиялық әсерлерді көрсетеді [2, 3].

Орманды алқаптардың тұрғындары ағаш тектес өсімдіктердің вегетативті мүшелерін емдік және профилактикалық мақсатта кеңінен пайдаланады. Жабайы дәрілік өсімдіктердің оппортунистік организмдерге қатысты биологиялық белсенді қасиеттерін, атап айтқанда бактерияға қарсы, зеңге қарсы, антигельминтикалық әсерін зерттеу өзекті мәселе болып табылады [5].

Зерттеудің мақсаты: орманда өсетін жабайы дәрілік өсімдіктердің емдік мүмкіндіктерін анықтау үшін олардың микробқа қарсы және антипаразиттік қасиеттерін зерттеу.

Зерттеу нысандары:

-ұнтақталған өсімдік шикізаты: 7 жабайы өсетін орман өсімдіктерінің биомассасы:

1. Жұлдызгүл (*Filipéndula vulgáris*);
2. Кәдімгі мыңжапырақ (*Achilléa millefólium*);
3. Пижма (*Tanacétum vulgáre*);
4. Екітұқымды қалақай (*Urtíca díoíca*);
5. Тар жапырақты отты шөп (*Chamaenérion angustifolium*, немесе *Epilóbium angustifolium*);
6. Орегано (*Origanum vulgare L.*);
7. Түйежапырақ (*Arctium láppa*).

- *Escherichia coli* бактерия штаммы, *Candida papansilosis* ашытқы штаммы, *Aspergillus niger* зең саңырауқұлақ штаммы.

- гельминттер: қара түсті жаңбырқұрттар.

Реагенттер мен қолданылған құралдар:

-стерильді дистилденген су;

-70% этил спирті;

-залалсыздандыруға және оттық шамға 90% этил спирті;

-100 мл колбалар;

-12 см 1,0 см диаметрлі биологиялық пробиркалар;
-9,0 см диаметрі Петри шынылары;
-қоректік орталар: Сабуро агар, ГРМ-агар;
-зертханалық оттық шамдар, бактериологиялық ілмек, қысқыш, қайшы, мақта, фольга, фильтр қағазы.

Жабдықтар: термостат, құрғақ-қыздыру пеші, мұздатқыш, электрондық таразылар.

Зерттеу әдістері: Өсімдіктердің биологиялық белсенділігін талдауға бағытталған тәжірибелік зерттеулер Сәкен Сейфуллин атындағы Қазақ Агротехникалық зерттеу университетінің Ауылшаруашылық биотехнологиясының ғылыми зерттеу платформасында 2020-2022 жылдар аралығында жүргізілді. Өсімдік сығындыларының биологиялық белсенділігін бағалау бірнеше кезеңдер бойынша дәйекті түрде(кезегімен) бағаланды. Өсімдік биомассасынан 1:10 мөлшерінде май және су тұнбалары, спирт тұнбалары, су қайнатпалары дайындалды. Тұнбалар қараңғы жерде 2 апта бойы тұндырылды, қайнатпалар қолданар алдында бірден дайындалды. Препараттарды залалсыздандыру фильтрациясы диаметрі 0,45 мкм сүзгілер арқылы жүзеге асырылды. Сығындылар 4-6°C температурада 24 сағаттан аспайтын уақытта сақталды.

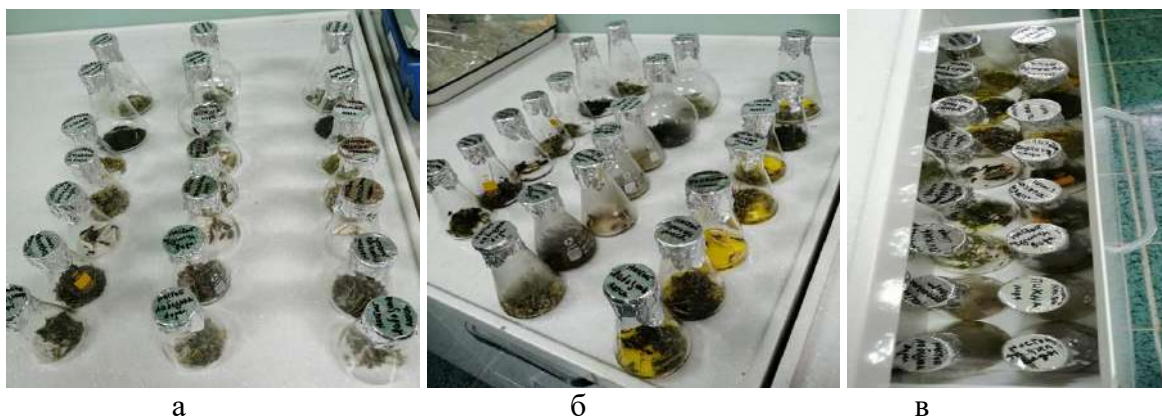
Өсімдік материалдарының микробқа қарсы және зеге қарсы белсенділігін талдау агарда сериялық сұйылту әдісімен және дискілік диффузия әдісімен жүргізілді. Сулы өсімдік сығындыларының ең аз ингибиторлық концентрацияларын (MSC) және ең төменгі бактерицидтік концентрацияларын (МБК) анықтау Мюллер-Хинтон сорпасында дәйекті микросұйылтулар арқылы жүзеге асырылды [9].

Зерттеу нәтижелері:

1. Орман өсімдіктерінен тұнбалар мен қайнатпалар дайындалды.

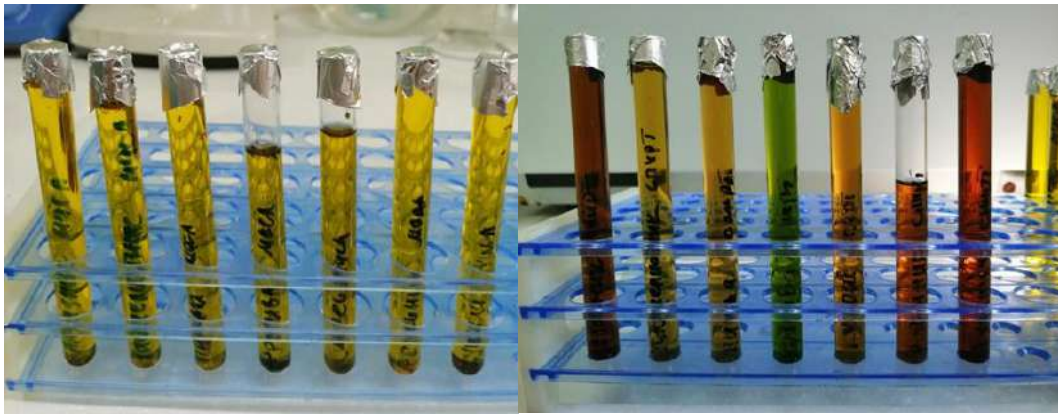
Бірінші кезеңде келесі өсімдік биомассаларынан майлы, сулы және спирттік тұнбалар әзірленді: жұлдызгүл, мыңжапырақ, пижма, қалақай, отты шөп, орегано, түйежапырақ. Препарат дайындау үшін өсімдік шикізатының әрқайсысын 10 г-нан таразы көмегімен өлшеніп алынып, жеке колбаларға салынды.

Тұнба сұйықтық пен өсімдік шикізатының 1:10 қатынасында жүргізілді, ҚР Мемлекеттік Фармакопеясының стандарттарына сәйкес, 10 г ұнтақталған шикізатқа 100 мл сәйкес еріткіш(су, спирт, май) қосылды. Тұнба дайын болуы үшін 14 тәулікке (2 апта) қараңғы жерге қойылды және сүзгіден өткізілді(1 сурет).

1 сурет – Спирт, су, май еріткіштері (а), қосылып әзірленген өсімдік шикізаты (б), 14 тәулік салқын, қараңғы жерге орналастырылған, кептірілген өсімдік шикізатынан алынған, жұмысқа дайын тұнба (в)

14 тәулік өткен соң сығынды(экстракт) пробиркаларға құйылды, қайнатпалар қолданар алдында бірден әзірленді. Препараттарды залалсыздандырушы фильтрация диаметрі 0,45 мкм сүзгі көмегімен жүзеге асырылды. Атаулары жазылып, 4-6°C температураға тұрақталған мұздатқыш сақтау камерасына 24 сағаттан аспайтын уақытқа қойылды (2 сурет).

2 сурет – Өсімдік шикізатынан дайындалған майлы және спиртті тұнбалар

Өсімдік сығындыларының минималды ингибиторлық концентрацияларын (МИК) дәйекті, кезекпен микросұйылту әдісімен анықтау

96 шұңқырлы планшеттердің ұңғымаларында өсімдік материалдары сығындыларының 11 сериялы екі еселенген сұйылтулары дайындалды. Оған оптикалық тығыздық бойынша стандартталған сынамалы бактериялық немесе саңырауқұлақ дақылдарының суспензиялары 10⁶ жасуша/мл соңғы концентрацияда қосылды.

Бактерицидтік минималды тежеу концентрациясын анықтау үшін сығындылар - ішек таяқшасы қоздырғышы *Escherichia coli*; Зеңге қарсы минималды тежеу концентрациясы – шартты-патогенді штамдарға, оппортунистік микоздардың қоздырғыштарына, *Candida parapsilosis* ашытқысына және *Aspergillus niger* зең саңырауқұлақтарына қарсы сыналған.

Минималды ингибиторлық концентрациясын есептеу микроорганизмдердің көрінетін өсуінің болмауы көзбен қаралады (кесте 1, 2, 3).

Кесте-1. *Escherichia coli* бактериясының минималды ингибиторлық бактерицидтік концентрациясы

Өсімдік биомассасы	Майлы сығынды	Спиртті-сулы сығынды	Сулы сығынды	Сулы қайнатпа
1 Жұлдызгүл	1: 4	1:128	1:64	1:128
2 Мыңжапырақ	1:64	-	-	-
3 Пижма	-	1:256	-	-
4 Екітұқымды қалақай	1:128	-	-	-
5 Қысқа жапырақты отты шөп	-	1:128	1:4	1:512
6 Орегано	-	1:1024	-	-
7 Түйежапырақ	-	1:265	-	1:32
Бақылау	-	-	-	-

1-кестедегі нәтижеге сәйкес бұл өсімдік өкілдері ешқандай бактерияға қарсы немесе бактерия тежеуші қасиетке ие емес, көптеген бөліктері әлсіз белсенділік әрекетін көрсетеді. Су сығындыларының бактерицидтік белсенділігі тек жұлдызгүлде, майлы – кәдімгі мыңжапырақ пен екіүйлі қалақайда, спиртті-сулы сығындыларда – кәдімгі жұлдызгүлде, пижма, қысқа жапырақты отты шөпте, орегано, түйежапырақ (бұғанак) өсімдіктерінен табылды. Су-спирт сығындыларының бактерицидтік қасиеттерінің болуы спирттің әсерімен түсіндіріледі. Атап өтерлік нәтиже, сығындылардың ішінде жұлдызгүлдің әртүрлі концентрациясының барлығы және ореганоның спирт-сулы сығындысы айқын бактерицидтік қасиеттерімен ерекшеленеді.

Кесте-2. Өсімдік сығындыларының *Candida parapsilosis* ашытқысының саңырауқұлаққа қарсы минималды тежегіш концентрациясы

Өсімдік биомассасының түрі	Майлы сығынды	Спиртті-сулы сығынды	Сулы сығынды	Сулы қайнатпа
1 Жұлдызгүл	-	1:8	1:16	-
2 Мыңжапырақ	-	-	-	-
3 Пижма	-	-	-	-
4 Екітұқымды қалақай	-	-	-	-
5 Қысқа жапырақты отты шөп	-	1:16	1:4	-
6 Орегано	-	1:16	-	-
7 Түйежапырақ	-	-	-	1:2
Бақылау	-	-	-	-

2-кестеден алынған нәтижелер бойынша, ашытқының саңырауқұлаққа қарсы немесе саңырауқұлақ дамуын тежеуші белсенділігінің жоқтығы өсімдік сығындыларының көп санында тіркелген. Оппортунистік ашытқы *Candida parapsilosis*-ке қарсы бактерицидтік белсенділігі мүлдем жоқ өсімдіктердің арасында мыңжапырақ, кәдімгі пижма, екі тұқымды қалақайды атауға болады. Бірқатар өсімдіктерде бактерицидтік белсенділік тек нативті өсімдіктерде немесе 1:2 - 1:16 сұйылтылғанда анықталды.

Талданған өсімдіктердің жалпы санынан тек қана жұлдызгүлдің сулы сығындысы, қысқа жапырақты отты шөп және қарапайым ореганоның спирт-сулы тұнбалары *Candida parapsilosis* ашытқыларына қарсы фунгицидтік белсенділіктің жоғары қарқынымен ерекшеленеді.

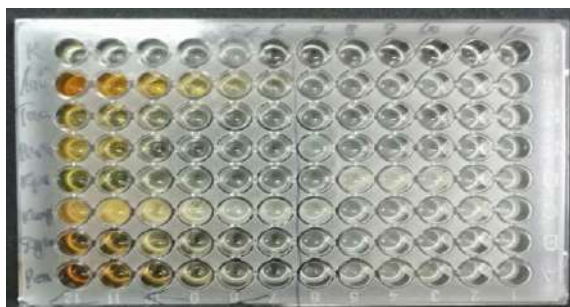
Кесте-3. Өсімдіктер тұнбасының *Aspergillus niger* зең саңырауқұлағына қарсы минималды тежегіш концентрациясы

Өсімдік биомассасы атауы	Майлы сығынды	Спиртті-сулы сығынды	Сулы сығынды	Сулы қайнатпа
1 Жұлдызгүл	-	1:128	-	-
2 Мыңжапырақ	-	-	-	-
3 Пижма	-	-	-	-
4 Екітұқымды қалақай	-	-	1:4 (ф/с)	1:64
5 Қысқа жапырақты отты шөп	-	1:512	-	-
6 Орегано	-	1:256	-	1:64
7 Түйежапырақ	-	-	1:64	1:32
Бақылау	-	-	-	-

3-кестеде келтірілген нәтиже бойынша, өсімдік сығындыларының көпшілігі *Aspergillus niger* зең саңырауқұлақтарына қарсы фунгицидтік немесе фунгистатикалық белсенділіктің болмауымен сипатталады. Жеткілікті жоғары фунгицидтік белсенділік Орегано спирт-сулы тұнбалары мен су қайнатпаларында табылды.

Сулы өсімдік сығындыларының минималды бактерицидтік концентрациясын (МБК) дәйекті микросұйырту және дискілік диффузия әдісімен анықтау.

Минималды бактерияға қарсы концентрациясын анықтау үшін сығындылар 1:2 титрлеу арқылы енгізілді және 96 шұңқырлы пластиналардың ұңғымаларына ішек таяқшасының 10 мкл бактериалды суспензиясы қосылды (3 сурет).

3 сурет – Сулы тұнбалардың минималды бактерияға қарсы концентрациясы

Бір тәуліктен кейін тығыз қоректік ортаның секторына әрбір ұңғымадан 10 мкл егілді, Петри шыныларында 35°C температурада 16-18 сағат инкубацияланды. Келесі күні бактериялардың өсуін есепке алу жүргізілді. Төменде сәйкесінше 1:64 (а) және 1:128 (б) тең жұлдызгүлдің сулы тұнбасы мен су қайнатпасының мысалында МБК болуы нәтижелерінің фотосуреттері берілген (4 сурет).

4 сурет – Жұлдызгүлдің сулы тұнбасы(а) мен сулы қайнатпасының(б) минималды бактерияға қарсы концентрациясын анықтау нәтижесі

4-суретте жабайы өсетін жұлдызгүлдің су тұнбасы мен қайнатпаларының МБК талдау кезінде Петри шыныларында бактерицидтік әсердің болуы анық байқалады. Алынған нәтижелер *Escherichia coli*, шартты ашытқы *Candida parapsilosis* және зең *Aspergillus niger* саңырауқұлақтарына қарсы жабайы өсімдік сығындыларының бактериостатикалық және фунгистатикалық қасиеттерінің болуын айтуға мүмкіндік береді.

Өсімдік материалдарының паразитке қарсы белсенділігін модификацияланған әдіс бойынша талдау

Паразитке қарсы белсенділікті модификацияланған әдіс бойынша зерттеу патогенді нематодтардың орнына еркін тіршілік ететін нематодтарды (сірке балығы) және жауын құрттарын қолдануды қамтыды.

Гельминттерге қарсы әсердің бар-жоғын анықтауға эксперимент жүргізу үшін гельминттерді Петри табақшаларына сығындылармен алдын ала толтырылған ұңғымалары бар дайын қоректік орталарға енгізілді. Құрттардың қатты қоректік ортадағы әрекеті 3 күн бойы әрбір 3-6-12 сағат сайын бақыланады (5 сурет).

5 сурет – Жауын құрттарының Петри шыныларындағы тіршілік әрекетін бақылау

Гельминттерге қарсы әсердің болуын анықтау үшін нәтижелерді жазудың жеке әдістемесі жасалды. Бұл ретте құрттардың табиғи мінез-құлқына, саңылауларға жақындауға немесе олардан алыстауға ұмтылуға, белгілі бір уақыт аралығында қозғалысы тоқтауына, тіршілігін жойғаннан кейін құрттарда ыдырау иістерінің болуы мен гемолиздің қарқындылығына назар аударылды. Белгілердің әрқайсысының болуы және оның қарқындылығы үшін қосу белгісі келесі принцип бойынша берілді: +++ - айқын белгі, ++ - орташа анық белгі, + - әлсіз белгі. Нәтиже болмаған жағдайда «минус» қойылды. Содан кейін жалпы «+» саны саналып, ұпайлар қойылды.

Кесте-4. Өсімдік тұнбаларының паразиттерге қарсы қасиеттері көрсетілген

№ п/п	Тырысулар	Саңылаудан шығуы	16-18 сағатта тіршілігін жоюы	Ыдырау иісі	Гемолиздің болуы	Бағалау баллдары
1	-	-	+	+	+	3
2	-	+	+	+	+	4
3	-	-	+	-	-	1
4	-	+	+	+	+	4
5	-	-	-	-	-	0
6	-	+	+	+	+	4
7	-	-	+	+	+	3
К	-			-	-	0

4-кестеде көрсетілген нәтижелерге қарай жақсы антипаразиттің қабілетке ие өсімдік деп мыңжапырақ пен екітұқымды қалақай, орегано анықталды. *Lumbricus terrestris* жауын құртына ешқандай антипаразиттік қабілет көрсетпеген қысқа жапырақты отты шөп болды.

Қорытынды. Тәжірибелік зерттеу жұмыстарының нәтижесінде зерттеуге алынған орман өсімдіктерінің тұнбаларында, қайнатпаларында әртүрлі белсенділіктер, атап айтқанда микробқа қарсы, фунгицидтік және әлсіз анықталған гельминттерге қарсы белсенділігін көрсетеді. Бұл қабілет оларды жұқпалы аурулардың қоздырғыштарына қарсы терапевтикалық потенциалы жоғары отандық препараттарды жасау үшін пайдаланудың ықтималдығы басым екендігіне қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Алғыс. Өткізілген тәжірибелік зерттеу жұмысының авторлары С.Сейфуллин атындағы Қазақ Агротехникалық университетінің микология және саңырауқұлақтар биотехнологиясы зертханасының қызметкерлеріне нәтижеге жету жолындағы берген білімі мен көрсеткен көмегіне алғысын білдіреді.

Қаржыландыру туралы ақпарат. Бұл зерттеу 2018-2022 жылдарға арналған АР05136154 «Орман өсімдіктерінің ресурстық потенциалы және олардың Қазақстан

өңірлерінің әлеуметтік-экономикалық дамуы үшін экологиялық қауіпсіздігі» гранттық қаржыландыру жобасын іске асыру шеңберінде орындалды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Mustafa G., Arif R., Atta A., Sharif S., Jamil A. Bioactive Compounds from Medicinal Plants and Their Importance in Drug Discovery in Pakistan. *Matrix Sci. Pharma.* 2017;1:17–26. doi: 10.26480/msp.01.2017.17.26.
2. Abdel-Razek A.S., El-Naggar M.E., Allam A., Morsy O.M., Othman S.I. Microbial natural products in drug discovery. *Processes.* 2020;8:470. doi: 10.3390/pr8040470.
3. Mendoza, N., & Silva, E. M. E. (2018). Introduction to Phytochemicals: Secondary Metabolites from Plants with Active Principles for Pharmacological Importance. *Phytochemicals - Source of Antioxidants and Role in Disease Prevention.* doi: 10.5772/intechopen.78226.
4. Dziejniski M, Kobus-Cisowska J, Szymanowska D, Stuper-Szablewska K, Baranowska M. Identification of Polyphenols from Coniferous Shoots as Natural Antioxidants and Antimicrobial Compounds. *Molecules.* 2020; 25(15):3527. <https://doi.org/10.3390/molecules25153527>
5. Определение чувствительности микроорганизмов к антибактериальным препаратам. Методические указания. МУК 4.2.1890-04 // Клинический микробиологический журнал. – 2004. – Т.6, №4. – С. 306-359.
6. Валиева Л.А. Количественная оценка противомикробной активности новых лекарственных настоев и экстрактов. – Уфа, 2016. – 72 с.
7. Subcommittee on Antifungal Susceptibility Testing (AFST) of the ESCMID European Committee for Antimicrobial Susceptibility Testing (EUCAST). EUCAST definitive document EDef 7.1: method for the determination of broth dilution MICs of antifungal agents for fermentative yeasts. *Clin Microbiol Infect.* 2008 Apr;14(4):398-405. doi: 10.1111/j.1469-0691.2007.01935.x. Epub 2008 Jan 11. Erratum in: *Clin Microbiol Infect.* 2009 Jan;15(1):103. PMID: 18190574.
8. Отчет о научно-исследовательской работе АР05136154 «Ресурсный потенциал недревесных лесных материалов и их экологическая безопасность для социально-экономического развития регионов Казахстана» (заключительный), 109 стр. [Текст]/ Г.С. Айдарханова. – Нур-Султан, 2021. – С. 11-22.
9. Биологически активные вещества растений – изучение и использование: материалы международной научной конференции 29-31 мая 2013 г., г. Минск. – Минск: ГНУ «Центральный ботанический сад Академии наук Беларуси», 2013. – 356 с.

ГРУППОВЫЕ ФОРМЫ РАБОТЫ В ОБУЧЕНИИ ИНОЯЗЫЧНОЙ УСТНОЙ РЕЧИ

Юнусова М.Г. - студентка 4 курса специальности
6В01712 - «Преподаватель английского и немецкого языков»
Научный руководитель: Ахметова М.К. - старший преподаватель
кафедры «Мировые языки»
Таразский региональный университет имени М.Х.Дулати, г.Тараз

Аңдатпа. Мақалада қазіргі лингвистикалық білім беру контекстінде ауызша шет тілін оқыту процесінде топтық жұмыс формаларының мәні мен ерекшеліктері қарастырылады. Сондай, “шет тіліндегі ауызша сөйлеу” ұғымы, оқыту кезіндегі жұмыстың негізгі формалары. Осы тілді меңгеру кезінде көрінетін коммуникативтік және стратегиялық дағдыларды дамыту үшін топтық жұмыс нысандарының әлеуеті ашылады.

Кілт сөздер: Топтық форма, әдіс, қиындықтар, мотивация, жетілдіру, дағды, шет тілінде сөйлеу.

Аннотация. В статье идет речь о сущности и особенностях групповых форм работы в процессе обучения устной иноязычной речи в современном лингвообразовательном контексте. На ряду с этим раскрывается понятие “иноязычной устной речи” и основные формы работы в обучении. Выявляется потенциал групповых форм работы для развития коммуникативных и стратегических умений, раскрывающихся при владении данным языком.

Ключевые слова: Групповая форма, метод, трудности, мотивации, улучшение, навыки, иноязычная речь.

Annotation: The article deals with the essence and features of group forms of work in the process of teaching oral foreign language speech in the modern linguistic educational context. Also the concept of “foreign language oral speech”, the main forms of work in training. The potential of group forms of work for the development of communicative and strategic skills revealed by the possession of this language is revealed.

Key words: Group form, method, difficulties, motivation, improvement, skills, foreign language speech.

Понятие «иноязычная устная речь» представляет собой сложный феномен, который в рамках исследуемой задачи рассматривается в трех взаимозависимых и взаимодополняющих аспектах. Во-первых, это форма межличностного общения обучающихся, где устная иноязычная речь выступает опосредованной формой связи. Во-вторых, это речевая активность, где использование иностранного языка позволяет породить и/или понимать устные высказывания в контексте межличностного общения.

И, наконец, это процесс, направленный на обмен информацией на иностранном языке, создание интерактивных связей и достижение взаимопонимания в условиях межличностного взаимодействия, а также на овладение навыками, умениями и ограничениями, необходимыми для успешной реализации данного процесса. Для организации устно-речевого межличностного взаимодействия школьников в научной среде с целью овладения ими иноязычной устной речью эффективным способом может быть использование разговорной групповой формы работы.

Как отмечает Давид Блок, «обучение - это не просто приобретение языковых форм, оно заключается в том, что обучающиеся активно развиваются и вовлекаются в отношения с другими участниками во время практики»[1].

В структуре иноязычной речевой деятельности наиболее важное место принадлежит говорению. “Говорение как вид речевой деятельности есть порождение устной речи, чаще всего в информационно-коммуникативных целях. Говорить можно, имея ввиду ответную вербальную реакцию слушающего, и для этого специально её провоцировать. В этом случае

говoreние обрeтает форму диалога. Говорить можно и без намерения вызвать ответную вербальную реакцию. В таком случае, если только слушающий не спровоцирует обмена репликами, говорение выливается в форму монолога. И диалог, и монолог имеют в своей основе речь, что и позволяет различать диалогическую и монологическую речь. Некоторые исследователи совершенно справедливо называют диалогическую и монологическую речь разными формами общения" [2].

Групповая форма работы играет важную роль в успешном обучении иностранному языку, выраженности условий для вербального и словесного общения студентов на межличностном уровне. Она позволяет каждому из них собраться самостоятельно, инициативу и свою страсть в решении сложных коммуникативных и когнитивных проблем, а также в широком смысле, синтезе и взаимопонимании. Такой подход активизирует интеллектуальную, творческую и языковую деятельность студентов, помогая им проявлять свою независимость и личности активизируя интеллектуальную, творческую и языковую деятельность, демонстрируя свою независимость, инициативу и личную страсть как в решении общих коммуникативных и когнитивных проблем, так и в совместном производстве, сотрудничестве и взаимопонимании.

Обучение устной иноязычной речи на основе групповых форм работы основано на комплексе упражнений, включающих:

- а) репродуктивные
- б) репродуктивно-продуктивные
- с) результативно-результативные

Все виды упражнений, направлены на развитие и совершенствование у учащихся навыков иноязычного устно-речевого общения, таких как: коммуникативные, интерактивные и аффективные.

Следует оценить себя и своего партнера по общению, понять намерение говорящего эффективно терять максимально вероятные решения одной и той же коммуникативной проблемы в процессе поиска и разработки совместного группового результата. В процессе обучения иностранному языку социально-психологические условия играют важную роль. Эти условия адаптируются к социальным предпочтениям (например, особенностям образовательной среды и особенностям обучающихся) и эмоциям, которые оказывают влияние на обучение языку групповую работу.

Для достижения этой цели необходимо, чтобы ученик требовал мотивацию к речевой деятельности, эмоциональный контакт и психологическую совместимость, а также правильный и эмоциональный климат, который помогает создать контакт и запрос в процессе устной речи на иностранном языке. Кроме того, важно наличие у человека чувство осуждения, такие как индивидуальная восприимчивость к предметному общению и удовлетворенность обстановкой общения в условиях групповой работы, а также рефлексивность.

Существует множество способов организации групповой работы, и одним из них является обучение в сотрудничестве, которое разработали группы американских педагогов из университета Джона Хопкинса, университета штата Миннесота, университета штата Калифорния и Тель-Авивского университета в Израиле. Цель этого метода заключается в формировании определенных навыков, умений и понимания учебного материала, что позволяет всем ученикам успешно усвоить знания, предусмотренные программой. Группы формируются из учеников разного уровня знаний, включая "сильных", "слабых" и средних.

Каждый ученик заинтересован в выполнении заданий и понимании материала, что способствует созданию сотрудничества между "сильными" и "слабыми" учениками, так как "сильные" объясняют материал "слабым", а "слабые" заинтересованы в его усвоении. Учитель может попросить любого ученика представить результат работы и оценить его ответ. Этот метод получил признание в мировой педагогике как наиболее успешная альтернатива традиционным методам. Применение этого метода позволяет повысить уровень

знаний учеников, повысить эффективность работы и выделить каждому ученику 10-15 минут на устную практику[3].

Одним из видов групповой работы является метод проектов. В образовательной системе он используется с 1920х годов. Проектная методика была предложена американскими педагогами и философами Д. Дьюи, У. Килпатриком и Э. Коллинсом. В 20е годы этим методом, параллельно с американскими учеными, заинтересовались такие советские педагоги как В.Н Шульгин, С.Т. Шацкий. Авторы подчеркивают, что содержание обучения устной иноязычной речи в условиях группового взаимодействия, являясь многокомпонентным феноменом, отражает предметный и процессуальный аспекты речевого общения. Групповое обучение - это метод обучения, при котором несколько человек обучаются в одной и той же среде. Метод группового обучения с годами становится все более популярным благодаря своим многочисленным преимуществам. Однако у этого подхода также есть своя доля недостатков. Мы рассмотрим преимущества и недостатки группового метода преподавания английского языка[4].

Преимущества группового обучения:

Совместное обучение и поддержка в условиях группового обучения учащиеся могут поддерживать друг друга и учиться у своих сверстников. Такой подход позволяет студентам работать совместно и обмениваться знаниями, что может помочь им быстрее понять сложные концепции. Студенты также могут задавать друг другу вопросы и прояснять любые сомнения, что помогает создать благоприятную и инклюзивную среду обучения.

Улучшение навыков критического мышления и решения проблем Групповое обучение требует от студентов критического мышления и совместной работы над решением проблем. В результате студенты развивают лучшие навыки решения проблем, которые могут помочь им в личной и профессиональной жизни. Они могут учиться на сильных и слабых сторонах друг друга и работать вместе, чтобы преодолевать трудности[5].

Улучшение коммуникативных и социальных навыков Групповое обучение дает учащимся возможность общаться и взаимодействовать со своими сверстниками. Студенты могут делиться идеями, размышлениями и опытом, что помогает развивать их коммуникативные и социальные навыки. Они также могут научиться активно слушать и адекватно реагировать, что является важным навыком в любой обстановке.

Повышение мотивации и вовлеченности Групповое обучение может помочь повысить мотивацию и вовлеченность учащихся. Такой подход дает студентам чувство сопричастности и помогает им чувствовать поддержку. Учащиеся также с большей вероятностью будут участвовать в дискуссиях и мероприятиях в классе, что может помочь улучшить их учебный процесс.

Улучшение социальных навыков: Групповое обучение предоставляет учащимся возможность взаимодействовать со своими сверстниками, развивать коммуникативные навыки и учиться эффективному сотрудничеству. Разнообразные точки зрения: В групповой обстановке учащиеся имеют различное образование и опыт работы, что может привести к более богатому опыту обучения и знакомству с различными точками зрения и идеями.

Недостатки группового обучения:

Неравное участие и вклад в условиях группового обучения некоторые учащиеся могут быть более активными и заинтересованными, чем другие. Это может привести к неравному участию и вкладу, когда одни студенты доминируют в дискуссиях и действиях, в то время как другие остаются пассивными. Это может привести к отсутствию вовлеченности и мотивации у некоторых студентов.

Ограничения по времени Групповое обучение может занять много времени, особенно если в группе много студентов. Такой подход требует от студентов согласования своего расписания и нахождения подходящего времени для встреч, что может оказаться непростой

задачей. Кроме того, групповые тренинги могут занимать больше времени, чем индивидуальные, что может быть недостатком, если установлены строгие сроки.

Современная методика определяет различные категории проблем, которые возникают при организации группового общения на уроках.

Таблица 1. Организационные трудности

Организационные трудности	Трудности, связанные с деятельностью студентов
1.проблемы с дисциплиной из-за большого количества участников в группе; 2.сложности с организацией пространства(недостаточность помещения для проведения такого типа занятий, необходимость перестановки мебели и т.д) 3.ограниченное количество времени, что затрудняет процесс организации, распределения участников по группам и контроля за выполнением заданий; 4.недостаток методических материалов, что требует дополнительных усилий и времени со стороны преподавателя для подготовки необходимого материала.	1. недостаточная подготовленность к работе в группе, так как многие студенты привыкли к формату обучения “учитель-ученик” 2. Ограниченный уровень владения иностранным языком, который использует эффективное использование метода иностранного языка. 3. Недостаток понимания собственной роли в групповой деятельности. 4.Психологические требования при организации групп, такие как индивидуальные предубеждения и антипатии между студентами. 5.Боязнь студентов говорить на иностранном языке в среде незнакомых людей, что создает языковой барьер. 6.Отсутствие контроля со стороны преподавателя, что может привести к уклонению некоторых студентов от выполнения задания, прикрываясь за спинами других групп.

При групповых формах обучения учитель управляет учебно-познавательной деятельностью групп учащихся класса. Их можно подразделить на звеньевые, бригадные, кооперативно-групповые и дифференцированно - групповые:

- звеньевые формы обучения предполагают организацию учебной деятельности постоянных групп учащихся.

- бригадная форма организует деятельность специально сформированных для выполнения определенных заданий временных групп учащихся.

- кооперативно-групповая форма предполагает деление класса на группы, каждая из которых выполняет лишь часть общего, как правило, объемного задания.

- дифференцированно-групповая форма обучения имеет ту особенность, что как постоянные, так и временные группы объединяют учащихся с одинаковыми учебными возможностями и уровнем сформированности учебных умений и навыков.

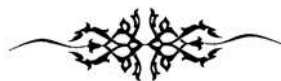
Деятельностью учебных групп учитель руководит как непосредственно, так и опосредовано через звеньевых и бригадиров, которых он назначает с учетом мнения учащихся.

Таким образом, групповая работа может стимулировать интерес к изучению иностранного языка, показать его практическое применение в реальных ситуациях общения и внести разнообразие в обычный ход урока. Возрастные особенности также должны быть учтены при выборе вида групповой работы.

Список использованной литературы

- 1.Block, David (2003). The Social Turn in Second Language Acquisition. Edinburgh: EdinburghUniversity Press.176 p.
- 2.Якубинский Л.П. О диалогической речи // Русская речь. – Петроград, 2000.

3. Полат, Е.С. Метод проектов на уроках иностранного языка // Иностранные языки в школе. – 2000. - №2. – С. 3-10.
4. Ламмерс В., Мерфи Дж. и Уитакер А., Групповое обучение в высших учебных заведениях. Международное издательство. 2018. Springer. [https://link.springer.com/book/10.1007/978-3-319-74914-5]
5. Харрисон, доктор медицинских наук (2017). Электронное обучение в 21 веке: основа для исследований и практики. Ратледж. [https://www.routledge.com/E-Learning-in-the-21st-Century-A-Framework-for-Research-and-Practice/Garrison/p/book/9781138081516]

ӘОЖ 37.016.1

ҚАЗІРГІ ҚЫЗДАР ТӘРБИЕСІНДЕ ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ЫРЫМ-ТҢҢЫМДАРЫН ҚОЛДАНУ

**Ғылыми жетекшісі: Сарыбекова Жанат Төленқызы, п.ғ.д., профессор
Сәкен Зарина Ерғалиқызы «Педагогика және психология» мамандығы, 1-курс ПЖП –
22-1 тобы, «Педагогика» факультеті, «Жалпы педагогика» кафедрасы
Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты**

Аңдатпа. Біз, халық педагогикасының салаларын, тарауларын, ерекшеліктерін зерттей келе, біраз мәлімет-деректер белгілі болса да сол ғалымдарымыздың, педагогтарымыздың әлі де болса зерттелмеген жақтары бар екені анық. Тақырыбымыз осы мақалға негіз болған, көкейкесті ой туғызып отырған ертеңгі ана, бүгінгі қыздарымыз төңірегінде айтылмақ. Қазақ халқының қыздарды тәрбиелеуде ырым-тұйымдарды мол қолданғаны белгілі. Қыз тәрбиесіне ертеден-ақ жігі қараған аналарымыз осы тұйым сөздерді орнымен пайдалана алғаны белгілі. Ал қыз баласының тәрбиесі жалпы ұлт тәрбиесі болғандықтан, қазақ халқы оның ақыл-парасатына аса жоғары көңіл бөлгендігі жайлы айтылады.

Кілт сөздер: қыздар тәрбиесі, ырым-тұйымдар, парасаттылық, имандылық.

Аннотация. В целом, несмотря на изучение направлений, глав, особенностей народной педагогики и предоставление некоторых сведений, данных, у наших ученых, педагогов все еще есть неисследованные стороны. Наша тема посвящена девочкам, которые являются будущими матерями. Известно, что казахский народ широко применял традиции, слова-назидания в воспитании девочек. Наши матеря, которые с давних пор внимательно относились к воспитанию девочек, могли уместно использовать слова-назидания. А поскольку воспитание девочек - это воспитание нации в целом, то казахский народ уделяет этому особое внимание.

Ключевые слова: воспитание девочек, традиции, слова-назидания, здравомыслие, нравственность.

Annotation. On the whole, in spite of study of directions, heads, features of folk pedagogics and grant of some information, data, our scientists, teachers, have unexplored parties still. Our theme is sanctified to the girls that are future mothers. It is known that the Kazakh people widely applied traditions, words-edifications in education of girls. Our матеря, that for a long time attentively behaved to education of girls, words-edifications could appropriately use . And as education of girls is this education of nation on the whole, then the Kazakh people spare the special attention to it.

Keywords: education of girls, tradition, word-edification, judiciousness, morality.

Қазақ халқымыз қыз балаларын қатты құрметтеумен қатар, дұрыс тәрбие де беле білген. Оларға болашақ ана ретінде қараған. «Алып та анадан туады», - деп бекер айтымаса керек, демек, қоғамда ананың алатын орны өте жоғары болуы керек. Қазақ халқының ұлттық тәрбиесінде қыз балаға, аналарға деген құрмет-қастердің әралуан түрі жеткілікті. Міне осы тұрғыдан «қыздың жолы жіңішке» деген нақыл бекерге айтылмаса керек. Қыз баланың абыройы оның ақыл-парасаттылығына, инабаттылығына байланысты болған. Және де «қыз жанының нәзіктігі қылмен тең, ол үзілсе, жанымызда жүрген жынмен тең», - деп те қыз тәрбиесіне байланысты терең ойлар айтылған. Қазақ қызы нәзіктігін қай заманда болса да өз деңгейінде сақтауға тырысқан. Олай дейтініміз, күздегі жапырақтың сарғайып, оның жерге түскенін көрудің өзі, көп нәрсені ойландырады. Ал, қыздарымыз ақылымен, парасатымен, сымбатымен қандай ортада болса да өз орындарын табары белгілі. Егер, «ибалы жерде – иман бар» десек, оған лайықты тек қазақ қыздары.

Күні кеше болмаған көкек ана, тастанды бала, нашар күтіммен туылған ауру бала... Мұны қазақ халқы: «Қызым үйде, қылығы түзде», - деп бірақ ауыз сөзбен сипаттаған еді. Иә, осы келеңсіздіктерді келекшекте болдырмау – біздің басты міндетіміз. Заман ағымына үйлесетін, ана мен бала ұғымдарын біріктіре отырып жетілдіру. Егемен еліміздің болашағын ойласақ, қоғамда болып жатқан қазақ ұлтына жат қылықтарды жою арқылы ғана ұл-қыздарымызды тәрбиелей аламыз. Демек, бүгінгі күн талабының көкейкесті мәселесі осы болып тұр.

Халқымыз қыз баланы тәрбиелеуде мақал-мәтел, тыйым сездерді молынан қолданған. Бұл – наным-сенім ғана емес, денсаулық тұрғысынан да игі әсері болған.

Осындай халқымыздың қымбат қазынасын болашақ ұрпаққа жеткізу, олардың зердесін дамыту ата-аналар мен ұстаздардың еншісінде. Себебі қыз бала тәрбиесі баршамызға ортақ. «Адам ұрпағымен мың жасайды» деген қағида салауатты ұрпақ өсіру жалғастығын көздейтінін білеміз.

ҚР Президенті Қ.К.Тоқаев: «Жаңа сын-сынаққа төтеп беру үшін, ең алдымен, ұлттық құндылықтарды қорғай білген жөн. Ана тілімізді, салт-дәстүрімізді, ұлттық сана-сезімді, береке-бірлікті сақтай алмасақ, келер ұрпақ бізді кешірмейді», - деген [1].

Ал саналы бала жетілу үшін сапалы тәрбие керектігін Шоқан, Ыбырай, Абай, т.б. ғұламаларымыз рухани-адамгершілікке құрылған асыл қасиеттерді жырлап, адамзаттың табиғаты мен жан-дүниесін зерделей жазған шығармаларында қалдырды. Осындай ойларды түйіндеп, ұрпағына қомақты оймен жеткізген қоғам қайраткері, қазақстанның халық жазушысы Әбіш ағаның да өз еңбектерінде ұрпақ тәрбиесіне қосқан үлесі мол.

Ә.Кекілбаев: «Өз мүддесін өзі қолдап, өз есесін өзі түгендеп, атаның алғысын, ананың ақ сүтін ақтай алған перзенттен қатардың азаматы шыға алмақ» - деген [2].

Бүгінгі қыз тәрбиесіне байланысты бұрынна келген халық тәрбиесінің бірі - қыз баласын ақыл-өсиетпен, үлгі көрсету, сөз арқылы санасына жеткізіп, оның наным-сенімін арттыра білу. Бұл әдіс қазақ халқының мақал-мәтелдерінен, шешендік, нақыл сөздерінен, ырымдар мен тыйым салу сөздерінен айқын көрініс тапқан. Және де «қызға қырық үйден тыю, болмаса, қара күннен тыю» деп қыз балаларының теріс қылықтарына тыйым салып отырған. Мұндай ырым-тыйым сөздері қыз баланың ағаттық жасаудан, түрлі қауіп-қатерден сақтандырады және де адамгершілік, кішіпейілділікке, имандылыққа жетелейтіні белгілі. «Тыюдан – құлаққа құю» әдісін біздің аналарымыз бен әжелеріміз жақсы қолдана алған. Олай дейтініміз, от басы – ошақ қасында жүріп-ақ, барлық тірліктерін бітіре жүріп, қыз баласына ырым-тыйымдарын айта жүріп, құлақтарына құйып отырған. Соны естіп өскен қыз баласының тәрбиесінде еш ағаттық болмағаны белгілі. Адам бойында қажетті қайырымдылық, саналылық, ізгілік сияқты қасиеттерді қалыптастыруда да елеулі орын алған. Қазақтың сан ғасыр ұлт ретінде қалыптасу барысында жинақталған тыйымдар мен ырымдар өте көп және әр түрлі мәселені қамтыған.

Ұлттық педагогикада қыз баласының тәрбиесіне қатысты ырым-тыйымдар өте көп. Мысалы, «Қазақ қыз баланы қорламаған. «Қыздың қабағында құт бар», - деп оның қас-қабағына қараған. Қыздардың қабағы күлімдесе құт қонады. Қызды жылатқанның қарғысы -

қырық есекке жүк болады»- деп ырымдаған. Ата-бабамыз қыз баланы адамның бақытына балаған.

Ғалым Ж.Сарыбекова: Қыз балаларын ырым-тыйымдар арқылы тәрбиелеу жайлы еңбектерінде молынан қарастырады. Солардың біразын біз өзімізге арқау етіп алған едік. Қазақ ырым-тыйымдарында: «Әйелге түнде суға баруға болмайды, өйткені қорқып, шошыма ауруына ұшырауы мүмкін. Жаңа туған баланың кіндігі қатқанша, күн батқаннан кейін үйден күл шығармайды, егер күл шығарылса, нәрестенің денсаулығы нашарлайды. Ер баланың кіндігін, үй күшік болмасын, деп қырдан асырып лақтырған екен. Ал қыз баланың кіндігін «үйдің құты болсын» деген ырыммен ошақ түбіне көмгені белгілі. Бос бесікті тербетуге болмайды. Бос бесікті тербеткен жаман ырым саналады. Үйге келген адам бос бесікті тербеткеннен бұл үйдің ұрпақсыз қалғанын үндемей-ақ түсінген. Қызға өкпе жегізбеген, өйткені, қыз өкпелегіш болса, ырысы кемитіндігіне балаған. Жеңілтек болады деп қызбаланы қырқыннан ерте шығармаған», - дейді [3,651].

Ал бүгінгі күні осы ырымдарымыз бізге қалай жетті? , - деген сұраққа жауап бере кетсек: Әрине, заманына қарай адамы, - деген бар ғой. Міне, осы ырым-тыйымдарды қазіргі қыздарымыз барлық жағынан тыйып тастау деген түсінік қалыптасып келеді. Жәй ғана шашты жайып жүрудің ырымын айтсаң, құлақтарына ілмейді. Ал қазіргі заман қызының тәрбиесіне ерекше мән беруді қажет етеді.

Қазіргі қазақ қыздарының жүріс-тұрысы, өз бойын күтуі, киім киісі, үлкен-кішімізге мәлім. Қыздарымыздың арақ ішіп, шылым шегіп, түнгі клубтардың есігін баққанын көргенде жан түршігеді. Осындай тәрбиесіздіктің салдарынан қыздар мезгілсіз аяғы ауыр болып, жасанды түсік жасатып, аналық құқықтарынан айырылып жатқаны қаншама?. Батыстан келген түрлі жағдайлар біздің салт-санамызға өз әсерін тигізіп отырғаны анық. БАҚ мәліметтеріне сүйенсек, еліміз бойынша жылына қаншама мыңдай жасанды түсік жасалып, мыңдаған бала ата-ана қамқорынсыз қалады екен. Қазақ қыздары қаншама періштені о дүниеге аттандырды?! Мына мыңдаған деген сандарға қарасақ, ат төбеліндей қазақ санының өсуі кемімесе, артатын емес. Әрине, өзекті өртейтін өкініш. Жаңа ғасырда тек жаңалықты қабылдау керек деген оймен, шетелге еліктеп немесе ғаламтар арқылы керексіз дүниелерді қабылдаудың қаж еті аз.

Ана тәрбиесін, отбасы тәрбиесін көрген қыз әрдайым көргенділік танытпайтын ба еді? Қазақ қызының бойындағы ізеттілігі, көргенділігі оның нәресте кезінен ана сүтімен бойына берілетіні мәлім. Дауыс шығарып күлмеу, айғайға басып сөйлемеу, кісінің жолын кеспеу, ыдыс-аяқты сылдыратпай жууы, қыз баласы аяған жоғары көтермеуі, есікті аяқпен ашпауы, босағаны кермеуі, үлкендердің алдын кеспеуі сияқты тыйымдар бар екені белгілі. Тіпті қыз баланың отырғаны мен жүріс-тұрысына, киім киюіне, мимикасына дейін мән берілгені анық. Осылар: «қазақтың ырым-тыйым» деген нақыл сөздері сол аналарымыздың өмір тәжірибесінен келмеді ме? Бұл аталы сөздер, желкілдеп өсіп келе жатқан қыр қызғалдағындай болған қыздарымызға көрсетілген қысым емес, қайта пәк күйінде құлпырып өссін, жаман аттан аулақ болсын деген ойдан туғаны белгілі.

Осы жоғарыда келтірілген ырым-тыйымдарды ата-анасы отбасы тәрбиесінде қолданып отырса нұр үстіне нұр болар еді. Олай дейтініміз, ертең ана болу – қыз баланың мақтанышы әрі бақыты. Бұдан, ең алғаш, ата-анасы қуанады. Әсіресе, оның анасы, әулеті және де қыздың үй шаруасына икемділігі, ісмерлігі, сыпайлығы мен еңбекқорлығы, жинақылығы мен тазалығы – әр қыздың бет пердесі болуы ләзім. Жалпы қыз өз бойын күтіп, қабағы ашық, жарына ілтипатты болып, барған әулетінің үлкен-кішісіне ізеттілік танытып, мейірімі мен ықыласын арттырып отыруы жайлы айтып, әрі үйретіп, құлағына құйып отырса, әрбір отбасының ұйытқысы болар қыз баласы, ертең барған жеріне тастай батып, судай сіңетіні анық.

Ата-ана тәрбиесін көргендіктен халықтың ырымдары санамызда жатталып келеді.

Қыз бала салт-дәстүрді дәріптей отырып, күнделікті өмірде соны «сақта»- деп үйрету арқылы қыздарымызды нағыз қазақтың қызы етіп қалыптастыру жолы арқылы ұрпақтан-ұрпаққа жетуіне мүмкіндік жасай аламыз. Әрбір қыз баласы бойжетіп, әке – шешенің

аясында оң жақта еркелік дәуренін артта қалдырып, бөтен бір елге келін болып, келіншек, ана атанатыны анық қой. Өз керегесін керіп, үйі мен шаруасына иелік жасап, түтінін түтетеді, ана атанып, өмірге перзентін әкеледі. Сондықтан, қыздың бойына кішкентайынан ырым-тыйымдарды бойына сіңіру арқылы сыпайылық пен мейірбандықты, адалдық пен сезімталдықты, кішіпейілдік пен енбекқорлықты сияқты қасиеттерді дарытып отыру керек. Қыз бала өзінің өмірлік қосағын, жұбайын таңдауды ерекше ыждағаттықпен, абаймен, сабырлылықпен қарауы, оның маңызын терең түсініп, санамен түйсіне білуі керек.

Біздің халықтың дәстүріндегі өзге халықтан ерекшелігі, тәлім-тәрбиелік ақыл-кеңесін ұрпақтарының санасына тұспалдай астарлап жеткізе білгендігінде жатыр. Бұл салт әліге дейін сақталған. Мысалға, «Қызым саған айтам, келінім сен тыңда» деген мәтелде қызына айта жүріп, келініне деген сый-құрметін де ұмытпағандығы бар болса, қызына да сол тәрбиені құлаққағыс етіп айтуы жатыр. Мұндай ақыл-кеңестерді көп жағдайда қыздың анасы не сырлас жеңгесі айтып отырған. Бұлардың астарында жатқан талап-тілек, бірде дауыс көтермей айтуға негіз болатын зілсіз ескертпелер жатқанын байқауға болады. Яғни бойжеткен қыздың мінезіне, іс-әрекеттеріне сай тыйымдар айтылатын болған (Ж.Сарыбекова. Болашақ мамандарды қыз тәрбиесін ұйымдастыруға даярлау әдістері, б.57].

Ж.Сарыбекова: «Қыз бала жастайынан үй-ішіндік тұрмыс тіршіліктегі (кесте тігу, ою-өрнек, тамақ дайындау, ет мүшелеу, үй ішін күту т.б) сан алуан істерге машықтанып, баулынған. Ұлан-ғайыр даланы мекендеген қазақ елінің түрлі аймақтарына тән жеке ерекшеліктері мен өзгешеліктеріне қарамастан, қыздарды адамгершілік мінез-құлыққа тәрбиелеудегі халықтық дәстүрі ортақ. Қыз тәрбиесінде халқымыз - күш көрсету, қорқыту тәсілдерінен бойды аулақ ұстап, оларды мәпелеу иландыру, сендіру әдістеріне, тыйым сөздер, үлгі-өнеге көрсетуге ерекше мән берген», - деген тұжырымдар келтірген [4,б191].

Өмірмен байланыстыратын болсақ, қыздың жолының жіңішкелігі немен дәлелденеді? Осыған жауап беретін болсақ, отқа түскен тағдырдың тыртығын қалпына келтіру мүмкін еместігі сияқты, оның көз жасы да емдай алмайды. Сондықтан ұлтымыздың тәлімдік талаптарының мәніне жете түсініп, қыздарымыз осылардан өздеріне қатысты жерлерін біліп, қорытынды шығарып, әрбір іс-әрекеттеріне, жүріс-тұрыстарына байланысты жерлерін басшылыққа алып отырғаны дұрыс болар еді. Міне, сонда ғана қазақ қызының ибалы, әдепті, көркем мінезділігін көретін боламыз.

Халқымыздың ақыл-кеңес берудегі және үлгі-өнеге көрсетудегі, тәлім-тәрбиелік мәні жоғары құралы – ырым-тыйымдар болғаны рас, әлі де оның бағасы жоғары екендігін қазіргі күнде түсініп келеміз. Олай дейтініміз, ұрпақ тәрбиесінде бұл ырым-тыйымдар мен мақалдардың алатын орны ерекше. Мысалы: «Ұлға отыз үйден тыю, қызға қырық үйден тыю», - деген мақал осыған байланысты шыққан.

Қазағым «қызға қырық үйден тыю» дегенді бекер айтпаса керек, өйткені, бүгінгі қоғамда қыздырымызға үлгі-өнеге, тыю дегенді күнделікті қолдана алсақ, және де қыздарымызға жәй әйел баласы ретінде қарамай, бұл біздің «қазақ қызы» деген ұғыммен қарап, әр кез есте ұстауымыз керек. Осы тыйымды әр қазақ қызының құлағына салып отырғанда ғана біз инабатты қыз тәрбиелей аламыз, бұл әрбір ана мен әженің күнделікті айтатын әңгімесінің арқауы болғаны дұрыс-ау.

Ғасыр қойнауынан бүгінгі күнге келіп жеткен ырым-тыйымдар халқымыздың әлеуметтік-мәдени тұрмысының көрсеткіші екенінде сөз жоқ. Бұл тыйымдар бүгінгі күнге дейін келгені белгілі. Осы тұста Әзілхан Нұршайықовтың «Махаббат қызық мол жылдар» романындағы басты кейіпкер Меңтайға анасының айтқан жүректен шыққан нақыл сөздері еске түседі:

«Қыз көйлегінің етегі тізеден жоғары шықпауы керек, себебі қыздың жалаңаш жеріне көп көзінің құрты түскіш келеді. Ал халықта: «Есті қыз етегін қымтап ұстайды» деген мақал бар. Келесісі, қызым: Әйелдің жалаңаш денесі еркектің құмарлығын қоздырады. Ақылмен бөгеп, сабырмен тұсалмаған құмарлық таудан төңкерілген сең сияқты болады, жолындағының бәрін ұйпа-тұйпа етіп, жайпап, жойып кететінін ескерткен еді. Сондықтан әйелдің еркек құмарлығын қоздыратын ашық-шашық жерді көбейтпей, жауып, жария

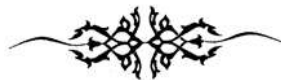
етілмейтінін қымтап ұстауы абзал. Әсіресе, етеккі қара санға дейін көтермеу, кеудені жалаңаштамай жүрсең, еркек елендемейді, әйел аландамайды, адалдық бұзылмайды, - дей келе, ешкіммен барқылдап ұрыспа, бағанды жоясың. Сонымен қатар, қарқылдап күлу, тарқылдап сөйлеу – дарақылықтың белгісі екендігін де есіне салады. Әрине, кемшіліксіз кісі болмайды, оны біреудің көруден оңайы жоқ, ал кісі кемшілігін тез көруге емес, тез түзетуге көмектесе білу керек. Жалпы қызға қатты күлудің қажеті жоқ, жігіттерге оның жымығаны да жетеді. Ия, ауыз шешендік әркімде болады, әсіресе қыздың аузы сүйрендеп, көп сөйлемегені абзал. Өйткені қыздың күлкісі, жымыюы, бас изеуі, көзқарасы, жүріс-тұрысы бәрі сайрап тұрған сөз. Сондықтан, оның аз сөйлеп, айналасына ақылмен танылғаны дұрыс, шошандаған қыз шешенің атына кір келтіреді. Қыздың жақсы жігітке шығуы, жігіттің жақсы жар таңдап алуы жеңіспен пара-пар. Алдымен жеңіске жету қымбат, ал жеткен жеңісті баянды ету, одан да қымбат. Көшеде көлденең тұра қалып, бірінің ернін бірі жұлып жердей боп жалмап, жұрт көзінше сүйісіп жатқан қыз бен жігітте ар да, ұят та болмайды. Ондай әдеттен без, ондай құрбыдан аулақ жүр – деген ақылды нақылын күнделікке түсіріп алып, құрбы қыздарының да құлағына сіңе беруіне әсерін тигізді». (Ә.Нұршайықов. Махаббат қызық мол жылдар, б.152].

Демек, тәрбиенің түп-тамыры осы ырым-тыйымдарда екеніне көз жеткіздік. Енді осыдан айрылмай қамдануымыз керектігі, қазіргі қыздарымызды қазақ даналығымен тәрбиелеп, адалдықты танытып, оң жол көрсету керектігінде. Бүгінгі қыздарымызға жабысқан аурудың дауасын басқа жақтан іздемей, өзіміздің қазақи тәрбиенің бал-бұлағынан іздегеніміз дұрыс шығар.

Анамызды аялаған, қыздарымызды мәпелеген дана халықтың ұрпағымыз, сондықтан біздер адамдықтан аттап, өрескел іс-қимылдан аулақ болу жүрегі қазақ деп соғатын ұлттың қолынан келетін іс еместігі анық. Анамыздың ақ сүтін бағалайтын, олардың биік арманын орындауды армандайтын әр бір ер азамат қыз атаулының көз жасына қалғысы келмейді. Қарындасы мен әпке тағдырын соның көрінісімен салыстырады. Міне, сол адам ғана анасының ақ сүті мен арманын аз да болса ақтағаны болып есептеледі.

Әдебиеттер тізімі:

1. Тоқаев Қ.К. Халық бірлігі және жүйелі реформалар – ел өркендеуінің берік негізі Президенттің үшінші Жолдауы 2021 жылдың 1 қыркүйегі
2. Кекілбаев Ә. Парасат биігінде. Егемен Қазақстан. №371-372. 30 қараша, 2007
3. Сарыбекова Ж. Болашақ мамандарды қыз тәрбиесін ұйымдастыруға даярлау әдістері. Тараз. – 2015. – 143б
4. Сарыбекова Ж. «Қыздар тәрбиесі» оқу құралы. Алматы. – 2015. – 273б
5. Нұршайықов Ә. Махаббат қызық мол жылдар. Алматы: Атамұра, 2012.- 320б

1-СЕКЦИЯ

ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМДАРЫ ЖӘНЕ ПӘНАРАЛЫҚ МАМАНДЫҚ: ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯ, МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ ОҚЫТУ ЖӘНЕ ТӘРБИЕЛЕУ, БАСТАУЫШ ОҚЫТУДЫҢ ПЕДАГОГИКАСЫ МЕН ӘДІСТЕМЕСІ, ҚАЗАҚ ТІЛІ МЕН ӘДЕБИЕТІ, ШЕТ ТІЛІ ҰЛТАРАЛЫҚ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ, ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ ЖӘНЕ СПОРТ, КӘСІПТІК ОҚЫТУ, КӨРКЕМ ЕҢБЕК ЖӘНЕ СЫЗУ

ӘОЖ 373.3; 004

БАСТАУЫШ МЕКТЕПТЕ ЦИФРЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Ғылыми жетекшісі: Ботагүл Алтайқызы Тұрғынбаева - п.ғ.д

Магистрант: Қалмырза Гүлназ Бимағанбетқызы

Бастауыш оқыту педагогикасы мен әдістемесі, 2 курс, ПМНО – 21 – 1 М оқу тобы
Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті

Аңдатпа. Мақалада бастауыш мектепте цифрлық технологияларды қолданудың ерекшеліктері қарастырылады. Цифрлық білім беру ортасында қолданылатын әдістер жүйесі баяндалады. Бастауыш мектеп оқушылары үшін оқу үдерісінде цифрлық технологияларды қолданудың тиімділігі сипатталған.

Кілтті сөздер: цифрлық технология, ақпарат, білім беру ресурсы

Аннотация. В статье рассматриваются особенности использования цифровых технологий в начальной школе. Излагается система методов, применяемых в цифровой образовательной среде. Описана эффективность использования цифровых технологий в учебном процессе для учащихся начальной школы.

Ключевые слова: цифровые технологии, информация, образовательный ресурс

Annotation. The article discusses the features of the use of digital technologies in primary school. The system of methods used in the digital educational environment is shown. The effectiveness of the use of digital technologies in the educational process for primary school students is described.

Keywords: digital technologies, information, educational resource.

Қазіргі таңда педагогтердің кәсіби даярлығын жоғары деңгейге көтеру мемлекеттің ұлттық саясатының құнды басымдықтарының бірі болып табылады. Осы орайда, Қазақстан Республикасының Президенті Қ.К.Тоқаевтың Халыққа Жолдауында мұғалімдер дайындауда өзгерістер енгізудің бірқатар шаралары нақтыланған болатын. Президент: «...сапалы білім беру – Қазақстанның индустриясы мен инновациялық дамуының негізіне айналуы тиістігін» атап өтті. Осыған сәйкес, болашақ педагогтің бәсекеге қабілетті болуы, кәсіби құзыретті, практикалық тәжірибеге бейім келуі, өзінің болашақтағы кәсіби іс-әрекетіне қызығуы, кәсіби іскерліктері мен дағдыларының қалыптасуы, білікті маман болуы, яғни оның инновациялық дамуының алғышарттары бола алады, дегенмен де бүгінгі сұранысқа орай болашақ педагогтердің бастауыш мектептерде даму компоненттері ақпараттық білім, оны құру және жобалай алуы арқылы жнзеге асады [1].

Бүгінгі таңдағы цифрлық білім беру ортасын құрудың өзектілігін дәлелдейтін құжаттардың бірі – «Цифрлы Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы. Цифрлы Қазақстан мемлекеттік бағдарламасында басты бес бағытының адами капиталды дамыту

басымдығында «Орта, техникалық және жоғары кәсіби білім берудегі цифрлық сауаттылықты арттыру...» делінген, цифрлық сауаттылық – бұл адамның өмірдің барлық салаларында цифрлық технологияларды сенімді, тиімді, сыни және қауіпсіз қолдануға дайындығы және қабілеті деп түсіндіріледі. Бұл өз кезегінде бастауыш сынып мұғалімдерінің бастауыш мектепте білім сапасын арттыруға ақпараттық ортаны жобалау арқылы жетік даярлануын кншейту қажеттілігін арттырады [2].

«Білім беру жүйесін ақпараттандыру» негізінде инновациялық оқу-әдістемелік материалдар әзірленуде, мектептің ақпараттық ортасын қалыптастыру кешендері енгізілуде, қолданыстағы оқулықтар цифрлық толықтырулармен байытылуда. Жалпы және жалпы білім беру мекемелері үшін цифрлық білім беру ресурстарының бірыңғай жинағы құрылуда.

Білім беру жүйесін реформалау мектептегі білімге қатты әсер етті, сондықтан осы салада жұмыс істейтіндердің барлығының міндеті-қалыптасқан білім беру жүйесіне сапалы шығындарсыз кіру жолдарын табу. Мұндай мүмкіндікті біз жаңа ақпараттық білім беру технологияларын кеңінен қолданудан көреміз.

Бұл жұмыстардың барлығы мектеп мұғаліміне күнделікті жұмысы үшін қосымша ресурстар беруге, оқу процесін қызықты, қызықты және заманауи етуге бағытталған.

Бастауыш сынып мұғалімдері оқушының цифрлық білім ортасын жобалауда қолданылатын әдістер, тәсілдер жүйесі төрт бағыттағы қызметті орындайды.

- біріншіден, әдістер оқушы тарапынан қолданылатын оқыту, білім беру әрекетінде қолданылады;

- екіншіден, әдістер оқушы тарапынан қолданылатын оқу, білім алу әрекетінде қолданылады;

- үшіншіден, әдістер ақпараттық білім ортасын жобалаудың қойылған оқу мақсаттарына сәйкес қолданылады;

- төртіншіден, әдістер ақпараттық білім ортасын жетілдіру бойынша мұғалім мен оқушы бірігіп орындайтын оқу-танымдық әрекетінің сипаты ретінде анықталады.

Цифрлық білім беру ресурсы – білім беру мақсатында пайдаланылатын, оны жаңғырту үшін компьютер қажет өнім.

Цифрлық білім беру өзара байланысты оқу объектілерінің жиынтығы:

- символдық нысандар (белгілер, таңбалар, мәтіндер, графиктер);
- бейнелі нысандар (фотосуреттер, суреттер);
- аудио ақпарат (ауызша мәтіндер, диалогтар, музыка);
- бейне нысандары (анимациялар, модельдер, бейне сюжеттер)
- «виртуалды шындық» объектілері (тренажерлер, интерактивті

модельдер, конструкторлар).

Бастауыш мектепте жаңартылған білім мазмұнын тиімді жүзеге асыруды электрондық оқыту, қашықтан оқыту, бірыңғай ақпараттық білімдік ресурстарын қорын жинақтау және пайдалану маңызды.

Бастауыш мектептің әдістемелік жүйесінің негізгі мақсаттарынан туындайтын міндеттері келесідей болып белгіленді:

- бастауыш сыныптағы пәндердің электрондық/цифрлық білім контентін жасақтау;

- бастауыш сынып мұғалімін оқушылардың ақпараттық білім ортасын жобалаудағы енетін кітапханалар мен электрондық кітапханалардың электронды каталогтерін біріздендіру;

- оқушылардың қызығушылығын дамыту үшін отбасымен бірге қарайтын, оқитын, орындайтын интеллектуалдық тапсырмалар мен интернет ресурстарды жүйеге келтіру;

- білім алу мотивациясы арқылы оқушылардың танымдық белсенділігін дамытуға байланысты ақпараттық білім ресурстарын жасақтау;

-бастауыш мектеп мұғалімінің өз әріптестерімен немесе оқушылардың достарымен ойын және тәжірибесін бөлісетін компоненттерді ақпараттық білім ортасына енгізу;

- бастауыш сынып мұғалімінің өзінің озық тәжірибелерін жетілдіре отырып, халықаралық білім гранттарына қатысу мүмкіндіктерін орнату;

- өзіндік дербес ақпараттық білім ортасының педагогикалық жобасында осы жүйесін сақтауға, қорғауға қатысты шараларды орындау.

Ғалым И.Белавина цифрлық технологияларды бастауыш сыныптағы оқу үдерісіне енгізу бойынша : «Компьютердің жаңалығының мәні онымен өзара әрекет етуде ерекше көтеріңкі көңіл күй сезіміне ие болатындығымен ерекшелетінін атап өткен. Бұл іс-әрекеттің интеллектуалды құрамы үшін ғана емес, сонымен бірге анықталған ынталы – тұлғалық білім үшін де қолайлы жағдай туғызады». Автор бұған қоса, компьютермен жұмыс ересек адаммен немесе құрбысымен ынтымақтастық қажеттілігін қалыптастырады», - деген тұжырымға келетіндігін зерделеген [3].

Отандық ғалым Ж.Б. Сардарова ақпараттық технологияны бастауыш мектеп әдістемесіндегі қолдану бағыттарын анықтай келе, оның бірі оқушыларды шығармашылыққа баулитын танымдық құрал деп тұжырымжайды. Оқу үдерісінде ақпараттық технологияларды тиімді қолдану мұғалім мен оқушының өзара қарым-қатынасы сипатын өзгертіп, оның ынтымақтастық, өзара түсіністік, бірлескен шығармашылық жұмыс, өзара тәжірибе алмасу сипатына ие болуына себепші болады. Ал ол, ең алдымен, осы оқушылар арасында кең тараған мазасыздану, үрей, өз-өзіне деген сенімсіздік, сияқты жағымсыз жайларды болдырмауда ролі зор екендігімен байланысты [4].

Ғалым Л.В. Занковтың «Өзіңді тексер» бағдарламасы бойынша мультимедиялық материалдар қазіргі таңда өзекті орын алып жатыр. Бастауыш мектептің әртүрлі курстары бойынша ағымдағы және тақырыптық бақылауға арналған электрондық материалдар орналастырылған. Материалдар компьютерлік бағдарлама болып табылады және баланың үйде және мектепте пайдалануы үшін дербес компьютерге жүктеуге және орнатуға арналған. Материалдар тест түріндегі тапсырмалар түрінде ұсынылған. Компьютерлік бағдарлама оқушылардың жас ерекшеліктерін ескере отырып жасалған. Тапсырмаларды орындау сабақта оқылған материалды бекітуге бағытталған жаттығу және тексеру режимдерінде мүмкін. Жаттығу режимінде тапсырмалар күрделілік деңгейіне сәйкес, жыл бойына материалды оқып-үйренуге байланысты, сондықтан оларды ретімен орындау керек. Жаттығу режимінде бала "қате туралы Нұсқауды" көріп, тапсырманы тағы бір рет орындай алады. Оқу режимінде тақырыпты толық игергеннен кейін ғана тексеру режимінде тапсырмаларды орындауға көшу ұсынылады [5].

Дидактика-оқу процесінің жалпы заңдылықтарын зерттейтін педагогика ғылымының саласы. Оқыту процесінің заңдылықтарының барысын көрсететін және оның жеке тұлғаны дамытуға бағытталғандығын анықтайтын негізгі бастапқы дидактикалық ережелер (бұл мұғалімдер оқу процесін ұйымдастыруға және оны оңтайландыру жолдарын іздеуге жақындайтын ұстанымдар мен көзқарастар) оқыту принциптері: жеке көзқарас принципі, көрнекілік, білімді саналы түрде игеру принципі, білімнің беріктігі, жүйелі және дәйекті принцип білімді игеру, қол жетімділік принципі, ғылыми принцип, оқытудың сабақтастығы, теорияны практикамен байланыстыру принципі, дамытушылық оқыту және т. б. Біз оларға сәйкес цифрлық дидактикалық мүмкіндіктерін талдаймыз.

Цифрлық технологиясын қолдана отырып сабақ өткізу-жаңа заманауи технология. Ал біздің оқушылар – бастауыш сынып оқушылары барлық жаңа нәрселерге жанды жауап береді. Мұғалімнің жаңа технологиялар мен білім беру ресурстарын игеруі және қолдануы оқушылардың қызығушылығын, құрметін, мұғаліммен және сыныптастарымен ақпарат алмасуға деген ұмтылысын тудырмайды. Осылайша, оқу

ұжымында қарым-қатынастың жаңа стилі қалыптасады, бұл кезде ақпаратты беру процесі бірден көпке емес, бәрінен бәріне өтеді.

Цифрлық қолдану оқушылардың оқуға деген қызығушылығын арттыруды қамтамасыз етеді. Психологтар қазіргі балалар экрандағы ақпараттың балалары екенін дәлелдеді. Монитор экраны, интерактивті тақта, проектор, теледидар, кинотеатр туралы ақпаратты олар кітап ақпаратына қарағанда әлдеқайда жақсы қабылдайды. Біз оқушылардың көп оқымағанына өкініп, тіпті ашулануымыз мүмкін. Бірақ бұл оқу процесін ұйымдастыруда ескеру қажет маңызды фактор.

Цифрлық қолдану бастауыш сынып оқушыларының назарын, қабылдауын, ойлауын, қиялын, есте сақтау қабілетін, танымдық қызығушылықтарын белсендіруге ықпал етеді. Яғни, мультимедиялық құралдар оқу әсерін күшейтуге мүмкіндік береді.

Оқу іс-әрекетінің жаңа, әр түрлі формалары мен түрлерін қолдану үшін оңтайлы жағдайлар жасайды. Оқушылардың дербес, шығармашылық, іздестіру қызметі жандандырылады, оқу қызметінің жаңа түрлерін қалыптастыру қамтамасыз етіледі (оның ішінде ақпаратты іздеу, бағалау, іріктеу және ұйымдастыру-негізгі құзыреттердің бірі);

Сабақтың эстетикасы өзгереді. Мұғалім оқу сабақтарының тартымдылығы үшін күшті құралдарды алады. Бұл үшін, әдетте, суретшінің, фотографтың немесе принтердің арнайы дағдылары қажет емес. Тиісті бағдарламаларды жақсы меңгеру жеткілікті.

Дидиактикалық қолдану сабақтың практикалық бағытының өсуін қамтамасыз етеді. Практикалық іс-әрекеттің рөлі әсіресе артады, мысалы, математика курсының геометриялық мазмұнын зерттеу кезінде. Оқушылар тіктөртбұрыштың ауданын емес, көкөністермен отырғызылған бақтың ауданын есептейді, тіктөртбұрыштың периметрін емес, үйдің айналасындағы ағаш қоршаудың периметрін есептейді, содан кейін оны бояуға қажетті бояу мөлшерін анықтау мақсатында. Ал тікбұрышты үшбұрыштың ауданы-бұл болашақта салынуы мүмкін. Бұл жағдайда мультимедиялық сүйемелдеу алмастырылмайды, бірақ геометриялық құралдарды қолдану үлгісін, бұрыштың градустық өлшемін анықтау алгоритмін және т. б. бере отырып, оқушылардың практикалық іс-әрекетін органикалық түрде толықтырады.

Қорытындылай келе, бастауыш мектепте әр түрлі сабақтарда цифрлық технологияларды қолдану бастауыш сынып оқушыларының оқу іс-әрекетінің белсенді субъектісіне айналуына мүмкіндік береді. Бұл оқушылардың білімді саналы түрде игеруіне ықпал етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. «Халық бірлігі және жүйелі реформалар – ел өркендеуінің берік негізі» ҚР Президентінің Жолдауы 2020 жылғы 1 қыркүйек №700 Заңы («Егемен Қазақстан» 02.09.2021 ж., №165 (30144)).
2. «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасында (ҚР Нкіметінің 2017 жылғы 12 желтоқсандағы, №827 қаулысы) бес басым бағыттарының бірі «Адами капиталды дамыту» // <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1700000827>(қаралған күні: 19.02.2018).
3. Белавина И.Г. Психологические последствия компьютеризации детской игры // Информатика и образование. - 1991. - №3. – С. 91-94.
4. Сардарова Ж.Ы. Білім беруді жаңарту жағдайында бастауыш мектепті ақпараттандырутың теориясы мен практикасы: пед. ғыл. док автореф.: 13.00.01. - Алматы, 2008. - 40 б.
5. Занков Л.В. «Система развивающего обучения. Математика (начальная степень): <https://www.labirint.ru/books/293766/>

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ЖАСТАРЫНЫҢ ҰСТАНАТЫН АДАМГЕРШІЛІК ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ

Ғылыми жетекшісі: Баярисов Режеп Уразбаевич
Молшылықова Арайлым Өрісбекқызы
«Математика мұғалімдерін даярлау» мамандығы, 2 курс, М-21-5 тобы
«Ұстаз» институты, «Білім берудегі математика» кафедрасы
М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті

Аңдатпа. Мақалада қазіргі қазақ жастарының ұстанатын адамгершілік құндылықтары туралы сөз қозғалады. Ең алдымен адамгершілік құндылықтар жайлы айтпас бұрын, біз құндылық сөзінің мағынасын ашып, жақсылап біліп алу керекпіз. Құндылық – бір нәрсенің маңыздылығы, мәнділігі, пайдалылығы. Қазіргі қазақ жастарына ненің мәнді, мағыналы екенін осы мақалада қарастырамыз.

Кілт сөздер: құндылық, құндылықтар жүйесі, адамгершілік құндылықтар, рухани құндылықтар, материалдық құндылықтар, қажеттіліктер, жастар.

Аннотация. В статье рассматриваются нравственные ценности современной казахской молодежи. Прежде чем говорить о нравственных ценностях, мы должны раскрыть значение слова «ценность» и хорошо освоить его. Ценность – значимость, полезность чего-либо. В этой статье мы рассматриваем, что значимо для современной казахской молодежи.

Ключевые слова: ценности, система ценностей, нравственные ценности, духовные ценности, материальные ценности, потребности, молодежь.

Annotation. The article deals with the moral values of modern Kazakh youth. Before we talk about moral values, we must discover the meaning of the word "value" and master it well. Value is the value or usefulness of something. In this article, we consider what is significant for modern Kazakh youth.

Key words: values, system of values, moral values, spiritual values, material values, needs, youth.

Құндылық – қандай да бір нәрсенің мәнділігі, маңыздылығы, қалаулылығы, пайдалылығы және қымбаттығы. Алайда оның маңыздылығы мен пайдалылығы табиғаттан, объектінің ішкі құрылымының әсерінен емес, адам болмысына енген, адам оған құштар не қажеттілік сезетін нақты қасиеттердің субъективті бағалануынан болады. Жалпы алып айтқанда, «құндылықтар дегенде адам өмірінің бағытын айқындайтын, оған керек, мәнді, оның құрмет тұтатын, керек болса, бас иетіннің бәрін жатқызуға болады» [1, 581]. Құндылықтар жүйесі адамның күнделікті қоғамдық не жеке тұрмыстық бағдарында, оның айналасындағы заттар мен құбылыстарға қарым-қатынасының орнауында орын алады. Мысалға, стақан сусын ішу құралы ретінде өз пайдалы қасиетін тұтынушы құндылығы ретінде, материалдық игілік ретінде көрсетеді. Еңбек өнімі және тауар айналымының заты ретінде, стақан экономикалық құндылық, бағалық ретінде болады. Егер стақан өнер заты болса, ол тағы да эстетикалық құндылық, көркемдікке ие болады. Ол қашанда әлдекімнің немесе әлдененің бағалылығын, яғни объективті болмысты және сонымен бір мезетте оның әлдекім немесе әлдене үшін құндылығын, яғни субъективті бағалауды білдіреді. Дүние құндылыққа толы – материалдық (заттар, әшекей бұйымдар, алтын мен асыл тастар, ақша, меншік және т.б.), табиғи (күннің атуы мен батуы, теңіздер мен таулар, гүлдер және т.б.), көркем (әдебиет пен өнер туындылары) және адами (сұлулығы мен ізгі қасиеттері) құндылықтар. Бір нәрсені екіншісінен артық көру жалпы тірі табиғатқа тән. Аң екеш аңның өзі төлін қызғыштай қорғайды. Дегенмен, құндылықтың антропогенді, яғни адамға тән екендігін баса айту қажет, өйткені барлық жаратылыстың ішінде адам ғана табиғи және мәдени туындыларды, идеялар мен амал-әрекеттерді, жалпы басқа адам мен қоғамды,

сондай-ақ өзін-өзі бағалауға қабілетті. Құндылықтар адамның әлеуметтік болмысына тартылған, адам құндылықтарға мүдделі әрі мұқтаж болып табылады. [2]

Құндыны қарапайым бағалыдан, қажетіден, тиімдіден, пайдалыдан ажырата да білу керек. Барлық тірі және шынайы сүйікті нәрселер құрал бола алмайды. Әдетте материалдық игілік пен тұтынушылық нарықты, еңбек өнімі мен тауар айырбасының нәрсесін білдіретін қарапайым құндылықтар экономикалық құндылықтар болып табылады. Айырбасқа көнбейтін, орны толмайтын жоғары құндылықтар да болады, әдетте оларды «баға жетпес» деп жатады. Бұл тұрғыдан алғанда олар қасиеттілік ұғымына жақындайды. Діндар адамдар үшін барынша қастер тұтып, қадірленетін құндылықтар бұл – діни құндылықтар. Құндылықтар әлемі шексіз десе де болады, тіпті жаратылыстың өзі біз үшін танымдық, философиялық және эстетикалық тұрғыдан құнды болып саналады.[2]

Құндылықтардың түрлері. Адам бар жерде құндылық та қатар жүреді. Ол адамға ғана емес, оны қоршаған ортаға да тікелей байланысты. Құндылық – әлдебір дүниенің маңыздылығын аңғартатын сипаты іспетті. Ол әр затқа табиғатынан тиесілі емес. Құндылық әр адамның таным-түсінігіне, көзқарасына байланысты әр түрлі сипатта болмақ. Қоғамда «рухани құндылықтар», «материалдық құндылықтар», «мәңгілік құндылықтар» сынды ұғымдар қалыптасқан. Иә, бұл жеке-дара құндылықтардың жалпы атауы болғанымен, жалпы құндылық түгелдей жалқы адамға тән бола бермейді. Мысалы, рухани құндылықты құрайтын махаббат, иман, адамгершілік, т.б. сынды жеке-жеке құндылықтардың барлығы да бір адамға тиесілі болмауы мүмкін. Біреулерге махаббат құндылық болғанымен, иманның не екенін білмей, оған пысықырып та қарамайтын жандар бар. Ақылды құндылық деп санайтындар махаббаттың, жанашырлықтың, адамгершіліктің не екенін ұмытып жатады.

Рухани құндылықтар – бұл адамның моральдық, діни, этикалық сенімдерінің жиынтығы, олар үшін маңыздылықты білдіреді. Рухани құндылық көбінесе білімге, адамгершілік қасиеттерге байланысты. Ол мейірімділіктің, сүйіспеншіліктің, сенімнің, әділеттіліктің, өзін-өзі бағалаудың және басқалардың қадір-қасиетін құрметтеудің жоғары сезімдерінде көрінеді. Көбінесе адамның жеке таңдауы оның рухани қалыптасуында шешуші рөл атқарады.

Ұлттық құндылықтар – бұл белгілі бір дүниетанымдық, тарихи, мәдени, әлеуметтік-экономикалық, географиялық және демографиялық белгілерге тән елдің материалдық және рухани құндылықтарының жиынтығы. Әрбір тарихи нақты әлеуметтік форма белгілі бір жиынтықпен және құндылықтар иерархиясымен сипатталады, олардың жүйесі әлеуметтік реттеудің ең жоғары деңгейі ретінде әрекет етеді.

Материалдық құндылықтар – бұл адам өмірінде маңызды рөл атқаратын физикалық тауарлар: жылжымалы және жылжымайтын мүлік, заттар, ақша және т.б. материалдық құндылықтардың мысалы ретінде көлік құралдары (автомобиль, мотоцикл, яхта), зергерлік бұйымдар (алтын, асыл тастар және олардан жасалған бұйымдар), қымбат заттар мен техника болуы мүмкін. Біреулер материалдық құндылықтарға өмірде маңыздырақ мән береді, біреулері онша көңіл бөлмейді, бірақ материалдық құндылықтардың маңыздылығын жоққа шығару мағынасыз.

Құндылық – мәдениеттің құрамдас бөлігі. Мәдениеттің құрамдас бөлігі болуы себепті құндылық адамдардың өзін ұстауын реттейді, олардың шынайы тәртібін айқындайды. Мәдениет құндылықтары, тиісінше, материалдық және рухани болып бөлінеді. Құндылықтардың мазмұны қоғамның мәдени жетістіктерімен шарттастырылған. Құндылықтар әлемі, сөздің кең мағынасында, мәдениет әлемі деген сөз. Ол адамның рухани қызмет аясы, оның санасының дұрыстығын айғақтаушы, адамның рухани байлығының өлшеуіші іспетті. Құндылықтарды мүдделердің қарапайым жалғасы немесе бейнеленуі ретінде қарастыруға болмайды. Олар салыстырмалы өзінділікке ие.

«Аксиология (грекше *axia* – құндылық және *logos* - ілім, сөз) – құндылықтың табиғатын философиялық тұрғыдан зерттеу. Аксиология философияда ХІХ ғасырдың аяғы – ХХ ғасырдың басында философияның жалпы «құндылық проблемасына» қатысты кейбір күрделі мәселелерін шешуге тырысқан әрекет ретінде дүниеге келді» [3, 18]. «Аксиология –

бұл құндылықтар ұғымын адам өмірін ынталандыруда бағыт-бағдар беруші, адам болмысының мән-мағыналық негізі ретінде зерттейтін философиялық пән» [4, 60]. Құндылық проблемасы, барлық нәрсенің жаппай шешімінің сипатына ие болады және ерекше, ғылыми зерттеуден тыс, дүниеге көзқарастың өзіндік тәсілі деп есептеледі. Аксиология үш түрдің құндылық теориялары болып саналады. Объективтік-идеалистік теориялар (неокантшылдық, Гуссерль феноменологиясының өкілдері М.Шелер мен Н.Гартман, неотомизм, интуитивизм) құндылықты кеңістік пен уақыттан тыс тұрғын о дүниелік нәрсе ретінде түсіндіреді. Субъективтік-идеалистік логикалық позитивизмнің, эмотивизмнің, этикадағы лингвистикалық талдаудың, аффективтік – ерік теорияларын жақтаушылар У.Эрбаннның, Д.Проллдың, К.Люистің және т.б. құндылық жақтастары құндылықты тек адамның немесе жалпы табиғат заңдарының табиғи қажеттерінің көрінісі ретінде қарастырады. Құндылықтың натуралистік теориясын (мүдде теориясы, эволюциялық этика, космостық телеология этикасы) адамның табиғи қажеттіліктерінің немесе жалпы табиғат заңдарының көрінісі ретінде түсіндіреді. Ғылыми түсіндіруде құндылық проблемасы универсализмнен арылған. Бұл проблеманың астарында ғылыми жолымен шешілетін алуан түрлі философиялық мәселелер жатыр.

Аксиологиялық аспект – құндылықтар табиғатын зерттеу – сонымен тек салыстырмалы дербес сипатқа ғана ие болып отыр. Әлемді рухани-практикалық игеру процесі барысында адам болмысты өз құндылықтары арқылы қарастырады. Адамның әлемге қатынасының ерекшелігі оның өзін және өзге адамдарды, қоршаған дүниедегі заттарды, құбылыстарды, процестерді қайырымдылық, әділеттілік, сұлулық, пайдалылық және т.б.тұрғысынан бағалап, құндылықтар арқылы қарастыруымен сипатталады. Құндылықтық қатынас әрқашан да субъектінің бойында белгілі бір эмоцияларды – қуану, сүйсіну, таңдану, табыну сияқты сезімдерді туғызады. Олардың ішіндегі ең жоғарғысы – қасиеттерге табыну. Адамға қасиеттер, мейлі ол діни немесе діни емес зайырлы қасиеттер болсын, қажет. Бұл мәселе, әсіресе, қоғамның адамгершілік тұғырлары мен мәдени дәстүрлерінің құнсыздануы мен құлдырау кезінде өзектілігін байқатады. Құндылықтар – қасиеттер. Қасиетсіз адам хайуанға айналып кетеді. Оларға деген табынушылық қатынас бала кезден, ана сүтімен бірге, өзінің ана тілі арқылы, мораль негіздері ретінде, өз тарихын, мәдениетін, әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлерін игеру нәтижесінде орнығады. Қасиеттер адам бойына моральдік жауапкершіліктер жүктейді, сезімін айқындай түседі.

Адамгершілік құндылық түсінігі. Адамгершілік құндылықтар – бұл этикалық мұраттардың жиынтығы, адам өмірінің тарихи және әлеуметтік тұрғыдан анықталған жоғары принциптерінің жиынтығы. Адамгершілік құндылықтар адамдардың жақсылық пен жамандық туралы идеяларын бейнелейді, олар бақыт пен бақытсыздық, махаббат пен жеккөрушілік, еңбек, адалдық және т.б. туралы түсініктерді қоса алғанда, моральдық нормалар мен ұғымдардың барлық жиынтығын қамтиды.

Адамгершілік құндылықтар адамның дамуы мен оның әрекетін басқарады, кез-келген маңызды мәселе бойынша позицияны анықтайды, оның айналасындағы әлем, қоғам және қоғам ішіндегі өз орны туралы идеясын қалыптастырады. Сонымен қатар, олар тұлғаның мінез-құлық моделінің қалыптасуына, оның өмірдегі мақсаттары мен оларға жету әдістеріне, азаматтық ұстанымы мен әлеуметтік белсенділік деңгейіне әсер етеді. Өзінің құндылықтар жүйесінің құлдырауымен адам жеке дағдарысқа ұшырайды, ол шатасады, өз бетінше шешім қабылдауға қиналады.

Адам құндылықтары жиынтық мәні бойынша объективті, ал әрбір құндылық та жеке-жеке алғанда объективті. Құндылықтар біздің қалауымызға қарамастан біздің әлемде бар – біз оларды тек қабылдай аламыз немесе қабылдамаймыз. Алайда, жеке тұлғаның құндылық жүйесі және оның иерархиясы қатаң субъективті, ол белгілі бір адамның тәжірибесінен, білімінен және қажеттіліктерінен, белгілі бір адамның жеке таңдауынан туындайды.

Адамгершілік құндылықтардың мысалдары:

Негізгі және жалпыға бірдей танылған адамгершілік құндылық – адамның басқа адамдарға деген сүйіспеншілігі. Махаббаттың бұл түрін қарама-қарсы жыныстағы адамдарға

деген сезімдермен салыстыруға болмайды, өйткені махаббаттың бұл түрі адамдарға жасына, ұлтына, жынысына және әлеуметтік байланысына қарамастан басқаларға көрінетін сезімдерде көрінеді. Дәл осындай сүйіспеншілік адамға басқа адамдардың қажеттіліктерін түсінуге, оларға жамандық жасамауға, жанашырлыққа және өзара көмекке үйретуге, жақын адамға физикалық немесе психологиялық зорлық-зомбылық көріністерінің алдын алуға мүмкіндік береді. Бұған қол жеткізу өте қиын, өйткені адам табиғатында бәсекелестікке, өмір сүру үшін күреске, қызғаныш пен жеккөрушілікке деген құштарлық бар.

Сүйіспеншілік адамға басқа адамгершілік құндылықтардың көрінуіне ықпал етеді, мысалы, басқаларға көмектесуге деген шынайы ниетпен тығыз байланысты мейірімділік пен жомарттық. Бір адамның екіншісіне ең құнды сыйлығы-оның уақыты, оны отбасына, достарына, туыстарына, таныстарына және қажет болған жағдайда тіпті бейтаныс адамдарға беру керек, өйткені сыйлықтар алудан гөрі бірдеңе беру одан да жағымды.

Тағы бір маңызды адамгершілік қасиет-адалдық. Адамдармен және өзіңізбен адал болу қабілеті, сіз жасаған игі істерді көрсетпеу қабілетімен бірге әрқашан құрметке ие болады. Жоғарыда аталған қасиеттері мен құндылықтары бар адам нағыз асыл тұлғаның үлгісі болып табылады. Басқа маңызды адамгершілік құндылықтардың қатарына ниеттердің позитивтілігі, басқаларға мейірімді көзқарас, альтруизм, адамдарға деген құрмет сезімі жатады.

Қазіргі жастардың адамгершілік құндылықтары-бұл өте маңызды және өзекті тақырып. Жастар әрқашан еліміздің еңбек, демографиялық, репродуктивті әлеуетінің маңызды буыны және факторы болды. Сонымен қатар, олардың білім деңгейі, кәсіби дайындығы ғана емес, олардың қоғамдағы орнын анықтайды, олардың құндылық бағдарлары өте маңызды рөл атқарады. Қазіргі өмірдің серпінділігі мен жан-жақтылығы жағдайында жастарды басшылыққа алатын құндылықтарды анықтау маңызды. Олардың мінез-құлқын, қазіргі және болашақ туралы күнделікті түсініктерін анықтайтын өмірлік көзқарастар. Қазіргі жастардың құндылық әлемін әлеуметтанулық зерттеу үшін өмірлік жоспарлар мен көзқарастарды талдау, бірқатар жағдайларды, құндылық бағдарлары мен өмір салтының ерекшеліктерін ескеру өте маңызды. Сонымен бірге, жас ұрпақ көптеген ескі құндылықтардың өзгеруінің және жаңа әлеуметтік қатынастардың қалыптасуының өте қиын жағдайында қалыптасады.

Жас ұрпақ – бұл елдің басты әлеуеті, және бұл ұрпақтың болашағы қандай болатынына байланысты. Сондықтан, жас ұрпаққа қарап, қоғамның дамуында қайда бара жатқанын түсінуге болады. Қазіргі жастардың ғана емес, бүкіл қоғамның өмірлік бағдарлары әлеуметтік бағыттан материалдық бағытқа өзгерді.

Жастардың құндылық басымдықтары тез өзгеруде, сондықтан оларды зерттеу өзекті болып табылады.

Әрбір ұрпақ қоғамның дамуына жаңа нәрсе енгізеді, ал жаңа нәрсе ескі негіздерге негізделген. Көптеген аға буын өкілдері қазіргі жастардың мінез-құлқын құптамайды. Бірақ бұл адамдар жаңа ұрпақты тәрбиелегенін ұмытпаңыз. Бұл қайшылықтар қайдан пайда болады? Жас ұрпақтың құндылықтары жақсы жаққа өзгере ме?

Жастардың болашағы оның өмірлік ұстанымы, құндылық бағдарлары, мақсаттары, қоршаған шындыққа көзқарасы қалай қалыптасатынына байланысты. Адам қабылдайтын құндылықтар негізінде оның өмірлік басымдықтары қалыптасады. Бұл басымдықтар қандай болады-соған байланысты.

18-20 жасқа қарай адам, әдетте, негізгі құндылықтар жүйесін қалыптастырады, яғни ол оның барлық шешімдері мен әрекеттеріне әсер етеді. Болашақта жылдар бойы ол іс жүзінде өзгеріссіз қалады және ересек адамның санасындағы маңызды құндылық төңкерісі ең күшті стресстің, өмірлік дағдарыстың әсерінен ғана мүмкін болады.

Қазіргі уақытта посткеңестік кеңістіктің әртүрлі қалалары мен аймақтарында жүргізіліп жатқан қазіргі жастардың негізгі құндылықтарын анықтауға арналған көптеген әлеуметтанулық зерттеулер жүргізілуде. Жалпылама түрде бұл ақпаратты маңыздылығының

кему ретімен 16-22 жас аралығындағы жастар таңдаған құндылықтар орналасқан тізім түрінде ұсынуға болады:

1. Денсаулық.
2. Отбасы.
3. Коммуникативті құндылықтар, қарым-қатынас.
4. Материалдық игіліктер, қаржылық тұрақтылық.
5. Махаббат.
6. Бостандық және тәуелсіздік.
7. Өзін-өзі тану, білім беру, сүйікті жұмыс.
8. Жеке қауіпсіздік.
9. Бедел, даңқ, абырой.
10. Шығармашылық.
11. Табиғатпен байланыс.
12. Сенім, дін.

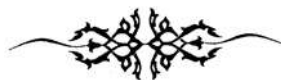
Осы тізімнен көріп отырғанымыздай, жастар отбасылық құндылықтарға өмірде үлкен орын береді. Жастардың материалдық құндылықтары жоғары рейтингке ие – оның ішінде отбасылық әл-ауқатқа қол жеткізу құралы ретінде. Жастардың мұндай материалдық-қаржылық бағдарлануы мынамен түсіндіріледі: қазіргі жас ұрпақ өзгеріс дәуірінде дүниеге келді, ал оның балалық шағы бүкіл кеңістік үшін қиын жылдарға тура келді. XX ғасырдың 90-шы жылдарындағы балалар ата-аналарының негізгі қажеттіліктерді қамтамасыз ету үшін ең аз ақша табуға тырысып, қалай бейімделгенін, сөзбе-сөз айтқанда әзер аман қалғанын көруге мәжбүр болды. Сол жылдардағы есте қалған қиындықтар қазіргі жастарды осы тұрақтылыққа жетудің құралы ретінде тұрақтылық пен ақша тілеуге мәжбүр етеді.

Адамгершілік және моральдық құндылықтар қазіргі жастардың негізгі құндылықтарының тізіміне енген жоқ, ал рухани және мәдени құндылықтар құндылықтар тізімінде соңғы жолдарды алады. Себебі жастар өздерінің құндылықтар жүйесін, ең алдымен, өмірлік жетістік өлшемдерімен үйлестіреді.

Қорыта айтқанда, қазіргі жастардың құндылықтар жүйесі дәстүрлі құндылықтардың араласуы болып табылады: отбасы, денсаулық, коммуникация және жетістікке жетуге байланысты құндылықтар: ақша, тәуелсіздік, өзін-өзі жүзеге асыру және т.б., олардың арасындағы тепе-теңдік әлі тұрақсыз, бірақ, мүмкін, алдағы онжылдықтарда оның негізінде қоғам құндылықтарының жаңа тұрақты жүйесі қалыптасады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Мырзалы Серік. Философия. – Алматы: «Бастау», 2010. – 644 б.
2. Қазақ мәдениеті. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: «Аруна ltd.» ЖШС, 2005.
3. Философиялық сөздік – / Редкол: Р.Н. Нұрғалиев, Ғ.Ғ. Ақмамбетов, Ж.М. Әбділдин ж.б. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 1996. – 525 бет.
4. Сағатова Ә.С., Сарсенбеков Н.Ж. Философия: Оқу құралы – ЖШС Лантар Трейд, 2020. – 138 б.
5. Мәдениеттану: Жоғары оқу орындары мен колледж студенттеріне арналған оқулық. / Құраст. Т.Х. Ғабитов. Толықт. 8-бас. – Алматы: Раритет, 2012. – 416 бет.

ИССЛЕДОВАНИЕ ТЕХНОЛОГИИ ФЕЛТИНГА И РАЗРАБОТКА СУВЕНИРНОЙ ПРОДУКЦИИ (АВТОРСКАЯ КОЛЛЕКЦИЯ)

Научный руководитель: Гаазе Ж.Б., доцент кафедры «Дизайн и индустрия моды»

Студенты: Жомарт Н.Н., Жийемуратова Ж.А.,

специальность «Дизайн рекламы» 2 курс

Таразский региональный университет имени М.Х.Дулати

Андатпа. бұл мақалада бүктеу технологиясының артықшылықтары мен кемшіліктері, сондай-ақ жүнді өңдеу мәселелері қарастырылады. Онда киізбен жұмыс істеу техникасының сипаттамасы, бүктеу процесі, жүнді киіз басудың қысқаша тарихы бар. Мақаланы зерттей отырып, сіз жүнмен киіз басудың таңғажайып технологиясын түсініп, бұйымдар жасау бойынша шағын шеберлік сабағын игере аласыз. Мақала оқырманға фелтинг өнері туралы толығырақ ақпарат алуға мүмкіндік береді. Зерттеу мақсаты: құрғақ киіз басу технологиясын талдау, кәдесый коллекцияларды жасау. Зерттеу нәтижесінде жаңа жылдың символы - 7 қояннан тұратын авторлық жинақ жасалды.

Кілт сөздер: жүн, киіз, технология, бұйымдар, киіз басу, ине, бүктеу, коллекция, таңба.

Аннотация. в данной статье рассматривается плюсы и минусы технологии фелцивания, а также проблемы обработки шерсти. Она содержит описание техник работы с войлоком, процесса фальцевания, краткую историю развития валяния шерсти. Изучив статью можно понять удивительную технологию валяние шерстью и освоить мини мастер-класс по созданию изделий. Статья предоставляет читателю возможность узнать более подробную информацию об искусстве фелтинга. Цель исследования: анализ технологии сухого валяния, разработка сувенирной коллекции. В результате исследования была выполнена авторская коллекция состоящая из 7 зайцев - символа нового года

Ключевые слова: шерсть, войлок, технология, изделия, валяние, иголки, фальцевание, коллекция, символ.

Annotation. this article discusses the pros and cons of folding technology, as well as the problems of wool processing. It contains a description of the techniques of working with felt, the folding process, a brief history of the development of wool felting. After studying the article, you can understand the amazing technology of wool felting and master a mini master class on creating products. The article provides the reader with the opportunity to learn more about the art of felting. The purpose of the study: analysis of dry felting technology, development of a souvenir collection. As a result of the research, the author's collection was made consisting of 7 hares - a symbol of the new year.

Key words: wool, felt, technology, products, felting, needles, folding, collection, symbol.

В современном мире, когда китайская подделка наводнила все магазины и рынки, произведения ручной работы стали пользоваться спросом как никогда. Поскольку эти творения эксклюзивные, уникальные и, чаще всего экологически чистые. Одно из таких потрясающих увлечений - это фелтинг. Расшифровывается как валяние из шерсти. Что же мы знаем о шерсти? В каких сферах ее могут применять?

Шерсть - это волосяной материал, покров животных (коз, овец, верблюдов, мериноса и т.д.) который собирается при стрижке животных, далее ее используют для создания пряжи, ниток, ткани и валяльных изделий (см рис 1).

Рисунок 1. Виды шерсти

Фелтинг представляет собой валяние из шерсти - это очень увлекательный, интересный вид рукоделия, который пользуется большой популярностью на сегодняшний день среди сувенирной продукции и не только [1].

Данная технология валяние позволяет изготавливать эксклюзивные изделия своими руками. Ряд изделий, которые можно создать с таким методом очень огромен: одежда, сумки, обувь, детские игрушки, сувениры, картины, украшения.

Несмотря на актуальность фелтинга у современных мастериц, истоки такого вида искусства восходят концу эпохи бронзы. Этот жанр декоративно прикладного творчества у кочевого народа занимает первостепенное место среди казахского этноса. В основном в казахских аулах разводили стадо овец, табуны лошадей, а также верблюдов. Естественно ведущее место занимали овцы. Мясо служило пищей, а шерсть шла на изготовление войлока [2].

Количество шерсти которую можно получить с одной овцы сравнительно 3-5 килограммов, а на покрытие юрты потребуется 100 килограммов шерсти. Также высококачественную шерсть дают верблюды из которой производят лучшие сорта трикотажа. Верблюжья шерсть неоднородна и состоит из ости и пуха которая ценится в мировом рынке.

Волокна превосходят все виды овечьей шерсти по крепости, по качеству она в два раза легче чем овчина, намного прочнее. Одежда из шерсти этого животного защищает от переохлаждения, а также от перегрева в жару. Мало кто знает, что верблюжья шерсть оказывает целебный тепловой эффект. В скафандры космонавтов, в одежду полярников подкладывают именно эту шерсть [3].

У войлока есть не только плюсы, основная проблема тонкой шерсти - это растяжимость, остаточная деформация и образование на ее поверхности скатанных шариков.

Техника работы с шерстью. Общее описание процесса

Войлок практичен тем, что ему можно придать любую форму, окрашивать, кроить. Самое интересное то что объемная шерсть постепенно модифицируется в плотный войлок. Этот материал великолепно сочетается иными фактурами такими как бисер, атласные ленты, кружева или вышивка. Таким образом в работе с войлоком можно дать волю фантазии [4].

Существует два основных вида валяния: сухое и мокрое.

Первый метод как правило такой технике валянии в сухую, шерсть вкручивают или же наворачивают на пенопласт возможно и на губку с помощью специально предназначенных иголок для данного материала. Отличие иголок от обычной иголки для шитья в том- что она имеет маленькие зазубрины на нижней части. Конструкция работы понятна - зубцы зацепляют волокна шерсти и уплотняют ее. А также иглы различаются:

- по толщине бывают (толстые, средние, тонкие);

- по профилю.

В результате благодаря такому методу получается различные аксессуары, предметы интерьера, игрушки, фигурки, украшения. Естественно автор может использовать свои творческие навыки, показать свою оригинальность в своих работах, которая совмещает рукоделие и скульптуру.

Именно этот вариант валяния отличается от первого способа тем что войлок производится путём распределения мыльным раствором. Далее ручным способом скатывания образуем требуемое полотно. Войлок раскладывается по ровной поверхности, далее послойно обрабатывают жидкостью и проглаживают руками. Чаще всего данный приём отлично подходит для изготовления качественных сумок, валенок, аппликаций, шляп, ковров и т. д [5].

Опытные рукодельницы способны совмещать сразу две техники в своих работах.

Мастер-класс “Заяц” (см рис 2).

Рисунок 2. Зайцы из шерсти

Для работы понадобится:

Шерсть желательно белого цвета. (можно взять и другие цвета), черная шерсть, серая шерсть; бусинки 2 шт для глаз; специальные иголки для валяния; швейная иголка; нитки; ножницы; губка.

Описание работы:

Из белой шерсти формируем руками шар, фильцевать с помощью специальной иголки и губки. Нужно будет свалять 3 шара, один из них должен быть поменьше остальных. Начинаем с самой большой формы – туловище. Берем кусок волокна примерно в два раза больше предполагаемого в итоге объема и придаем ему форму. На все выпуклые места добавляем волокна. Изготавливаем голову и присоединяем ее к туловищу, добавляя волокна для шеи (см рис3).

Рисунок 3. В процессе работы

Делаем остальные детали: передние и задние лапы, уши, хвост – отталкиваясь от размера туловища, и соблюдая при этом пропорции. Собираем фигурку следя, чтобы она была симметричной и устойчиво стояла на плоскости. Оживляем образ, пришивая глазки, делая носик.

Освоив технику фальцевания можно переходить к изготовлению сложных сувенирных изделий. Данный процесс очень увлекателен и если подойти к работе с творческим подходом и упорством, то можно создавать много интересных, красивых, полезных вещей, которые будут нравиться людям, и они с удовольствием будут их приобретать.

Список литературы:

1. Фельт. Фильцнадель. Валяние. Изд.ООО "Дизайн Кора" 2006. - 23 с.
2. Лариса Люцкевич. Игрушки в технике фильц. /М.: ООО Изд.Экомо. 2008. – 65 с.
3. Материаловедение швейного производства: учебник / Н.А. Савостицкий, Э.К. Амирова. - 10-е изд,перераб. - М.: Издательский центр "Академия", 2020. - 288 с. - ISBN 978-5-4468-8966-2: 7763.48.
4. Abdizhapparova, V.T. Thermal processing of plant and animal raw material [Текст] : учебник / V.T. Abdizhapparova. - Алматы : ЭСПИ, 2021.
5. Маралбай, М.С. Сертификаттау мақсатымен жартылай жүн материалдарының сапасын бағалау және қасиеттерін зерттеу : 6B073200 - "Стандарттау және сертификаттау" / М. С. Маралбай; Ғылыми жетекшісі: PhD доктор, доцент Р.Т.Қауымбаев . - 2020; Тараз.

ӘОЖ 82.45.01

ЖҮСІПБЕК АЙМАУЫТОВТЫҢ ТІЛДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Ғылыми жетекшісі: Игиликова Эльмира Сауытбекқызы
Студент: Данышпанова Қымбат Танжарыққызы «Қазақ тілі мен әдебиеті»
мамандығы, 3- курс ҚТ-20-1 тобы
«Педагогика» факультеті, «Қазақ тілі мен әдебиеті» кафедрасы,
Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты

Аңдатпа. Мақалада Жүсіпбек Аймауытов жас ұрпақты халықтық рухта тәрбиелеуге үлкен мән беріп, баланың жан дүниесіне үңілу, оның дұрыс өсіп, қанат жаюына көмек көрсету жайлы айтылады

Кілт сөздер: психология, комплекстік.

Аннотация. Жүсіпбек Аймауытов придаёт большое значение воспитанию молодого поколения в народном духе, заглядывая в душу ребенка, помогая ему правильно вырасти и расправив крылья.

Ключевые слова: психология, комплекс

Annotation: Zhusipbek Aimauytov attaches great importance to educating the young generation in the folk spirit, looking into the child's soul, helping him to grow properly and spread his wings.

Key words: psychology, complex.

Көркем шығарма тілін, стилін қарастыруда жеке жазушының тілдік ерекшеліктерін талдап көрсету әдебиеттану ғылымы үшін ғана емес, лингвистика саласы үшін де аса қажет. Осы орайда көркем шығарманың стилін, мәтін құрылымын тілдік тұрғыда зерттеу-бүгінгі күннің өзекті мәселелерінің бірі. Жүсіпбек Аймауытұлы-қазіргі қазақ прозасына елеулі үлес

қосушы белгілі қаламгерлеріміздің бірі. Жазушының «Ақбілек», «Қартқожақ» романдары қатарындағы шоқтығы биік туындылардың бірі.

Жұмысымыздың мақсаты Ж.Аймауытұлы шығармаларының тілдік ерекшеліктерін, берілу жолдарынан анықтап, жазушы қолданған тілдік-стильдік тәсілдердің қызметін ашу мақсаты көзделді. Осы мақсатқа жету үшін алдымызға мынадай міндеттер қойдық:

- Ж.Аймауытұлының шығармаларының тілдік ерекшеліктеріне талдау жасау;
- Тілдік құбылыстардың қызметін анықтау;
- Жазушының кейіпкер бейнесін берудегі тілдік-стильдік ерекшеліктерін анықтау;
- Синтаксистік құрылымдардың кейіпкер бейнесін берудегі қызметін талдау.

Көркем шығарма тілі - көркем композицияның элементі. Көркем шығарма стилі – қаламгердің мақсатты қолданған тілдік құралдар жүйесі. Ал олардың шығарма тақырыбы мен образдар құрылысына бағындырылатындығын ескерсек, дара стильдің қаншалықты күрделі құбылыс екендігін бағандаймыз. Көркем шығарма тілін зерттеуде негізінен екі нәрсе басты нысанаға ілінеді: біріншісі - әдеби тілдің даму барысындағы көркем туындының орны; екіншісі - жеке ақын-жазушылардың сөз мәнерін зерттеу. Осы бағыттарды жазылған О.Бүркітов, Ғ.Есенова, К.Еңсебаева, Г.Сәрсекке және т. б. еңбектерін атауға болады. Стилистикаға қатысты еңбектерде мамандар көркем әдебиет стилистиканың поэтикалық тілді, ал сөз стилистикасы тіл элементтерінің жалпы халықтық қолданысты зерттейтіндігін айтады. Жүсіпбек Аймауытов қазақ тілінің оқыту әдістемесіне арнап ана тілін оқытуға, жазу мәселесі мен емле жүйесіне байланысты біршама ғылыми мақалалар жариялаған. Ұлттың жазу тілін жетілдіру, жалпы халықтың сауатын көтеру мәселелерін қозғайды. Қазақ баласына хат танытудың өрелі жол ретінде ғылым — жазушы буын әдісін қолдайды. Балаға әуелі 2-3 дауысты дыбысты үйретіп, содан кейін оған дауыссыз дыбысты қосып, буын не бір-екі буыннан тұратын сөздерді құрап, жаздыру, оқыту әдісін ұстану қажеттігін дәлелдейді.

1925 жылы жазылған «Ана тілін қалай оқыту керек» атты көлемді мақаласы әдістемелік жағынан құнды. Мұнда зерттеуші ұлт мектептеріндегі ана тілін оқытудың жүйеленген әдісі жоғын тілге тиек ете отырып, әркім өз білгенімен тіл үйретіп, сабақ беріп жүгенін әділ сынға алады. Орыс мектептерінде қолданылып жүрген әділ сынға алады. Орыс мектептерінде қолданылып жүрген оқыту әдістері жайында мәлімет бере отырып, солардың қазақ мектептеріне қазақ психологиясына қолайлы келетін әдістерін жүйелі қолдану қажеттігін айтады. Балаларды қысқа әңгімелер оқытуға төселдірудің жолдарын талдап баяндайды. «Ертегі, әуездің пернелі, кестелі сөзін тастап, баланың өз сөзімен қайта айтқызуға болмайды. Олардың маңызы – қиялға әсер беріп, шарықтауында. Сезімге әсер беріп, көңілді ұйытқытуында», — деп жазды автор. Жас балаға газет оқыту мен көркем сөз оқытудың бір емес екеніне назар аудара отырып, сөздің мәнін өзгерпей, маңызын, көркемдігін жоғалтпай айтуға тәрбиелеу қажеттігін шегелей айтады. Көркем әдебиет қандай да бір әлеуметтік топтың қоғамдағы орнын, қарым-қатынасын даралап көрсетуде сол топтың тілдік қолданысына тән тілдік ерекшеліктер ерекше мәнге ие болады. Мұндай тілдік ерекшеліктер көркем шығармада кейіпкер, тұтастай алғанда белгілі бір топтың әлеуметтік ерекшелігінен хабар беретін стильдік көрсеткіштер болып саналады. Көркем образ жасауда қажетті көптеген амал-тәсілдер қатарына үлкен маңызға ие нәрсе – кейіпкер тілі. Кейіпкер тілі арқылы өзінің болмыс - бітімі, білімі мен қабілетінен хабардар етіп, өз орнын айқындайды. Сол кейіпкер бейнесі артында тұрған әлеуметтік топтың келбетін танытады. Бұдан кейіпкер бейнесін сомдауда тілдік құралдардың қаншалықты маңызды екендігін, сондай-ақ тіл мен әдебиет арасындағы байланысты айқын аңғарамыз.

«Көркем тексті өнер туындысы ретінде зерттегенде таза лингвистикалық әдіс-тәсілдермен шектеліп қалу жеткіліксіз. Себебі - көркем туынды /көркем текс/, даралық көркем стиль жазушы шығармаларының көркем құрылысы ғана емес, әр жазушының шығармаларына тән мазмұнмен түр ерекшеліктері. Көркем әдебиет стилистикасында шығарманың тілін оның идеялық мазмұнынан бөліп алып қарауға болмайды. Бұдан талдаудың лингвистикалық принциптерімен әдіс-тәсілдерін әдебиеттану тұрғысынан

талдаумен, соның ұғымдары, категорияларымен, принциптері және әдіс-тәсілдермен ұштастыру қажеттілігі туады» /14.17/

Шығарма кейіпкерінің адами келбеті – образ жасауда ескерілетін маңызды жайт болуы тиіс. Өйткені көркем әдебиетте бұлардың /кейіпкер дүние танымы мен келбеті/ көруіне тілдік ерекшіліктердің қосар үлесі аз емес. Көркем туынды – қоғамның айнасы.

Қайталанбас портреттерін жасау үшін оған тән барлық белгіні, оның ішінде тілдік ерекшіліктерді пайдалануға тырысады. Яғни ұлттық ерекшіліктен бастап, кәсібімен мекен еткен жеріне байланысты тілдік қолданыстар, сондай-ақ жас ерекшілігін, әлеуметтік сипатын танытатын білім деңгейіне қатысты сөз саптаудағы тілдік ерекшіліктерден назардан тыс қалмайды.

Көркем шығарма тілін зерттеу – жазушының суреткерлік шеберлігін, эстетикалық мүмкіндігін қарастыру. Мұнда қаламгердің шығарманың поэтикалық деңгейіне сай тілдік құралдарға қаншалықты жүк арта алғандығы, сөз құдіретін қаншалықты танып, оның мүмкіндігін жарата білді деген мәселерге жауап ізделеді. Жазушының өзіндік қолтаңбасын айқындау - көркем дүние тілін танудың басты міндеті.

Қазақ ойының биігін танытатын замана суреткері Жүсіпбек Аймауытов тек көркем сөз шебері ғана емес, қазақ мектептерінде ана тілін оқытудың жай жапсарын анықтап, психологияны оқытудың мәнісін көрсеткен ғалымда.

Жүсіпбек Аймауытов қазақ тілін оқыту әдістемесінің көптеген теориялық мәселелерін, адам жанының тәрбиесінің басты құралы ретіндегі ана тілін оқытудың маңызын көрсеткен. Ғалым педагогтың жазған әдістемелік ғылыми еңбектерінің қазіргі таңда да маңызы мол.

Әдебиеттер тізімі:

1. Аймауытов Ж. Тәрбиеге жетекші
2. Жұмабаев М. Педагогика
3. Сыздықова Р. Сөз сазы / Алматы, 1983 ж.
4. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер/-Алматы, 1998 ж.

ӘӨЖ 821.512.122.159

Ж.АЙМАУЫТОВ «АҚБІЛЕК» РОМАНЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Ғылыми жетекшісі: Архабаева Гүлнұр Ермаханқызы-қазақ тілі мен әдебиеті мамандығы бойынша педагогика ғылымдарының магистрі

Студент: Байкабылова Бота Мақсатқызы

«Қазақ тілі мен әдебиеті» мамандығы, 1 курс, Қт 22-1 тобы

«Педагогика» факультеті, «Қазақ тілі мен әдебиеті» кафедрасы

Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз Инновациялық институты

Аңдатпа: Мақалада көрнекті жазушы Жүсіпбек Аймауытовтың «Ақбілек» романы талданады. Ақбілектің басынан өтетін осы оқиғалар арқылы жазушы сол бір қиын-қыстау кезеңдегі қазақ ауылының өмір шындығын, адамдардың қилы-қилы тағдыры жан-жақты қарастырылған.

Кілт сөздер: романы, суреткер, соғыс, қазақ қызы, әділетсіздік, жандарм, процесс, трагедия, офицер, солдат, кейіпкер, оқырман.

Аннотация: В статье анализируется роман выдающегося писателя Жусупбека Аймаутова «Акбилек». Благодаря этим событиям, которые происходят в Акбилеке, писатель

подробно рассказывает о реалиях жизни казахского села в тот трудный период, о судьбах людей.

Ключевые слова: роман, Художник, война, казахская девушка, несправедливость, жандарм, процесс, трагедия, офицер, солдат, герой, читатель.

Abstract: The article analyzes the novel «Akbilek» by the outstanding writer Zhusupbek Aimautov. Thanks to these events that take place in Akbilek, the writer tells in detail about the realities of the life of the Kazakh village in that difficult period, about the fate of people.

Keywords: novel, artist, war, Kazakh girl, injustice, gendarme, trial, tragedy, officer, soldier, hero, reader.

Жүсіпбек Аймауытов – өткен ғасыр елең-алаңында ел рухы мен ұлт әдебиетін асқақтата көтерген, қайталанбас қолтаңбасы бар ұлы да, дана жазушыларымыздың бірі. Қазақ романының ұлы көшін «Ақбілекпен» бастап, «Қартқожа» секілді ғажайып көркем дүниесімен ілгерілеткен, өте биік белеске жеткізген суреткер. Бұл мақалада «Ақбілек» романын кеңінен қарастырғым келді.

Азамат соғысы кезінде қазақтардың басынан өткерген сұмдықтары «Ақбілек» (1928) романының тақырыбы болып табылады. Ресейде қызу қақтығыстар өз орбитасына қазақтың бейбіт жерлерін де енгізді. Патша жандармдары мен сарбаздары басып қалған қазақтар достарының қайда, жаулары қайда, қызыл, ақ қайда екенін түсінбей, әр түрлі бағытта жүгіріп, бастарынан айырылды. Роман кейіпкерінің тағдыры арқылы Аймауытов қазақ халқының қайғылы оқиғасын көрсетті, оның мойынсұнушылығы, кішіпейілділігі, момындығы, тарихтың тынымсыз жүрісі мен қатыгез сілкіністерімен жаншылған. Әйелдің күрделі тағдыры туралы роман бірауыздан әлеуметтік өзгерістер кезеңінің, жаңа реалистік қазақ әдебиетінің қалыптасуының жоғары көркемдік белгісі ретінде танылды.

1931 жылы автор контрреволюциялық қызмет үшін айыпталып, атылды. Оның шығармаларына тыйым салынды, кітаптар кітапханалардан алынды және жойылды. «Ақбілек» романы 1989 жылы ғана орыс тілінде жарық көрді, алғаш рет 2007 жылы жарық көрді. [1, 112 б.]

«Ақбілек» романындағы оқиғалар өмірден алынған. Роман – бір ғана қазақ қызының күрделі тағдыры негізінде әлеуметтік төңкерістер тұсындағы қазақ ауылының өзгеру процесін суреттеген қазақ романдарының бірі. Сол кезеңдегі әлеуметтік әділетсіздік пен қазақ әйелінің трагедиялық тағдыры суреттелген роман.

Шығармадағы басты кейіпкер – аяулы әке мен ананың алдында ерке болып өскен Ақбілек өмірін түстері суық, ойлары теріс, жүрістері суыт төрт адам бұзғанды. Атақты Мамырбайбайдың шаңырағын осы төрт атты орыс солдаттары ортасына түсірді. Бәйбішесін өлтіріп, қызын алып кетті. Ұзатылғалы отырған бойжеткен Ақбілек тыйым көрмеген ашбөрілердің олжасына айналды. Толау-тонау, кісі өлімі, төгілген ар, өртенген ауыл... Бұдан кейінгі Ақбілектің өмірін, көрген зорлығын ешкім де дұшпанына тілемес. Отбасынан алыстап, байлығын тонатып, жанын шүберекке түйген, тілі, діні бөлек орыс, ақ солдаттары Ақбілекті жабылып қорламақ та болады. Осы кезде оны қарамұртты офицер құтқарып қалып, оны өзінің әйелі етеді. Бірақ Ақбілек ертеңгі күнге деген сенімін жоғалтпады.

Біраз күннен соң Ақбілек тәні кірлеп, жаны жүдеп көшкен орыстың жұртында жалғыз қалады. Жалғыздығына өкінген жоқ. Орыстың оғынан өлгеннен де құлазыған тауда тентіреп өлгенін артық көрді. Орыстардың дыбысы өшкенше: «Құтқарғаның шын ба, жасаған?» деген дей қарасы өшкен соң: «Уһ», деп демін бір алып төңірегіне көз салды... Ақбілек көрген қиындық мұнымен біткен жоқ. Бұдан соң біз Ақбілекті қосын қоршаған аш қасқырлардың қамауында қалғанын көреміз. Осы кезде Ақбілек тез есжиып, деру от басындағы тезекті, шөпшекті тұтатып жағып жібереді. Ақбілек от тәңірге сиынып, таңатқанша маздатып от жағып жаны аман қалады. [2, 16 б.]

Бірақ ауылына келген соң ел арасындағы өсек-аяң, әкесінің өзінен қашқақтап жүруі, бұрынғы ғашығы Бекболаттың сырт айналуы жан жарасын одан сайын қоздырады. Ел көзіне көріне алмай күлкі болған Ақбілек қалаға барып, білімалып, адам қатарына

қосылып, жар тапты, бақытты өмірге қадам басты. Міне «Ақбілек» романының бүкіл тақырыбы мен идеясы осындай.

Өнерде жазушы өз туындысына байыпты қызығушылық танытып, кейіпкерді өз ойындағыдай суреттеуі жиі кездеседі.

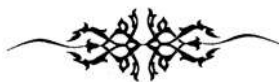
Бұл романды оқыған оқырман ойына да дәл сондай ой келуі мүмкін. Бәлкім, Жүсіпбек Аймауытов «Ақбілек» романында қаламының астында өмірге келген ғажайып қызға тәнті болған шығар. Ол оның сыртқы келбетін, сезім күшін, «тәтті қарапайымдылығын» сүйіспеншілікпен сипаттайды. Міне, біз романның алғашқы беттерінде кейіпкерді көреміз: «Мамырбайдың сүйікті қызы Ақбілек ақ киіп, алтын сырғалармен және күміс алқалармен шырылдап, қызыл-сары көрпелерді сілкіп, оларды үйге апард». Ол шығармада кейіпкерлерді, оның ішінде әсіресе Ақбілекті шебер суреттей білген.

«Тургенев қыздары» яғни шығармаларындағы қыздар кейпі туралы жиі айтылады. Бұл бейнелер нәзіктік, тазалық арқылы қиялда қалады. Олардың ерекшелігі - мінездің шынайылығы мен күші. Бірақ, «Аймауытов қыздары мен әйелдері» адалдығы мен тартымдылығы жағынан кем түспейді деп ойлаймын. Жүсіпбек Аймауытов шығармашылығының зерттеушілері қазақ қызы мен әйелінің классикалық архетиптерін әдеби әлемге дәл Аймауытов енгізген деп дұрыс айтады. Ш.Құсайыновтың сөзі бойынша, Аймауыт батыры Ақбілек «қазақ әкелерінің өз қыздарын тәрбиелеу дәстүріне өте сәйкес келеді, олар оларды нәзік, кішіпейіл жаратылыстар ретінде көргісі келді, сонымен бірге оларға ержүректік пен батылдық қабілеттерін сіңірді».

Ж.Аймауытов- өз заманының ұлы және ол өзінің кейіпкерін идеалды қыздың бейнесін көргендей сипаттады. Түйіндей айтқанда, Ақбілек романы – қазақ ауылындағы дүрбелең жылдар шындығын, олардың дәстүрі мен тұрмысын, жекелеген адамдардың іс-әрекеттері мен қарым-қатынастарын, әсіресе негізгі тұлға Ақбілектің қызығынан қиындығы мол өмір жолдары жайында мұң мен шер де, сыр да толғайтын туынды. Сонымен бірге халқымыздың өткен өмір көріністерін, адамдарар асындағы көзқарастар қақтығысын, ел мен жер, келешек күндерге деген наным, сенімдері шабытты, көркем кестелен еді. Кейіпкерлер келбеті, іс-қимылдары да нанымды жеткізіледі. Оқырманның әдемі әлем, әсерлі ой құшағында қалары анық.

Әдебиеттер тізімі:

1. Аймауытов Ж. Ақбілек: роман / пер. Ш. Құсайынова. - Алматы: Сирек, 2007. – 232 б. – «Алтын қор» кітапханасы.
2. Джуанышбеков Н. Жүсіпбек Аймауытов. Өмір мен шығармашылық туралы эссе. - Алматы, 2006. – 38 б.

ӘОЖ 338.82

DIALOGUE COMMUNICATION FORM IN TERMS OF ROLE PLAYS IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING AT SCHOOL

Ғылыми жетекшісі: Байгулина Э.А.

**Қосмұрат Д.Н. - «Шетел тілі: екі шетел тілі» мамандығы, 4 курс, Шт – 19-1 тобы
«Педагогика» факультеті, «Шетел тілдері» кафедрасы**

Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты

Андатпа. Бүгінгі күннің талабы, шет тілі оқытушысының алдына қойған мақсаты – білімгерлерді шет тілінде сөйлету болғандықтан, оқытушының алдында тұрған басты міндеттің бірі - шет тіліне үйретудің түрлі әдістерін сұрыптай келе, ең тиімдісін өз

сабағында қолдану болып табылады. Осындай әдістердің ішінде коммуникативтілік әдісті алға қоюға болады. Сөйлеу бір-бірімен қарым-қатынас жасау арқылы іске асырылуы қажет. Міне бұл коммуникативтілік әдістің негізгі міндеттерінің бірі. Ал қарым-қатынас мақсаты - өзара қарым-қатынас жасаумен байланысты міндеттерді шешу. Қазіргі нарық жағдайында ағылшын тілін меңгеру, шетел тілінде сөйлей білу өмірдің өзекті мәселесіне айналды. Сондықтан өсіп келе жатқан ұрпаққа шетел тілін оқытуда әр түрлі әдістемелік жаңа тәсілдерді түрлендіре, күрделендіре түсу қажеттілігі туындап отыр. Шетел тілі пәні бойынша студент ереже мен ұғымдар анықтамасын тек жаттап алғаннан гөрі, оларды іс жүзінде саналы түрде қолдана алуы қажеттілігі жайлы қамтылған.

Кілт сөздер: сөйлеу, қарым-қатынас, шетел тілі, коммуникативтік әдіс-тәсіл.

Аннотация. Так как задача, поставленная преподавателем иностранного языка, состоит в том, чтобы обучающиеся говорили на иностранном языке, одной из главных задач, стоящих перед преподавателем, является использование на своем уроке наиболее эффективных методов обучения иностранному языку. Среди таких методов никто не может поспорить, что коммуникативный метод можно продвинуть вперед. Речь должна осуществляться через общение друг с другом. Вот это одна из основных задач коммуникативного метода. А цель общения решение задач, связанных с взаимодействием. В современных рыночных условиях владение английским языком, умение говорить на иностранном языке стало актуальной проблемой жизни. Поэтому возникает потребность в преобразовании, усложнении различных методических подходов в обучении иностранному языку подрастающего поколения. Речь идет о необходимости, чтобы студент по предмету иностранный язык мог сознательно применять правила и определения понятий на практике, а не просто заучивать их наизусть.

Ключевые слова: общение, иностранный язык, коммуникативный метод.

Annotation. Today's requirement is that the goal set by the teacher of a foreign language is to make students speak a foreign language; one of the main tasks facing the teacher is to use the most effective methods of teaching a foreign language in his classroom, sorting out various methods of teaching a foreign language. Among such methods, no one argues that the communicative method can be put forward. Speech needs to be realized through communication with each other. This is one of the main tasks of the communicative method. And the purpose of communication is to solve the tasks associated with mutual communication. In the conditions of the modern market, mastering English, the ability to speak a foreign language has become an urgent problem of life. Therefore, the growing generation has a need to transform and complicate various methodological new approaches to teaching a foreign language. In the subject of a foreign language, the student needs to consciously apply the rules and definitions of concepts in practice, rather than just memorize them.

Keywords: speech, communication, foreign language, communicative method.

Foreign language teaching at school usually focuses on four basic language skills: speaking, listening, reading, and writing. Among these four, speaking is often considered the most important one as it is the skill that enables students to communicate directly with people from other cultures. Furthermore, in today's world, where globalization is prevalent, dialogue communication plays a crucial role in enabling students to learn and use a foreign language. One effective method to enhance dialogue communication skills in students is by incorporating role plays in foreign language teaching at school.

Role-playing is a technique where students assume different characters and interact with each other in a given situation. In foreign language teaching, role-playing can have many equally important objectives: to practice communication skills, to provide cultural immersion, or to improve students' confidence in using the target language.

A role - playing game is a staged play by groups of participants through pre-allocated roles in the desire to master certain behavioral or emotional aspects of life situations.

Speech needs to be realized through communication with each other. This is one of the main tasks of the communicative method. And the purpose of communication is to solve the tasks associated with mutual communication.

There are three types of communication:

1. Perceptual. This is how people perceive each other visually, feel through intuition.
2. Interactive. This is the mutual influence of people on each other.
3. Information. This is the exchange of thoughts, opinions, sharing goals, ideals, spiritual wealth and interests of people with each other.

These types of relationships can be used both individually and simultaneously bringing everyone together [1]

And what should be emphasized in teaching to speak another language:

1. There should be a situation of free speech, equal attitude to each other as individuals, and not a formal role-playing relationship between a student and a teacher.
2. Such a relationship must be sincere. Otherwise, communication will not work.
3. If the relationship between the student and the teacher as individuals is not formed, the psychological microclimate in the classroom is likely to be incorrect.
- 4 All three types of relationships mentioned above should serve.

Let's say interactive - influence each other on the basis of one action. Perceptual is the perception of each other as individuals. Information-exchange of views with each other

5. To achieve this goal, the teacher often turns to games, especially role-playing games. Because such games develop the student's thinking, activate the lesson, and increase the student's interest in the subject (this language). And there is a more important aspect of the role-playing game. First of all, it is participation. A well-organized game creates the maximum conditions for mastering the language.

One of the advantages of role-playing is that it allows students to practice communication skills in a realistic context. This means that they can use the target language in a meaningful way and apply it to everyday situations that they will encounter in real life. By simulating real-world situations, students can develop their communicative competence, which involves not only the ability to use language accurately but also the ability to use it effectively in different situations, appropriately using tone, register and turn-taking mechanisms [2]

Moreover, role-playing can provide cultural immersion, especially when students take on roles that are specific to a culture. By using appropriate gestures, facial expressions, and codes of conduct belonging to that culture, students can learn to communicate appropriately and respectfully. Role-playing also helps to build students' confidence in using the target language.

Many students may be hesitant to communicate in the foreign language due to fear of making mistakes, but role-playing can help create a safe and supportive environment where there is no pressure to be perfect. Students can try out new language and practice without worrying about mistakes, become more self-assured and willing to participate in communication tasks [3]

There are different ways to incorporate role-plays into foreign language teaching at school. One way is to have students work in pairs or small groups, with each group being given a specific scenario to enact. The scenario can be anything from ordering food in a restaurant to negotiating a business deal. The teacher can provide students with language and cultural guidelines to follow, while allowing them the flexibility to improvise and use their own ideas.

Another way to use role-plays in foreign language teaching is to have students act out short plays or scenes. The teacher can provide a script, or students can work collaboratively to create their own script based on a particular theme or topic. This activity not only helps students to practice their speaking and listening skills, but also allows them to improve their writing and reading abilities.

In addition to the benefits mentioned above, role-playing can also be an enjoyable and engaging activity for students. It allows them to use their imagination and creativity in a language they are studying, and to have fun while practicing the language. By making foreign language

learning more enjoyable, students are more likely to engage with the language outside the classroom and become more motivated to learn.

Overall, role-playing is an effective and enjoyable way to enhance dialogue communication skills in foreign language teaching at school. It provides students with realistic communication practice, cultural immersion, and confidence-building opportunities. Teachers can incorporate role-plays in different ways to suit the class's needs and learning goals, and create engaging and effective foreign language lessons.

Role-playing activities can be used to facilitate foreign language learning in a variety of ways. They can be used to target specific language skills, such as conversational exchanges or negotiation, or they can be used to explore cultural concepts and practices. Role-playing can also be integrated with other language activities, such as writing and reading comprehension activities, to create a more comprehensive learning experience for students.

Furthermore, given that role-playing activities require active participation from students, they can be a powerful tool for promoting language acquisition. Role-playing activities have been shown to improve learners' pronunciation, improve their ability to use language in context, and provide opportunities for learners to develop their communicative competence [4]

Role-playing activities are also flexible and can be tailored to suit the interests and abilities of individual learners. As teachers, we can provide learners with choices about the types of activities they engage in, and can scaffold activities to match learners' language proficiency levels. For example, beginners might engage in more structured role-playing activities with limited language input, while more advanced learners may engage in more open-ended activities with greater language complexity.

In addition, role-playing activities can be used to promote intercultural competence. By engaging in role-playing activities that explore cultural differences and similarities, learners can develop an understanding of different cultural perspectives and learn how to successfully navigate cross-cultural communication [5]

Overall, role-playing activities can serve as a valuable tool for facilitating foreign language learning. By integrating role-playing into our language instruction, we can provide students with opportunities to develop their communicative competence, improve their pronunciation and fluency, explore cultural concepts and practices, and develop their overall intercultural competence.

In conclusion, role-playing is an effective method to enhance students' dialogue communication abilities in foreign language teaching. Role-playing can provide realistic contexts for communication practice, cultural immersion, and confidence-building opportunities. By incorporating role-plays into the foreign language classroom, students will be able to improve their communication skills, gain cultural awareness and self-confidence in using the target language.

List of literature:

1. Mercer, N., Dawes, L. and Staarman, J. K. (2009) 'Dialogic teaching in the primary science classroom', *Language and Education*, 23 (4), pp. 353–369.
2. <https://www.tarbie.kz/20506>
3. Alexander, R. J. (2015) 'The CPRT/IEE Dialogic Teaching Project, trial stage 2015-16: handbook for schools', University of York (unpublished).
4. Alexander, R. J. (2003) *Talk for Learning: the first year*, Northallerton: North Yorkshire County
5. Lefstein, A. and Snell, J. (2014) *Better than Best Practice: developing teaching and learning through dialogue*, London: Routledge.

ТӨЛЕГЕН АЙБЕРГЕНОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ЛЕКСИКАЛЫҚ КАТЕГОРИЯЛАР

Ғылыми жетекшісі : Ф. ғ. к., доцент, РАМ корр. мүшесі Кәрібаева А.Ө.

Студент: Мадиева І.М. «Қазақ тілі мен әдебиеті» мамандығы,

2 курс Қт-21-1 тобы

«Педагогика» факультеті, «Қазақ тілі мен әдебиеті» кафедрасы

Ш.Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз Инновациялық институты

Көркем шығармаларды жазуда, әдеби көркем туынды қалыптастыруда, поэзия тудыруда, әрбір ақын-жазушылар халықтың бай тілдік қоры мен қазынасын пайдаланып, өз шығармалығында қалам тартады. Сондай ақындардың бірі – қазақтың ақиық ақыны, нағыз жыр перзенті Төлеген Айбергенов, өзіне дейінгі және замандас ақын-жазушылардың шығармашылығын көрегендікпен зерттей отырып, өзгеше тың ойлар мен жаңа тақырыптарды табуға ұмтылды. Көркем шығарманың ғылыми тұрғыда тілін зерттеудің өзі, көп жылдар бойы қалыптасып келе жатқан, филология ғылымының арналарының бірі. Оның негізі Қ.Жұмалиев, М.Балақаев сынды ғалымдардың ғылыми зерттеулерінде қаланды. Қазіргі күнде академик Р.Сыздық пен профессор Б.Шалабай еңбектерінде жалғасын тауып, көркем шығарма тілін зерттеу мәселесі ғылымда өз орнын табуда. Ал табиғи даралығымен танылған поэзия алыбы Төлеген шығармаларын зерттеуде теориялық материалдардан ТАқшолақовтың, Г. Қасымованың, Н. Құрманованың, К.Мухлистің, М.Серғалиевтің, Р. Сыздықованың, Б. Шалабаевтың, Ә.Ө. Кәрібаеваның ғылыми зерттеулері мен еңбектеріне сүйенедім, ал практикалық жақтан талдау жасауда Төлеген Айбергеновтың «Алтын қалам» жобасымен жарық көрген өлеңдер жинағы, «Бір тойым бар...», «Арман сапары», «Өмірге саяхат» атты өлеңдер жинағы т.б. дереккөздерді пайдалануды жөн көрдім. Ақын шығармаларының лексикалық категорияларын талдамас бұрын “категория” терминімен таныс болған жөн. Категория – грек сөзінен енген термин, тіл білімінде кең мағынада қолданылады. Жалпы қасиетке ие болатын тілдік элементтердің кез келген тобын құрайды. Мысалы, омоним, антоним, синоним, пароним т.б. Категорияны жүйелеу семантикалық белгілеріне байланысты жүргізіледі. Бұл терминді алғаш рет грек ойшыл ғалымы Аристотель қолданып, оны түрге бөлген. Мәселен, сан, сапа, мән, мағына, қатынас, мекен, уақыт, жағдай, қалып, әрекет, шыдам т.б. Ал Төлеген поэзиясында «сан» сөзі қаншама жерде, неше түрлі ұғымда қолданылады. Мысал ретінде :

Сан бақыт мұнда бүршіктеп,
Сан мұрат мұнда көктеген.
Төсінде сан ғасырлар жан баспаған,
Күрестер алмаспаған, жалғаспаған.
Табынса ата-бабам күн көзіне,
Ол оны санамаған мін де өзіне.

Категорияны алғашында бұлайша бөлу, кейін сөз табын жүйелеуге негіз бола білді. Сонымен қатар, ақтарылма ашық сыр жаршысы Төлегеннің шығармаларында көп кездесетін сөздердің бірі - жер-су атауы болса, ол лексика-семантикалық категорияның бірі болып танылады. Мәселен, ақынның «Барсакелмес» атты өлеңін оқи отырып, оның халықтың білмей келген сырларының бірі Арал теңізінің ортасында жайласқан осы бір атаудың құпияларын өз жырлары арқылы ашып айқындай түскен. Мысалы:

Үрейлі сенің атың «Барсакелмес»,
Тұрады көз алдында қаншама елес.
Қысса да қандай сындар қыспағына,
Адамның жақсы үміті аңсауы өлмес.
Надандық санасы сап шырғауына,

Жылдардың жол беріпті зырлауына,
«Пайдалы нәрсе бермес» «Барсакелмес»,
Ешбір жан қана алмаған сырларына.

Себебі, «Барсакелмес» деген атының өзі анықтап тұрғандай ол кездері сол жерге кеткен адамның қайтып келмеуінің сырын ешбір адам білмей келді. Сондықтан, халық оны «Барсакелмес» деп атап кеткен болса керек. Кеңес дәуірінде халықтың білмей келген себебі, ол Ресейдің жалпы Кеңес үкіметінің құпия жері болғаны және оның Одақ тарағаннан кейін сырларының ашыла бастағаны енді бізге аян болғаны рас. Төлеген сол кезеңде ел білмеген жердің атын қайдан тауып, қалайша өзінің жырына қосқанына таң қаласың. Төлеген шығармаларының өң бойынан табылған тағы бір лексикалық категориялар антонимдердің қалай қолданылғанын талдайтын болсақ, лексика-грамматикалық ерекшеліктерін де байқаймыз.

Қарттық пен сәбиліктің арасы,
О жиырма бес қыруар өмір таласы.

немесе:

Жиырма бес биіктік пен тереңдік
Биіктік пен тереңдікте көк пен жер.

деген мысалдардағы, қарттық пен сәбилік, биіктік пен тереңдік, көк пен жер сын есімнен жасалған антонимдер. Біріншісі, сөз ішінде салыстыру арқылы жасалған. Ал көк пен жер қарама-қарсы қойып шендестіру мағынасында қолданылған.

Көңілді отырса - бақытың,
Көңілсіз отырса – бейнетің.
Жасаймыз түннен күндізді,
Өзіміз жұлдыз болып ап.
Жас-кәрі таңдай қағып тамсанатын,
Мәңгілік риза еді халық оған.
Құмар ғып ұйықтатасың да,
Қуантып оятасың сен.
Бір-бірімен жатқан тулап арбасып,
О, толқындар, арпалысып, алға шық.

Бұл өлең шумақтарында кездесетін антонимдер: көңілді – көңілсіз, бақытың- бейнетің, түннен - күндізді, жас-кәрі, ұйықтатасың – оятасың т.б. Жыр алыбы Төлеген шығармаларында кездесетін лексикалық категориялардың бірі омонимдер, түрлі ұғымды білдіретіндіктен бір сөз тобына да қатысты болып, әр түрлі болып келе береді. Сондай – ақ тілімізде ешбір мағыналық байланысы жоқ, бірақ айтылуда бір – біріне өте жақын, тіпті бірдей айтылатын, әр басқа сөздер кездеседі. Мұндай сөздер сезімдер арқылы ақын жүрегінен туындайды. Лингвистикада бұл термин дыбысталуы бірдей, бірақ мағыналары басқа тіл бірліктерінің дыбыстық сәйкестілігінен келіп шығады. Тіліміздегі лексикалық омонимдердің айтылуы бірдей, бірақ мағыналары басқа – басқа болып келеді. Төлеген өлеңдерінде омонимдер әйгілі композитор Шәмшіге арнаған арнауында мынадай көрініс табады. Мысалы:

Осынша сазбен ынтызар қылған аймаққа,
Бір әсем дәрия керек-ақ екен дәл сендей.
Немесе Жаныңда саз қалды ма, наз қалды ма, Сан тұлпар дүбірлеткен тұяқтардан.

Мұндағы «саз» сөзі әуен мағынасында қолданылса, екіншіден жалпы халықтық тілде қазақтың батпақ, лай, балшық мағынасындағы саз деген сөзімен тұлғалас келіп, омоним жасалған.

Паронимдер – паралингвистиканың зерттеу нысанының бірі. Ал лексикада оны лексикалық категориялардың қатарына жатқызады да, омонимдердің бір түрі ретінде қарастырылады. «Паронимия» терминімен грек ойшылы Аристотель туынды сөздерді белгілеген болса, қазақтың ақиық ақыны Төлеген өз поэзиясын паронимдермен өрнектеген. Мәселен, Жанассаң жанда жаз қалар,

Қазылмай жатқан қазбалар,
Тастыңдар неге бұлақтай,
Жалынға тиген сынаптай.

Мұндағы «жаз қалар», «қазбалар» деген сөздер өз - ара паронимдер болса, «бұлақтай», «сынаптай» деген сөздер де паронимдік қызмет атқарады. Төлегеннің әрбір өлең шумағынан паронимді кездестіруге болады. Мысалы:

Өткіздім сенде қыр бастым.
Сыбырлап тұрып сырластым.
Ағаймен пікір алыстым,
Әзілімді айтып таныстым...

деген өлең қатарларындағы «қыр бастым» мен «сырластым», «алыстым» мен «таныстым» деген сөздер де бір-бірімен паронимдес сөздер болып табылады. Төлеген поэзиясындағы синонимдік тізбектері жиі кездестіруге болады. Мысалы:

Шын інім болсаң, бас ұрма жаным, өсек-ғайбатқа бас ұрған,
Қажет жерінде қатыгездік пен қаталдық керек десек те,
Адамның заңғар ұлылығын сен сағынышпен есепте,
Үмітке толы, арманға толы, әр жерде бір түп қарағай,

Сағынбай жүрсе, қалуы мүмкін жамырасуға жарамай.- десе, ал мына бір шумағында:

Қазды көл, көгалды көл, балықты көл,
Көркіңе қашан сірә қаныпты шөл. - немесе :
Жұмылғанша, сөнгенше қарашығым,
Таба алам ба жанымның жарасымын.

– деп ақынның бұл жыр шумақтарында кездесетін лексикалық категориялардың бірі синонимдер: өсек – ғайбат, қатыгездік – қаталдық, үміт – арман, қазды көл – көгалды көл – балықты көл, жұмылғанша - сөнгенше т.б. Тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйінін айта келе, Төлегеннің поэзиясы – қазіргі заманымыздағы ел өмірі, ондағы қуанышқа толы шақтардың шежіресі, халықтың арманы, солардың ертеңі сияқты.

Оның жырлары әлі де болса көп ізденіп, терең зерттеулерді талап етеді. Сондай-ақ ақын шығармаларындағы сөздер мен сөз тіркестері, өзінің жаңашылдығымен, әсіресе оның омоним түрлері, пароним сөздерді қолданудағы шеберлігімен қатар, метафора, метонимия, синекдохаларды пайдаланудағы шеберлігі көзге түседі. Тіл ерекшелігінде, негізінен алғанда өлеңдерінің басым көпшілігі таза қазақ әдеби тілінде жазылған. Ақынның өлеңдері мазмұндылығымен, шалқар көлдей кеңдігімен құнды. Ақын тек қана шындыққа бас иеді. Оны біз жаңашыл ақын деп есептейміз, себебі ақынның жаңашылдығы оның өлеңдеріндегі мазмұн мен түрдің бір-біріне сай ажырамас тұтастық тапқанында. Төлегеннің поэзиясы – қазіргі замандағы ел өмірі, ондағы қуанышқа толы шақтардың шежіресі, халықтың арманы, солардың ертеңі сияқты.

Әдебиеттер тізімі:

1. Кәрібаева А.Ө. Көркем шығарманың тілі - Тараз 2009
2. Төлеген Айбергенов . Алтын қалам шығармалар жинағы. - Алматы 2016
3. Кәрібаева А.Ө. Төлеген Айбергенов шығармаларының лексикасы - Алматы -2019
4. Кәрібаева А.Ө. Төлеген Айбергенов шығармаларының лексикасы. - Алматы, -2019, -152.
5. Кәрібаева Ә.Ө. Төлеген шығармаларын мектепте оқыту әдісі// Достық үні, -Ташкент, - 1997.

А.ҚҰНАНБАЙҰЛЫНЫҢ ТАБИҒАТ ТУРАЛЫ ӨЛЕҢДЕРІНДЕГІ АУЫЛ ТҰРМЫСЫ

Ғылыми жетекшісі: Пертаева Эльмира Кулибаевна – ф.ғ.к.
Студент: Альбек Зарина Рахатқызы «Қазақ тілі мен әдебиеті» мамандығы,
3 курс, ҚТ-20-1 тобы
«Педагогика» факультеті, «Қазақ тілі мен әдебиеті» кафедрасы
Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты

Аңдатпа. Мақалада А.Құнанбайұлының табиғат туралы өлеңдеріндегі ауыл тұрмысы суреттеледі. Табиғат туралы өлеңдерінде А.Құнанбайұлы қазақ ауылының, халқының тұрмыс-тіршілігін сипаттап беруге көбірек мән берген.

Кілт сөздер: реалист ақын, қазақ поэзиясы, табиғат лирикасы, өмір шындығы, ауыл тіршілігі

Аннотация. В статье рассказывается о деревенской жизни в стихах А.Кунанбайулы о природе. В своих стихах о природе А.Кунанбайулы больше внимания уделял описанию казахского аула и народа.

Ключевые слова: поэт-реалист, казахская поэзия, лирика о природе, реальность жизни, деревенская жизнь

Abstract. The article tells about village life in A. Kunanbayuly's poems about nature. In his poems about nature, A.Kunanbayuly paid more attention to the description of the Kazakh village and people.

Keywords: realist poet, kazakh poetry, civil activist, spiritual treasure, scientist.

Табиғат Абайға, ақындық шабытына себеп болған үлкен дүние. Абай табиғатты құр пейзаж ретінде ғана суреттеп қоймайды. Ол адамды табиғаттың бір бөлшегі ретінде қарастырған, табиғатпен суреттеген. Ақын өзі өмір сүрген дәуірде қарапайым адамдардың табиғат аясындағы бейнетін, қуанышы мен қиындығы аралас тұрмыс-тіршілігін көрсете білді. Қазақтың кең даласындағы халық тұрмысы ақын өлеңдерінде әсерлі, тартымды да шынайы суреттелген. Мал бағумен күнелткен көшпелі елдің жазы жеңіл, қысы қатал болатынын анық көруге болады.

«Қазақ даласындағы табиғат көріністерін, оған бөленген қазақ даласындағы өмірді суреттеуге Абайдың көптеген өлеңдері арналған. Әсіресе жылдың төрт мезгілін суреттейтін “Жазғытұры”, “Жаз”, “Күз”, “Қыс” өлеңдері көшпелі ауылдың күйі мен тіршілігін анық суреттейтін өлеңдер. Бұл өлеңдерде тек табиғат қана суреттелмеген, сол табиғат аясындағы адамның көңіл-күйі терең көрсетіліп бейнеленген» [1, Б.25].

Табиғат туралы өлеңдерінде А.Құнанбайұлы қазақ ауылының, халқының тұрмыс тіршілігін сипаттап беруге көбірек мән берген. Табиғат тек халық өмір сүретін орта болып көрінген. Ақын көшпелі елдің өмір салтының қиыншылық кезеңінде, маз-мейрам қызықшылығын да көре білген. Мысалы, “Жаз”, “Жазғытұрым” өлеңдерінде ауылдың абыр-сабыр қызық өмірі сипатталады. Мұнда құлын-тайлардың шапқаны, қыз-келіншектердің сыңғырлаған күлкісі әсерлі суреттеліп, көтеріңкі көңіл-күй сыйлайды.

«Ақын өлеңдерінде табиғат көрінісі басты шумағында ғана суреттеліп, қалған шумақтар ауылдағы елдің тұрмысын, шаруалардың күнделікті тіршілігін бейнелейді. Ал ақынның “Күз” өлеңі табиғаттың онсыз да жабырқау мезгіліндегі ауылдың күйбең тіршілігі, кедейлердің шарасыз күйін шынайы суреттеген.”Қыс” өлеңінде қыс мезгілі адам бейнесінде суреттелген. Бірақ бұл “адам” соқыр, мылқау “танымас тірі жанды”– деп суреттеледі.Түсі суық кәрі құда ауылға келіп “әлек салды”. Мұнда да шидем мен тондарын қабаттап киген малшылар ақша беттері албырап боранда мал соңында жүр. Қыстың келгеніне тек балалар маз. Беті-қолын үсік шалса да қарды қызық көрген олар қара суықты елемей уайым-қайғысыз

ойнап жүр. Бұл өлеңде қыс мезгілі– шаруаның қатты қиналатын бір кезеңі. Қыстан адамдар малын аман сақтап қалу қамымен жүргені айдан анық. Абайдың табиғат лирикасына арналған өлеңдері оның қоғамдық өмірге көзқарасын да ашық көрсетеді» [2, Б.33].

”Диханшылар жер жыртып,егін егер

Шаруаның бір малы екеу болып , –

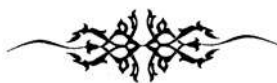
деген шумақтардан шаруаның еңбегін, қарбалас күйбен тіршілігін көреміз.Бұл екі өлеңде А.Құнанбайұлы ауылды аса бір шынайылықпен, мейірімділікпен, көтеріңкі көңіл-күймен суреттеген. Табиғатты оқиғамен байланыстыра суреттеу халық ауыз әдебиетінде де болған. Бірақ қазақ әдебиетінде табиғаттың өзін жеке тақырып етіп суреттеу, әдемі бейнелеп жеткізу Алтынсарин мен Абайдан бастау алған. Әсіресе, оны биік сатыға көтерген – Абай. Абай дәуіріндегі қазақ ауылының сұлуда әсем табиғаты көз алдымызға бірден елестейді. Ауылдың қазақы өмірін сөзбен суреттейді. Абай ландшафтты қазақтардың көшпелі әлеуметтік өмірімен ұштасқан табиғи тіршілік ортасы, адам өмірінің орны ретінде қарастырады. “Жаз” өлеңін оқығанда қазақтың кең жазира, дархан даласында думандатып жүргендейсің, көктемнің жаймашуақ күнінде күн сәулесі жарқыраған ауыл адамдарымен бірге күліп- ойнап қызу еңбекке кірісіп кетіп, бұлбұлдай сайраған құстар мен еріксіз ұшып жүрген көбелекті қуасың.«Қыс» өлеңін оқығанда, аязды қыстың суық лебі бетке тигендей болады.

«Табиғат тақырыбында жазылған бұл өлеңдері – ақынның асқан суретші екендігіне толық дәлел болып табылады. Абай жылдың төрт мезгілін ерекше суреттесе де, ең алдымен оның айқын, әдемі бейнесін береді. Жылдың төрт мезгіліндегі табиғаттың өз әдемілігінің мына жері кем қалыпты деп ешкім таласа алмастай етіп суреттелінеді. Ақын өлеңдерінде табиғаттың тек жалаң суретін ғана беріп қойған жоқ, оны адам өмірімен нық ұштастырып байланыстыра білді. Мал бағумен күн көріп, көшіп-қонып жүрген қазақ халқының өмір шындығын дәлме-дәл көрсетіп, жылдың әрбір мезгілінің мал баққан елге қалай пайдасын беріп ерекше әсер ететіндігін баяндады» [3, Б.426].

Қорыта айтқанда, ұлы Абайдың осы өлеңдері қазіргі өскелең ұрпақтардың ауыл өміріне деген көзқарасының түзу болып,” ауыл-алтын бесігімізді” ерекше құрметтеп, салт-дәстүрлеріміз бен тарихымызды ұмытпауға әсері мол.

Әдебиеттер тізімі:

1. Абай Құнанбаев. Таңдамалы өлеңдер / Абай Құнанбаев.– Алматы: Жазушы, 1985.– 176б.
2. Абай Құнанбаев Қалың елім қазағым: шығармалары / Абай Құнанбаев– Алматы: Жалын, 1995.– 382 б.
3. Абай Құнанбаев. Айттым сәлем, Қаламқас: әндер мен күйлер / Құнанбаев Абай; Құраст. Б. Г. Ерзакович.– Алматы: Өнер, 1986.– 235б.

АБАЙДЫҢ ОТЫЗ ЖЕТІНШІ ҚАРА СӨЗІНДЕГІ ОН НАҚЫЛ СӨЗДІҢ МӘН-МАҒЫНАСЫ

Ғылыми жетекшісі: Пертаева Эльмира Кулибаевна – ф.ғ.к.

Студент: Школбек Жанерке Қуанышқызы

«Қазақ тілі мен әдебиеті» мамандығы, 3 курс, ҚТ-20-1 тобы

«Педагогика» факультеті, «Қазақ тілі мен әдебиеті» кафедрасы

Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты

Аңдатпа. Мақалада Абайдың отыз жетінші қара сөзіндегі он нақыл сөздің мән-мағынасы ажыратылып, талданып берілген. Абайдың нақыл сөздерінің түбінде нағыз философиялық ойлардың жатқанын мысалдар арқылы көрсетеді.

Кілт сөздер: ақын, қарасөздер, нақыл сөздер, ой-сана, адамгершілік қасиеттер, тәрбие

Аннотация. В статье выделено и проанализировано значение десяти пословиц в тридцать седьмой речи Абая. На примерах показано, что в основе пословиц Абая лежат настоящие философские мысли.

Ключевые слова: поэт, стихи, пословицы, мышление, нравственные качества, воспитание

Abstract. The article highlights and analyzes the meaning of ten proverbs in the thirty-seventh speech of Abay. The examples show that Abai's proverbs are based on real philosophical thoughts.

Keywords: poet, poems, proverbs, thinking, moral qualities, education

Абай атамиздың қай қара сөзін алып қарасақ та, адам бойындағы ізгі қасиеттер мен жаман қасиеттерді айқын көрсетеді. Адам баласын білім алуға, талаптануға, үнемі ізденуге және надан болмауға шақырады. Абайдың нақыл сөздерінің түбінде нағыз философиялық ойлар жатқаны бәрімізге мәлім. Оның астарын түсіне білген жанға маржан, ал түсіне білмеген адамға арзан дүние болып көрінуі мүмкін. Әр адамның ойлау санасына байланысты. Ендеше Абай атамиздың отыз жетінші қара сөзіндегі нақыл сөздердің мән-мағынасын ашып көрейік.

1. «Адамның адамшылығы істі бастағанынан білінеді, қалай аяқтағанынан емес. Яғни, адам әр істі бастамас бұрын істелінетін істі ой санасынан өткізеді. Ол істің жақсы жақтарын санасына жинай бастайды. Оның қиындықтарын ескеріп, оны санада қорытып, ой елегінен өткізеді. Ол істің адамгершілік қасиеттерін туралап, қорытындылайды. Жалпы қорытындыдан сараланған соң ол істі бастау керектігін, не бастамауын шешеді. «Асыққан шайтанның ісі» дегендей әр асығыс жасалған істің жетістігі болмайды, мағынасы жоғалады. Асығыс басталған жұмыста адамгершілік қасиеттер болмайды, біреулерге зияның тиіп кетуі мүмкін. Сондықтан да «Асықпаған арбамен қоянға жетеді» [1, Б.75].

2. Көңілдегі көрікті ой ауыздан шыққанда өңі қашады. Әр адам сөйлер алдында әр сөзді ой-санасына кіргізіп, оны тегіс сұрыптаудан өткізеді. Дұрыс сұрыпталмаған ой тыңдаушыға дұрыс жетпеуі мүмкін. Сол себепті ол ойды тыңдаушы басқа мағынада түсініп, ол ойды басқа біреуге басқаша жеткізуі мүмкін. Абайдың «Не өзі түсінбейді, не жұртқа түсіндіре алмайды» дегендей кей адам өз ойын ашық жеткізе алмайды. Бұған себеп не тіл байлығының аздығы, не тілге деген қызығушылықтың жоқтығы. Егер өз ойыңды саралап, жұртқа дұрыс жеткізе алсаң, бұл адамның ойлау қабілетінің даралығы, сөз саптаудың саралығы. Айтушы тыңдата білуі керек, тыңдаушы ізгі қасиеттерді бойына сіңіре алуы керек. Сонда ғана ойдың кемелділігі қалыптасады.

3. Хикмет сөздер өзіміз наданға айтқанда, көңіл қуанғаны да болады, өшкені де болады. «Наданға айтқан қайран сөзің қор, жұмсаған күшің зая» дегендей наданға қанша

айтсаң да санасына оны мүлдем құя алмайды. Егер наданға бір нәрсе түсіндіріп, санасына құя алсаң әрине көңілге қуаныш ұялайды. Егер дым түсіндіре алмасаң, ол еңбегіңнің зая кеткені. Яғни, оның адамгершілігі мен мәдениетінің төмен деңгейде екенін түсіну. «Адам болып туған соң, несіне надан болайын» дегенді осыдан-ақ түсінуге болады.

4. Кісіге біліміне қарай болыстық қыл; татымсызға қылған болыстық өзі адамды бұзады. Әр адам өзінің білімі мен мәдениетіне қарай біреуге ақыл айтады не өзінің көрген-білгендерін саналы ұрпаққа жеткізеді. «Ақылды ақымақтан үйрен» дегендей кейбір адамдар көпті көрген дана, қарияларға ақыл айтып, өзінікін дұрыс деп жатады. Бұл адамның этикасының төмен екенін көрсетеді.

5. «Әкесінің баласы – адамның дұшпаны. Адамның баласы – бауырың. Яғни, бұл жерде үлкен ой жатыр. Бұл жерде тек қана әкенді жақсы көрмей, барша жұртты әкеннен артық жақсы көр, жұртпен бірге бол деген мағынаны білдіріп тұр. Ақын «Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп» дегендей бауырларыңды қалай жақсы көресің, жұртпен сондай қарым-қатынаста бол дегенді меңзеп тұр» [2, Б.58].

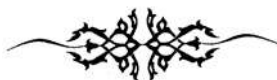
6. Адам баласын заман өсіреді, кімде-кім жаман болса, оның замандасының бәрі кінәлі. «Заман түзелсе, жаман да түзеледі» дегендей егер жаман адам болса, оған барша адам еліктеуі мүмкін. Сондықтан «Жұмыла көтерген жүк жеңіл» дегендей барлық адам ол адамды түзетіп, адамгершілік пен ізгі қасиеттерді бойына сіңдірту қажет. Жаман адамнан жақсы адам шығарған адам ғана өзінің көрегенділігі мен білімін көрсете алады. «Заманына қарай амалын» жасай білген адам наданды да бағындыра алады.

7. Егер ісім өнсін десең, ретін тап. «Қалауын тапсаң қар жанар» демекші әр істің өз шешімі, реті болады. Істің сапалы, әрі қатесіз болуы үшін «Жеті рет өлшеп, бір рет кесу» керек. Асығыстық жұмыстың шырқын бұзады. Ол іс өнбей, оны қайта жасауға тура келеді. Сондықтан «Орайы келген іс – оңай бітер» дегендей әр істі байыппен жасау керек.

Қорыта айтқанда, Абай атамыздың қара сөздері саналы ұрпақ дайындауға тәрбиелейді. Әр сөзінің түбінде бір сыр жатыр. Қара сөздерін қайта-қайта оқи бергеннен мазмұнын түсіне бастайсың. Қара сөздері келешек ұрпақты тәрбиелеуге жетерлік азық бола алады. Абай атамыздың қара сөздерін оқыған бала жаман болмайды, керісінше, рухани байи түседі.

Әдебиеттер тізімі:

1. Мұхамедханов Қ. Абай Құнанбаев. –А., 2009ж.
2. Абайдық қарасөздері. –А., 2011ж.

ӘОЖ 89.53.041

ЖҮСІПБЕК АЙМАУЫТОВТЫҢ АҚЫЛ-РОМАНЫНДАҒЫ СТИЛЬДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕР ХАҚЫНДА

Ғылыми жетекшісі: Кужаева Маржан Түрегуловна-филол.ғыл,канд.

Студент: Үтеп Дінайым Қайратқызы

«Қазақ тілі мен әдебиеті» мамандығы, 3 курс, Қт 20-1 тобы

«Педагогика» факультеті, «Қазақтілі мен әдебиеті» кафедрасы

Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты

Аннотация. Проводится анализ стилистических особенностей произведений Ж. Аймауытова, его значения в проявлении живописности писателя. Раскрывается языковая - композиционная специфика одного из первых казахских романов-произведения «Акбилек».

Annotation. The article analyzes the stylistic features of the works of J. Aimaurov, his significance in the manifestation of the writer's picturesqueness. The linguistic and compositional specificity of one of the first Kazakh novels - the work «Akibilek» is revealed.

Қазақ көркем әдебиетінде проза жанрының дүниеге келіп, жан-жақты дами бастаған уақыты ХХ ғасырдың басы болатын. Әр кезде қадау-қадау болып көрінген С.Торайғыровтың, С.Көбеевтің, М.Дулатовтың, Б.Майлиннің, Ж.Аймауытовтың шығармалары көркем прозаны алғаш қалыптастыра бастады. Көркем прозаның дүниеге келуі белгілі бір жүйеге түскен, нормаланған әдеби тілдің және стиль түрлерінің пайда болуына әкелді. Бұл – әдеби тіл тарихына қатысты зерттеулердің қай-қайсысынан да белгілі қағида.

Әрбір шығарманың тілі – белгілі дәрежеде жазушының суреткерлік деңгейін, стиль ерекшелігін көрсететін фактор. Ал көркемдік мазмұн, стильдік функция ақын, жазушылардың бәрінде бірдей бола бермейді. Өйткені әрбір суреткердің жалпы өмірлік құбылыстарды көркемдік тұрғыда тану қабілеті, оған лайықты тіл құралдарын талдап қолдану дәрежелері түрліше. Жеке жазушылардың өзіне тән дара стилі, тіл ерекшелігі болатыны, міне, осы себепті.

ХХ ғасыр басындағы жазушылардың өзіне тән жеке стиль үлгілері айқындалып шыға бастады. Гете стиль мәселесін көркем шығарманың ең жоғарғы сатысы деп қарайды. Ал бұған дейін екі түрлі саты бар: табиғатқа жай қара дүрсін еліктеу және мәнер. Гетенің айтуынша, «суреткерлер, әдетте, өзіндік, әбден дараланған стильге осы екі сатыны өткеннен кейін ғана барып жетеді». В.Г.Белинскийдің «стиль бірден қалыптаспайды» деуі осы себепті болса керек.

Проза жанрына алғаш қалам тартқан жоғарыда аталған қазақ жазушыларының әрқайсысының өзіне тән ерекшеліктері, жазу мәнері біртіндеп көріне бастайды. Бір жазушының тілі, көбіне, эпостық, психологиялық әуенге, нәзік сезімге бейім тұрса, екінші біреуінде ащы мысқылды, юмор сарыны, шығармадағы оқиғаға тіл құралдары үнемі дәл іріктеліп алынып дөп түсуі, ойдағы логикалық өткірлік, сюжет желісіндегі әрбір үзінді тәптіштей суреттеу тәсілі сияқты стиль даралығы немесе қарапайым жалпы сөйлеу тілі элементтері не афоризмдік сипаттағы сөйлемдер басым жатады. Жеке жазушылардың стиль даралығы оның теңеу, салыстыру құралдарынан да, синоним сөздерді белгілі бір стильдік мақсат үшін өзара қосарлап пайдалану қабілетінен де аңғарылады.

Жеке жазушылардың стилі ең алғаш осы сөз етіліп отырған жазушылардың ішінде даралана бастаған. Сондықтан алғашқы шығармаларда әр түрлі стиль элементтері ара-тұра аралас келіп жатады. Мысалы, бұл кездегі шығармалардан күнделікті ауызекі сөйлеу стилінде жиі айтылатын қарапайым сөздер де, таза кеңсе стилінің элементі де, еш ұнасымы-үйлесімі жоқ сөздер де, басқа әр түрлі ауытқулар да кездеседі.

Ж.Аймауытовтың «Ақбілек» романында жалпы сөз құрылымы, сөйлем құрылысы, әр сөздің лексикалық мағынасынан шығатын стильдік өңі сараланып қолданылғандығы байқалады.

Мысалы, «Қыз көрелік», «Қалың мал», «Бақытсыз Жамал» т.б. көркем шығармаларда -ып, -іп формалы көсемшенің бір сөйлемде бірнеше рет қолданылуы ауызекі сөйлеу стилінің ізі десек, бұдан өзге тағы бір жиі қайталап қолдану. Сөйлемнің бұлай қолданылуы бір сарындылыққа, қайталама формаларға ұрындырып, оқушыны жалықтырып жіберетінін байқаған Жүсіпбек мұндай қатені қайталамауға тырысқанын көрсетеді. Бұл Жүсіпбектің әдеби тілінің алғашқыларға қарағанда бір жүйеге түскендігінің, дараланғандығының белгісі.

Алғашқы романдарға тән тағы бір қасиет өлең мен қара сөздердің алма-кезектесіп қолданылуы. Мысалы, «Қамар сұлуда»:

Жіңішке сымға тартқан өңі қандай,

Балауыз балбыраған әні қандай,

деп, өлеңмен бастайды да, әрі қарай: «Қамар осындай сәулетпен бұлғақтап болып тұрған кезде»... секілді қара сөзбен жалғасып кете береді. Ал «Шұғаның белгісінде» бірді-екілі хат түрінде және басқа бір ыңғайда келетін жалғыз-жарым өлең жолдары болмаса, негізінен қара

сөзбен жазылған. Бұлайша проза мен поэзияның аралас келіп отыруы кездейсоқ құбылыс емес. Әңгіме бұл арада прозалық шығармалардағы фольклорлық сарын туралы, яғни, ол ауыз әдебиетінде поэзиялық шығарма болып келеді де, қысқа-қысқа проза үзінділері кірісіп отырады. Бұл шығармалар проза мен поэзияның ажырауына қажетті үзілістің (антрактының) қызметін атқарып тұрғандай.

Ал Жүсіпбек шығармаларындағы мұндай ауытқулар көңіл аударарлық. Бұл қара сөз түрінде келетін, өзіндік сөз қиюына ұқсап, яғни, тақпақ түрінде айтылып, сөйлем аяғының ұйқасып келуі. Проза ыңғайындағы мұндай жолдар шешендік стильге бейімдеу тұратын сияқты. Сөздерді осылай қат-қат қып өзара бір сырт әуенділікке бейімдей жұмсау дағдысы Жүсіпбектің өзіндік стилі тәріздес. Мысалы, «Ақбілек» шығармасында өлендік екпінге салып жазылған мынадай қара сөз үлгілері бірсыпыра жерде кездеседі. «Жас нәуетек жүрегің – соқпай жатып өрт болды. Жаңа шыққан жауқазын – піспей жатып жоқ болды. Шамшырақтай жас жаның – жанбай жатып шоқ болды, Есіл ерке балалық – аяққа құйған астайын шолтаң етті – тоқталды. Жыла, жасың бұла. Жасыңмен қайғың жуылсын. Жасыңнан теңіз жиылсын. Теңізді дауыл толқынтысын. Құтырсын толқын, туласын. Зарлатқан сені мұндарлар тұншықсын – суың да улансын. Қатын-қызы тұл қалып, сендей болып шуласын», деп үдете, төпелей құйылған ұйқасты құрылым сезімді дәл бейнелейді.

Сонымен қатар кейіпкердің осындай эмоциялық, көңіл-күй толқынына үйлесімді баяндауда басқа тәсілмен қатар инверсияны шебер қолданады. Мысалы, «Сары далада сары уайым жамылып, Ақбілек келеді толарсағы бұлтылдап. Тышқан аулап күйкентай жүр қыранымсып шыңқылдап... Бозторғайды аяп кетті Ақбілек. Сұр жыланды сойылшамен салды келіп қақ бастан...» Бұлар Ақбілектің көңіл-күйімен үндес әрі баяндаудың бір қалыпты сарынын да өзгертеді.

Жазушы шеберлігі оның тілінің образға байлығымен, ұйқасты тапқырлығымен, сөйлеу, жазу үлгісінің сонылығымен ерекше көзге түседі. Суреткерлік, өмірді сурет, образ арқылы тану, бейнелеу, ретті жерінде оған өзінің ой - толғаныстарын қосу – Жүсіпбек өнерінің басты белгілері. Оның суреткерлікке публицистік өнерді қабаттастыратыны да осыдан. Кейде өзіне ұнамсыз өмір фактілерін жазушы сатиралық үлгіде суреттесе, оқиғалардың біріне бірі ауысу тұсында халық әдебиетінің әңгімелеу стилін пайдаланады. Мысалы: «Балташ кабинетіне кіріп келді. Қызыл шұғамен кежімделген емен үстел. Сұр ала тас дәуіт, қалам сауыт, шамдал, басқыштар. Былқылдақ бархыт орындық. Тақтай – айнадай. Үстел – шытырдай. Оңында – Ленин, солында – Сталин суреті. Үстелде – телефон. Қолын созса – электр. Бір түймені басып, шылдыр еткізсе – хатшы жетіп кеп, мойнын қылтың еткізеді. Осы сынды кабинетіне Балташ кіріп келді. Орындық та, үстел де, қаламдар да жегулі аттай жалаңдап «отыр да, өкірте бер» деп тұр».

Мәтіндегі тілдік образдар сол бейнені жасау үшін қызмет етеді. Алдымен бөлменің қылсыз тазалығы, жалтырап тұруы, ондағы саймандардың «жегулі аттай жалаңдауы». Одан кейінгі қолданыстағы орыс сөздері: резолюция, можно, опинопдел, бірдеме «штейн», фалш, шортан знает, сбольш т.б. Бұлардың бәрі – Жүсіпбекке тән сатиралық сөз үлгісі. Жазушы осы сөз қолданыстары арқылы кеңсешіл төрешілдікті өткір шенеп, мысқыл туғызса, енді бірде: «-өзі де қыз десе – қыз екен! – деп қорытынды шығарды...» «қатындар, қыздар біраз дауласып, басылған соң үйді-үйіне тарады», - деп ресми стильге тән сөздік қолданыстарды әдейі басқа ортаға қолдану арқылы комикалық стильдік әсер береді.

Роман оқиғаларының бірінен-біріне ауысу тұсында жазушының 3-жақтық позициясы басым. Дегенмен автор өз үнін, өз «менін» мұнда да шығарманың баяндау тіліне батыл енгізіп отырады. Оның айқын көріністері мынадай болып келеді:

1) автор оқырманның көңілін аударып, оған арнайы тіл қатады:

«Кеп онда емес-ау, жарандар! Бар, қараңдар, құлағың сал! Тыңдаушылар анталаса, кеп құрайын бір тамаша. Ертегі емес, ертеде емес, ұзын да емес, келте де емес, қарапайым қара сөзбен бір әңгіме шертейін. Қысыр сөзді қысқартайын, әңгімеге жол тартайын...»

2) Арнайы авторлық кірігулер оқиғалардың сабақтастығын жалғастырып, құрылымдық композициялық қызмет атқарып тұрады:

«Бұлар шабуылдап, ауыл-ауылдан, кез келген кісіден сұрау салып жүре тұрсын, оған дейін Ақбілектен хабар берейік...»

Мұндай авторлық көрініс кейде оқырман көңілін басқа жаққа аударып, аз-мұз оқырманды тынықтырушылық (антракт сияқты) қызмет те атқарып тұрады.

«Байғұстар шайларын ішіп, жайлансын. Сұқым шалдарша, сұғанақ балаларша көзімізді сатып, қылқиып отырмайықшы, өз үйімізде де шай бар ғой. Қазақтың сондай телмірген әдегі құрысын! Түндегі оқиғадан кейін ел не жайлы болды екен? Мамырбай отағасы не күйде отыр екен? Одан да соларды барып көрейік, оқушылар, бері жүріңіздер!»

3) белгілі бір қуанышты не аянышты жайларды баяндаудан кейін өз сезім, эмоциясын төгіп-төгіп алады. Ондайда автор лирикалық шегініс жасап, не патетикалық үндеуге дейін барады, не қатал үкім айтушы кейпіне түседі.

«Саялдақ қара бұлттар ау! Ақбілектің жанын тұншықтырған қара тұман аз болды дедіңдер ме, үстіне мұнша төнгенше, анау асқар таулардың басына төнсеңдерші!

Күздің сарғыш жапырақтары ау! Кімді әлдилеп, сыбырлап тұрсыңдар? Қалың бұтаның қайғысыз, қамсыз бөденелері ау! Несіне қара түнді жаңғырықтырып тұрсыңдар?...»

«Күштілер өз тамағына бірдеңе түсірерде: «Жетім жесірдің көз жасы... Әділдік керек... Обал бар... Құдай бар» деп көлгірсінеді. Олай болса, Өрік неге жаза тартады? Екі баласы неге зарлайды? Қойтеке неге жасын жерге шыра етеді? Сүттей ұйып отырған, шын сүйіскен асық жарлар Ақбілек пен Бекболат неге айырылады?

Қайда шындық? Қайда әділдік? Қайда адамгершілік? Қайда құдай? Қайда қиямет?

«Сайланыңдар, бейуаздар! Қасқыр өзі де ойланбайды».

Шығармада негізгі баяндау түрі 3-жақтан объективті әңгімелеу. Автор негізгі кейіпкері Ақбілекті, басқа да кейіпкерлерін осы баяндау түрімен алып жүреді. Алайда объективті баяндау ортақ төл сөз, ішкі сөздермен жиі «байып» отырады. Сонда беймәлім, жаңа орта кейіпкер көзімен тың, соны, бейнелі қырынан ашыла түседі.

«Ақбілек есі кіріп, көзін ашса, алты сырықтың басын бүріп киіз жапқан кішкене қоста өңшең серейген, бырқыраған, жат киімді, жат түрлі орыстардың ішінде жатыр. Оң қол Ақбілектің үстіне артып, қақ қасында бетінен түгі шыққан, шашы дудыраған, істік мұрын жирен орыс жатыр...»

Объективті баяндап келе жатып, автор ортақ төл сөз арқылы кейіпкерінің ішкі жан дүниесіне оңай ауысады, сөйтіп оқиға, құбылысты ішкі жағынан шынайы бейнелейді:

«Ықаң да, Тыпаң да дәулет құсы бастарынан ұшқан адамдар еді. Ықаң жаңа тәртіпті түгелімен жаратпаушы еді. Өйткені омырау большевик келді де – баяғыдан бергі қызметті де, абырой атақты да, әдет ғұрыпты да талқан қылды, оқығаның, білгенің де, сақалыңның ағы да бес тиынға тұрмай қалды. Одан да жаман пәлесі – пенсия. Бола ма, жоқ па – қараңғы. Оның үстіне бірдемесімен жасты бала шағаның «ұлық» болып, «олай қыл, былай қыл» деп бұйырғаны-ақ батып барады. Телеген сияқты құдайға қараған біреуі болмаса, Балташтар, әне бір қыли көздер, кез келгенде сәлем де бермейді...»

Шығарма мазмұнының өзегі Ақбілек өмірі болғандықтан, көп оқиғалар, бағалаулар Ақбілектің көзімен және оның ойымен беріледі.

«Оттар бір жылт етіп, бір сөніп, елбелектеп, таянып келе жатқан тәрізді.

Ойлағаны келді ме?... мінеки, шөпті сыбдырлатып келіп қалды.

Әне, қараң ете түсті...

Ойбай-ай! Бір топ қасқыр!

Енді қай жаққа барайын?...

Ал, міне, қостың төңірегін сыбдырлатып, жер тіміскілеп жүр...

Ой, жасаған-ай! Тауып алар ма екен?...

Ойпырым-ай! Әнебіреуі отбасында сүйекті қытырлатып кемірді.

Мынаны көріп, Ақбілектің не жаны шықпай отыр десейші...»

Автордың кейіпкеріне берілгендігі, онымен жан-жүрегі бір екені соншалық, ең соңында шыдай алмай, өз сөзін де айтып қалады (соңғы сөйлем).

Әрбір шығарманың тілі, образға байлығы, тапқырлығы, сөйлеу, жазу үлгісінің сонылығы белгілі дәрежеде жазушының суреткерлігін, стильдік ерекшелігін көрсететін болса, осы айтылғанның бәрі – шығарманың тілдік- композициялық құрылымын ұйымдастырудағы тек Жүсіпбек Аймауытовтың стиліне тән ерекшелік.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Аймауытов Ж. Шығармалары. Алматы – 1989 ж.

2 Әшімханов Д. Бес арыс. Алматы – 1992 ж.

ӘОЖ. 82.45.01

«ТОНЫКӨК» ЖАЗУЫНЫҢ СЫР СИПАТЫ

Ғылыми жетекшісі: Игиликова Эльмира Сауытбекқызы

Студент: Құрманхан Ақырыс Қайыржанқызы

«Қазақ тілі мен әдебиеті» мамандығы, 3 –курс ҚТ-20-1 тобы

«Педагогика» факультеті, «Қазақ тілі мен әдебиеті» кафедрасы

Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты

Аңдатпа. Мақалада тұранға толқындап жайылған түгел түркі елінің байрақты билігінің бастауында тұрған Тоныкөк, атап айтқанда атақты кеңесші жайлы жазылған жазулардың сыр мен сипаты ашылады .

Кілт сөздер : тарих, таңба, түркі қағанаты, халық , ескерткіш, көшпенділер.

Аннотация. В статье раскрывается тайна и характер надписей, написанных о Тонькёке, в частности, о знаменитом советнике, стоявшем у истоков флагового правления всей тюркской страны, волнами распространявшегося в Туране.

Ключевые слова: история, символ, тюркское ханство, народ, памятник, кочевники.

Annotation. The article reveals the mystery and nature of the inscriptions written about Tonykyok, in particular, about the famous adviser, who stood at the origins of the flag rule of the entire Turkic country, which spread in waves in Turan.

Key words: history, symbol, Turkic khanate, people, monument, nomads.

Ежелгі түркі дәуірінің өмірін, тұрмыс-тіршілігін, әдеп -ғұрпын, мәдениетін паш ететін ғажайып, дастандарымыздың бірі “Тоныкөк” жыры. Тоныкөк жазба ескерткіші - әлемде әліпті таяқ деп білмитін кезеңде тасқа қашан жазылған бірегей мұрамыз. Бұл мұрамыз біздің жазба әдебиетіміздің негізін қалаушы да абыз бабамыз болып шығады .

Абыздың нақты есімі - Тонұқұқ. Ескерткіште оспай қашап жазылған. Зерттеушілер тарапынан сан түрлі болып аталғанымен де, жалпы еңбектер мен әдеби оқулықтарла Тоныкөк деп жазылады. Бабамыз Білге Тоныкөк ескерткіші өне бойы өсиетпен өрнектеліп келген, қасиетпен қастерленген, елінің абыройын асқақтатып тұрған, он үш ғасырды қамтып тұр. Ескерткіш – тілдің, жазудың, тарихтың, ары мен намысын, өр рухтың алып кешені, түркілік болмыстың теңдессіз бейнесі. Адамзат өркениетінің бірегей мұрасы қатарында жоғары бағаланып, 21 ғасырда да әлем тұрғындарын өзқұпия сырымен таңдандырып келді, келеді де. Тоныкөк ескерткіштерінің көркем әдебиетке, соның ішінде атап айтқанда поэзияға ешбір қатысы жоқ , жазба ескерткіш жалпы түркі қағанатының дәл жазылған тарихы деп қарады. Енді бір жағынан руна жазуында жазылған бұл жазба ескерткішті поэзияға тән қасиеттері бар деп, ежелгі түркілердің көркем әдеби туындысы ретінде қарады.

Зерттеушілердің пікіріне сүйенсек, жазба ескерткіш Тоныкөктің бастамасымен жазылып, 720 жылы орнатылған. Жыр көлемі жағынан өте көлемді. Ол 313 өлең жолынан

тұрады. Бұл жазу құлыптаста 62 руналық жазу жолын толтырып тұр. Жырды жалпы оқуғалар 14 циклға , 14 хикаяға бөлініп тұр. Ескерткіш қазіргі уақытта Моңғолияның Төв аймағы Эрдэнэ сұмыны, Баян-цогт деген кең алқапта, тарихи орнында сақтаулы. Оны 1897 жылы археолог ғалым Д.Клеменц тауып, ғылыми ортаға танытқан соң зерттеу жұмыстары бастаса, 1898 жылы В.Радлов бітік-тастың фотосуреттері мен эстампажын алған соң, мәтіндердің транскрипциясын, немісше аудармасы мен сөздігін жариялады. 1909 жылы Г.Рамстедт, С.Пелси зерттеп, бітіктастардың қағаз көшірмесін алып, археологиялық қазба жұмыстарын жүргізді. Одан ары зерттеушілер бірінен бірі алып зерттей бастады .

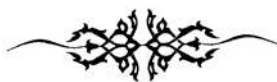
Ескерткіштің негізгі мазмұнына тоқталатын болсақ. Екінші Шығыс Түрк қағанатының ішкі, сыртқы саяси оқиғалары, әлеуметтік-қоғамдық өмірі суреттеледі. Ескерткіштегі жыр жолдары Тоныкөктің өзінің шыққан тегін баяндауымен басталып келіп, Құтылық қағанмен бірге табғаштарға қарсы әскер жасақтап ,одан әрі үздіксіз жорықтармен өрби түседі. Оқиғадағы ең өзекті мәселесі Тоныкөктің түрк халқының басын біріктірудегі рөлі, сол арқылы қағанаттың іргесін нығайту жолындағы жасаған ерлігі, әскери жорықтардағы қайталанбас әдіс-тәсілдері, қаған мен бұқара халыққа айтқан астарлы, нық сөздері, ақыл-кеңесі кеңінен баяндалады. Сондай-ақ ескерткіште байырғы түріктердің философиясы мен дүниетанымы, жер-су атаулары мен этностық-саяси тарихы да толық камтылады. Мысалы : оғыз, қыпшақ, он оқ, теле, түргеш, қарлық, қырғыз, татар, ұйғыр секілді халық атаулары мен олардың мекен еткен жерлері сипатталады.

Тасқа қашалған жырда «Мен, Білге Тоныкөк, табғаш (қытай) елінде тәрбиеленіп өстім. Түркі халқы ол кезде табғаштарға бағынышты еді» деген жолдар бар. Осыдан Тоныкөктің түркі тайпасы көсемдерінің бірінің баласы екені анық аңғаруға болады. Өйткені ол кезде көшпенділердің тек ел басыларының қытайға аманатқа берген балалары ғана император сарайында оқып, тәрбие алған екен.

Түйіндей келе тарихы тасқа таңбаланған Тоныкөк ескерткіші туралы тарихи мәліметтер мен деректердің тоқетері осы. Ал Түркі әлеміне ортақ тарихи тұлғадан қалған әдеби жәдігерімізді әлі де зерттеп, зерделей түсу бізге парыз.

Әдебиеттер:

- 1.Келімбетов Н. «Қазақ әдебиетінің ежелгі дәуірі» А; – 1996 ж
- 2.Қыраубаева А. «Ежелгі дәуір әдебиеті» Астана; – 2001 ж. «Елорда»
- 3.Қоңыратбаев Т. «Көне мәдениет жазбалары» А; – 1991
- 4.Марғұлан Ә. «Ежелгі жыр, аңыздар» А – 1985 ж.

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ҚОС СӨЗДЕРДІҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Ғылыми жетекшісі: Архабаева Гүлнұр Ермаханқызы-қазақ тілі мен әдебиеті мамандығы бойынша педагогика ғылымдарының магистрі

Студент: Кучерова Назерке Талантбековна

«Қазақ тілі мен әдебиеті» мамандығы, 1 курс, Қт 22-1 тобы

«Педагогика» факультеті, «Қазақ тілі мен әдебиеті» кафедрасы

Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты.

Аңдатпа: Мақалада күрделі сөздердің біріккен, кіріккен, қосарланған, тіркескен түрлері біршама зерттеу нысандарына арқау болған. Күрделі сөздерге, соның бірі қос сөздерге байланысты айтылған ғалымдардың пікірлеріне ғылыми талдау жасалды.

Кілт сөздер: Қос сөздер, компоненті, семантикалық, ассонанс, интонациялық, форма.

Аннотация: В статье несколько исследуются комбинированные, комбинированные, двойные, комбинированные типы сложных слов. Проведен научный анализ мнений ученых, высказанных в связи со сложными словами, одним из которых являются двойные слова.

Ключевые слова: двойные слова, компонент, семантический, ассонанс, интонация, форма.

Abstract: The article explores several combined, combined, double, combined types of compound words. A scientific analysis of the opinions of scientists expressed in connection with complex words, one of which is double words, is carried out.

Keywords: double words, component, semantic, assonance, intonation, form.

Күрделі сөздердің бір тобы — қос сөздер. Сөздерді қосарлап айту — форма өзгерту, сөз туғызуға өнімді тәсілдің бірі. Қосарлау тәсілі — лексикалық мағынасы мен компоненттерінің формасына байланысты екі сөзді қатар алу. Түркі тілінің, соның ішінде қазақ тілінде қос сөздердің тілімізде актив қолдануында. Қос сөздер деп сөздердің қосарланып айтылуын айтамыз, бұл әрі басқа күрделі сөздерден ешқандай қиындықсыз ажыртылып турады.

Қос сөздер күрделі сөздер ішінде кейінгі заманда пайда болған, сөздерді қосарлай қолдану нәтижесінде бұл сөздер тобы идиомаланып, лексикаланып, грамматикалану процестеріне ұшырап, тілімізде күрделі сөздер болып қалыптасқан. Мысалы: қас-қабаққа қарау, аузы-мұрны қисаймау дегендер идиомалану нәтижесінде жекелеген затты емес, жалпылық мағынаны, яғни жеке компоненттер мағынасына сай келмейді. Ал келген-кеткен, жаппай-тұрмай, келер-елместен сияқты қос сөздер –компоненттері мүлдем басқа мағынаны білдіру нәтижесінде лексикаланып, әрі де лексикаланудан жасалып тұрған қос сөздер. Сонымен қатар, бұл сөздер бір сөз табыа жатады әрі түрленгенде тұтас түрленіп, бір сөйлем мүшесі болуы, қосымшалар тек грамматикалық мағына жамайтындықтан, грамматикалану процестеріне ұшыраған күрделі сөздер болып табылады.

Келесі тобы біріңғай мүшелердің логикалық, интонациялық жақтан ылғи жұпталып қолдана келе, қос сөздерге ауысуы. Олар кейде басқа сөздер құрамында да қолданыла береді: әке-шеше, қару-жарақ, іс-әрекет т.б. компоненттері кейде сөйлемде дербес, өз алдына жеке толық мағыналы сөз ретінде жұмсалады.

Қазіргі тілімізде қолданылып жүрген қос сөздердің сыңарларының мағынасына қарай екі топқа бөліп қарастырып жүр: 1) қайталама қос сөздер, 2) қосарлама қос сөздер. Қосарлама қос сөздер қайталама қос сөздеріне керісінше компоненттері лексикалық мағынасы жағынан әртүрлі сөздерден құралады: ата-ана, әке-шеше, жиырма-отыз, алды-арты т.б. Қосарлама қос сөздердің бір ерекшелігі-екі сыңары мағыналы болуымен қатар, бір сыңары мағынасыз; жылау-сықтау, әуре-сараң; екі сыңары да бірдей мағынасыз болуы мүмкін: алба-жұлба, астан-кестен, апыл-тапыл т.б.

Қосарлама қос сөздердің компоненттері фонетикалық жағынан да ерекшелігі бар. Олардың сыңарлары рифма жағынан орайласып, үйлесіп отырады да дауысты дыбыстарды қайталау (ассонанс жолымен): абысын-ажын, алды-арты, ата-ана т.б.; немесе дауыссыз дыбыстардың қайталануы арқылы (консонанс жолымен): тау-тас, келім-кетім, жігіт-желең т.б., немесе дыбысталуы үйлес, ұқсас дыбыстардың қосарлануынан (басқа не соңғы дыбыстары): қашқын-пысқын, отырыс-тұрыс, ығы-жығы, ептеп-септеп т.б. жасала береді. Сонымен қатар сыңарларының буындар саны да сай келіп, бір екпінге ие болып тұрады: баспаз, шай-қант, аш-тоқ т.б.

Кейде буын сандары әр түрлі болуы да мүмкін: көз-басы, жата-жастана, отырыс-тұрыс т.б. және ашық, тұйық, бітеу буындардан құрала береді. Ал морфологиялық құрылымы жағынан қосарлама қос сөздер түбірдің қосарлануынан немесе туынды түбірлердің қосарлануынан жасала береді: ас-су, бас-аяқ, етек-жең; асықпай-саспай, малды-малсыз т.б.

Қосарлама қос сөздер әр сөз табынан бола береді және сол сөз табына қатысты келеді: азық-түлік, дәм-тұз- зат есім және сыңарлары да зат есім болып тұр. Сол сияқты басқа сөз таптарынан да жасала береді.

Компоненттері мағыналы немесе мағынасыз болып келетін қосарлама күрделі сөздердің сыңарларының мағыналық қатынастары әр түрлі болып келеді. Мысалы, сыңарлары мағыналы қосарлама қос сөздердің сыңар мағыналары антонимдес: аз-көп, ұзын-қысқа, іші-сырты немесе синонимдес болып келгенде компоненттер мағынасы мәндес: мінез-құлық, жазбай-жаңылмай, ашу-ыза, дене-тұлға, өсім-өнім т.б. немесе ұштас өкпе-бауыр, төсек-орын, өнер-білім, ыдыс-аяқ, әке-шеше т.б. болып келе береді де жалпылау, жинақтау т.б. сияқты түрлі семантикалық, стильдік қызмет атқарады.

Сыңарлары мағынасыз қосарлама қос сөздер екі түрде кездеседі. 1) Екі компоненті де мағынасыз: ығай-сығай, қиқы –жиқы, әңкі –тәңкі, далдың-дұлдың, заң-зұң т.б. немесе бір сыңары ғана мағынасыз: артық-тұрық, жүн-жұрқа, көйлек-көпшік азын-шағын т.б. болып келе береді. Дегенмен мағынасыз сыңарларының кейбірінің ешқандай мағынасы жоқ болса, кей бірінің көмескіленген мағынасы болады. Мысалы, әңкі-тәңкі, қым-қуат деген мысалдардың екі сыңарында да ешбір мағына жоқ болса; ту-талақай, ым-жым, ұйпа-тұйпа т.б. қос сөздердің ым-ымдау, талақай-талау, ұйпа-ұйпалау, ұйпалақ сияқты сөздер формасында қарастыруға болады да, олардың мағыналарын анықтауға болады. Ал «ым» сөзі ым қақты деген тіркес жасай алады. Бұл секілді мағынасыз сыңарлы қос сөздер мағынасы жайлы А.Бісқақов мынадай пікір айтады: «Бұл сөздер әуел баста мағыналы болғанымен қосарлана келе дыбыстық өзгешелікке ұшырауымен қатар, мағыналары басқа семантикаға ие болып кеткен немесе мағыналары делексикаланып (тіпті ауысып) тек осы қосарлану күйінде ғана мағынаға ие болып қалған».

Қосарлама қос сөздер компоненттерінің мағыналық ерекшеліктеріне қарай сөздердің қосарлануынан жасалған сөздердің сөзжасамдық мағынасы:

Қайталау арқылы жасалған сөздер мен қосарлану арқылы жасалған сөздердің лексика-грамматикалық сипаты, қайталау мен қосарланудың сөз тудырудағы орны бірдей емес. Қайталау арқылы жасалған сөздердің семантикасының жеке тұрғандағы мағынасынан алшақтап кетпейтін, тек көптік, жинақтық, саралау, процестің қайталануы, болжалдық секілді грамматикалық мағыналар үстейтінін, демек қайталау сөз тудырудың емес, грамматикалық мағына жасаудың тәсілі. Ал қосарлану нәтижесінде түрлі грамматикалық мағыналар үстеліп, тілде жиі қолдану барысында номинациялық атаулар тудырудың шарты.

Сонымен тіліміздегі қос сөздер мағыналық, тұлғалық, құрылымдық жағынан күрделі сөздерден де, сөз тіркестерінен де бөлек, соған сай жазылуы да ерекше, сөз байлығымыздың мол қабатын қамтитын тілдік бірліктер.

Қос сөздерді күрделі сөздердің басқа түрлерінен ажыратып тұратын белгілердің бірі – олардың дыбыстық құрылымның ала-құлалығы. Қазақ тілінде бірініші сыңары жуан екінші сыңары жіңішке (абың-күбің, ағыл-тегіл, ада-күде, аз-кем, азық-түлік, айт-үйт, ала-бөле, алай-түлей, алаң-белең, алас-күлес, алыс-беріс, асығыс-үсігіс, аптап-күштеп, арылдап-гүрілдеп, астан-кестен, бақ-дәреже, баса-көкте, жадау-жүжеу, жала-пәле, жан-тән, жанып-

күйіп, жанып-өшіп, жол –жөнекей, жығылып-сүрініп, жылап-еңіреп, жыртық-тесік, сау-сәлемет, ұсақ-түйек т.б.) бірінші сыңары жіңішке екінші сыңары жуын дауыстылардан тұратын (әуре-сараң, бәлдір-батпақ, бет-ажар, бөтен-сатан, дәм-тұз, дел-сал, иіс-қоңыс, итініп-тартынып, ит-ырғылжың, дірілдеп-қалшылдап, езіп-жаншы, ел-жұрт, елең-алаң, жөн-жосық, жеңіл-жайдақ, жүдеу-жадау, жүн-жқрқа, кедір-бұдыр, көрші-қолаң, күй-қуат, кір-қолаң, мүлгіп-қалғып, некен-саяқ, өсек-аяң, сәлем-сауқат, сүйек-саяқ, сүрініп-қабынып т.б.) қос сөздер аз емес. Сондай –ақ екінші сыңарына м,п,с дыбыстары қосылу немесе алдыңғы дыбыстары осы дыбыстардың біріне алмасу арқылы жасалған қос сөздердің жігіндегі дыбыстар, дауыссыз дыбыстардың үндесуі заңына қайшы келіп жатады.

Ал лексика-семантикалық жағынан келетін болсақ, қос сөздердің бірінші болып мағынасы басым немесе үлкен көлемді, бүтінді білдіретін сыңарларының айтылуыда оларды күрделі сөздерден ажыратып тұрады.

Қайталау арқылы жасалған сөздер мен қосарлану арқылы жасалған сөздердің лексика-грамматикалық сипаты, қайталау мен қосарланудың сөз тудырудағы орны бірдей емес. Қайталау арқылы жасалған сөздердің семантикасының жеке тұрғандағы мағынасынан алшақтап кетпейтін, тек көптік, жинақтық, саралау, процестің қайталануы, болжалдық секілді грамматикалық мағыналар үстейтінін, демек қайталау сөз тудырудың емес, грамматикалық мағына жасаудың тәсілі. Ал қосарлану нәтижесінде түрлі грамматикалық мағыналар үстеліп, тілде жиі қолдану барысында номинациялық атаулар тудырудың шарты. Синтаксистік тұрғыдан алғанда да, күрделі сөздердің басқа түрлерінен қос сөздердің жасалуының ерекшеліктері бар. Қос сөздер анықтауыштық-анықталушылық, бағыныңқылық-басыңқылық қатынастарға негізделмеген. Көптеген ғалымдардың қос сөздерді салаласа байланысу арқылы жасалған күрделі сөздерге жатқызады. Дегенмен, қазіргі қазақ тілі тұрғысынан қарағанда бір сыңарының немесе екі сыңарының да мағынасы жоқ қос сөздер кезінде толық мағыналы сөз болғандықтан, салаласа байланысқан дегеннің өзінде ат-мат, ет-мет, сүт-мүт, мата-сата, мылтық-сылтық секілді ұйқас қос сөздерді немесе қып-қызыл, сап-сары, теп-тез тәрізді күшейтпе буынды қос сөздерді салаласа байланысып тұр деп айту мүмкін емес. Қос сөздердің осындай ерекшеліктерін байқаған кейбір ғалымдар олардың жасалуына фонетикалық заңдылықтар негіз болған деп есептейді. Ал профессор А. Айғабылұлы болса тілде болатын дыбыстық өзгерістердің дыбыстау мүшелерінің мүмкіндігіне қатысты және сөйлеу барысында пайда болатындарын жіктеп көрсетіп, соңғыларын морфонологиялық құбылысқа жатқызады. Солой ол қос сөздердің жасалуында болатын дыбыстық өзгерістердің көпшілігі дыбыстау мүшелерінің мүмкіндігіне қатысты емес екенін ескере келіп: «... қос сөздерді фонетика ережесімен де, синтаксистік қатынас (салаласу) жолымен де түсіндірмей, морфонологиялық құбылыс деп есептеген дұрыс сияқты», деген қорытындыға келген. [1, 18 б.]

Қос сөздердің жасалуында дыбыстау мүшелеріне мүмкіндігіне қатыссыз жүзеге асатын дыбыстық өзгерістердің бірі-оның бірінші сыңарының дауыссыз дыбысы түсірілуі арқылы қайталануы. ысалы, Барақ аңлау-саңлауынан үлдеп желмен бірге қар кіріп тұр. (С. Сейфуллин, Тар жол.). Үш сағаттың арпалыстың өзінді-ақ біздің жақ жау жағын апыра-жапыра еңсеріп тастаған еді (С. Сейтов, Сөз сұрайды). Өкпеден өтіп барып, жерге батып, Бастырды аяқтарын арпаң-тарпаң (Т. Ізтілеуов, Рүстем). Жүргізіп жыл толғанда апыл-тапыл, Бойымды бұрынғыдан жеңілдеттің (Үш ғасыр). Сапаның қасында қазір бойлары бір тұтам едел-жедел сегіз ұлы, екі қызы бар (Б. Төлегенов, Көктем.). Ику –қику басылып, тына қалды табиғат (Ө. Тұрманжанов, Таңдамалы) Жұрт уман-думан қол соғып жатыр. (Ж. Мусин. Ақ алаң). Басқа құнандар тобы жаңағы сары белден, осы кезде ғана умақ-шумақ боратып келе жатты. (Ғ. Нұрпейсов, Аңшы). Етегіне оралған балаларымен ұмар-жұмар топырлап, күле шулап Салима үйіне кірді. (А. Нұрманов, Аққу). Жайлауға қарай ұбап-шұбап көшкенін аузынан суы құрып айтып отыр. (Ө. Нұрпейсов, Қан мен тар). Бұдан қайталама қос сөздердегі дауыссыз дыбыстардың түсіріліп айтылуы грамматикалық мағына беру қажеттілігінен туған ерекше бір тәсілі екендігі байқалады.

Алдыңғы дауыссызы түсірілу арқылы жасалған кейбір қайталама қос сөздердің арасына кейде да шылауы қойылып айтылатын кезі болады. Мысалы: Боталаған бозіңген,

Азан да қазан, у да шу

О да бір алса мазамды-(Ақтамберді жырау) 472

Бұдан дауыссыз дыбысы түсірілу арқылы жасалған лексикалық мағынасы жоқ «у» (ұу) сөзінің тілімізде толық мағыналы сөз сияқты айтылатынын байқаймыз. Міне қос сөздердің жасалуындағы осындай ерекшеліктерді ескермеген Ж.Шәкенов те [2, 9 б.]. Н.Абдурахманов та у-шу сөзін қосарлама қос сөзге жатқызып жіберген.[3, 40 б.].

Сөздер қосарланған кезде кейде сөз басындағы дауысты дыбыстардың ықшамдалып кетуі сияқты құбылыстар да болады. Мысалы, ішек сөзі жеке айтылғанда бірінші і дыбысы толық сақталады. Ал осы сөз қос сөздердің құрамында айтылғанда і дыбысы түсіп қалып шек-қабақ, шек-қарын түрінде дыбысталады. Бұдан сөз басындағы дауысты дыбыстардың түсіп қалуы бірігу, тіркесу, қосарлану нәтижесінде болған сөздерде жүзеге асады даген қорытынды жасауға болады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Шәкенов Ж. Қазақ тіліндегі күрделі сөздер мен күрделі тұлғалар.- Алматы: Ана тілі, 2011.- 120 б.
2. Абурахманов Н. Парные слова в тюркских языках. АДД. - Алма-Ата. 2015.-66 стр.
3. Балақаев М., Жанпейісов Е. Қазақ тілінің стилистикасы. Алматы. 2014 ж.
4. Исаев С. Қазіргі қазақ тіліндегі сөздердің грамматикалық сипаты.- Алматы. 2018 ж.

ӘОЖ 81

ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІНІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Ғылыми жетекші: Сәрсенбаева Майра Бекбосыновна

Студент: Айбергенова Жанар «Қазақ тілі мен әдебиеті» мамандығы,

2 курс ҚТ-21-1 тобы

«Педагогика» факультеті, «Қазақ тілі мен әдебиеті» кафедрасы

Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз Инновациялық институты

Аңдатпа. Мақалада Қазақ тілін оқыту әдістемесі тілдің адам өміріндегі, қоғамның әлеуметтік дамуындағы маңызы, тіл мен сана, сөз бен ойлау арақатынасы туралы қарастырып, тіл білімінің тілдің әлеуметтік қызметі мен мәні жайындағы теориялық қағидаларына сүйенеді.

Кілт сөздер: қазақ тілі, ана тілі, мемлекеттік тіл, оқыту, сөйлем.

Тіл мәртебесінің ішіндегі ең маңыздысы – мемлекеттік тіл. Мемлекеттік тіл – елдің барлық аумағында және түрлі өмір салаларында қолданылуы баршаға міндетті болып табылатын, ресми жағдайы мемлекеттік дәрежеде белгіленген, белгілі бір мемлекеттің әлеуметтік-коммуникативтік жүйесінің негізгі компоненті. Қазақ тілі – өзіндік сөздік қоры мол жинақталған тіл. Қазақ тілінің мемлекеттік тіл деген жоғары мәртебесі оның кемелденуіне мүмкіндіктер аша түсері сөзсіз. Қазақ тілі – құрылымы мен жүйесі дамыған, сөз байлығы аса мол, ұлттық тіл деңгейіне көтерілген қазақ халқының ұлттық тілі, Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілі. Республикада мемлекеттік тіл ретінде қазақ тіліне конституциялық мәртебе беріліп отыр. Әлемдік тәжірибеде тілге мемлекеттік мәртебе екі жағдайда беріледі: бірі – тілдің қоғамдық қызметі шектеулі болғанда, оның мәселесін шешіп, дамыту үшін мемлекеттік қамқорлыққа алу мақсатында, ал екіншісі басым тілдің

артықшылығын сақтау үшін беріледі. Мемлекеттік тіліміз – Қазақ тілін өз мәртебесіне сай қоғам өмірінің күллі салаларына енгізу, қолданыс аясын кеңейту бүгінгі күннің өзекті де келелі мәселесі.

Ана тілі қазақ мектебінің оқушылары үшін таным құралы, білім, тәрбие алу құралы, ойлау формасы болып табылады. Оқушының ақыл-ойының өз деңгейінде дамуы, қоғамның лайықты мүшесі болып қалыптасуы оның тілінің, ойлауы мен сөйлеуінің тиісті талаптарға сай дамуымен тікелей байланысты. Қазақ тілін оқыту әдістемесі осындай мақсаттарды көздейді. Тіл білу, тіл меңгеру дегенге белгілі бір тілдің грамматикасы мен сөздік қорын игеруді ғана жатқызу жеткіліксіз. Өйткені сол сөз, сөйлемдердің немесе грамматикалық құрылыстың сөйлеу жағдаятының қай түріне орай қолдана білуді анық түсінігі болуы қажет. Бұлардың әрқайсысының өзіне тән мазмұны, әдістемесі, құралдары болады. К.Аханов [2], Қ.Әбілқаев [3] және басқа ғалымдардың [4] еңбектерінде олар жайында бірқатар ойлар, пікірлер жинақталған. Бұл ойлар мен пікірлердің өзектілігі бүгінгі күнде де өзектілігін жоғалтқан жоқ. Қазақ тілі пәнін оқыту әдістемесі пәнінің маманы өзінің кәсіби қызметінде мұғалімнің, әдіскердің, педагогтың, психологтың, тілші мен әдебиетшінің ісін бірдей атқаратыны сырттан қараған қарапайым адамның көзіне де шалынбай қалмайды. Бұл мәселеге арнайы көңіл бөліп, ғылыми тұрғыдан қараған жағдайда, оқу әдістемесінің арнасында бірнеше ғылым салаларының ұштасқан қызметі аңғарылады. Мұның өзі қазақ тілін оқыту әдістемесінің ғылым ретінде бірнеше ғылым салаларымен тығыз байланыста, бірнеше ғылым салаларының тоғысында тұрған, пәнаралық сипаты басым ғылым екендігін көрсетеді.

Оқыту әдістемесі педагогика ғылымының үлкен бір саласы ретінде жеке адамның өркендеуінің белгілі бір мәселесін қарастыратыны анық. Осы тұрғыда оның басқа ғылым салаларымен етене байланыста екендігі көрінеді. Бұл ретте қазақ тілін оқыту әдістемесінің ғылым ретінде әдебиеттанумен, педагогикамен, тіл білімі және психологиямен байланыстары тамыры терең екендігі айқын көрінеді.

Қазақ тілін оқыту әдістемесі оқушының қазақ тілі туралы білімді қабылдау, есте сақтау, еске түсіру және өзінің өмір тәжірибесінде пайдалану, ойлау қабілетінің даму үдерістерін бақылау мен бағалауда психология ғылымының қағидаларына сүйенеді. Білім беру ісінде оқушылардың білуі, тиісті дағдылары мен біліктерінің қалыптасуы, білуге деген ынталарының, талаптарының оянуы мәселелерін пайымдауда қазақ тілін оқыту әдістемесі психология ғылымының заңдылықтарын негізге алады. Психология ғылымында оқушылардың ақыл-ой еңбегінің үдерісін зерттеу саласында жинақталған білім қорын лайықты пайдалана білу де оқыту әдістемесінің дамуына, жетілуіне игі әсерін тигізеді. Бұл орайда оқушылардың жас мөлшеріне қарай салыстыру, талдау мен жинақтау, жалқыдан – жалпыға, жалпыдан жалқыға көшу, белгіліден – белгісізге, белгісізден белгіліге ауысу, ой түю, пікір негіздеу секілді ойлау операциялары да ескеріледі. Осы және оқыту әдістемесіндегі қызығу, талап, ынта, қабылдау, түсіну, есте сақтау, білім, дағды, білік, қалыптасу, даму секілді негізгі ұғымдар психологиядан енген ұғымдар қатарына жатады. Оқушының білім алу үдерісінің сатыларын, құрылым-жүйесін сипаттайтын ұғымдар да психологиядан алынған. Осының бәрі оқу әдістемесінің жүйесінде оқушының білім алу үдерісін, жалпы оқыту үдерісін ұйымдастыруда, оның нәтижелілігін бақылау мен бағалауда психология ғылымының алатын өз орны барын көрсетеді.

Қазақ тілін оқытудың бірнеше бағыттары бар: а) ана тілі ретінде оқыту; ә) екінші тіл ретінде оқыту; б) шет тілі ретінде оқыту. Бұлардың әрқайсысының өзіне тән мазмұны, әдістемесі, құралдары болады. К.Аханов, Қ.Әбілқаев және басқа ғалымдардың еңбектерінде олар жайында бірқатар ойлар, пікірлер жинақталған. Бұл ойлар мен пікірлердің өзектілігі бүгінгі күнде де өзектілігін жоғалтқан жоқ. Біз қазақ тілін ана тілі ретінде оқыту жайына тоқталмақпыз

Болашақ мұғалім үшін қазақ тілін оқытудың мазмұнын, әдістері мен ұйымдастыру жолдарын игерудің қажеттілігі даусыз. Сондықтан жоғары оқу орындарында қазақ тілінің мұғалімдерін даярлауда оқу үдерісінің барлық кезеңдерін қамтитын оқыту әдістемесінің жалпы мәселелерін, қазақ тіл білімінің барлық салаларын оқытуға ерекше жауапкершілікпен

карауға тура келеді. Сонымен қатар оқушылардың тілін дамытудың әдістемесін, оқушылардың білімін бақылау мен бағалаудың әдістері мен тәсілдерін арнайы зерттеу, оның нәтижелерін өндіріске енгізу, тиімді пайдалану әрқашанда ерекше өзекті мәселелердің қатарында тұрады. Оқытудың қазіргі құралдарын пайдалана білу, қажетті дидактикалық құралдарды жасаудың, іс жүзінде пайдаланудың амалдарын, тәсілдерін меңгеру – өз алдына бір сала.

Тілді үйретуге қатысты А.Байтұрсыновтың ұсынған тиімді тәсілдері мен қағидалары мыналар:

- 1.Тілдік материалды жеңілден ауырға, оңайдан қиынға, жайдан күрделіге қарай оқыту керек деген дидактикалық принципті өте тиянақты ұстаған, оны уағыздаған.
- 2.Кез келген тілді үйретуді қарыптан,яғни әріптен, әліпбиден бастау қажет.
- 3.Тілді үйрету ана тілінің сөз, сөйлем жүйесін білгізумен қатар жүруі тиіс.
- 4.Тілді оқытуда мақал-мәтелдер,нақыл сөздер, мысалдар, өлең-жыр, қызық әңгімелер маңызды орын алуы қажет.
- 5.Тіл арқылы сауат ашуда суреттерге көп мән берілуі керек.
- 6.Оқушыларға арналған материалдар аса тусінікті болуы шарт.
- 7.Мәтіндер, көрнекілік, иллюстративтік материалдар қазақ баласының, халықтың ұғымына таныс, жақын болуы тиімді.
- 8.Тілді оқытуда тіл ұстартуға, көркем сөзге де ден қойған дұрыс.
- 9.Тілді үйрету үшін мұғалім бірнеше әдісті меңгеріп қана қоймай, табанда өзі қажет әдісті тауып, пайдалана білу керек.
- 10.Мұғалім балаға білімді өз тәжірибесі арқылы жинақтауға жағдай жасап, тілді тез үйренуге қарай үнемі бағыт-бағдар сілтеп отыруы қажет.

Қазақ тілін оқыту әдістемесі оқушының қазақ тілі туралы білімді қабылдау, есте сақтау, еске түсіру және өзінің өмір тәжірибесінде пайдалану, ойлау қабілетінің даму үдерістерін бақылау мен бағалауда психология ғылымының қағидаларына сүйенеді. Білім беру ісінде оқушылардың білуі, тиісті дағдылары мен біліктерінің қалыптасуы, білуге деген ынталарының, талаптарының оянуы мәселелерін пайымдауда қазақ тілін оқыту әдістемесі психология ғылымының заңдылықтарын негізге алады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Күзекова З., Жусанбаева С., Жарқынбекова Ш., Әлімбек Г. Қазақ тілі. Оқу құралы. – Алматы: Раритет, 2008
2. Аханов К. Методикалық нұсқау. – Алматы, 1990.
3. Әбілқайев Қ. Қазақ тілін оқыту әдістемесі. – Алматы, 1995.
4. Исабаев Ә. Қазақ тілін оқытудың дидактикалық негіздері. – Алматы, 1999

ТІЛДІ ОҚЫТУДА ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ТИІМДІ ҚОЛДАНУ

Ғылыми жетекші: Сәрсенбаева Майра Бекбосыновна, п.ғ.м.
Студент: Сапарғали Бағдат «Қазақ тілі мен әдебиеті» мамандығы,
2 курс Қт-21-1 тобы
«Педагогика» факультеті, «Қазақ тілі мен әдебиеті» кафедрасы
Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз Инновациялық институты

Біздің еліміздің әлемдік білім беру саласында ұлттық саясатты ұстануы, халықаралық мәртебе алуға ұмтылуы, оқу үдерісін жана жүйеде ұйымдастыруы орта білім беру жүйесін инновациялық технологиялар негізінде құруды міндеттейді.

Инновация-жаңалыққа талпыну -бұл сән немесе еліктеушілік емес, қатал шындық-өмір қажеттілігі. Мемлекеттік тілді жан-жақты меңгертуде ақпараттық технологиялардың мүмкіндігін тиімді қолдана білу, сабақ жүргізудің жаңа оқыту әдістерін әзірлеу қазіргі кезеңде ең өзекті мәселелердің бірі. Үйретілетін тілдік материалдарға, жалпы оқу бағдарламасына өзгерістер еніп, бұрынғыға қарағанда күрделеніп, тілді үйретудің әдіс-тәсілдерінің де жетілдіріліп жатқаны да белгілі.

Қазіргі қоғамда адамдардың ақпараттық сауаттылық деңгейін жоғарылатумен қатар, қоршаған ортаның әлеуметтік, ақпараттық, технологиялық өзгерістеріне тез бейімделетін, жаңаша ойлайтын тұлға қалыптастыру маңызды проблемалардың бірі. Себебі, білім беру парадигмасы өзгерді, білім берудің мазмұны жаңарды, жаңаша көзқарас, жаңа қарым-қатынас пайда болды.

Қазақстандық ғалым С.М.Кеңесбеков «Білім беруді ақпараттандыру білім беру саласының теориясы мен практикасына ақпараттық -коммуникациялық технологияны жан-жақты пайдалану және оқыту мен тәрбиеде оның психологиялық-педагогикалық мүмкіндіктерін қолдану үрдісі» -деп айтқан болатын. Біз қарастырып отырған қазақ тілі сабағында жаңа технологияларды қолдану оқушылардың төмендегі мүмкіндіктерін ашады:

- Коммуникациялық қабілеттерін дамыту;
- Ақпарат көздерімен жұмыс жасау;
- Шығармашылық қабілеттерін дамыту;
- Оқу үдерісіне белсене қатысу;
- Оқу мотивациясын арттыру;
- Ақпараттық қоғам жетістіктеріне жақындау

Жаңа ақпараттық технологияларға қазіргі кезде таратылып жүрген электрондық оқулықтар, электрондық кітаптар, DVD технологиясы, интерактивті тақта мен проекторлар негізінде бейнеоқыту жүйелерін атауға болады. Сондайақ ақпараттық технология негіздерін ұтымды қолдана білу, интернет, электронды пошта арқылы ақпараттармен қамтамасыз ету ақпараттандыру жағдайындағы инновациялық оқытудың негіздерін де айта аламыз. Аталған ақпараттық құрылғылардың мүмкіншіліктері өте мол, қазіргі заман талабына сай инновациялық білім беруге пайдасы зор. Себебі, қазіргі таңда білім беру жүйесіндегі оқыту үрдісінде бұл мүмкіндіктер кеңінен қолданылып жүр.

Педагогикалық және әдістемелік әдебиетте ақпараттық технологияны білім беру саласында қолданудың бірнеше бағыттары көрсетілген. Олардың ішінде көп қолданылатыны – 4 бағыт:

- компьютер – білім тексеру құралы;
- компьютерлік модельдеуді қолданатын зертханалық практикум;
- мультимедиа-технологиялар, жаңа сабақ түсіретін иллюстративтік құрал;

- дербес компьютер – өзіндік білім алу құралы. Оқытушы білім беру үшін қажетті ақпаратпен қамтамасыз етуде ақпараттық технологияларды қолдануда өз алдына мынадай мақсаттарды қояды:
- білім алу, біліктер мен дағдыларды бекіту және дамыту кезіндегі адамның танымдық әрекеттерінің барлық түрлерін қолдану;
- оқу үрдісінің бүтіндігін сақтай отырып, дараландыру принципін жүзеге асыру

Оқытуда жаңа және үнемі даму, жетілдіру үстіндегі компьютерлік технологияларды қолдану оқыту әдістемесінің түрлері мен әдістерін түбірімен өзгертеді. Ол үшін алдыңғы кезекте, маманның ақпаратпен жұмыс істеуі үшін компьютерлік сауаттылығы болуы керек. Бағдарламалау біліктілігінің жүйелі қалыптасуы соңғы уақытта пайда бола бастаған электрондық кітаптар мен оқулықтар, интерактивті тақталар және т.б. тиімді пайдалануда игі әсерін тигізеді. Электрондық құрылғылар – білім беру процесін ақпараттандыру құралының бірі. Электрондық құралдардың көмегімен пәндегі теориялық тақырыптар кеңінен беріліп, түсіндіріледі. Әсіресе, практикалық сабақтарды оқытуда электрондық құрылғыларды пайдаланудың басым тұстары көп. Теориялық материалдарды графикалық иллюстрация түріндегі әр түрлі суреттер, сұлба-тәсілдер арқылы толықтырып отырса, онда теориялық білімді оқып, көзбен көріп, түйсініп және оны мида бекіту үрдістері бір уақытта өтіп отырады да материалды қорыту үрдісі ұтымды болады. Сондықтан көзбен көру арқылы есте сақтау қабілеті арта түседі. Нәтижесінде білім алушылардың да сабаққа деген қызығушылығы арта түседі. Электронды оқулықтар ғылыми негізде дайындалған педагогикалық-ақпараттық өнім, оны дайындаудың педагогикалық принциптер жүйесі оқытудың дидактикалық жүйесіне сәйкес келеді. Яғни, электрондық оқулықтар оқыту процесінің автоматтандырылған формасы секілді. Оны төмендегідей бірнеше бағытта қарастыру мүмкіндігі пайда болады.

- Білім үрдісінің бағытталуы тек білімді игеруге ғана емес, сондай-ақ ойлау қабілеті, тәжірибелік дағдыларды өңдеуді дамытуға бағытталады.
- Бір тілді сауаттылық деңгейіндегі білуі мен өзге бір тілді меңгеру ниетін қамтамасыз ету.
- Жұмыстың интерактивті және коммуникативті формаларын қолдануды кеңейту; оқытылатын материалды күнделікті өмір мәселелерімен байланыстыру.
- Білім алушылардың өзіндік жұмысы дағдыларын дамыту.
- Оқыту үрдісінің дифференциялануы мен жекешелігін күшейту.
- Дарынды балалармен жұмысты жалғастыру.
- Тыңдаушыларда білімді қабылдау дағдысын дамыту

Интерактивті әдісте білім алушы да, оқытушы да бір мезгілде оқытудың субъектісі болып табылады. Оқытушы тек оқыту үрдісінің ұйымдастырушысы рөлін ойнайды. Оқу үрдісінің барлық қатысушылары бір-бірімен тығыз байланыста болады, сондай-ақ бір-бірімен ақпарат алмасып өзекті мәселелерді бірлесіп шешеді. Тыңдаушылар өз ойларын ашық түрде жеткізіп, өзге тыңдаушылардың атқарған жұмыстарына баға береді. Тыңдаушылар бір-бірімен іскерлік байланыста болып болашақ маман ретінде алға қойған тапсырманы бірлесіп шешеді.

Қазіргі таңда мұғалімдер іс-тәжірибеде инновациялық технологияларды пайдалану арқылы жақсы нәтижелерге жетіп жүргені аян. Солардың бірі — сын тұрғысынан ойлау. Сын тұрғысынан ойлау технологиясы қызығушылықты ояту, мағынаны тану, ой толғанис кезеңдерінен түзіледі. Осы технологияны мұғалімдер әр сабақтың ерекшелігінет қарай лайықтап қолдануына болады. Олар: «бес жолды өлең», «Венн диаграммасы», «Еркін жазу», «Семантикалық карта», т.б.

Қазақ тілін оқыту барысында оқушының сөздік қорын байыту арқылы тілін дамытуға болады. Қазақ тілін үйрету, білу қазіргі таңда басты мәселе болып отыр. «Тіл дамыту дегеніміз – тілдік норманың жетілу, ширау, даму дәрежесі», -дейді ғалым М. Балақаев. Тіл үйренуде ең басты міндет-оқушылардың сөйлеу тілін дамыту. Тіл дамытудың шарттары:

- 1.Сөздік қорын дамыту.
- 2.Сөйлеудің грамматикалық жағын ескере отырып қалыптастыру.

3. Ауызекі сөйлеу тілін дамыту.

4. Әңгімелеуге үйрету.

Қазақ тілі сабақтарында бұл мәселені шешу жолдарының бірі әр түрлі әдіс-тәсілдерді тиімді қолдану, жаңа технологияларды енгізу. Сабақта оқушылардың тілін диалог, монолог арқылы дамытуға болады.

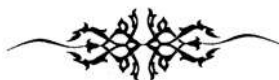
Қазақ тілін оқытудың жаңа технологиясы тілдің коммуникативтік қызметін ескере отырып, оны коммуникативтік танымдық жағынан меңгеруді көздейді. Білім алушылардың қазақ тіліне қызығушылығын арттыру арқылы кез келген жетістіктерге жетуге болады. Егер тәжірибе ғылыми білімдермен толықтырылып отырса, үнемі ізденіске толы болса, оның жаңашылдық деңгейі жоғарылайды, ғылыми шығармашылық қалыптасады. Ізденімпаз оқытушы педагогикалық ақиқатқа жаңашылдық тұрғысынан өзгерістер жасауға мүмкіндігі бар, өзінің кәсіби шеберлігін жүзеге асыра алатын маман. Ондай маман қоғам талап етіп отырған дамушы жаңашыл тұлғаны қалыптастырады. Демек, білім алушының тілге деген құштарлығын оятумен қатар танымдық белсенділігін арттыруға болады. Сондықтан әрбір оқытушы ғылымтехникалық прогрестен қалыспай, жаңа педагогикалық инновацияларды нәтижелі пайдаланып отырса, білім сапасын арттыруға өзіндік үлес қоса алады.

Тіл арқылы қазақ халқының тарихы, әдебиеті, мәдениеті, ұлттық салт-дәстүрі, әдет-ғұрпы, болмысы танылады. Мәдени мұраларды меңгеру арқылы оқушылардың эстетикалық талғамы мен мәдени болмысы қалыптасады. Мәдени мұраларды игеру, әрине тіл мүмкіндіктері арқылы жүзеге асады.

Тіл – ұлт пен ұлттың, мемлекет пен мемлекеттің, адам мен адамның ара қатынасының негізгі құралы болып табылады. Сондықтан да мектепте қазақ тілін оқыту маңызды. Ол интеграциялық пән ретінде барлық ғылымдардың тоғысында дамиды. Қазақ тілін жаңа технологиялар негізінде интерпретациялау мен модернизациялау заманауи педагогика үрдісінің кешенді проблемасы.

Әдебиеттер тізімі:

1. Н.Т.Сартаева Ақпараттық технологиялар негізінде бастауыш сынып оқушыларының зерттеушілік іс-әрекетін мотивациялау. Философия докторы дәрежесін алу үшін дайындаған авторефераты. Алматы, 2019
2. В.М.Глушков История информационных технологии -М:Образование. 2004. -С165
3. Ж.Садуова «Инновациялық технологияларды білім беруде қолдану». // Білім. Алматы, № 5, 2006ж., (22-24).
4. В.П. Беспалько Слагаемые педагогической технологии. -М.: Педагогика, 1989. -С192
5. Н.Х.Хамзина Қазақ тілін оқытуда жаңа технологияларды қолдану //Білім айнасы. 2019ж

ӘОЖ. 82.72. 01

МАҒЖАН ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ

Ғылыми жетекшісі: Пертаева Эльмира Кулибаевна –ф.ғ.к.

Студент: Нурадинов Еркеғали Аминбайұлы «Қазақ тілі мен әдебиеті»

мамандығы, 3 курс, ҚТ-20-1 тобы

«Педагогика» факультеті, «Қазақ тілі мен әдебиеті» кафедрасы

Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты

Аңдатпа. Мақалада рухани қазынамыздың, мәдениетіміз бен өркениетіміздің жарық жұлдызына айналған Мағжан Жұмабаевтың шығармашылығы қарастырылады. Мағжан өлеңдерінің қыры мен сыры нақтыланып, ақын туындыларына талдау жасалады.

Кілт сөздер: шыншыл ақын, қазақ поэзиясы, азаматтық тұлға, рухани қазына, оқу-білім.

Аннотация. В статье рассказывается о нашем духовном сокровище, культуре и цивилизации. Рассмотрена творчество Мағжана Жұмабаева. Выяснены аспекты и тайны стихов Мағжана, проанализировано творчество поэта.

Ключевые слова: искренний поэт, казахская поэзия, гражданский деятель, духовное сокровище, ученый.

Abstract. The article tells about our spiritual treasure, culture and civilization. The work of Magzhan Zhumabayev is considered. Aspects and secrets of Magzhan's poems are clarified, the poet's creativity is analyzed.

Keywords: sincere poet, kazakh poetry, civil activist, spiritual treasure, scientist.

Қазіргі қазақ әдебиетінде Мағжан әлемінің қыры мен сырын ғылыми-шығармашылық тұрғыдан зерттеу күрделі мәселе болып отыр. Мағжан әлемі туралы жинақталған дерек көздері мен ғылыми жұмыстарын, ғалымдардың зерттеу еңбектерін танып білу, ой қорыту, дерек көздерін жинақтау, саралау зерттеу жұмысының өзектілігі болып саналады. Мектеп оқулықтарында Мағжан шығармаларындағы рухани жаңғыру оқытылмайтын болғандықтан, аталмыш ізденіс зерттеудің көкейкестілігін анықтайды.

Мағжан Жұмабаев – ХХ ғасыр поэзиясының Шолпан жұлдызы. Абайдан кейінгі сыршыл, сезімтал, аса дарынды, өткір тілді, шыншыл ақын. Рухани қазынамыздың, мәдениетіміз бен өркениетіміздің жарық жұлдызы. Өзінің шыққан биігіне, асқан асуына, бағындырған белесіне әр қазақ шығуын тілеген ақын.

Мағжан Жұмабаев өлеңдерін оқи отырып, ақын тек еңсені басар мұңға толы өлең жазып, өмірден ләззат таппағаны ма деген ойға келесің. Ақын ләззатты қайғыдан, мұңнан қарастырады. Бұл сұраққа да ақын өлеңінен жауап тауып көрелік:

Жұрттың қамын көп ойла,
Уайым-қайғы жеп ойла!
Артта қалған сорлы жұрт,
Алға бассын деп ойла, –

дей келе, ақын үшін жұрттың қамын ойлаудан асқан ләззат жоқтығына тоқтам жасайды.

Елдің рухын көтеру, алға басуын, жаңғыруын, шарықтауын мақсат тұтқан ақын болмысынан нағыз патриоттық пен азаматтық тұлғасын көруге болады.

Кітап әпер, оқысын, балаң қолына,
Малды аяма оқу – білім жолына.
Өнер алып басқалармен қатар бол,
Қосыл бірдей адамзаттың тобына! –

деп жырлай келе,

Басқа жұрт балалары оқу қуған,
Біліммен өз жұртының бетін жуған.
Ішіп-жеп жүрсе егер хайуан малдай,

Адамзат жер жүзіне не үшін туған?! – деп жалғасатын «Сорлы қазақ» және «Күз» өлеңдерінде оқу-білімнен мақұрым, надан болған, тек ұйқымен өмірі өткен қазақты «сорлыға» теңейді. Білімді боп бас көтеріп тұрар күн туар ма екен, білімге мойын бұрар ма екен, ең болмаса өз балаңа кітап әперіп, көзін аш деп шыр-пыр болады. Тек оқу-білімнен ғана «адамзаттың» тобына қосылуға болатындығын сөз етеді. «Өнер-білім қайтсе табылар», «Қарағым» өлеңінде де ер жігіттің ыртың-жыртыңға көңіл бөлмей, қатын-сатынға байланбай, қу дүниенің соңынан қумай, көзі ашық жандармен араласып, «Өнер-білім жер астында болсадағы, іздесе оны талпынып, бос қалмаса!» [1, Б.14] деп жол сілтейді. Рухани өсу үшін оқу-білім керектігі баршамызға аян. Бұны айтудан Мағжан ақын еш жалыққан емес.

«Қазағым» өлеңінде де болыстыққа таласқан надан халықты татулыққа шақырып, мектеп пен медреселер салып, біріге көтерген жүктің жеңіл болатындығын еске салады. Тағы да оқу-білімсіз надандықтан ажырамайтындығымызды, әлем бойынша алдыңғы қатарлы ел

болу үшін білім мен бірлік керектігін ерекше атап өтеді. Ал, «Бір күні» өлеңінде «Күшсіздер де тырыссын, қатар болсын!» деген тармаққа ерекше көңілім ауды. Адамзат баласын уықта өрмелеген көк шыбынға теңей келе, күштілердің әлсіздерге әлімжеттік көрсетіп, бар тапқанынан айырылып қалатын сорлыларды суреттейді. Әлсіз адам деп рухы төмен, білімі аз, санасы таяз адамды суреттейді» [2, Б.56].

«Осы күнгі күй», «Мен сорлы» өлеңдерінен білім, даму, өсу, надандықтан арылу керек деп үндеу салған ақын жанының қатты қиналғанын көре аламыз. «Сандалдың: алдың – боран, артың – тұман» деген тармақтар қазақ қоғамына келген үлкен қасіреттің тиген зардабынан сыр шертеді. «Мейірі кең жасаған, құр алақан қалдым ба?» деген сөздерін оқығанда ақын жанын түсініп, көзіңе жас келеді.

«Біздің алдыңғы буын ағаларымыздың үлкен жетістігі, бәрімізге үлгі болатын қасиеті – ұлтжандылығы. Кеңес Одағының қылышынан қан тамып тұрған кезеңде біздің Мағжандай арыстарымыз ұлт үшін ештеңеден тайынған жоқ. Басын өлімге тікті. Олардың азаматтығын жарқыратып көрсетуіміз керек» – деп халық ақыны Мұхтар Шаханов айтқандай, азаматтығын жарқыратып көрсету үшін барымды салам.

Әдебиеттер тізімі:

1. Мұқанұлы Сәбит. «XX ғасырдағы қазақ әдебиеті», I бөлім. Ұлтшылдық, байшылдық дәуірі. «Қазақстан» баспасы, 1932 жыл, 209-бет).
2. Берлібаев Б. Отандық тарихи білімнің ғылымға дейінгі даму ерекшеліктері // Қазақ тарихы. –2006. – №4. – 14-15 бб.

ӘӨЖ: 371:3

СТУДЕНТТЕРДЕ АЗАМАТТЫҚ САНАНЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ РУХАНИ АДАМГЕРШІЛІК НЕГІЗДЕРІ

Тайкеева Д.Р. БОПӘ 20-3 студенті., Фатихова Н.А. магистр, аға оқытушы
Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты

Аннотация. Закона Республики Казахстан "Об образовании" гласит: "развитие творческих, духовных и физических возможностей личности, формирование прочных основ нравственности и здорового образа жизни, обогащение интеллекта через условия для развития личности..." и в статье 62 говорится, что "родители, воспитывающие ребенка, несут основную ответственность за обеспечение условий жизни, необходимых для его физического, психологического, нравственного и духовного развития в пределах своих способностей и финансовых возможностей"

Ключевые слова: духовное развитие, интеллект, здоровый образ жизни

Annotation. Kazakhstan Republikasyn "Bilim беру туралы" Zanyn 8-babynda bylai dep korsetilgen: "Zheke adamnyn shygarmashylyk, rukhani zhane dene mymkindikterin damytu, adamgershilik pen salauatty omir saltyn berik negizderin kalyptastyru, zheke basynyn damuy ushin zhagdai arkylyin bayyту..." zhane 62-babynda "Bala tarbieleushi ata-analar ozderinin kabileteri men karzhynin mumkindikterinin sheginde onyn dene, psichologiyalyk, adamgershilik zhane rukhani zhagynan damuyна kazhetti omir suru zhagdailaryn kamtamasyz eto usin negizgi zhaupkershilikte bolady" dep aitylgan

Keywords: spiritual development, intelligence, healthy lifestyle

«Білім мен ғылымды өз дәрежесінде меңгерген елдер ғана әлемдік дамудың алдында болады. Ендеше біз халыққа білім беру және ғылымды дамыту, оларды реформалау ісін

қарқынды жолға қоюымыз керек» деп міндеттейді. Сонымен қатар Отанымыздың Мәңгілік Елге – ата-бабаларымыздың сан мың жылдан бергі асыл арманына жетуді көздеді. Ол арман – әлем елдерімен терезесі тең қатынас құрып, әлем картасынан ойып тұрып орын алатын Тәуелсіз Мемлекет атану еді. Ол арман – тұрмысы бақуатты, түтіні түзу ұшқан, ұрпағы ертеңіне сеніммен қарайтын бақытты Ел болу еді. Біз армандарды ақиқатқа айналдырдық. Мәңгілік Елдің іргетасын қаладық» деп көрсетті. Осы Мәңгілік Елдің әлемдегі мемлекеттермен терезесі тең болуы үшін жастарымызда азаматтық сананы қалыптастыру, өз Отанының нағыз азаматы етіп тәрбиелеу бүгінгі күннің басты талабы. [2]

Азаматтық сананы қалыптастыру үшін ең бастысы азаматтық тәрбие беруіміз қажет, ал азаматтық тәрбие дегеніміз не? Бұл - азаматтықты адамға өзін-өзі заңды, әлеуметтік, ізгі және саяси әрекетке қабілетті сезіну мүмкіндігін беретін тұлғалық интегративтік қасиет ретінде қалыптастыру. Азаматтықтың негізгі элементтеріне мыналар жатады: ар-намыс сезімінде, тұлғалық ішкі еркіндікте, тәртіптілікте, басқа адамдарға және мемлекеттікбилікке құрмет және сенім білдіруде, өзінің міндеттерін

орындау, патриоттық, ұлттық және ұлтаралық сезімдерін үйлесімді қиюластыру қабілетінде көрінетін адамгершілік, құқықтық және саяси мәдениет. Азаматтық тәрбие негізгі мақсаты - адамда қоғамдық ізгі мұраттарды, отансүйгіштік сезімін бейбітшілікке ұмтылысын, қоғам игілігіне еңбек ету қажеттілігін тәрбиелеу.

Қазақстан Республикасының "Білім беру туралы" Заңының 8-бабында былай деп көрсетілген: "Жеке адамның шығармашылық, рухани және дене мүмкіндіктерін дамыту, адамгершілік пен салауатты өмір салтының берік негіздерін қалыптастыру, жеке басының дамуы үшін жағдай арқылы интеллектін байыту..." және 62-бабында "Бала тәрбиелеуші ата-аналар өздерінің қабілеттері мен қаржының мүмкіндіктерінің шегінде оның дене, психологиялық, адамгершілік және рухани жағынан дамуына қажетті өмір сүру жағдайларын қамтамасыз ету үшін негізгі жауапкершілікте болады" деп айтылған [3].

Қазақстан Республикасы - бай тарихи дәстүрлері бар тәуелсіз мемлекет. Қазіргі таңда еліміз үшін азаматтарымыз бойындағы өзіндік қасиеттерге нұқсан келтірмей жаңа қасиеттерді, дербестікті және таңдау мен шешім қабылдау жағдайындағы жауапкершілікке баулу, қоғамдағы тиімділікті арттыруға әсер ететін білім, білік, дағдыларды ұлттық мәдениет аясында, рухани-адамгершілік негіздерін қалыптастыру мәселесі тұр. Білім беру жүйесі арқылы ғана оқыту мен тәрбиелеудегі жеке тұлғаға бағытталған жұмыс нәтижесінде студенттердің белсенді өмірлік ұстанымын қалыптастыруға, олардың азаматтық міндеттерінің және өз бетінше жұмыс жасау дағдыларын көтеруге болады.

Оқу-тәрбие барысында адамгершілікке, патриоттық, азаматтыққа тәрбиелейтін пәндердің ең бастысы -ана тілі, тарихи оқиғалар. Ол шәкірттерде отансүйгіштік, ұлтжандылық, идеалдық сенімдерін қалыптастырады. Тәуке, Жәнібек, Абылай, Кенесары сынды хандарымыз, Қабанбай, Бөгенбай, Сәмен, Рысбек, Қойгелді, Райымбектей қолбасшыларымыз, Аңырақайдағы шайқас (Ол – қазақтың Бородиносы. Бұл 300 жылдық соғысты Ұлы Отан соғысы деп тегін айтпайды), Төле би, Қазыбек би, Айтеке би тағы басқалар туралы тарихи деректер жастарымыздың рухани байлығын кеңейтіп, қоғамдағы орнын түсінуге көмектеседі. Күреспен, құрбандықпен және бабаларымыздың батырлығының арқасында еріскен жетістіктердің бәріне, өскелең ұрпақта, оларға құрмет пен қарауға және ізгі тілек- ниеттерін оятады.

Студенттерді тек пәндер арқылы емес, басқада оқудан тыс, үйірме жұмыстарында да адамгершілік тәрбиеге баулуға болады. Оған бірінші курс студенттерінің, аудиториядан тыс кураторлары және тәрбие жұмысы бойынша проректор басқада жетекшілердің этикалық әңгімесі, моральды-этикалық жиындар, пікір-сайыстар тағы басқалар жатады.

Жастардың адамгершілік тәрбиесінің мазмұны университеттегі пәндер, аудиториядан тыс өткізетін іс-шаралар арқылы қалыптасады. Осы өткізілетін сабақтар, іс-шаралар неғұрылым маңызды, студенттердің көзқарастарына, қазіргі заман талаптарына сәйкес қонымды болса, олар соғұрлым жастарды адамгершілікке тәрбиелеуге зор ықпал

жасайды

Егеменді демократиялық-азаматтық қоғамды құру барысында Қазақстан Республикасы өзінің тәуелсіздігін жариялап, өркениетке бағыт алған кезден бастап ақ болашақ жас ұрпақты мәдениетті, білімді, рухани интеллектуалдылығы жағынан жоғары етіп тәрбиелеудің мазмұнын түбегейлі жаңартуды көздеді. Осы айтылғандардың ішінде қазіргі жоғарғы оқу орындарының, қалаберсе жалпы білім беру мектептерінің алдындағы ең маңызды міндеттердің бірі - адамгершілік тәрбиесі арқылы жастардың бойында азаматтық сананы, азаматтық айқындамасын қалыптастыру.

Азаматтық тәрбиесі қай заманда болсын адамзат алдындағы ізгі қасиеттердің бірі болып табылады. Кезінде орыстың ұлы жазушысы Н.А. Некрасов өзінің «Поэт и гражданин» еңбегінде былай деген еді: «Ақын болмауың мүмкін, бірақ азамат болуға тиіссің». Бұл жағдай өзінің ісін, өмірін жалғастыратын ұрпағын салауатты, саналы адамгершілікке, имандылыққа, қайырымдылыққа тәрбиелеуді қазіргі жаңа демократиялық-азаматтық қоғамды құру кезеңінде өте маңызды, әрі қажетті, шешуді күттірмейтін мәселе болып отыр. Себебі адамгершілік тәрбиесі азаматтық сананы қалыптастыруда өзінің педагогикалық, психологиялық мәнділігімен ерекшеленеді. Оны қазақ педагогикалық энциклопедия сөздігінде адамгершілік тәрбиесі ұғымына берілген сипаттамадан көруге болады. Атап айтқанда, адамгершілік тәрбиесі - болашақ жас ұрпақты белгілі бір мақсатқа негізделген көзқарасты, сенімді, парасатты мінез-құлық дағдылары мен әдеттерді қалыптастыруға және адамгершілік сезімді, ұлттық сананы, қарым-қатынасты дамытуға, жалпы адамзаттық құндылықты тиімді пайдалануға бағытталған жалпы азаматтық тәрбиенің құрамдас бір бөлігі.

Ал қазіргі нарық билеген мына заманда жоғарыда көрсетілген адамгершілік қасиеттердің қоғамда көрініс алмауы, керісінше, қоғамға жат теріс мінездердің көптеген белең ала бастағанына біздер куә болып отырмыз. Алайда, қазіргі орын алып отырған келеңсіз жағдайлар (кейбір үкімет басшыларының сыбайлас жемқор болып кетулері, тұрмыстық қайшылықтар, күн сайын туындап отырған қымбатшылық, жұмыссыздық, нашақорлық т.б. жастарға ықпал етпей тұрмайды, алайда, осындай жағдайлар жат қылықтардың (адамға деген қатыгездік, мейірімсіздік, зұлымдық, күншілдік, құбылмалы мінезділік, өзіне-өзі сын мінезбен қарамаушылық т.б.) жастардың бойында қалыптасуына себеп болып отыр.

Сондықтан бүгінгі таңда білімнің Мемлекеттік стандартына сәйкес Республика мектеп және жоғарғы оқу орындарында білім беру мен тәрбиенің мазмұнын түбегейлі жаңарту керек. Осыған орай қазіргі мектептегі білім беру жүйесіндегі тәрбиенің мақсаты оқушыларды рухани бай, саналы, жан-жақты мәдениетті, ілтипатты болуға, нағыз азамат патриот, еңбекқорлыққа икемді және бәсекелестікке бейім тұлғаны тәрбиелеп қалыптастыру өзекті мәселеге айналып отыр.

Тәуелсіз еліміздің білім беру жүйесінде болып жатқан оң өзгерістер қоғамның жас ұрпақ тәрбиесі үшін жауапкершілігі терең сезіліп отырған бүгінгі таңда оқу-тәрбие үрдісінің тиімділігін арттыру бағытында барлық ресурстар толық қолданыс таппай келеді.

Оқытудың түпкі мақсаты – оның сапалы, яғни сабақтың түрлері мен әдістерін, мазмұнын жетілдіруге әдіскерлік, танымдық, білімдік, тәрбиелік жағынан сапалық жаңа деңгейге көтеру. Оқытудың тәрбиелік қызметі мен практикалық бағытын күшейту де осы міндеттерден туындайды.

Өндірістік қатынастар дамыған заманда, жастардың бойында азаматтық сананы қалыптастыру жүйесін ары қарай дамыта түсу педагогтардың міндеті.

Орыс педагогы В.А.Сухомлинский: “Ойын баланың алдынан өмір есігін ашып, оның шығармашылық қабілетін дамытады, ойынсыз ақыл ойдың қалыптасуы мүмкін емес,” - десе [4], ғалым Е.А.Покровский өзінің балалардың ойынына арнаған еңбегінде әрбір халықтың ойын туралы түсінігіне сипаттама береді [5]. Мысалы: ежелгі гректерде “Ойын” түсінігі балалардың қимылы деген ұғымды білдіреді, ал еврей халқында қуаныш шаттық сезімдерін сипаттайды – деп, барлық халықтың ойын түсінігінің түп - тамырының сабақтасып

жатқандығы туралы тұжырым жасайды.

Ойын – таным процесін дамытудың негізі болғандықтан әрбір педагог-мұғалім оқыту мен тәрбие берудің мазмұны үнемі ойын элементтерімен толықтырып отыру қажет.

Шығыстың ұлы ойшылы Әбу Насыр Әль Фараби өзінің “Бақыт жолында” атты философиялық шығармасында адамның танымын дамыту арқалы ғана оны бақыт жолына жетелеуге болатындығына тоқталса, ұлы Абай өзінің 43 қара сөзінде баланың танымын алғашқы күннен бастап дамытпаса, оның өзі із-түссіз жоғалып кететінін айтады. Ағартушы ұстаз Ы. Алтынсарин өзінің көптеген еңбектерінде таным әрекетінің негізі – оқу, білім деп тұжырымдайды [6].

Жастардың танымын алғашқы күннен бастап дамыту құралы да, оларда оқу мен білімнің, тәрбиенің негізін қалыптастыратын да – үлгі өнеге болып саналады.

Қай ғалымды алмайық өздерінің тәрбие туралы еңбектерінде: ”үлкендердің үлгі өнеге болуы ғана жастарға әсер етеді”[7] деген сипаттама өмірлік тәжірибеге дәл келеді, жастар үлкендердің айтқанынан көре істеген іс-әрекеттерін амалда қайталайды, сондықтан мейлі ол педагог болсын, әлде ата-ана олар көркем мінез үлгісі бола алуы тиіс.

Ұстаз ойынға тек қана студенттерді қызықтырып, уақыт өткізудің құралы деп қарамай, оларға берілетін танымның, білім мен тәрбиенің құнды негізі деп қараса үлкен жетістіктерге қол жеткізіп, мақсатына жете алады.

Бұдан шығаратын қорытынды ойын мақсаты дұрыс таңдалып, сауатты түрде ұйымдастырылғанда ғана жастар танымының дамуына, азаматтық санасын дұрыс қалыптастыруда, рухани адамгершілік тәрбие алуына жағдай жасайды.

Әдебиеттер тізімі.

1. Мемлекет басшысы Н.Ә.Назарбаевтың «Нұрлы жол - болашаққа бастар жол» атты Қазақстан халқына Жолдауы // Егемен Қазақстан жалпыұлттық республикалық газеті. №221 (28444), 12 қараша, 2016 жыл.
2. Қазақстан Республикасының Президенті - Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстан 2050 - Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты Жолдауы // Егемен Қазақстан жалпыұлттық республикалық газеті. 17 қаңтар 2017 жыл. №25 (28444).
3. Қазақстан Республикасының Білім туралы заңы // Егемен Қазақстан. – 2016, 15 тамыз. - 5-8 б.
4. В.А. Сухомлинский. Балаға жүрек жылуы. –Алматы: РБК, 2016,-193 б. 5.
- 5.Ткаченко Н.Ю. Гражданское сознание воспитываем делом. // Интерактивное образование. Электронная газета. выпуск 20, декабрь 2018.
6. Ы.Алтынсарин . Шығармалар жинағы 3 томдық. 2-том. –Алматы, 2016. -302 б.
7. Ы.Алтынсарин . Шығармалар жинағы 3 томдық. 3-том. –Алматы, 2017. -321 б.

ӘОЖ 37.012

БОЛАШАҚ МАМАНДАР ДАЯРЛАУДА АҚПАРАТТЫҚ ҚҰЗЫРЛЫҚТЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ МҮМКІНДІКТЕРІ

**Сапарбаева М. БОПӘ 20-3 студенті.,Фатихова Н.А. магистр, аға оқытушы
Шерхан Мұртаза Халықаралық Тараз инновациялық институты**

Білім беруді ақпараттандыру жағдайында педагог мамандардың біліктілігін көтеру – бүгінгі күннің негізгі міндеттерінің біріне айналып отыр. Сондықтан педагог мамандардың біліктілігін көтеруді ақпараттандыру туралы тұжырымдама, стандарт және оқу- тақырыптық жоспарларын жасақтау қажет. Аталған қажеттілікті шешу барысында педагог мамандардың

біліктілігін ақпараттық технологияны өз қызметтеріне пайдалану саласы бойынша тұжырымдама, модульдік жұмыс бағдарламалары жасақталды. Сонымен бірге білім беруді ақпараттандыру жайында педагог мамандардың ақпараттық сауаттылығын, ақпараттық мәдениетін және ақпараттық құзырлығы сияқты қабілетті қалыптастыру мәселесі бүгінгі күннің өзекті мәселесіне айналып отыр. Ал, қазіргі таңда жоғарыда аталған мәселе қалай жүзеге асырылып жатыр деген сауал туындайды. Әсіресе, мемлекеттік тілде осы бағыттағы мәселелер әлі де жеткілікті деңгейде емес. Психологиялық-педагогикалық ғылымда өңделген қызмет принципіне сәйкес болашақ педагогтарының жеке тұлғаларының шығармашылық қасиеттерінің дамуы тек қоғамдық тәжірибені меңгеру, педагог мамандардың өздерінің белсене қызмет етуі арқылы жүзеге асатын меңгеру негізінде ғана жүре алады. Адамзат мәдениетінің қол жеткізулеріне ие болу үшін әр жаңа ұрпақ осы қол жеткізулер үшін істелген қызметке ұқсаса қызметті жүзеге асыру керек. Осыған байланысты педагог мамандардың манмандандырылған қызметіне сәйкес оқу қызметін ұйымдастыру маман даярлау жүйесінің қажетті кешені болып табылады. [1].

Қоғамда ақпараттандыру есептеу техникасы құралдары кеңінен таралуымен байланысты, оқу процесін ұйымдастыруға, сол сияқты білім берудің мазмұны өзгертуге де елеулі ықпал етеді. Білім беру жүйесіндегі қайта құрулардың негізгі субъектісі – мұғалім. Қазіргі мектепке шығармашылық ізденіс қабілеті дамыған, жаңа педагогикалық технологияларды жете меңгерген, мамандық шеберлігі қалыптасқан мұғалімдер қажет. Ол бір уақытта педагог-психолог және оқу процесін ұйымдастырушы технолог бола білу керек. Компьютердің мүмкіндіктерін ескере отырып, оқыту мәселелеріне талдау жасасак, психологияның, педагогиканың іргелі оқыту теориясынан психологиялық-педагогикалық, әдістемелік мәселелер туындайды. Орта мектепте информатиканың жеке пән болып оқытылуы, көптеген педагогикалық ізденістермен ғылыми - әдістемелік еңбектердің туындауының жандана түсуіне алып келді. Информатиканың қазіргі қоғамдағы алатын орнын, ерекшеліктерін ғылыми-әдістемелік тұрғыда негіздеуге арналған көптеген ғылыми зерттеу жұмыстары жүргізілуде.

Қазіргі заманғы оқыту интеллектуалдық ерекшеліктеріне сүйене отырып білім беруді қажет етеді. Жаңа технологиялар – педагогтың мүмкіндігін күшейтетін құрал, бірақ ол мұғалімді алмастыра алмайды. Компьютер мүмкіндіктері психология мен дидактика тұрғысынан талданып, керек кезінде педагогикалық талаптарға сай қолданылуы керек. Сыртқы эффектіні қуып кетпей, оқыту программасының тек сыртқы емес, ішкі тиімділігіне көп көңіл бөлген дұрыс. Компьютердің сызбалық мүмкіндігінің молдылық дәрістік экспериментті бояулы суреттермен, сызбалармен, кестелермен байыта түсуге жол ашады, оларды есеп шарттарына да пайдалануға болады. Компьютерді мұғалім қосымша материалдар, әртүрлі анықтамалық мәліметтерден ақпараттар беру үшін көрнекі құрал ретінде пайдалана алады. Мұндай мәліметтерде физикалық формулалар, физикалық шамалардың өлшем бірліктері, графиктер, схемалар, иллюстрациялар, физикалық құбылыстардың динамикалық бейнесі, тәжірибеге арналған құрылғылардың тізімі, аспаптардың сипаттамалары және т.б. жатқызуға болады. Мұғалім араласпай-ақ, оқушылар өздері меңгеруге тиісті ақпараттар беріледі. Қажетті ақпараттарды жинақтауда электрондық техникаларды енгізу уақыт үнемдейді, қарастырып отырған кезеңде ақпараттың толықтығын жоғарылататын, ақпараттық – анықтамалық жүйе құрамында электрондық құрылғылармен жұмыс істеу дағдысын қалыптастыруға мүмкіндік туғызады. [2].

Білім беруді ақпараттандыру – бұл ақпараттық – коммуникациялық технологияның құралдарын білім беру саласына қолданудың методологиялық және тәжірибелік құндылықтарын зерттеп, оқыту мен тәрбиелеудің психологиялық және педагогикалық мақсаттарына бағыттап қамтамасыз ету процесі. Бұл процесс мына бағыттар бойынша жетілдіріледі:

- білім беру жүйесінің басқару механизміндегі ғылыми-педагогикалық ақпараттар мен ақпараттық - әдістемелік материалдарды автоматтандыру

арқылы оның қолданылу аясын жетілдіру және басқару ісіне коммуникациялық желілерді қолдану;

- ақпараттық қоғам жағдайында жеке тұлғаның даму бағыттарының міндеттерін негізге ала отырып, оқытудың мазмұны, әдістерімен оны ұйымдастыру формаларын таңдау мен оның методологиясын жетілдіру;
- үйренушінің интеллектуалдық қабілетін дамытуға, өздігінен білім алуға, түрлі ақпараттарды өздігінен өңдеу сияқты әрекеттерге бағытталған оқытудың әдістемелік жүйесін ақпараттық-коммуникациялық технология арқылы құру;
- үйренушінің білім деңгейін бағалау мен бақылау әдістерін талдау бағытында компьютерлік тестілеуді құру мен оны қолдану.

Білім беруді ақпараттандыру процесі жағдайында жеке тұлғаның интеллектуалдық, қоғамдық, экономикалық, коммуникациялық және ақпараттық сияқты іс-әрекеттерін түрлі салаларға қолдану арқылы құзырлықтарын қалыптастыру негізгі талаптардың біріне айналады.

Енді біз ақпараттық - коммуникациялық құзырлық дегеніміз не? Деген сауалған жан-жақты тоқталайық. «Құзырлылық» ұғымы латын тілінен «сотрею» аударғанда «жасай алу» деген мағынаны білдіреді. ЮНЕСКО глоссариінде мынадай анықтама берген: құзырлылық – бұл күнделікті өмірдің нақты жағдайларында пайда болатын проблемалар мен міндеттерді тиімді түрде шешуге мүмкіндік беретін қабілеттілік. Стенфорд комиссиясының директоры Г. Вайнер құзырлылықты адамның белгілі бір әрекеттер аймағына сәйкес бағыттылығы ретінде қарастырады. Ал белгілі ғалым М.М.Чошанов құзырлылықты білім, білік, дағдының өзара байланысы деп қарап, оның төмендегідей формуласын ұсынады: білімді қолданудың жылдамдығы, әдістердің оралымдылығы, ойлаудың сынаулығы. Аталған анықтамадан кейін біз ақпараттық құзырлылық дегеніміз не? Анықтамасына тоқталайық. Ақпараттық құзырлылық – бұл оқу, тұрмыс және кәсіби бағыттағы міндеттерді шешуде ақпараттық – коммуникациялық технологияның мүмкіндіктерін жан-жақты қолдану қабілеті.

Әдебиеттерде «ақпараттық құзырлық», «компьютерлік құзырлық» терминдері жиі кездеседі. Ақпараттық-коммуникациялық технологияның жеделтетіп дамуына байланысты «ақпараттық-коммуникациялық құзырлылық» деген терминді қолдану тиімді. Ақпараттық-коммуникациялық құзырлылық – бұл адамдардың кез-келген проблема мен міндеттерді компьютермен, ақпараттық құрылғылармен және телекоммуникациямен шешу қабілеті. [2].

Ақпараттық қоғам жағдайында педагог мамандардың ақпараттық – коммуникациялық құзырлығын қалыптастыру көрсеткіштері төмендегідей:

- білім беру жүйесінің әлемдік ақпараттық кеңістікке саналы түрде енуін қамтамсыз ету;
- ақпараттардың шексіз көлемі мен осы ақпараттарды аналитикалық түрде өңдеуге қамтамсыз етуге даярлау;
- ақпараттық ортада жеке тұлғаның шығармашылық сапасын дамыту мен қалыптастыру және өзіндік ақпараттық ортаны құру дағдыларын қалыптастыру;
- ақпаратты ортада коммуникативті мәдениетті қалыптастыру;
- ақпаратты ортада өзара байланыс қымметтерін қалыптастыру;
- ақпараттық ортада ақпаратты алу, таңдау, сақтау, қабылдау, түрлендіру, жіберу және бір-бірімен сабақтастыру мәдениеттерін қалыптастыру;
- интерактивті телекоммуникациялық технологияларды (интернет, қашықтықтан оқыту және т.б.) қолдануға даярлау;
- ақпараттық-білімдік ортаны модельдеу мен жобалау қабілетін қалыптасытыру және осы дағдыны өзіндік кәсіби қызметерін қолдануға даярлау.

Қазіргі жағдайда мұғалімнің ақпараттық-коммуникациялық құзырлығы кәсіби мамандықтың құрамды бөліктері болып табылады. Сондықтан бұл мәселе мектепке болашақ мұғалімдерді даярлаудың көкейкесті мәселелерінің бірі ретінде айқындалады. Ол мына мәселелерді қамту керек:

- ақпараттық – коммуникациялық құзырлылықты қалыптастырудың кезеңдері қандай?

- ақпараттық – коммуникациялық құзырлылықты қалыптастырудың мазмұны мен құрылымы қандай?

- Қандай деңгейде ақпараттық – коммуникациялық құзырлылық қалыптасуы мүмкін?

Мамандардың біліктілігін арттыратын жүйе бойынша негізгі қойылған міндеттерді жүзеге асыруда. Ақпараттық – коммуникациялық технология саласы бойынша мамандардың дайындығын жетілдіру үшін келесі бағыттар іске асырылуы қажет екенін жасақталған тәжірибелер негізінде байқадық:

- педагог мамандардың ақпараттық мәдениетін қалыптасытуды қамтамасыз ететін дайындық өткізуді жетілдіру;

- қашықтықтан оқыту технологиясын біліктілікті арттыру жүйесіне енгізу мәселелерін байқаудан өткізу және оны ендіру;

- біліктілікті арттыру жүйесін вертуальды консалтингтік қызметті енгізу моделін жасақтау және оны ендіру;

- мектеп басшылары мен мектеп пәндерінің мұғалімдерінің практикалық қызметіне қолданылатын қолданбалы программалық құралдарды жинақтау банкісін толықтыруды жалғасыту.

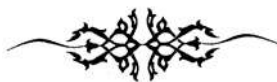
Үздіксіз педагогикалық білім беру жүйесі – бұл көп деңгейлілігімен, ізгіліктілігімен, көпсатылығымен және ашықтығымен ерекшеленетін даму жүйесі. Сонымен, институтта ақпараттық-коммуникациялық технология саласы бойынша ұйымдастырылған курстардың негізгі мақсаты білім беру қызметкерлерінің кәсіби шеберлігін ақпараттық мәдениетті қалыптасытудымен байланыстыруға бағытталған. Басқаша айтқанда, курсты ұйымдастыру барысында тыңдаушының өздігінен білім алуына және өзін-өзі дамуына жағдай жасау арқылы білім сапасын көтерудің негізгі шарттарының біріне айналып отыр. [3].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Мұхамбетжанова С.Т., «Ақпараттық технология және қашықтықтан оқыту»

2. Қазақстан Республикасының білім беру жүйесін 2016 жылға дамытудың Мемлекеттік бағдарламасы.

3. Қазақстан республикасының білім беру жүйесін 2015 жылға дейін дамыту тұжырымдамасы.

ӘӨЖ 159.922.72

БАЛАҒА ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ МОТИВАЦИЯ БЕРУ ЖОЛДАРЫ

Ғылыми жетекшісі: Рзатай Айнұр Қуатқызы – магистр, оқытушы

Студент: Анипова Асемай Ержанқызы, Абдисаламова Алифа Хилалатдин қызы –

«Бастауыш оқыту педагогикалық әдістемесі» БББ, 3 курс, БОПӘ-20-1 тобы

«Педагогика» факультеті, «Жалпы педагогика» кафедрасы

Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты

Аңдатпа. Мақалада алынған ақпараттар бала бойындағы күйзелістің шығу деңгейлерін анықтау барысында қолданылады. Қазіргі заманғы философтар, педагог-психолог ғалымдардың еңбектері қарастырылып, олардың психологиялық маңызды ой-пікірлері зерттеуде нақтыланған. Көптеген шетелдік ғалымдардың еңбектерін тілге тиек ете отырып, олардың өзара байланыс ерекшеліктері анықталған.

Кілт сөздер: Психология, бала психологиясы, контекст, әңгіме айту, диалог, эгоцентрика, ситуациялық сөз, монолог.

Аннотация. Информация, полученная в статье, используется в процессе определения уровней стресса у детей. В исследовании рассматриваются работы современных философов, ученых-педагогов-психологов, уточняются их психологически важные мысли. Путем перевода на язык трудов многих зарубежных ученых определены особенности их взаимосвязи.

Ключевые слова: Психология, детская психология, контекст, пение, диалог, эгоцентризм, ситуационная речь, монолог.

Annotation. The information obtained in the article is used in the process of determining the levels of stress in children. The works of modern philosophers, pedagogic-psychological scientists are considered, and their psychologically important thoughts are specified in the research. By translating the works of many foreign scientists into the language, the peculiarities of their interrelationship have been determined.

Key words: Psychology, child psychology, context, singing, dialogue, egocentricity, situation speech, monologue.

Психология – адам мен адамдар топтарының психикасы мен психикалық әрекетінің пайда болуы, дамуы және қызмет ету заңдылықтарын зерттеу.

Бала психологиясы – баланың психикалық даму заңдылықтарын зерттейтін психология саласы. Неміс ғалымы В.Прейер – бала психологиясының негізін қалаған. Баланың жүйке жүйесінің дұрыс жетілуі – психологияда бала дамуының маңызды шарты болып табылады. Балалар психологиясы білім саласында педагогикалық ғылыми негіздердің құрамына енеді. «Егер педагогика адамды барлық қарым-қатынаста тәрбиелегісі келсе, – деп жазды К.Д. Ушинский, – ол ең алдымен оныда барлық қарым -қатынаста білуі тиіс». Педагогиканың негізгі міндеті – балаларды жан-жақты дамыту, оларды тәрбиелеуді қамтамасыз ету, қоғамда өзін-өзі бейімдеуге үйрету. Бұл міндеттерді орындау үшін бала дамуы жалпы заңдылықтарын, оған ықпал ететін, педагогтар қолданатын тәрбие құралдарымен әдістерін білу керек.

Мектепке дейінгі балаларда көптеген өзгерістер байқалады. Мысалы: бақылау, қарау, ізденіс, қабылдау, тіпті сөйлеу дамуыда өзгереді. Бала әр түрлі объектілерді белсенді қолдана бастайды. Түрлі құбылыстарды, заттардың қасиеттерінен өзіне керегін бөліп алып олардың басқалардан қандай айырмашылығы бар екендігін ажырата алады, сол арқылы бала психологиясында ойлау қабілеті терең дамиды. Ойлау жолы – негізгі әрекеттік ойлаудан негізгі образдық және кезең соңында сөйлеу сөздік ойлауға ауысады. Білім алу балалар ойлауын дамытудың міндетті шарттарының бірі болып табылады. Жалпы білім алу кезеңінде балалар тікелей үлкендерден, ал өзгерулерін үлкендердің жетекшілігі және бағыттауы арқылы өз бақылаулары мен іс-әрекетінің тәжірибесі арқылы алады.

Егер бала өз іс-әрекетінің дұрыс болуына әсер еткен жағдайда, үлкендер берген тәжірибе мен өз ойларын ажырата білмейінше үлкендердің түсіндіруін ұқпайды. Бұл дегеніміз – баланың ойлау іс-әрекетінің қалыптасуы мен жетілуіне себеп болады [1].

Бала психологиясының даму кезеңінде оларға көптеген мотивациялық іс-әрекеттер және мотивациялық сөздер міндетіміз болып есептелінеді. Себебі кез-келген мотивация арқылы бала деңгейі жоғары дами бастайды. Балаға сәтсіздіктен аулақ болу жолдарын емес, сол сәтсіздік кезеңінде қалай шығу жолдарын дамытқан дұрыс. Бұл жерде мотивацияның алатын орны үлкен. Себебі мотивация болмай бала өзін-өзі бағалауды үйрене алмайды. Тіпті үлгерімі төмен балалар үшін де, бұл беделді мотивация дамымайды. Мектепке дейінгі баланың ойлауында төмендегідей ерекшеліктер пайда болады:

- Бес жастағы балада мәселені шешу сөзік формада беріледі.
- Соған байланысты баланың орындайтын әрекеті өзгереді.
- Әр түлі жағдайдың әсер етуінен ойлау үрдісі өзгереді.
- Көрнекілік амалдық ойлау жоққа шығарылмайды жоғалыпта кетпейді. Ол балада жинақталып тұрған қор сияқты болып тұрады.

- Баланың ойлауының дамуына кез-келген іс-әрекет әсер етеді. Бұл іс-әрекеттер баланың сана сезімінде өзінше із қалдырады. Себебі бала психикасының өзі бала іс-әрекетінің барысында дамып, қалыптасып тұрады. Іс-әрекеттен тыс тіршілік болмайтындығы секілді, іс-әрекетсіз психика дамымайды. Іс-әрекеттің түрлері ойын, оқу, еңбек әр түрлі формада белгілі мақсат пен міндеттерге бағытталып отырады. Мысалы: баланың ойлау қабілеті даму үшін түрлі шарттары бар дидактикалық ойындардың маңызы зор. Сондықтан ата-аналармен тәрбиешілер тиісті талаптарға сәйкес ұйымдастыра білуі қажет.

Психологтардың айтуы бойынша, балаға қай тілде қарым қатынас жасаса сол тіл шын мәнінде бала үшін ана тіліне айналады. Алдымен балада сөйлеудің дыбыстық жағы дамиды. Баланың бес жасында **контексті** сөйлеуге көшуге мүмкіндік береді. Бала сөздік қорына үлкен сөздерді игеріп, тілдің грамматикалық жағын меңгереді. Жалпы мектепке дейінгі кезеңде бала үлкен адамдарға тиісті ауызша сөздердің және сөйлеудің барлық түрін меңгереді.

Әңгіме айту дағдысы қалыптасады. Ол үлкендерге көзбен көргенін ғана жеткізіп қоймай, сонымен қатар сол нәрселерге байланысты алған әсерін жеткізеді. Достарымен қарым – қатынас кезінде **диалогты** сөйлеу қабілеті дамиды.

Эгоцентрикалық сөйлеу балаға әрекеттерін жоспарлап, түйіндеуге көмектеседі. Бала алдына жоспар құрып оның міндеттерін орындау ретін талқылайды, сөздердің жаңа түрлерін қолдану, қысылмай жеткізу осы кезеңдегі балалардың жаңа қарым-қатынасына байланысты.

6 жасқа келгенде бала сөйлеу қабілеті жоғарылап, айтатын сөздерінің қоры күрделеніп ана тіліндегі сөйлеудің негізгі өзгешеліктерін меңгереді. Мектеп жасына дейінгі балалардың ерекшеліктері дұрыс сөйлеу дағдысын жаттап отырмайды, бір ережеге мән бермейді, зат есім, сын есім, жұрнақ, жалғауды білмейді. Мектеп жасына дейінгі балалар күнде сөйлейтін сөздерін өзінің қоршаған ортасындағы адамдарға еліктей отырып, үйренеді. Сондықтанда баламен қарым - қатынас орнатқанда дұрыс сөздер айтып, әрі сөйлесіп оған түсінікті тілде жауап қайтаруы керек. Осы жаста баланың белсенді сөзінен белсенді емес сөзі жоғары болады.

Бала сөзді қалай естиді солай жеткізеді, әрі айтады. Баланың тілдік қабілетін дамытуда тәрбиешілердің рөлі ерекше. Мысалы: бала тәрбиешінің әр сөздерінің ырғағын (интонациясын) мәнерін істеген іс-әрекетін қайталайды. Бала 7 жасқа толғанда үлкендермен қарым-қатынас жасағанның арқасында, ситуациялық сөзді меңгереді [2].

Ситуациялық сөз дегеніміз – тек өз арасында отырған адамдарға түсінікті, ал сырттан келген адам бұл жағдайда түсінбейтін түсініксіз әрекет. Ситуациялық сөйлеуге қасиет болжалдап қана түсінуге болатын бастаушы түсіп қалған сөз. Бірақ ол көп жағдайда есімдікпен ауысады, яғни «ол, олар» деген сөздерді пайдаланады.

Баланың тілін дамытуда жұмбақ шешу, ертегі айту, тақпақ жаттаудың маңызы зор. Бала бес жастан бастап әңгімені өз бетінше құрастырып, айтып береді, нәтижесінде **диалогты** және **монологты** сөздер қоры дамиды. Баланы қоғамға жан-жақты етіп дайындау үшін оқытудың маңызы зор.

Бізді қоршаған әлемде болып жатқан оқиғалардың заңдылықтарын үйрену және түсіну адамның өмір сүруі үшін маңызды, ал табиғат білім алу процесін рахатқа бөлетін механизмдерді жасады. В.Шенкевич жазғандай, білімге деген қажеттілік денеде жаңа дағдыны меңгеру кезінде пайда болатын бақыт гормонының бөлінуімен күшейеді. Дегенмен, көптеген балалар білім алғысы келмейді. Бала неге оқығысы келмейді? Психолог, педагог, жазушы Шамиль Ахмадуллин «Балалар мотивациясы. Баланың оқуға деген ынтасын қалай ояту керек» деген тақырыпта оқуға деген қызығушылықтың жоғалуының келесі себептері келтірілген: Оқу материалын меңгерудегі қиындықтар. Бұл дамудың артта қалуынан, нашар оқытудан, үй тапсырмасын орындау кезінде тақырыпты жеткіліксіз меңгеруден туындауы мүмкін. Сәтсіздіктен қорқу. Қорқыныш балада үйдегі сәтсіз тәжірибеден (шамадан тыс сын, айғайлау, физикалық жазалау) немесе мектепте (мұғалім айқайлады, сыныптастары мазақ етті) пайда болады. Баланың өзін-өзі бағалауы төмендейді, ол өзінің қабілетті екеніне

сенбейді. Табысты оқуға. Оқудан саналы түрде бас тарту. Оның себебі ата-анамен келіспеушілік (бала ата-анасына қарамай оқымайды), үйдегі қолайсыз жағдай (үлкендер арасындағы кикілжің), күнделікті жоспар мен үйдегі тәртіптің болмауы (балалар ойын-сауыққа алаңдайды), дамымаған дербестік (барлық тапсырмаларды ересектермен бірге орындау үшін қолданылады). Отбасында мотивация тұтқаларының болмауы. Бұл жетістіктер үшін көтермелеудің болмауынан, нашар бағалар үшін жаза мен сөгістің болуымен байланысты. Көбінесе ата-аналар мен мұғалімдер оның оқу қабілетіне сенбесе, баланың оқуға деген қызығушылығы жоғалады. Оқуға деген қызығушылықтың жоғалуы себебі де болуы мүмкін: баланың жасының жеткіліксіздігі; шамадан тыс талаптар, ата-ананың қысымы; мұғалімдермен немесе студенттермен қақтығыстар. Оқуды қаламау баланың денесінің физиологиялық ерекшеліктеріне байланысты болуы мүмкін. Балалар неврологиясының докторы, профессор Ливен Лагаенің айтуынша, балалардың 5%-ы оқуда ауытқушылықты сезінеді. Оқуға деген қызығушылыққа не әсер етеді? Психология түсіндіргендей, студент орындалмаған үміттерге байланысты көңілі қалуы мүмкін. Бұл ата-аналар мектеп жасына дейінгі балаға мектептің қалай жұмыс істейтінін түсіндірмейтін, мінез-құлық ережелерін талқыламайтын, қызықсыз болып кетсе не істеу керектігін ұсынбайтын отбасыларда болады. Ата-аналар жетістіктерді жеткілікті түрде мадақтамай, баланы сынай отырып, оқуға деген қызығушылықты төмендете алады [3].

Психолог Анна С.К. түсіндіргендей, жас студенттер физикалық тұрғыдан сынды қабылдай алмайды, олардың миы тек мақтауға жауап береді. 8-9 жаста балалар физиологиялық тұрғыдан өз қателерінен сабақ ала алмайды. Сыни хабарламаларға эмоционалды реакция 12-13 жас аралығындағы балаларда пайда болады. Тек осы жастан бастап оқушылар өз қателерінен қорытынды жасап, пайда көре бастайды. Психолог Михаил Лабковский дені сау, үйлесімді дамыған бала жай ғана баға алуға мүдделі емес деп санайды. Бірінші сыныптарда толқу балаларды жұлдыздар мен шарларды алуға итермелейді (бала бәсекелес ортаға түседі). Бірақ кейінірек ол күнделіктегі гүлдену үшін үй тапсырмасын орындау, мысалы, бейне ойын ойнаудан гөрі қызық екенін түсінеді. Бұл оқуға деген қызығушылықтың жоғалуына әкеледі. Баланы оқуға ынталандыру бойынша ұсыныстар. Оқуға деген қызығушылықты ояту үшін баланы білім алуға ынталандыру қажет. Оқу мотивациясының қандай түрлері бар? Қазіргі психология сыртқы және ішкі мотивацияны ажыратады. Сыртқы мотивация – бұл ата-ананың балаға белгілі бір әрекеттерді орындауға ынталандыру үшін жасайтын әрекеті. Бұл формаға мақтау, марапаттау, жазалау немесе мадақтау кіреді. Көптеген ата-аналар марапаттау арқылы оқуға деген қызығушылықты оятуға тырысады. Тәжірибе көрсеткендей, бұл әдіс тиімсіз. Психолог және автор Альфи Кон «Сыйақылармен жазалау» кітабында ата-аналар марапаттарды пайдаланған кезде, олар баланың мінез-құлқын баланың қалағанын немесе қажет ететінін бақылауға тырысатынын түсіндіреді. Содан кейін ол қалағанын алу үшін қойылған талаптарды орындауы керек, бірақ тапсырманың өзін орындауға қызығушылық жоқ. Сыртқы мотивацияны пайдалану кезінде бала оқу сәттерін мақсатқа жетудегі жағымсыз кедергі ретінде қабылдайды. Ішкі мотивация – бұл ынталандыру сыртқы жағдайларға емес, әрекеттің мазмұнына қатысты болса. Ішкі мотивациямен бала марапаттауды немесе мадақтауды емес, білім алу процесі үшін үйренеді: ол процеске құмар және одан ләззат алады. Ішкі мотивацияның арқасында балаларға қиындықтарды жеңу және оқуда жақсы нәтижелерге жету оңайырақ. Баланы оқуға қалай ынталандыруға болады? Баланың оқуға деген құлшынысын қайтару үшін ата-ана өз беттерімен жұмыс істеуден бастау керек: Өз талаптарының негізділігін өлшеу. Барлық балалар, олардың қабілеттері, денесінің ерекшеліктері сияқты бірегей. Егер бала тақырыпты жақсы түсінбесе, оны сізге қажетті нәтижелерді көрсетуге мәжбүрлемеу керек. Нәтижесінде қысымның салдарынан бала бұрын ұнататын пәндерге деген қызығушылығын жоғалтады.

Баланы өзіңізден төмен түсірмеңіз, ынтымақтастықта болыңыз. Студент неғұрлым үлкен болса, соғұрлым қарым-қатынас тең болуы керек. Оның болашақ өмірінің жоспарларын құру және талқылау, болашақ мамандығы туралы айту, есейген кезде немен айналысқысы келетіні туралы айту. Балаңызға таңдау еркіндігін беріңіз. Балаңызды

қызықтыратын тақырыптарға назар аударыңыз. Мысалы, егер ол шет тілдерін жақсы меңгерсе, тіл үйірмесіне баруды немесе мамандандырылған лагерге баруды ұсыныңыз. Балаларды оқуға ынталандыру үшін мына кеңестер берілген: Оқыту қызықты және қызықты екенін көрсетіңіз. Онымен танымдық ойындар ойнаңыз. Позитивті көзқарас қалыптастырыңыз. Балаңыз үй тапсырмасын орындаудан бас тартқан кезде оған айқайламаңыз, салқын және сабырлы болыңыз. Егер сізге түсініктеме беру қажет болса, оң пікірлерден бастаңыз, содан кейін қажетті ойларды сабырлы үнмен айтыңыз. Әңгімені оң нотамен аяқтаңыз. Мысал көрсет. Әкесінің танымдық бағдарламаларды, ал анасының кешкі уақытта кітап оқып отырғанын көрген балада жаңа ақпарат пен білімге деген қажеттілік пайда болады. Psychologies журналы ата-аналарға балаларын үйден тыс хоббимен немесе сүйікті іспен айналысқан кезде тартуға кеңес береді. Дұрыс мақтау, екпінді дұрыс қою. «Жарайсың! Бақылау бойынша ең жоғары балл алды», және «Сен ақылдысың! Сіз материалды жақсы меңгердіңіз және тақырыпты жақсы меңгердіңіз». Психотерапевт Анна Зарембо жазғандай, сындарлы мақтау мотивацияны арттырады, ал салыстырмалы мақтау оны күрт төмендетеді. Тиісті материалдық сыйақылар жасаңыз. Әрбір қарапайым жетістік үшін «кэмпит» берудің қажеті жоқ. Бірақ студент бұрын табысқа жетпеген жетістікке жеткенде, ата-аналар шағын мереке ұйымдастыра алады, мысалы, кафеге барыңыз. Балаңыздың бірдеңені өзі жасай алатындығынан ләззат сезімін дамытуға шақырыңыз. Егер ұлы немесе қызы өз бетімен жұмыс істей алатын болса, үй тапсырмасын орындау процесіне араласпаңыз. Бала өз бетімен жетістікке жетсе, оның бойында қажырлы еңбектің нәтижесінде әрқашанда марапат – өзін-өзі қанағаттандыру болатыны туралы түсінік қалыптасады. Кез келген баланың оқуға деген ынтасы болуы мүмкін. Тәжірибелі педагогтар мен психологтардың кеңестерін пайдаланып, сауатты оқуға деген құштарлығын ояту. Сонда бала оқудың қызықты әрі қызықты екенін тез түсінеді [4].

Ішкі мотивация бойынша жұмыс. Ішкі мотивация – баланың бір нәрсені жасауға деген шын ниеті. Ешкім күштеп немесе мәжбүрлемейді, қатаң талаптар мен міндеттер жоқ, тек қызметке деген таза қызығушылық. Ішкі мотивация балалар үшін мотивацияның тамаша түрі болып табылады. Бірақ, кез келген идеал сияқты, оған жету қиын - әсіресе мектепке дейінгі жаста және бастауыш сынып оқушыларында. Жасөспірімдермен оңайырақ - олар, әдетте, білімнің құндылығын түсінеді; мүмкін олар өмірде не істегісі келетінін біледі.

Психологтың кеңесі: ішкі мотивация сыртқы мотивация сатысынан өтіп, әдетке айналуы және жеке мағынаға ие болуы тиіс пайда болатын категория екенін түсіну маңызды. Сіз үлкен тапсырмаларды кішігірім тапсырмаларға бөлуді үйренуіңіз керек, содан кейін ата-аналардан баға жетпес кері байланыс, қолдау және мақұлдау аласыз. Аналар мен әкелер үшін балаға қызықты болатын балама биліктерді табу өте маңызды, әйтпесе ол оларды өзі табады және олардың құндылықтары отбасы құндылықтарымен сәйкес келмеуі мүмкін, бірақ оған сәйкес келу қиын болады. жылы.

Сыртқы мотивация бойынша жұмыс. Сыртқы мотивация ішкі мотивация сияқты тиімді емес. Анам мен әкең саған үй тапсырмасын орындауға мәжбүр еткенде, бұл бір нәрсе, сен оны өзің орындасаң, бұл басқа нәрсе, өйткені сіз затпен күйесіз және оның болашақта қаншалықты пайдалы болатынын білесіз. Бірақ сыртқы мотивация да өз жемісін береді – бастысы балаларды ынталандырудың осы әдісін қолдануды білу [5].

Психологтың кеңесі: баланы мадақтаңыз, оның жетістіктерін белгілеңіз, оған қызығушылық танытыңыз. «Біз сізді барлық жағынан қолдаймыз, сіз әрқашан келіп, кез келген нәрсені талқылай аласыз, біз бірге шешім табамыз» деп айтыңыз. Тәжірибелеріңіз бен қорқыныштарыңызбен бөлісіңіз. Ата-ана тек сөзбен қолдап қана қоймай, өз тәжірибесімен бөлісіп, жүріп өткен жолы, жеткен жетістіктері, қиындықтары мен оны жеңу жолдары туралы айтып берсе, өте жақсы. Балаларды ынталандырудың тағы бір жолы – үлгі көрсету. Егер анасы мен әкесі жұмыстан бос уақытында телефонда отырса немесе теледидардан ток-шоуларды көріп отырса, қызымен немесе ұлымен оқуға деген мотивацияны қалай көтеру туралы ойлаудың мағынасы жоқ. Оқыңыз, балаға қолжетімді болатын жоспарлаушыны сақтаңыз. Табанды және табанды болыңыз.

Позитивті мотивацияны қалай сақтауға болады? Мадақтау, жақсы бағалар, ақша, тәттілер, сыйлықтар және балаларды ынталандырудың басқа да жағымды әдістері жағымды ассоциация қалыптастырады. Баланы бір нәрсе үшін мақтау немесе оқушы шынымен лайық болғанда жақсы баға беру – оның өзіне деген сенімділігін арттырып, одан әрі жетістіктерге шабыттандыратын тамаша әдіс. Материалдық мотивацияға келетін болсақ, тым алысқа бармаудың жолын анықтау маңызды. Балалар жиі марапаттаудан «оқу қуанышынан» айырылады деген пікір бар.

Психологтың кеңесі: мақтау сізді ынталандырады. Біздің жұмысымыз сынға түссе, оны бітіруге құлшыныс болмай қалады. Мысалы, егер бала математиканы түсінбесе, есепті дұрыс шығара алмағаны үшін үнемі ұрысатын болса, онда оның нақты ғылымдармен айналысуға деген ынтасы жоғалуы мүмкін. Және керісінше: егер сіз мақтауға болатын үгінділерді іздесеңіз, жасөспірім мұны істеуге дайын болады. Бірақ барлық сарапшылар шамадан тыс мақтаудан да, үнемі келіспеушіліктен де сақ болуды ұсынады. Ең дұрысы, толыққанды тұлға басқалардың бағасына тәуелсіз. Мақтау жасына және көбеюіне қарай болуы керек. Біз кәметке толған жасөспірімді кесе жуды деп мақтамаймыз, оны кіші оқушыға қатысты жасаймыз. Мақтау қаржылық марапатқа ұқсамайды. Мақұлдау мен пара беруді шатастырмаңыз.

Теріс мотивацияны қалай қолдануға болады? Жанжалдар, балағат сөздер, лекциялар, жазалар, төмен бағалар, қорқытулар теріс мотивацияның мысалы болып табылады. Теріс мотивацияның жарқын мысалы – «жаман оқысаң, тазалықшы боласың». Алдау және қорқыту әдістері баламен байланысты бұзады және нәтижеге әкелмейді. Үй тапсырмасына байланысты күнделікті жанжалдар мен анамның «мен бұл тапсырманы сізге жүз рет түсіндірдім» деп айқайлауы да нәтиже бермейді. Бала жазалаудың ауыртпалығымен бірдеңе жасаса да, мұндай зерттеулердің тиімділігі нөлге тең болады. Бірақ балалар үшін теріс мотивацияның жеке әдісі бар, ол назар аударуға тұрарлық –сын.

Психологтың кеңесі: сын деструктивті немесе сындарлы болуы мүмкін. Біріншісі нашар орындалғанын айтса, екіншісі оны қалай жақсырақ жасау керектігін айтады. Бұл кезде сіз балаға оның эссесінің сәтсіз болғанын айтып қана қоймай, баланың шынымен не айтқысы келгені және не болғаны, неге олай оқылмайтыны және оны қалай жақсырақ орындау керектігі туралы сөйлесесіз. Ең бастысы, сындарлы сынды «мен басқа жақтамын, мен жақсырақ білемін» емес, «мен сенімен біргемін» позициясынан бастап, достық түрде жеткізу.

Ата-аналар баласын қалай оқуға, тазалауға, үйірмелерге баруға болады деген сұрақпен психологтарға жиі жүгінеді. Бұл қарапайым: сіз оны ынталандыруыңыз керек. Балаларда мотивация қалай жұмыс істейтінін және оның қайдан келетінін түсінеміз.

Мотивация - бұл не? **Мотивация** – адамды бірдеңе жасауға итермелейтін импульс. Мақтау, жақсы баға, ақша, тәттілер оң мотивацияны, ал балағаттау, жазалау және төмен бағалар теріс мотивацияны қалыптастырады. Сыртқы мотивациядан айырмашылығы, ішкі мотивация - бұл сіз оны өзіңіз шешкен кезде, оны өзіңіз жасау маңызды болғанда. Мысалы, ләззат алу үшін спортпен айналысу – ішкі мотивация, жарыстарға қатысу үшін – сыртқы мотивация. Мотивация негізгі қажеттіліктер қанағаттандырылғанда тұрақты болады, мысалы, аштықты қанағаттандыру. Тұрақсыз мотивация кезінде адамға тұрақты қолдау қажет. Мысал – артық фунттан құтылу.

Мотивация қайдан келеді? Мотивацияның қалыптасуы үшін келесі факторлар қажет: адамның қажеттіліктері, оның мақсаттары, талаптарының деңгейі, дүниетанымы, сенімдері, идеалдары.

Сонымен, балаға, мысалы, бөлмені тазалау үшін не істеу керек? Ең алдымен, тазалау баланың кез келген қажеттілігін қанағаттандыруы керек. Жас ерекшеліктеріне байланысты тілектер әртүрлі болуы мүмкін, оның үстіне кейде ынтасы қалыптасатын белсенділік қажеттілікті жанама түрде ғана қанағаттандырады.

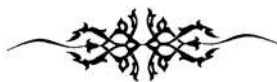
Оқушыны не ынталандырады? Балалардың көзін нұрландыратын сол басты түйме қайда? Біздің орталықтың қосымша білім беру мұғалімдері екі жыл бойы осы сұрақтарға

жауап іздеп, ересек адам баладан өте алыс деген қорытындыға келді - олар бір өзеннің қарама-қарсы жағасында тұрған екі адамға ұқсайды, бірақ көпір емес.

Психологтардың пікірінше, ересек адамның өмірлік және педагогикалық тәжірибесінің ауыртпалығы астында оның «кішкентай баласы» көбінесе өзінің қалауы мен хоббиімен жасырылады. Бала кезінде ол көп нәрсені қалайды, білім алуға және нәтижеге жетуге дайын болды. Бірақ ересектердің бақылауы мен түсінбеушілігі сенім көпірін бұзып, «қалау» деген ұмтылыс жойылды. Біз мұғалімдерді өмірінің сол кезеңіне қайтару керек деп шештік, сонда олар балалық шақтағы эмоцияларды жаңғырта алады [6].

Пайдаланылған әдебиеттер.

1. Балалар психологиясы- 2021ж , Қ.Н. Нығыметова.
2. Мотивция психологиясы – 2020 ж , Ә.М.Болтаева
- 3.<https://m.realnoevremya.ru/articles/246794-psiholog-o-tom-kak-podderzhat-motivaciyu-k-obucheniyu-u-svoego-rebenka>
4. <https://www.ya-roditel.ru/parents/base/experts/detskaya-motivatsiya-kak-rabotaet-i-otkuda-beretsya/>
5. <https://learning.ua/blog/201911/yak-pidvvyshchyty-navchalnu-motyvatsiiu-dytyny-10-porad-vid-psykholohiv/ru/>

ӘӨЖ 159.96

ҚОҒАМДА ТҰЛҒА КҮЙЗЕЛІСІНІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Ғылыми жетекшісі: Сманова Улданай Қалдыбаевна – магистр, оқытушы
Студент: Әбдімәжит Мерей Қайратқызы – «Педагогика және психология» БББ, 3 курс,
ПжП-20-1 тобы

«Педагогика» факультеті, «Жалпы педагогика» кафедрасы
Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты

Аңдатпа. Мақалада алынған ақпараттар тұлға бойындағы күйзелістің шығу деңгейлерін анықтау барысында қолданылады. Қазіргі заманғы философтар, педагог-психолог ғалымдардың еңбектері қарастырылып, олардың психологиялық маңызды ой-пікірлері зерттеуде нақтыланған. Көптеген шетелдік және қазақстандық ғалымдардың еңбектерін тілге тиек ете отырып, олардың өзара байланыс ерекшеліктері анықталған.

Кілт сөздер: денсаулық, күйзеліс, апатия, психогендік күйзеліс, когниция.

Аннотация. Информация, полученная в статье, используется при определении уровней выхода стресса на личность. Рассмотрены труды современных философов, ученых-педагогов-психологов, в исследовании уточнены их психологически значимые соображения. Подчеркивая труды многих зарубежных и казахстанских ученых, выявлены особенности их взаимосвязи.

Ключевые слова: здоровье, стресс, апатия, психогенный стресс, когниция.

Annotation. Information received in the article is used when determining the level of stress on the face. The work of modern philosophers, teachers-psychologists, their psychologists-known associations were considered in the study. Many young people and Kazakh students have been trained in their relationships.

Key words: health, stress, apathy, psychogenic stress, cognition.

Елбасы «Қазақстан-2050» стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауында: Ұлт денсаулығы – біздің табысты болашағымыздың

негізі. Денсаулық сақтаудың ұлттық жүйесін ұзақ мерзімді жаңғырту аясында біз елдің барлық аумағында медициналық қызметтер сапасының бірыңғай стандарттарын енгізуге, сондай-ақ медицина мекемелерінің материалдық-техникалық жабдықталуын бірыңғайландыруға тиіспіз. Соның ішінде біз балаларымыздың денсаулығын қамтамасыз етуге жаңа тәсілдер енгізу мәселесімен жұмыс жүргізуіміз қажет. Барлық 16 жасқа дейінгі балаларды медициналық қызметтің барлық спектрімен қамту қажет деп ойлаймын. Оның ең төменгі өмір стандарттарына заңнамалық тұрғыдан бекіту қажет. Бұл қадам ұлт денсаулығын қамтамасыз етуге маңызды үлес болады [1].

Канаданың көрнекті ғалымы Ганс Селенің патофизиологиялық зерттеулерінің нәтижесінде пайда болған күйзеліс ұғымы әр түрлі ғылымдарға үлкен әсер етті. Оны медицина, психология, әлеуметтану, этнография, саясаттану және т.б. көптеген өкілдер қабылдады. Психолог мамандар ХХ ғасырға тән дерт деп атаса да, күйзеліс ХХІ ғасырға адамзатпен бірге аяқ басты. Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының айтуынша, алдағы он жылда күйзеліс адамды өлімге жетелейтін аурулардың қатарына жатқызылады. Тіпті, жүрек-қан тамырлары ауруынан баса озып алдыңғы қатарға шығады. Шамасы, адамның психологиялық күйзелісі күн санап артып келеді. ДДСҰ мен Гарвард университетінің зерттеулері бойынша, әлемде 121 миллион адамның бойынан күйзеліс дерті табылған. Соның салдарынан жыл сайын 850 мың адам күйзелістің салдарынан өзіне-өзі қол салады.

Қазақстан Республикасының денсаулық сақтау саласын дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында: жасөспірімдер мен жастардың денсаулығын сақтау және жақсарту үшін МСАК желісінде жастар денсаулық орталықтарының қызметі жетілдірілетін болады. Психикалық денсаулықты сақтау және қалпына келтіру үшін жасөспірімдер мен жастарға депрессия кезінде, суицид туралы ой келген кезде, сондай-ақ зорлық-зомбылықтан, мазақтаудан (буллингтен) жәбір көріп жүрген адамдарға консультациялар беріледі. Қажет болған жағдайда бейінді мамандар мен басқа да қызметтер тартылатыны туралы айтылып өткен [2].

Қазіргі заманғы философтар, педагог-психолог ғалымдардың еңбектері қарастырылып, олардың психологиялық маңызды ой-пікірлері зерттеуде нақтыланған. Көптеген шетелдік және қазақстандық ғалымдардың еңбектерін тілге тиек ете отырып, олардың өзара байланыс ерекшеліктері зерттелген.

Г. Енджел мен А. Шмаленнің ойынша: «Эмоциялық күйзелістен кейін аурудың дамуы адам өзін жалғыз, ешкімге қажет емес сезінгенде дәрменсіздік жағдайына ықпал етеді». Сондықтан әлеуметтік қолдауды күйзелістің теріс салдарын төмендететін механизм ретінде қарастыруға болады. Қазіргі күнделікті жағдайлар, әлеуметтік орта адамның күйзеліске ұшырауына әсер етеді: әлеуметтік ортаның үнемі өзгеріп отыратын талаптары мен жеке адамның оларды қанағаттандыру мүмкіндіктері арасындағы жанжал ауруды тудыруы мүмкін [3].

Өмірде біз түрлі стрестік факторларға тап боламыз. Олардың кейбіреулері қоршаған ортаға қатысты (токсиндер, жылу, суық), басқалары психологиялық сипатта (өзін төмен бағалау, депрессия), қалғандары әлеуметтік (жұмыссыздық, жақын адамның қайтыс болуы), философиялық сипатта (уақытты пайдалану, өмірлік мақсаттар). Бірақ кез келген жағдайда, Селье айтқандай, стресс факторының түріне қарамастан, дене бірдей әрекет етеді. Стресс факторы гипофиздің, қалқанша және қалқанша маңы бездерінің, бүйрек үсті бездерінің, сонымен қатар гипоталамус пен мидың басқа аймақтарының белсенділігін арттырады.

Күйзелістің психологиялық белгілері:

- қайғы мен торығу. Бұл симптомдар ең айқын және ауыр болып саналады. Сонымен қатар, бұл кезде адам босансу, ренжу, ауырлық сезімін сезінуі мүмкін.
- өзін-өзі төмен бағалау. «Мен мұны істей алмаймын, мен ештеңе істей алмаймын», «Мен әрқашан бәрін дұрыс жасамаймын» – міне, өзін-өзі бағалауы төмен адамдардың пікірлері. Олар жиі өздерін мектепте сәтсіз болған деп санайды, адамдармен қарым-қатынаста, спортта және жұмыста үнемі сәтсіздікке төзеді. Бұл адамдар

айналасындағыларды өзіне қарағанда жоғары бағалайды, бөтен адамдардың пікірі мен беделіне артық сенеді.

- апатия. Бірдеңе істеу мотивациясының болмауы, адамдармен қарым-қатынас жасауға ниеттенбеуі, белсенділіктің төмен деңгейі немесе әрекетсіздік. Бұл симптом өзі депрессивті «тұйықталған шеңбер» сияқты елеулі мәселелерге әкелуі мүмкін. Мысалы, апатияда бола отырып, адам: «үйден шыққым келмейді, ешкімді көргім келмейді» деп шеше алады. Алайда, тұйықтық, ойын-сауықтың болмауы біздің өмірімізді нашарлатады. Кейбір зерттеушілер көңілсіз өмір депрессия негізгі себебі деп санайды. Сонымен қатар, шамадан тыс пассивтілік физикалық әлсіздікті тудыруы мүмкін (айталық, шаршау, іш қату), ал бұл қосымша ыңғайсыздықты туғызады.

- тұлғааралық мәселелер. Күйзеліс кезінде адамдар сынға аса сезімтал болады, олар ешкіммен сөйлескісі келмейді. Олар басқа адамдардың арасында көңілсіз сезінеді, кейде жалғыздық сезімі күшейеді. Күйзелістен зардап шегушілер өзіне сенімді емес – оларға өз қорғанысына қатысу, өз пікірін білдіру, өз сезімдерін немесе ой-пікірлерін білдіру, күш-қуат, қолдау туралы сұрау, қажет болған жағдайда «жоқ» деп айту қиын. Кейде, уақыттың көп бөлігінде адам қоршаған адамдармен салыстырмалы түрде оңай араласады. Бірақ, барлығы ауру пайда болған кезде өзгереді.

- кінәсін сезіну. Егер сіз өкінішті немесе қайғыны сезінсеңіз, біреуді әдейі ренжітіп алсаңыз, бұл қалыпты жағдай. Алайда, бұл жағдайда кінә сезімі шамадан тыс асқынуы мүмкін. Сіз «мен жаман адаммын» деп өзіңізді сендіресіз. Бұл сенім өте өкінішті психика үшін ауыр және жойқын эмоцияға айналдырады.

- теріс ойлар. «Когнитивті бұрмалаулар» термині психологтармен теріс-пессимистік ойлау үрдісін сипаттау үшін қолданылады. Когниция – бұл ой мен қабылдау. Ойлау мен қабылдаудағы бұрмалаулар мен қателер – күйзелісте жиі кездесетін белгілер. Күйзеліс жағдайындағы адам бәрін өте пессимистік күйде қабылдайды. Оның ойлары теріс пікірде қалыптасады. Мұндай бұрмалаулар – симптоммен ғана емес, күйзелістің күшеюінің қуатты факторы.

Күйзеліске төзімділікті арттыру мүмкіндіктері келесідей:

- күйзеліспен күресуге дайын болу, яғни стресті саналы түрде қабылдау, белсенді позицияны сақтай отырып, одан жасырынбау. Стрестік жағдайларды саналы түрде қабылдағанда ғана қорғаныс шараларының шұғыл қажеттілігі туралы қорытынды жасауға болады;

- күйзеліске белсенді қарсы тұру, бұл дегеніміз оған пассивті қатынастан бас тарту, қорғаныс тетіктерін жұмылдыру және қолдану;

- стрестік жүктемелердің әсерін азайту үшін стрестік жағдайларды модельдеумен айналысу. Осыған сәйкес, ұқсас жағдайлар туындаған кезде белгілі бір реакциялар мен мінез-құлық модельдерінің орындылығын, тиімділігін ескере отырып, кез келген адамның психикалық қайталануы түсініледі;

- психикалық және физикалық резервтерді жинақтау: тұрақты физикалық белсенділік арқылы да, өмірге оң көзқарас арқылы да қол жеткізілетін оңтайлы психофизикалық форманы сақтау.

Қазіргі уақытта депрессия зарығудың, бәсеңдіктің, күйзелістің, ойлау және қозғалыстық тежеуге тән сезімімен ауыр жағдай ретінде анықталады. Депрессия көбінесе «көңіл-күйдің бұзылуы» (аффект) позициясынан қарастырылады: «биполярлы аффективтік бұзылулар», «депрессивті эпизод (жеңіл, орташа, ауыр дәрежедегі)», «рекуррентті депрессивтік бұзылулар», «көңіл-күйдің созылмалы аффективтік бұзылулары» (дистимия, циклотимия) шеңберінде депрессивті реакциялар, балалар мен жасөспірімдер жасындағы мінез-құлықтың депрессивті бұзылулары, органикалық бұзылулар сипатталады. Көңіл-күйдің депрессивті өзгеруі когнитивті үдерістердің бұрмалауымен қатар моторлы тежелумен, іс-әрекетке итермелеудің төмендеуімен, сомато-вегетативтік дисфункциялармен қатар жүруі мүмкін болып отыр [4, б.14].

Мұндай психологиялық жағдай тектен-текке пайда болмайды. Әрине, адамды күйзеліске түсіретін күнделікті күйбең тіршіліктің тауқыметі аз емес. Дегенмен, ең басты себеп адамдар арасындағы қарым-қатынас. Себебі, қоғамда небір қиыншылықты бастан кешіп, шыныққан тәжірибелі адамдардың өзіне аяқтан шалу мен көре алмаушылық қақпаны құрылып жатқанда, өмірге енді араласып, оң мен солын әлі танымаған жастарды сүріндіру деген қиын емес.

Изард К.Е. атап өткендей, психоаналитиктердің көпшілігі депрессияның маңызды құрамдас бөліктері өзін-өзі құрметтеуді, өзіне деген сенімділікті және өзінің қадір-қасиетін жоғалтуы болып табылады деген пікірде. Депрессия келесі негізгі эмоцияларды қамтиды: қайғы (негізгі эмоциялар), жеккөрушілік, ашулану, қорқыныш, өзін-өзі кінәлау және қысылу. Изард К.Е. айтқандай, ашулану, жеккөрушілік, абыржу адамның өзіне және басқа адамдарға қатысты екені байқалады [5, б.162]. Осындай қамығу, күйзелу салдарының соңы адамды өз-өзіне қол жұмсауға итермелейтіні айтпаса да түсінікті. Демек, суицид жағынан да көш басында неліктен, не себепті тұрғанымызды ескеріп қойған артық болмайды. Өйткені, халқының саны 18 миллионға жуықтаған еліміз үшін барлық тұрғынның 10 пайызынан астамы жан күйзелісіне ұшырауының өзі біраз жайтты аңғартады.

Күйзеліске түскен адамның күйі кететіні анық. Және оның өзге ауруларды қоздыратыны тағы анық. Жүрек жұмысы бұзылып, қан қысымы көтеріледі, ағзаның қорғаныш жүйесі нашарлап, демікпе, бүйрек, тағы басқа ауруларға да соқтыруы ғажап емес. Жазықсыз жаны жараланған жандар жан ауруынан тез құтылып кетсе жақсы. Өйткені, соңғы кездері жүйке ауруына ұшырағандар саны да өсіп бара жатқан көрінеді. Сол себепті, бұған алаңдаушылық білдірген кейбір шет елдерде оны әлеуметтік, ұлттық деңгейдегі мәселе ретінде қарап, мемлекеттік тұрғыда шешімін табудың жолын қарастыра бастаған. Күйзеліс адамның тұтастығының физикалық, психикалық және әлеуметтік компоненттерінің бұзылуын тудыруы мүмкін. Мысалы, адамның өз проблемалары туралы ойланып, абайсызда сүйегін сындырып алуы – физикалық тұтастықтың бұзылуына, ал қатты реніш – психикалық және әлеуметтік зардаптарға әкеледі. Стрестік реакциялар немесе стрестің әсеріне реакциялар физиологиялық, мінез-құлық, когнитивті және эмоциялық болуы мүмкін.

Күйзеліс диагнозын тек дәрігер-психиатр анықтай алады. Бұл ретте ол науқаспен әңгімелесу, оның тіршілік әрекетінің өнімдерін бақылау, талдау (хаттар, өнер туындылары және тағы басқа) және ол құрған ортаны (тұрғын үй, жұмыс орны), жақындары мен қызметкерлері хабарлаған мәліметтерді пайдаланады. Көмекші рөлді арнайы психологиялық тесттер атқара алады, оларды түсіндіруді қолданылатын тест бойынша мамандандырудан өткен психолог жүзеге асыруы тиіс, бірақ диагноз қоюдың соңғы құқығы психиатрға тиесілі.

Ауруды тану әдетте қиын, өйткені науқас басқа профильді дәрігерлерге жүгінеді. Бұл ретте ешқандай ауыр аурулар анықталмайды, ал шамалы және кең таралған ауруларды әдетте қолданылатын дәрі-дәрмектермен емдеу мүмкін емес. Ол кезде пациентті психотерапевтке жібереді, ол сауалнаманың көмегімен диагнозды анықтайды.

Әр түрлі мамандардың мәліметтеріне сәйкес, соңғы уақытта жасырылған депрессияның салмағы шамамен үш есеге артты. Осы жағдайды ескере отырып, жасырын депрессияларды ерте диагностикалау үшін бірқатар емдеу, шығу себептерін зерттеу мен алдын алу шараларын жүзеге асыру өте маңызды [6, б.25].

Осылайша, барлық күйзелістің негізгі себебі физикалық емес ойлау мен сезіну аймағында болады. Медициналық емдеу, психотерапия және релаксация күйзелістің кейбір белгілерін жеңілдетеді, бірақ олар сіздің ойыңызды өзгерте алмайды. Сіздің ойларыңыздың артында одан да тереңірек күйзеліс тудыратын механизм – сенімдер жатыр. Әрине, көп нәрсе қоғам өмірінің рухани және материалдық жақсаруына, оның табиғатпен қатынасына байланысты; көптеген жағдайларда әр түрлі дәрі-дәрмектер және басқа құралдар көмектесе алады. Бірақ, өзін-өзі қорғаудың ең үлкен мүмкіндіктері адамның өзіне байланысты екенін және табиғат біздің денемізге өзін-өзі реттеудің күшті механизмдерін сыйға тартқанын көбісі біле бермейді. Осы тетіктердің мүмкіндіктерін пайдалану қабілеті көңіл күйзелтетін факторлармен күресте үлкен күш болып табылады және бұл дағды әркімнің бойында болуы

керек. Басқаша айтқанда, біздің қиын және күйзелісті өмірімізден туындаған түрлі жағымсыз жағдайлардың құрбаны болғысы келмейтін және бәріне қарамастан өз денсаулығын сақтауға және нығайтуға ұмтылатын әр адам өзін, психикалық және физикалық жағдайын басқаруды үйренуі керек.

Әдебиеттер тізімі:

1. Елбасының «Қазақстан-2050» стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауы. – Астана. – 2012 ж. 14 желтоқсан.
2. Қазақстан Республикасының денсаулық сақтау саласын дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2019 жылғы 26 желтоқсандағы №982 қаулысы. [Электрондық қор]. Кіру тәртібі: <https://adilet.zan.kz/kaz>.
3. Мони́на Г.Б., Раннала Н.В. Тренинг «Ресурсы стрессоустойчиво». – СПб.: Речь. – 2009. – 250с.
4. Табеева Г.Р., Вейн А.М. Фармакотерапия депрессий. // Психиатрия и психофармакотерапия. – 2011. – №1. – 15-18с.
5. Изард К.Э. Психология эмоций. – СПб.: Питер. – 2016.– 464с.
 6. Коротыш А.И., Терещенко Н.Ф. Проблемы маскированной депрессии в современном социуме. // Современные научные исследования и инновации. – 2015. – №4. – 25с.

ӘӨЖ 159.922.72

ОҚЫТУДЫҢ БЕЛСЕНДІ ӘДІСТЕРІН ЖҮЗЕГЕ АСЫРУДА БАСТАУЫШ СЫНЫП МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ ДАЯРЛЫҒЫН ЖЕТІЛДІРУДІҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЖҮЙЕСІН ІСКЕ АСЫРУ НӘТИЖЕЛЕРІ

Ғылыми жетекшісі: Пірәлі Фатима Елубайқызы – магистр, оқытушы
Студент: Мейрқұлова Алтынай Мейрқұлқызы – «Бастауыш оқыту педагогикалық әдістемесі» БББ, 3 курс, БОПӘ-20-3 тобы
«Педагогика» факультеті, «Жалпы педагогика» кафедрасы
Ш.Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты

Андатпа. Мақалада қазіргі мектептің басты мақсаты айқындалып қарастырылған. Сол мақсатқа жету үшін оқытудың белсенді әдістері сабақта тиімді қолданудың маңызы мен тиімділігі туралы жазылған.

Кілт сөздер: индустриалды қоғам, интеграция, оқытудың дәстүрлі репродуктивті, синквейн тәсілі.

Аннотация. В статье определены основные цели современной школы. Активные методы обучения для достижения этой цели написаны о важности и эффективности эффективного использования на уроке.

Ключевые слова: индустриальное общество, интеграция, традиционные репродуктивные, подход синквейн.

Annotation. The article defines the main objectives of the project modern school. To achieve the same goal, active teaching methods are written about the importance and effectiveness of effective use in the classroom.

Key words: industrial society, integration, traditional reproductive training, syncwine approach.

Индустриалды қоғам – индустриализация және модернизация жүзеге асырылған қоғам түрі немесе белгілі бір қоғам.

Интеграция – экон. субъектілерді бөлу, олардың арасындағы байланыстарды бұзып, өзара ынтымақты іс-қимылын жою.

Оқытудың дәстүрлі репродуктивті - Оқытудың дәстүрлі (репродуктивті) технологиялары.

Бұл әдіс студенттерге берілетін білімге, дағдыларға және қабілеттерге негізделген. Мұнда оқушылар репродуктивті деңгейдің білім беру мазмұны мен сапасына бақылау мен баға алады.

Бұл әдіс ежелгі заманнан бері жасалынған және қазір барлық мектептерде өте танымал. Оның негізгі мәні:

Зерттеу, зерттеу-тексеру-тексеру-жаңа нәрселерді бағалау-бұл процесс.

Технология білім беру парадигмасына негізделген, оның негізі студенттерді тек студенттік өмірді жүзеге асыру деңгейінде оқыту болып табылады.

Оның негізгі оқыту әдісі:

- Көрнекіліктермен түсіндіру

- Студенттердің негізгі сабақтары-тыңдау және тоқу

- Оқу кезеңінде мұндай негізгі талаптар қатесіз ретінде қойылады.

Студенттің үлгеріміне қатысты:

Өнер (Көрнекі) - Мағыналар

Дөңгелек (рецепт) - ақпарат

Кім өмірлік дағдыларды қалыптастырған жоқ.

Мұғалімнің дағдылары

Студенттің жұмысының жақсы аудармасын ғана қалыптастыруға болады.

Оқытудың мазмұны, дәстүрлі курстардың әдістері мен формалары тиісті мақсаттар қою арқылы білім беру мен даму мүмкіндігін көрсетеді.

Дәстүрлі білім беру технологияларының мақсаты:

Білім жүйесін, ғылым негіздерін қалыптастыру

Ғылыми дүниетаным қорын қалыптастыру

Әр студенттің әртүрлілігін оқыту

Дәстүрлі оқыту әдістемесінің ерекшеліктері:

Қарапайым студенттерге бейімделу.

Оқу процедураларының тиімділігі.

Тексерудің әмбебаптығы.

Студенттің позициясы:

Студенттер білім беру бағдарламаларының бағынышты объектілері болып табылады.

Оқу процесінде оқушылардың мінезі еленбейді.

Профессор лауазымы:

Мұғалім білмейді, ол қателескенді ұнатпайды.

аудармашы

экспозиция

судья

мантра

"Синквейн". Мұны бес элементтің поэзиясы деп те атайды. Синквейнді жазу ережелері:

1) бірінші жолда тақырып бір сөзбен жазылады (зат есім түрінде).

2) нысанды 2-ші жолға 2 сөзге (2 сын есім түрінде) ауыстырыңыз.

3) 3 сөзден тұратын 3-жолда осы тақырып бойынша әрекеттер (етістіктер, предлогтар) жазылады.

4) 4-жолда 4 сөзден тұратын осы тақырыпқа қатысты сөйлем немесе сөз тіркесі.

5) соңғы жолда объектінің мағынасын сипаттайтын сөздерден тұратын синонимдер (метафоралар) жазылады.

Бүгінгі таңда адамзат жоғары индустриалды және ақпаратқа бағытталған қоғамға қарқынды түрде көшкен сайын жалпы өркениеттің келбеті өзгеруде. Жаһандық бәсекеге қабілеттілікке жету мақсатында белгіленген стратегиялық бағыттар білім беру іс-әрекетінің басымдылықтарын жаңаша құруды талап етуде. Осыған сәйкес, білім беру жүйесін әлемнің ең озық мемлекеттерінің талаптарына және инновациялық даму парадигмасына сай интеграциялау қажет.

Еліміздегі білім беру жүйесіндегі реформалардағы айқындалған жаңа бағыттар болашақ ұрпаққа білім және тәрбиелеуде оларды жаңа қоғам жағдайында өмір сүруге бейімделген нақтылы бір оқыту құралдарын анықтауды мақсат ретінде қарастырады [1].

Бұл қадамдар білім беру мазмұнын, оқытудың әдістері мен тәсілдерін қолданудың жаңа жүйесін құруды ұсынады.

Елбасымыз Н.Ә.Назарбаев: «Білім беру реформасы – Қазақстанның бәсекеге нақтылы қабілеттілігін қамтамасыз етуге мүмкіндік беретін аса маңызды құралдардың бірі» — деген болатын [2].

Сондықтан да, оқушылардың шығармашылық және ақыл-ой қабілеттерін дамытуға, тұтас ғылыми дүниетанымын қалыптастыруға ықпал ететін заманауи әдістерді қалыптастыру қажет. Дәстүрлі педагогикалық әдістер оқушының білік, дағдысын және оқуға деген мотивациялық ұмтылысын қанағаттандыра алмайды.

Н.Ә.Назарбаев өзінің жолдауында «Бізге оқыту әдістемелерін жаңғырту және өңірлік мектеп орталықтарын құра отырып, білім берудің онлайн-жүйелерін белсене дамыту керек болады» — деп атап көрсеткен болатын [3].

Қазіргі мектептің басты мақсаты – әр оқушының қабілетін ашу, бәсекеге қабілетті жеке тұлғаны өмірге дайындау, заманауи білім беру, дағдыларды және қасиеттерді дамыту керек. Бізге таныс дәстүрлі репродуктивті оқыту бұл міндеттерді шешуге мүмкіндік бермейді. Ондай мүмкіндікті алу үшін жаңа педагогикалық технологиялар, оқу процесін ұйымдастыруды қайта қарастырып, тиімді формалары мен белсенді әдістерін қолдану қажет етеді.

Белсенді әдістерді қолдану арқылы мұғалім оқушыны ойлануға, практикалық іс-әрекет дағдыларын дамытуға мүмкіндік жасайды.

Жеке тұлғаның белсенділігі педагогикалық, психологиялық мәселелердің бірі болып табылады. Белсенділіктің басым бөлігі бастауыш сыныпта қалыптасады.

Оқытудың белсенді әдістері – бұл оқу материалдарын игеру үдерісінде оқушылардың ойлау және практикалық іс-әрекетінің белсенділігі мен әртүрлілігін қамтамасыз ететін әдістер жүйесі [4].

Белсенді оқытудың негізгі қағидасы-студенттердің "мен алмаймын", "Мен білмеймін" позицияларын бұғаттау. Бос кеңістік қағидаты бойынша оқушылар еркін қозғалады, топтарға бірге қатысады, тапсырмаларды шешуге және тапсырмаларды орындауға тырысады.

Жаратылыстану ғылымдары бағытында болатын "әлемді тану" саласында оқушылардың ғылыми дүниетанымын оң әдістердің көмегімен дамытуға болады. Себебі әлемді интеграцияланған пән ретінде қабылдау биология, география, химия және экология сияқты пәндердің негіздерін үйретеді. Ғылыми ұғымдармен таныс оқушы қоршаған ортаға деген өзіндік көзқарасын қалыптастырады. "Топтастыру", "миға шабуыл" және т.б. сияқты белсенді әдістерді сабақ кезінде қолдануға болады. Оқушылардың логикалық ойлау дағдыларын дамыту.

Адамның табиғатқа әсері қандай? Жер бетіндегі адамдардың өмірін қалай өзгертуге болады? - Осындай сұрақтар қою арқылы оқушылар шығармашылық ойлау дағдыларын, қысқа уақытта шешім қабылдау қабілетін дамыта алады. Миға шабуыл әдісі студенттерді дайын деректерге тәуелді болмай тәуелсіз, өз ойымен жұмыс істеуге үйретеді. Студенттер бір мәселенің әртүрлі шешімдерін табады және шығармашыл ойлауды үйренеді.

Мәселені зерттеу үшін табиғатта болатын өзгерістер, табиғи құбылыстар (көктемде, жазда, күзде және қыста маусымдық өзгерістер, табиғатты қорғау және т.б.) үлкен маңызға ие.

Жобаны жазу кезінде студенттер тақырыпқа қатысты фактілер мен дәлелдерді іздейді. Тапсырмаларды орындау барысында оқушыларға ақпаратты жүйелеу және талдау, фактілерді, құбылыстарды жалпылау және қорытынды жасау мүмкіндігі қажет. Дүниетаным сабақтарында оқушылар Адам, Табиғат және қоғам арасындағы интегративті байланыстарды, сондай-ақ табиғат үйлесімін қарастырады. Қоршаған ортада болатын әртүрлі құбылыстарды бастан кешіру арқылы олардың танымдық қабілеттері артады. Әлемді тану процесінде оқушылардың алғашқы зерттеу әрекеттері қалыптасады.

Осындай жұмыс түрлері оқушының зерттеушілік мүмкіндіктерін ашуға көмектеседі. Сабақ барысында әртүрлі әдістерді қолдану дидактикалық принциптерді дамытуға және әдістемелік тәжірибені жетілдіруге ықпал етеді.

Тапсырманы қазақ тілінде тексерген кезде "ақиқат, өтірік" әдісін қолдануға болады. Топ оқушыларына қағаздан кесілген қызыл және жасыл қағаз таратылады. Мысалы, "дыбыстар дауыссыз және дауыссыз дыбыстарға бөлінеді. Дауыссыз дыбыстар-Үнді дауыссыздары." Белгілі бір сөйлемді айтқан кезде студенттер сізге жасыл қағазды, егер бұл рас болса, қызыл қағазды, егер ол өтірік болса, көрсетуі керек. Бұл әдіс оқушының жылдам болуын талап етеді.

"Жалғастыру" әдісі тапсырманың орындалуын тексеру үшін ең тиімді әдістердің бірі болып табылады. Оларды ұйымдастыру үшін студенттерге сөйлемнің басталуымен парақшалар таратылады, содан кейін олар сөйлемді жалғастыра отырып аяқтайды. Сондықтан олар мәтіннің мазмұнын өздері шығарады, оған бүкіл оқушы қатысады.

"Шығармашылық шеберхана" әдістемесі оқушылардың шығармашылық дағдыларын дамытуға көмектеседі. Сабақ барысында оқушылар мәтіннің мазмұнына сәйкес иллюстрациялық иллюстрациялар дайындайды. Ол сонымен қатар эссе, өлең және қысқа әңгімелер жазады. Студенттердің шығармашылық қызметінің нәтижесінде ауқымды жұмыстар жасалуда. Белсенді оқу қызметі оқытудың мотивациясына, мақсатына, шарттары мен нәтижелеріне негізделген. "Кірістіру", "миға шабуыл", "топтық талқылау", "Блум мәселесі", "кластерлеу", "синхрондау", "рөлдік ойын", "Шатастырылған логикалық тізбек" және т.б. тақырыпқа деген қызығушылықты ояту сияқты белсенді әдістер. "Кірістіру" әдісі аналитикалық ойлауды дамытады және тақырыпты толық игеруге мүмкіндік береді. Бұл әдісті қазақ тілі және әлемдік зерттеулер курстарында қолдануға болады. Тактильді оқыту жүйесіне сәйкес ақпарат таным тұжырымдамасын қалыптастырады. Деректерді жанасу арқылы жинаңыз, талдаңыз және бағалаңыз, сонымен қатар NYE материалдарымен танысыңыз.

Кластерлік құрастыру-ең кең таралған әдістердің бірі. Жаңа тақырыптарды болжаңыз, танысуды, жазуды және салыстыруды ұмытпаңыз. Топта жұмыс істей отырып, студенттер еркін ойлауға мүмкіндік алады. Кластерлер сабақтың барлық кезеңдерінде қол жетімді. Бұл материалды ұйымдастыруға көмектеседі.

Белсенді әдістердің бірі — «Үштік әдіс». Қазақ тілі сабағында оқушылардың оқылым, айтылым, тыңдалым дағдылары қалыптасады. Оқушылар бірнеше жұптарға бөлінеді. Бірінші оқушы мәтінді оқиды немесе мазмұндайды, екінші оқушы тындайды, үшінші оқушы керек жерлерін түртіп алады, кейін өз пікірін айтады. Бұл әдіс оқушылардың мәтінмен жұмыс жасау шеберлігін дамытады.

Білім беру практикасындағы ақпараттың жағымды және жағымсыз жақтарын анықтау үшін "SWOT-талдау" әдісі жиі қолданылады. Мысалы, дүниетаным сабақтарында табиғи құбылыстарды зерттеу барысында табиғат пен экологияда бар жағдайлардың адам өміріне оң және теріс әсерін анықтауға болады. Бұл әдісті қолдану барысында мәселенің жағымды және жағымсыз жақтарының сипаттамалары, сондай-ақ қауіп туралы дәлелдер мен дәлелдер келтірілген. Біз табиғатта және экожүйелерде кездесетін күнделікті мәселелерді анықтаймыз және осы мәселелердің шешімдерін ұсынамыз. Салыстырмалы талдау арқылы табиғи

құбылыстарға байланысты әртүрлі фактілер анықталады. Теория мен практиканың үйлесімі арқылы өмірлік дағдылар қалыптасты.

Жаңа курсты қайталау кезеңінде Синквин жасау маңызды. Студенттер пән бойынша қысқаша ақпарат береді. Синквин жинағы оқушылардың қарым-қатынас дағдыларын анықтайды.

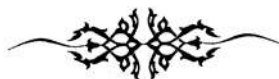
Оқыту процесінде мұғалім мен оқушы арасындағы қарым-қатынас гуманитарлық педагогика принциптеріне негізделген. Алайда мұғалімдер оқу бағдарламасының негізгі ұйымдастырушылары болып табылады.

- Оқушы пассивті тыңдаушы емес, сұрақтар қояды, өз идеяларын, шешімдерін ұсынады, яғни, ол оқу қызметінің субъектісі болады;
- тақырыптар, мәселелер бірлесіп талқылау барысында қалыптасады;
- мұғалім сабақ кезеңдерін өзгерте алады;
- оқытуда демократиялық стиль қолданылады;
- шығармашылық тапсырмалар беріледі [4].

Қорыта келе сыныпта белсенді әдістерді тиімді пайдалану оқушының танымдық белсенділігін арттыруға, өзін-өзі тәрбиелеуге, шығармашылық қабілеттерін қалыптастыруға ықпал етеді. Студенттер өз пікірлерін еркін және ашық айтады, Бір-бірін тыңдауға үйренеді және командада ынтымақтастық атмосферасын қалыптастырады.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Бөрібекова, Ф.Б. Қазіргі заманғы педагогикалық технологиялар [Мәтін]: Оқулық / Ф.Б. Бөрібекова, Н.Ж. Жанатбекова.- Алматы: ЖШС РПБК Дәуір, 2014.- 360 б..
2. Мухаметжанова, А.О.Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерін педагогикалық технологияларды пайдалануға даярлау [Мәтін]: Ғылыми / А.О. Мухаметжанова.- Қарағанды: "Medet Group", 2019.- 184б.
3. Мухаметжанова, А.О.Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерін педагогикалық технологияларды пайдалануға даярлау [Мәтін]: Ғылыми / А.О. Мухаметжанова.- Қарағанды: "Medet Group", 2019.- 184б.
4. Садвакасова, З.М. Досуг: современные формы в воспитательном процессе [Текст]: Оқу-әдістемелік құрал / З.М. Садвакасова.- Алматы: Ұлттық Университет, 2018.- 76 стр.
5. А.М.Малофеева Использование активных методов на уроках в начальной школе <https://nsportal.ru/nachalnaya>

ӘОЖ 82.09.

М.ӘУЕЗОВ ДРАМАТУРГИЯСЫНДАҒЫ ТАРТЫС

Ғылыми жетекшісі: Беркенова Рабиға Ағабекқызы-фол.ғыл,канд.

Студент: Чкал Рабиға Мұхитқызы

«Қазақ тілі мен әдебиеті» мамандығы, 1 курс, Қт 22-1 тобы

«Педагогика» факультеті, «Қазақ тілі мен әдебиеті» кафедрасы

Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты

Аңдатпа. Мақалада М.Әуезовтің драматургия саласындағы трагедиялық образдарды сомдаудағы өзіндік қолтаңбасы мен шығармашылық шеберлігін жан-жақты қарастыру маңызды және өзекті мәселесі болып табылады. М.Әуезовтің есімі қалың жұртшылыққа кеменгер жазушы, ғұлама ғалым, дарынды педагог-ұстаз, талантты драматург, белгілі қоғам қайраткері ретінде әйгілі. Жазушының драматургтік және ғылыми-педагогтік қызметіне арналған іргелі монографиялық зерттеулерден бастап, әр жылдары жарық көрген еңбектері жан-жақты талданған.

Кілтті сөздер: драматургия, ғалым, педагог, монография, поэзия, роман, тартыс, трагедия, драма, драматург, тарихи принцип, ұлттық идея, пьеса, сахна, эпизод.

Аннотация. В статье важным и актуальным является всестороннее рассмотрение авторского мастерства и творческого мастерства М. Ауэзова в изображении трагических образов в области драматургии. Имя М. Ауэзова известно широкой публике как гениальный писатель, ученый, талантливый педагог-педагог, талантливый драматург, известный общественный деятель. Начиная с фундаментальных монографических исследований, посвященных драматургической и научно-педагогической деятельности писателя, всесторонне проанализированы его труды, изданные в разные годы.

Ключевые слова: драматургия, ученый, педагог, монография, поэзия, роман, спор, трагедия, драма, драматург, исторический принцип, национальная идея, пьеса, сцена, эпизод.

Abstract. In the article, it is important and relevant to comprehensively consider the author's skill and creative skill of M. Auezov in depicting tragic images in the field of dramaturgy. The name of M. Auezov is known to the general public as a brilliant writer, scientist, talented teacher, talented playwright, famous public figure. Starting with the fundamental monographic studies devoted to the dramaturgical and scientific-pedagogical activities of the writer, his works published in different years are comprehensively analyzed.

Keywords: dramaturgy, scientist, teacher, monograph, poetry, novel, dispute, tragedy, drama, playwright, historical principle, national idea, play, scene, episode.

Әдеби шығарма – белгілі дәуірдегі қоғамдық шындықтың сәулесі. Әр дәуірдің өз шындығы бар. Бұлар бірін-бірі қайталамайды. Олай болса, әр дәуірдің шындығын бейнелеген шығармалар да бірін-бірі қайталамайды: тектері мен түрлері ұқсас болғанымен, Шекспир трагедиясы Мүсірепов жазған трагедиядан, Бальзак романы Әуезов романынан, Абай поэзиясы Жансүгіров поэзиясынан өзге екені даусыз. Мұны тарихи принцип тұрғысынан қарағанда аңғарамыз. Міне, осы өзгешеліктерді ажырату әрекетінің өзі жанр мәселесін тарихи тұрғыдан толғауға әкеледі.

Әдеби даму да ағысты өзен сияқты: шымырлап өнген қайнар көзі, яки мөлдір бастауы, оған жалғас толқынды арнасы, одан әрі құяр сағасы бар. Халық өмірінің өзі, оның тарихи тағдырлары, оқиғалар мен құбылыстар, қайшылықтар мен тартыстар, қоғамдық қарым-қатынастар мен қарама-қайшылықтар, адамның рухани бітімі, моральдық кескіні, қысқасы, ақиқат шындықтың алуан-алуан саласы әдебиеттің тегін туғызып, қалыптастырады. Ендеше, қандай да болсын әдебиеттің тегі, тектің түрлері – ақиқат шындықтың өз қажетінен туған «арналы тасқындар» екені даусыз.

Драматургия жанрларының ішінде өмірге айрықша жақын түрі трагедия болып табылады. Өйткені бұл формада тіршіліктің сан алуан қайшылықтары, ғаламат тартыстар, құштарлықтар мен сезімдер шайқасы, ойлар мен идеялар қақтығысы ерекше зор пафоспен, әрі реалистік тереңдікпен бейнеленеді.

Классикалық әдебиеттегі трагедияларда дара тұлғаның элеуметтік-қоғамдық қайшылықтармен кереғар қайшы келуі, бітіспес күреске түсуі көрсетілген. Драма қаһармандары сұм заманның қатігез әдеттерімен шайқаста опат болады; олардың алдарында тас қамалдай неше түрлі кедергілер, асу бермес тосқауылдар тұрады; трагедия асқақ рухты қайсар жанның алапат күресін суреттейді. Трагедия қаһарманы теңіздей сұрапыл тебіреніс құшағында; ол өз ішіне терең бойлайды; қайғылы, азапты хал кешеді; жолындағы кедергілермен, қарсыластарымен қаймықпай күреседі.

Трагедиялық шығарманы оқыған, яки сахнадан көрген адам орасан зор тебіреніске түсіп, сан алуан ойға қалып, кейіпкер қайғысын бөлісіп, бір алуан сезім толқынына бөленіп, ой құшағына енеді. Бұл идеялық-эстетикалық әсер ету ерекшелігін Аристотель – жан ашу, қорқыныш һәм қуаныш сәттерінің шарпысуынан туған ерекше күй деп атайды. Дәлірек айтқанда, көрерменді қаһарман қайғы-азабын бөлісу, оның ауыр тағдырынан шошыну және күнәдан құтылып, тазару сезімдері билеп, ол өзі сол халдерді бастан кешкендей, өзі өліп-тірілгендей болып толқымақ.

Драматургияның қаһарлы тартыстар мен адасулар шайқасы – қат-қабат өмірдің объективті қайшылықтарын терең образдар арқылы ашып, зор айқастар, үлкен күрестерді бастан өткеріп, шындыққа жету жолында опат болатын күрделі тұлғаның қайғы-шері, мұң-ызасы эмоциялық-эстетикалық ғаламат әсермен оқырманға немесе көрерменге берілетін, болмыстың сұрапыл шындықтарын айқара ашып, қопара бейнелейтін іргелі жанры. Әрине, қалыпты өмірдің өзіндік тілек, талап, шарттары мен тарихи, трагедиялық тұлғаның мақсаты арасындағы күрес конфликт, тартыс атаулының әр қоғамда, әр дәуірде, әр әлеуметтік, ұлттық ортада сан алуан форма, көрінісін тудыруы – объективті заңдылық.

М.Әуезов – қазақ драматургиясының іргетасын қалаушы. Ол дүниежүзілік драматургияның асыл үлгілерін оқып, аудару арқылы шеберлік мектебінен өтті. Мұның үстіне Мұхтар Әуезов трагедияның европалық үлгісіне өзгеше ұлттық бояу, нақыш қосты. Қазақтың ежелгі әдебиетіндегі драматургияға жақын үлгілерді (айтыс, беташар, жар-жар, шешендік дауы) жаңашылдықпен пайдалана білді.

М.Әуезовтің есімі қалың жұртшылыққа кемеңгер жазушы, ғұлама ғалым, дарынды педагог-ұстаз, талантты драматург, белгілі қоғам қайраткері ретінде әйгілі. Оның осындай жан-жақты жазушылық, драматургтік және ғылыми-педагогтік қызметіне арналған іргелі монографиялық зерттеулерден бастап, әр жылдары жарық көрген еңбектерінің саны өте мол. М.Әуезовтің ұшан-теңіз әдеби, ғылыми мұрасын зерттегендер М.Қаратаев [1], З.Қабдолов [2], З.Ахметов[3], М.Мырзахметов[4], Р.Нұрғалиев[5], Р.Бердібаев[6], Ә.Тәжібаев[7], және т.б.

М.Әуезовтің драматургия саласындағы трагедиялық образдарды сомдаудағы өзіндік қолтаңбасы мен шығармашылық шеберлігін жан-жақты қарастыру баяндамамыздың маңызды және өзекті мәселесі болып табылады.

Драматургия мәселесін қозғағандардың барлығы, бәрінен бұрын, оның қиындығын айтады. Мұнда үлкен себеп бар. Өзге жанрлардай емес, драматургияда шарттылық көп. Алдымен, драмалық шығармаға көлем жағынан шек қойылады. Қандай пьеса болсын, жетпіс-сексен беттен аспауы шарт.

Рас, бұдан екі жарым мың жыл бұрын Эллада елінде туған трагедия Дионис театрында бірқыдыру ұзақ ойналған; гректерден Римге ауысқан комедияларды да жұрт ұзағырақ көрген; ал Орта ғасыр тұсында мистерия атанып, Батыс Европа елдеріне кең тараған шіркеу драмалары тәулігіне сегіз сағаттан ойналып, кем дегенде үш күнге, тіпті он, жиырма, отыз күнге дейін созылатын болған. Бірақ мұның барлығының себебі бар және мұның бәрі – тарих. Бүгінде екі жарым, үш сағаттан аса жүретін пьесаны жұрт аса құмартып қарамайды. Сондықтан ең көп перделі пьесалардың көлемі де белгілі мөлшерден аспайды; драматург барлық шындық пен образды сол белгіленген мөлшерге қалай да сыйғызуы тиіс.

Екіншіден, драматургиялық шығарма тек қана қатысушылардың сөзінен құралады. Шындық пен образ тек қана диалог пен монологқа негізделген. Сахнада сөйлейтін тек персонаж ғана; автор сахна сыртында, залда қалады. Автор үнсіз, тілсіз; қай сөзді қалай айту керек екенін режиссер мен актерге жақшада жай көрсеткені болмаса, дәл спектакль үстінде автор дәрменсіз; әр қаһарманның не айтып қойғанын немесе неге олай дегенін түсіндіріп, залда отырған әр көрерменге жеткізу автор қолынан келмейді.

Демек, драмадағы ең басты, ең шешуші, ең негізгі нәрсе – тіл. Пьесаның күші де, әлсіздігі де тілде; пьесадағы әр сөз мірдің оғындай өткір, көздеген жерге дір етіп тиердей дәл, көкейге саулап құйылардай таза, мөлдір, санаға мықтап дарығандай мағыналы, мәнді болып келуге тиіс. Драма тілі тұжырымды, қысқа, түйінді болады. Өйткені романда бір бетке суреттелетін шындық пен суретті пьесада бір ауыз сөзбен беру қажет. Ал әр сөз, әр сөйлем шындықты ғана емес, сол сөзді айтқан кейіпкердің мінезін аңғартуы керек; Әр адамның сөзі өзін танытуы шарт. Бомаршеден Треновка дейінгі ірі драматургтардың бәрі пьесадағы әр сөзді алдымен өздері ойша жасаған геройлар аузынан естіп қана қағазға түсіргендерін айтуы тегін емес. Міне, осындай, шығарманың тек қана кейіпкер сөзіне құрылуы – драматургиядағы екінші қиындық.

Үшіншіден, *драма* деген терминнің мағынасы қимыл екенін тегін деуге тағы болмайды, қимыл, әрекет жоқ жерде драматургиялық шығарма да жоқ. Тартыс атаулының ең бір шиеленіскен, шым-шытырық, күрделі түрі пьесада жатады. Арқауында аса маңызды, қатал, қиын қақтығыстар жатпаған пьеса – пьеса емес. Қаһарман сахнаға шығысымен дереу іске, әрекетке көшуі қажет. Сырғып перде ашылысымен, сахнада бірін-бірі ауыстырған суреттер, эпизодтар, оқиғалар тұтасып, дами бастауы шарт және әрбір эпизод тек қана қажеттіліктен туған қалаулы, қастерлі құбылыс болуы керек. Мәнсіз, мағынасыз көрініспен көрермен көңілін аудару қиын. Осылардың бәрі сахнада өмірдің өзекті шындығын жинақтау үшін қажет және осылардың бәрін драматургтың жазуында жетпіс-сексен бет көлеміне, актердің ойнауында екі-үш сағат аясына қалай да сыйғызу шарт. Көрерменнің сана-сезімін бірнеше сағат баурап, көзін сахнаға қадалтар қарекет табу, оның жан дүниесін тебіреніске түсірер қақтығыс табу – қиынның қиыны. Драмаға шымыр шиеленіс, шиыршық атқан тартыс табу, яки драманы драматизмге жеткізу – үшінші қиындық.

Драмадағы ең шешуші нәрсе – тартыс.

Драмалық шығармаға тән басты шарттың бірі тартыс десек, мұндағы тартыс қоғам өміріндегі саяси жағдайдан туды.

Трагедиялық драматургияның қаһарлы тартыстар мен адасулар шайқасы – қат-қабат өмірдің объективті қайшылықтарын терең образдар арқылы ашып, зор айқастар, үлкен күрестерді бастан өткеріп, шындыққа жету жолында опат болатын күрделі тұлғаның қайғы-шері, мұң-ызасы эмоциялық-эстетикалық ғаламат әсермен оқырманға немесе көрерменге берілетін, болмыстың сұрапыл шындықтарын айқара ашып, қопара бейнелейтін іргелі жанры. Әрине, қалыпты өмірдің өзіндік тілек, талап, шарттары мен тарихи, трагедиялық тұлғаның мақсаты арасындағы күрес конфликт, тартыс атаулының әр қоғамда, әр дәуірде, әр әлеуметтік, ұлттық ортада сан алуан форма, көрінісін тудыруы – объективті заңдылық. Трагедиялық тартыстар мен адасулар табиғатын, эстетикалық-эмоциялық әсер ерекшелігін, сюжеттік, материал мен көркемдік-композициялық құралдар жүйесін, тақырыптық-идеялық нысананы ескере отырып, қазақ трагедиясы бірнеше салаларға бөліп қарастырылып жүр: 1) эпикалық трагедия; 2) тарихи трагедия; 3) адамгершілік-тұрмыстық трагедия [8, 12 б.].

М.Әуезовтің «Ақан – Зайра» пьесасы әр кездегі тарихи тақырыпта жазған шығармалар арасында лайықты орны бар, көркемдік жағынан суреткер талантының жаңа қырларын көрсеткен елеулі туынды екені айтылды. Екінші бөлімде сонымен қатар «Хан Кене», «Түнгі сарын» пьесаларының екі түрлі нұсқасы және орыс тіліне жолма-жол аудармасы өзара салыстыра отырып қарастырылды.

Әдебиет тарихынан орын алатын әрбір көркем шығарманың өмірге келу сыры бар. Оны жазушының ішкі ойымен, алға қойған жоспары, өзіндік өсу жолымен бірге қарастырылған кезде бұл жөнінде толық мәлімет алуға болады. «Хан Кене» драмасы өзінің елдік, тарихи, ұлттық мәселелерді қарастыруы жағынан М.Әуезовтің «Еңлік кебек», «Қарагөз», «Бәйбіше тоқал» трагедияларымен бірге, «Қараш-қараш», «Қилы заман» повесіндегі көрініс тапқан көркемдік идеялармен өзектес деуге болады.

Ұлы Отан соғысы жылдары патриоттық тақырыпқа жазылған «Қарақыпшақ Қобыланды» пьесасы негізінен қазақтың батырлық эпосының сюжетінен түзілген. Бұл да халықтың белгілі эпикалық дастанын драмаға айналдырған кең тынысты сахналық шығарма. Оның барлық кейіпкерлері сол эпостың өзінен алынған. Пьесадағы айырмашылық - әрбір кейіпкерге белгілі бір идеялық-көркемдік міндет жүктелген. Драматургия талабына сай ол образдар бір жағынан шоғырлана, екіншіден, даралана түскен. Солай дегенмен, эпостың тарихи әуені, сол кездің рухы, халық ерекшеліктерінің көріністері пьесада жеткілікті сақталған.

Халықтың сарқылмас бай мұрасын, оның тілін шығармашылық жолмен кеңінен игеру принципі автордың революциялық тақырыпқа жазылған шығармаларынан да байқалады. Бұған «Түнгі сарын» пьесасы айқын дәлел. Ондағы кейіпкерлердің, әсіресе көтерілісті

бастаушылардың сөздері халықтық сөз өнеріндегі терең, метафораға бай, өте өткір әрі қаһарлы естілетін ұлттық сөздер болып келеді [9, 184 б.].

М.Әуезовтің творчествосында да, қазақ әдебиеті тарихында да айрықша орын алған «Еңлік-Кебек» пьесасының тақырыбы, образдары, идеясы аса қызықты мәселе. «Бәйбіше-тоқал» пьесасында Әуезов бір отбасы ауқымындағы трагедияны күні өтіп бара жатқан заман трагедиясы ретінде суреттеді.

Мұхтар Әуезовтың драмалық шығармалары – қазақ өнерінің ұлттық сипатын айрықша терең танытатын ғажап құбылыс. Ғасырлар бойы өнерпаздардың мың сан ұрпағы жасаған шебер де әсем өрнектер, әуез-сарындар, мотив-идеялар, ауыз әдебиетінің мол қазынасы, жазба әдебиеттегі жауһарлар ұлы қаламгер шығармаларына нәр беріп, оның әлем мәдениетіне құнарлы, арналы өзен болып құйылуына жағдай жасады.

Кемеңгер ұлы жазушы, талантты драматург қазақ халқының әлемдік мәні бар асыл туындылар бере алатындығын алғаш рет жария еткен, оның туындылары – әдебиеттің алтын қазынасындағы інжу-маржандар, күллі дүние халқының эстетикалық байлығына айналған рухани дәулет.

Мұхтар Әуезов трагедиялары – қазақ әдебиетінің алтын жамбыдай қымбат, асыл шығармалары, олар – қазақ халқының ұлттық мақтанышы.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қаратаев М. Таңдамалы шығармалары. Үш томдық. – Алматы. 1974. – 499 бет.
2. Қабдолов З. Сөз өнері. Таңдамалы шығармалар. II том. – Алматы., 2003. – 364 б.
3. Ахметов З. Уақыт және әдебиет. – Алматы, 1962. – 257 б.
4. Мырзахметов М. М. Әуезов дәрістерінің дерек көзі. – Алматы., 1999.
5. Нұрғали Р. Әуезов және Алаш. – Алматы., 1997. – 425б.
6. Бердібаев Р. Дәстүр тағылымы. – Алматы., 1979. – 326 б.
7. Тәжібаев Ә. Қазақ драматургиясының дамуы және қалыптасуы. – Алматы., 1971. 416 – бет.
8. Жанпейісов Е. Қазақ прозасының тілі. – Алматы., 1978. – 367 б.
9. Нұрқатов А. М. Әуезов творчествосы. – Алматы., 1964. – 238 б.

УДК 641.5

СЫПЫРАСЫ БАРДЫҢ - БІРЫСЫ БАР

Пернебай Жадыра, Аханова Нұрайым

6B01404-«Кәсіптік оқыту» білім беру бағдарламасының 3-курс студенттері

Жетекшісі: аға оқытушы Сарсембаева Меруерт Сейдалиевна

«Шығармашылық мамандықтар» факультеті

«Бастапқы әскери дайындық және шығармашылық мамандықтар» кафедрасы

Шерхан Мұратаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты

Аңдатпа. Сыпыра байлық пен молшылықтың нышаны саналғандықтан, мол дәулетке ие болып отыр деген мағынада «сыпыраның ішінде отыр», «қойдың сыпырасы» екен деген мағынада бағалау мәніндегі фразеологизмдер қалыптасқан. Ұн елегенде, қамыр жайғанда астына салатын осынау ақ тері жайманы сыпыра деп атаған екен. Әдетте сыпыраны иленген қой-ешкінің тұтас терісінен жасайды. Ол үшін сойылған малдың терісін алдымен жүнін ішіне қаратып орап, жылы жерге қояды. Бір-екі күн тұрған терінің жүні өздігінен жидіп түседі. Жидіген тықыр терінің иін қандыру үшін айран немесе айранның сарысуына қарабидай ұнын қосып дайындаған игер орайды.

Кілт сөздер: Ақ жайма, жидіген тықыр тері, күйбең, иленген қой-ешкінің тұтас терісі.

Аннотация. Сыпыра считается символом богатства и изобилия, то в смысле, что сыпыра - это «подметание овец», сформированы фразеологизмы оценочного значения. При просеивании муки, при раскатывании теста под нее кладут эту белокую простыню. Сметану обычно делают из целой шкуры дубленой овцы-козы. Для этого шкуру убитого животного сначала оборачивают шерстью внутрь и помещают в теплое место. мех, который пролежал день или два, сам по себе становится жидким. Для придания упругости ягодной коже заворачивают в кефир или сыворотку кефира с добавлением карабидайской муки.

Ключевые слова: Простыня, потрепанная шкура, потрепанная, дубленая овечья и козья шкура.

Annotation. Since sweeping is considered a symbol of wealth and abundance, then in the connection that sweeping is "sweeping", in the connection that sweeping is "sweeping sheep", a phraseology of evaluative meaning is formed. When sifting flour, when rolling out the dough, do not put this white sheet under it. Sour cream is usually made from the whole skin of a tanned sheep-goat. To do this, the skin of the killed living principle is wrapped with wool inside and placed in a warm place. The fur that has passed a day or two becomes liquid by itself. To make a profit, berry skin is wrapped in kefir or kefir serum with the addition of Karabidai flour.

Key words: white sheet, zharygyn tıkrı skin, husk, tanned sheep-goat whole skin.

Дәстүрлі қазақы ортада қоғам, адам және қоршаған табиғи ортаның арасындағы тереңге кеткен сан-салалы қатынас уақыт озған сайын кейін қалып бара жатқаны жасырын емес. Кейбір этнографиялық атаулар мен ұғымдар қолданыстан алыстаған сайын ұмытылып, көнеріп те қалды. Десе де соның кейбірін жаңартып, жаңғыртып кәдемізге асыра алсақ қой деп кейде қиялға ерік береміз.

Соңғы жылдары ұмытылып бара жатқан тұрмыстық бұйымдардың кейбірі қайтадан жаңартылып, көпшілікке ұсынылып жүр. Бұл ретте көнер шеберлерінің еңбегі ерен. Алайда қолданыстан шыққан кейбір бұйымдардың этнографиялық атаулары да ұмытылады екен. Мәселен, сыпыра.

Жуырда Кунсткамера қорындағы фотосуреттерді парақтап отырып, мына бір көрініс назарымды аударды. Ақ шаршасын басына тарта салып, қос білегін түрініп, нан қарудың қамына кіріскен қазақ әйелінің пеш қасындағы күйбеңі фотограф объективіне ілінген екен. Фотосурет 1950 жылы Шу ауданына қарасты Белбасар ауылында түсірілген. «Нан пісіріп отырған қазақ әйел» деп көрсетілген. Анықтап зер салсаңыз нан жаятын тақтайдың астында ағараңдап жатқан әлдебір ақ матаны аңғарасыз. Бір қарағанда елеусіз көрінетін төселген жайма тегін жатқан жоқ, оның өзінің лайықты атауы, белгілі бір қызметі бар. Яғни ұн елегенде, қамыр жайғанда астына салатын осынау ақ тері жайманы сыпыра деп атаған екен. Әдетте сыпыраны иленген қой-ешкінің тұтас терісінен жасайды. Ол үшін сойылған малдың терісін алдымен жүнін ішіне қаратып орап, жылы жерге қояды. Бір-екі күн тұрған терінің жүні өздігінен жидіп түседі. Жидіген тықыр терінің иін қандыру үшін айран немесе айранның сарысуына карабидай ұнын қосып дайындаған игер орайды. Әрине, шаруаға дағдыланған халық арасында тері жұмсақ болуы үшін теріні жидітудің сан түрлі тәсілі де қолданылатыны сөзсіз. Бірақ замана тынысына, шаруа ыңғайына орай қиыншылығы басым мұндай жайманы қазір ешкім жасамайды, оның орнына бірнеше қабат матадан тігілген кенепті жая салған оңай екені рас. Мұндай көне жәдігерлер тек музейлерден, содан соң осындай ескі фотосуреттерден ілеуде бір ұшырасып қалуы мүмкін.

Нан жабу, бауырсақ пісіру немесе асылып жатқан еттің жаймасын дайындау үшін алдымен осы сыпыраны жаяды. Қамырды илеп, бірнеше зуала дайындағаннан кейін сыпыраның үстіне нантақтайды қойып, оқтаумен ыспалап бөлек-бөлек жайып шығады.

Сыпыра халық түсінігінде дастарқан тәрізді береке, молшылық әкелетін, отбасының ынтымағын жарастыратын қасиетті бұйым саналған. Сондықтан сыпыраны теріс бүктеме деген ырым сөз де сақталған. Нан жайылып болған соң, сыпыраның ішіне аздап ұн мен ашытқы қалдырып, алдымен ішкі жағын беттестіре екі бүктеп, кейін екі жақ шетін теңестіре қайырып, ортасына қарай теңдей бүктеп, жоғарыға қойған.

Сыпыра байлық пен молшылықтың нышаны саналғандықтан, мол дәулетке ие болып отыр деген мағынада «сыпыраның ішінде отыр», «қойдың сыпырасы» екен деген мағынада бағалау мәніндегі фразеологизмдер қалыптасқан. Мұндай бейнелі сөздерді өзге де түркі халықтарынан кездестіруге болады, мәселен, қырғыз тілінде «қудайдың супурасы» деген сөз «оты мол жер» дегенді білдіреді екен. Одан бөлек, біз сыпыра сөзін XIV ғасырда Тоқтамыс пен Едігенің тұсында өмір сүрген Сыпыра жыраудың ныспысымен байланыстыра есіткен едік. Жыраудың есімі «Ер Тарғын», «Телағыс», «Құбағұл» сынды бірталай батырлар жырында аталады. Сыпыра жырау шығармашылығы көптеген түркі халықтарының әдебиетінде ел бірлігінің ұраншысы, данагөй абыз ретінде көрініс береді.

Қамырға арналған ақ жайма

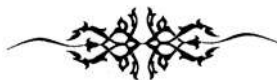
Интернеттегі ашық энциклопедия мәліметтеріне сүйенсек, сыпыра — ұннан түрлі тағам әзірлеген кезде пайдаланатын жайма. Оны бұрын әжелеріміз ұн елеп, қамыр илегенде қолданған.

Расында, қазақ дастарқанында ұннан жасалатын тағам түрі өте көп. Сондықтан да болар, халық түсінігінде сыпыра дастарқан тәрізді береке, молшылық әкелетін, отбасының ынтымағын жарастыратын қасиетті бұйым саналған.

Шынымен де, қазіргі уақытта келіншектер ет қайнатып, оның сорпасына салатын нанын қоярға жер таппай қиналып жатады. Бұрыннан біздің қазақ тұрмысында бар, бірақ ұмытыла бастаған асүй құралы — сыпыраны заманға сай етіп жасап шығарылды.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Н.Менщикова, Сабан талынан жасалған көркем бұйымдар: Оқу әдістемелік құрал. – Астана: Фолиант, 2013. - 152бет.
2. <https://egemen.kz/article/254648-sypyra-sozinih-maghynasy-qanday>
3. Қ.Әмірғазин, Қазақ қолөнері. – Алматы: «Дайк-Пресс», 2004. – 162б.
4. Б.К.Байжігітов, Қазақтың қолөнері тарихы: Сәндік қолданбалы өнер және халықтық кәсіпшілік: Арнайы жоғары кәсіби білім беретін оқу орындарына арналған оқу құралы. – Алматы, 2012 – 265бет.
5. <https://kazakh.academic.ru/15808/%D1%81%D1%8B%D0%BF%D1%8B%D1%80%D0%B0>

ӘОЖ 82.09.

ҚАЗІРГІ БАЛАЛАР ДРАМАТУРГИЯСЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Ғылыми жетекшісі: Беркенова Рабиға Ағабекқызы-ф.ғ.к.

Студент: Махамбед Аяжан Мұхтарқызы

«Қазақ тілі мен әдебиеті» мамандығы, 1 курс, Қт 22-1 тобы

«Педагогика» факультеті, «Қазақтілі мен әдебиеті» кафедрасы

Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты

Аңдатпа. Мақалада балалар драматургиясының зерттелу тарихы туралы жан-жақты қарастырылған. Балаларға арналған драмалық шығармаларды талдау барысында балалар драматургиясының өзіндік ерекшеліктері талданған.

Кілтті сөздер: драматургия, педагог, пьеса, характер, диалог, образ, патриотизм, идея.

Аннотация. В статье подробно рассматривается история изучения детской драматургии. В ходе анализа детских драматических произведений были проанализированы специфические особенности детской драматургии.

Ключевые слова: драматургия, педагог, пьеса, характер, диалог, образ, патриотизм, идея.

Abstract. The article discusses in detail the history of the study of children's drama. During the analysis of children's dramatic works, the specific features of children's dramaturgy were analyzed.

Keywords: drama, teacher, play, character, dialogue, image, patriotism, idea.

Балалар драматургиясын сөз еткенде, әрине оның бүкіл советтік драматургиядан бөліп алып қарауға болмайды. Өйткені, бүкіл совет әдебиеті сияқты балаларға арналған пьесалардың да негізгі мақсаты – совет адамдарының асыл қасиеттерін, рухани байлығын бейнелеу, Отанымыздың қуаттылығы мен ұлылығын мадақтау, жастарды соған баулып тәрбиелеу, не болмаса өмірімізде кездесетін ескілік атаулының барлығынан, жиренішті мінезден, арамдық пиғылдан әлі арыла алмай жүрген адамдардың теріс қылықтарын мейлінше әшкерелеп, одан жастарды бездіру, аулақтату. Шығармасын балаларға арнаған драматургтеріміздің ескеретін тағы бір міндеті-балалардың жастық ерекшеліктеріне банланысты өзіне тән өзгеше қасиеттерін жете меңгеріп, дұрыс түсіну қажеттігі [1.]. Соғыстан кейінгі жылдары балаларға тәрбиелік маңызы зор «Ыбырай Алтынсарин» (М.Ақынжанов) сияқты тарихи тақырыпқа жазылған пьесасымен қатар «Алтын сақа», «Нұрлы тас», «Әлия Молдағұлова», «Жастық», «Есірткен ерке», «Біздің Ғани» сияқты пьесалар туды. Соғыстан кейінгі жылдары бұлардан басқа да мектеп сахнасына арналған біраз пьесалар «Лениншіл жас», «Қазақстан пионері» газеттері мен «Пионер» журналында жарық көрді. Мысалы, С. Омаровтың «Портрет», Т. Ахтановтың «Өшпес даңқ», Ш. Ахметовтың «Қолқанат» атты пьесалары жазылды. Бұлардың қайсысы болса да көркемдік дәрежесі төмен шығармалар еді.

Сондықтан да олар театр сахнасын көре алмады. Балалар драматургиясы үшін өміріміздің барлық жақтары да таңдаулы тақырып бола алады. Оған керек образдар да, прототиптер де өзімізбен бірге өміріміздің әр түрлі саласында, мектепте де, заводта да, колхозды ауылда да коммунизм құру жолында белсенді түрде ат салысуда. Ұнамды образ да, ұнамсыз кейіпкер де олардың қайсысынан болса да типтік образ жасау мүмкіншіліктері де бізде толық бар. Көрнекті педагог А.С.Макаренко: «Ә, дегенде балалар әдебиетінде жасқа бөліну де, балаларға арналған көркем әдебиеттің ересектерге арналған әдебиеттен айырмашылығы да тақырып, идея, мазмұн өзгешелігінде болып көрінуі мүмкін. Бірақ, балаларға арнап жазуға болмайтын тақырыпты табу қиын. Тіпті, махаббат, кәдімгі жыныс махаббатың да балаларға арналған тақырыптардан алып тастауға болмайды, ең болмағанда «ол оған үйленді, олар бірін-бірі сүйші еді» деп суреттейтін кітапты кездестіруге болады» деген болатын[2.].

Сөйтіп, қорыта келгенде балаларға ғана арналған арнаулы тақырыпты табу қиын. Ал, қазақ драматургиясындағы балаларға арналып жазылған, жоғарыда аталған 4-5 пьесаның әрқайсысы әр түрлі тақырыпқа құрылған. М.Ақынжановтың «Ыбырай Алтынсарин» пьесасы тарихи тақырыпқа – қазақ халқының әрі жазушысы, әрі ғалымы Ыбырай Алтынсариннің халықты ағарту жолындағы еңбегін суреттеуге арналған. Ш.Хұсаиновтың «Нұрлы тасы» мектеп оқушыларының өміріне құрылған. Ал Ш.Байжановтың «Әлия Молдағұлова» пьесасында автор Совет Одағының Батыры Әлия Молдағұлованың ерлік істері мен ескен ортасын бейнелеу арқылы советтік патриотизм идеясының сарқылмас ұлы күшін көрсетуді мақсат еткен.

М.Ақынжанов пен Қ.Бадыровтың «Алтын сақа» пьесасы халық ертегісінің негізінде, фольклорлық аңызға негізделген.Тартыссыз драматургия болуы мүмкін емес. Қандай да драмалық шығарма болсын ол тек шиеленіскен күшті конфликтіге құрылуы тиіс. Олай болса, тартыссыз балалар драматургиясы да болмауы керек. Қайта, балалар драматургиясында ескі мен жаңаның, надандық пен әділеттің көріністері өте айқын суреттелуі тиіс. «Ыбырай Алтынсарин» пьесасы да тарихи тақырыпқа жазылғанымен балалар драматургиясына қатысы бар, балаларды коммунистік рухта тәрбиелеуде, қазақ халқының тұңғыш ағартушысы Ыбырай Алтынсариннің өмірі мен творчестволық еңбегімен таныстыруда елеулі маңызы бар пьеса.

«Ыбырай Алтынсарин» пьесасында автор шын мәнісіндегі өмір тартысын шебер суреттей алған. Мұнда Ыбырай бастаған өсіп келе жатқан прогресшіл күш пен Найзағара бастаған озбырлық пен зұлымдық күші күреске түседі. Пьесаның алғашқы актысында-ақ шиеленісе бастаған бұл жай оқиға аяқталғанға дейін заңды дамып, орынды шешіліп отырады. Барлық іс-әрекет, тартыс-талас нанымды түрде көрсетіледі. Ыбырай ескі күшпен күрескенде жалғыз емес, оны жақтаушы күш- халық. Ыбырай барлық уақытта да өзінің халқына сүйенетіндігімен мықты. Оның өзі оқытып, тәрбиелеген Серғали, Хадиша сияқты шәкірттері де Ыбырайдың жолын қуып, ізін басып қалады. Найзағара да күресте жалғыз емес. Оны қаранғылық пен діннің уын таратушы Шоңмұрын, Мыкыбайлар, патша әкімдері қолдайды. Ақыры, Ыбырайдың өзінен оқыған балалардың ішінен де Шәуәли сияқты Найзағара мен Шоңмұрынның жолын қуушылар табылады. Шәуәли полицияның адамы Медведьевпен алғаш кездескенде-ақ өзінің келешекте қандай жауыз бола-тындығын танытады. Бұл пьеса балаларды тек Ыбырайдың ғана педагогтік және әлеуметтік қызметімен таныстырып қоймайды, сонымен қатар оларға ескі өмірдегі ескі күштің озбырлығын да көз алдына елестете бейнелейтін шығарма. Найзағара, Шоңмұрындардың диалогтері арқылы автор олардың кейпін әшкерелей білген. Олардың сөзінен, іс-әрекетінен кейін басқа біреудің жамандап, әшкерелуінсіз-ақ жас көруші оларды мейлінше жек көріп, іштей қарсылық білдіреді. Ал Ыбырайды жақтап қана қоймайды, оның қайғы-қуанышына ортақтасып отырады. Жас көруші Ыбырайдай халық қамқоршысы, халық ағартушысы болуға құмарта түседі. Пьеса сюжетке бай, әрекетке толы, күшті тартысқа құрылған. Сондықтан да пьесадағы оқиға желісі нанымды суреттелінген, тартымды, қызғылықты. Алғашқы көрінісінен аяғына дейін көрушіні қызықтырып, бір оқиғадан екінші оқиғаға жетелеп, тартып отырады. Халықтық ғасырлық қиялы, аңсаған арманы, талай рет көз жасын көл қылып тілеген тілегі ауыз әдебиетінің мұралары арқылы ұрпақтан ұрпаққа жетіп, жас буындарды ерлікке, еңбекке, халық үшін қызмет етуге баулып отырады. Езілген еңбекші тапты үстем таптардың озбырлық әрекетіне қарсы қойып, олардың әр кезеңдегі зорықсыз қылықтарын әшкерелеуде қай уақытта, қай дәуірде болсын ауыз әдебиетінің алатын орны үлкен. Сондықтан да жас өспірімдерді халықтың бай ауыз әдебиетімен таныстырудың, ондағы халық арманымен ұштасқан ұнамды образдарды үлгі етіп ұсынудың, олардың жауыз күшпен күресіндегі жеңімпаз күшін көрсетудің маңызы зор. Осы тұрғыдан қарағанда, балалар және жас өспірімдер театрында 1948 жылдан бері қарай көрсетіліп келе жатқан «Алтын сақа» (авторлары М.Ақынжанов пен Қ.Бадыров) атты пьесасының қазақ балалар драматургиясында алатын орны ерекше болуға тиіс. «Алтын сақа» – қазақ фольклорындағы ертегі, аңыздар үлгісінің басын құрастырудан оны ізгілік пен жауыздықтың драмалық күресіне апарып, ақырында, жауыздық атаулының барлығын әділдікке жеңдіру идеясынан туған пьеса. «Алтын сақа» пьесасының авторлары халық ауыз әдебиетінің әр түрлі үлгілерін жете меңгеріп, орынды пайдаланғандықтарымен қатар, бүгінгі күннің мақсаты болған, жастарды коммунистік рухта тәрбиелеу идеясымен дұрыс ұштастыра білген. Сондықтан да пьеса ежелгі уақыттағы ертегі аңыздарды суреттеу арқылы қазіргі таңның талабына үн қосады.

Авторлар сараң бай Шоң мен оның баласы Сарманның образын шебер жасаған. Шоң сараң, оның үстіне айласы шамалы ақымақ бай, барлық мақсаты баю, керек десе мал үшін жалғыз баласы Сарманды да өлімге қиюға әзір. Ол шөл далада су аңсап келе жатқан аңқау елдің Күнбала деген жас сәбиін асырап беремін деп алдап, бір мес суға айырбастап алып қалады. Кейін Күнбала 17-ге келген соң оны жәдігей, жауыз Алпамсаға малға сатып байымақ болады. Күнбаланы сүйген жігіті Нұржанға қоспақ түгіл Нұржанның көзін жоғалту үшін оны көз көрмес, құлақ естімес жердегі «алтын сақаны» тауып әкелуге жібереді. Әсіресе пьесада Шоң мен мыстан кемпірдің кездесуі, алтын сақаны Нұржан тауып әкелгеннен кейінгі Нұржанның аман келгендігіне қуану орнына алтын сақаға таласып, Шоң мен баласы Сарманның жағаласуы сияқты көріністер. өте қызықты да, ұтымды шыққан.

Бұл кезде Сарман да әкесі сияқты өз алдына мал жинап баю, әкесіндей бай болуды көздеп, әке орнын басып қалған еді. Сарман өзінің барлық әрекеттерімен екінші Шоңның

өсіп келе жатқандығын көрсетеді. Ол әкесінен өткен есуас.Алпамса Шоңға қарағанда қулық-сұмдығы бар, айлалы, арамза жауыз. Шоңды түрлі қауіпті жағдайларға кездестіріп, малға да қызықтырып, керек десе «ақылын» да айтып жүреді. Нұржанды мыстанға жіберудің айла ақылын Шоңға айтқан да сол. Ол жолаушыларды өзінің жендеттеріне тонатумен қоймай жас Күнбалаға үйленуді көздейді. Тіпті Күнбала көнбеген соң оны байлап әкетуді де ойлайды. Бірақ алтын сақаны алып қайтқан Нұржан келіп қалып, өз жарын арамза жаудын, суық қолынан ажыратып алады, онымен күресіп ақыры өлтіреді. Алпамсаны айлалы жауыз етіп көрсетуінің арқасында пьесадағы оқиға желісі шиеленісе түседі.Авторлар Нұржанды да, Күнбаланы да халық арманынан туған жастар етіп суреттеген. Олардың ісі әділ, олар барлық уақытта жеңімпаз.

Осындай мазмұнда құрылған бұл пьесаның балаларға әсері де, маңызы да күшті. Балалар ескі дүниені әшкерелейтін «Алтын сақа» пьесасын көріп, көп мәселеге көзі жеткендей болады. Нұржандай ер болуды құптайды.Әрине, негізінен жақсы шыққан пьеса кемшіліксіз де емес. Нұржанның өсу процесі жете көрінбеген, оның алтын сақаны тауып келуі де кеп қиындыққа соқпайды. Сондықтан да драмалық тартыстың шиеленісе түсуіне себі аз.Өз шешесінің бауырынан Шоң ажыратып алып қалғанда шырылдап әрең қалған Күнбала жасы 17-ге жеткенше Шоңның қызы еместігін Білмей жүреді. Драматургтердің Шоң сияқты сараң, қатігез байдың асырап алған қызын өз қызындай тәрбиелеп өсірді деген идеяны жақтауы түсініксіз. Жасы 17-ге келгенде ғана Күнбала шындыққа көзі жетеді. Шоңның асырап алғандығын біледі. Осы жайлар нанымсыз. Өз баласы Сарманды мал үшін, өз жаны үшін өлімге қиған Шоң еш уақытта кісі баласы Күнбаланы Сармандай көрмеске керек еді. Сарман мен Күнбалаға деген Шоңның әр түрлі «әкелік» қатынасы әр жерде байқалып қалып отыруы нанымдырақ шыққан болар еді.

Балаларды ескі мұрамен таныстыруда қазақ драматургтері материалға бай. Қай алуан тақырыпты сөз еткісі келсе де жағдай бар. Тек авторлар ескі тақырып деген теріс ұғымнан аулақ болып, оларды жете тексеріп, бүгінгі күннің мақсатымен байланыстыра қызықты пьесалар тудыруы керек.Бүкіл қазақ драматургиясында ешбір сөз болмай келген, келешекте қалам ұшын бұруды керек етіп тұрған көп тақырыптардың бірі-мектеп өмірі, оқушы балалар мен студент жастардың қуанышты шаттыққа бөленген қызғылықты күні. Ал осы кезге дейін бірен-саран мектеп балаларының өміріне арқалып жазылған пьесалар болса, олардың езі. авторлардың. Мектеп өмірін жете білмегендіктен, шын өмірді дәл бейнелей алмағандықтан мектеп балаларына ешбір тәрбиелік маңызы жоқ, құнсыз шығарма қалпында қала берді. Бұл ретте мектеп өміріне арналып жазылған Ш.Хұсайновтың «Нұрлы тас» (1948 ж.) атты жалғыз пьесасын алатын болсақ, мұның өзі де тартыссыз драматургия деген жалған теорияның әсерімен туған шығарма екендігі оп-оңай байқалады. Соның нәтижесінде «Нұрлы тас» пьесасы мектеп балаларына ешбір тәрбиелік маңызы жоқ, мектеп өмірін бұрмалап көрсеткен, шын өмірден әлдеқайда төмен жатқан құнсыз шығарма болып шыққан.

Сондықтан да ол сахнада көп тұруға правосы болмай, репертуардан шығып қалды.Автор бұл пьесасын мынадай сюжетке құрған: оқу жылының аяғында оқушылар жазғы демалысқа шыққан кезде мектеп оқушылары тауға серуен жасап, одан нұрлы тас тауып алып, ол тастардан портрет жасамақ болады. Олар бұл ойларын мектеп директоры Ақтанға айтпауды ұйғарады. Директорға өлке тану жорығына аттанамыз, жаратылыстану дүниесімен танысамыз деп баяндайды. Пьесадағы Әлия даңқы жұртқа жайылған батыр Әлиядан әлде қайда төмен. Әлия, Мәншүк сияқты қазақ қыздарын бүкіл совет халқы біледі, олардың есімін мақтана атайды, ерлігін сүйсіне мадақтайды. Сондықтан да бұлардың образын жасау жазушыға үлкен жауаптылық артады. Ш.Байжанов Әлияның асыл қасиетті мінезін, майдандағы ерлігін, бүкіл ақыл парасатын оның өз әрекеттері арқылы көрсетуден гөрі, басқа кейіпкерлердің әлсіз құрылған диалогтері арқылы беруге әрекеттенген. Мысалы, Надежда Михайловна Әлия туралы: «Таңқаларлық қыз. Басқа бала болса мергендігін айтып мақтанғанда болар еді. Жок, сұрасаң да айтпайды... Сөзге сараң, бірақ айтам дегенін жасқанбай айтады» -дегені, не командир Сидоровтың Әлия туралы сұрап хат жазған пионерлерге: «18 жасар Әлия 20 емес, 48 фашисті өлтірді, өзі әдемі келген кішкене қыз, бірақ

жүрегі үлкен», - деп айтқан мақтаулы сөздері Әлияның характерін ашу үшін мүлде жеткіліксіз. Әлияның өз әрекеті пьесада байкалып отырмайды. Оның неміс снайперін үш күндей аңдып, әрең дегенде атып түсіруі, танкті гранатпен талқандауы сияқты кейбір әрекеттердің өзі де нанымды шықпаған. Рас, автор пьесаның басында Миланың характерін ашуда, оның теріс мінездері мен жиренішті қылықтарын тәп-тәуір суреттейді. Әлия мен Миланың диалогтері арқылы Миланың образы айқындала бастайды. Мысалы, Әлия Миладан 10 класты бітірген соң қайда оқисың деп сұрағанда, Мила оған: «Ах, солай ма, институт жағын мен әлі ойлағам жоқ. Папам ден саулығың нашарлап кетті, бірер жыл дем ал дейді, әрине, онысы да дұрыс. Асығып нем жетпей барады. Ілгенім иығымда, ішерім алдымда. Әйтеуір бір оқып бітірермін», - дейді. Ал, Әлия Миланың бұл ойына ыза болып «Онда оқудың қажеті не?» деп сұрайды. Оған Мила тағы да: «Фу, қызық екен. Осы күні мәселенің тетігі дипломда емес пе? Қайда барсаң да диплом, қызмет істегің келеді екен-диплом, оқығың келеді екен-диплом. Тіпті, ең акыры танысқан жігітің де дипломың бар ма деп сұраудан тайынбайды. Әйтеуір диплом тауып алсақ болғаны да» - дейді.

Сөйтіп, он жыл бойы мектеп тәрбиесін алған совет жасы өзінен келешекте қандай саяз, мәселеге терең қарай алмайтын, еңбек сүймейтін «ақ саусақтың» шығатынын дұрыс бай-катады. Он жыл мектеп тәрбиесін көрген қызда мұндай ойдың болуы мүмкін емес деп сенбеген де болар едік, егер автор Миланың үйінен, әке-шешесінен алған теріс тәрбиесін баяндамаса. Мысалы, Мила: «Ал менің маманың дипломы папамды тежеп ұстау үшін ғана керек. 15 жыл болды дипломы чемоданда жатыр. Тек папаммен ұрсып қалғанда ғана «Сен ойнама, менде де мамандық бар», деп дипломды столға сарт-сарт соғады», - деген сөзімен ол шешесінен қандай тәрбие алғандығын көрсетеді. Осылайша, тәп-тәуір басталған тартыс әрі қаран дамып, өрбімей, сұйыла түседі. Біздіңше, Мила не ұнамсыз кейіпкерлердің бірі есебінде дами түсуі керек, не ортаның яғни мектеп коллективінің тигізген әсері арқасында түзеліп қатарға қосылуы керек еді. Онын екеуі де пьесада жоқ. Папасы мен мамасының теріс тәрбиесінде уланғандығы жөнінен Мила Василь Минконың «Фамилиясын атамай» пьесасындағы Поэмаға өте ұқсас. Бірақ Поэма оқиғаның аяғына дейін күшті тартыс ішінде болып, оқиғаны шиеленістірумен болады. Ал Мила бір рет өзінің кім екендігін танытады да көрермендерге қайтып көрінбейді. Онын, келешектегі тағдыры түсініксіз қалпында қалып қояды. Ш.Байжанов «Әлия Молдағұлова» атты пьесасын шиеленіскен өмір қайшылықтарына еңбек үстіндегі жігер, сезім, ой мақсат т.б тартыстарға кұра алмаған. Бұл сияқты карама-қарсы ағымдар пьесадағы орталық және қосалқы линияларында конфликт тудырып дамытылуы керек еді. Ол мақсат орындалмаған. Қысқасы, бұл пьесада «Тартыссыз драматургия» деген жалған теорияның әсерімен жазылған құнсыз шығармалардың бірі болып қалды. Пьесаның тілі де өте олақ, диалогтер қалай-болса солай кұрылған. Кейіпкерлердің сөздері күшті драмалық диалогке негізделмей ұзын-ырғасы жоқ мәнсіз, сылбыр сөз арқылы баяндалады.

Сондықтан да олардың толық қанды характерлері жасалынбайды. Жас ұрпақтардың өмірге көзқарастарының қалыптасуына, ой-өрісінің өсуіне, білімінің дұрыс бағытпен жетілуіне әуелі ата-ана жауапты. Орыстың атақты педагогі А.С.Макаренко айтқандай, жас баланы бұзып алып, қайта тәрбиелегеннен гөрі, алғашқы кезден бастап дұрыс тәрбиелеп есіру, әлдеқайда оңай да, дұрыс та болып шығады. Ата-анадан жақсы үлгі, өнегелі тәрбие алып ескен жас баланы мектепте тәрбиелеу де қиынға соқпайды. Мінез, әдет, дағдылар жас балаға әуелі үйде қалыптасады. Ал ата-ананың шектен тыс әлпештеуімен, еркелетуімен үйде теріс тәрбие алған жас баланың бойына сіңген теріс мінездерін қайта тәрбиелеу өте қиын. Оның өркөкірек, мен-мен, өзімшіл болып есуі де осыдан. Ендеше, өмірдің ең күрделі жағы болып саналатын ата-ананың балаларға тәрбиесі туралы мәселені шығармаларында тақырып етіп кетеру біздің драматургтеріміздің алдында тұрған керекті міндеттердің бірі болуға тиіс.

Осы тұрғыдан қарағанда Ш.Хұсайновтың «Есірткен ерке» (1953 ж.) пьесасы балалар үшін де, олардың тәрбиешісі мен ата-аналары үшін де тәрбиелік мәні бар шығарма. Автор бұл шығармасында тәрбие мәселесінде кездесетін олқылықтарды батыл сынға алады. Пьесаның көптеген ұтымды шыққан жақтары бар екендігі даусыз. Драмалық шығарманың

көп ерекшеліктерінің бірі-қатысушы кейіпкерлердің ара-қатынасын ұнамды диалогтар арқылы бере білуінде[3.] .

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш: Зерттеу мен өлеңдер. – Алматы: Атамұра, 2003. — 208 б.; 175-бет.
2. (Орысша-қазақша сөздік: 70 000 сөз / Н. Т. Сауранбаев, Г. Г. Мұсабаев, Ш. Ш. Сарыбаевтың редакциялық басшылығымен, қайта өңдеген және толықтырылған үшінші басылымы. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 1152 б.
3. Психология: Словарь / Под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. 2-е изд., испр. и доп. – М.: Политиздат, 1990. — 494 с; С. 433-434).

ӘОЖ: 811.512.122

АДАМИ КАПИТАЛДЫ ТӘРБИЕЛЕУДЕГІ КІТАПТЫҢ АЛАТЫН ОРНЫ

**Белботаев Алмасбек Батанұлы - доцент, ф.ғ.к.,
А.Йасауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің
академиялық профессоры**

**Мұрадов Данабек - ҚТ-21-1 тобының студенті
Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты**

Аңдатпа. Мақала «Адами капиталды тәрбиелеудегі кітаптың алатын орны» деп аталады. Мақалада жастарға білім берудің озық жүйесін құру және аудармадағы терминология мәселесін тұрақтандыру сияқты ғылыми, оқу-ағарту салаларындағы аса маңызды жайларға мақала авторының өзіндік көзқарасы айтылады.

Кілтті сөздер: білім беру ісі, жолдау, озық жүйе құру мәселесі, термин, терминология, аудармадағы терминология, ұлттық тіл, ұлттық тілді дамыту, мемлекеттік тіл.

Аннотация. Статья называется «Роль книги по воспитанию человеческий капитал». В статье рассматривается свое мнение автора касательно создания передовой системы образования и стабилизации проблем терминологии при переводе, и научным, просветительским аспектам.

Ключевые слова: послание, процесс образование, проблема о создание передовой системы, термин, терминология, терминология при переводе, национальный язык, развитие национального языка, государственный язык.

Abstract. The title of the article is «Human capital and language problems». The article considers the personal opinion of an author regarding building of an advanced system of education and stabilization of problems of terminology in translation; and important scientific, educational aspects.

Keywords: education, message, the problem of building of an advanced system of education, term, terminology, terminology in translation, national language, development of national language, state language.

«Адам капиталы – біз әлеуметтік сала деп атайтын материалдық емес активтердің жиынтығы. Бұл – денсаулық жағдайы, білім деңгейі, жинақталған білімнің, дағдылардың, жеке адамның және жалпы қоғамның ақыл-ойының сапасы. Бірақ, «мемлекеттік тіл болып табылатын ана тіліміз – қазақ тілінің ахуалы қазір барынша ауыр жағдайда. Осы компоненттердің барлығы белгілі бір елде неғұрлым жақсы болса, адам капиталының сапасы соғұрлым жоғары және ел экономикасы да сәйкесінше күшті болады» деген анықтаманы

«Егемен Қазақстан» газетінің тілшісі» Орынбек Өтемұрат «Адам капиталы – басты құндылық» деп аталынатын сараптама мақаласында келтіреді [1].

Осы орайда Қазақстандағы адам капиталы дамуындағы жағдайы қалай екендігіне назар салсақ, тіл мәселесіне назар аударсақ, осы «Егемен Қазақстан» газетінің тілшісі Жақсыбай Самрат «Мемлекеттік тіл – ана тіліміздің ахуалы қазір барынша ауыр жағдайда. Осы бағытпен кете берсе бір уақытта жұтылып кетпес пе екенбіз деген де қауіп өте зор. Орысша түгілі қазақша оқитын, үйде қазақша сөйлейтін балалардың көбі бос уақыттарында бір-бірімен тек орысша сөйлеседі. Ол жалғыз Солтүстік облыстарда ғана емес астанада да, Алматыда да солай екенін көріп жүрміз. Өмірімізге етене еніп бара жатқан интернет, ондағы орыс тіліндегі түрлі ойындардың бәрі бала атаулының санасына сұғына енуде. Сондықтан бізге бар білім мен күшімізді, қаржылық әлеуетімізді интернеттегі балалар ойындарының, хабарларының, киноларының тілін қазақшаға бұруға салу керек», - деп жазады. [2, 6-б.].

Тілшінің бұл пікірімен келіспеске болмайды, өте дұрыс айтып отыр. Ащы да болса, шындық. Тіпті тілдерді араластырып – шұбарлап сөйлейтіндерін қайтерсің. Мәселен Таразда аялдамалар атаулары қазақша емес орысша айтылып жүр: « – Келесі аялдама – Горбольница, келесі аялдама – Магазин». Тура қалыпты жағдайдай. Сөйлеу тілі болса, шұбарланып барады, жарнамалар болса – «жаралы», аудармалары болса – адам түсінбестей «қойыртпақ», т.б. Әрине бұл – үлкен кемшілік, әсіресе ұлттығымызға сын болып тұрған жайы бар.

Мұны неге жатқызуға болады? «Сауаттылыққа» ма, «шеберлікке» ме? Мүмкін, «сәндікке» жатқызармыз, қалайда «ақылы толып тұрған» жанға ұсамайды. Енді не істемек керек? Бұлар да біздің басты құндылығымыз ғой.

Біздіңше, тәрбиелеу керек, қайта тәрбиеден өткізу керек. Әсіресе жастар тәрбиесіне, ата тәрбиесіне, ұлттық тәрбиеге баса назар аудару керек. Ал тәрбие негізі – айтып түсіндіруден бөлек – КІТАПТА деп есептейміз. Өйткені ұлы Абай данамыз «Артық ғылым кітапта, ерінбей оқып көруге» деп, кітаптың қаншалықғы қастерлі ұғым екеніне баға беруі тегін емес. Себебі кітап өз бойына өмірдегі барлық қажетті дүниелерді сыйдырған.

Статистикалық мәліметтерге қарағанда күн сайын елімізде 5 миллион дана кітап басылып шығарылады екен. Бұл есептік сан - бұдан ширек ғасырдан бұрынғы баспасөз құралдарының бірінде жарияланған мәлімет болатын. Ал бүгінгі ғылым мен техника дамыған заманда, баспа құралдарының сандаған түрлерінің шыққан кезінде аталып отырған статистиканың қаншама есеге артып кеткенін өзіңіз-ақ бағамдай беріңіз. Сондай-ақ мұның өзі де жаңа өмірдің белсенді құрылысшыларын тәрбиелеудегі баспасөз құралдарының қаншалықты атқарар орасан зор үлесінің барын да көрсетсе керек.

Қазіргі кездегі техниканың, ақпарат құралдарының дамыған кезеңінде қолына кітап алып оқитын оқырман сандарының да азайып бара жатқандығы бәрімізге аян. Ал, сол жоғалып бара жатқан кітап құмарларымыздың санын көбейту, олардың кітапқа деген құштарлығын ояту, арттыру жайы - бүгінгі таңдағы өзекті мәселелердің бірі болып отырса не дерсіз. Әрине, бұл жерде артық айтып отырмыз деп ойламаймыз. Себебі мынаған қарайықшы: біз соңғы жаңалықтар туралы қайда болсақ та – көлікте отырғанда болсын радиодан, көгілдір экраннан, қоғамдық орындарда – газеттен, журналдан немесе интернеттен құлағдар бола аламыз. Бірақ осылардың бәрі жиылып, бір арнаға тоғысып түмен болып біріксе де, кітаптың орнын ешқандай алмастыра алмайтыны анық. Олай дейтініміз, «Әрбір адамның ең жақын досы – өмірлік досы – кітап болуы тиіс» - дейді, ұлы классик жазушымыз М.О.Әуезов.

Иә, өмірден көріп түйгеніміздей, әр адамның көмекшісі де, сырлас досы да кітап бола алады. Өйткені сен оны оқи отырып, онымен сырласа аласың. Өзің шеше алмаған сырларыңның құпиясын, іздеген асыл маржандарыңды сол оқып отырған кітабыңның өшпес парақтарынан таба аласың (М. Әуезов).

Кітапты адамзат баласының игілігіне, жақсы тұстарына пайдалану ертеңгі ұрпақтың жүз жылғы жемісіне айналатынын тарих біледі. Кітап арқылы адамдар бір-бірінің жанын түсінсе, оның құдіретімен әлемдегі бар халықтардың достығы одан ары нығая түседі. Сондықтан да кез келген қоғам өзінің алдына ұлы мақсаттар қойып, қарыштап дамуды

мақсат еткен болса, онда кітаптың да бағасын жете ұғынуы тиіс.

4 сәуір 2013 жылы Жамбыл облыстық «Ақ жол» газетіне Қордай ауданынан жазған журналист Жандос Омаровтың «Бәрі бар ауданда кітап дүкені жоқ» деген шағын мақаласы жарық көрді. Ол осы «Ақ жол» газетінің 2013 жылдың 2 ақпаны күнгі санында жарияланған журналист Б.Ахметтің «Әлемтанудың әліпбиі - әдебиет пәні» атты мақаласына орай жазылған мақала болатын.

Журналистің аты аталған мақаласының тақырыбы біз сөз етіп отырған мәселемен әрі үндес, әрі тақырыптас болғандықтан онымен сіздердің де таныс болғандарыңызды қалап, Жандос жазған шағын мақаланы да сөзімізге қоса ұсынғанды жөн көрдік. «Дүкенге жаңа кітаптар түсіпті» деген жақсы жаңалықты естісек, жарғақ құлағымыз жастыққа тимей алып-ұшып жететінбіз. «Әке-шешеміз кешкілік кітап оқыма десе де оны көрпе астына жасырынып оқитынбыз» дегенді аға буыннан жиі естиміз. Сонда қазір кітап оқылмай ма? Көз майыңды тауысып, соңына жеткенше тағатың таусылатын, құмартатын кітаптардың қадірі бүгінде қашты ма? Қазіргі таңда жас буын жартылай оқыған кітабын жалғастыруға емес, компьютердегі ойынын қимай, соны жалғастыруға асығады. Бұл да жасырын емес.

Дей тұрғанмен «жас буын кітап оқымайдыны» ұрандатып, ауызды қу шөппен сүрте беруге де болмайды-ау. Оқу-тәрбие жұмыстарында, әртүрлі басылымдағы баспасөз беттерінде жастарға кітапты насихаттау жұмысы, оның өмірді танып-білудегі атқарар қызметін таратып түсіндіріп беру жағы ақсап тұрған сияқты. Мәселен, ауылдағы кітапханаға, негізінен, мұғалімдер мен студенттер, оқушылар бас сұғатыны белгілі. Егер сол кезде кітап дүкені көздің жауын алып, іші сан түрлі тақырыптардағы кітап-кітапшаларға толып тұрса, оған қызықпауы мүмкін бе? Біздіңше, оған қызығушылар саны жетіп артылар еді.

Бір ғана мысал, Ұлы Жібек жолының бойына, Алматы сияқты еліміздің ең ірі қаласына жақын орналасқан Қордай ауданында да бірде-бір кітап дүкені жоқ. Аудан орталығындағы Жібек жолы көшесінің бойы түрлі дәмханалармен қонақ үйлерге, жанар-жағармай стансалары мен дүкендеріне толы. Неге кітап дүкенін ашпасқа? Онда қордайлықтар сауатсыз болып кеткен бе? Жоқ, олай емес. Кітап дүкенін ашу облысымыздағы ең ірі ауданның азаматтары үшін аса қиынға да түспейді. Кәсіпкерлер мұны пайдасыз деп ойлауы да, құлқы да болмауы әбден мүмкін.

Кеңес өкіметі кезінде елімізде 1500 кітап дүкені болыпты. Ол кезде он мың тұрғыны бар елді мекенде бір кітап дүкені болуы шарт екен. Ал, қазір 130 мыңнан астам халқы бар ауданда сөресінде кітап самсаған бірде-бір дүкеннің болмауын қалай түсінеміз?

Қазіргі таңда әлем әдебиетінде, қазақ әдебиетінде қаншама тың жаңалықтар орындалуда. Жыл сайын миллиондап жаңа кітаптар дүниеге келуде, аудармалар қаншама? Солардың бәрінен мақұрым қалу керек пе? Ұсыныс тастауды ұнататын шекпенділердің осындайға келгенде ұшқыр ойларының бәсеңдеп қалатындығы түсініксіз. Не де болса кәсіпкерлердің құлағына алтын сырға. Тың жатқан танымдық мәні мол істі пайда табуды ғана көздемей, біз айтып отырған игілікті істі қолға алуға әбден болатын сияқты. Бұл тек Қордайдағы ғана жай емес облысымыздың өзге аудандарына да тән құбылыс.

Есесіне аудан базарлары мен сауда нүктелері жанында ұсақ кітаптарды сату қыза түскен. Қалай тамақтанудан бастап қалай арықтау керек, өз үйіңе сонда көрсетілген тәртіпте заттарды орналастыратын болсаң, сонда көрсетілген бағытпен жүрсең, басыңа бақ пен береке орнай қалады деген сипаттағы «ақыл-кеңестерден» тұратын кітаптар қаптап кеткен. «Фен шуй», «Табысты адамның психологиясы» дей ме, әйтеуір бір татымы аздау кітаптарды сатады да жатады. Ең қызығы оны алушылар қатары да жетерлік. Сатып алсаң сарқылмас байлыққа кенелесің деп тұрғанда, онсыз да қысқа жібі күрмеуге келмей жүргендер сол кітаптарды төріне қойып, қастерлеп жатқаны.

Аудан орталықтарынан кітап дүкенін ашу - ауадай қажет іс. Бұл аудан тұрғындарын қазіргі таңда белең алған, өз отбасы мен туған-туыстың шежіресін түгендеуден әрі аспайтын жазғыштардың қолынан шыққан кітапсымақтардан құтылудың да біржолы болмақ. Тым болмаса бұрынғыша сый ретінде кітап сыйлайтын дәстүр қайта жаңғырар ма еді...» [3].

Ия, журналист Жандос жазған шағын мақала - өте маңызды тақырыпқа арналған,

күнделікті тұрмыс-тіршілігіміздегі «күйіп тұрған» мәселені қозғаған. Рас, кезінде біз де кітап жидық, оқыдық. Таныстарымызға, достарымызға айтулы мерекелерде не қонаққа барғанда өзім жақсы көретін не досымның талғамына қарай арнайы алып қойған кітаптарымыздан сыйлайтынбыз.

Кітапты жайдан-жай жиғамыз жоқ, дақпыртқа ілесіп, үй сәні үшін кітап сөресіне кілттеп қою үшін де жиғамыз жоқ. Қызықтық, оқыдық, жақсы көріп жинадық. Тіпті, өзіміз үшін «бағалы, құнды» көрінгендерін сырт көзден таса жерге жасырып, көрнекі орындарда бекітіп ұстағанымызды да жасыра алмаймыз.

Бұл әдет беріге дейін де қалмай келеді («кітап құнының қымбаттауына дейін» дегеніміз дұрыс болар - Б.А.Б.). Бұрын өзіме қатты ұнаған кітаптардан бағасына қарамай үш-төрт данадан сатып алатынымын. Олардың қатарында, кейбірін еске түсірсем - С.Мұқановтың «Мөлдір махаббаты», Ә.Нұршайықовтың «Махаббат, қызық мол жылдары», Н.Қарақұловтың «Қырық сұрағы», Илья Жақановтың «Қайта оралған әні» т.б. көптеген кітаптардың аттарын атауға болады.

Әлі есімде, кітап сыйлауда соңғы бір жасаған сыйым - 80-жылдары түркітанушы ғалым Э.Севортянның төрт томдық этимологиялық сөздігін жақсы араласып жүрген сыйлас інім Ғарифолла Әнесовке (лексиколог тілші-ғалым) арналыпты. Өйткені оның сол кезде қарап жүрген жұмысы «қазақ тіліндегі сөздердің сөз төркінін» зерттеуге байланысты болатын. Кейінде «сыйға сый» деді ме, ол да маған жақсы сый жасады. М.О.Әуезовтің жиырма томдығын сыйлады. Ол кезде біздің жұмыста (ҚазССР Ғылым академиясы А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты) қазақтың ұлы классик жазушысы М.О.Әуезовтің жиырма томдығы негізінде оның жиілік сөздігін ЭЕМ-нің (электронды-есептеуіш машинаның) көмегімен дайындап жатқан кез еді, Ғарифолла інімнің сыйын асқан ырзалықпен қабыл алдым.

Бүгінде бұл «кітап сыйлау» дәстүрінен әлі де танған жоқпын, танбайтын да шығармын. Бірақ бұрынғыдай емес, себебі қазіргі уақытта не қымбат: «базарда - ет, дүкенде - кітап» қымбат болып тұрған жоқ па? Әрине, Жандос ініміз айтқандай, қанеки, кітап алып оқып, оны күтіп ұстап жинаса, жоғарыда біз сөз еткендей «кітап сыйлау» дәстүрі жаңғырып, жаңарып жатса біздің заманымызда өмір сүріп жатқан қоғам мүшелеріне жарасары анық. Тіпті қыз ұзатуда қыздың жүгіне (ұлтық салт бойынша – қыздың «төсек-орнына») қосуға, шілдеханаларда кішкентай нәрестеге де (есейгенде оқиды), тілашарда да, мектепке алғаш барғанда да, т.б. сыйлауға болады.

Үлкендердің айтуларына сенсек, ертеректе өлең-жырлар, қиссалар қолмен көшіріліп жазылып, сыйға тартқан жайлар да болған екен. Есітуіміз бар, беріде Абай өлендерін, М.Әуезовтің «Абай жолы» кітабын ұзатылған қыздардың жүктеріне қосып салғандар да болған. Оның үстіне ұлы жазушымыз М.Әуезовтің: «Кітап аяулы досы бола бастағаннан былай ғана әрбір жан өзін зиялы бола бастадым деп санауына болады», - деген сөзі тағы бар емес пе.

Кез келген кітапты таңдап, талғап оқи білу, оны түсіну мен түйсіну, алған әсерді өмір қажетіне жарату - әрбір адамның білігі мен білімін, пайымы мен парасатын айқындайтын алғышарттардың бірі. Кітап оқу - өмірді тағы бір қырынан тану. Ұлы даналарымыз кітапты бар жан-тәнімен. сүйді, оқыды, олармен сырлас дос болды, бастысы олардан өмірлік тәжірибе түйді. Он рет, жүз рет оқыса да, олар кітаптан жалықпады. Себебі, келешектің бақыты мен құдіретті күші осы кітапта екенін терең түсінді. Ал, қазіргі қоғамда кітаптың алатын орны қандай? Бүгінгі жастарымыз кітап оқиды ма?

Ащы болса да шындық, бүгінгі замандастарымыздың кітап оқуға деген құмарлығының бұрынғымен салыстыра қарағанда көп төмендегені ешбір күмән тудырмайды. Өйткені бүгінде кітапханалардағы, кітап дүкендеріндегі кітап сөрелерінде сап түзеп тұрған кітаптарды аз көресің, оны іздеп оқитын жастардың қарасы да тым аз. XX ғасырдың жастары кітапты қолдан-қолға тигізбей оқыған болса, керекті, қызықты кітаптарын іздеп жүріп тауып алып оқыған болса, оның өзіндік салт-дәстүрі болған болса, жаңа басталған XXI ғасыр жастарының тәрбиелік және рухани байлықты кітаптан алу жағы мүлдем төмендеп барады.

Мүмкін олар мұны жаһанданумен, компьютерлік техникалардың дамуымен, электронды оқулықтардың болуымен «ақталғысы» келер. Бірақ солай болғанның өзінде де экономикасы, ғылым мен мәдениеті дамыған елде «кітап өндірісі» бұрынғыдан еселеп артпаса кемімеуі тиіс еді. Қалай болғанда да олардың бәрі жиылып кеп бір кітаптың орнын ауыстыра алмайтыны анық. Өйткені, кітап – «мың жылдық»! Ал бүгіндегі кез келген аға буын өкілдерінен сұрай қалсаң, олар кітапты қалай оқитындарын қызыға әрі сағына еске алары анық.

Біздің білуімізде, қазіргі жастардың кітап оқымауына заманымыздағы жаһандану үдерісі әсер етуде. Мұнда ақпараттар ағымы толассыз тасқынға айналуға. Бұл мәселені бір жақты қарауға болмайды. Бүгінгі жастардың психологиясы мен талғамын бұрынғы оқырмандармен салыстырсаң, айырмашылығы жер мен көктей. Бұған мақтануға да болмайды. Өйткені экономиканың үлкен қарқынмен дамуы әр адамның өзін-өзі материалдық жағынан қамтамасыз ету қажеттілігін тудыратыны рас. Адамның материалдық жағдайды ойлауы бірінші орынға шығып, оның рухани байлықты ойлауға, оны игеруге деген ынтасы кемиді.

Ата-ана баласын ішсін, жесін, мәртебесі биік болсын деп тәрбиелейді. Яғни, батыстың психологиясы әрбір жастың бойына сіңіп жатыр. Қазір ақпаратты тек кітаптан ғана емес, ғаламтор көздерінен, бұқаралық ақпарат құралдарынан-ақ алуға болады. Бірақ ол қаншалықты шын, сенімді? Оған толық сенуге бола ма?

Бүгінгі баланың қолында «I Pacі», «I Phone» және т.б. электрондық құралдар жеткілікті. Мұның өзі кітап оқу үрдісін алмастырды. Бірақ, бұл баланың қоғамда әлеуметтенуіне, рухани байлығының артуына кері әсерін тигізіп отыр. Тәулік бойы әлеуметтік желіде отыратын жастар рухани дүниені ұмытып бара жатқандай. Олар үшін бүгінгі басты құндылық - ғаламтор болып тұр. Ол бізді қайда апарары?! Бұл, әрине, алаңдарлық-ақ жай.

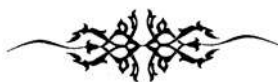
Қысқасы, «Кітап - ғалым, тілсіз мұғалім» деген сөз тегін айтылмаған. Оның бәрімізді білімді, өнерлі болуға үйретіп, талай ғажайып істердің құпиясын ашуға көмектесері, адамгершіліктің биік шыңына көтерілуде ақылымызға ақыл қосары анық. Сондықтанда кітап - ақылдың кені, өмір кілті, адамның досы. Ол сенің айыбыңды ашпайды, сырынды сыртқа шашпайды, саған әр уақытта үндемей көмектеседі, әрдайым айтқаныңа көнеді, айдауыңа жүреді, бірақ олардың ешқайсысына да ақы сұрамайды.

Сөз соңын осы жолдар иесінің 1985 жылы «Жалын» баспасынан жарық көрген, қазақ мектептеріндегі бастауыш сынып оқушылары мен қазақ бала бақшасының ересектер тобында тәрбиеленетін бүлдіршіндеріне арнап жазған «Кітап туралы кітап» деп аталатын шағын еңбегінің алғы сөзінде оның оқырмандарына арнаған мынбір жолдарымен аяқтағымыз келіп отыр: «Құрметгі жас дос! Кітап адам. өмірінде аса маңызды рөл атқарады. Ол сендерді Отанды сүйеге, талапты, кішіпейіл болуға, мейірімділікке, төзімді-лікке баулиды. Кітап жаман әдеттерден аулақ болуға үндейді.

Кітапты біздің қоғамымыздың әрбір адамы күнделікті тұрмысында пайдаланады. Оны оқиды, одан тәлім-тәрбие, үлгі-өнеге алады. Сондықтан да біз кітапты сүйеміз. Кітап - біздің досымыз. Ол - біздің рухани жан азығымыз! - дейміз» [4].

Әдебиеттер

1. Орынбек Өтемұрат. «Адам капиталы - басты құндылық». - «Егемен Қазақстан».
2. Жақсыбай Самрат. Тіл мәселесіне тірек керек. - «Егемен Қазақстан», 10-наурыз, 2022
3. Омаров Ж. Бәрі бар ауданда кітап дүкені жоқ // Ақ жол газеті. 4 сәуір 2013 ж.
4. Белботаев А. Кітап туралы кітап. - Алматы: Жалын, 1985

ҚАЗАҚ ТІЛІН ДАМУ – МЕМЛЕКЕТТІГІМІЗДІҢ БАСТЫ ТІРЕГІ

Белботаев Алмасбек Батанұлы - доцент, ф.ғ.к.,
А.Йасауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің
академиялық профессоры
студент - Балтабай Бифаруза

Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институтының

Аңдатпа. Мақала иелері мақалада Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт ТОҚАЕВТЫҢ «Тәуелсіздік бәрінен қымбат» атты танымал мақаласына пікір айтып, оның сөзін толық қолдайды. Сонымен бірге мемлекеттік тіліміз – қазақ тілін қоғамымыздың барлық саласында жан-жақты дамытуға, өркендетуге күш салуға қоғамды үндейді.

Кілтті сөздер: тіл, мемлекеттік тіл, «Тәуелсіздік бәрінен қымбат», «әділетті мемлекет» құру, мемлекеттік тілді білу, оны өркендету, мемлекеттік тіл – ел мұраты!

Аннотация. Авторы статьи полностью поддерживают слова Президента Республики Казахстан Касым-Жомарта Токаева, комментируя известную статью «Независимость – самое дорогое». В то же время наш государственный язык – казахский язык – призывает общество прилагать усилия для всестороннего развития и процветания во всех сферах нашего общества.

Ключевые слова: язык, государственный язык, "Независимость - самое дорогое", создание "справедливого государства", знание государственного языка, его развитие, государственный язык - миссия страны!

Abstract. The authors of the article fully support the words of the President of the Republic of Kazakhstan, Kassym-Zhomart Tokayev, commenting on the well-known article “Independence is the most expensive”. At the same time, our state language - the Kazakh language - calls on society to make efforts for the comprehensive development and prosperity in all areas of our society.

Keywords: language, the state language, "Independence is the most expensive", the creation of a "fair state", knowledge of the state language, its development, the state language – the mission of the country!

Біз өзіміздің «Қазақ тілін дамыту – мемлекеттігіміздің басты тірегі» деп аталынатын хабарламамызды Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт ТОҚАЕВТЫҢ «Тәуелсіздік бәрінен қымбат» деген танымал мақаласында жазылған: «Биыл қастерлі Тәуелсіздігімізге 30 жыл толады. Бұл – қайта жаңғырған қазақ мемлекеттігінің, ата-бабаларымыз аңсаған азаттықтың тұғыры нығая түскенін әйгілейтін маңызды белес. Тарих тұрғысынан алғанда, отыз жыл – көзді ашып жұмғандай қас-қағым сәт. Дегенмен, бұл көптеген халықтар үшін қиындығы мен қуанышы, дағдарысы мен дамуы алмасқан тұтас дәуір деуге болады. Біз де осындай жолдан өтіп келеміз. Азаттығымыздың айшықты белесіне шыққанда әрбір саналы азаматты «Отыз жылда біз қандай жетістіктерге жеттік?», «Келер ұрпаққа қандай елді аманаттаймыз?», «Мемлекеттігімізді нығайта түсу үшін тағы не істейміз?» деген сауалдар толғандырады анық. Осы тұрғыдан алғанда, бұл – арман-мақсаттарымызды тоғыстырып, болашаққа тың серпінмен қадам басу үшін өткенге тағы бір мәрте оралатын, жетістіктеріміз бен кемшіліктерімізді ой елегінен өткізетін маңызды мезет», - деген жүрек тебіренісіне толы сөзімен бастағымыз келіп отыр [1] .

Президент мұнда Тәуелсіздіктің отыз жылын шартты түрде үш онжылдық белеске бөліп қарастыруға болатынын айтып, одан ары әр онжылдықтың әрқайсысында атқарылған миссиясы тұрғысынан «ғасырдың жүгіне лайықты істердің» орындалғандығын санамалап келтіреді. Ал енді ғана басталған төртінші онжылдық жайында: «Алдағы төртінші онжылдықтың бізге жүктейтін міндеті – қуатты елдің иесі және кемел халық болу. Бұл жолда саяси-экономикалық реформаларды және сананы жаңғырту үдерісін жалғастырып, заман

талабына бейімделген ұлттың жаңа болмысын қалыптастыруымыз қажет. Біз әділетті қоғам мен тиімді мемлекет құруды көздеп отырмыз. Кез-келген істе әділдік қағидатын басшылыққа аламыз, оны орындаймыз. Мысалы, тұрғындардың тұрмысын жақсарта түспесек, еліміздің жетістіктері мен халықаралық табыстарын мақтан ету артық. Азаматтарымыз экономикалық өсімнің игілігін сезіне алмаса, одан еш қайыр жоқ. Мен әрбір шешімді қабылдар сәтте осы ұстанымды басшылыққа аламын. Біз халықтың әлеуметтік жағдайын жақсартумен қатар, барлық азаматтардың мүддесін бірдей қорғаймыз. Менің ұғымымдағы әділетті мемлекет дегеніміз – осы», – дейді [2]. Сондай-ақ бұл айтылған сөзін іс жүзінде орындап жүргенін де көреміз. – Сондықтан, қазақ қаламгерлерінің үздік шығармаларына қоса, балаларға арналған шетел жазушыларының да таңдаулы туындыларын аударып, көптеп басып шығаруды және таратуды қолға алған жөн. Оған сұраныс жоғары. **Мемлекеттік тілді білу – Қазақстанның әрбір азаматының парызы. Міндеті деп те айтуға болады.** Осы орайда мен барша қазақстандықтарға, оның ішінде қазақ тілін әлі жете меңгермеген отандастарыма үндеу тастағым келеді. Жастар ағылшын тілін немесе басқа да тілдерді аз ғана уақытта меңгере алатынын көріп отырмыз. Тұтас буын алмасқан осы жылдарда қазақ тілін үйренгісі келген адам оны әлдеқашан біліп шығар еді. Халқымызда «Ештен кеш жақсы» деген сөз бар. Ең бастысы, ынта болуы керек», - дейді [3].

Рас. Ашығын айту керек, мемлекеттік тіл мәселесіне келгенде бұл өте орынды айтылған сөз. Біз Президент сөзін толығымен шын жүректен қолдаймыз: ол – ашық айтты: «Мемлекеттік тілді білу – Қазақстанның әрбір азаматының парызы», - деді; ашып айтты: «Міндеті деп те айтуға болады», - деді; жақауратып та айтты: «Осы орайда мен барша қазақстандықтарға, оның ішінде қазақ тілін әлі жете меңгермеген отандастарыма үндеу тастағым келеді» [4], - деді. Басқаша не деуге болады, айтыңыздаршы.

Президент Қасым-Жомарт ТОҚАЕВТЫҢ «Тәуелсіздік бәрінен қымбат» атты мақаласынан кейін теле-радио, баспасөз беттерінде біразға дейін қолдаулар, үнкосулар болды. Көптеген іс-шаралар өткізіліп, жиындар болып жатты. Бірақ тілдің дамуында, не қолданылуында кісіні пәлендей елең еткізерлік, не селт еткізерлік не өзгеріс, не қозғалыс (құбылыс) байқалмады. Қайта мемлекеттік тіліміздің дамуы кері кетіп бара жатқандай әсерде жүргендейміз: аялдамалар атаулары қазақша емес орысша айтыла бастады: « – Келесі аялдама – Горбольница, келесі аялдама – Магазин», сөйлеу тілі болса, шұбарланып барады, жарнамалар болса – «жаралы», аудармалары болса – адам түсінбестей «қойыртпақ» т.б. деген сияқты. Әрине бұл – үлкен кемшілік, әсіресе ұлттығымызға сын болып тұр.

Рас, тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында тіл мәселесіне қатысты оның болашағына байланысты елеулі ашықтық, емен-жарқындық байқалып, оның қолданысына, мәдениетіне, тазалығына, болашақ даму мәселелеріне қатысты бүкіл халықтық қолдау үрдісі байқалған еді. Бұл – «Қазақстан Республикасындағы тіл туралы» Заңның қабылдануы – «мың өліп, мың тірілген» қайсар еліміздің жер шарының саяси картасында қазақ ұлтының ұлттық нышандарымен қатар, **мемлекеттік тілі** бар зайырлы Қазақстан Республикасы ретінде танылуы еді, соның ықпалды әсері еді.

Қазақ тілінің мемлекеттік тіл ретінде қолданылуына негізінен ықпал еткен Заңның 4-бабында **«Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілі - қазақ тілі»** деп жазылуы - Қазақстан Республикасы халқының еңсесін рухани тұрғыдан көтергені анық [5]. Ал 1998 жылғы 14 тамызда «Мемлекеттік органдарда мемлекеттік тілдің қолдану аясын кеңейту туралы» Үкіметтің № 769 қаулысы қабылданды [6]. Бұл қаулының өміршеңдігі сонда – кеңес дәуірінен бері орысша жүргізіліп келе жатқан кеңсе тілін мемлекеттік тіл ретінде сөйлетіп, қазақ тілі мәртебесінің көтеріле түсуіне әжептәуір септігін тигізді десек те болады.

Сондай-ақ Үкімет қабылдаған нормативтік - құқықтық актілердің өз дәрежесінде орындалуы үшін алысты болжаған, тиянақты жоспарланған бағдарламаның қажет екендігін уақыт өзі көрсетіп берді. Осыған байланысты мемлекеттік тілдің басқару тіл ретінде қолданылуын қамтамасыз ету үшін, іс жүргізуді мемлекеттік тілге көшіру кестесін белгілеу арқылы оның негізгі тіл ретінде қолданылуын реттеу сияқты маңызды мәселелерге арналған мемлекеттік маңызы бар құжаттар – мемлекеттік бағдарламалар да қабылданды [7], [8]. Бірақ

бұл бағдарламалар толық орындалмады: жарым-жартылай ғана орындалды десек болатындай.

Бұдан кейін де мемлекеттік тұрғыдан Қазақстан республикасындағы тілдердің қолданылуына, дамуына байланысты біршама маңызды құжаттар дүниеге келді. Олардың бәрінде де мемлекеттік тіл, оның қолданылуы мен дамуы, соларға байланысты іс-шаралар мәселелері сөз болып отырды. Олар да өз шама-шарқынша атқарылып жатты. Бірақ, қалай болғанда да мемлекеттік тілдің қолданысында, дамуы мен қалыптасуында мардымды өзгерістер байқалмады, анығын айтқанда – ілгерілеушілік болмады. Бұл – ащы да болса шындық еді.

Бұл айтқандарымызды басқаша айтып түсіндірер болсақ, мемлекеттік тіл – қазақ тілінің толыққанды болып өсіп, өркендеуі үшін бұл аты аталған салаларда (ғылым, мәдениет, саяси-әлеуметтік, дипломатия, басқару т.б.) қоғамымызда қажеттілік тудыру қажет еді. Бірақ ол болмады, қоғам оны тудыра алмады. Осы себептен келіп, оның қолданылу өрісі де болмады. Заң баптарының, оның тармақтарының орындалуын – іс жүзінде іске асырылуын қатаң бақылауға алынуы керек еді, бұл да болмады. Нәтижеде - өзі **қоғамдық өмірдің барлық саласында қолданылуы тиіс, соның негізінде дамитын мемлекеттік тіл – қазақ тілі** қолданылатын өрісі болатұра оның орындалуын қамтамасыз ететін тиісті тетіктерінің болмауынан да дамусыз тоқырауға ұшырады, сөйтіп өзіндік дамуы жағынан тұйыққа келіп тірелді. Бұл – біздің елдің мемлекеттік тілімізді дамыту саясатындағы үлкен кемшілігіміз болды. Осындай себептерден де тілдерді дамытудың Мемлекеттік Бағдарламалары іс жүзінде орындалмай қалды. Бұл жайында кезінде бір жұмысымызда да сөз еткен болатынбыз.

Тәуелсіздік жылдарында Қазақ елін күллі әлем таныды, мойындады. Экономикамыз бен ғылымымыз, халқымыздың әлеуметтік жағдайы мен әл-ауқатымыз жан-жақты дамыды. Бүкіл әлемдік саяси аренадағы мәртебеміз де арта түсті. Соның ішінде ғылым-білімнің негізгі кілттерінің бірінен саналатын ұлттық жазуымызға да күрделі реформа жасалды – латын әліпбиіне негізделген Жаңа қазақ жазуын жасап, оны қабылдадық. Ендігі мақсат – осы мемлекеттік тіліміздің абройын асқақтату, ол үшін жан бере күресу.

Біздің білуімізде – мемлекеттік тіл – мемлекеттігіміздің негізгі әрі басты ұстындарының бірі. Сондықтанда ол ұлттық рәміздеріміз – Ту, Елтаңба, Әнұранымыз сияқты солардың қатарында солармен бірге тұруы керек. Өйткені, ТІЛ – ұлтымыздың ең басты байлығы, тәуелсіздігіміздің тұмары, азаттығымыздың айғағы. Бұл ретте Президент Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Ана тілі» газетіне берген сұхбатында мемлекеттік тілдің дамуы мен келешегі жөнінде айтқан пікірлері өте орынды әрі дұрыс айтылған. Оның біздер үшін маңызы өте зор деп білеміз. Сондай-ақ бұл жерде А.Байтұрсынұлының «Сөзі жоғалған ұлттың өзі де жоғалады», – деген сөзін, Ғ.Мүсіреповтің «Тіл – аса қадірлеп ұстайтын байлығымыз. Ана тілін ұмытқан адам өз халқының өткенінен де, болашағынан да қол үзеді» – деген сөзін және Петр Вяземскийдің «Ана тілін шекараны қорғағандай қорғау керек» деген сияқты сөздердің де барын ешқашан ұмытпағанымыз жөн.

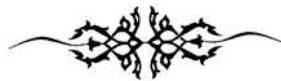
Қысқасы, мемлекеттік тіліміз – қазақ тілін дамыту – мемлекеттігіміздің басты тірегі. Оның өсіп-өркендеп, қоғамымыздағы тұрмыс-тіршіліктің барлық саласында толыққанды қызметке ие болып төрге озуы – елдігіміздің басты мұраты! – деп айтқымыз келеді.

Әдебиетер

1. Тоқаев Қ.-Ж. Тәуелсіздік бәрінен қымбат. – «Егемен Қазақстан». 5 қаңтар, 2021.
2. Тоқаев Қ.-Ж. Тәуелсіздік бәрінен қымбат. – «Егемен Қазақстан». 5 қаңтар, 2021.
3. Тоқаев Қ.-Ж. Тәуелсіздік бәрінен қымбат. – «Егемен Қазақстан». 5 қаңтар, 2021.
4. Тоқаев Қ.-Ж. Тәуелсіздік бәрінен қымбат. – «Егемен Қазақстан». 5 қаңтар, 2021.
5. Назарбаев Н.Ә. «Қазақстан Республикасындағы тіл туралы» Заңы. – Алматы, 1997, шілденің 11-і.
6. «Мемлекеттік органдарда мемлекеттік тілдің қолдану аясын кеңейту туралы» Үкіметтің № 769 қаулысы. – Астана, 14.08.1998.

7. Назарбаев Н.Ә. Тілдерді қолдану мен дамытудың 2001-2010 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. – Астана, 2000.

8. Назарбаев Н.Ә. Тілдерді қолдану мен дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. – Астана, 2010.

УДК 37.04

ЕРЕКШЕ ЖАҒДАЙДЫ ҚАЖЕТ ЕТЕТІН БАЛАЛАРЫ БАР АТА-АНАЛАРҒА ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ҚОЛДАУДЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Ғылыми жетекші: Ботабаева Адеми Еркебаевна – п.ғ.к., доцент

Студент: Алмабаева Айсулу Маратқызы

**«БВ01201-Мектепке дейінгі оқыту және тәрбиелеу» білім беру бағдарламасы, 2
курс, МДТ 21-1 тобы**

«Педагогика» факультетінің «Жалпы педагогика» кафедрасы

Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты

Аңдатпа. Ғылыми мақалада ерекше жағдайды қажет ететін балалары бар ата-аналардың жай күйі мен оларды психологиялық қолдау мәселесі туралы айтылады.

Кілт сөздер: Ерекше жағдайды қажет ететін балалар, ата-аналар, психологиялық қолдау, отбасылық қарым-қатынастар, психикалық ахуал.

Баланың дүниеге келуі – әр отбасы үшін көптен күтіп жүрген қуанышты оқиға. Ата-аналар бала тууымен бақытты болашақ туралы армандарын баланыстырады, оларға үлкен, тіптен шамадан тыс зор үміттерін жүктейді. Керісінше, дамуында ауытқулары бар балалар туылғанда жағдай мүлдем басқаша болады. Мұндай баланың дүниеге келуі ата-анасында, жақын туыстарында уайым мен теріс эмоциялар туындатады [1]. Зерттеуші ғалымдардың (Р.Ф. Майрамян, О.К. Агавелян) пайымдауынша дамуында ауытқулары бар баланың туылуы міндетті түрде ата-ананың күйзелісіне әкеліп соғады. Мысалы, баланың ақыл-есінің кем болуы аналардың 65,7%-да уайым, күйзеліс, истерикалық жағдайлар тудырады, тіптен кейбіреулері өзіне өзі қол жұмсауға дейін барады. Қойылған диагнозды естігенде жиі ұшырасатын жағдайлар - ата-ананың өздерін кінәлі сезінуі, болған жағдайда ешқандай құтыла алмайтындығын сезінуі. Өз-өзін бағалаудың күрт төмендеп кетуі «Не себепті дәл мен осындай жағдайға тап болдым?» деген сұрақтар пайда болады, олар өздерін бақытсыз сезіне бастайды.

Ерекше жағдайды қажет ететін балалары бар ата-аналар көбінесе ажырасып кетеді. Жасырын ажырасулар жағдайлары да жиі ұшырасады, сырттай қарағанда отбасы сақталып қалған тәрізді, бірақ әкесі өмірлік қажеттіліктерге байланысты осылай істегендігін алға тартып, бөлек тұра бастайды. Ерекше жағдайды қажет ететін балалардың ата-аналары қиындықтарды әр түрлі қабылдайды: көбінесе балаға туған күнінен бастап күтім жасап жатқан аналары оған жанашырлық білдіріп, қанша жерден уайымдап жатса да оны сол жағдайда жақсы көруге тырысады. Әкесі болашақты меңзейді, оны балам қандай болып өсер екен деген сұрақ мазалайды. Көбінесе әкелер баланың келешегі жоқ деген қорытындыға келеді, бірақ әйелінің күйзеліске ұшырағаны оны мазалайды, оның үстіне, оған ерекше материалдық қиындықтар жүктеледі, себебі, аналар көп жағдайда жұмыстан шығып кетуге мәжбүр болады. Отбасындағы ата-ана мен балалардың, әсіресе, ерлі-зайыптылардың ара қатынастары бұзылады. Оның үстіне, тағы бір кемтар бала туса не істейміз деген сұрақ олардың мазасын кетіреді. Көбінесе ана баланың кенжелеп дамуындағы бүкіл жауапкершілікті өз мойнына жүктейді, кейде кінәні басқа отбасы мүшелеріне артады, бала

алдындағы кінәсін жуып-шаю үшін оны қатты бәйектейді, басқа дені сау балалармен жүздесулерін шектейді. Осындай жағдайда баланың денсаулығын ойлап, сары уайымға салынған әке өзін «тастанды» сезіне бастайды, ақырында ата-ана ажырасуға дейін барады.

Ата-ана душар болған психикалық стресс көбінесе олардың түрлі психосоматикалық дерттерге душар болуына әкеліп соғады. Уақыт өткен сайын стресс азаймай, қайта керісінше, көбейе береді: бала есейе бастағанда ата-ананың оның болашағы үшін уайым-қайғылары да қосыла бастайды.

Өзіне төмен баға беретін қауіп-қатері жоғары дәрежедегі бақытсыз ана тіптен дені сау баланы да бақытты және ширақ етіп тәрбиелей алмайды, ал денсаулығында мүкістер баланы тәрбиелеу туралы не айтуға болады деген пікір қоғамда кең тарап кеткен. Шынында да, ата-анасының балаға дұрыс қарамауы мұндай балаларда екінші дәрежедегі ауытқулар туындатуы әбден мүмкін екендігі дәлелденген.

Баланың ахуалы ата-ананың мінез-құлқына да қатты әсер етеді, отбасында ата-аналар өздері шешімін таба алмайтын күрделі жағдаяттар туындайды: элеуметтік ортамен қарым-қатынастар бұзылады, олардың жүздесу шеңбері жақын туыстармен, жолдас-жоралармен, дәрігерлермен, дефектологтармен және мұғалімдермен шектеледі. Отбасы тұйықталып, мамандардың нұсқауларын дұрыс қабылдамай, білім беру мекемелерімен жанжалдасуға дейін барады. Ата-аналарда ауру бала, оны емдеу және тәрбиелеу мүмкіндіктері туралы жансақ пікірлер қалыптасады. Олар дәрігерлер қойған диагнозды теріске шығару, кеңес-ұсыныстарын орындамау жағдайлары жиі байқалады, қойылған диагноз қате болған шығар деген оймен басқа мамандарға жүгіну немесе балаға көмектесетін дәрі-дәрмектер, емдеу әдістері бар шығар деген ойлар мазалап, үміт оты жана бастайды.

Мұндайда баланы үй жағдайында оқытып, тәрбиелеу тиімділігі қаншалықты, мүмкін, баланы ауытқулары бар балаларды оқытатын мамандандырылған оқу мекемелерінде ұстаған дұрыс шығар деген ой да пайда болады.

Отбасылық қарым-қатынастар балалардың психикалық ахуалына әсер ететін маңызды факторлардың бірі болып саналады. Егер баланың бойында күрделілігі түрлі деңгейдегі органикалық сипатта болатын психикалық әрекетінің ауытқулары байқалса, отбасының рөлі бұрынғыша маңызды болып қала береді. Отбасы баланың ауру түріне қарай қоғамда бейімделуіне септігін тигізеді. Отбасында райлы ахуал тудыру арқылы балаға өзінің дамымай қалғандығын сездірмеуге тырысады, өзін маңызды етіп сезінуіне ықпалын тигізеді.

Ерекше жағдайды қажет ететін баланың дүниеге келуі – отбасы өмірінің барлық жақтарына қатысы бар, ата-анада, жақын туыстарында қатты эмоционалды күйзеліс тудыратын аса маңызды проблема. Мұндай отбасыларында психологиялық маңызы бар қиындықтардың туындауы ата-ананың жалпы көңіл-күйлерінің нашарлауына, түрлі жүйкелік-психикалық ауытқулардың пайда болуына (реактивтік ахуалдар, депрессия, суицидалды көзқарастар, истерикалық реакциялар, т.б.) ақырында отбасы мүшелері арасындағы қатынастардың бұзылуына әкеліп соғады. Егер баланың бойында психикалық немесе физикалық дамуындағы ауытқулармен қатар сыртқы кемшіліктер де болса, ата-аналардың көңіл-күйі одан сайын терең күйзеліске ұшырайды.

Ерекше жағдайды қажет ететін балалардың ата-аналарымен жүйелі түрде жұмыс жүргізу нәтижесінде аналардың элеуметтік және психологиялық статустарын жоғарылату міндеттерінің шешілуіне, ана-бала диадасындағы қатынастардың мейлінше райландырылуына, отбасы ахуалының оңтайландырылуына қол жеткізуге болады [2].

Әр білім беру мекемесінде элеуметтік педагогтардың, тәрбиешілердің, түрлі кәсіби мамандардың, ата-аналардың ерекше назар аудару қажеттілігін талап ететін, олардың бір бірімен тығыз байланыста болу арқылы бірлесе отырып алуан түрлі мәселелердің шешімін табуды қажет ететін балалар категориясы ұшырасады. Білім беру жүйесіндегі ерекше қажеттіліктері бар балалар – қазіргі заманғы қоғам үшін жаңа ұғым болып саналады. Бұл терминнің дүниеге келуі біздің қоғамымыздың есейе бола бастағанын білдіреді - ол бойында ерекшеліктері бар мүмкіндіктері шектеулі немесе ауыр өмірлік жағдайға душар болған балаға қарай бет бұрды деген сөз.

Білім беру жүйесіндегі ерекше қажеттіліктері бар балалар – арнайы психологтық-педагогикалық және әлеуметтік-педагогикалық көмек беруді және оқыту, тәрбие беру процесінде арнайы жағдайлар тудыруды қажет ететін балалар. Коррекциялық педагогика бірқатар қағидаттарға сүйене отырып жұмысты ұйымдастырады, соған сәйкестар берілген категориялардағы балаларды оқыту және тәрбие жұмыстарын жүзеге асыру үшін коррекциялық-дамытушы бағдарламаларын құрастырады. Мұндай стратегия баланың әлеуметтендірілу процесінің нәтижелі жүруін қамтамасыз етеді, яғни, бойында ауытқулары бар балаларды оқыту және тәрбиелеуінің негізгі мақсатына – олардың әлеуметтік жетілмегендігін жеңуіне, әлеуметке мүмкіндігінше толығырақ енуіне, олардың өз бетінше өмір сүруіне қол жеткізуіне септігін тигізеді. Бойында ауытқулары бар балалар – білім беру, тәрбиелеу жұмыстары жаңаша формада ұйымдастырылса, олар әлеуметтік өмірге бейімделіп, қоғамға кіріктендіріліп, оған пайда әкеліп, өздері де бақытты болуы әдбін мүмкін.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Кальпебаева Г. Психикалық дамуы тежелген балаларды ақыл-есі төмен балалардан ажырату». //Дефектология. 2010. №4. 15 б.
- 2 Хухлаева О.В. Практические материалы для работы с детьми 3-9 лет. Психологические игры, упражнения, сказки М.: Генезис , 2007. — 2-е изд. – 1767.

ӘОЖ 37.01

ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ ТҰЛҒААРАЛЫҚ ҚАРЫМ-ҚАТЫСНАСТАРЫН ЗЕРТТЕУ

Ғылыми жетекшісі: Бақтыбаева Кулизат Сағынғалиқызы, п.ғ.к.

Студент: Жолдас Минура Сәкенқызы

«Педагогика» факультеті, «Педагогика және психология» мамандығы,

4 курс, ПиП-19-1 тобы

Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты

Аңдатпа. Оқушылардың жағымды тұлғааралық қарым-қатынасы олардың психикалық жағдайына, оқу үлгеріміне, танымдық белсенділігіне, физикалық белсенділігіне ғана емес, сонымен бірге тұтастай алғанда сыныптың бірлігіне де оң әсер етеді. Мақалада жасөспірімдердің тұлғааралық қарым-қатынасын зерттеу проблемалары қарастырылған, жасөспірімнің жалпы психологиялық және психофизиологиялық сипаттамаларының көрсеткіштері келтірілген, сонымен қатар жасөспірімдердің сыныпта өзара қарым-қатынас жасау мәселесін қарастыру барысында тұлғааралық және топаралық қатынастарды өзгерту, жақсарту және жетілдіру мақсатында диагностикалау үшін қолданылатын Дж. Морено жасаған социометриялық әдісін қолдану барысы мен оның нәтижесі келтірілген.

Кілт сөздер: жасөспірім, тұлғааралық, қарым-қатынас, диагностика, өзара қарым-қатынас

Қазіргі қоғамның даму ерекшеліктерін ескере отырып, әлеуметтік-мәдени орта жаңа ұрпақты қалыптастыруда жетекші рөл атқаратынын атап өткен жөн. Ондағы басым бағыттардың бірі қоғамның басқа өкілдерімен өзара тиімді байланыс таба білу, сондай-ақ ынтымақтастық дағдыларын жетілдіру болып табылады. Осыған байланысты тұлғааралық қарым-қатынас процесі барған сайын маңызды болып келеді. Жасөспірім осы көп қырлы процесте әлеуметтік белсенділіктің субъектісіне айналады.

Жасөспірімдердік шақ-бұл барлық жастағы балалар арасындағы ең қиын және ең күрделі шақ, бұл жеке тұлғаның қалыптасу кезеңі. Осы күрделі кезеңде адамгершілік негіздері қаланады, әлеуметтік қатынастар, өзіне, жанындағы адамдарға, қоғамға деген көзқарас қалыптасады; мінез-құлық белгілері мен тұлғааралық қатынастардың негізгі түрлері тұрақтанады.

Жасөспірім тұлғасының өзін-өзі жетілдіруге деген ұмтылысы (өзін-өзі тану, өзін-өзі көрсету, өзін-өзі растау) тұлғааралық қатынастардың қалыптасуы мен дамуы арқылы іске асады. Сондай-ақ, жасөспірім кезеңінде баланың мінез-құлқының, жеке басының негізгі белгілері және тұлғааралық мінез-құлықтың негізгі формалары қалыптасады. Әрбір жасөспірімнің құрдастарымен қарым-қатынаста өзіндік бағдарын ұстанады: біреуі өзінің көшбасшылық қасиеттерін тануға және жүзеге асыруға тырысады, екіншісі жетіспейтін ақпаратты алады және коммуникативті құзыреттілікті арттырады, үшіншісі топпен эмоционалды қатысуды қажет етеді. Жасөспірімдік шақ тұлғааралық қарым-қатынас дағдыларын дамыту үшін ең сезімтал кезең болғандықтан, тұлғааралық қарым-қатынас дағдыларын дамыту міндеті жасөспірім үшін ең маңызды және өзекті болып табылады.

Тұлғааралық қарым-қатынас адамдардың бірлесіп өмір сүруінің ажырамас шарты. Онсыз дамып келе жатқан тұлғаның психикалық процестерінің толық қалыптасуы да, қазіргі қоғамда толыққанды әлеуметтену де мүмкін емес. Сондықтан философия, әлеуметтік психология, психология, әлеуметтану және педагогика сияқты ғылымдар тұлғааралық қарым-қатынас мәселелсімен айналысады.

Көптеген зерттеушілер өз зерттеулерін тұлғааралық қатынастар проблемасына, оның ішінде жасөспірімдер арасындағы қарым-қатынас проблемаларына арнаған, өйткені бұл проблема қазіргі кезде өте өзекті және шешуші болып табылады.

Белгілі психолог Р.С.Немовтың айтуынша, жасөспірімдік шаққа көшу жеке тұлғаның дамуына әсер ететін жағдайлардың терең өзгеруімен сипатталады. Олар ағза физиологиясына, жасөспірімдердің ересектермен және құрдастарымен қарым-қатынас жасауына, танымдық процестердің даму деңгейі, интеллектісі мен қабілеттеріне қатысты [1, 98б].

Жасөспірімнің жалпы психологиялық сипаттамалары келесі көрсеткіштерден тұрады: жасөспірімнің әлеуметтік ортаға, өзіне деген көзқарасы қайта құрылады, яғни жасөспірімнің мінез-құлқын қозғаушы қажеттіліктер мен түрткілермен бірге, оның жеке басының негізгі белгілері де өзгеріске ұшырайды. Жасөспірім өзін ересек сезінуге тырысады, сондықтан ол өзінің ересек екендігін кез-келген тәсілмен дәлелдеуге тырысады. Жасөспірімнің ересек болғандығын дәлелдейтін құралдары аз болғандықтан, оларға айналысындағы ересек адамдардың қарым-қатынасы дұрыс болмаған жағдайда, ересектіктің белгісі ретінде, шиеленісті жеңілдету құралы ретінде, үлгі тұтатын ересек адамдарға ұқсап-бағу және «беделді» болу үшін олар психоактивті заттармен алмастыруы мүмкін [1, 15б].

Психофизиологиялық тұрғыдан алғанда, жасөспірім қарқынды гормоналды өзгерістермен, дененің қарқынды өсуімен, аяқ-қолдардың күрт ұзаруымен сипатталады; жасөспірімдер осы уақытта пайда болған бас айналу, жүрек айну, шаршау, терлегіштікке жиі шағымданады. Әрине, көңіл-күйдің жалпы фоны өзгереді: жасөспірім ашушаң келеді, кез-келген сөз, қимыл, интонация, ата-ананың ескертуілері немесе іс-әрекеттері жасөспірімнің жылауын, ызалану немесе агрессияны тудыруы мүмкін. Көбінесе жасөспірім нағыз бүлікшіге айналады, ол ата-анасынан физикалық және психологиялық тұрғыда бөлектенуі, тәуелсіздігі үшін күреседі, тұйықтала бастайды, үйде оқшалануға тырысады, өзінің құпиялары пайда болады. Ол ұзақ уақыт, көбінесе түнгі уақытта телефонмен сөйлеседі, егер біреу оған кедергі келтірсе, қатты ашуланады. Ол ата-анасының кеңесіне құлақ аспайды және олардың оның өміріне араласуын жақтырмайды. Сонымен қатар, жасөспірім көбінесе аға-әпкелері, ата-аналары, мұғалімдеріне келгенде өте ашушаң болады, сын, сөз көтере алмайды, сөз қайтарады, күш көрсетуге дейін барып, агрессивті күйге жиі түседі. [2, 77б].

Қазіргі қоғамның даму ерекшеліктерін ескере отырып, әлеуметтік-мәдени орта жаңа ұрпақты қалыптастыруда жетекші рөл атқаратынын атап өткен жөн. Басым бағыттардың бірі

қоғамның басқа өкілдерімен өзара тиімді байланыс таба білу, сондай-ақ ынтымақтастық дағдыларын жетілдіру болып табылады. Осыған байланысты тұлғааралық қарым-қатынас процесі барған сайын маңызды болып келеді. Жасөспірім осы көп қырлы процесте әлеуметтік белсенділіктің субъектісіне айналады.

Басқа адамдармен, ересектермен немесе құрдастарымен тұлғааралық қарым-қатынас тәжірибесі баланың жеке басының дамуына, оның өзін-өзі тануына негіз болып табылады. Қазіргі кезде балалар арасындағы қарым-қатынас мәселесінің маңыздылығы психологтар мен мұғалімдердің назарын аударып отыр.

Тұлғааралық қатынастар адамдар арасындағы субъективті тәжірибелі байланыс. Олардың ең маңызды ерекшелігі – эмоционалды негіз. Оқушылардың жағымды тұлғааралық қарым-қатынасы олардың психикалық жағдайына, оқу үлгеріміне, танымдық белсенділігіне, физикалық белсенділігіне ғана емес, сонымен бірге тұтастай алғанда сыныптың бірлігіне де оң әсер етеді. Қоғамның жаңа ақиқаты жас ұрпақтың көп уақытын бір-бірімен қарым-қатынаста емес, виртуалды қарым-қатынаста өткізетіндігіне әкелді. Осыған байланысты тұлғааралық қарым-қатынас дағдылары жоғалады, басқа адамды эмоционалды және құндылық тұрғысынан қабылдауы төмендейді.

Тұлғааралық қатынастар мәселесі зерттеушілердің белсенді қызығушылығын күні бүгінге дейін тудырып жатыр. Бұл мәселені психология мен педагогикада Д.Б.Эльконин, А.В.Запорожец, Я.Л. Коломинский, А.А.Рояк, М.И.Лисина, Т.А.Репина және басқалар зерттеді.

Сонымен қатар, зерттеулер көрсеткендей, барлық жасөспірімдерді тұлғааралық проблемаларға бейім үш топқа бөлуге болады:

- жанжалға төзімді (ассертивті мінез-құлық);
- қақтығыстардан өзін аулақ ұстайтындар (өзіне сенімсіз мінез-құлық);
- қақтығысты (агрессивті тұлғааралық қарым-қатынас стилі).

Ассертивті мінез-құлықты таңдаған жасөспірімдер үшін (конструктивті тұлға) тән:

- мүлтіксіз жауап беру, қатты сөйлеу және өзінің табиғатына сай тонмен сөйлеу;
- әңгімелесушіге қараудан қашпау;
- ұсынылған тақырыпты ықыласпен талқылау;
- өз сезімдерін ашық білдіру;
- өз пікірін айту;
- сөйлесу немесе кез-келген жеке қарым-қатынас кезінде сол ортаға тән ережелер мен заңдарды ескеру, бірақ сонымен бірге оларды өз қалауыңша қолдану.

Екінші топтағы жасөспірімдер үшін (өзіне сенімсіз мінез-құлық) тән қасиеттер:

- жеке тұлғаның конформды мінез-құлыққа бағдарлануы (яғни заңдардың, мінез-құлық ережелерінің, қоғамдық моральдың қатаң шеңбері міндетті болып табылады және тіпті қайта қаралмайды);
- өз пікірін жасыру (кейде оны білдірудің қажеті жоқ болғандықтан қалыптаспауы мүмкін);
- қарым-қатынастың белгісіз және айқын емес формаларын таңдаумен жеткілікті эмоционалды реакциялар (бұдан күтуге болатыны ғана, артық емес).

Агрессивті тұлғааралық стильді таңдаған жасөспірімдерге тән:

- сұхбаттасушы өз ойын аяқтағанға дейін жауап беруі;
- қатты, қиқарланған сарынмен, дауыстап сөйлеу;
- өзгелерді менсінбей қарау;
- әңгіме тақырыбы туралы немқұрайлы айту (айыптау, кемсіту, қорлау, төмендету);
- барлығына өз пікірін таңу;
- өзін бәрінен жоғары қою және өзіннің жанын ауырпау үшін, өзгенің жанына тию

[3, 3086].

Қазіргі уақытта мектеп оқушыларының тұлғааралық қатынастарын қалыптастыру мәселесі халықтың едәуір көші-қонына, қалалардағы халықтың өсуіне және, тиісінше, білім беру жүйесіндегі көпұлтты ұжымдардың көбеюіне байланысты жаңа тұрпатқа ие болуда.

Психологтардың зерттеулері жасөспірімнің жалпы жас ерекшеліктеріне байланысты тұлғааралық қарым-қатынас мәдениетін қалыптастырудағы маңызды орнын, сондай-ақ жеке тұлға қалыптасатын жаңа әлеуметтік жағдайды негіздейді.

Әсіресе жолдастармен қарым-қатынас мәселесі жасөспірімдік шақта өткір қабылданады. Осы саладағы кез-келген бұзушылық, әдеттегі үйреншікті жағдайды нақты немесе жалған жоғалтуды жасөспірім трагедия ретінде қабылдайды. Бұл білім берудегі инновациялық процестерді басқару нәтижелеріне әсер ететін жасөспірімдердің тұлғааралық қатынастарын психологиялық-педагогикалық түзету жолдарын зерттеудің маңыздылығын, қажеттілігін дәлелдейді. Жасөспірімдердің тұлғааралық қатынастарын психологиялық-педагогикалық түзету құзыреттілігі білім берудегі инновациялық қызметке дайындықтың жеке аспектілерін құрайды [4, 196.].

Зерттеуімізде жасөспірімдердің сыныпта өзара қарым-қатынас жасау мәселесін қарастыру барысында Дж. Мореноның социометриялық өлшеу әдісін қолдандық [5].

Дж. Морено жасаған социометриялық әдіс, тұлғааралық және топаралық қатынастарды оларды өзгерту, жақсарту және жетілдіру мақсатында диагностикалау үшін қолданылады. Социометрияны қолдана отырып, топтық іс-әрекет жағдайындағы адамдардың әлеуметтік мінез-құлқының типологиясын зерттеуге, белгілі бір топ мүшелерінің әлеуметтік-психологиялық үйлесімділігін бағалауға болады.

Бұл зерттеуде біз мынадай мақсаттарды алға қойдық:

- сыныптағы бірлік-ауызбіршілік дәрежесін өлшеу;
 - симпатия-антипатия белгілері бойынша топ мүшелерінің салыстырмалы беделін анықтау (көшбасшылар, жұлдыздар, қабылданбаған);
- сыныптағы тұлғааралық қарым-қатынас деңгейін анықтау.

Сыныптағы өзара қарым-қатынас диагностикасы Өткізу тәртібі: сыныптың әрбір мүшесі өзі қандай да бір жағдайда таңдайтын сыныптасының фамилиясын көрсетуі керек. Ол үшін біздің зерттеу тақырыбымызды ескере отырып, алдын-ала сауалнама сұрақтары жасалды.

1. Сен кіммен сабақ оқуды, бақылау жұмыстарын орындауды қалар едің?
2. Өзіңнің туған күніңе сыныптастарыңның ішінен кімдерді шақырар едің?
3. Сыныптастарыңның ішінен кіммен сырласасың?
4. Сыныпта саған кім басқалардан көбірек ұнайды?
5. Сыныптастарыңның ішінен кіммен сапарға шығар едің?
6. Сыныптасыңның қайсысымен командада бірге жауапты тапсырманы орындағанды қалар едің?

7. Сыныптастарыңның ішінен қиын сәттерде кімнен көмек сұрар едің?

Нұсқаулық: 1 — нөмірдің астындағы қағазға бірінші кезекте таңдаған топ мүшесінің атын, 2 — нөмірдің астына - егер бірінші болмаған жағдайда адамның атын жазыңыз, 3- нөмірдің астына, егер бірінші және екінші болмаса, кімді таңдайсыз.

Нәтижелерді түсіндіру: жасөспірімдер арасындағы қарым-қатынастың қалыптасуының жоғары деңгейі (5 және одан да көп таңдау, «жұлдыздар») - 3 балл. Жасөспірімдер арасындағы қарым - қатынастың қалыптасуының орташа деңгейі (2 - 4 таңдау, «қалаулы») - 2 балл. Қарым-қатынас дағдыларының қалыптасуының төмен деңгейі (0-1 таңдау, «еленбейтін») - 1 балл

Есептеу мынадай формула бойынша жүргізілді: $P(A)=d/(N-1)$, мұндағы P — кездейсоқ оқиғаның ықтималдығы (A) социометриялық таңдау; N — топ мүшелерінің саны, d – сайлау саны.

Әдістеменің нәтижелері бойынша біз 8 «Б» *сыныбындағы* қарым – қатынастың аса нашар еместігін анықтадық, өйткені еленбейтін және оқшауланған топқа кіретін балалар, танымал және таңдаулы топтарға кіретін балаларға қарағанда аса көп емес: 58% - 42%.

Нәтижелер төмендегідей:

Бүкіл топтағы «танымалдар» (жұлдыздар) 19,5% (6 адам) құрады. Бұл жасөспірімдер ең көп оң таңдау алды.

Бұл балалар көпшіл, жақсы оқиды. Сыныптастарының арасында танымал, олар байланыс орната алады. Көбінесе олар сыныптастарына көмектеседі, оларды түсінеді және ортақ істерге араласуға тырысады.

«Қалаулы» – 38,7% (12 адам). Бұл оң таңдаудың үштен екісін алған жасөспірімдер. Сыныптастар олармен қарым-қатынас жасауды жөн көреді, бірге бірлескен шығармашылық жұмыстар ұйымдастырады. Бұл топтың мүшелері жақсы оқуға тырысады, сыныптастарымен және мұғалімдерімен барабар әрекет етеді. Олардың қарым-қатынас деңгейі сыныптағы барлық адамдармен тең.

«Еленбейтіндер» – 32,2% (10 адам). Бұл топқа ең аз оң таңдау алған балалар кірді. Сыныпта оларға соңғы шара ретінде жүгінеді. Негізінен оларды байқамауға тырысады. Бұл топтың балаларында бейресми бейімділіктер, эксцентрлік өмінез-құлық, сыныптастары арасында оң қарым-қатынас құруға кері әсер ететін ашу және агрессия байқалады.

«Оқшауланғандар» – 9,6% (3 адам) құрады. (Бақдаулет С., Елнұр Е., Айдын М.) Бұл оң таңдау алмаған балалар. Сыныптастар бұл балалармен сөйлесуге құлық танытпайды. Балалар тұйық, байланыссыз. Олар өздерімен өздері болғанды қалайды. Сынып істерінде олар бастама көтермейді, бірақ егер мұғалім тапсырма берсе, орындайды.

Сурет 17 8 «А» сынып жасөспірімдерінің арасындағы қарым-қатынас деңгейі

Бұл социометриялық өлшеудің нәтижесінде біз жасөспірімдер арасындағы тұлғааралық қарым-қатынас орнатуда проблемалары бар оқушыларды анықтап алдық. Қуанатын жағдай, аса бір өте қауіпті жағдай жоқ, бұл зерттеудің нәтижесінде біз педагогикалық-психологиялық сүйемелдеуді аса қажет ететін сыныптағы оқшауланған 3 оқушыны (Бақдаулет С., Елнұр Е., Айдын М.) белгілеп алдық. Педагогикалық-психологиялық сүйемелдеу бағдарламасын құру барысында осы оқушыларды назарда ұстау керектігін түсіндік.

Сонымен, зерттеудің анықтаушы кезеңі жасөспірімдерді психологиялық-педагогикалық сүйемелдеудің арнайы бағдарламасын әзірлеу және енгізу үшін «бастапқы нүкте» бола алды. Көбінесе жасөспірімдерге жеке басының барлық жақтарын өзгерту қажет емес, тек жеке ерекшеліктерін түзету, оларда дамымаған белгілі бір дағдыларды үйрету және қалыптастыру қажет. Осындай түзетуді қажет ететін белгілерді анықтау үшін жүргізілген диагностиканың нәтижесінде проблеманы белгілеп, оларды біріктіру арқылы жасөспірімдер тобын құруға болады деген тұжырымға келдік.

Әдебиеттер тізімі:

1. Бактыбаева К.С. Психолого-педагогическое сопровождение подростков группы риска дис... к.п.н. – Тараз, 2008.-183с.

2. Казакова Е.И. Система комплексного сопровождения ребенка: от концепции к практике // Психолого-педагогическое медико-социальное сопровождение развития ребенка: мат. Всерос. научно-практической конференции. – СПб. 1998.
3. Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста / Пер. с англ. Под общ. ред. А.А.Реана. – СПб.: Питер, 2000. – 616с.
4. Маркова С.А. О деятельности органов Управления образованием по психолого-педагогическому сопровождению образовательного процесса // Вестник образования России. – 2003. – № 17. – С. 53.
5. Морено Дж.Л. Социометрия. Экспериментальный метод и наука об обществе. Руководство практического психолога. Пер. с англ. 2004. 320 с.

ӘОЖ 37.035.6

ҰЛТТЫҚ ТӘРБИЕ НЕГІЗІНДЕ БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Ғылыми жетекшісі: Момбекова Сымбат Бақытжанқызы – магистр, оқытушы
Студент: Қашқынбай Гүлзина Талғатқызы
«Бастауыш оқыту педагогикасы мен әдістемесі» БББ, 3 курс, БОПӘ-20-3 тобы
«Педагогика» факультеті, «Жалпы педагогика» кафедрасы
Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты

Андатпа. Мақалада ұлттық білім негізінде студент жастардың құндылықтарын қалыптастыру қарастырылады.

Кілт сөздер: ұлт, құндылық, патриотизм, өнер, салт-дәстүр.

Аннотация. В статье рассматривается формирование ценностей студенческой молодежи на основе национального образования.

Ключевые слова: национальность, ценность, патриотизм, искусство, традиции.

Annotation. The article considers the formation of values of student youth on the basis of national education.

Key words: nationality, value, patriotism, art, traditions.

Қазіргі уақытта ұлттық құндылықтар негізінде студент жастардың санасын қалыптастыру өзекті мәселеге айналуда. Өйткені біз жер мемлекеттерінен тек ұлттық құндылықтарымызбен ерекшеленеміз. Осыған байланысты Мемлекет басшысы Н.Ә. Назарбаев "Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру" мақаласында алдымызға қойылған мақсаттар мен міндеттерге қол жеткізу үшін, ең алдымен, біздің ойларымыз, яғни санамыз алға жылжып, іс-әрекеттерімізден асып түсуге тиіс. «Егер қайта өрлеу еліміздің, халқымыздың ұлттық және рухани базасынан қуат алмаса, ол жолдан шығады. Бұл рухани жаңғыру деп аталатын нәрсе ұлттық сананың тек жағымды жақтарын біріктіретін маңызды құбылыс екенін білдіреді. Бұл біздің өткеніміздің, бүгініміздің және жарқын болашағымыздың жемісін біріктіретін ұлтты еске алуға арналған таңғажайып алаң» [1]. «Ұлы даланың жеті қыры» мақаласында тарихта дұрыс ұстанымды қалыптастыру негізінде біз ұлттық құндылықтарымызды жаңғыртамыз. Бұл біздің тамырларымыз туралы білуге, ұлттық тарихымызға терең үңілуге және оның қулықтарын ашуға мүмкіндік береді [2].

Сондықтан қазіргі уақытта жаңа білім мен дағдыларды игеретін, жоғары шығармашылық қабілеттерге ие, ойлау қабілетіне ие, тәуелсіз іздеу нәтижесінде күрделі мәселелерді шешуге қол жеткізетін, ұлттық санамен ерекшеленетін мінезді қалыптастыру қажет.

Қарастырылып отырған тақырып - адамзаттың дамуы мен жетілуінің қалыптасқан мәселесі. Ұлттық білім беру мәселелері педагогика саласында осы тақырып бойынша зерттеулер жүргізген Отандық ғалымдар С.Қалиев, Қ.Жарықбаев, К.Құнантаева, Қ.Бөлеев Ж.Т.Сарыбекова, К.Ж.Қожахметова, Сайлауова Н.С., Джанабаева Р.А. т.б. еңбектерінде ұлттық тәрбие мәселелері қамтылған.

Жоғарыда аталған ғалымдар мен педагогтардың жұмысын талдай отырып, біз ұлттық құндылықтар ұлттық идеяның басты өзегі, мемлекет қалыптастырудың негізгі факторларының бірі болып табылады деген қорытындыға келдік. Бұл ұлттық идеяны жүзеге асырудың негізгі элементі-мемлекет. Сондықтан, осы ұлттық мәселені елемей, ұлттық идеяның негізгі бағыты үшін тетік жасауымыз керек.

Ұлттық идея -бұл байырғы жердің әсерінен қалыптасқан, қоршаған ортадан көтерілген және байырғы тілдер, ауызша әдебиеттер, әдет-ғұрыптар, дәстүрлер мен тыйымдар арқылы жүйеленген сезім. Ол-мемлекеттің мәні, психологиялық бірегейлік. Егер бұл ұлттық идеология әлсіз болса, ол барлық салаларға теріс әсер етеді.

Бізден бұрын жазылған шығармаларға сүйене отырып, ұлттық құндылықтар бар екенін білдік: жергілікті жер, тіл, дәстүр, дін, қазақ фольклоры, өнер, ұлттық рәміздер. Енді осы ұлттық өнер түрлеріне қысқаша тоқталайық.

Тіл-адамдар арасындағы қарым-қатынас құралы.

Әдет-ғұрыптар-бұл әр мемлекеттің ерекшелігі, өмірдің өзі жасаған бірқатар рәсімдер.

Дін – сенушілерінің әрекеті мен ойлауын, моралы мен сенімін, түрлі мәдениеттен тұратын, дүниетаным формалары.

Қазақ фольклоры-қазақ халқының ауызша әдебиеті. Оларға ертегілер, эпикалық әндер, қаһармандық әндер, әлеуметтік-тұрмыстық эпостар және әкеден балаға берілетін тарихи әндер жатады.

Өнер – эстетика, өнертану және көркемдік шығарманың кең таралған категорияларының бірі.

Ұлттық рәміздер - егемендік пен бірлікті бейнелейтін кез-келген мемлекеттің ажырамас атрибуттарының бірі. Елтаңба, Мемлекеттік Ту және Мемлекет Қазақстан Республикасының ұлттық рәміздері болып табылады. (Менің Отаным-біздің ата-бабаларымыз өмір сүрген жер).

Студент жастарды рухани-адамгершілік дамытудың, тәрбиелеудің және әлеуметтендірудің негізгі мазмұны мынадай негізгі ұлттық құндылықтар болып табылады:

* Патриотизм- Отанға қызмет ету;

* Әлеуметтік ынтымақтастық- жеке және ұлттық бостандық, адамдарға, мемлекет және азаматтық қоғам институттарына сенім, әділдік, мейірімділік, ар-ождан, қадір-қасиет;

* Отанға мемлекеттік қызмет, заң, азаматтық қоғам, құқықтық тәртіп, көпмәдениетті бейбітшілік, ар-ождан және дін бостандығы;

* Отбасы сүйіспеншілік пен адалдыққа, денсаулыққа, молшылыққа, ата-аналарға, үлкендер мен кішілерге, ұрпақтардың жалғасына қамқорлық жасауы керек;

* Еңбек және шығармашылық-еңбекке, шығармашылыққа және жасампаздыққа құрмет;

* Ғылым-білімнің құндылығы, шындыққа ұмтылу, әлемнің ғылыми бейнесі;

* Дін- конфессияаралық диалог негізінде қалыптасатын сенім, руханият, адамның діни өмірі, діни дүниетанымның құндылығы, толеранттылық ұғымы;

* Өнер мен әдебиет- сұлулық, үйлесімділік, адамның рухани әлемі, адамгершілік таңдау, өмірдің мәні, эстетикалық даму, этикалық даму;

* Табиғат-эволюция, табиғи қорық, жер планетасы, экологиялық сана;

* Адамзат-бейбітшілік, мәдени және этникалық әртүрлілік, адамзат прогресі, халықаралық ынтымақтастық[3].

Негізгі ұлттық құндылықтар елдің тарихи және географиялық орналасуын, көпконфессиялылық пен көпұлтты сипатты ескере отырып, бүкіл ұлттық тарих бойында қоғамның мәдени дамуы барысында қалыптасты. Осы құндылықтарды игере отырып, жаңа

ұрпақ еліміздің рухани тәжірибесін игереді, бұл қазақ халқының бірлігін қамтамасыз етеді және патриотизм мен ұлттық мақтаныштың дамуына ықпал етеді. Осыған байланысты мемлекет өскелең ұрпақ арасында ұлттық құндылықтарды қалыптастыруға үлкен көңіл бөледі.

Г.А. Лованова бастауыш сынып оқушыларының құндылықтарды игеруінің бірнеше кезеңдерінің бар екендігін атап өтті:

1. Құндылықтардың болуы және іске асыру шарттары туралы ақпарат береді.

2. Құндылық туралы ақпаратты оқушының тіліне аудару- бұл өзгеріс. Бұл кезеңде оқушы бұл ақпаратқа қызығушылық танытуы мүмкін, бірақ бұл ақпарат оқушының сезіміне әсер етуі үшін оған эмоционалды әсер етеді. Осы кезеңде студент ұсынылған материалға эмоционалды жауап түрінде жауап бере алады, әрі қарай құнды объектіні тануға тырысады.

3. Құндылықтарды бағалаңыз, оларды өз қажеттіліктеріңіз бен мүдделеріңізге қамқорлық жасау процесімен салыстырыңыз. Мұнда объектінің маңыздылығы, оның ішінде студент үшін де анықталады. Нысандар когнитивті, моральдық, эстетикалық және басқа функциялар тұрғысынан бағаланады. Нәтижесінде бастапқы құндылық туралы хабардарлық пайда болады және бұл құндылық маңызды болады.

4. Құндылықтарды таңдап, оларды құндылықтар схемасына қосыңыз. Бұл кезеңде құндылықтар адам қолдана алатын басқалармен корреляцияланады және оны өз іс-әрекеттерінде басшылыққа алу мүмкіндігі анықталады. Яғни, бұл мәнді қолданыстағы құндылықтар жүйесіне қосу-қоспауды таңдау процесі жүреді. Қабылданған құндылықтар студенттің жеке іс-әрекетін реттеушіге айналады[4].

Бастауыш сынып оқушыларында ұлттық құндылықтарды қалыптастыру:

- бастауыш сынып оқушыларында орыс ұлттық мәдениетінің тарихи жолы мен дамуы, қазақ халқы мен оның тумаларының рухани құндылықтары, бірге тұратын адамдардың ұлттық мәдениетінің өзара байланысы мен өзара байытылуы туралы түсініктерді қалыптастыру;

- ар-ождан мен дін бостандығы тұжырымдамасымен байланысты студент жастарда ұлттық дәстүрлер мен құзыреттер жүйесін қалыптастыру, бірыңғай мәдени кеңістікті қалыптастыру және оқу процесінде толеранттылық пен мәдени сабақтастық құндылығын танумен байланысты мәдени әртүрлілік құндылығын игеру даму;

- оқушылардың бойына этиканың негізгі ұғымдарын қалыптастыру (өмірдің мәні мен құндылығы, шындық пен өтірік, жақсылық пен жамандық, моральдық таңдау, мейірімділік, әділеттілік, қадір-қасиет, махаббат және т. б.), мораль, адамгершілік құндылықтар;

- балада өз халқының, бірге тұратын халықтардың және Қазақстанның басқа да халықтарының салт-дәстүрлеріне, мәдениеті мен тіліне құрметпен қарауды қалыптастыру;

- адамның өз халқы мен елінің дәстүрлеріндегі белсенді өмірлік ұстанымы мен моральдық жауапкершілігінің құндылығын түсінуге негізделген жеке даму жолын және әлеуметтік практиканы анықтау процесінде баланың жан-жақты дүниетанымын қалыптастыру. [5]

Бұл жағдайда студент жастардың ұлттық құндылықтарын қалыптастыру бойынша білім беру қызметінің келесі бағыттары тиімді болуы мүмкін:

- мәдениет қайраткерлерінің, актерлердің, жазушылардың, музыканттардың, журналистердің, қоғам және дін қайраткерлерінің, денсаулық сақтау қызметкерлерінің және құқықтық тәртіп өкілдерінің шақыруы бойынша сабақтарда жалпы білім беру мекемелері оқушыларының жалпы мәдениетінің деңгейін арттыру бойынша арнайы жобалар мен бағдарламалар жүргізу;

- қазақ халқының дәстүрлі мәдениеті мен этникалық сипатын зерделеу бойынша арнайы жобалар мен бағдарламалар (бұл жағдайда мерекелер ерекше әлеуетке ие: Тәуелсіздік күні, Наурыз және т.б.);

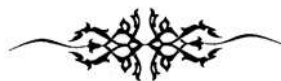
- жеке тұлғаның адамгершілік және рухани қалыптасу процесінде студенттер мен әріптестердің өзара іс-қимыл кеңістігін кеңейту бойынша қызықты жоба (балалар корреспонденция жүргізе алады, интернет арқылы достар таба алады), әлем, Республика)[6].

Сондай-ақ, бастауыш сынып оқушыларында ұлттық құндылықтарды қалыптастырудың ажырамас бөлігі болып табылатын іс-шараларға үнемі қатысуы керек: театрлық қойылымдар (балет, спектакльдер, фильмдер көру, мұражайлар, көрмелер және т. б.).

Бұл ретте шығармашылық қызметтің басты тақырыбы бастауыш сынып оқушыларында базалық ұлттық құндылықтарды қалыптастыру құралы болып табылады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Мемлекет басшысының Н.Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы. 2017 жылғы 12 сәуір. <http://www.akorda.kz>.
2. Мемлекет басшысының Н.Назарбаевтың «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаласы. 2018 жылғы 21 қараша. <http://www.akorda.kz>.
3. Елишев С.О. Изучение понятий «ценность», «ценностные ориентации» в междисциплинарном аспекте. // Ценности и смыслы. – 2011. – № 2 (11). – С. 82-96.
4. Данилюк А.Я. Концепция духовно-нравственного развития и воспитания личности гражданина России. – М. : Просвещение, 2009. – 30 с.
5. Асмолов А.Г. Стратегия социокультурной модернизации образования : на пути к преодолению кризиса идентичности и построению гражданского общества. // Вестник образования. – 2008. – №1. – С. 65-85.
6. Бабанский Ю.К. Методы обучения в современной общеобразовательной школе. – М. : Просвещение, 1985. – 208 с.

ӘОЖ 378.145

ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУДЕ БАСТАУЫШ СЫНЫП МҰҒАЛІМДЕРІН ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУҒА ДАЙЫНДАУ

Ғылыми жетекшісі: Пірәлі Фатима Елубайқызы – магистр, оқытушы
Студент: Ортикбоева Умида Норбой кизи

«Бастауыш оқытудың педагогикасы мен әдістемесі» БББ, 3 курс, БОПӘ-20-3 тобы
«Педагогика» факультеті,
«Жалпы педагогика» кафедрасы

Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты

Аңдатпа. Мақалада инклюзивті білім берудің ақпараттық технологияларды пайладану, сабақтарда қолдану қарастырылады.

Кілт сөздер: технология, мотивация, мониторинг, моторика, интерактивті тақта.

Аннотация. В статье рассматривается использование информационных технологий инклюзивного образования на уроках.

Ключевые слова: технологии, мотивация, мониторинг, моторика, интерактивная доска.

Annotation. The article discusses the use of information technologies of inclusive education in the classroom.

Key words: technologies, motivation, monitoring, motor skills, interactive whiteboard.

Инклюзивті білім беру жан - жақты білім беру-гуманизмге, руханилыққа және әлеуметтік әділеттілікке әкелетін бірегей ұғым. Барлық адамдар қоғамдық өмірде тең негізде және кемсітусіз қатысуы керек. Кешенді тәжірибе барлық балалардың білімге тең қол жеткізуі керек деген идеяны қамтиды. Мұндағы басты мәселе- баланың жеке ерекшеліктері, оқудағы жеткен жетістігі, ақыл-ой және физикалық қабілеттері оқуға кедергі болмауы керек.

Білім беру жүйесінің білім беру кеңістігінің кешенді ресурстарына келесі маңызды компоненттер кіреді: пандустар, турниктер, қозғалысты шектеу сызықтары, лифттердің болуы, сыныптарды жарықтандыру деңгейі және сыныптар мен мектептердегі дыбыстық сигналдарды қолдау. Жан-жақты оқыту, жеке оқыту мен өзін-өзі дамытуға арналған нұсқаулық пен калибрлеу жабдықтарына ерекше мән береді. Баланың жеке басының психофизиологиялық ерекшеліктерін жоққа шығару қоршаған ортаның мазмұнына да әсер етеді және сыныптан тыс жүктемені дұрыс есептеу өте маңызды. Шын мәнінде, оқытудан басқа, мұғалімдер инклюзивті тұлғаны қалыптастыру және олардың қабілеттерін ашу үшін денсаулық пен дамуға қарамастан сыныптан тыс жұмыстарды ұйымдастыру керек. Оқушының бойында келесі маңызды қасиеттерді қалыптастыруға тірек болады:

- ынтымақтастық қабілеті;
- білім беру курстарына және іс-шараларға қатысу;
- көшбасшыларды басқаруға және ұстануға деген ұмтылыс;
- қанағаттанарлық көрініс;
- қолайлы әлеуметтік мәртебе;
- дене белсенділігінің жоғарылауы және т. б.

Мүмкіндігі шектеулі балаларды білім беру ортасына қосудың тиімді әдісі қызықты интеллектуалды ойындарды, технологияларды қолдану. Технологияларды қолданудың психологиялық-педагогикалық ерекшеліктері адамның көру және есту, сезу функцияларын қалай және қалай тиімді пайдалануға болатындығын көрсетеді. Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар оқу бағдарламасын меңгерудің алғашқы кезеңдерінде жас оқушылардың қабілеттеріне пайдалы әсер етуі мүмкін. Бұл эмоциялар мен қабылдау, сезім мүшелері қабылдаған сигналдарды дұрыс өңдеу және дерексіз ойлау туралы. Осы процестің нәтижесінде студент белгілі бір тақырып бойынша қарапайым пайымдаулар мен түйіндік ойларды қалыптастырады. Компьютерлердің оқушыларға есту мен көруді бір уақытта қабылдау қабілеті оқушыларға берілген білім беру ақпаратын дұрыс және саналы түрде тануға мүмкіндік береді. Жан-жақты білім бастауыш сынып оқушыларына берілетін білім мазмұнын түсіну мен үйлестіруге негізделген. Сондықтан мұғалімдер оқу ақпараттарының оқушыларға түсінікті берілуіне назар аударылуы керек.

Сонымен қатар, бұл ақпаратты анықтау үшін түрлі-түсті сызбалар, эскиздер, тартымды әуендер, кейіпкерлер және баяндаушының анық және естілетін дауысы маңызды. Ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану көптеген жолдармен оқушылардың шоғырлануын сақтауға ықпал етеді-шоғырлануды тікелей талап ететін, пассивтілік пен зейінді жоятын, сондай-ақ сабақтарды қызықты ұйымдастыратын өсіп келе жатқан концентрация туралы әсер пайда болады. Ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдана отырып оқыту кезінде оқушылардың зейінінің келесі психологиялық-педагогикалық ерекшеліктерін ескеру және жүзеге асыра алу қажет: оқушы шоғырланған және тұрақты, зейін дұрыс бөлінген, зейін басқа нәрсеге ауысқан. Осы әдістерді қолдана отырып, студенттер сабақтарда талдайды, салыстырады және қорытынды жасайды, бұл оларға оқуға оң мотивация береді. Бұл ақпараттық-коммуникациялық технологиялар құралдарын пайдалану бойынша арнайы дайындықтан өту керектігін, тәжірибе барысында біліммен алмасу керек. Қосымша курстарға қатысу.

Бұл фактор ақпараттық-коммуникациялық технологияларда технологияларды қолдану мүмкіндігін қиындататын белгілі бір ішкі алаңдаушылықтарды тудыратыны белгілі. Содан кейін келесі мәселе туындайды: болашақ бастауыш сынып мұғалімдеріне жан-жақты білім беру шеңберінде белгілі бір рөл атқаруға мүмкіндік беретін дағдыларды, білім беру және дағдыларды пайдалану туралы негізгі білімді оқыту процесіне тиімді интеграциялау және қойылатын талаптарға сай болу үшін беру. Егер біз қазіргі университеттердің түлектері компьютерлік технологияны өздерінен бұрынғыларға қарағанда жақсы меңгерген десек, қателеспейміз. Мүмкіндігі шектеулі балалардың әлеуетін тиімді ашу үшін цифрлық технологияларды дәстүрлі оқу бағдарламаларының тәжірибесі негізінде ақылмен пайдалануға болады.

Болашақ мұғалімдердің кешенді қабілеттерін қалыптастыру үшін ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану кезінде келесі дағдылар маңызды:

1. Ақыл-ой қабілеттері. Ол мектеп кеңістігіндегі жұмыстың мақсаты өзін-өзі дамытуды, білімді жетілдіруді, білім беруді дербес және жауапкершілікпен жүзеге асыруды, оқушылардың психологиялық дамуын қолдауды, сондай-ақ тұрақты өзіндік жұмысты, ойлау мен оқу қабілетін талап етеді.

2. Ғылыми және теориялық қабілеттер. Бұл білім беру ғылымының даму тұжырымдамасын білумен, жеке даму жоспарларын модельдеу қабілеті.

3. Практикалық қабілеттер. Бұл білім беру қызметін тиімді жүзеге асыруға мүмкіндік беретін практикалық оқу, тәрбие мен іскерлік дағдылардың жиынтығы.

4. Психофизиологиялық қабілеттер. Ол жеке қасиеттер мен белгілі бір білімдердің жиынтығын қамтиды, олардың көмегімен сіз балалармен педагогикалық-психологиялық жұмыс жасай аласыз.

5. Физиологиялық қабілеттер. Бұл мұғалімнің физикалық, психикалық денсаулығы мен кәсіби талаптарын қанағаттандыру үшін жасалады. Қабілеттер әдетте жеке тұтастық тұрғысынан зерттеледі. Мұғалімнің саабак жүргізу қабілеті психологиялық мотивтермен реттеледі. Оның дамуы болашақ мамандарды үйретуден басталды.

Болашақ мұғалімдер білім беруде ақпараттық-коммуникациялық технологияларды дұрыс пайдалану, қолдануды түсінуі керек, сондықтан олар осы элементті білім беру ортасында қолдануға оң мотивация мен құндылық көзқарасына ие болуы керек.

Креативті мұғалім мыналарды білуі керек:

1. Ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану курстарын жоспарлау;

2. Ақпараттық-коммуникациялық технологиялармен жұмыс істеу, жеке және топтық, ұжымдық тәсілдерін ұйымдастыру;

3. Ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалану саласындағы теориялық білім мен практикалық дағдыларды үнемі жетілдіріп отыру.

4. Бастауыш мектептерде жалпы білім беруде ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолданудың педагогикалық негізі бастауыш жалпы білім беру бағдарламасында ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың қандай түрлерін қолдануға болатындығын және оларды енгізу арқылы қандай дидактикалық талаптарға қол жеткізуге болатындығын қарастырады.

Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар бастауыш білім беруді қамтиды ақпараттық-коммуникациялық технологиялар үш негізгі функцияны орындайтыны белгілі. Дәл осылай: Ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалана отырып, бастауыш мектептерде жан-жақты білім беруді жою. Жан-жақты білім беру барысында студенттер оқуды және жазуды үйренуі керек және олар оңай және оңтайлы оқу үшін әрқашан техникалық қолдау алуы керек. Бастауыш мектепте жан-жақты білім берудегі ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың білім беру рөлі инклюзивті білім беру мүмкіндігі шектеулі балалар үшін қарапайым балалардан бөлек емес тиісті оқу ортасын құру үшін қолданылады. Ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалана отырып, бастауыш сыныптардағы жалпы білім беретін мектептің коммуникациялық (коммуникативтік-бағдарланған) қызметі. Оқытудың әсері-қалыпты қоғамда өмір сүрудің табиғи коммуникативті дағдыларын игеру, оқу процесінде оқушылардың өзара танымдық іс-әрекетін ұйымдастыруға қолдау көрсету.

Емтиханға кәсіби дайындықта, сондай-ақ практикалық білім беру қызметінде ақпараттық-коммуникативтік дағдыларды қолдану студенттермен өзара әрекеттесудің жеке бағдарланған стилін білдіреді. Мүмкіндігі шектеулі оқушылармен тұлғалық бағдарланған қарым-қатынас Білім берудегі ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың мүмкіндіктерін білім беру қызметі түрінде толық көлемде іске асыруға мүмкіндік береді. Ол

ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қалай тиімді пайдалану керектігін нақты көрсететін арнайы модель ретінде жасалған. Бұл модельді қолданудың күтілетін нәтижесі-жан-жақты білім беру мен дайындықта ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдануға дайындық деңгейі жоғары Болашақ бастауыш сынып мұғалімі. Модельде: мотивация (бастауыш сынып мұғалімдерінің кәсіби маңызды жеке қасиеттерін қалыптастыру); когнитивтілік (ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың көмегімен кәсіби мәселелерді шешуге қажетті білім мен дағдылардың саны мен сапасы); дайындық (тәжірибе, өнімдер, энергия) ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдана отырып кәсіби мәселелерді шешу).

Біздің психологиялық-педагогикалық әдебиеттерді зерттеу және талдау нәтижелері болашақ бастауыш сынып мұғалімдерін даярлау кезінде оқу жоспарын іске асырудың маңызды шарттары базалық оқулықтарды, оқу-көмекші материалдарды, әдістемелік ұсынымдар кешенін, оқу жоспарын іске асыру үшін материалдық-техникалық жағдайларды қамтитын ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалану бойынша оқу-әдістемелік қамтамасыз ету болып табылатындығын көрсетеді.

Ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың көмегімен оқу және танымдық қызметті басқару үшін еңбек шығындарын барлық жағынан азайтуға болады. Балалардың тінтуірдің қарапайым қимылдарын орындау арқылы сенсорлық жадыны дамытатыны және әріптерді тез жазуды үйренетіні ғылыми дәлелденген. Графикалық редактор "сурет салуға", бейнелерді таңдауға және дайын бейне процесіне жарамды. Бала әртүрлі пішіндегі шеткаларды, құралдар жинағындағы әртүрлі түстерді пайдалана алады. Сонымен қатар, балалар суреттерді мәтін ішінде және бояу үшін қолдана алады.

Мұндай әдеттермен оқытуды қызықты әрекетке айналдыруға болады және бала бұл қызықты ойынды өз қолымен жасайды. Ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану-бұл балалардың сабаққа деген қызығушылығын ояту тәсілі. Студенттер мұны шынымен жақсы көреді. Бұл "enchantment" позициясына, яғни "сиқырлыққа" қатысты. Презентациялар арқылы балалар әдетте сабақ кезінде өте белсенді және өз ойлары мен пікірлерін белсенді түрде білдіреді. Мүгедек балаларды оқыту процесінде психологтар адамның маңызды сенсорлық жүйелерін, әсіресе қозғалыс сезімін қолдануға кеңес береді. Себебі бұл жүйелер мотор жадымен байланысты және баланың автоматтандыру дағдыларын қалыптастыруға, яғни оны сана деңгейіне көтеруге ықпал етеді. Мұғалімдер интерактивті тақталарды әдіснамалық негізде қолдана алады және дәстүрлі құралдарды қолдана отырып, дәстүрлі білім беруде жиі кездесетін бірқатар мәселелерді шешу үшін оларды басқа интерактивті құралдармен біріктіре алады.

Мүмкіндігі шектеулі балалар интерактивті тақталармен кем дегенде бір рет жұмыс істегенде, олардың сабаққа қатысуға деген қызығушылығы басқаларға қарағанда әлдеқайда жоғары болады. Олар сабақта өзін еркін ұстай алады, басқалардан қорқуды жеңе алады және оңай қарым-қатынас орната алады. Интерактивті тақталар жалпы және ұсақ моториканы дамытады, бұл мүмкіндігі шектеулі балаларға өзіне деген сенімділікті арттыруға және айналасындағыларға мойындауға мүмкіндік береді. Себебі сіз тақтада тек киізден жасалған қаламдармен ғана емес, қолдарыңызбен, тіпті саусақтарыңызбен де жұмыс жасай аласыз. Бұл технологиялардың негізгі артықшылықтары-электронды күнделіктер, электронды дәптерлер, мониторинг, балалардың өздері өңдейтін үй тапсырмасының жазбалары, ең бастысы, "еліктейтін" жазбалар, оқушылардың портфолиосы шығармашылық жұмыстар, жеткен жетістіктері, олимпиада, іс—шараларға қатысу оқушылардың үлгерімі тұрады. Басқаша айтқанда, мұндағы мүмкіндіктер ауқымы өте үлкен. Оқу бағдарламасына ақпараттық-коммуникациялық технологияларды енгізу кезінде мұғалімдердің рөлі өзгермейтінін атап өту маңызды. Ол әлі де білім берудегі басты тұлға болып қала береді. Дәріс барысында студенттер студенттерге материалдарды көрнекі түрде көрудің әртүрлі әдістері туралы айтып, ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдануды қажет ететін жағдайлар туғызып, олардың ақпараттық құралдармен жұмыс істейтіндігін көрсетуі керек. Сабақтың соңында материалды бекіте алғаныңызды бағалау үшін сынақтан өтуге кеңес береміз.

Тәжірибеге қатысу үшін студенттің маңызды миссиясы-сабаққа арналған бағдарламалық жасақтаманы таңдау. Жоғары білімді студенттер бағдарламалардың сценарийлерін өздері жасайды. Үлестірмелі материалдарға келетін болсақ, оларды жасау үшін компьютерлер мен интернет қолданылады.

Сабақ барысында ақпараттық-коммуникациялық технологиялар қолданылғаннан кейін бірқатар оң нәтижелерге қол жеткізеді. Олардың басым көпшілігі сабақтарда толықтыру жұмыстарын жүргізу, әдіс-тәсілдер, ойындарды пайдалану арқылы, оқушылардың білімін бақылауға және тексеруге кететін уақыттың қысқаратынын, ақыл-ой әрекетінің әдістері қалыптасатынын, оқушылар бақылау және өзін-өзі бақылау дағдыларын игеретінін, оқушылардың сабаққа деген қызығушылығы артатынын көрсетеді. Сабақтың әртүрлі кезеңдерінде ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану арқылы көптеген оң мысалдар бар. Сабақ барысында интерактивті тақтаны пайдалану кезінде балалардың денсаулықтарына ерекше назар аударылады. Себебі пайдасы тиіп жатқан интерактивті тақтаның зияны да бар. Балалардың көру қабілеттеріне әсер етеді.

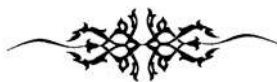
Мүмкіндігі шектеулі балалар Microsoft Office, PowerPoint, Word Wall, Learningapps орындалатын презентациялар, ойындарды пайдалану арқылы қабылдаулары тез қалыптасады. Экранның дыбыстары, қимылдары мен түстері - бұл баланың назарын аударатын нәрсе, оқу процесін саналы ететін элементтер.

Балалардың ерекше қажеттіліктерін қанағаттандыру ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалану және сабақ барысында іс-қимыл жасау қажеттілігі материалдарды берудің әртүрлі әдістерін қолдану. Көрнекіліктер, презентациялар, слайдтар балалардың көру қабілетін әртүрлі жан-жақты қабылдауларын, ойлау, қиялдарын дамытады. Білім беру сабақтарын жүргізу барысында көрнекілік ақпараттар, ойындар балалардың тез қабылдауына мүмкіндік береді. Балалардың көру қабілеттерін ескере отырып мәтіндерді ұсыну кезінде, диффузиялық балаларға арналған үлкейткіш әйнек, дыбыс өткізгіштігі ақпаратты ұсыну үшін уақыт контроллері қызметін ұсынатын компьютер және т. б., интерактивті тақта қолданылады. Интерактивті тақтаны пайдалана отырып үй тапсырмасын орындау тапсырмалар берілуі мүмкін. Бұл тапсырмаларды студент өз еркімен орындай алады, пайдаланылған ойындар, әдіс-тәсілдер саны өз қалауы бойынша көрсетілуі керек сонымен қатар басты шарт-сынып оқушысының оқу және практикалық қызметі арқылы үй тапсырмасын орындау: дәрістер, компьютер, тестілеу, үй тапсырмасы, пошта арқылы жіберу, сыныптан тыс жұмыстар, интернет, жобаларға қатысу.

АКТ бұл бағыттың практикалық бөлігі-жүйелі ойындар, жұмыс, интернет-кездесулер, арнайы ақпараттық-коммуникациялық құралдармен танысу. Арнайы (түзету) мектептерде. Сол болашақ педагогтардың кәсіби қызметінде ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдана білу жүйелі оқытуды қалыптастырады. Байланыс. Тақырыптық оқу жоспарын әзірлеу. Білім беру жағдайларын, рөлдік ойындар мен ғылыми жобаларды әзірлеу. Практикалық бөлімде біз студенттерге кәсіби қызметте ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолданудың артықшылықтарын көрнекі түрде көрсетуге мүмкіндік береміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Назарбаев Н.Ә. Болашаққа бағдар - рухани жаңғыру // Егеменді Қазақстан газеті –Алматы, 2017. - №10(78). - Б. 1-2.
2. Джанбубекова М.З. Жаһандану жағдайында болашақ бастауыш мектеп мұғалімін кәсіби іс-әрекетке даярлаудың педагогикалық негіздері: дис. ...док. пед.наук:13.00. – Алматы, 2010. – 287 с.
3. Инклюзивті білім беру жағдайында қызмет ететін мұғалімдердің кәсіби құзіреттіліктеріне қойылатын талаптарды дайындау бойынша әдістемелік ұсынымдар.–Астана: БІ. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2015. – 32 б.
4. Оралбекова А.К. Инклюзивті білім беру жағдайында болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің ақпараттық-коммуникациялық құзіреттілігін қалыптастырудың

УДК 338.82

ИННОВАЦИОННАЯ ТЕХНОЛОГИЯ ПРЕПОДАВАНИЯ В ИЗУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Научный руководитель: Стамкулова Баян Шаймерденовна
старший преподаватель кафедры «Казахский язык и литература», магистр пед.наук
Айтқожина Аяжан Жандосовна – студент 1-ого курса, гр.ШТ-22-1
образовательная программа «Иностранные языки: два иностранных языка»
Факультет «Педагогика», кафедра «Иностранные языки»
Международный Таразский инновационный институт имени Шерхана Муртазы

Аннотация. В статье проанализированы сегодняшние приемы преподавания иностранного языка и обоснована целесообразность их использования в технических учреждениях высшего образования. В механизм преподавания английского в неязыковых высших образовательных заведениях имеются конкретные нюансы, которые связаны с разной начальной степенью языковой подготовки первокурсников; количеством академических часов, отведенных на исследование этой дисциплины; количественным составом групп; малой мотивацией к освоению зарубежного языка. Нужно отметить, что в учебном процессе главную роль играет мотивация, формирование которой у обучающихся технических вузах должно быть одной из главных задач учебно-воспитательного процесса. Установлено, что значительно увеличить результативность занятия можно при условии квалифицированно ориентированного наполнения содержания предмета "иностраный язык" в технических вузах. Выяснено, что использование интерактивных технологий обучения подразумевает обращение к коммуникативному, в частности когнитивно-коммуникативному, и конструктивистских методов преподавания иностранного языка.

Ключевые слова: Иностранный язык, вуз, инновации, технологии.

На современном этапе английский язык представляет собой главным методом международного общения в академических и деловых кругах. Владение ею как методом коммуникации представляет собой одним из требований к будущему инженеру. Главной целью обучения иностранным языкам в технических учреждениях самого высшего образования представляет собой приобретение студентами умений и навыков грамотного использования иностранного языка в ежедневном, деловом и профессиональном общении, способность адекватно удовлетворять критерий XXI века. Анализ последних исследований и публикаций. Сейчас многие казахские и зарубежные специалисты исследуют методы внедрения инновационных образовательных технологий в учебный механизм высшей технической школы, усовершенствования методики преподавания заграничных языков, увеличения квалификации инженерно-технических кадров средствами иностранных языков.

Инновации в образовании заключаются в создании, внедрении и распространении передовых идей, методов, приемов, технологий, которые нацелены на модернизацию, видоизменение учебного процесса в соответствии с требованиями времени. Информационные технологии становятся неотъемлемым методом в сегодняшнем процессе преподавания и одной из составляющих высокотехнологичного подхода обучения обучающихся вузов в целом и заграничных языков в частности.

Главными задачами для преподавателя образовательных дисциплин "английский язык» и" английский язык по профессиональному направлению " выступают следующие: обеспечение правильного показателя подготовки обучающихся по иностранному языку в соответствии с требованиями государственного образовательного стандарта: воспитание и развитие обучающихся средствами английского помощью научной и организационно-методической работы.

Во время преподавания в техническом университете появляются такие проблемы, как низкая мотивация и интеллектуальная пассивность обучающихся в овладении иностранным языком. Это может быть вызвано техническим складом мышления обучающихся и невысоким базовым степенью знания заграничных языков на момент поступления в университет. К тому же внимание обучающихся сконцентрировано на профильных предметах, а иностранный язык полагают менее важной дисциплиной, которая не связана с их будущей квалифицированной работой. Данный показатель говорит о недооценке обучающимися значимости изучения заграничных языков в техническом университете для их квалифицированного становления .

Таким образом, в учебном процессе весомое значение играет мотивация. Мотивация - это система мотивов или стимулов, которая стимулирует человека к конкретным формам работы или поведения. Одна и та же деятельность может осуществляться по разным мотивам. Большая задача педагога - воспитание правильной мотивации.

Общепринятое обучение в классе, в котором учащиеся выступают просто пассивными получателями информации, предоставляемой преподавателем, традиционно заменяется. Живя в технологическую эру, в классах можно наблюдать широкий спектр методов, которые повышают эффективность преподавания второго языка и помогают избежать скуки и рутины использования лишь учебника. В теоретической сегменты станут представлены шесть из них - доска, смартфон, Skype, блоги, подкасты и онлайн-игры, которые, на наш взор, в основном изменили преподавание и исследование английского языка.

Смартфоны-это их верхняя версия, и они прекрасно известны молодому поколению. Особенно эта группа людей использует свои телефоны не только для звонков или текстовых сообщений, но в основном для фотографирования, игр и загрузки различных приложений. Такие приложения можно использовать для развлечения или они могут быть как забавными, так и образовательными. В приложениях для смартфонов мы выбрали 4, которые фокусируются на общих или конкретных знаниях, словарном запасе, понимании на слух и разговорной речи. Приложение предназначено для использования в классе, оно бесплатно и доступно для учителей и студентов. Учитель использует свою учетную запись для создания общей комнаты, рассчитанной максимум на 50 учеников за сеанс.

Wordable-это социальная словарная игра на английском языке, основанная на Кембриджском словаре, которая поддерживает обучение, играя в веселые словесные игры, в то время как дети могут выучить около 3000 самых полезных общих английских слов из различных пакетов слов. таких как газета школа, спорт, работа, путешествия и т.д. Есть также 1500 основных рабочих слов, которые охватывают бизнес, строительство, питание, домашнее хозяйство, розничную торговлю и т. Д. Приложение выполняет социальную функцию, потому что позволяет соревноваться с друзьями и учениками по всему миру; это весело, потому что оно проверяет английский словарный запас в мини-играх; оно ускоряет обучение с помощью технологии памяти wordable.

Приложение Tri Pro English работает исключительно для планшетов и мобильных телефонов. Он предлагает экзамены по английскому языку на трех уровнях - легкий, средний и продвинутый. Упражнения предлагают широкий спектр занятий по аудированию для учащихся B1, B2 и C2. Каждая часть прослушивания имеет свои вопросы для понимания прочитанного, прослушанный текст и ответ для проверки правильности. Большим преимуществом является то, что учащиеся могут учиться в любом месте, в любое время и без

необходимости подключения к Интернету. Он доступен в App Store на мобильных телефонах и планшетах. Упражнения можно выполнять индивидуально или в рамках урока с учителем. Fluent U-это уникальное приложение, которое снимает видео в реальном времени, включая новости, мультфильмы, музыкальные клипы, рекламные ролики и вдохновляющие беседы. Мы можем сказать, что это нетрадиционный способ обучения, при котором студенты изучают английский язык так, как на нем говорят в реальной жизни. Fluent U содержит много аутентичных материалов на английском языке, поэтому дети в восторге, наблюдая, как их любимые видео появляются в классе. Все видео отсортированы по уровню квалификации и снабжены встроенными уроками языка.

Выбирая те или иные методы, преподаватель должен придерживаться определенных критериев и ставить перед собой цели, которые будут достигнуты, а именно:

- 1) анализ языковых потребностей студентов в зависимости от избранной специальности;
- 2) ориентирование на практическое использование языка;
- 3) нацеленность на обучение ориентированию в иноязычной материале и в иноязычной среде;
- 4) обучение студентов вести беседы на профессиональные темы и разрабатывать собственные проекты

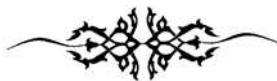
Использование новых методов к преподаванию английского языка с использованием мультимедийных средств обучения предоставляет вероятность студентам увеличить мотивацию к изучению иностранных языков; получить доступ к новым, альтернативным источникам информации; прокачать самостоятельную умственную работу; улучшить созидательную самореализацию; сформировать коммуникативные навыки, культурную и профессиональную компетентность.

Таким образом, данные технологии помогают качественно разнообразить занятия, осуществить его информативно и дидактически разнообразным и существенно увеличить его эффективность при условии квалифицированно ориентированного наполнением содержания предмета «Иностранный язык» в технических вузах.

Приемы преподавания иностранных языков регулярно обновляются, таким образом, повышается нужда в их изучении.

Список использованной литературы:

1. <https://www.teachaholic.pro/spice-up-your-methodology-10-sovremennyx-trendov-prepodavaniya-anglijskogo-yazyka/>
2. <https://lifelhacker.ru/apps-to-learn-english/amp/>
3. <https://stranatalantov.com/news/primenenie-innovacionnyix-texnologij-v-obrazovatelnom-procresse/>
4. <https://storylearning.com/blog/fluentu-review>
5. https://kpfu.ru/staff_files/F_1487775798/Sovremennye_metody_i_tekhnologii_prepodavaniya_in_ostrannykh_yazykov.pdf

2-СЕКЦИЯ
СТАНДАРТТАУ, СЕРТИФИКАТТАУ ЖӘНЕ МЕТРОЛОГИЯ, ВЕТЕРИНАРИЯ ЖӘНЕ
ӨСІМДІК ШАРУАШЫЛЫҒЫ: СТАНДАРТТАУ, СЕРТИФИКАТТАУ ЖӘНЕ
САПАНЫ БАҚЫЛАУ, АГРОНОМИЯ, ВЕТЕРИНАРИЯ

ӘОЖ 658.5

КӘСІПОРЫННЫҒ САПА МЕНЕДЖМЕНТІ МЕН СТРАТЕГИЯЛЫҚ
БАСҚАРУДЫҒ ИНТЕГРАЦИЯЛАНҒАН ЖҮЙЕСІ

Ғылыми жетекші: Маликтаева Пернекүл Маликтайқызы – т.ғ.к.

Шымыр Жалел Абдразақұлы - т.ғ.к.

Магистрант: Зинолла Дидар Есболатұлы

«Стандарттау және сертификаттау» мамандығы, 2 курс

«Жаратылыстану» факультеті,

«Стандарттау және ветеринариялық санитария» кафедрасы,

Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты

Андатпа. Қазіргі заманғы сапа менеджменті жүйесін (СМЖ) идеологиясы кеңінен тарала бастаған сайын, сапа менеджментін стандартты басқару құралдарының құрамына енгізу бәсекелестікке қол жеткізу құралы болып табылады. Сапа менеджменті өндіріс үрдісінің шеңберімен шектелген нақты қызмет болып табылады. Әдетте СМЖ-нің алдына қызметтің экономикалық нәтижелерінің сандық өзгеруіне байланысты таза тактикалық операциялық мақсаттар қойылады. Сапа менеджменті жүйелеріне үлкен мән берілгеніне карамастан, олар көптеген кәсіпорындарда жеке міндеттер шеңберімен шектелген мекеменің жергілікті басқару жүйелері ретінде қабылданады.

Кілт сөздер. Сапа, басқару, жүйе, өнім, интеграция

Аннотация. По мере того, как современная идеология менеджмента качества становится все более распространенной, включение менеджмента качества в состав стандартных инструментов управления является средством достижения конкуренции. Управление качеством - это реальная деятельность, ограниченная рамками производственного процесса. Обычно перед СМК ставятся чисто тактические операционные цели, связанные с количественным изменением экономических результатов деятельности. Несмотря на то, что системам управления качеством придается большое значение, они воспринимаются многими предприятиями как локальные системы управления учреждением, ограниченные рамками отдельных задач.

Ключевые слова. Качество, управление, система, продукция, интеграция

Annotation. As the modern ideology of quality management becomes more widespread, the inclusion of quality management in the composition of standard management tools is a means of achieving competition. Quality management is a real activity, limited by the scope of the production process. Usually, the QMS is set purely tactical operational goals related to the quantitative change in economic performance. Despite the fact that quality management systems are given great importance, they are perceived by many enterprises as local management systems of the institution, limited by the scope of individual tasks.

Keywords. Quality, management, system, products, integration

Менеджмент жүйелерін интеграциялауда тәжірибесі бар мамандар СМЖ-ін кәсіпорынды басқару жүйесіне енгізу әрекеттері көбінесе сәтсіз болатынын, ол іс жүзінде бөгде зат болып қала беретінін атады. Егер сапа менеджменті жүйесі қолданыстағы басқару

жүйесімен сәйкес келмесе, оның тиімді әрекетін қамтамасыз ету мүмкін емес, өйткені кәсіпорын қызметінің барлық критерийлері мен аспектілерін ескере отырып, шешім қабылдау және дайындау мүмкін емес. Дәл сол себепті өндіріс пен менеджментті кәсіпорында ұйымдастыруға технологиялық көзқарасты іс жүзінде жүзеге асыру сәтсіздікке ұшырайды. Бұл материалдық өндірісті кәсіпорынды ұйымдастыруға да тән. Технологиялық үрдіс біртұтас және егер ол тек бір критерийге-сапаға бағытталған болса, өмір сүре алмайды.

Интеграцияланған менеджмент жүйесінде (ИМЖ) кәсіпорын ішіндегі іс-әрекеттердің неғұрлым дәйектілігіне қалай қол жеткізуге болатындығы және сол арқылы синергетикалық әсерді күшейту мәселесі ғылыми түсіндіруді қажет етеді, бұл жалпы келісілген күш-жігердің нәтижесі жеке іс-әрекеттердің нәтижелерінің жиынтығынан жоғары. Қоршаған ортаның шектен тыс белгісіздігімен және сапа менеджментінің түрлі аспектілерінің рөлін күшейтумен сипатталатын қазіргі заманғы басқару жағдайында жалпы сапа менеджменті принциптері мен кәсіпорынды стратегиялық басқару жүйесін интеграциялау, сапа менеджменті мен стратегиялық басқарудың түрлі аспектілерін неғұрлым тиімді анықтауға мүмкіндік беретін принциптер мен әдістерді қамтитын әдістемені әзірлеу мәселелері бірыңғай басқару жүйесінде ерекше маңызға ие. Тиісті әдістемені дайындау қажеттілігі ғылыми зерттеудің негізгі компоненттерін (нысан, пән, міндеттер, принциптер, факторлар, әдістер мен құралдар және т.б.) сипаттай отырып, әдістеме қойылған міндеттерді шешу үрдісінде зерттеушінің қозғалыс реттілігі туралы түсінік қалыптастыратындығына байланысты болады. Бұл интеграцияланған менеджмент жүйесінің әдіснамалық тұжырымдамасын құру қажеттілігін өзектендіреді [1].

Мамандардың зерттеулері негізінен осы әзірлемелерді пайдалану мүмкіндіктерін белгілі бір дәрежеде шектейтін менеджмент жүйесіне түрлі стандарттардың талаптарын қолдануға негізделген ИМЖ қалыптастыру әдіснамасының жекелеген элементтеріне бағытталған.

ИСО 72 "Менеджмент жүйелерінің жалпы элементтері" нұсқаулығы менеджмент жүйелерін интеграциялаудың нормативтік базасы ретінде пайдаланылуы мүмкін. Дәл осыған сүйене отырып, басшылық интеграциядан пайда көретін басқару жүйелерінің элементтерін анықтайды: мекеменің бірыңғай саясаты; ресурстарды оңтайлы пайдалану; жедел бақылаудың кешенді шаралары және құжаттаманы жалпы басқару; жалпы ақпараттық және қамтамасыз ету жүйелері; кадрларды даярлау мен дамытудың жалпы жүйесі; кәсіпорындастыру құрылымы және есеп беру құрылымы; өлшеу және бақылау жүйесі; жазба және есеп беру; бірыңғай аудит.

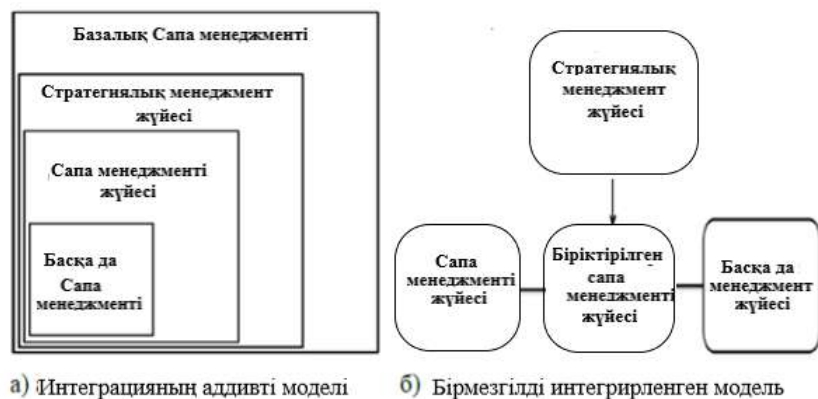
ИМЖ құру жобасын кәсіпорында ұйымдастырушылық-әдістемелік әзірлеу және іске асыру жалпы және стратегиялық менеджменттің сапасын арттырудың негізі ретінде жалпыға бірдей сапа менеджменті (TQM) философиясын іс жүзінде енгізудің негізгі платформасы болып табылады. Интеграциялау мәселелері бойынша ғылыми және әдістемелік әзірлемелерді талдау кәсіпорында ИМЖ әзірлеу және енгізу кезінде туындайтын негізгі проблеманы – кәсіпорын ішілік менеджменттің тиімділігін арттыруға мүмкіндік беретін жергілікті басқару жүйелерін интеграциялаудың тұтас моделінің жоқтығын анықтайды.

Ұлттық және халықаралық стандарттар мен ұсыныстардың талаптары мен логикасына көңіл бөле отырып, сапа менеджменті мен стратегиялық басқарудың интеграцияланған жүйесі кәсіпорынның жалпы менеджмент жүйесінің бөлігі болуы керек. Осылайша біріктірілген жүйе қызметтің барлық факторларын қамтитын мекеменің жалпы басқару жүйесімен бірдей емес.

Стратегиялық менеджмент пен сапа менеджментін интеграциялаудың кәсіпорында ұйымдастырушылық - әдістемелік негізі ИСО 9000 стандарттары болуы керек. Бұл тұжырымдалған негізгі ұғымдар мен принциптер жалпы және стратегиялық менеджменттің ұғымдары мен принциптерімен мүмкіндігінше сәйкес келетіндігіне байланысты. Қазіргі бизнесте жүзеге асырылатын үрдістері жанама түрде (функционалды тәсіл ретінде) емес, нақты түрде көрсететін үрдістік тәсіл өте маңызды. Талдау негізінде интеграцияланған

басқару жүйелерін қалыптастыру келесі нұсқаларға сәйкес іске асырылуы мүмкін деген қорытынды жасауға болады (1-сурет):

- аддитивті (лат. addition-қосу) негізгі болып табылатын басқару жүйесіне басқа жүйелер дәйекті түрде қосылатын модельдер;
- менеджмент жүйелерін кешенге біріктіретін толық интеграцияланған модельдерді жасау.

Сурет 1 – Сапа менеджменті интеграциясының варианттары

Зерттеу жұмыстары көрсеткендей, интеграцияланған басқару жүйелерін жетілдірудің халықаралық тәжірибесі, жүйені құрудың аддитивті моделі ең танымал. Оны пайдалану мүдделі тараптар мен мекеменің қажеттіліктерін ескере отырып, ішкі жүйелерді кезеңімен ендіруге жағдай жасайды. Алайда, қызметтің түрлі аспектілері бойынша СМЖ-не байланысты халықаралық стандарттардың танымалдылығының артуы іс жүзінде мұндай тәсілді қолдану "бірыңғай интеграцияланған жүйе емес, қызметтің түрлі аспектілері бойынша бірнеше менеджмент жүйелерінің мекемеде жұмыс істеуіне" әкелетін интеграцияның келесі модельдері бар:

- "Нөлдік цикл" моделі. Біріктірілген басқару жүйесінің әзірлеу, басқару жүйелерінің ешқайсысы әлі әзірленбеген жағдайларда мүмкін болады. Көптеген мекемелер бұл әдісті өте күрделі деп есептейді.

- "Интеграция түйіні" моделі. Түрлі аспектілерді жеке-жеке басқару жүйелерін әзірлеу, кейін әрқайсысы сәтті енгізілгеннен кейінгі интеграция.

СМЖ мекеменің басқару жүйесінің мақсаты ішкі жүйесі ретінде көлденең болып есептеледі. СМЖ-ын әзірлеу мен жетілдіруді неғұрлым жалпы деңгей жүйесі - мекеменің стратегиялық менеджмент жүйесі шеңберінде қарастыру керек. СМЖ өмірлік цикл үрдістерін, қосалқы үрдістері қамтиды. Сол себепті аддитивті модельді қолдануды және сапа менеджменті жүйесін стратегиялық басқару жүйесіне біріктіруді ұсыну керек. Осыған байланысты мұнай-газ саласы үшін мамандандырылған ИСО 29001 стандартын енгізу кезінде де пайда болды. Бұл стандарттың мазмұны ISO 9001-ге ұқсас, тек кішігірім түзетулер мен нақтылаулар аталған жүйені саланың ерекшеліктеріне жақындатады [2].

Зерттеуде менеджмент жүйелерін интеграциялаудың негізгі тұжырымдамалық негізі ретінде MEMST P 53893-2010 және PAS 99 бекіткен интеграцияланған жүйенің моделі, сондай-ақ ИСО 72:2001 (ISO GUIDE 72:2001) менеджмент жүйесінің стандарттарын айқындау мен дамыту жөніндегі басшылық ережелер ескеріледі.

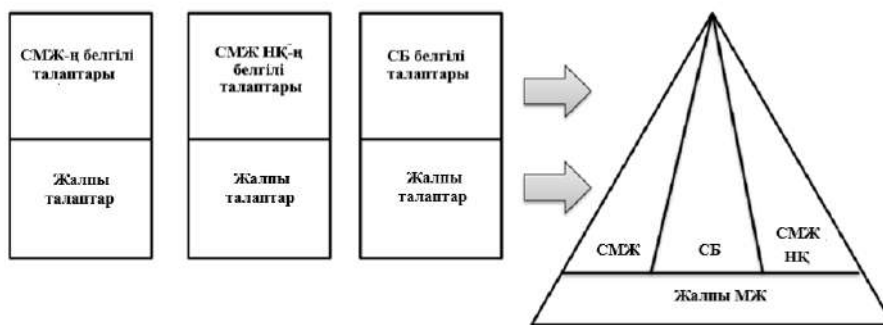
Менеджмент жүйелерін интеграциялау үшін тұжырымдамалық негіздерін қарастырайық:

- менеджмент жүйелерін интеграциялаудың негізгі принциптерін;
- интеграцияланған менеджмент жүйесінің моделі (менеджмент жүйесіндегі жалпы және ерекше талаптар; үрдістік және жүйелік әдістерді қолдану; PDCA циклі негізінде менеджмент және басқару жүйесінің құрылымын қалыптастыру; тәуекелдерді басқару әдістемесін пайдалану);

- менеджменттің интеграцияланған жүйелерін әзірлеу және енгізу бойынша ұсыныстар беру.

2-суретте. МЕМСТ Р ИСО 9001 және МЕМСТ Р 29001 стандарттары негізінде стратегиялық басқару жүйесін, сапа менеджментін интеграциялау моделі пайда болды. Жетілдірілген интеграция моделінің негізгі анықтамалары:

- а) менеджмент жүйелерінің жалпы және ерекше талаптары бар;
- б) үрдіс және жүйелік әдістер пайдалынады;
- в) PDCA циклі негізінде менеджмент және басқару жүйесінің құрылымы пайда болады;
- г) тәуекелдерді басқару әдістемесі пайдалынады.

Сурет 2 – СМЖ интеграциясы және Стратегияны басқару жүйесінің моделі

Ұсынылып отырылған әдістемеге байланысты интеграцияланған басқару жүйесінде (ИМЖ) барлық интеграцияланатын жеке жүйелерге ортақ элементтерді айқындау қажет. Әйтпесе, бұл интеграция емес, жергілікті жүйелердің тіркесімі болып есептеледі.

Жалпы емес талаптар нақты болып есептеледі және реттелетін нысанның ерекшеліктерін көрсетеді. Бұл талаптар түрлі нормативтік-құқықтық базаларға, түрлі аспектілерге, әсерлерге, тәуекелдерге және т.б. байланысты.

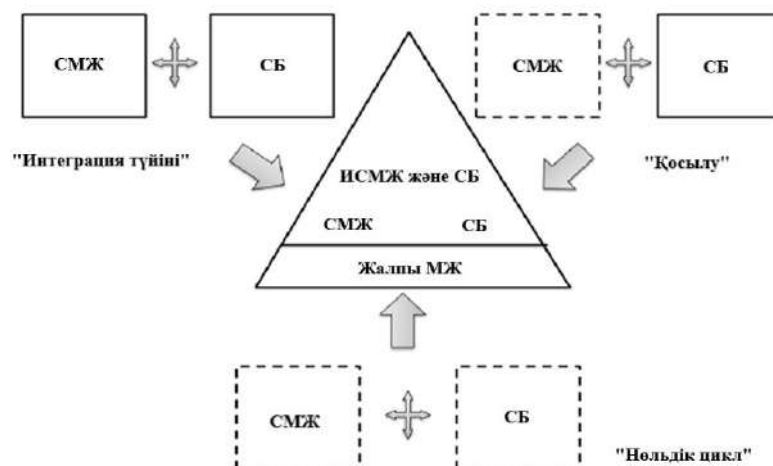
Автор интеграцияланған басқару жүйелерін енгізудің үш түрін қарастыруды ұсынады (3-сурет):

1. "Нөлдік цикл" моделі. Кәсіпорында басқару жүйелері енгізілмеген кезде, жүйелердің әрқайсысын енгізу нөлден басталады және бірден бірыңғай құжаттамамен, процедуралармен, жалпы элементтермен біріктірілген басқару жүйесін құруға негізделеді.

2. "Интеграция торабы" моделі. Кәсіпорында менеджменттің екі жүйесі де енгізілген және жұмыс істеген кезде сонымен қатар интеграция барысында олардың жеке элементтері, процедуралары, құжаттамалары шоғырланады.

3. "Қосылу" моделі. Кәсіпорында менеджмент жүйелерінің бірі енгізіліп, жұмыс істейді, екіншісі "нөлден" жасалады және бірден оның негізгі элементтері, үрдістері мен құжаттамасы кәсіпорында бар жүйеге енгізіледі.

Іргелі қағидаттар мен әдістер сапа менеджменті мен стратегиялық басқарудың интеграцияланған жүйесін әдіснамалық қамтамасыз етудің негізі болып табылады. Біріктірілген менеджмент жүйесін құру мен жұмыс істеу үрдісі интеграцияланған жүйені ғылыми басқарудың талаптары мен мүмкіндіктеріне, сонымен бірге нақты басқару нысандарының ерекшеліктеріне байланысты белгілі бір принциптер мен әдістерге бағытталған.

Сурет 3 – СМЖ және СБ интеграциясының үш варианты

Сараптау барысында стратегиялық басқарудың жалпы және ерекше қағидаттарын, сонымен бірге сапа менеджменті қағидаттарының түрлі топтарын қарастырдық, олардың өзара тәуелділігі мен сәйкестігін анықтау бойынша жұмыс жүргізілді. Осы ақпаратты пайдалана отырып, кәсіпорындарда сапа менеджменті мен стратегиялық басқарудың интеграциясы мен бірлескен жұмыс істеу принциптерін тұжырымдайық (1, 2 кестелер).

Көрсетілген интеграция принциптері мен әдістерінің көбі әмбебап сипатқа ие. Оларды ерекшеліктеріне бейімдеу үшін, оның мысалында зерттеудің негізгі әдістемелік әзірлемелері қарастырылады, әрбір қағиданы іске асыруды шешуге ықпал ететін нақты міндеттер аталды. Жүйелік сипаттағы принциптерді іске асыру кезінде стратегиялық басқару мен сапа менеджментінің интеграциялық жүйесі әзірленетін өнеркәсіптік кәсіпорын динамикалық жүйе болып табылатындығын, сондықтан әлемдік ауқымда да, белгілі бір сала мен кәсіпорынның жергілікті шеңберінде де дамудың жаңа тенденцияларына сәйкес осы ақпаратты үнемі жаңартып отыруды қажет.

Кесте 1- Сапа менеджменті мен стратегиялық басқаруды интеграциялау қағидаттарының сипаттамасы

Интеграция принциптері	Принцип мәні	Мысал ретінде мұнайгаз кәсіпорындағы принцип көмегімен шешілетін спецификалық міндеттер
Қызығушылық жақтан тепе теңдік	Кәсіпорынның жетістігі тұрақты болады егер түсінушілік болса, тұтынушылардың болашақ қажеттіліктері мен күтулері қанағаттандырылса. Кәсіпорын қызығушылық тепе теңдігін қамтамасыз ету керек.	Тауарлар мен қызметтердің шығындары мен ауытқуларын және ақауларын тоқтату. Мемлекет пен бизнес қызығушылығының тепе теңдігін ескеру.
Сыртқы қосымша принципі	Сыртқы әсер ету факторын ескере отырып кез келген жүйені сипаттау қажет. Осы арқылы стратегияны құрастырудағы дәлдікті жоғарлату мен тиімді дамытуға әсер ететін факторларды максималды сипаттау керек.	Мемлекет пен бизнестің қызығушылығының тепе теңдігін ескеру.

Сәйкес принциптері	Стратегиялық мақсаттары соның ішінде сапа саласында ресурстармен және кәсіпорынның ұйымдастыру мүмкіндігімен сәйкес болу керек.	Сапа саласындағы мақсаттар кәсіпорынның жалпы стратегиялық мақсатымен біріктірілген болуы керек.
Иерархия принциптері	Басқарудың интегралданған жүйесі келесі екі аспекті бойынша қарастырылады: 1. Салыстырмалы түрде күрделі және әлсіз жүйе. 2. Жоғары деңгейдегі басқару жүйесінің бөлігі ретінде.	Жалпы ұлттық қызығушылығын арттыру үшін алдымен әлемдік нарықта бәсекеге қабілеттілігі мен энергетикалық қауіпсіздігін қамтамасыз ету.
Басшылықтың озаттылығы	Басшылықта лидерлік немесе озаттылық қасиет болу керек, ол ИМЖ шегінде болуы керек, яғни кәсіпорынның арнайы мақсаты мен жалпы жетістігіне қарай бейімделу керек.	Жоғары басшылық пен тікелей қатысы бар бөлім басшылары жүйенің тиімділігін құрастыру мен ендіруді жауапкершілігіне алу керек.
Қызметкерлерді тарту	Кәсіпорынның негізгі ресурсы мен құндылығы – барлық деңгейде жұмыс атқаратын ол адамдар. Тұрақты түрде персоналды дайындау керек, құзыреттілігін дамыту керек, мотивациясын көтеру керек және т.б.	Апаттық және төтенше жағдай кезінде апаттық-диспетчерлік өзара араласудың корпоративтік жүйесін құруға персоналдарды тарту.
Кәсіпорынның ұйымдастыру құрылымына сәйкестігі басқару жүйесінің моделіне сәйкес келуі	Кәсіпорынның ұйымдастыру құрылымы басқару жүйесінің моделіне және құқықтық қамтамасыз етуіне сәйкес келуі қажет.	Белгілі бір бағыттағы ұйымдастыру құрылымын қалыптастыру керек.
Пайда болу принципі	Аталған принцип тиімді басқару үшін қажет. Себебі жеке элементтер глобалды оңтайлы жүйемен толығымен сәйкес келе бермейді.	Жеке қызметінің спецификалық міндетін атқару арқылы жалпы стратегиялық мақсатқа жетуді қамтамасыз етеді.
Заңдылықпен немесе басқа да талаптармен сәйкес келуі	ИМЖ қолданған кезде локальды менеджмент жүйесіне қатысты барлық заңдылық пен талаптарды қатаң сақтау керек.	«Техникалық реттеу туралы» талаптарына сәйкес техникалық регламенттерді құрастыру.
Кері байланыс принципі	Кері байланыс принципін қолдану кәсіпорынның стратегиялық мақсатын құрастыру кезіндегі бөлімдердің функционалды ойларын ескеруге болады. Ол ауытқу жүйесінде пайда болатын есептерді ескеруді қамтамасыз етеді.	Бизнес-бірлік міндеттерін оперативті түрде кәсіпорынның стратегиялық мақсатпен келісу үшін бірінғай технологиялық ақпараттық кеңістік құру.
Фактілі негізінде шешім	Кәсіпорынның барлық деңгейіндегі жұмыстар басқару шешімдерін қабылдаумен байланысқан.	Әмбебап өлшеу құралдарын қолдану.

қабылдау		
Тұрақты жақсарту	Кәсіпорын қызметін үздіксіз жақсарту оның негізгі мақсаты болу керек.	Отандық ғалымдардың инновациялық құрастыруларын қолдану.

Кесте 2- Менеджмент сапасы мен стратегиялық басқаруды біріктіретін жүйенің сипаттамасы

Интеграцияға қатынас	Тәсілдің мәні	Мұнайгаз кәсіпорынның спецификалық міндеттері
Тәуекелдерді басқару негізіндегі тәсіл	Кез-келген кәсіпорын өз қызметін әртүрлі ішкі және сыртқы факторлардың өзара әрекеттесуі жағдайында жүзеге асырады.	Тәуекелдерді қолдану арқылы алдын ала қауіптерді анықтауға болады және ИСО 9001 талаптарын қолдану арқылы мүмкіндіктерді анықтауға болады.
Процесс тәсілі	ИМЖ өзара байланысқан кешенді ретінде болады, сонымен қатар PDCA жүйесін қолдана отырып тұрақты жақсартуды жүзеге асырады.	Өндірудің кіріс және шығыс процесстерін анықтау арқылы және басқару арқылы барлық қызығушылық танытқан жақтардың толық қанағаттануын ескере отырып басқаруға болады.
Жүйелік қатынас	ИМЖ алға қойылған мақсатқа жетудің тиімді құралы болып табылады.	Өндірістегі технологиялық тізбекті орындауға қатысқан өзара байланысқан персоналдардың жоғары нәтижеге қол жеткізуі.

Мұнда тиімді басқару жүйесі, барлық элементтерді (стратегия, қаржы, сапа, ресурстар, бренд және инновация) тұтастыққа біріктіру қажет.

ИСО 72 "Менеджмент жүйелерінің жалпы элементтері" нұсқаулықта менеджмент жүйелерін интеграциялаудың нормативтік базасы ретінде қарастырылуы да мүмкін.

Басқарудың жүйелік әдісіне негізделген интеграция жүйесінің түрлі элементтерін және қызметтің түрлі аспектілерін біріктіруге көмектеседі, бүкіл мекеменің жұмысында үлкен рөл атқарады. ИСО 9001 стандартында сапа саясатына, сапа мақсаттарына сонымен қатар жоғары басшылық тарапынан талдауға қойылатын талаптар көрсетілген - стратегиялық менеджменттің маңызды элементтері бар. Стратегиялық басқару үрдісі ИСО 9004183 стандартында толығырақ реттелген [3].

Қорытынды. Сапа менеджментін қолдану арқылы қиын, үнемі өзгеріп отыратын және қатаң талаптар қоятын ортада тұрақты табысқа қол жеткізуге болады. Аталған стандарттағы стратегиялық басқарудың кейбір элементтері сапа менеджментімен тығыз байланыста, ол кәсіпорынның стратегиясы мен саясатын талдау және қайта қарау қажеттілігін анықтау мақсатында тұрақты бақылауға қатысты. Кәсіпорын саясатының нәтижелі стратегиясын әзірлеу, қабылдау және қолдау үшін келесілер маңызды болып табылады: тұтынушылардың қажеттіліктері мен ұсыныстарын, бәсекелестік ахуалын, жаңа технологияларды, саяси өзгерістерді, экономикалық болжамдар мен әлеуметтік факторларды, кәсіпорын ортасын үздіксіз мониторингтеу мен тұрақты талдау жүргізу; барлық мүдделі тараптардың қажеттіліктері мен ұсыныстарын анықтау; бағалау; үрдістер мен ресурстардың мүмкіндіктерін; ресурстар мен технологияларға деген болашақ қажеттіліктерді айқындау; өз стратегиясы мен саясатын өзектендіру; мүдделі тараптардың қажеттіліктерін қанағаттандыру. Кәсіпорын стратегиясын дайындау барысында келесі

қызмет түрлерін ескеру керек: тұтынушылардың қажеттіліктерін немесе нормативтік талаптарды, өнімдерді зерттеу, мекеменің күшті және әлсіз жақтарын, ішкі және сыртқы мүмкіндіктер мен қауіптерді талдау.

Қолданылған әдеби деректер көздері

1. Андреева Т.А. Интеграция менеджмента качества и стратегического менеджмента в аспекте новой версии стандарта ИСО 9001 // Современный взгляд на проблемы качества управления конкурентоспособностью в условиях внешних вызовов: материалы международной научно-практической конференции «Бенцманские чтения -2015» (г. Саратов, 12 ноября 2015 г.). – Саратов: СССЭИ РЭУ им. Г.В. Плеханова, 2015. – С. 77-81.
2. Егоршин А.П. «Основы управления персоналом» 4-е изд., перераб. И доп. Москва: ИНФРА –М, 2023г. -352с
3. Салимова, Т.А. Управление качеством: Учебник / Т.А. Салимова. - М.: Омега-Л, 2019. - 560 с.

ӘОЖ 006.015.9

ЖҮЙЕЛІ МОДЕЛЬДЕУ НЕГІЗІНДЕ ТҰРАҚТЫ ДАМУДЫ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДЕ САПА РОЛІ

Ғылыми жетекшісі: Маликтаева Пернекүл Маликтайқызы - т.ғ.к.

Шымыр Жалел Абдразақұлы - т.ғ.к.

**Магистрант: Мақан Бақтияр Әділбекұлы 7M07501-«Стандарттау және
сертификаттау» білім беру бағдарламасы, 2 курс,**

МСС – 21-1 тобы, «ЖОО-нан кейінгі білім беру» факультеті

«Стандарттау және ветеринариялық санитария» кафедрасы

Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты

Андатпа. Мақалада қазіргі таңда ұйымның тұрақты даму барысында сапа ролі қарастырылған. Ұйымның тұрақты дамуын қамтамасыз ету мақсатында жүйелі модельдеу қамтылған, оның ішінде экономикалық, әлеуметтік және экологиялық сапа сұрақтары. Сонымен қатар, ұйым қызметінің сапасын жақсарту шеңберінде оның сапа менеджменті қағидаттары негізінде оның тұрақты дамуын қамтамасыз ету, оның ішінде басқарудың процедуралық және жүйелі тәсілдері көрсетілген.

Кілт сөздер: тұрақты даму, жүйелі модельдеу, экономикалық, әлеуметтік, экологиялық сапа, сапаны бақылау.

Аннотация. В статье рассматривается роль качества в процессе устойчивого развития организации. В целях обеспечения устойчивого развития организации охвачено системное моделирование, в том числе вопросы экономического, социального и экологического качества. Кроме того, в рамках улучшения качества деятельности организации показано обеспечение ее устойчивого развития на основе принципов менеджмента качества, в том числе процедурных и системных подходов к управлению.

Ключевые слова: устойчивое развитие, системное моделирование, экономическое, социальное, экологическое качество, контроль качества.

Abstract. The article discusses the role of quality in the process of sustainable development of the organization. In order to ensure the sustainable development of the organization, system modeling is covered, including issues of economic, social and environmental quality. In addition, within the framework of improving the quality of the organization's activities, it is shown to ensure

its sustainable development based on the principles of quality management, including procedural and systemic approaches to management.

Keywords: sustainable development, system modeling, economic, social, environmental quality, quality control.

Қазіргі әлемде тұрақты даму тұжырымдамасы адамдардың өмірінің әлеуметтік аспектілеріне, олардың өмір сүру сапасын қамтамасыз етуге, қоршаған орта мен экология мәселелеріне көбірек көңіл бөлу қажеттілігін көрсеткен пандемия кезінде расталған шешуші болып табылады. Қазіргі заманғы мәселелерге алаңдаған халықаралық қауымдастық тұрақты даму мақсаттарын (ТДМ) бекітетін тұрақты дамуға қатысты бірқатар нормативтік құжаттарды қабылдады.

Еліміздің экономикасының тұрақты дамуы Қазақстан Республикасының стратегиялық даму бағыттарымен қамтамасыз етіледі, олардың арасында экономикалық өркендеуге, халықтың өмір сүру сапасының әлеуметтік компоненттерін арттыруға және табиғи ресурстарды сақтауға маңызды орын беріледі. Сонымен қатар, Отанымыздың тұрақты даму деңгейі бүгінде әлі де толық мүмкіндікті пайдалана алмауда, сонымен қатар әлеуметтік және экологиялық құрамдастар бөлігінде тұрақты даму стратегиясын жүзеге асыруға отандық ұйымдардың қызығушылығы айтарлықтай емес.

Бүгінгі күнде «ұйым қызметінің сапасы» (ҰҚС) ұғымы қазірдің өзінде қалыптасқан және сапа саласындағы зерттеулерде жиі қолданылады, мысалы, әртүрлі салалық жағдайларда ұйым қызметінің сапасын біршама [1, б.88-91], [2, б.111-117] еңбектерде қарастырылған.

Тұрақты дамуды қамтамасыз етудегі ұйым қызметінің сапасын зерттеу, тұтастай алғанда, ұйым қызметінің (ҰҚ) көптеген салалары болуына негізделген, оларды түбегейлі бөлуге болады:

- ұйымның мақсатты, үдемелі, тұрақты дамуы, оның деңгейі ҰҚ сапасымен анықталады.

- бұл икемді, өзгермелі даму, мысалы, бірігу және сіңіру, өзгеру, тоқтату және т.б., бұл жағдайда ҰҚ икемділікке байланысты сапа қалыптасады.

Бұл тұрақты дамуды қамтамасыз ету мақсатында ұйымдық қызмет сапасы түсінігінің дербес мәні бар екенін және оны жеке зерттеу тақырыбы ретінде пайдалануға болатынын анықтайды. Осылайша, бұл зерттеу тұрақты дамуды қамтамасыз ету үшін ұйым қызметінің сапасын тұрақты даму (ҰҚС ТД) талаптарына жауап беретін ұйым қызметінің сипаттамаларының сәйкестік дәрежесі ретінде қарастырады. ҰҚС ТД-ға дейін осындай қызмет сипаттамаларының призмасы және ТД мүдделі тараптарының талаптарына сәйкес анықталуы керек, бұл басқаруға жүйелі көзқарасты, индикативті талдауды және модельдеуге негізделген жақсартуларды талап етеді.

Жалпы сапаны басқарудың (TQM) негізгі теориясына сәйкес, ұйым қызметінің сапа мәселесі, ең алдымен, мүдделі тараптардың қызмет сапасына қойылатын талаптарын және жалпы және айқын салалық сипаттағы тиісті көрсеткіштерді анықтаумен байланысты, сонымен қатар қызмет сапасына қол жеткізу үшін басқару жүйелері мен әдістерін қалыптастырумен байланысты.

ҰҚ-ның тұрақты даму саласындағы сапа мәселелерін әзірлеу үшін зерттеу ұйымдық тұрақтылық сипатын, мүдделі тараптар қойған талаптарды және осы дамудың өзекті мәселелерін талдаудан басталғаны жөн.

Қоғамның дамуының негізгі 5 бағыты:

- адамдар, кедейшілікті жою, гендерлік теңдік, салауатты өмірді қамтамасыз ету, білім беру;

- планета, құрлықтың экожүйелерін және су ресурстарын ұтымды пайдалану, климаттың өзгеруі;

- өркендеу, инклюзивтік өсу және экономикалық өзгерістер;

- әлем, қауіпсіз және бейбіт қоғам, күшті институттар, сот төрелігі;

- серіктестік, тұрақты даму мақсатындағы жаһандық серіктестік, ресурстарды жұмылдыру, технологиялар, әлеуетті арттыру, сауда.

Профессор Е. А. Горбашко [3, б.109-119] және бірлескен авторлар тұрақты дамуға кедергі келтіретін негізгі факторды өндіріс пен тұтынудың қолданыстағы тәсілдері деп атауға болатындығын атап өтті. Зерттеулерде бизнес-құрылымдардың ұтымды өндірісті қалыптастырудағы рөліне ерекше назар аударылады. Тұрақты даму саласындағы заманауи зерттеулерде келесі аспектілер маңызды бола түсуде:

- өндіріс (соның ішінде эко-тиімділік, қалдықтарды азайту және жаңартылатын ресурстарды пайдалану);
- тұтыну (экологиялық таза өнімдерді тұтынуды қамтамасыз ететін драйверлер);
- өндіріс пен тұтынуды біріктіру (соның ішінде пайдаланушы күтулерін жобалау және инновация процестеріне біріктіру).

Авторлар әлі күнге дейін тұрақты дамудың негізгі принциптері туралы нақты пікір жоқ екенін және адамзат оған жетудің тиімді принциптерін дамытпағанын атап өтті. Кейбір факторларды «қолдаудың» және басқаларды «дамытудың» дәстүрлі, классикалық моделін бүгінде оңтайлы және өзекті деп атауға болмайды. Тұрақтылықты классикалық түсіну кейбір факторларды (әдетте экономикалық) дамыту мен басқаларды (экологиялық және әлеуметтік) қолдау арасындағы тепе-теңдікті табу қажеттілігіне негізделген, бұл авторлардың көзқарасы бойынша негізгі қате түсінік.

Н. В. Говорова [4, б.90-99] ТМД елдерінде тұрақты дамудың бейімделген стратегиясы әлі тұжырымдалмағанын және оны жүзеге асыру тәсілдері әзірленбегенін атап өтті. Ұлттық жобалар жүйесін және тиісті федералды бағдарламаларды іске асыруды елдің әлеуметтік-экономикалық және экологиялық дамуының ұлттық ерекшелігі мен ерекшеліктерін ескеретін БҰҰ ТДМ-ға қол жеткізудің стратегиялық тәсілі ретінде қарастыруға болады. Осы тәсілді іске асыруға мүмкіндік беретін тетіктердің бірі ұлттық стандарттау болып табылады.

О. И. Аверина [5, б.10-19] табиғи ресурстарды пайдалану, капитал қозғалысы, инновациялық даму, мәдени өзгерістер бір-бірімен өзара тәуелділікте болатын және қажеттіліктерді, соның ішінде перспективаны қанағаттандыруға бағытталған сапалық өзгерістерді түсінеді. Автор тұтастай алғанда экономикалық субъектіні бағалаудың шетелдік әдістерін талдай отырып, қолданыстағы Dow-Jones индексі мәселелерді шешу үшін көмекші мәнге ие екенін атап өтті. Автор интегралды бағалауды қалыптастыру мәселелерін бөліп көрсетеді, сонымен қатар оның кеңдігі мен әртүрлілігін анықтайды. Бағалаудың интегралдық көрсеткішін қалыптастыру ұйымның тұрақтылығы эконометрикалық талдау әдістері негізінде ұсынылады (кесте - 1.).

1 – кесте - Ұйымның тұрақтылығын бағалау көрсеткіштері [5]

Әлеуметтік тұрақтылықты сипаттаушы көрсеткіштер	
Мамандар тұрақтылығының коэффициенті (K_{CK})	Кәсіпорында жұмыс өтілі 5 және одан да көп жыл мамандардың жалпы жұмыс істейтіндердің жалпы санына қатынасы
Кәсіпорындағы орташа жалақының ең төменгі жалақыға қатынасы - коэффициенті (K_{oa})	Кәсіпорындағы орташа жалақы аймақ бойынша ең төменгі жалақыға қарағанда.
Жалақы бойынша берешек коэффициенті (K_b)	Кәсіпорын бойынша төлемдердің жалпы сомасына белгілі бір кезеңдегі жалақы бойынша жалпы берешек.
Экологиялық тұрақтылықты сипаттаушы көрсеткіштер	
Ресурс үнемдеуші технологияларды ($K_{рүт}$) қолданудан экономикалық тиімділік коэффициенті	Уақыт факторын ескере отырып, пайда сомасы минус шығындар сомасы

Қоршаған ортаның ластану коэффициенті (Кос) Коэф-т загрязнения окружающей среды (K _{oc})	Кәсіпорын атмосфераға шығаратын ластаушы заттардың мөлшері ауа көлеміне қарай. Бұл қателік шегі бар шама.
Табиғатты қорғау іс-шараларының коэффициенті (Кпр)	Белгілі бір кезеңдегі кәсіпорындағы табиғатты қорғау іс-шараларының саны іс-шаралардың жалпы санына.

И. В. Бекреневтің пікірінше [6, б.233-241], компанияның тез өзгеретін бизнес ортасына бейімделуі және тұрақсыз сыртқы ортада тұрақты дамуды қамтамасыз ету әсіресе компанияның ұзақ мерзімді бәсекеге қабілеттілігіне қатысты. Экономикалық сәтсіздік оның дамымағандығы мен зерттелмегендігіне байланысты тұрақты даму механизмін қалыптастырудың күрделілігінде жатыр, сондықтан бұл мәселе қазіргі уақытта да өзекті болып қала береді. Тұрақты дамудың келесі заманауи мәселелері атап өтіледі: «тұрақты даму» және «тұрақты даму механизмі» ұғымдарының бірыңғай анықтамасының болмауы, сондай-ақ көптеген зерттеулер мен жұмыстарда авторлар тұрақты даму емес, ұйымның тұрақтылығы мәселелеріне баса назар аударады, тұрақты даму деңгейін бағалауға арналған бірыңғай құралдар жиынтығы жоқ. Осының негізінде автор ұсынылған коэффициенттерді есептеу арқылы экономикалық, әлеуметтік, экологиялық және инновациялық салалардағы даму дәрежесін айқындайтын, тұрақтылық индикаторлары мен интеграцияланған көрсеткіштерді жинақтайтын зерттеу объектісінің динамикалық өзгерістері мен тұрақтылығын көрсететін статикалық өзгерістерді ескере отырып, орнықты даму деңгейін бағалаудың әдістемелік құралдарының кешенін әзірлейді.

И.Г. Горловская [7, б.203-206] қазіргі заманғы өнеркәсіптік кәсіпорындарда тұрақты дамудың барабар тетігі жоқ екенін, сондай-ақ олар жаңа технологиялық жағдайда өмір сүруге дайын емес екенін, сондықтан өнеркәсіптік кәсіпорындардың тұрақты даму тетігін қалыптастыру кезінде мемлекеттік реттеу құралдарын қолдану орынды болып көрінетінін атап өтті.

Тұрақты даму стратегиясы шетелдік компанияларда сәтті қолданылады және олардың саны артып келеді, ал отандық компанияларда мұндай үрдіс енді ғана қалыптаса бастады.

Отандық ұйымдар үшін тұжырымдаманы енгізу мәселелері тұрақты даму және оны стратегиялық жоспарлауда қолдану осы салада тиісті хабардарлық деңгейінің болмауынан немесе Әлеуметтік және экологиялық құрамдас бөлігінде осы тұжырымдаманы іске асыруға төмен қызығушылықтан туындайды.

Ұйым орнықты даму стратегиясын енгізу қажеттілігін түсінген жағдайда, құрамдас бөліктердің тепе-теңдігіне қол жеткізу бағытында орнықты дамуды табысты іске асыру үшін әдіснамалық әзірлемелердің жеткіліксіздігі проблемасы туындайды.

Төмен қызығушылық жағдайында ұзақ мерзімді табысқа жету және мемлекеттік қолдауды қалыптастыру үшін ең жақсы тәжірибені арнау қажет.

Бұл жұмыста ұйымның тұрақты дамуын қамтамасыз ету мәселесін жалпыға бірдей сапа менеджменті платформасы және оның құралдары негізінде жүйелі модельдеу арқылы шешу ұсынылады, бұл ұйым үшін ең қолайлы әдіспен тұрақты даму компоненттерінің тепе-теңдігіне қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Нормативтік және ғылыми әдебиеттерде ұсынылған тұрақты дамуға қойылатын талаптардың индикативті өрісін және Э. Э. Мамедовтың зерттеуінде ұсынылған тәсілді [8, б.346] қарастыра отырып, осы диссертацияның авторы зерттеу мақсаттарына жету үшін, атап айтқанда, көрсеткіштердің 3 деңгейін қамтитын ТД-ны қамтамасыз ету үшін ұйым қызметінің сапа көрсеткіштерінің неғұрлым ауқымды бағыныштылығын (иерархиясын) қалыптастыруды ұсынады. бірінші деңгей үшін қарастырылады:

- 1-топ - экономикалық қызмет сапасының көрсеткіштері;
- 2-топ - әлеуметтік қызмет сапасының көрсеткіштері;
- 3-топ - экологиялық қызмет сапасының көрсеткіштері.

Екінші деңгей әр компоненттің көрсеткіштерін тиімді көрсеткіштер мен қызмет үрдістерінің көрсеткіштеріне бөлумен байланысты.

Үшінші деңгей жеке көрсеткіштердің құрамын егжей-тегжейлі көрсетеді. Тұрақты дамуды қамтамасыз ету үшін ұйым қызметінің сапа көрсеткіштерінің бағыныштылығы (иерархиясы) сурет – 1 көрсетілген.

ҰҚ ТД Сапаның кешенді көрсеткіші						
1 деңгей	ҰҚ ТД экономикалық құраушысы, K_3		ҰҚ ТД әлеуметтік құраушысы, K_3		ҰҚ ТД экологиялық құраушысы, $K_{эко}$	
2 деңгей	Нәтиже сапасы K_{31}	Үрдіс сапасы K_{32}	K_{31}	K_{32}	$K_{эко1}$	$K_{эко2}$
	K_{31n}	K_{32n}	K_{31n}	K_{32n}	$K_{эко1n}$	$K_{эко2n}$
3 деңгей	$\{ K_{31nm} \}$	$\{ K_{32nm} \}$	$\{ K_{31nm} \}$	$\{ K_{32nm} \}$	$\{ K_{эко1nm} \}$	$\{ K_{эко2nm} \}$

Сурет – 1- Тұрақты дамуды қамтамасыз ету үшін ұйым қызметінің сапа көрсеткіштерінің бағыныштылығы

Теориялық және аналитикалық әдістер келесі ерекшеліктермен ерекшеленеді: модель құрылымы жүйеге кіретін элементтер қатысатын процестер негізінде анықталады; бастапқы мәліметтер анықталуы керек және минималды қателікке ие болуы керек; кішігірім қателік жіберілген кезде шамалы ауытқумен көрінетін есептеулердің тұрақтылығы; зерттеуші мүмкіндігінше хабардар болуы керек. Демек, бұл әдіс қарапайым, кішігірім жүйелер үшін жарамды, оларды зерттеуде тапсырма анық, шешім бар және ол сөзсіз. Эксперименттік-статистикалық әдістер келесі ерекшеліктермен сипатталады: модельге тек басқарылатын ғана емес, сонымен қатар басқарылмайтын және бақыланбайтын факторлар да әсер етеді; модель құрылымы белгісіз немесе зерттеушіге аз белгілі; басқарылатын факторлардың әсер ету күші туралы ақпараттың болмауы мүмкін; бастапқы деректерде шынайы мәндерден ауытқулар болуы мүмкін; алынған әсерлер аралас және белгісіз болуы мүмкін; модельді қалыптастыру шарттары дұрыс емес. Сондықтан модельдеу кезінде қажетті ақпараттың ішінара жоқтығын атап өтуге болады. Теориялық-аналитикалық әдістер жүйені және кейбір жағдайларды жеңілдетуде де қолданылады, ал эксперименттік-статистикалық әдістер неғұрлым егжей-тегжейлі жағдайда қолданылады.

Жүйелік модельдеу тақырыбындағы теориялық шолуда [9] төрт топтағы жүйелерді модельдеу әдістерінің жіктелуі ұсынылған: бейресми, графикалық, сандық, модельдеу.

Сапаны басқарудағы көпөлшемді бағалауға қатысты квалиметрия ғылымы жалпыға бірдей танылды. Өткен ғасырдың 70-жылдарында бірқатар ғалымдар Г.Г. Азгальдова, З.Н. Крапивенский, Ю. П. Кураченко және Д. М. Шпекторова, а. в. Гличев және В. П. Панова, М.В. Федорова объектілердің сапасын сандық бағалаудың әр түрлі әдістеріне сүйене отырып, «квалиметрия» жаңа ғылыми пәнін дамыта отырып, оларды теориялық жалпы зерделеу жүргізді.

Квалиметрия келесі принциптерге негізделген:

- өнім сапасын бағалау кезінде тұтынушылық көрсеткіштердің басымдығы;
- өнім сапасының көрсеткіштерінің базалық мәні ретінде эталонның болуы;
- өнім сапасының жалпыланған көрсеткіштері бірлік көрсеткіштерінің мәндерін ескереді. Көрсеткіштер бағыныштылығы (иерархиясы) бірлік көрсеткіштерден интегралдық көрсеткіштерге дейін құрылады;
- сапа деңгейін кешенді зерттеу көрсеткіштер бойынша бір өлшемде немесе өлшемсіз жүргізілуі тиіс;
- күрделі индикатордағы әр қасиеттің салмағын анықтау және ескеру қажет;

- сапа көрсеткішінің мәні немесе салмағы бағалаудың барлық кезеңдеріндегі тұрақты мән болып табылады;
- тұтас объектінің сапасы оның құрамдас элементтерінің сапасына байланысты;
- сапаны бағалау кезінде қайталанатын көрсеткіштерден аулақ болу керек;
- қызмет көрсету мақсатына сәйкес жұмыс істейтін өнімнің сапасын бағалау қажет.

Квалиметриялық тәсіл бірлік көрсеткіштердің жинақталуы және математикалық квалиметриялық модель құру арқылы ұйым қызметінің тұрақты дамуыни интегралдық (кешенді) сапаны анықтау ретінде объектінің интегралдық сапасының мәнін олардың маңыздылығын көрсететін меншікті салмақтары бар бастапқы (бірлік) көрсеткіштердің жиынтығын білу негізінде анықтауға мүмкіндік береді.

Ұсынылған көрсеткіштер иерархиясының айырмашылығы процестер мен нәтижелерге байланысты екінші деңгейдегі көрсеткіштердің жаңа құрылымдалуы және басқа жіктеулерге қарағанда тұрақты даму көрсеткіштерін қамту болып табылады.

Квалиметриялық модель бірлік көрсеткіштер жиынтығы негізінде интегралдық сапаның шамасын анықтайды және мыналарды қамтиды: объектіні және оларды өлшеу шкаласын сипаттайтын бірлік көрсеткіштердің жіктелімін жасау; бірлік көрсеткіштердің үлес салмағын анықтау, бұл ретте үлес салмақтарының қосындысы бірлікке тең; талдау жүргізу және кешенді индикаторды (К) бірлік индикаторларының сызықтық конволюциясы ретінде қалыптастыру.

Квалиметрияның мұндай түрлері үшін жұптық салыстыру матрицасын құру және қалыпқа келтіруді ескере отырып, матрицаның негізгі меншікті векторын есептеу ретінде басымдық векторын анықтау арқылы әрбір бірлік көрсеткіштің меншікті салмағын табу әдістері нақтыланды. Жұптық салыстыру кезінде меншікті салмақты анықтаудың төрт жуықталған әдісі рәсімделді, сонымен қатар үздіксіз рейтингте меншікті салмақты баллдық әдіспен анықтау ұсынылды.

Сондай-ақ, ықтималдылық-статистикалық квалиметрия қарастырылды, ол әсіресе жалпы цифрландыру дәуірінде өзекті болып табылады. Осыған байланысты, нәтиженің объективтілігі үшін ықтималдық-статистикалық модельдеуге, соның ішінде нейрондық желіні бағдарламалау әдісіне және сапаның оңтайлы қорытынды векторын табуға басымдық беріледі, тензорлық талдаудың негізгі теоремаларына сүйене отырып, ең үлкен абсолютті мәні бар жалғыз сипаттамалық санды табуға мүмкіндік береді, оны ең үлкен меншікті мәні бар оңтайлы сапа тензоры ретінде таңдауға болады.

Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, осы зерттеу ықтималдық-статистикалық тәсілдің маңызды артықшылығы туралы қорытынды жасайды, бұл мәселені шешудің бүкіл процесін сарапшының қатысуынсыз формальды режимде жүзеге асыруға болады, яғни мәселені шешуде субъективизмнен толығымен алыстау. Алайда, өкінішке орай, цифрландырудың соңғы жетістіктеріне негізделген осындай прогрессивті тәсілді қолдану келесі шарттармен шектелетіні атап өтілді: үлкен қажеттілік статистикалық мәліметтер базасы, айтарлықтай уақыт аралығында жиналған (бірнеше жүзден және одан да көп), деректердің жоғары дәлдігін, деректердің сандық сипатын талап етеді.

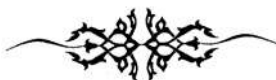
Сапаның көп өлшемді модельдері көп факторлы регрессияларды құрудың статистикалық әдістерін белсенді қолдануға және оларды талдауға мүмкіндік береді.

Тұрақты даму сапасын басқару жүйесі тұтынушылар мен мүдделі тараптарға ерекше назар аудара отырып, TQM принциптеріне, сондай-ақ PDCA циклін және басшылықпен кері байланысты пайдалануға негізделген. Басқару жүйесін құру кезінде мақсат қою үрдістерінің маңыздылығын және ұйым қызметінің тұрақты дамуы (ҰҚС ТД сапаға әсер ететін факторларды белгілеуді ескеру қажет.

Әдебиеттер тізімі:

1.Бурылов, В.С. Методика оценки качества деятельности предприятий автосервиса / В.С. Бурылов, Л.В. Виноградов, Т.И. Леонова // Журнал правовых и экономических исследований - 2016. - № 1. - С. 88-91.

2. Калажокова, Ю.А. Квалиметрическая модель качества деятельности научно-технической организации / Ю.А. Калажокова, А.П. Ястребов // Вопросы радиоэлектроники – 2015. - № 11. - С. 111-117.
3. Горбашко, Е.А. От экологии к рациональным моделям производства и потребления / Е.А. Горбашко, А.В. Титова, Ю.В. Вершинина // Сборник тезисов докладов национальной научно-практической конференции с международным участием: Национальная концепция качества: подготовка управленческих кадров; под. под ред. д-ра экон. наук, проф. Е.А. Горбашко. – СПб.: СПбГЭУ, 2020. – С. 109-119.
4. Говорова, Н.В. Производительность труда и стабильная занятость как инструменты устойчивого развития / Н.В. Говорова // Сборник тезисов докладов национальной научно-практической конференции с международным участием: Национальная концепция качества: подготовка управленческих кадров; под. под ред. д-ра экон. наук, проф. Е.А. Горбашко. – СПб.: СПбГЭУ, 2020. – С. 90-99.
5. Аверина, О.И. Анализ и оценка устойчивого развития предприятия / О.И. Аверина, Д.Д. Гудкова // Научно-информационный издательский центр и редакция журнала «Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук». – 2016. - №1-3. - С. 10-19.
6. Бекренев, И.В. Методические аспекты формирования адаптивного механизма устойчивого развития предприятия на основе целевого комплексного подхода / И.В. Бекренев, Я.Н. Лозовская // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Экономика. - 2017. – Т. 25. № 2. - С. 233-241.
7. Горловская, И.Г. Особенности формирования механизма устойчивого развития промышленных предприятий в условиях перехода к новому технологическому укладу / И.Г. Горловская // Экономические науки. - 2010. - № 9(70). - С. 203-206.
8. Мамедов, Э.Э. Формирование моделей экономического управления качеством для обеспечения устойчивого развития организации : дисс. ... д.э.н. : 08.00.05 / Э.Э. Мамедов. – Санкт-Петербург, 2020. – 346 с.
9. Системное моделирование [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://studfile.net/preview/3267376/page:12/> (дата обращения: 09.02.2023).

ӘӨЖ: 634:11.

Ш.МҰРТАЗА АТЫНДАҒЫ ХТИИ-НЫҢ АГРОБИОЛГИЯЛЫҚ ҒЫЛЫМИ ЗЕРТТЕУ ОРТАЛЫҒЫНДАҒЫ ЖЕМІС АҒАШТАРЫ СОРТТАРЫНЫҢ ҚЫСҚЫ ТӨЗІМДІЛІГІН БАҒАЛАУ

**Ғылыми жетекшісі: Сейтбаев Қуандық Жумабаевич а.ш.ғ.к
Леспай Рамазан Рахимжанұлы «Агрономия» мамандығы, 1 курс, Агр-22-1 тобы
«Жаратылыстану» факультеті
«Биология және ауылшаруашылық мамандықтар» кафедрасы
Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз Инновациялық институты**

Аңдатпа. Мақалада, ұзаққа созылған суықтың әсерінен жеміс ағаштарының қысқы суыққа төзімділік деңгейі далалық және зертханалық жағдайларда анықталды. Жеміс ағаштарынан соның ішінде шабдалы ағаштарының вегетатив және генератив бұршіктері суықтан зақамданған. Ал алма ағашының бір жылдық, екі жылдық генератив көзшелеріне қолайсыз фактор зиянды әсер еткен.

Кілт сөздер: қысқы төзімділік, экологиялық фактор, мұздау дәрежесінің ұзақтығы, алма, шабдалы ағаштары.

Аннотация. В статье определен уровень зимней холодостойкости плодовых деревьев под воздействием продолжительного холода в полевых и лабораторных условиях. Вегетативные и генеративные почки плодовых деревьев, в том числе персика, повреждаются холодом. Однолетние и двухлетние генеративные почки яблони подверглись неблагоприятному воздействию неблагоприятного фактора.

Ключевые слова: зимостойкость, экологический фактор, продолжительность подмерзания, яблоня, персик.

Annotation. The article determines the level of winter cold resistance of fruit trees under the influence of prolonged cold in field and laboratory conditions. Vegetative and generative buds of fruit trees, including peach, are damaged by cold. One-year and two-year generative apple buds were adversely affected by an unfavorable factor.

Key words: winter hardiness, ecological factor, duration of freezing, apple tree, peach.

Қысқа төзімділік- бұл жеміс ағаштарының қолайсыз қысқы жағдайлар кешеніне төтеп беру қабілеті яғни жеміс түрлері мен сорттарын тиімді пайдалану аймағын, оның өнімділігі мен өндірістік құндылығын анықтайды. Қысқы төзімділіктің көрінісі сорттық ерекшеліктерге ғана емес, сонымен қатар өсу жағдайларына, тамыр сабағына, ағаш жасына, өткен жылғы егістік жүктемесіне де байланысты болады.

Қолайсыз экологиялық факторлардың әсірі генетикалық түрде анықталған қысқы төзімділіктің көрінісіне үлкен әсер етеді.

Жеміс ағаштары үшін аязға қатысты маңызды айлар қараша және мамыр айлары болып табылады. Қараша айында ағаштар терең тыныштық кезеңіне дайындалады, олар қысқа мерзімді аязға төзімсіз болады. Ауаның температурасы 20-25 градус аязға дейін төмендегенде, тіпті терең тыныштық кезінедеде ағаштар бұған төзе алмайды.

Осылайша, 2022-2023 жылдың қараша және қаңтар аралығындағы үстемдік еткен қатты аяз кезеңінде жеміс ағаштарының жеміс бүршіктерінің вегетатив және генератив бөлгі күшті зақымданды. Ағымдағы жылдың басында Жамбыл облысында үстемдік еткен ұзаққа созылған 25 градустық аяз жеміс ағаштарына зиянды әсер етті.

Желтоқсан, қаңтар айларындағы аяздар, ең алдымен жеміс ағаштарының бұтақтарындағы бүршіктерге әсер етеді. Егер жеміс ағаштары жоғары ылғалдылықпен қысқы ұйқыға кетсе онда денесінде су қатып, тіндерді бұзыуы мүмкін, содан кейін жеміс ағашы жайлап өле бастайды. Жеміс ағаштарына үлкен қауіптің бірі бұл ағаштың аязға сезімтал тамыр жүйесінің қатып қалуы болып табылады.

Қатты аяздан кейін де, жеміс өнімін жоғалтып алмау үшін, жеміс ағаштарының бұтақтарын сау жеріне дейін кесу арқылы жағдайды түзетуге болады. Оларды наурыз айларының соңында кесу керек.

Бақ шаруашылығында жеміс ағаштарының күйіне күзгі қысқы аяздар, қыста қар жамылғысының болмаған кезде төмен температуралар, мұздату дәрежесінің ұзақтығы, аяздар мен ерулер кері әсер етеді.

Алма ағашы. Алма ағашы – ең аязға төзімді жеміс дақылдарының бірі, кем дегенде, кара өрік, шие, шабдалы және өрік сияқты жемістерге қарағанда аязға жақсы шыдайды. Дегенмен, қатты аяз ағаштың барлық дерлік бөліктерін зақымдауы мүмкін:- бүршіктер, өресі, тамырлары және гүлдері. Егер алма ағашында барлық қоректік заттар ағыны өтетін мұздатылған ағаш болса, бұл гүлдер мен аналық жатындарының түсіп кетуіне әкеледі. Егер үстіңгі өсу бүршігі қатып қалса, бұл келесі маусымда алма дақылының жемісі болмауына алып келеді.

Алма ағаштарын қыстау кезінде бақшаның жалпы жағдайы өте аңызды болады. Қысқа дайын болмаған бақтың ағаштары «қысқы ұйқыға» болмаса, бұл ағаштардағы алма сорттары аязға төзімді болса да, қатты аязға шыдамауы мүмкін.

Алма ағаштарының маңызды биологиялық ерекшеліктері бұл өсу мен өнімділікті теңестіру үшін ағаштағы қоректік заттардың мөлшерін бақылау қажет болады. егер ағаш қыс мезгіліне қоректік заттардың көп мөлшерімен кірсе, көктемде бұл жоғары (өсу)

бұтақтарының белсенді өсуін және жемісті бұтақтардың санының азаюын тудыруы мүмкін бұл дақылға теріс әсер етеді. Сондықтан бағмандар алма бақтырын тамыз айында қыстауға дайындау керек. 2022- жылғы аяздан алма өнімін сақтап қалу мүмкін болмайды.

Шабдалы. Қысқы аязға төзімділігі жеткіліксіз. Ауа температурасы 23-27 градусқа дейін төмендегеннен кейін гүл бүршіктері айтарлықтай аяздан қатып қалады. Сондықтан шабдалы ағашын айтарлықтай кесуді қажет етеді.

Қыста қар жамылғысы топырақтың температуралық режиміне, демек, жеміс ағаштарының қауіпсіздігіне әсер ететін маңызды экологиялық фактор болып табылады. Дегенмен, қарлы қыста, орташа өсетін ағаштарда төменгі қаңқы бұтақтапқы қар астында қалады, ал қар түскінде олар сынуы мүмкін.

Жеміс ағаштарының әртүрлі бөліктері мен мүшелерінің қысқы төзімділігі дененің қысқы жағадайларға дайын болу дәрежесіне байланысты болады. Жеміс ағаштары терең тыныштықтан кейін күзгі күндізгі температураның ауытқуына өте сезімтал, күндізгі кезеңде қабығы 10-12 градусқа дейін қызады, ал түнде температура минус 20-25 градусқа дейін төмендейді. Бұл кезеңде дің қабығы мен қаңқа бұтақтарының температурасы 10-11 градусқа төмендеуі мүмкін [1,2].

Біздің жұмысымыздың негізгі мақсаты Агробиологиялық ғылыми зерттеу орталығындағы алма, шабдалы, қарелі жеміс ағаштарының далалық және зертханалық жағдайларда сорттар мен тамыр комбинацияларының қысқа төзімділігін анықтау болып табылады.

Өкінішке орай қатты қыста жеміс ағаштары суықтан зақымданады. Алма ағаштарының қабығы суықтан зақымдануы жиі кездеседі. Суықтан зақымданған алма ағаштарын көктемде науыр айының бірінші онкүндігінде мұқият тексеру керек- оларда аязды жарылу немесе күннің күйіп қалуы барма. Содан кейін өткір пышақпен қабығы мен жас ағаштың түбінен, ортасынан және басынан, қаңқа бұтақтарының түбінен 0,5 см теереңдіктер кесу жасаймыз. Олардың көлденең және бойлық қималарында қабық, камбий және ағаш жасушаларының зақымдалын көруге болады.

Алма ағашының қабығы қара қоңыр болса, бұл ағаштың суықтан зақымданып тоңғанын білдіреді және көкемде кесуге болмайды.

Алма ағаштарында муықтан зақымданған белгілер бірден пайда болмайды, суықтың әсері көптеген салдары бірнеше жылдан кейін әсе етуі мүмкін. Егер жазда мұндай ағаштарда бүршік атпаса немесе өте әлсіз гүлдесе, онда оны әлі де бұндай алма ағаштарын алып тастау керек болады. Алма ағаштарының қабығы мен ағашы ашық қоңыр немесе қоңыр болса, мұндай ағаштар орташа зақымданан болады. Оларды сау ағаш денгейіне дейін кесу керек. Осы уақытта ағаш бұтақтарының аяздан зардап шеккен аймағы көрінетін болады. Егер де қабығы мен бүршіктері жасыл түсту, ақ немес сұр түсті болса. Мұндай ағаштарды кесу әдеттегі уақытта жүзеге асырылады яғни бүршік жармас бұрын. Егер қатаң қыстан соң ересек алма ағашын бүкіл ағашты алып тастауға асықпау керек.

Мамыр- маусым айларында өсіндінің төменгі бөлігінде жас өркендер пайда блуы мүмкін, ал келесі 2-3 жылда олардың бірінен жаңа тәж пайда болады. Алма ағашының тік өресі толық өліп, тек тамыр сабағы өсіп кеткен жағдайда, ағаштың тірі діңгекке немесе одан шыққан өркендерге егу арқылы да қалпына келтіруге болады.

Зерттеу объектісімен әдістемесі.

Жеміс ағаштарының қысқы төзімділігін зерттеу жұмыстары «Жеміс, жидек және жаңғақ дақылдарын сорттық зерттеу бағдарламасы және әдістемесі» (Мичуринск, 1999) бойынша ең қатал қыстан кейін орта бойылы типтегі бақтарда (ММ-106) жүргізілді.[3,4]

Зертханалық жағдайларда аязға төзімділік М.М.Тюрина әдістемесі бойынша зақымдаушы факторларды зерттеу арқылы жасалды.

Зерттеу нысаны қарқынды бақтарды орташа бойлы өсетін алма сорттары болды. (Голден Делишес, Лелишес, Золотой превосход, Старккримсон, Мельба. Шабдалының Эльберта, Лоло сорттары).

Соңғы онжылдықта ең қатал 2017 жылғы қараша айындағы суық болды. Ауның температурасы $-25,5$ градусқа дейін төмендеп кетті. топырақтың жүзе қабаты қатты тоңды. Жеміс ағаштары қараша айында қысқы тыным жағдайына дайын болмаған еді. Бұл жылығы қардың жеткілікте мөлшерде болмағаны және ауа температурсының жылдам төмендеуімен ұзақ аязды күндердің басталуы, орта бойлы алма екпелеріне айтарлықтай зиян келтірген болатын.

1-сурет- алманың «Голден Делишес» сортының көп жылдық тінінің суық әсерінен жарылуы

Алманың барлық зерттелген сорттарында бір жылдық, екі жылдық және үш жылдық өркендерді зақымдалды. Сондай ақ алманың Голден Делишес және Золотой превосход сорттарының көп жылдық өркендері суықтың әсерінен жарылып кетті.

2022-2023 жылғы ұзақ дауам еткен суықтың деңгейі -28 градусқа дейін болды. Наурыз айында зерттелген жеміс ағаштарын тесеріп шыққанымызда алманың және шабдалы ағаштарының сабағының немесе қаңқа бұтақтарының түбінде қабықтың ұсақ күйіп қалуы байқалды. Сондай ақ ағаш діңінің тоңдап қатуы, және бір жылдық, екі жылдық, үш жылдық бұтақтарының үсік шалғандығы байқалды. Қабық, ағаш, камбий және вегетативті бүршіктері алманың Голден Делишес және Мелба сорттарында байқалды.

2-сурет- алма ағашы денесінің суық әсерінен некрозға айналуы

Қыста суықтың әсерін анықтау үшін наурыз айының басында бұршіктердің аязға төзімділігін анықтау үлкен маңызға ие. Зерттелген сорттар мен сорт тамыр комбинациялары аязға төзімділігі төмен деңгейде екендігін көрсетті. Вегетативтік бұршіктердің зақымдануы зерттелген шабдалы сорттарында біршама күшті болды.

3-сурет- суықтан зақымданған шабдалы ағашының генератив өркендері (камбий қабаты суықтан қоңыр түске еніп өліп қалған)

Зертхана жағдайында зерттелген сорттардың бұршіктері толығымен зақымданғанын көрсетті. Зерттелген сорттардың 2022-2023 жылғы аязға төзімділік деңгейінің төмен қабілетті екендігін көрсетті.

Вегетативті бұршіктердің зақымдануы орташа есеппен 0,7-0,9 баллды құрады. Орташа өсетін телітушілерге телітілген сорттардың қысқы суықтың әсеріне зақымдану деңгейі бірдей сипатта болды. Әртүрлі сорттардағы ағаштың қабығы мен камбийі зақымданған.

Наурыз айында күн қайта жылыған соң аязға төзімділікті қалпына келтіруге келесі сорттар жақсы қабілетке ие болды: Делишес, Мелба.

Алма ағаштарының қалған сорт комбинацияларында және шабдалының сорттарында ұлпалар мен бұршіктер аяздан толығы мен зақымданған.

Қорытындылай келіп Агробиологиялық ғылыми зерттеу орталығындағы алма және шабдалы сорт комбинацияларының 2022-2023 жылғы минус 28-30 градусқа дейінгі минималды температура кезінде алқаптағы ағаштардың жеткіліксіз қысқа төзімділігін көрсетті. Зертханалық жағдайда зерттелген сорттардың бір жылдық, екі жылдық және үш

жылдық өркендері сорттардың төзімділікті қалпына келтіру қабілеті төмен екендігі анықталды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Котович И.Н. Солнечные ожоги плодовых деревьев. Санкт-Петербург, 2009
2. Красавцев О.А., Калориметрия растений при температуре ниже нуля/О. А.Красавцев. М.: Наука, 1972. - 64 с.
3. Программа и методика сортоизучения плодовых, ягодных и орехоплодных культур. Всесоюз. науч.-исслед. ин-т садоводства им. И. В. Мичурина., 1973. - 495 с
4. Лобанов Г.А. и др. (ред.) Программа и методика сортоизучения плодовых, ягодных и орехоплодных культур. Мичуринск: ВНИИС им. И.В.Мичурина, 1973.- 492 с

УДК 638.17

БАЛДЫҢ ТҮТЫНУШЫЛЫҚ ҚАСИЕТТЕРІМЕН САПАСЫН САҚТАЙТЫН ФАКТОРЛАР

Амирова Маржан Асанқызы - аға оқытушы
Кеңесова Асылай ВС-18/1топ студенті, «Жаратылыстану» факультеті, «Стандарттау
және ветеринарлық санитария» кафедрасы
Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты

Аңдатпа. Мақалада балдың емдік қасиеттері, жоғары қоректік құндылықтың және ағзаға тиетін пайдасын. Сонымен қатар, табиғи бал құрамында дәрумендер, түрлі микроэлементтер, минералды және бактерияға қарсы заттар бар екенін және сапасын анықтаумен сақтайтын әртүрлі факторларды көрсетеді.

Кілтті сөздер. Калория, мөлшері, химиялық құрамы, ферменттер, микроэлементтер, факторлар.

Аннотация. Статья посвящена лечебным свойствам меда, высокой питательной ценности и пользе для организма. Содержание в нем витаминов, различных микроэлементов, минеральных и антибактериальных веществ, а также различные методы определения качества и хранения меда.

Ключевые слова. Калорийность, количество, химический состав, ферменты, микроэлементы, факторы.

Annotation. The article is devoted to the medicinal properties of honey, high nutritional value and benefits for the body. The content of vitamins, various trace elements, mineral and antibacterial substances in it, as well as various methods of storing honey.

Key words. Caloric content, quantity, chemical composition, enzymes, trace elements, factors.

Дәстүрлі медицинада балды ыстық шаймен немесе сүтпен суық тиюге, антипиретикалық, диафоретикалық, қалпына келтіретін тиімді құрал ретінде пайдаланады. Бұл бал иммундық жүйені күшейтеді, зиянды бактерияларға қарсы тұрады және зақымдалған жасушаларды қалпына келтіруге көмектеседі. Бұл денеге аурумен күресуге және оны жеңуге мүмкіндік береді. Сондықтан профилактика ретінде мезгіл-мезгіл балды тиімді қабылдау керек.

Балдың емдік қасиеттері, ең алдымен, оның құрамымен түсіндіріледі, ол жоғары қоректік құндылықтың арқасында организмнің қорғаныш функциясын, жүрек-тамыр жүйесінің және ағзаның әртүрлі инфекцияларға төзімділігін күшейтеді. Сонымен қатар,

табиғи бал құрамында дәрумендер, микроэлементтер, минералды және бактерияға қарсы тұратын заттар бар.

Балдың пайдалы қасиеттері оның химиялық құрамына байланысты. Ол балдың әртүрлі сорттарында ерекшеленеді және бал жиналған өсімдік түріне, сондай-ақ топырақ пен сол жердің климаттық жағдайларға байланысты.

Көп авторлардың пікірінше, бал құрамында 60-тен 300-ге дейін заттар болуы мүмкін. Оларға қант (75-80%), су (17-20%), декстриндер (2-5%), азотты заттар (0,5%), минералдар (0,2%), липидтер (0,2%), қышқылдар (0,1%) жатады. Балдың сорттарының құрамы бір-бірінен айырмашылық көрсетеді.

Табиғи бал каллория мөлшері бойынша шоколад, қант, жаңғақ, какао және т.б. сияқты калориясы жоғары өнімдермен бәсекелеседі, бірақ бал осы заттардан жақсы ерекшеленеді, өйткені оның құрамында ақуыздар мен көмірсулар ғана емес, сонымен қатар адам ағзасына өте керек басқа да заттар болады, олар балды диеталық өнімдер арасында ерекше көрсетеді. Көмірсулардан басқа, балдың құрамына ферменттер кіреді: диастаза, инвертаза, каталаза, қышқыл фосфатаза және т. б. Осы органикалық заттар, аз мөлшерде болса да, адам ағзасында метаболикалық реакцияларды жақсы жеделдетеді. Ферменттер балға өсімдіктерден және аралар денесінен де енеді (фарингальды бездер). Балдағы диастаза мен ферменттердің болуы оның жасанды емес, табиғи екенін көрсетеді. Сонымен балдағы ферменттерді анықтау, оның табиғи болуын анықтауға негізделген. Бал 60°C-қа қыздырғанда оның құрамындағы ферменттер жойылып, бал жасанды түрде алуға болатын қоректік заттардың қоспасына айналады, бірақ мұндай бал көптеген емдік қасиеттерін жоғалтады.

Балдың құрамына магний, темір, күкірт, йод, кальций, натрий, хлор, фосфор тұздары кіреді, ал кейбір түрлерінде радий де кездеседі. Балдағы көптеген минералды заттардың мөлшері адам қанындағы құрамына сәйкес келетіні, денсаулық үшін өте маңызды, мысалы кальций сүйек тінінің бөлігі болады, темір қанға оттегін беру үшін қажет гемоглобиннің құрамы болып табылады және т. б. [1 . 162б.],[5 . 325б.].

Бал құрамында бор, хром, мыс, литий, никель, қорғасын, қалайы, мырыш, марганец, кремний, алюминий, осмий және басқа микроэлементтер бар. Адам ағзасында аз мөлшерде бұл микроэлементтер көптеген жүйелерінің жұмысында көп рөл атқарады. Бал қалыпты гемопозз үшін керек, адамды анемиядан қорғайды. Минералдарға мол қара түсті бал сорттары асқазан-ішек жолына тигізетін оң әсері өте жақсы.

Балдың негізгі қоспасы өсімдіктің тозаңы, бұл өнім ақуызбен дәрумендерге өте бай. Ара жинаған 1 кг балда 6 мыңға жуық тозаң дәні болуы мүмкін.

Ғалымдар балдың құрамында биогеңдік стимуляторлар, сонымен қатар, балдың құрамында өсу заттары (биоздар) бар екендігі көрсетеді, сондықтан бал жас балаларға және кәрі адамдарға науқастарға өте пайдалы [2 . 19б.].

Зерттеулердің материалдары мен әдістері. Өнімді таңдағанда, бал алушылар оның сапасына назар аударатыны белгілі.

Бал тамақ өнімі ғана емес, сонымен қатар әртүрлі аурулардың ең танымал және тиімді алдын-алу құралдарының бірі. Сондықтан сатып алушылар балдың сапасы әрқашанда алаңдатты.

Балдың сапасын қалыптастыратын факторлар, ол балдың түсі. Ботаникалық шығу тегін белгілі бір және сапасының көрсеткіштерінің бірі. Балдың түстері әр түрлі болу мүмкін, мысалы ақ болуы (мақта, ақ акация, эспарцет, күнбағыс және т.б.) қоңыр қою (кориандр, каштан, қарақұмық, былғары және т.б.). Балдың түсін хром шкаласына сәйкес физикалық құрылғыларды пайдалану арқылы дәлірек анықтауға болады.

Балдың әр түрі өзіне ғана тән өзіндік түсі бар ол әрине ара пайдаланатын гүлдерге байланысты. Таза бал, әдетте, қандай түсті болса да, мөлдір болады. Құрамында қоспалары бар бал (крахмал, қант, және т.б.) бұлтты, егер дұрыстап қарасаңыз, онда сіз ыдыстың түбіндегі тұнбаны көре аласыз.

Балды сапасын тексеру және санитарлық бағалу. Балдың дәмі тәтті, жағымды, оған қанттың, қышқылдардың, минералдардың, алкалоидтарда әсер береді. Ең жақсы

дәміді, ақ акация, тәтті жоңышқа, эспарцет, беде, таңқурай және т.б. сияқты бал түрлері. Сапасы төмен эвкалипт, былғары, қылшық сияқты өсімдіктерден болады. Балдың кейбір сорттары, ара пайдаланған каштан, темекі, ерекше ащы болуы мүмкін. Балды жоғары температурада ұстағанда карамель дәмі өте қышқыл, көгерген және ашытылған дәм береді. Табиғи бал және балшырындары полифенолды қосылыстардың болған жағдайда оны пайдаланған кезде ауызды және көмейдің тітіркендіреді. Қант балында мұндай жағдай болмайды. Балдың дәмін жабық шыны ыдыста 30 градусқа дейін тұрған, бал сынамасын алдын ала алып қыздырғаннан кейін анықталады.

Балдың жағымды иісі көрсеткіштің негізгі сапасы мен белгілі бірі ботаникалық шығу тегі болады. Хош иістің қарқындылығы балдағы ұшпа органикалық заттардың мөлшері мен құрамына байланысты. Жағымды хош иісті анықтау үшін 30-40 гр. балды шыны ыдысқа салып, қақпақпен жауып, су моншасында 40-45 градус температурада 10 минут қыздырып барып иіскеп анықтайды. [3 . 2006.].

Балдың консистенциясы оның химиялық құрамына, температурасына, сақтау мерзіміне байланысты. Бал сұйық, тұтқыр, тығыз немесе аралас болуы мүмкін. Жаңадан алынған бал сироптәрізді сұйықтық болып келеді және сақтау кезінде кристалданбайды. Балдың консистенциясын 20 градуста шпательді балға батыру арқылы анықтайды және шпательді ерітіндінің жоғары көтеру арқылы балдың ағып түсуінен сипаты байқалады.

Сұйық балда шпательде бал аз мөлшерде сақталады, ол жіптәрізді ағып мен тамшылап кетеді. Сұйық консистенция жаңа піскен балдарда көп болады және беде, ақ акация, сондай-ақ ылғалдылығы жоғары балдың барлық түрлерінде. Тұтқыр бал, балдың көп мөлшері шпательде қалады, ол сирек жіптәрізді және ұзарған тамшылар болып ағып кетеді. Осы консистенция піскен гүл балының көптеген түрлерінде байқалады. Өте тұтқыр бал, балдың едәуір мөлшері шпательде тұрып қалады, ол сирек қалып болып ағады. Осы консистенция падий, былғары және эвкалипт балына тән, бұл жағдай глюкоза кристалдарының пайда болу кезеңінде байқалады.

Тығыз консистенция, шпатель күш қолдану нәтижесінде балға батырылады. Аралас консистенция, мұнда бал бөлігінде стратификация байқалады: төменде - қатты қабатты құрайтын глюкоза кристалдары, ал үстінде - сұйық бөлік. Бұл жылы өңдеуден өткен балдың кристалдануымен, сондай-ақ балдың алғашқы сақтау айларында, балды қант шәрбатымен арластырған кезде байқалады.

Балда қоспалар болуы, оның тазалық дәрежесін анықтайды. Оның мазмұны шамалы, бірақ ол балды күл элементтерімен, дәрумендермен, ақуыздар мен байытады. Өсімдіктің белгілі бір түрінен тозаңның болуы балдың шығу тегін растайды. [4 . 3296.].

Бал гигроскопиялық тағам өніміне жатады, сондықтан оны герметикалық контейнерге салу қажет. Балды сақтау кезінде қолданылатын контейнерлердің негізгі түрлері, ағаш, металл, шыны, керамика, пластмасса, картон болып табылады. Ол ыдыстар мынадай талаптарға сәйкес болуға тиіс, беріктігі яғни шырақтың болмауы, тазалығы, бал құрамына сәйкесті емес, су буы мен басқа иісті заттардың өтуіне болмауы керек.

Ағаштан жасалған контейнерлер балды "Линден" деп аталатын бөренелерінен кесілген бөшкелер немесе бөшке түрінде орауға қолданылады. Бөшкелер бук, қайың, тал, чинара, көктерек, алдер, балқарағай тақтайларынан жасалуға рұқсат беріледі. Олардың құрғақ, сүректің ылғалдылығы 16% - дан аспайтын, екі жағынан жоспарланған болуы тиіс. Бөшкелердің іші ыстық парафинмен майлаған болуы керек, сонда бал ағашқа сіңбейді. Бөшкелердің сыйымдылығы 75 кг – нан, ал кіші бөшкелер-40 кг аспауы керек.

Кристалданған балды жақсы қораптарда сақтауға болады. Балды ұсақ тұтыну ыдыстарына банкалар, стақандар, түтіктер, пакеттер, қораптар буып-түю кезінде де пайдалануға болады.

Металл қорапшасына жаңа сығылған балды орау және оны алыс қашықтыққа тасымалдау кезінде кеңінен қолданылады, оған тот баспайтын, болаттан, алюминийден және алюминий қорытпаларынан жасалу керек. Балды қалайы банкаларға, стақандарға және

ішінен тағамдық лакпен қапталған, алюминий фольгадан жасалған орау қолданылады, осындай герметикалық контейнерде балды ұзақ уақыт сақтауға болады.

Тамақ өнеркәсібінде өңделген балды орау үшін шыны ыдыстар қолданылады. Бал банкаларға құйылады және сыртқы ағаш және картон контейнерлерді қолдана отырып, орташа қашықтыққа тасымалданады. Керамикалық контейнерлер ішінен глазурьмен өңдеп жабылуы тиісті. Полимерлі материалдардан жасалған контейнерлер балды буып-түю үшін кеңінен қолданылады, бұл бір реттік тұтыну тауарларды сатуға ыңғайлы болды. Полиэтилен су буын жақсы өткізеді, сондықтан оны бал орау үшін қолдануға тиым салынады себебі балдың сапасы бұзылады. Бал орау үшін ең жақсы ол полистирол, тамақ өнеркәсібінде қолдануға рұқсат берген стандарттарға сай материал..

Картон контейнері кристалданған балды буып-түюға және оны сақтауға төмен температурада не болмаса қысқы мезгілде қолданылады. Су өткізбейтін престелген картоннан жасалған немесе гофрленген стақандарды, парафинделген қағаздан немесе пергаменттен жасалған қораптарды пайдалануға болады.

Балды сақтау шарттары бойынша ара балы әртүрлі температуралық және ылғалдылық режимі бар әртүрлі қоймаларға орналастырылады. Дұрыс таңдалған контейнерде балды ұзақ уақыт бір жылдан үш жылға дейін сақтауға болады. Ең тиімді, бұл ара шаруашылығында ұсақ контейнерлерге орау және осы өнімді тікелей сауда желісіне сату. Осы жағдайда балды сору, өңдеу және орау арасында сақтау процесі болмайды. Кейбір үлкен тәжірибелі шаруашылықтар мен ара кешендерінде балды ыдыстарға салу, бастапқы өңдеу және буып-түю технологиясы механдырылған және өндіріске енгізілген. Бұл балдың тұтынушылық қасиеттерін бастапқы түрінде сақтап қана қоймай, балдың жеке монофлорлық түрлерін алуға және сапасын анықтауға мүмкіндік береді, сонымен қатар өндірушілердің балының сапасы үшін жауапкершілігін арттырады.

Қойма жағдайларға байланысты жылытылатын және жылытылмайтын болуы мүмкін. Негізінен дайындау ұйымдарында жылытылмайтын қойма пайдаланылады, бұл балды сақтаудың белгілі бір температуралық және ылғалды режимдерін жасауды қиындатады. Балдың температурасы 20% ылғалдылықта 21 градустан жоғары болмауы керек. Судың мөлшері 21% - дан асқан кезде қоймадағы ауа температурасы 10 градустан жоғары болмауы керек. Бұл режимдерді, әсіресе жазда, бал ашыту мүмкіндігі жоғарылаған кезде қатаң сақтау керек. Қыста балды -5 градустан төмен салқындатуға болмайды, өйткені ферменттер төмен температурада белсенді болмайды, нәтижесінде диастаз белсенділігі төмендейді. Балды сақтау кезінде тауарлық көршілік сақталуы тиіс мысалы өткір иісті мұнай өнімдері, улы химикаттар, балық және балық өнімдері, дәмдеуіштер, шаңданатын құрылыс заттарды ұн, цемент, гипс және т.б., сондай-ақ жемістерді, көкөністерді және оларды герметикалық емес ыдыста сақтауға болмайды. Ара балын салқындатылған төмен температуралы камераларда сақтауға тиым салынады. [6 . 10б.].

Балдың пайдалы қасиеттері оның химиялық құрамына байланысты. Ол балдың әртүрлі сорттарында ерекшеленеді және бал жиналған өсімдік түріне, сондай-ақ топырақ пен сол жердің климаттық және ботаникалық жағдайларға байланысты.

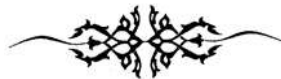
Бал сапасының индикаторының физика-химиялық қасиеттері болады, олар оның құрамы мен қасиеттеріне дәл сипаттама береді, оны жасу үшін арнайы құрылғылар мен жабдықтар керек етеді. Осы көрсеткіштерді бал сапасын бақылауды ветеринариялық - санитариялық қызметтері арнайы сауда орталықтарындағы зертханаларында анықтау керек.

Балды сақтау шарттары бойынша ара балы әртүрлі температуралық және ылғалдылық режимі бар әртүрлі қоймаларға орналастырылады. Дұрыс таңдалған контейнерде балды ұзақ уақыт бір жылдан үш жылға дейін сақтауға болады.

Пайдаланған әдебиетер.

1. Л.М. Соловьев «Пчеловодство» Москва 2000,462-192 стр
2. Б.Р. Әкімбеков «Ара шаруашылығы», Агроуниверситет баспасы, Алматы 2007, 7-19 б

3. Н.Ф. Шуклин, К.Е. Елемесова, С.Қ. Қырықбаев «Ветеринарно-санитарная экспертиза стандартизации и сертификация продуктов» Алматы, 2003г. III том, 200-205 стр
4. С. Қырықбайұлы, Т.М. Тілеуғали «Ветеринариялық сараптау практикумы», Алматы, 2007, 329-339 б.
5. Риб Р.Д. «Ара шаруашылығы». Өскемен, 2006 ж, 325-332 б.
6. Садуов М.С., Шалхарова Д.Ж. «Ара балын ветсансараптау». Оқу әдістемелік құрал. Алматы, «Агроуниверситет», 2009 ж, 4-10 б.

ӘОЖ 637.5.04/07

ЖЫЛҚЫ ЕТІНІҢ ТАҒАМДЫҚ ҚҰНДЫЛЫҒЫ, САПАСЫ ЖӘНЕ БИОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Ғылыми жетекшісі: Шорабаева Найла Дуйсеновна

Студент: Бекжан Дариға

«Жаратылыстану ғылымдары» факультеті

«Биология және ауылшаруашылық мамандықтар» кафедрасы

Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты

Аңдатпа. Мақалада тамақ гигиенасындағы жылқы етін өндірудің маңызы, көшпелі халықтардың жылқы етін тағам ретінде қолдану жөніндегі деректер, жылқы етінің тағамдық құндылығы мен негізгі амин қышқылдарық, дәрумендік құрамдары, емдік, диетикалық жағынан пайдалану құндылығы жөніндегі мәліметтер келтіріледі. Әр түрлі жастағы жылқылардың күзгі жайып семірілгеннен кейінгі ет өнімділігіне сипаттамасы, жылқылар тау етегі зонасында күзгі жайып семірілуден кейінгі жылқы етінің химиялық құрамы (%) және калориялылығы (ккал) жөніндегі зерттеу нәтижелері берілген.

Кілтті сөздері: жылқы, ет өнімділігі, ет құрамы, жайып семірту, ұша, субөнімдер, калориялылығы.

Аннотация. В материале статьи освещается вопросы производства конины, исторические данные об использовании кочевых народов в пище мяса конины, пищевой ценности конины и основной аминокислотный, витаминный состав мяса, лечебная, диетическая ценность конины. Приводятся результаты исследований по нагулу лошадей разных возрастов в условиях предгорной зоны Жамбылской области, данные химического состава (%) и калорийности (ккал) мяса после осеннего нагула животных.

Ключевые слова: лошади, мясная продуктивность, состав мяса, нагул, туша, субпродукты, калорийность.

Annotation. In material of article the main amino-acid, vitamin structure of meat, medical, dietary value of a horse-flesh, physical and chemical and biological properties, requirements of the standard of qualities of a horse-flesh is lit questions of production of a horse-flesh, historical data on an ispolzvaniye of the nomadic people in food of meat of a horse-flesh, nutrition value of a horse-flesh also. It is given the results of researches on a nagul of horses of different age in the conditions of a foothill zone of Zhambylsky area yielded a chemical composition (%) and caloric content (kcal) of meat after an autumn nagul of animals.

Keywords: horses, meat efficiency, structure of meat, sagination of horses, hulk, subprodukta, caloric content.

Қазақ халқы о бастан «Жеті қазынаның бірі жылқы» деп ерекшеліктерімен қасиеттерін, түсініген және киелі қазына екендігін білуіміз керек. Сол себептен жылқы

малына халқымыз салт-дәстүріміздің барынша құндылығына назар аударған. Жылқы етін тағам ретінде қолдану бұл көне деректерден алынған тарихи ғасырларлардан басталған.

Бұрынан бай тәжірбиесі бар жылқы малын табиғатына, қадір-қасиетіне, тіршілігіне байланысты бағалай білген халықпыз. Сондықтан жылқы етін тіршілік көзі етінде, өнімдерін тіршілік құралы ретінде пайдаланғанбыз.

Ата-бабамыздан қалған нақыл сөз «Төрт құбылада- төрт түлік» деп орынды айтылған деп ойлаймын. [1].

Төрт түлік малдың ең адамзатқа пайдасы еті тамақ, сүті сусын, терісі киім, мінсең көлік, аса бағалы тағамдық өнім екендігін жақсы білеміз. Міне сол себептен жылқы малын қашанда жоғары бағалаған және тамаққа арнайы өсіріп етін пайдаланған.

Отандық ғалымдардың еңбектерінде жылқы етінен дайындалатын өнімдердің дайындау рецептурасы жөнінде мәліметтер толықтырылып берілген. Тарихқа көз тастап қарайтын болсақ, көшпелі шығыс халықтарының ас мәзіріндегі ет тағамдарының ішінде әрқашан жылқы еті басым болып отырғандығы келтіріледі. Олар байырғы заманнан бері жылқы етінен ыстық тағам жасаған, оны сүрлеп, тұздап алатын болған. Қазы, шұжық, сүр ет, жал, жая, қарта сияқты жылқы етінен жасалған жоғары сапалы, құнды да құнарлы тағамдардың дайындау технологиясы бізге ғасырлар тереңінен жетіп отыр.

Негізгі түсінігім бойынша жергілікті жылқы тұқымдарының сапасын арттыру үшін зауыттық жылқы тұқымдарынан туылған түрлі будан ұрпақтарының ет өнімділігі мен оның сапасын бағалап барып, қандай буында жақсы көрсеткіштерге ие екендігін және оның тиімділігін анықтағаннан кейін барып, табынды жылқы шаруашылығында кеңінен қолдануға ұсынуға болады. [2])

Жалпы өсірілетін жылқы тұқымдары ішіндегі ең көбі (82,5%) жабы типті болып келеді. Бұл аймақта өсірілетін жабы типті жылқылар Қазақстанның басқа өңірлермен салыстырғанда дене өлшемдерінің және салмақ көрсеткіштерінің басымдығымен ерекшеленеді. Бұлардың қоршаған орта жағдайына бейімделу қабілеттіліктері де өте жоғары болып келеді. Жабы типті жылқылардың айғырлары Қазақстанмен қатар Ресейдің Саха-Якут Республикасында өсірілетін өнімділік бағытындағы жергілікті якут жылқыларын жақсартушы ретінде қолданылып келеді (Рзабаева Т.С [3]).

Осымен қатар күз кезеңінде, жерге ылғал түскеннен кейін, азықтық шөптер қайтадан өсіп, дами бастайды. Олардың құнарлық құндылықтары жоғарылап, химиялық құрамы маңызды органикалық заттардың көбеюіне қарай өзгереді. Жылқылардың бұл кезеңде жайылып семіруіне ауа температурасының төмендеуі, сонымен бірге, қан сорушы шыбын-шіркейлердің оларды мазаламайтындығы оң ықпал етеді. Күзгі жайып семіртудің қорытылған нәтижелері 1-кестеде келтірілген.

Кесте 1 - Жылқыларды күзгі жайылымнан кейінгі сойыс шығымын бақылау нәтижелері, (M±m)

Көрсеткіштер	Төлдер	Ересектер
Сойыс алды тірі салмағы, кг	242,9±8,71	348,5±6,67
Ұшаның салмағы, кг	131,7±6,59	192,7±3,11
Сойылым шығымы, %	54,1	54,9
Іш майдың мөлшері, кг	3,3±0,12	64±0,46

Кестедегі мәліметтер, жылқыларды күзгі, 54-күндік, жайып семірту мерзімі кезінде тәуліктік орташа салмақ қосудың жақсы болғанын және жануарлардың I-категориялық семіздікке жеткенін көрсетеді. Сонымен бірге, осы мерзім ішінде төлдердің тірі салмағы 15,4%, ал ересек жылқылардікі – 9,2% өскен. [4]

Күзгі жайып семіртуден кейін жылқылардың сойылым шығымы едәуір жоғары болды, ол, әсіресе, жылқыларда жақсырақ байқалды. Бұдан, қарабайыр жылқылары күзгі жайылымда жақсы семіреді және де жақсы ет өнімділігін береді деген тұжырым жасауға болады.

Кесте 2 - Жылқыларды күзгі жайылымда семіртудің жалпы нәтижелері

Көрсеткіштер	Төлдер	Ересектер
Тәжірибе басындағы орташа тірі салмақ, кг	221,0±3,47	339,0±6,70
Тәжірибе басындағы семіздік, категория	II	II
Тәжірибе соңындағы орташа тірі салмақ, кг	255,0±4,12	369,5±7,82
Тәжірибе соңындағы семіздік, категория	I	I
Тірі салмақтың жалпы өсуі, кг	34,0±0,69	30,5±1,16
Тәуліктік орташа қосылған салмақ, кг	360,0±13,00	565,0±23,50

Төлдерді сойғаннан кейінгі барлық есепке алынған субөнімдердің (ұшадан басқа) жалпы салмағы (50,28 кг), ересек жылқылардан алынғаннан (70,75) кем болатыны белгілі. Тағамдық субөнімдер мен техникалық шикізаттың сойылым алды салмағына қарағандағы төлдердегі шығымы 20,7%, ересек жылқыларда – 20,3% құрады.

Жылқыларды күзде жайып семірту – шикі майды едәуір көп мөлшерде жинауға және ұшадан басқа кейбір тағамдық өнімдердің (субөнімдер) шығымының мол болуына себепші болды. Техникалық шикізаттың шығымы төлдердің сойылым алды салмағының 4,11% құраса, ересек жылқыларда ол – 4,51% тең болды. [5].

Әр түрлі жастағы жылқылардың күзгі жайып семірілгеннен кейінгі олардың ет өнімділігіне толық сипаттама беру мақсатында біз жылқы ұшасы кеспелерінің морфологиялық құрамын зерттедік. Ұшаның морфологиялық құрамы туралы мәліметтер, төлдердің де, ересек жылқылардың да сүйексіз еттерінің шығымының едәуір жоғарылығының дәлелі бола алады. Екі топта да I-сұрыптың шығымы едәуір жоғары көрсеткішке ие болды. Жасы өскен сайын қазы және жал кеспелерінің шығымы жоғарылап, төменгі сұрыптық шығымы, сәйкесінше төмендей түсті.

Кесте 3 - Тау етегі зонасында күзгі жайылымда семірілген жылқы етінің химиялық құрамы (%) және калориялылығы (ккал)

Жылқылардың жастық тобы	Еттің сұрыптылығы	Су	Ақуыз	Май	Күл	Калориялылығы, ккал/кг
Төлдер	Арқаның ең ұзын бұлшық еті	71,20	20,40	7,40	1,00	1525
	I-сұрып	72,30	20,00	7,00	0,70	1471
	II-сұрып	72,80	19,42	6,68	1,10	1417
	Қазы	36,27	12,87	50,29	0,57	5205
Ересектер	Арқаның ең ұзын бұлшық еті	69,20	18,80	10,90	1,10	1784
	I-сұрып	70,50	18,32	10,38	0,80	1716
	II-сұрып	71,40	17,24	10,26	1,10	1661
	Қазы	28,85	11,65	58,98	0,52	5964

Кестедегі мәліметтерден жылқы етінің сұрыптылығы мен химиялық құрамы жылқылардың жасына байланысты екені көрініп тұр. Төлдердің етінің құрамында май мөлшері аз, ал ақуызбен су көп болғандықтан, оның калориялылығы да төмен. Ал ересек жылқылардың еті, май үлесінің көптігімен сипатталады, нәтижеде, оның калориялылығы да жоғары.

Төл ұшасының қабырға бөлігі – «қазының» құрамында, ересек жануарлардың «қазысымен» салыстырғанда су мөлшерінің жоғары, ал май – төмендігімен сипатталады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Л.М.Сарлыбаева, Ш.К.Аскарова, Н.К.Ахметова «Тамақ өндірістерінің жалпы технологиясы» оқу құралы - Алматы: «Эверо» баспасы, 2016. - 216 б.

2. Әкімбеков А. Р., Әкімбеков Б. Р. Жылқы шаруашылығы., Алматы – Альманах, 2020.– 152 б.
- 3.Рзабаев С. Результаты сохранения и совершенствования генофонда местных пород лошадей Актюбинской области / Рзабаев С., Рзабаев Т.С., Рзабаев К.С. // Вестник с.-х. науки Казахстана,- Алматы, 2008.- № 1,- С. 18-20.
- 4.Қажғалиев Н. Ж, Мал шаруашылығы өнімдерін қндіру технологиясы, С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университетінің баспасы, Астана қ. 2018. – 43 б
5. Акимбеков А.Р.,Баймуханов Д.А., Юлдашбаев Ю.А.,Демин В.А.,Исхан К.Ж. Коневодство,учебное пособие.-Москва,Курс Инфрам,2018
- 6.Рзабаев К.С. Рекомендации по повышению племенных и продуктивных качеств местных пород лошадей мясного и молочного направления продуктивности/Бр.Изд «Кокжиек» Ақтобе 2017-73 с

ӘӘЖ 632.4

КАРТОПТЫ ЗЕРТХАНАЛЫҚ ЖАҒДАЙДА ӨСІРІП, ДАМУ КЕЗЕҢДЕРІНЕ БАҚЫЛАУ ЖҮРГІЗУ

Бакиева Ә.Р., Балтабаева А.К.
Ғылыми жетекшісі: Таңсықбай Ж.Р.

Аңдатпа. Мақалада зертханалық жағдайда картоп дақылының өсіріліп, оның өсіп-даму кезеңдеріне бақылау жүргізгендігі жайында, ауру түрі анықталып, аурудың дамуына қолайлы болған жағдайлар туралы жазылған.

Кілтті сөздер: саңырауқұлақ, картоп, түйнек, гүл түйіні, жапырақ тақтасы, өнез, ризоктониоз.

Аннотация. В статье отмечается, что в лабораторных условиях был выращен урожай картофеля, проведен контроль за периодами его вегетации, выявлен вид заболевания и установлены условия, благоприятные для развития заболевания.

Ключевые слова: грибок, картофель, клубень, цветочный узел, листовая пластинка, налет, ризоктониоз.

Abstract. The article notes that a potato crop was grown in laboratory conditions, its vegetation periods were monitored, the type of disease was identified and conditions favorable for the development of the disease were established.

Key words: fungus, potato, tuber, flower node, leaf blade, plaque, rhizoctoniosis.

Картоп - түйнекті алқа, алқалар тұқымдасына жататын көп жылдық дақыл. Отаны – Оңтүстік Америка, күні бүгінге дейін осы аймақта табиғи жағдайда өсетін жабайы картоп түрлерін кездестіруге болады. Картоп крахмал өндірісінде жиі қолданылатын техникалық дақыл. Бәрімізге белгілі, картопты көптеген елдерде «екінші нан» деп атайды. Өйткені, өзінің құнарлылығымен және дәмімен үлкен орын алатын картоп барлық елдер дастарханындағы тағам құрамында болады.

Картопты өсіру барысында, кез-келген ауылшаруашылығы дақылы секілді, ол да әртүрлі аурулармен залалданып, зиянкестермен зақымдалып жатады. Көптеген фитопатогенді саңырауқұлақтардың, бактериялардың, вирустардың және басқа да микроағзалардың зардабынан әртүрлі инфекциялық, яғни жұқпалы ауруларға шалдығады.

Картоп ауруларының қоздырғыштарының көпшілігі саңырауқұлақтар, олардың есебінен картоп ісігі (рак), фитофтороз, макроспориоз, альтернариоз, ризоктониоз, таз-қотыр (парша), құрғақ шірік ауруларына шалдығады. Сонымен қатар картоптың бірқатар көп тараған аса зиянды ауруларының қоздырғыштары бактериялар болып табылады, олармен залалданғанда

қара мойнақ (қара сирақ), сақиналы шірік ауруларымен ауырады. Вирустардан түрлі теңбілдер пайда болып, деформацияларға ұшырайды.

Біз картопты зертханалық жағдайда өсіріп, даму кезеңдеріне бақылау жүргізіп көрдік. Ол үшін зертханалық жағдайда горшок топырағына (дала топырағы мен қарашірінді 1:1 қатынаста) картопты түйнектен егіп өсіру тәсілі пайдаланылды. Түйнектерді егу жұмыстары 27.02.2023 күні жүргізілді.

Сурет – 1. Түйнектерді егу жұмыстары (27.02.2023)

Картоп алқа тұқымдасының қосжарнақтылар класына жататын шөптекті, көпжылдық, жылу сүйгіш өсімдік. Картопты тұқымнан және түйнектен де өсіріледі.

Картопты түйнектен өсіру тәсілі пайдаланылды. Өнген картоп түйнектерін алынып, көзшелеріне байланысты 2-3 бөлікке бөлініп, топыраққа егіліп, су құйылды (Сурет-1). Суғару 3-4 күн сайын жүргізіліп отырды. Он күннен соң, алғашқы 2-4 жапырақшаларының шығуы байқалды.

Сурет – 2. 10 күндік картоп өсімдігі, алғашқы 2-4 жапырақшаларының пайда болуы (09.03.2023)

Картоп негізінен көпжылдық шөптесін өсімдік, бірақ шаруашылықта көбіне біржылдық дақыл ретінде пайдаланылады. Сабағы жуан, тікенексіз келеді. Сабағының көп бөлігі топырақ астында болады.

Біздің зертханалық жағдайда өсірген картоп өсімдігіміздің 10 күндік бақылау нәтижесі бойынша бой көтеруі жақсы, сыртқы белгілеріне байланысты өсімдіктен қандай да бір ауру белгілері байқалған жоқ (Сурет-2). Суғару жалғастырылып, өсімдікке күн сәулесінің жақсы түсуі қадағаланды.

Сурет – 3. 20 күндік картоп, өсімдік биікті 30-35 см (17.03.2023)

Картоп дақылының биіктігі 40 – 80 см, кейде 150 см-ге дейін жетіп жатады. Бір түпте 3-6 сабаққа дейін болады. Жапырағы қанық жасыл, сабақта кезектесіп орналасады.

Зертханалық жағдайда өсіріліп отырған 20 күндік картоп өсімдігінің биіктігі 30-35 см-ге жетті, бір түптен көзге анық көрінетін 3-4 сабақ шығып тұр, жапырақталуы жақсы, сыртқы белгілерінен қандай да бір ауруға шалдығып, зиянкестермен залалданып тұрғаны байқалмады (Сурет-3).

Сурет – 4. Гүл түйіндерін салуы (26 күн, 24.03.2023)

Картоп өсімдігінің гүлі ақ, қызғылт не көкшіл күлгін түсті болып келеді. Жемісі екі ұялы, көп тұқымды.

Зертханалық жағдайда өсірген картоп дақылымыздың 26 күн дегенде гүл түйіндерін салуы байқалды, өсімдік биіктігі 50-60 см-ге жетті. Жапырақтары солыңқы, төменгі жағында орналасқан жапырақтарының түсі әлсіз жасыл (Сурет-4).

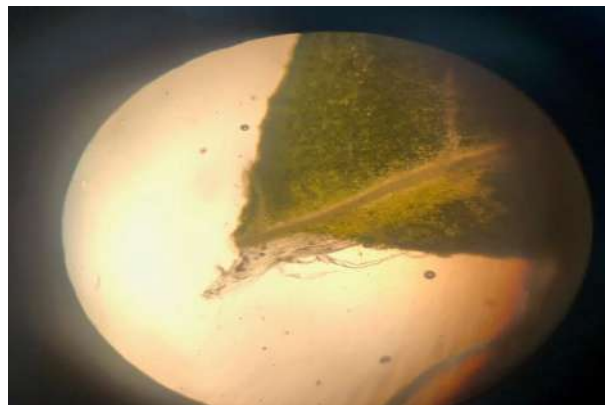
Сурет – 5. 30 күндік картоп (27.03.2023)

Картоп дақылының морфологиялық сипаттамасына қарайтын болсақ, жапырақтары солыңқы, әлсіз жасыл түсті, жапырақ тақтасының ұшынан жапырақ тақтасының бетіне қарай жайылған өңез пайда болған, түсі қоңырқай. Өлген жасушалары бар бөліктері қураған, гүл түйіндері түбінен қиылып түсіп қалған, соның есебінен толық гүлдену кезеңі жүрген жоқ (Сурет-5).

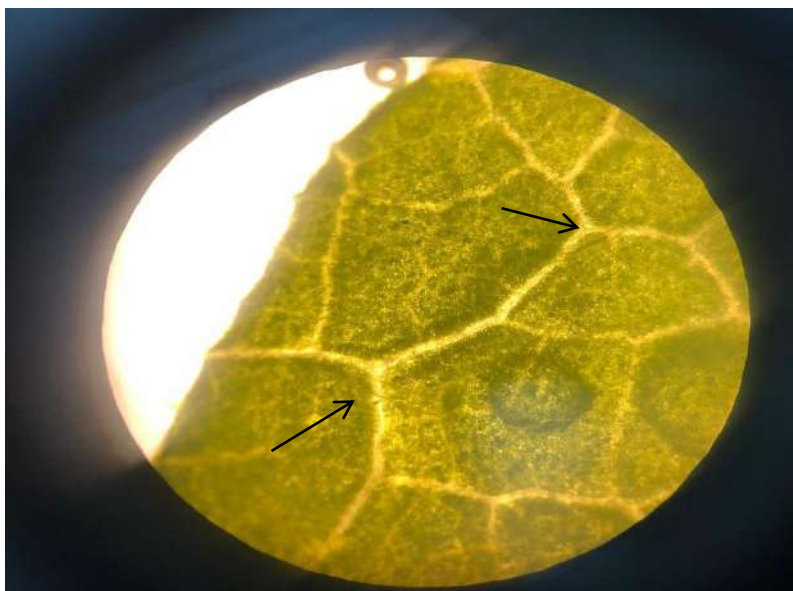
Осы сыртқы белгілерінің сипаттамаларына сүйеніп, әдебиеттерде келтірілен теориямен салыстырсақ, бұл ауру түрі *ризоктониоз* болып тұжырымдалды.

Ризоктониоз ауруын *Rhizoctonia solani* саңырауқұлағы тудырады. Бұл саңырауқұлақ жіпшумақ және склероций түзеді. Қоздырғыш жоғары ылғалдылық пен 9-27°C (қолайлы 15-21° C) температурада дамиды. Ұзаққа созылған салқын көктем, сазды ауыр топырақ және картоптың өніп-өсу кезеңдеріндегі топырақ аэрациясының төмен болуы аурудың дамуына қолайлы жағдай туғызады. Саңырауқұлақ склероцийлер күйінде топырақта және өсімдік қалдықтарында қыстайды. Ризоктониоз дертіне картоптан басқа да 230 өсімдік түрі шалдығады. Елімізде кең таралған ауру түрі болып табылады.

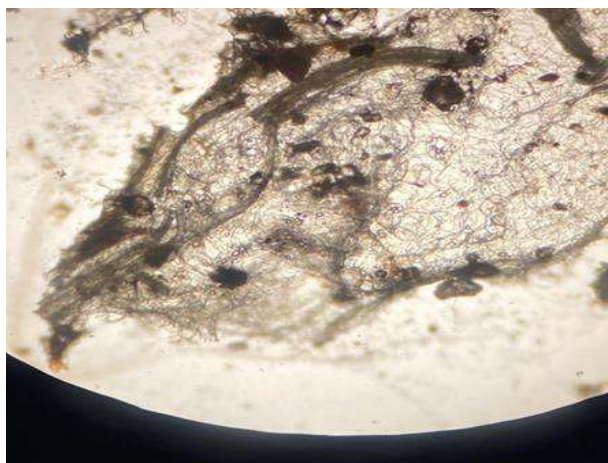
Сыртқы көзге байқалып тұжырымдалған ауру түрін дәлелдеу мақсатында, *Rhizoctonia solani* саңырауқұлағы жіпшелерін бар жоғын көру үшін, картоп жапырағынан және қазып алынған картоп түйнегінің массасынан уақытша препарат жасап, микроскоппен қаралды.

Сурет – 6. Ризоктониоз ауруына шалдыққан картоп өсімдігінің жапырақ тақтасының шетінде *Rhizoctonia solani* саңырауқұлағы жіпшелерінің байқалуы

Сурет – 7. Ризоктониоз ауруына шалдыққан картоп өсімдігінің жапырақ тақтасының бетінде *Rhizoctonia solani* саңырауқұлағы жіпшелерінің байқалуы

Сурет – 8. *Rhizoctonia solani* саңырауқұлақ жіпшелерінің ризоктониоз ауруына шалдыққан картоп түйнегінің массасынан көрінуі

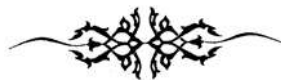
Үш түрлі уақытша препарат жасап, микроскоппен қаралғанда, картоп түйнегінің массасынан да, жапырақ тақтасының шетінен де, жапырақ тақтасының бетінен де *Rhizoctonia solani* саңырауқұлақ жіпшелері байқалды. Бұл саңырауқұлақ жіпшелері, өсімдіктің сыртқы белгілеріне қарап тұжырымдалғандай, дақылда ризоктониоз ауруын тудырған болып шықты.

Зертханалық жағдайда егіліп, өсірілген картопта бұл ауру түрінің пайда болуының басты көзі – ауру қоздырғышы сақталған картоп түйнегі, ал аурудың өршіп, жақсы дамуына топырақ аэрациясының нашар болуы себеп болған.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Габдулов М.А. «Ауылшаруашылық дақылдарының аурулары» // Оқулық. – Орал: Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық техникалық университеті, 2015. – 309 бет.
2. Өсімдік шаруашылығы./ Қ. К. Әрінов, Қ. М. Мұсынов, А. Қ. Апушев, т.б. - Алматы: ЖШС РПБК «Дәуір», 2011. - 632 б.
3. Сагитов А.О. Ауыл шаруашылық фитопатологиясы / Джаймурзина А.А., Туленгутова К.Н., Карбозова Р.Д. – Алматы, 2000. – 242 б.
4. Габдулов М.Ә. Өсімдік аурулары және олардан қорғау жолдары: оқу құралы / құраст. М. Ә. Габдулов, 2007. – 63 б.

5. Семенкова, И. Г. Фитопатология / И.Г. Семенкова.- М.: МГУЛ, 2004. - 226 с.
Шкаликов В.А. Практикум по сельскохозяйственной фитопатологии / В. А. Шкаликов. - М.: КолосС, 2004. - 208 с.
6. Хохрякова Т. М. Определитель болезней растений / М. К. Хохряков. - СПб: Лань, 2003. - 592 с.

ӘОЖ 631.8

**«АГРОНОМИЯ» БІЛІМ БЕРУ БАҒДАРЛАМАСЫ СТУДЕНТТЕРІНЕ
ЗЕРТХАНАЛЫҚ ЖАҒДАЙДА ТҰҚЫМНЫҢ САПАСЫН АНЫҚТАУЫН ЗЕРТТЕУ**

Ғылыми жетекшісі: Ходжаниязова Жанар Тогабаевна – аға оқытушы

Студент: Ершора Нұрдаулет Бақытжанұлы «Агрономия» мамандығы,

3 курс, Агро – 20-1 тобы

«Жаратылыстану» факультеті

«Биология және ауылшаруашылық мамандықтыр» кафедрасы

Ш. Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз Инновациялық институты

Андатпа. Бұл мақалада ауыл шаруашылығы өсімдіктерінің тұқымдық өну мәселелері қарастырылды. Зертханалық жағдайда тұқымның өнуін тексеру әдістері де қарастырылды.

Кілт сөздер: Өсімдік өнімділігі, тұқымның өнуі, қолайлы жағдайлар.

Аннотация. В данной статье были рассмотрены проблемы селекции растений в сельском хозяйстве. Рассмотрены также методы проверки всхожести семян в лабораторных условиях.

Ключевые слова: урожайность растений, всхожесть семян, благоприятные условия.

Annotation. In this article, the problems of plant breeding in agriculture were considered. Methods for testing the germination of seeds in laboratory conditions are also considered.

Keywords: plant productivity, seed germination, favorable conditions.

Қазіргі кезде ауылшаруашылығы тұқымдарының сапалы өну қасиетін зерттеу өзекті болып табылады. Алғашқы ғылыми зерттеулерді - Ганновердегі техникалық институттың профессоры К.Циммердің (1970) "Кактус тұқымының өнуі туралы" еңбегінде жарық көрді, онда өзінің эксперименттік зерттеулерінің нәтижелері келтірілген және 50 жылдан астам уақыт ішінде кактус тұқымының өнуі туралы әдеби деректер жинақталған. И. А. Залетаева өз еңбектерінде (1972) тұқымның биологиялық қасиеттері мәселесіне бірінші болып тоқталды.[3.с.10]

Өсімдіктің өсуі әдетте ең маңызды көбею органы - тұқымның өнуінен басталады. Тұқымның өнуі үшін ылғал, оттегі және қолайлы жағдайлар қажет. Табиғатта тұқымның өнуі үшін қосымша жағдайларды қажет ететін өсімдіктер бар. Мысалы, жарықтың тұқымның өнуіне әсері өте маңызды. Тұқымдары жарықта оңай өнетін өсімдіктер бар, оларға сәбіз, шалғынды жалбыз жатады. Басқа өсімдіктер, мысалы, темекі, тұқымның өнуі үшін тұқымның тыныштығын кезеңін бұзу үшін өте қысқа мерзімді жарық тітіркенуін қажет етеді. Тек тірі эмбрионы бар тұқымдар ғана өніп, жаңа өсімдікті тудыруы мүмкін. Өлген эмбриондары бар тұқымдар өнгіштігін жоғалтады. Себу үшін пайдаланылатын тұқымдар жоғары тұқым сапасына ие болуы керек (өну, өну энергиясы, үлкендігі, тазалығы, ылғалдылығы). Бірдей мөлшердегі тұқымдар жақсы өнеді, олар кейіннен жақсы дамып, біркелкі піседі.

Заманауи агротехнологияның өзекті міндеті - сапалы тұқымдар, біртекті көшеттерді, күшті және жемісті өсімдіктерді алу. Біздің зерттеуіміздің мақсаты зертханалық жағдайда тұқымның өнуіне сыртқы факторлардың әсерін анықтау болды.

Тұқымның өну жағдайларын зерттей отырып, осы процеске әртүрлі факторлардың әсерін зерттей отырып, біз келесі міндеттерді қойдық:

1. Тұқымның өну процесін сипаттау.

2. Тұқымның өнуіне әсер ететін негізгі жағдайларды анықтау.

3. Іс жүзінде тұқымның өнуіне оттегі мен ылғалдың болуы немесе болмауы қалай әсер ететінін, тұқымның өнуі кезінде қандай температуралық режим қажет екенін анықтадық.

4. Практикалық зерттеулер жүргізе отырып, тұқымның өнгіштігі сияқты көрсеткіштердің маңыздылығын дәлелдедік.

Тұқымның өнуі тұқым жамылғысының құрылымына өте тәуелді. Жұқа, өткізгіш қабығы тез өнуді қамтамасыз етеді, бірақ тұқымның ішкі бөлігін жақсы қорғамайды. Тығыз, жақсы дамыған жабындар ұзақ өміршендікке кепілдік береді, бірақ тұқымдардың сәтті өну мүмкіндігін азайтады және олардың таралуын баяулатады. Өз кезегінде, баяулау, өну кейде пайдалы бейімделу бола алады, егер нәтижесінде оның өну сәті қолайлы экологиялық жағдайларға сәйкес келсе. [1.с.15]

Температура мен ылғалдылық қолайлы жағдайлардың басталуымен тұқымдар суды сіңіреді және ауа жеткілікті болған кезде өніп, көшет түзеді. Алдымен тұқымның қабығын жарып, эмбриональды тамыр сыртқа шығады, ол жаңа өсімдікті топыраққа бекітеді, оны сумен және минералдармен қамтамасыз етеді.

Кейбір өсімдіктерде тұқымның өну мерзімі 3-4 күн, басқалары бірнеше аптадан кейін, тіпті бірнеше жылдан кейін өнеді.

Тұқым себу кезінде жарықтандыру маңызды

Өну әдісімен өну сынағын өткізу үшін біз 10 тұқым алып, оларды дымқыл майлыққа қатарға қойдық. Тұқымдарды ылғалды ұстау үшін Петри табақтарына салдық. Содан кейін олар қызып кетпес үшін тікелей күн сәулесінен қорғалған жылы жерге қойылды. Әрі қарай, тұқымдар өніп шыға бастағанын білу үшін күніне бір рет тексерілді. Қағаз майлықтардың кеуіп кетпеуі үшін олардың ылғалдылығын бақылау жүргізілді. Ылғалдандыру кезінде абай болу керек, өйткені егер су көп болса, онда тұқымдар шіріп кетуі мүмкін, біз бүріккіш бөтелкені қолдандық. Мұндай жағдайда тұқымдар өсімдіктің түріне және сортына байланысты бірнеше күннен кейін немесе екі аптадан кейін өніп шыға бастады. Бөлінген уақыттан кейін қанша тұқым өнгенін тексердік.

Жібіту уақыты мен судың температурасы дақылға байланысты:

қарбыз, қырыққабат, шалғам, салат – 12 сағат (20 – 25 ° C);

қызанақ, қызылша, сәбіз, ақжелкен – 48 сағат (20 – 25 ° C);

бұршақ, – 6 сағат (20 – 25 ° C);

қара пияз – 6 – 8 сағат (40 ° C);

қияр – 2 сағат (50 ° C).

Сіндіру кезінде тұқымдар ылғалға қаныққан және тезірек өсіп шығады.

Зерттеу барысында келесі әдістер қолданылды:

1. Флотация әдісі, тұқымдарды белгілі бір мөлшерде суға малынған кезде

2. Тұқымның өну әдісі, суланған тұқымды ыдысқа салып, белгілі бір уақыттан кейін өнген тұқымның санын есептейді.

Зерттеу барысында анықтады:

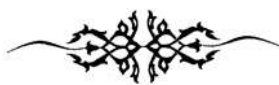
1. Тұқымның су бетінде шөгу немесе қалқып қалу қабілетіне қатысты сипаттамалары көбінесе олардың салмағына, жабын түріне және пішініне байланысты. Кейбір тұқымдар үлкен тұқым қабығын құрайды, оның астында бос орындар бар және осыған байланысты тұқым жүзе бастайды. Тұқымның меншікті салмағы оның орналасқан ортасына (күрғақ немесе ылғалды) және олардың құрамындағы ферменттер мен гормондарға байланысты.

2. Өсімдіктерді сынау әдісі - өну әдісін қолдану тиімдірек болады. Бұл әдісті қолдану барысында қанша тұқымның өміршендігі анық байқалады. [2.с.25]

Қорытындылай келе, тұқым сапасын анықтау зертханалық жағдайда әртүрлі әдістер арқылы жүргізілгенін атап өткім келеді. Зертханалық ресурстар пайдаланылды және авторлардың зерттеу жұмыстары теориялық және практикалық болып екіге бөлінді. Теориялық бөлімде біз осы процестің барлық кезеңдерін егжей-тегжейлі қарастыра отырып, тұқымның өнуі мәселелерін зерттедік. Практикалық бөлімде эксперименттік зерттеу әдістері қолданылды, оның нәтижелері бойынша тиісті қорытындылар жасадық.

Әдебиеттер тізімі:

1. Апушев, А.К. Егістік дақылдар селекциясы және тұқым шаруашылығы: оқулық Алматы: "Полиграфкомбинат" ЖШС, 2012.- 488б.
2. Аяпов, К.Өсімдіктер селекциясы және тұқым шаруашылығы негіздері 2-басылым: Учебник.- Астана: "Фолиант" баспасы, 2011.- 344 б.
3. Гулия В.О. Определение лабораторной всхожести семян различных вариаций helleborus caucasicus и helleborus abchasicus. Журнал «Международный журнал экспериментального образования» - 2015. - № 6 - С. 66-68

ӘӨЖ 579.63

ТАРАЗ ҚАЛАСЫ САУДА ОРЫНДАРЫНДАҒЫ БАЛЫҚТЫ САНИТАРЛЫҚ-МИКРОБИОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУ

Ғылыми жетекшісі: Тулеева Кулмарам Алмасовна, вет.ғ.м., оқытушы
Әбумансұр Ардақ Ерланұлы
«Ветеринариялық санитария» мамандығы, 3 курс, ВС-20-1 тобы
«Жаратылыстану» факультеті
«Стандарттау және ветеринариялық санитария» кафедрасы
Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты

Андатпа. Мақалада Тараз қаласы сауда орындарындағы балықты санитарлық-микробиологиялық зерттеу нәтижесі көрсетілген.

Кілт сөздер: балық, микробиологиялық зерттеу, ІТТБ, сарыуызды-тұзды агар, Эндо, ЕПА, стафилакокк.

Аннотация. В статье представлены результаты санитарно - микробиологических исследований рыб в торговых точках города Тараз.

Ключевые слова: рыба, микробиологические исследования, БГКП, желточно-соленый агар, Эндо, ЕПА, стафилакокк.

Abstract. The article presents the results of sanitary and microbiological studies of fish in retail outlets of the city of Taraz.

Key words: fish, microbiological research, BGCP, yolk-salted agar, endo, EPA, staphylococcus.

Еліміздің балық шаруашылығы халықты негізгі азық-түлікпен қамтамасыз етуде әрқашан маңызды рөл атқарды. Балық пен балық өнімдерінде барлық қажетті аминқышқылдары оңтайлы теңдестірілген мөлшерде, сондай-ақ адам өміріне қажет полиқаньқапаған май қышқылдары бар.

Балық етінің құрамындағы белоктың көлемі 15%-дан 26% аралығында болғанда, бағалы болып есептеледі. Балықтың белогында 20 түрлі аминқышқылы болады, оның 8-і (лизин, метионин, триптофан, валин, лейцин, изолейцин, треонин, фенилаланин), адам организмі үшін өте қажетті зат болып есептеледі. Адамның тамақтануында балық

құрамындағы ақуыз, полиқаньқаған май қышқылдары, сондай-ақ минералдардың көптігімен маңызды рөл атқарады. Алайда, кейбір жағдайларда балық пен теңіз өнімдері адамның, үй жануарларының және жабайы етқоректілердің ластану көзі болып табылады.[1, 182 б.]

Балық етке қарағанда тез бұзылатын өнім болып табылады және оны ветеринарлық-санитарлық бағалауда ерекше бақылауды қажет етеді. Жазда балықтың бұзылуы 12-24 сағаттан кейін пайда болады. Ескірген балықпен улану-бұл жиі кездесетін тамақтан уланудың бірі, өйткені бұзылған балықта *E. coli*, сальмонелла сияқты әртүрлі бактериялардың көбеюі басталады.[2, 507 б.]

Жаңа ауланған балықтың ветеринариялық-санитариялық жағынан қауіпсіздігі туралы қорытынды оны өндіру (өсіру) орнының эпизоотиялық тазалығы, органолептикалық көрсеткіштері, сойып зерттеу нәтижелері, ал қажет болған жағдайда - зертханалық зерттеулер жүргізу туралы мәліметтер негізінде шығарылады.[3, 168 б.]

Келіп түскен балықтың сапасын бағалау үш кезеңде жүргізіледі:

1) балықтың сапасын органолептикалық бағалау;
2) егер балық шикізатының қатерсіздігі күмән тудырса, балықты микроскопиялық зерттеу объективті бағалау үшін жүргізіледі;

3) балықты микробиологиялық зерттеу шартты немесе патогенді микроорганизмдермен залалданған кезде жүргізіледі. [4, 460 б.]

Органолептикалық көрсеткіштерді анықтау кезінде балық денесінің бетінің, желбезектердің, балық денесінің бөліктері мен мүшелерінің бүтіндігінің, қабыршақты жабынның, көздің, аналь тесігінің, консистенцияның, түсінің, иісінің жай-күйі бағаланады, сондай-ақ қайнату арқылы сынама қойылады.[5, 33 б.]

Сапасы балғын балық келесі қауіпсіздік талаптарына сай болуы керек. Балықта механикалық зақым, ауру белгілері және сыртқы паразиттер болмауы керек. Желбезектер қызыл түсті, көздері мөлдір, тірі балыққа тән иіс. Жаңа балықта бұлшықеттердің қатаюы жақсы анықталған (саусақпен басқан кезде дорсальды бұлшықет аймағындағы шұңқыр тез жоғалады). Қабыршағы жылтыр, денеге тығыз орналасқан; шырышы мөлдір, қан қоспаларынсыз және бөгде иіссіз. Денесінде ісіктер жоқ. Тері серпімді, ешқандай дақтары жоқ, табиғи түске ие, қаңқаға мықтап жабысады. Қанаттары табиғи түсті. Желбезек қақпақтары желбезек қуысын мықтап жабады. Көздер әдетте дөңес немесе сәл батып кетеді, мүйізді қабығы мөлдір. Балықтың құрсағы өзінің түріне тән формасы бар, ісінбеген. Аналь тесігі мықтап жабылған, шығыңқы емес, шырыш ағып кетпейді. Кесіп көргенде бұлшықеті серпімді, сүйектерге жабыса орналасқан, көлденең қимада дорсальды бұлшықеттер балықтың әр түріне тән түске ие. Ішкі органдары анық көрінеді: табиғи түсі мен құрылымы сақталған, ісіктер жоқ, ішек ісінбеген, шірік иісі жоқ.[4, 458 б.]

Балғын балықтан жасалған сорпа мөлдір болуы керек, бетінде майдың үлкен жылтырлығы, ерекше иісі болуы керек; ет бұлшықет байламдарына жақсы бөлінуі керек.

Сапасы күмәнді балықтар (ыдыраудың бастапқы кезеңі) келесі органолептикалық көрсеткіштермен сипатталады. Бұлшықет қаттылығы шамалы (саусақпен басқан кезде дорсальды бұлшықет аймағындағы шұңқыр баяу жоғалады). Сыртқы жамылғысы күңгірт, оңай алынады. Шырыш мөлдір емес, жабысқақ, қышқыл иісі бар. Тері бұлшықеттерден оңай бөлінеді. Желбезек қақпақтары желбезек қуысын еркін жабады, олардың ылғалдылық пен көгерген иісі бар, қызғылт түсті мөлдір емес шырышпен жабылған. Көздері батып кеткен. Құрсағы тегіс, деформацияланған, сәл ісінген. Бұлшықет тіндері жұмсарған, жеке талшықтарға оңай бөлінеді. Көлденең қимада дорсальды бұлшықеттер күңгірт, ылғалдылықтың айқын иісі немесе аздап қышқыл иісі бар. Бүйрек пен бауыр ыдырау сатысында, өт қоршаған тіндерді сары-жасыл түске бояйды. Ішек аздап ісінген, жұмсақ, кейбір жерлерде қызғылт түсті.

Сапасы күмәнді балықтың сорпасы бұлыңғыр, бетінде май аз (ұсақ жылтырлар), ет пен сорпаның иісі жағымсыз болады.[4, 457 б.]

Тараз қаласына барлық балық өнімдерінің 60%-дан аса Жамбыл облысындағы Билікөл, Ақкөл көлдері мен Тасөткел ең үлкен су қоймасынан және шағын су қоймаларынан әкелінеді.

Зерттеудің мақсаты: Балық өнімдерінде патогенді микроорганизмдердің көп болуына байланысты бұл өнімдердің дұрыс сақталуы өте маңызды мәселе болып табылады. Сондықтан жұмысымыздың мақсаты балыққа санитарлық-микробиологиялық зерттеу жүргізу және оның жалпы микробтық ластануын анықтау болды.

Зерттеу «Сауда-Кайқармет» базарындағы ветеринариялық-санитариялық сараптау зертханасында және арнайы зерттеулер Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз Инновациялық институты "Стандарттау және ветеринариялық санитария" кафедрасында жүргізілді.

Зерттеу үшін Тараз қаласының ірі желілік дүкендерінен сатып алынған салқындалатын балықтың 10 сынамасы алынды. Балық сынама алу ережелерін сақтай отырып алынды.

Материалдар мен әдістер: салқындалатын балық, стерильді кәрлен табақша мен таяқша, физиологиялық ерітіндісі бар колба, стерильді Петри аяқшалары, 15 мл ЕПА және сарыуызды – тұзды агар қоректік ортасы бар пробиркалар, Петри аяқшаларындағы Кесслер, Эндо және висмут – сульфит агар қоректік орталары, 9 мл стерильді суы бар пробиркалар, 1-2 мл-лік пипеткалар, резеңке алмұрт, спиртшам, спиртті тампондары, түрлі әдістермен бояуға арналған бояулар жиынтығы.

Зерттеулер жалпы қабылданған микробиологиялық әдістер бойынша жүргізілді.

Зерттеу барысы:

Балыққа ветеринариялық-санитариялық сараптама жүргізіп, органолептикалық бағаладық: сыртқы көрінісі, сыртқы жабынының күйі, кілегейі, қабыршақтары, желбезегі, көздері, сонымен қатар бұлшықетінің консистенциясы толық қаралды.

Кесте №1. Органолептикалық зерттеу көрсеткіштері

Көрсеткіштері	Балық түрлері және саны			
	Алабұға	Шортан	Сазан – 4	
	Балғын – 3	Балғын – 3	Балғын – 1	Күмәнді – 3
Шырыш	Мол, мөлдір, иіссіз	Мөлдір, бөтен иіссіз	Мөлдір, иіссіз, мол	Жабысқақ, мөлдір емес
Қабыршақ	Тегіс, жылтыр, қиын жұлынады	Қабыршағы денеге тығыз жабысқан	Тегіс, жылтыр	Жылтыр емес, жеңіл жұлынады
Көз	Дөңес, мөлдір	Шығыңқы, мөлдір	Таза, дөңес	Төмен
Ауызы	Жабық	Жабық	Жабық	Жартылай ашық
Желбезек	Қызыл, желбезек қақпағы қуысын жауып тұр	Ашық қызыл, шырышы мөлдір, иіссіз	Ашық қызыл, мөлдір, иіссіз	Сұрланған, лайлы, иісі бар
Консистенциясы	Серпімді, етті сүйектен ажырату қиын	Серпімді, балық аздап бүгіледі, етті сүйектен ажырату қиын	Тығыз, етті сүйектен ажырату қиын	Тығыз емес, етті сүйектен ажырату оңай
Ішкі ағзаларының көрінісі	Ішкі ағзалары айқын ажыратылады	Ішкі ағзалары айқын ажыратылады	Ішкі ағзалары айқын ажыратылады	Ішкі ағзалары нашар ажыратылады
Иісі (қайнату сынамасы)	Сорпасы мөлдір, иісі	Сорпасы мөлдір, иісі жағымды	Сорпасы мөлдір, иісі	Сорпасы бұлыңғыр,

	жағымды		жағымды	жағымсыз иісті

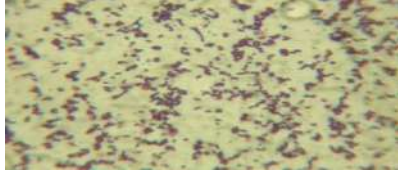
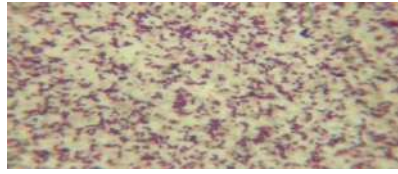
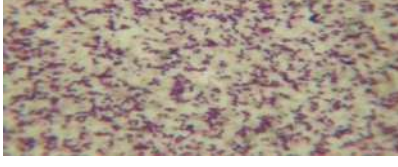
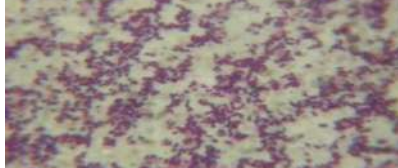
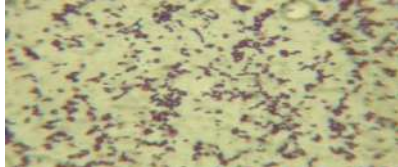
Арнайы зерттеу: Зерттелетін сынамалардың беткі және ішкі бөлігінен майсыз стерильді заттық шыны көмегімен жағынды алынды. Дайындалған жағындыларды Грам әдісімен бояп және микроскопияладық.

№1 сынаманың бетінде аздаған G+ кокктар табылды, зерттелетін материалдың терең қабаттарында 5 көру аймағында микроорганизмдер табылмады.

№2 және 3 сынамаларда ештеңе табылған жоқ.

Жалпы микробтық санды анықтау үшін әр үлгіні сұйылту жасалды: 1/10, 1/100, 1/1000. Сұйылтулардан 1 мл балқытылған, 45-50 °С дейін салқындатылған агарға қосылып, Петри табақшаларына құйып, t- 37°С температурада 24 сағат термостатқа қойылды. Өскен колонияларды сипаттап, жалпы микробтық санды есептедік, әр түрлі колониялардан жағындылар жасалды және Грам әдісімен боялды (1-кесте).

Кесте №2. Зерттелетін ЕПА сынамаларынан микроорганизмдердің өсу сипаттамасы

Үлгі	Колония	Жағынды	Фото
1 1:10	Колония ақ түсті, кішкентай, шеттері тегіс, мөлдір емес	Коккалар G+таяқшалар, тізбектеліп өскен бациллалар	
1 1:100	Ақ түсті, шеттері тегіс, мөлдір емес	Коккалар	
2 1:10	Ақ түсті, кішкентай, шеті тегіс, мөлдір емес	G+ таяқшалар	
2 1:100	Ақ-сұр түсті, шеттері тегіс, мөлдір емес, үлкен	бациллалар	
3 1:10	Ақ түсті, шеттері тегіс, мөлдір емес, көлемі орташа	Коккалар	

Біз ЕПА бетінде және қалыңдығында өскен колонияларды есептедік. Микробтық санды алу үшін біз әр Петри табақшасында өсірілген колониялардың санын тиісті балық сынымаларының сұйылтуларына көбейтіп, нәтижелерін қосып, шыны табақшалар санына бөлдік.

Жалпы микробтық сан:

1 – үлгі: 1:10 = 0; 1:100 = 135; 1:1000 = 39 барлығы: 274,6 ко / мл

2 – үлгі: 1:10 = 31; 1:100 = 3; 1:1000 = 4 барлығы: 12,6 ко / мл

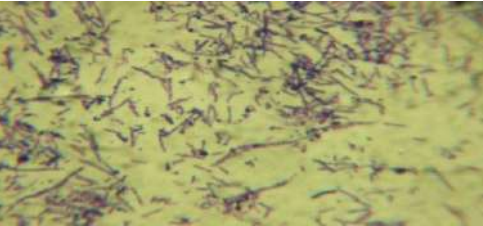
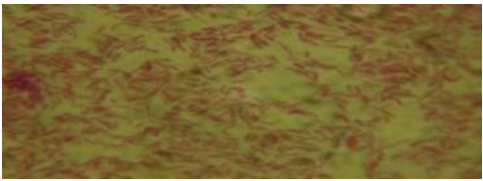
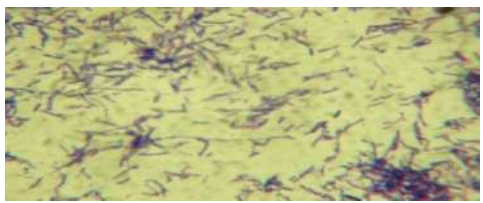
3 – үлгі: 1:10 = 35; 1:100 = 4; 1:1000 = 3 барлығы: 12,5 ко / мл

Микроорганизмдерді идентификациялау үшін қоректік орталарға себу жасалды:

- Эндо (Ішек таяқшалары тобы бактериялары (ІТТБ) бар-жоғын анықтау)
- сарыуызды-тұзды агар- (стафилококктың болуын анықтау)
- 10^{-5} сұйылтылған ет-пептонды сорпа (ЕПА) (пробиркадағы микроорганизмдердің болуының жалпы көрінісін бақылау)
- висмут – сульфитті агар- (сальмонеллаларды анықтау)

Дақылдары бар шыны аяқшалар термостатқа салынып, 24 сағат бойы 37°C температурада өсірілді.

Кесте №3. Зерттелетін сынамалардан Эндо ортасында микроорганизмдердің өсу сипаттамасы

Колония сипаттамасы	G+/-	Пішіні	Фото
1-үлгі. 1:1000 Кіші, мөлдір, алқызыл түсті	G+	таяқша	
2-үлгі. 1:10 Жылтыр емес, кіші, мөлдір	G-	таяқша	
2-үлгі. 1:1000 үлкен, алқызыл, дөңгелек	G-	таяқша	
3-үлгі 1:10 Кішкентай, мөлдір, дөңес ортасы бар тегіс емес, жылтыр	G-	таяқша	

Зерттеу нәтижелері:

Алынған зерттеу нәтижелері келесідегідей қорытындыларға негізделген.

Таңдап алынған балықтың 10 сынамасының ішінен 7-і сапасы органолептикалық көрсеткіштері бойынша балғын балыққа тән болды: желбезектері қызыл түсті, көзі дөңес, мөлдір, балыққа тән иісі бар, басып көргенде шұңқыры тез жоғалды, кесіп көргенде серпімді, тығыз консистенцияға ие. Сапасы күдікті деп табылған 3 балыққа ары қарай арнайы зерттеу жүргізілді.

Арнайы зерттеу нәтижесіне алынған 3 сынаманы қорытындылай келе, біз салқындатылған балыққа санитарлық-микробиологиялық зерттеу жүргізу кезінде қоректік ортадағы өсу және жағындыларының Грам әдісімен бояу нәтижесінде ішек таяқшалары тобының бактериялары мен стафилококк болуы анықталды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Махатов Б.М., Исбеков К.Б., Байбатшанов М.Қ., Қадыкен Р. Балық шаруашылығы. ЖШС «Лантар Трейд», 2020. 182-бет.

2. Толысбаев Б.Т., Бияшев К.Б., Мықтыбаева Р.Ж. Ветеринариялық санитарлық микробиология. Альманахъ, 2021. 507-бет.
3. Мықтыбаева Р.Ж. Ветеринарная санитарная микробиология. Альманахъ, 2021. 168-172 беттер.
4. Р. Г. Госманов, Н. М. Колычев, Г. Ф. Кабиров, А. К. Галиуллин, Санитарная микробиология пищевых продуктов, 2-изд. Лань, 2015, 456-467 бет.
5. Баянтасова С.М. Өсімдік, балық, ара шаруашылығы өнімдерін ветеринарлық-санитарлық сараптау. Альманахъ, 2019. 28-41 беттер.

3-СЕКЦИЯ

ЭКОНОМИКА ЖӘНЕ БАСҚАРУ: ҚАРЖЫЛЫҚ АСПЕКТІЛЕР МЕН ПРАКТИКА, БУХГАЛТЕРЛІК ЕСЕП ЖӘНЕ АУДИТ, МЕНЕДЖМЕНТ, МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТ, ЗАМАНАУИ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ПРОЦЕСТЕР, БАСҚАРУ ЖҮЙЕЛЕРІН ЗЕРТТЕУ

ӘОЖ 334.7.02

«TARAZ ORDA INVEST» ЖШС-НЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ДАМУЫНЫҢ БАЗАЛЫҚ МОДЕЛІН ТАЛДАУ

Ғылыми жетекші: аға оқытушы Тасжарганов Сабит Игиликович
Студент: Мәліктай Ерсайын «Менеджмент» мамандығы, 4 курс
Экономика және бизнес жоғары мектебі, «Менеджмент» кафедрасы
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Андатпа. Қазіргі уақытта экономикалық терминдерде «инновация» - ғылыми – техникалық үрдісті жаңа технологиялар мен өнімдер түріне ұсынылатын белгілі бір үрдіске айналдыру үрдісі деп көрсетіледі. Аталған үрдістің механизмдері, функциялары мен қасиеттері әлеуметтану білімінің жеке саласында – инновацида зерттеледі және әлеуметтік кәсіпорындағы мақсатты өзгерістер, инновациялық туралы ғылым болып табылады, көбінесе кәсіпорын үшін түбегейлі шаралар қабылдау және түрлі өзгерістерге келу қажет болған кезде немесе дағдарыс болғанда инновация міндетті түрде болуы керек. Кәсіпорынның бәсекеге қабілеттілігі толығымен білімді және интеллектуалды капиталды тұтас басқаруға толық тәуелді, мұнда кәсіпорынның инновациялық дамуы- қызметіндегі тиімділікті көтерудің негізі болып табылады

Кілт сөздер: Инновация, басқару, кәсіпорын, үрдіс, модель, механизм

Аннотация. В настоящее время в экономических терминах указывается, что «инновация» - это тенденция превращения научно – технического процесса в определенный процесс, предлагаемый в виде новых технологий и продуктов. Механизмы, функции и свойства данного процесса изучаются в отдельной области социологического знания – инновация и являются наукой о целенаправленных изменениях в социальном предприятии, инновациях, чаще всего инновации должны быть обязательными для предприятия, когда необходимо принять кардинальные меры и прийти к различным изменениям или когда наступает кризис. Конкурентоспособность предприятия полностью зависит от целостного управления образованным и интеллектуальным капиталом, где инновационное развитие предприятия-основа повышения эффективности деятельности

Ключевые слова: Инновации, управление, предприятие, тенденция, модель, механизм

Annotation. Currently, in economic terms, it is indicated that "innovation" is the tendency of turning a scientific and technical process into a certain process offered in the form of new technologies and products. The mechanisms, functions and properties of this process are studied in a separate field of sociological knowledge – innovation and are the science of purposeful changes in a social enterprise, innovations, most often innovations should be mandatory for an enterprise when it is necessary to take drastic measures and come to various changes or when a crisis occurs. The competitiveness of the enterprise depends entirely on the holistic management of educated and intellectual capital, where the innovative development of the enterprise is the basis for improving the efficiency of activities

Keywords: Innovation, management, enterprise, trend, model, mechanism

Кәсіпорынның бәсекеге қабілеттілігі толығымен білімді және интеллектуалды капиталды тұтас басқаруға толық тәуелді, мұнда кәсіпорынның инновациялық дамуы - қызметіндегі тиімділікті көтерудің негізі болып табылады.

Кәсіпорынды басқару саласында инновациялық үрдісті ендіру өте маңызды, себебі өндірістің өсуі тек сандық көрсеткіштің ұлғаюымен байланысты бола бермейді.

Басқаруда инновацияны ендіруден ұзақ мерзімді оңтайлы тиімді бірнеше әсерлер бар:

- инновациялық технологиялар мен қатынастар дәстүрлі басқарудан ерекшеленетін принциптерге негізделуі керек;
- жаңашылдықтар жүйелі және көптеген әдістер мен үрдістерден тұруы керек;
- инновацияны тек біріңғай процесс болмай сонымен бірге жаңашылдықтың тұрақты үрдісі болуы керек.

Кәсіпорын қызметінің процессінде перспективалық бағытына көп көңіл бөлу керек, біздің еліміз үшін көптеген тиімді инновациялық технологияларды – инновациялық алаңдарды құруды қамтиды.

Құрылыс саласымен айналысатын кәсіпорын үшін өзіндік инновациялық жүйесінің дамуы мен идеологиясы қалыптасуы керек. Құрылыс материалдары кәсіпорынның инновациялық жүйесінің тұжырымдамасын негіздеу кезінде инновациялық процесстердің қазіргі жай күйін кешенді бағалауды жүргізу қажеттігі туындап отыр [1].

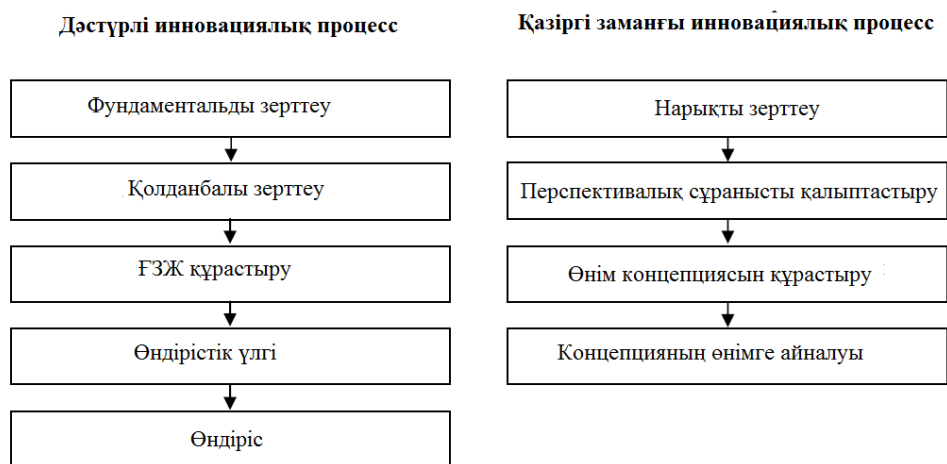
Әдебиеттерге шолу. Түрлі авторлардың зерттеулері бойынша инновациялық процесстердің схемасы мен модель деңгейлері 1 кестеде көрсетілген.

Көрсетілген инновациялық процесстің моделінде нарықтағы маркетингтің орындалуы жеке көрсетілмеген, бірақ авторлардың ойынша нарық маркетингісі сату немесе инновацияларды тарату деңгейінде болуы да мүмкін. Инновациялық процессті зерттеу үшін оның негізгі деңгейі жатады, кейіннен ғылыми зерттеу жұмыстарының нәтижелері өндіріске енгізіліп, тұтынуы қажет.

Дәстүрлі және қазіргі заманғы инновациялық процесстің белгілі схемасы 1 суретте келтірілген.

Кесте 1–Түрлі авторлардың зерттеуіндегі инновациялық процесстердің моделі

Автор	Инновациялық процесстің деңгейлері
Маркис Д.Г.	Мүмкіндіктер сараптамасы; Ойдың қалыптасуы; Қиындықты практикалық тұрғыдан шешу; Құрастыру; Қолдану; Тарату
Брэдбари Дж.А.А.	Жобаны алдын ала бағалау: ойды генерациялау; құрастыру; жобаны сараптау; патенттеу. Қолданбалы бөлігі: Эксперимент; нарықты зерттеу; жобаны бағалау; Құрастыру және жобалау; Қолдану
Кодама Ф	Ойдың туындауы; Сұранысты қалыптастыру; Өнімнің концепциясын қалыптастыру; Өндіріс; Тесттен өткізу; Нарық
Дойль П.	Ойдың туындауы; Нарықты зерттеу және сараптау; Өнім концепциясын зерттеу; Бизнес-сараптама; Сауда маркасын құрастыру; Өндіріске енгізу; Ұлттық нарыққа кіргізу

Сурет 1- Дәстүрлі және қазіргі заманғы инновациялық процесстің белгілі схемасы

Зерттеу әдістемесі. Кәсіпорынның инновациялық жүйесінің тұжырымдамасын негіздеу кезінде осы саладағы инновациялық процесстердің қазіргі жағдайын кешенді бағалайды.

Негізгі бағалау нәтижелері келесіге әкеледі:

- кәсіпорынға инновациялық технологияны ендіру мен тұтас теориясын құру мүлдем жоқтың қасы;

- теориялық қалыптасудың қажеттілігі ғана туындап қоймай, сонымен бірге методологиялық принциптерді құрастыру мен инновациялық технология ендіру қажеттілігі туындап отыр;

- кәсіпорынның инновациялық дамуын басқару механизміндегі ұйымдастыру-экономикалық тұрғыдан шешілмеген бірқатар қиындықтар бар, әсіресе ұйымдастырумен және инновациялық процесстерді және инновациялық жобаларды басқарумен байланысқан.

Осы жоғарыдағы сұрақтарды қарастыра отырып «Taraz Orda Invest» ЖШС кәсіпорынға ұйымдасқан түрде инновациялық жүйе базасында негізгі принциптерді анықтау қажет.

Кәсіпорынның инновациялық жүйесін зерттеуде жүйелік тәсілді негізгі әдіснамалық қағидат ретінде қолдану саласындағы жекеленген кәсіпорындардағы инновациялық процесстерді республика мен аймақтағы дамуымен тығыз байланыста қарастыруға мүмкіндік береді.

Зерттеу нәтижелері мен талдау. «Taraz Orda Invest» ЖШС деңгейде инновациялық қызметтің ұйымдық құрылымын қалыптастыру ішкі және сыртқы ортада инновациялық компоненттер мен элементтер арасындағы әр түрлі қатынастарды анықтауға жүйелі көзқарасқа негізделген.

Пайда болған инновациялық жүйе саласында аталған қызмет кәсіпорынның нақты мүмкіндіктерін ескере отырып әзірленген инновациялық саясатқа негізделеді. «Taraz Orda Invest» ЖШС-ң құрылыс материалдарын өндіру саласының инновациялық жүйесі ғылыми теориялық білімді қолданбалы әзірлемелерге және одан әрі жаңа өнімдер мен технологияларға айналдырудың құрылымдық буындары мен процесстердің жиынтығы болып табылады.

Экономикалық әдебиеттерді сараптай келе, соңғы бірнеше онжылдықта әртүрлі деңгейдегі инновациялық жүйелердің қалыптасуы мен эволюциясы туралы ғылыми тұжырымдамаларды дамыту мәселелерінде кәсіпорынның макро деңгейінде жұмыс істеу ерекшеліктеріне ерекше назар аударылды [2].

Микродеңгейге негізгі инновациялық жүйенің концепциясын сараптай келе келесі қорытынды алуға болады:

- көптеген модельдер тұрақты құрылымды элементтері болады: инновациялық ойды генерациялау жүйесі, инновациялық инфрақұрылым, мемлекеттік қолдау, ғылыми инновациялық өнімді өндіру, нарық (кейбір модельдерін), кластерлері (кейбір модельдері);

- барлық модельдерде институционалды өзара байланыс инновациялық тізбекпен анықталады, бірінші элемент болып ойды генерациялау және білімді трансформациялау, ал соңғысы болып инновациялық өнімді нарыққа шығару болып табылады.

Аналитикалық зерттеудің нәтижесі бойынша «Taraz Orda Invest» ЖШС-ың инновациялық құрылымның концептуалды моделі құрастырылды (сурет 2), ол салалық және аймақтық ретінде де қолданыла береді.

Өзірленген инновациялық жүйенің қағидаттық сипаты - бұл инновациялық даму саласындағы кәсіпорындардың орталық рөлі, өйткені инновацияларды практикалық тұрғыдан іске асыруды, оларды тұтынушыларға бағыттауды және кері байланысты қалыптастыруды жүзеге асыратын кәсіпорын болып табылады.

Инновациялық қызметтің орталығында алғашқы және негізгі сала - кәсіпорын болады. Кәсіпорын өзіндік өндірістік-экономикалық жүйе, яғни белгілі бір арнайы сапалық жүйесі болады, мұнда:

- Көп аспекті жоспарында жүретін процесстерді зерттеу;
- Біріңғай емес және түрлі өлшемді элементтердің әртүрлі комбинациясындағы критерияларының таңдауы мен алға қойылған мақсатына байланысты іске асырылады;
- Ерекше функционалды жүйені модельдеу.

Сурет 2– «Taraz Orda Invest» ЖШС кәсіпорынның инновациялық жүйесінің концептуалды моделі

Көріп тұрғанымыздай функционалды жүйелердің бірі кәсіпорынның инновациялық жүйесі болып табылады, онда жүйелік тәсіл принциптері негізінде кәсіпорынның инновациялық қызметіне толық немесе ішінара қатысатын әртүрлі құрылымдық компоненттер бөлініп, біртұтас жүйеге біріктіріледі.

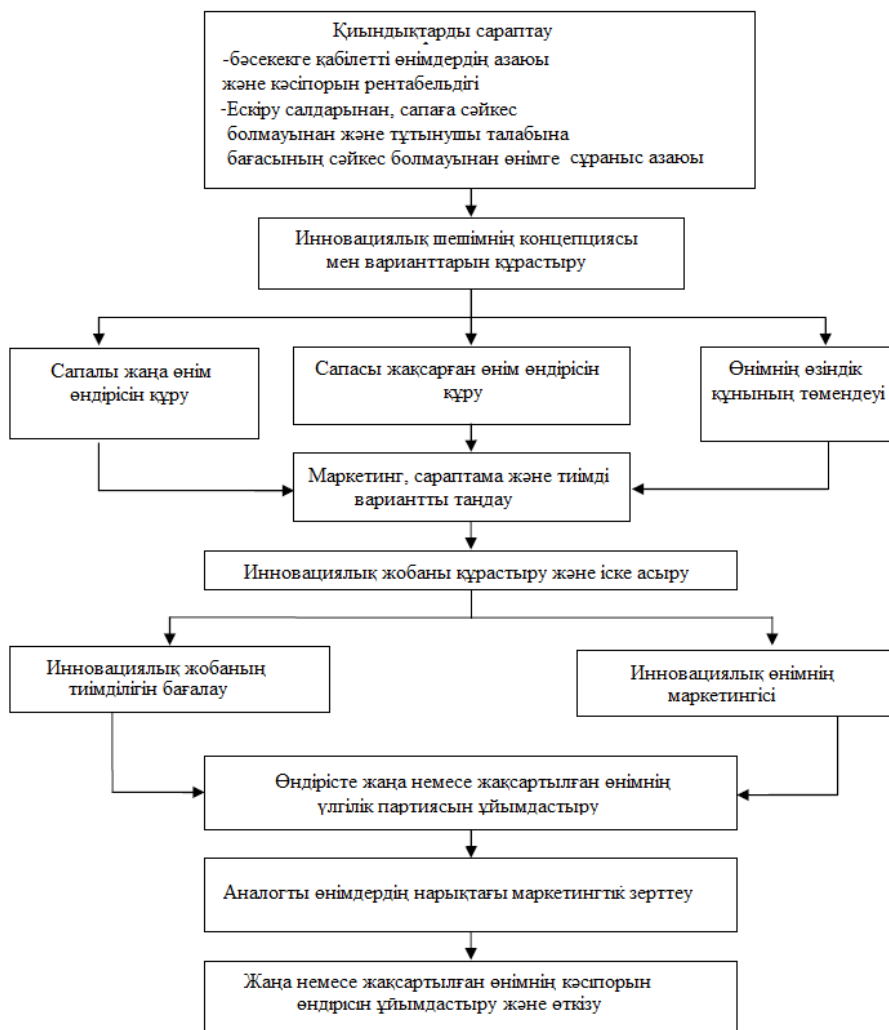
Кәсіпорын біртұтас жүйенің талаптарына жауап береді және әрқашан белгілі бір мезгілде қарастырған кезде техникалық, технологиялық, экономикалық, кәсіпкерлік немесе әлеуметтік жүйе ретінде бір уақытта сипатталады [3].

Көптеген жұмыстың инновациялық процесстің бастапқы дәстүрлі түрде ойдың пайда болуы мен фундаментальды ғылыми зерттеудің жүргізілуімен сипатталады. Ғылыми зерттеу нәтижелері процесстердің жеке немесе жалпы заңдылық, басқа да процесстер, сонымен қатар жаңашыл заттар мен материалды нысандардың жаңа түрінің ашылуымен байланысады.

Қазіргі уақытта ғылыми зерттеу жұмыстары мен жаңа қажеттіліктер инновациялық ойдың негізгі көздері болып табылады.

Өндірістік кәсіпорындардағы инновациялық процесс өте күрделі болып келеді. Инновациялы өнімді құрастыру процесі уақыты бойынша және ресурстар бойынша өте көп шығын әкеледі, сондықтан тиімді мен пайдалы инновациялық туындылар (ойлар) аталған процесстің алдыңғы немесе бастапқы сатысында анықталуы керек.

Табысқа жету үшін өндірістік құрастыруларды тиімді перспективалық жоба деңгейіне дейін жеткізу керек.

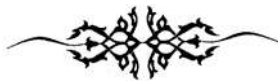
Сурет 3-«Taraz Orda Invest» ЖШС кәсіпорындағы инновациялық процесс моделінің схемасы

Қорытынды: Мұнда маркетингтік зерттеулер кәсіпорынның барлық инновациялық үрдісінің барлық деңгейінде сүйемелдеп отырылады. Маркетинг жүргізу арқылы және нарықтың талабын ескере отырып инновациялық процесстің концепциясын құрастыру мен іске асыру міндетті түрде біздің ойымызша инновациялық процесстің тиімділігін арттырады, тәуекелділікті, уақыт шығынын және жаңа өнім өндірісін ендіруге қажетті ресурстар шығынын төмендетеді.

Қолданылған әдеби деректер тізімі:

1. Инновационный менеджмент как объект управления / Ю. И. Минина, К. Д. Шляпин, Д. А. Евдокимова, А. И. Горбачева // Вестник современных исследований. – 2020. – № 7-7(37). – С. 52-58.

2. Инновационный менеджмент: учебник для вузов / под общей редакцией Л. П. Гончаренко. – 2-е изд., перераб. и доп. – Москва: Издательство Юрайт, 2021. – 487 с.
3. О.Сәбден., А. Тұрғынбаева, Г.Бодаубаева, Ж. Сәбденова, Д.Қанғалакова «Шағын бизнес негіздері»: оқу құралы/ -2-бас. 2015-184 б

ӘОЖ: 332.1:332.055

ЖАМБЫЛ ОБЛЫСЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАМУЫНДАҒЫ ИНВЕСТИЦИЯЛЫҚ ЖОБАЛАРДЫҢ РОЛІ

Ғылыми жетекшісі: Исаков Ғ.Ж., э. ғ. к.

Аймақтық Менеджмент Академиясының қауымдастырылған профессоры

Студенты: Уалихан Ш., Багабекова М., Елибаев Е.

«Экономика» БББ, 3 курс, Эко-20-1 тобы

«Экономика және бизнес факультеті», «Экономика және басқару» кафедрасы
Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты

Аңдатпа. Жамбыл облысы өнеркәсіпте де, ауыл шарушылығында да әлеуетке ие өңірлердің бірі болып саналады. Талдау барысында экономиканың барлық саласы бойынша жыл сайын тұрақты өсімі көрсетілген. Аймақта елді-мекендерде кооперация жүйесін дамыту мақсаты келтірілген. Бұл мақсатқа Жамбыл облысындағы аудан әкімдері ауыл шаруашылығы саласы әлеуетін түбегейлі зерделеп, әр ауылдық округтің өнім өндіру, қайта өңдеу және өнімді өткеруде кластерлік тәсілді қолданып, жоспары көрсетілген.

Кілтті сөздер: әлеуметтік-экономикалық даму, экономикалық өсім, тұтыну бағаларының индексі, агроөнеркәсіп кешені, кластерлік тәсіл, инвестициялық жобалар.

Аннотация. Жамбылская область считается одним из регионов с потенциалом как в промышленности, так и в сельском хозяйстве. В ходе анализа ежегодно отмечается устойчивый рост во всех сферах экономики. Ставится цель развития системы сотрудничества в населенных пунктах региона. С этой целью акимами районов Жамбылской области досконально изучили потенциал аграрного сектора, используя кластерный подход в производстве, переработке и перемещении продукции каждого сельского округа, и был представлен план.

Ключевые слова: социально-экономическое развитие, экономический рост, индексы потребительских цен, агропромышленный комплекс, кластерный метод, инвестиционные проекты.

Annotation. Zhambyl region is considered one of the regions with potential both in industry and agriculture. In the course of the analysis, steady growth is noted annually in all sectors of the economy. The goal is to develop a system of cooperation in the settlements of the region. To this end, the akims of the districts of the Zhambyl region thoroughly studied the potential of the agricultural sector, using a cluster approach in the production, processing and movement of products of each rural district, and a plan was presented.

Key words: socio-economic development, economic growth, consumer price indices, agro-industrial complex, cluster method, investment projects.

Аймақтың 2022 жылдың қаңтар-қазан айларындағы әлеуметтік-экономикалық дамуында барлық көрсеткіштер бойынша оң динамика байқалды. Жалпы өңірлік өнім көлемі 2022 жылдың өткен алты айында 1057,4 млрд теңгені құрап, нақты көлем индексі 103,1% деңгейінде қалыптасты. Ал қаңтар-қазан айларындағы экономикалық өсім 105,7%-ды құрады (ҚР – 103,1%).

Өнеркәсіп саласында да ілгерлеушілік бар. Мәселен: өңірдегі өнеркәсіп өндірісінің көлемі 111,1% деңгейінде (717,2 млрд теңге) (ҚР – 101,4%) қалыптасты (оның ішінде кен өндіру өнеркәсібінде – 84,4 млрд теңге (НКИ - 98,0%), өңдеу өнеркәсібінде 521,7 млрд теңге (111,0%).

Ауыл шаруашылығында 527,0 млрд теңгенің өнімі өндіріліп, өсім 4,9%-ды құрады (ҚР – 108,2%) (оның ішінде өсімдік шаруашылығында – 359,9 млрд. теңгеге (106,9%) және мал шаруашылығында – 166,3 млрд теңгеге (100,3%).

Құрылыс көлемі 154,8 млрд теңгені құрап, 4,3%-ға артты, (ҚР – 105,0%). 546,0 мың шаршы метр тұрғын үй пайдалануға берілді (101,9%) (ҚР – 101,1%). Сауда айналымы 104,1% (ҚР – 104,1%), байланыс қызметі 101,6% (ҚР – 107,1%) деңгейінде қалыптасты. Көлік және қоймалау 100,6% (ҚР – 103,9%), жүк тасымалы 96,5% (107,6 млн тонна), жолаушы тасымалы 109,7% (385,6 млн адам) құрады.

Тұтыну бағаларының индексі (инфляция) 2022 жылдың қазан айында 2021 жылдың желтоқсанына қарағанда 115,5%-ды құрады, бұл республикалық орташа деңгейден 1,7%-дық тармаққа төмен.

Осы жылдың 3 тоқсанында орташа жалақы көлемі 216,4 мың теңгені құрап, номиналды көріністе 17,4%-ға өсті. Халықтың орта есеппен жан басына шаққандағы атаулы ақшалай табысы 2022 жылдың 2 тоқсанында 107,4 мың теңгені құрап, 2021 жылдың тиісті кезеңімен салыстырғанда атаулы көрініс 17,5%-ға артты. Жұмыссыздық деңгейі 2022 жылдың 3 тоқсанында 4,9%-ды құрады.

Бүгінде еліміз индустриалды-инновациялық дамудың дербес даңғылын таңдап, жеделдетілген бағытын ұстанған. Яғни, экономиканың қуатын күшейтіп, тамырын тереңдету үшін заманауи талапқа сай өнімді күштердің жаңа құрылымын жасап жатыр. Өйткені экономикалық мүддеге сүйенген елдің келешегі кемел. Осы орайда Жамбыл обылысы да 2025 жылға дейінгі даму жоспарының жаңа сипаттағы жобасын әзірледі. Мақсат анық, ауыл шаруашылығы және өнеркәсіпті дамыта отырып, ауыл тұрғындары үшін тұрақты жұмыс орындарын құру, тұрмыс жағдайын жақсарту, табысын арттыру.

Сонымен қатар халықтың әлеуметтік игілігі де басты назарда. Мемлекеттік қызметке орналасудың тетіктері жан-жақты қарастырылып жатыр. Жалпы, жергілікті тұрғындардың салауатты өмір сүру ортасын қалыптастыра отырып, жүктелген міндеттерді шешуді көздеп отыр.

Жамбыл облысының даму жоспары негізгі 3 бөлімнен тұрады. Соның ішіндегі ең негізгісі - инвестициялық жобалар.

Бұл 2025 жылға дейінгі ауыл шаруашылығы және өнеркәсіп салаларындағы ірі жобалар. Оның құны 2 трлн теңгені құрайды. Осы жобалар іске асса 14,4 мың адам жұмыспен қамтылмақ.

Осы даму жоспары аясындағы агроөнеркәсіп саласына қатысты 711 жоба іске асырылады. Жалпы құны 73,5 млрд теңге. 4,3 мың жаңа жұмыс орынын ашу көзделген.

Биыл аталған салада жалпы 110 жоба іске қосылып, 400-ге жуық адам тұрақты жұмысқа орналасады. Агроөнеркәсіп кешенін дамыту мына бағыттар бойынша жүргізіледі:

- 451 жылыжай кешені салынады (2022 жылы – 47);
- 40 су үнемдеу технологиялары енгізіледі (2022 жылы – 12);
- 37 жеміс және көкөніс сақтау қоймалары салынады (2022 жылы – 4);
- 29 сүтті қайта өңдеу кәсіпорындары ашылады (2022 жылы – 4);
- 9 сүт тауарлы ферма салынады (2022 жылы – 1);
- 51 мал бордақылау алаңдары салынады (2022 жылы – 17);
- 26 құс фермалары салынады (2022 жылы – 5);
- 36 балық шаруашылықтары ашылады (2022 жылы – 10).

Ауыл – халқымыз үшін руханиятымыздың темірқазығы, ұлттық құндылықтарымыздың алтын бесігі, береке мен мерекенің бастауы болған. Осы орайда елді-мекендерде кооперация жүйесін дамыту мақсаты тұр. Бұл мақсатқа Жамбыл облысындағы аудан әкімдері ауыл шаруашылығы саласы әлеуетін түбегейлі зерделеп, әр ауылдық округтің

өнім өндіру, қайта өңдеу және өнімді өткеруде кластерлік тәсілді қолданып, жоспарын әзірледі. Ол тәселді жүзеге асыру үшін өңірдің 10 ауданының бір-бірден ауыл және Тараз қаласынан бір массив таңдап алынды. Аталған жобалар кластерлік бағытта «Бір ауылда – бір жоба» қағидатымен жүзеге асырылатын болады.

2021 жылы ауыл шаруашылығы саласын қолдауға барлық көздерден 36,3 млрд теңге, оның ішінде 19,4 млрд теңге субсидия қарастырылған болса, биыл бұл мақсатқа 60 млрд теңге бөлінді. Оның 31,2 млрд теңгесі субсидияға бағытталып, көлемі 49% артты. Аталған қолдау шараларымен әрбір ауыл, әрбір кәсіпкер қамтылуы тиіс. Бұл жұмыстарды нәтижелі іске асыру үшін аудан және ауылдық округтердің әкімдеріне міндеттелді.

2019 жылы бастау алған ауыл тұрғындарының тұрмыстық табысын жақсарту бағытындағы пилоттық жоба өзінің жалғасын табады. Бір ай бұрын облысқа арнайы келген Үкіметтік делегация жобаның тиімділігіне көз жеткізді. Пилоттық жобамен өңірдегі қалған 139 ауылдық округті қамтуға 75,5 млрд теңге қажет.

Сонымен қатар мемлекет тарапынан кәсіпкерлерге тұрақты түрде қолдау көрсетіледі. Оның айғағы – бірнеше бағдарламаның қолданысқа енуі. Кәсіп иелерінің игілігіне жарауы. Үстіміздегі жылдың 26 қарашасында өткен Ұлықтау рәсімінде Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев кәсіпкерлік саласына жеңілдік жасай отырып, елдің дамуына қадам жасаймыз деп мәлімдеді. Осы орайда Жамбыл облысы да кәсіпкерлерге жағдай жасап, олардың мәселесін шешуді басты назарда ұстаған. Аталған саладағы жұмыстарды жетілдіру, инвесторлармен тығыз қарым-қатынас орнату, әрі тиімділігін арттыру мақсатында арнайы 4 алаңның жұмысын іске қосты. Апта сайын өтіп тұратын инвестициялық штаб жұмысын бастап та кетті. Штаб жұмысына кез келген кәсіпкер қатысып, өз жобасын ұсына алады. Бүгінге дейін штабтың 7 отырысы өтіп, 37 жоба қаралды. Оның 17-сі жаңа жобалар. Қаралған жобалардың жалпы құны 1,5 трлн теңгені құрайды.

Әрбір кәсіпкердің құқығы мен мүддесін қорғау керек. Осыған орай прокуратура жанынан құрылған сараптамалық кеңес жұмысын одан әрі жалғастыруда. «Атамекен» кәсіпкерлер палатасы жанындағы Өңірлік кеңес және палата жанындағы іскер әйелдер кеңесі де кәсіпкерлерге қолдау көрсету алаңына айналатын болады.

Жалпы облыстың даму жоспарында айқындалғандай, өнеркәсіп саласында жалпы құны 2,1 трлн теңгені құрайтын 443 жобаны іске қосып, 10,1 мың жаңа жұмыс орындарын ашу көзделуде.

Агроөнеркәсіп кешенін кластерлік тәсілмен дамыту мақсаты да бар. Өңірдегі ірі инвестициялық жобаларда да қолдауға ие. Егер осы жобалар жүзеге асып жатса өңірдегі еңбек өнімділігі 8,5%-ға, өнеркәсіп өнімінің көлемі 275 млрд теңгеге артып, экспорт көлемі 95,9 млрд теңгені құрайтын болады. Сондай-ақ инфляция деңгейін төмендету мақсатында импорт алмастыруды 180 млрд теңгеге ұлғайту жоспары бар. Бұл жалпы отандық тауар өндірісін арттыратыны сөзсіз.

Өңірдегі шағын және орта бизнестің 77,2 мың субъектісін 85 мыңға дейін арттыру көзделген. Ондағы мақсат жаңа жұмыс орындарын ашу, өндірілетін өнім көлемі 7%-ға көтеру.

Жамбыл облысында қазіргі күні 371 елді мекен бар. Халық саны – 1 млн 153 мың адам. Соңғы 10 жылда облыстағы халық саны 97,3 мыңға (1055,8 мыңнан 1153,1 мыңға дейін, 9,2%-ға) өскен. Саралап қарасақ, бұл оң динамика. Адам саны өскесін тұрғын үй мәселесі де өзекті бола түсуде.

Даму жоспары шеңберінде 2025 жылға дейін 401 мың м² көппәтерлі тұрғын үйді пайдалануға беру жоспарда бар. Сонымен қатар 52 млрд теңгеге 14,3 мың жер телімі инженерлік-коммуникациялық инфрақұрылым желілерімен қамтылуда. Жалпы жеке тұрғын үй құрылысы үшін 3198 жер телімі тартылатын болады. Бұдан бөлек, өңірде алғаш рет «Әулие ата жастары» жобасы аясында 500 млн теңге жеңілдетілген несие қарастырылған. Бұның шарапатын жастар көретін болады.

Аймақтың әлеуметтік-экономикалық дамуының басты бағыттарының бірі әлеуметтік инфрақұрылымды жаңғырту болып табылады. Бұл бағытта Жамбыл облысындағы 371 елді

мекен тұрғындарын табиғи газбен қамтамасыз ету жұмыстары жүргізіліп жатыр. Қазіргі күні бірнеше шақырымға газ құбыры тартылып, газ реттегіш жәшігі орнатылуда. Биыл бюджеттен бөлінген 11,9 млрд теңгеге 18 газдандыру нысанының құрылысы жүргізілді. Нәтиже бар, яғни осы жылы 274 елді мекен (73,9%) немесе 1 029,3 мың адам (89,5%) табиғи газбен қамтамасыз етілетін болады.

Таза ауыз су – денсаулық кепілі. Ауыз су елімізде өршіп тұрған мәселелердің бірі екені белгілі. Мемлекет тарапынан бұл мәселені шешу үшін түрлі шаралар іске асырылып жатыр. Қарапайым халықтың суға зар болып отырғанына билік тарапы да алаңдаулы. Осы мәселені шешуге өңірлер де атсалысып жатыр. Мұндай игі жұмыстар Жамбыл облысында да атқарылып жатыр. Өңірдегі 371 елді мекенді 2025 жылға дейін 100% орталықтандырылған ауыз сумен қамтудың жоспары бекітіліп, жоспарға сәйкес тиісті жұмыстар атқарылуда. Атап айтқанда:

Қалаларда: 2022 жылы – 92,4 %, 2023 жылы – 97,5 %, 2024 жылы – 98,8 %, 2025 жылы – 100 %.

Ауылдық елді мекендерде: 2022 жылы – 94,6%, 2023 жылы – 96,5 %, 2024 жылы – 98,3 %, 2025 жылы – 100 %.

Өңірдің кейбір елді мекендерінде электр қуатының сапасы төмен. Осыған орай электр энергетикасын дамыту Жамбыл облысының 2030 жылға дейінгі электр желілерін дамыту схемасына сәйкес жүзеге асырылады. Схема электр энергиясын тұтыну деңгейін, электр желілерін және қосалқы станциялардың құрылысын қамтиды.

Жамбыл облысында жалпы қуаты 1 587,8 МВт құрайтын 20 нысан электр энергиясын өндірумен айналысады. Негізгі электр энергиясын өндіруші ұйым «Жамбыл ГРЭС» АҚ, орнатылған қуаттылығы – 1 107 МВт.

2022 жылы облыста 5,1 млрд кВтсағ электр энергиясын өндіру көзделуде. Бұл өткен жылдың есептік кезеңімен салыстырғанда көлем 57%-ға артады. Бұған басты себеп болып отырған «Жамбыл ГРЭС» АҚ. Ол ағымдағы жылы өндіріс қуаттылығын 2 есеге ұлғайтуда. Соның арқасында өңірдегі электр қуатының сапасы жақсарып келеді.

Өңірдегі 18 нысан жаңартылатын энергия көздерін пайдалану арқылы 437,8 МВт электр энергиясын өндіріп отыр. Тиімділігі өте мол. Бұл республикалық көрсеткіштің 20%-ын құрап отыр. Мәселен, 2021 жылы қуаты 100 МВт болатын Жаңатас жел электр станциясы және қуаты 9,2 МВт Тасөткел су электр станциясының 2-ші кезегі іске қосылған болатын. Ал биыл облыста қуаты 50 МВт «АЕС АСА» күн электр станциясы іске қосылды. Өңір электр қуатының сапасын арттыруда осы жұмыстармен ғана тоқталып қалмайды. Жыл соңына дейін Талас ауданында әрқайсысы 4,5 МВт-тық 3 жел электр станциясын пайдалануға беруді жоспарлап қойған. Егер бұл іске қосылса облыстағы баламалы энергия көздерінің қуаттылығы 451,3 МВт-қа жететін болады.

2022 жылдың 10 айында облыста өндірілген 3,8 млрд кВтсағ электр энергиясының 23%-ы баламалы энергия көздері арқылы өндірілген. Жаңартылған энергия көздерін дамыту, яғни, күн, жел, су электр станцияларын орнату әлеуеттерін нақтылап, 2030 жылға дейінгі болжам картасы әзірленді. Бұл жоба орындалып жатса, облысты сапалы электр қуатымен қамтамасыз етеді.

Өңірдегі жылу беру маусымына Жамбыл облысы жақсы дайындықпен келді. Қыс маусымына дайындық барысында арнайы штаб құрылып, дайындықтың жүйелі жүргізілуін қадағалады. Нәтижесінде облыс қазан айының 10-ында барлық нысандар мен тұрғын үйлерге жылу берді. Қазіргі күні облыста бірнеше жылу энергетика кәсіпорны бар. Сонымен қатар автоматты 565 қазандық орнатылған. Оның 312-і табиғи газбен, 242 көмірмен, 10-ы дизель отынымен және біреуі электр қуатымен жылытылады.

Жалпы аталған жылу көздерімен 1 650 көпқабатты тұрғын үй, 782 білім, 388 денсаулық сақтау, 467 мәдениет, 81 спорт нысандары жылумен тұрақты қамтамасыз етілуде. Барлық отын-энергетика кешендерінің диспетчерлік қызметтері тәулік бойы жұмыс атқарып жатыр. Температуралық кестенің сақталуы тұрақты бақылауға алынған.

Елімізде құрылыс саласы мен тұрғын үй-коммуналдық шаруашылықты дамыту және реформалау жөніндегі жұмыстың негізгі бағыттары белгілі. Бұл орайда Жамбыл облысы да жүйелі жұмыстарды қолға алған.

2011-2021 жылдар аралығында Тұрғын үй-коммуналдық шаруашылықты жаңғырту бағдарламасы аясында жалпы 485 үй жөндеуден өткен. Бұл жұмыстарға 13 млрд 104 млн теңге жұмсалды.

Атап айтсақ:

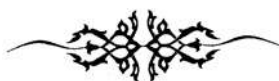
- республикалық бюджет есебінен – 8 559 млн теңгеге 309 үй;
- жергілікті бюджет есебінен – 1 473 млн теңгеге 53 үй;
- қайтарым қаражат есебінен – 3 071 млн теңгеге 123 үй.

Дегенмен, облыстағы 4 қала мен Т. Рысқұлов ауданында жөндеу жұмыстарын қажет ететін көп пәтерлі үйлер аз емес. Бірақ, назардан тыс қалған жоқ. Бүгінде 2023-2026 жылдары облыс аумағында жөнделетін үйлердің жоспары әзірленген. Сондай-ақ 2023 жылы жөнделу керекті көп пәтерлі 59 үй бойынша ҚР Индустрия және инфрақұрылымдық даму министрлігі, Құрылыс және тұрғын үй-коммуналдық шаруашылық комитетіне бюджеттік өтінім жолданған.

Қорыта айтатын болсақ, Жамбыл облысы өнеркәсіпте де, ауыл шаруашылығында да әлеуетке ие өңірлердің бірі болып саналады. Талдау барысында экономиканың барлық саласы бойынша жыл сайын тұрақты өсімін көрсетіп келе жатқанын байқаймыз.

Әдебиеттер тізімі

1. Исақов Ғ.Ж. Моноқалалардың әлеуметтік саласын қаржыландырудың басым бағыттары: монография /Исақов Ғ.Ж. –Тараз: ХТИИ, 2023-119 бет
2. Өңірлерді дамытудың 2020 - 2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын.
3. «Әлеуметтік-экономикалық даму», 2019 жыл, Облыстық статистика басқармасының мәліметтері.

УДК 336.717

ВЛИЯНИЕ ПАНДЕМИИ НА БАНКОВСКИЙ ОНЛАЙН-РЫНОК РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

**Танатова Салтанат Орынбасарқызы - м.э.н., кафедра «Финансы и учет»
Любин Константин Викторович - студент ОП 6В04103-Финансы
Международный Таразский инновационной институт имени Шерхана Муртазы**

Андатпа. Бұл мақалада пандемия кезіндегі цифрлық банктік қызметтер қарастырылған. Төтенше жағдайлар кезеңінде банктік онлайн-қызметтердің белсенді пайдаланушыларына талдау жүргізілді. Мақалада пандемияның банктік онлайн-нарыққа әсері туралы статистикалық мәліметтер келтірілген. Сондай-ақ 2023 жылдың басындағы Екінші деңгейдегі банктердің активтері мен меншікті капиталының көрсеткіштері келтірілген.

Кілт сөздер: банк, банктік онлайн-нарық, онлайн-қызметтер, тұрақтылық, экономика, қаржы нарығы, активкапитал, пандемия, карантин, төтенше жағдай.

Аннотация. В данной статье рассмотрены банковские услуги в цифровом формате в период пандемии. Проведен анализ активных пользователей банковскими онлайн-услугами в период действия чрезвычайных происшествий. В статье приведены статистические данные влияния пандемии на банковский онлайн-рынок. Также приведены показатели активов и собственного капитала банков второго уровня на начало 2023года.

Ключевые слова: банк, банковский онлайн-рынок, онлайн-услуги, стабильность, экономика, финансовый рынок, актив, капитал, пандемия, карантин, чрезвычайное происшествие.

Abstract. This article discusses banking services in digital format during the pandemic. The analysis of active users of online banking services during the period of emergency incidents was carried out. The article presents statistical data on the impact of the pandemic on the online banking market. The indicators of assets and equity of second-tier banks at the beginning of 2023 are also given.

Keywords: bank, online banking market, online services, stability, economy, financial market, asset capital, pandemic, quarantine, emergency.

Пандемия нового коронавируса COVID-19 разделила жизнь казахстанцев на до и после. Граждане пересмотрели отношение к гигиене, работе, общению. Бизнес трансформировался под новые требования работы. Изменились и банки, в частности их онлайн-деятельность.

Фундамент оказания всех банковских услуг в цифровом формате банки начали закладывать годами ранее. На момент введения ЧП клиентам Банка уже были доступны все ключевые банковские услуги в онлайн. Это получение и оплата кредита, бесплатные переводы на карты любых банков РК, открытие и пополнение депозитов и счетов. Также оформление и доставка карт на дом, конвертация валют и прочее без посещения отделения.

Можно отметить, что в период ЧП банки в кратчайшие сроки сумели реализовать механизм подачи заявлений на получение отсрочек по кредиту. Клиентам не перенесли в мобильное приложение Home Credit Bank Kazakhstan, онлайн-чат и в WhatsApp.

Обратимся к статистике и разберем влияние пандемии на банковский онлайн-рынок.

Чтобы выявить изменения и сделать предварительные выводы, возьмем три временных отрезка:

первый – период до введения режима ЧП в Казахстане – до 16 марта;

второй – в период действия ЧП – с 16 марта по 10 мая;

третий – после снятия ЧП – с 11 мая.

После проведенного опроса, я вывел статистические данные влияния пандемии на банковский онлайн-рынок.

Таблица 1.

Влияние пандемии на банковский онлайн-рынок

№	В период действия ЧП	Число активных ежедневных пользователей мобильного приложения Home Credit Bank Kazakhstan	Количество онлайн-переводов и платежей в мобильном и интернет-банкинге
1.	до 16 марта 2020г.	Составляло 37%	Составляло 40%
2.	с 16 марта по 10 мая 2020г.	Увеличилась на 29%	Выросло на 21%
3.	с 11 мая 2020г.	На 10% выше уровня до ЧП	На 18% выше уровня ЧП

Как видно из таблицы, согласно показателям, что за период с 16 марта по 10 мая число активных ежедневных пользователей мобильного приложения Home Credit Bank Kazakhstan составил – 66, увеличившись на 29%. После ослабления Чрезвычайного положения (ЧП) показатель немного снизился, но находился на 8% выше уровня до ЧП.

Количество онлайн-переводов и платежей в мобильном и интернет-банкинге до ЧП (до 16 марта) составлял -40%, в период с 16 марта по 10 мая составил – 61% увеличившись на 21%. Что примечательно, после ослабления ЧП показатель уменьшился незначительно – до 16%. Приведем данные в таблицу 2.

Таблица 2.

Статистика пользователей банковскими онлайн -услугами в период пандемии

№	В период действия ЧП	Число активных ежедневных пользователей мобильного приложения Home Credit Kazakhstan	Количество онлайн-переводов и платежей в мобильном и интернет-банкинге
1.	до 16 марта 2020г.	37%	40%
2.	с 16 марта по 10 мая 2020г.	66%	61%
3.	с 11 мая 2020г.	47%	58%

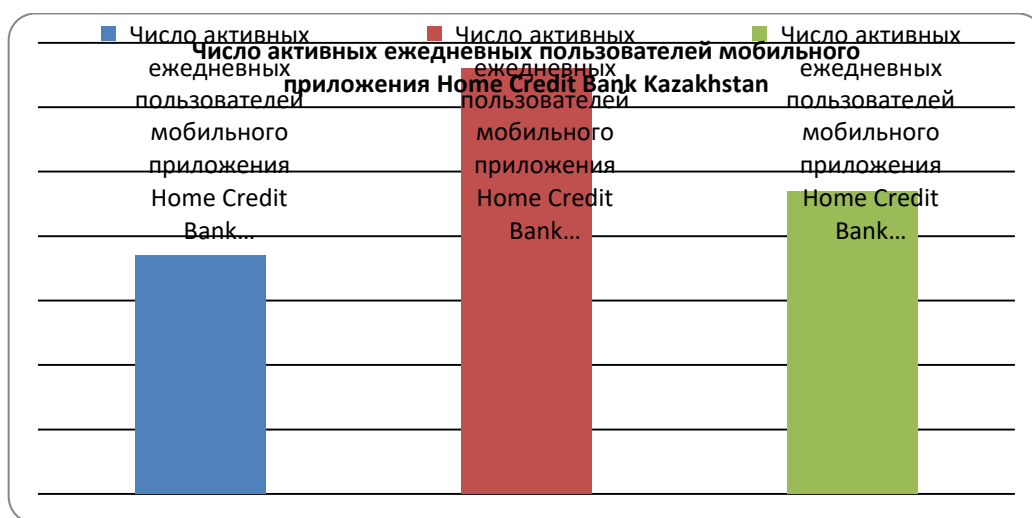

Рисунок 1- Динамика активных пользователей мобильного приложения Home Credit Bank Kazakhstan в период пандемии

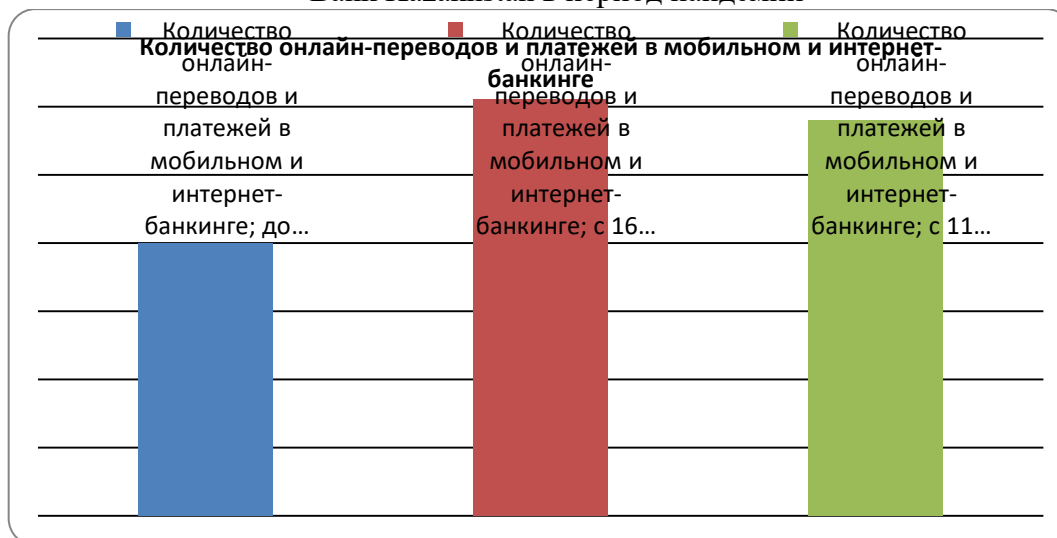

Рисунок 2 – Динамика пользователей онлайн-переводов и платежей в мобильном и интернет-банкинге а период пандемии

Значительные прорывы были зафиксированы в онлайн-заявках на открытие депозитов и использовании сервисов самообслуживания в онлайн (справки, активация карт и т.д). Спрос на вклады вырос в 3 раза, а на самообслуживание в 2.

Отдельно стоит выделить онлайн-кредитование. Впервые доля онлайн-кредитов в ссудном портфеле по итогам 1 квартала достигла 23%.

Всего в период ЧП количество установок Home Credit Bank Kazakhstan в AppStore и Playmarket увеличивалось до 3 раз в сравнении с докарантинным периодом.

Рисунок 3- Показатели пользователей онлайн приложений в онлайн-бизнесе в период пандемии

Люди продолжают исправно пользоваться онлайн после снятия режима ЧП.

В банковской индустрии COVID-19 изменил несколько вещей, в частности в ее онлайн - составляющей. Можем привести ключевые выводы, а именно 7 вещей, которые изменил COVID -19 в банковской индустрии. (Рисунок 4.)

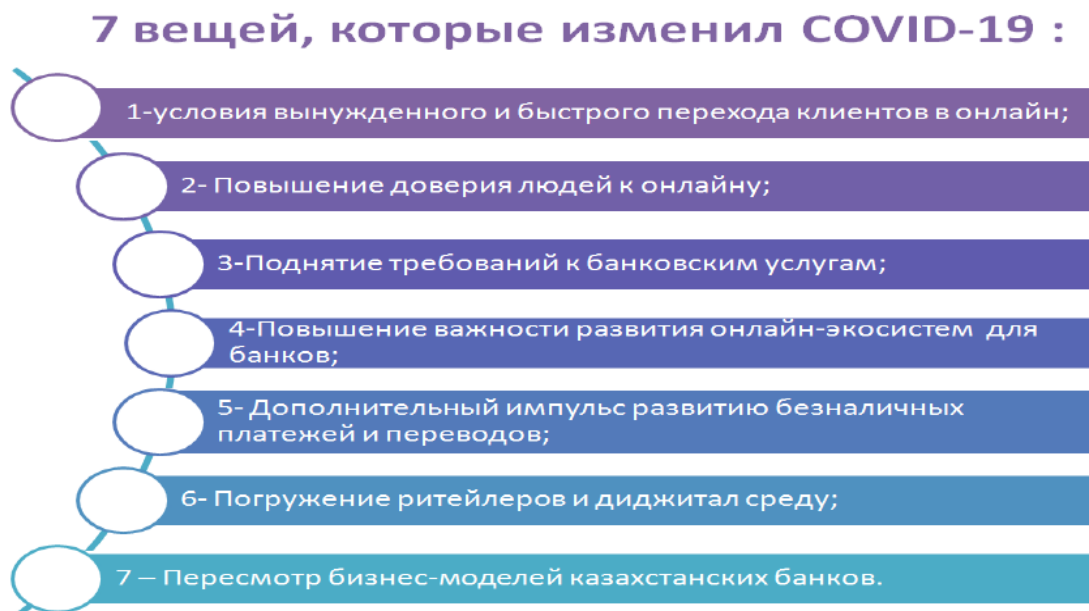

Рисунок 4 – Ключевые выводы повлиявшие на банковскую индустрию в период пандемии

Первое- карантин создал условия вынужденного и быстрого перехода клиентов в онлайн. Так получилось, что люди остались дома в компании смартфонов. Они были вынуждены пользоваться онлайн для получения необходимых банковских услуг. Для многих клиентов это был первый опыт удаленного взаимодействия с банками. И он им

понравился. Тем не менее, мы учитываем, что определенный сегмент клиентов будет возвращаться в отделения.

Второе - карантин повысил доверие людей к онлайн. В период самоизоляции у казахстанцев было достаточно времени, чтобы изучить мобильный банкинг и воспользоваться им. Те, кто с недоверием относился к онлайн, смогли ощутить его преимущества и повысить к нему доверие.

Третье - карантин поднял требования к банковским услугам. Клиентам стало еще более важно сэкономить 3 основных ресурса: время, усилия и деньги при получении банковских услуг. Игроки рынка будут улучшать качество и расширять функционал мобильных банкингов в борьбе за клиента. Как итог, выигрывать от конкуренции будет в первую очередь клиент.

Четвертое - карантин повысил важность развития онлайн-экосистем для банков. Клиенту стало важно иметь в смартфоне сервис, который смог бы удовлетворять его ежедневные финансовые потребности.

Пятое - карантин дал дополнительный импульс развитию безналичных платежей и переводов. Пандемия показала негигиеничность использования наличных денег и удобство онлайн-транзакций. В независимости от местоположения и времени суток, у клиентов есть возможность переводить деньги и оплачивать нужные платежи без передачи наличных денег из рук в руки.

Шестое - карантин заставил ритейлеров погрузиться в диджитал среду. Те продавцы, которые оттягивали переход в онлайн, будут вынуждены в спешке перестраивать работу. Потребителям сейчас важно получать полноценный customer journey, то есть полные онлайн-решения при взаимодействии с ритейлерами.

Седьмое - карантин способствует пересмотру бизнес-моделей казахстанских банков. Банки второго уровня должны будут трансформировать свои сервисы под новые реалии. Будет усиливаться работа с большими данными (big data), которые в банковской сфере играют решающую роль, а также источники этих данных. Многие партнерства и сотрудничества будут также претерпевать изменения, все больше адаптируясь к новой внешней среде и фокусируясь на изменениях в привычках и требованиях клиентов. Допускаю, что на рынке появятся новые бизнесы, которых не существовало ранее, но которые будут пытаться удовлетворить новые финансовые потребности казахстанцев.

Последствия пандемии расшатали экономику РК и всего мира два года подряд. Несмотря на это, финансовый рынок страны — в том числе банковский сектор — демонстрирует устойчивость. Ситуация в банковской сфере Казахстана остаётся стабильной и характеризуется ростом всех основных финансовых показателей.

Сегодня в РК работает 21 банк второго уровня, в том числе 12 банков с иностранным участием, среди которых 9 дочерних банков.

Банковский сектор сохранил устойчивость и показал рост по основным показателям, несмотря на то, что на фоне геополитической нестабильности и макроэкономических потрясений экономика РК неоднократно подвергалась всевозможным шокам.

Одними из важных показателей надёжности и устойчивости банков являются объём и достаточность собственного капитала. По состоянию на 1 февраля 2023 года регуляторный собственный капитал БВУ РК увеличился на 2,8% за месяц, достигнув 6,1 трлн тг. Наибольший размер регуляторного собственного капитала имеет Halyk Bank: почти 2 трлн тг. За месяц сумма увеличилась на 3,1%. (Рисунок 5.)

Рэнкинг БВУ РК по размеру регуляторного собственного капитала. Январь 2023 | млрд тг

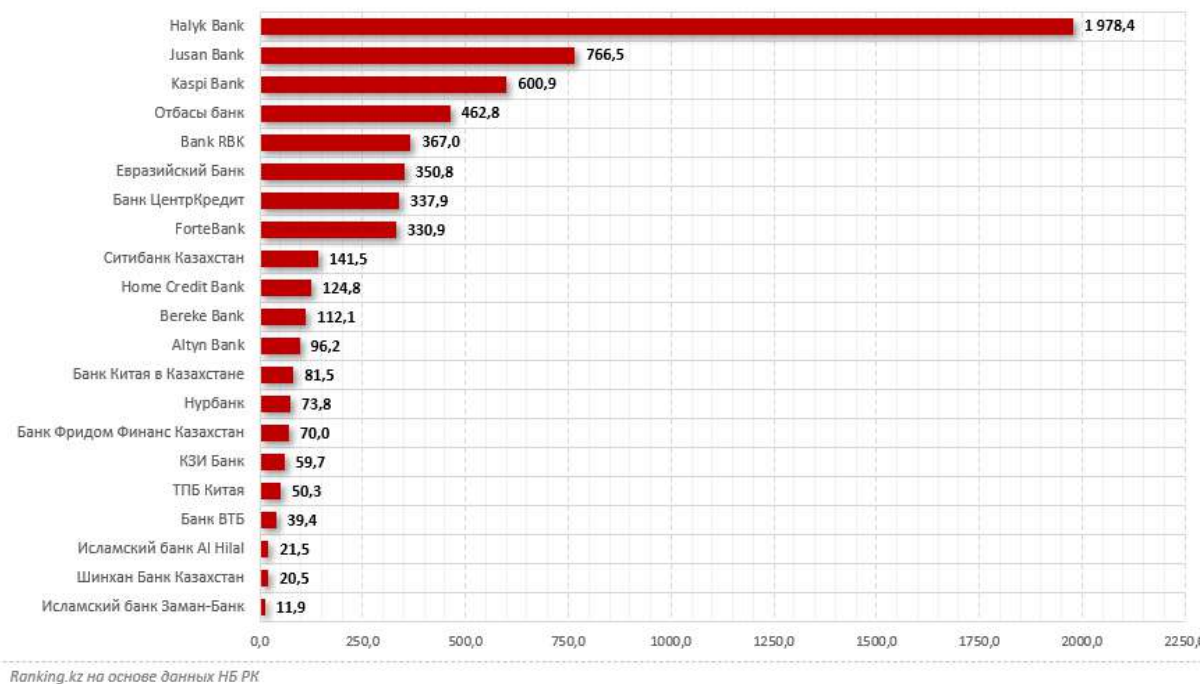

Рисунок 5- Рэнкинг банков второго уровня по размеру собственного капитала на январь 2023г.

В лидерах и Jusan Bank, собственный капитал которого вырос на 2% за месяц, составив 766,5 млрд тг. При этом Jusan Bank демонстрирует самые высокие показатели коэффициентов достаточности собственного капитала среди крупнейших БВУ. Далее идёт Kaspi Bank: 600,9 млрд тг. Величина собственного капитала является ключевой для определения финансовой устойчивости банка. Достаточность собственного капитала, в свою очередь, показывает устойчивость и надёжность, способность фининститута противостоять негативным факторам.

В целом достаточность собственного капитала и объём высоколиквидных активов являются ключевыми индикаторами способности банков принимать качественные кредитные решения. Рост собственного капитала оказывает значительное влияние на финансовую устойчивость БВУ РК и, соответственно, на рост кредитования экономики.

В 2022 году по данным Агентства РК по регулированию и развитию финансового рынка (АРРФР) по 10 крупным банкам, активы которых составляют 71% от активов банковской системы. Были проанализированы 19 млн займов на сумму 15,2 трлн тг, в том числе более 1,4 тыс. крупных заёмщиков.

Таблица 3.

Активы банков Казахстана за февраль 2023 года

Место и название банка	Активы банков, тыс. тенге	Прирост за февраль 2023 года, тыс. тенге	Прирост с начала 2023 года, тыс. тенге
1. Народный банк Казахстана	13 658 469 443	-204 320 512 ↓	-114 162 172 ↓
2. Kaspi Bank	5 190 043 530	+103 259 212 ↑	+432 856 673 ↑
3. Банк ЦентрКредит	4 363 689 178	+17 066 565 ↑	+456 748 341 ↑
4. Отбасы банк	3 423 217 191	-16 887 774 ↓	+66 929 783 ↑
5. ForteBank	2 974 145 334	+60 018 508 ↑	+209 966 245 ↑
6. First Heartland Jýsan Bank	2 732 557 378	-111 104 129 ↓	+89 895 746 ↑
7. Евразийский банк	2 329 314 161	-30 731 417 ↓	+24 218 571 ↑
8. Банк "Bank RBK"	1 936 109 098	-47 638 282 ↓	-639 917 ↓
9. Bereke Bank (Сбербанк)	1 569 398 439	-125 524 249 ↓	-13 967 046 ↓
10. Банк Фридом Финанс Казахстан	1 297 670 852	+33 472 652 ↑	+168 786 514 ↑
11. Ситибанк Казахстан	1 195 981 409	-138 723 947 ↓	-212 822 765 ↓
12. Altyl Bank («Народный банк Казахстана»)	984 293 196	+2 842 090 ↑	-8 389 793 ↓
13. Хоум Кредит энд Финанс Банк	535 603 443	-16 351 121 ↓	-20 157 421 ↓
14. Банк Китая в Казахстане	473 064 441	-77 619 807 ↓	-75 714 271 ↓
15. Нурбанк	458 532 607	-10 226 341 ↓	-1 841 314 ↓
16. Торгово-промышленный Банк Китая в Алматы	327 210 552	+36 849 046 ↑	+2 566 806 ↑
17. Банк ВТБ	186 377 035	-6 479 381 ↓	-1 307 012 ↓
18. KZI Bank (Казахстан Зират Интернешнл)	183 880 520	+12 824 148 ↑	+12 489 999 ↑
19. Шинхан Банк Казахстан	116 195 112	-10 128 460 ↓	-26 159 191 ↓
20. Исламский Банк "Al-Hilal"	63 289 761	+2 973 904 ↑	-21 828 801 ↓
21. Заман-Банк	22 003 393	-14 078 771 ↓	-3 135 029 ↓

В 2021 году развитие мировой экономики в целом показывало положительные тренды, в сравнении с кризисным 2020 годом. Однако не все сферы деятельности оказались в плюсе.

Карантинные меры, рост цен и ускорение инфляции в глобальных масштабах имели определенное влияние на национальные экономики стран, включая Казахстан. Но в то же время банковский сектор показал рекордные уровни прибыли.

Устойчивость и стабильность банковского сектора РК подтверждается и международными рейтинговыми агентствами.

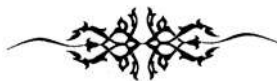
Так, агентство Moody's Investors Service в конце апреля этого года улучшило прогноз по банковской системе Казахстана с «негативного» до «стабильного». Казахстанские банки отличаются способностью генерировать прибыль и более высоким уровнем процентной маржи, даже в сравнении с банками на зрелых развитых рынках.

В международном рейтинговом агентстве отметили: общий уровень операционной эффективности остаётся довольно хорошим, что также в перспективе должно улучшить кредитное качество. Кроме того, прогнозируют, что в ближайшее время уровень риска БВУ РК будет снижаться. Этому будут способствовать два основных фактора. Первый — более низкий уровень отчислений в резервы, которому предшествует улучшение качества активов. Второй фактор связан с завершением этапа «расчистки» банковского сектора, что поможет банкам РК нормально функционировать.

Список использованной литературы:

1. Печникова А.В. Банковские операции: Учебник / Печникова А.В. - М.: Форум, 2018. - 368с.

2. Валенцева, Н. И. Развитие традиционных направлений деятельности коммерческих банков как условие их финансовой устойчивости / Н. И. Валенцева, Э. С. Коско, Д. Д. Поликарпов // Банковское дело. - 2016. - № 7. - С. 63-69.
3. Боровкова В. А. Банки и банковское дело в 2 частях. Часть 1. — М.: Юрайт, 2020. — 423 с.
4. Боровкова В. А. Банки и банковское дело в 2 частях. Часть 2. — М.: Юрайт, 2020. — 190 с.
5. Банки и банковское дело в 2 ч. Часть 2 : учебник и практикум для вузов / В. А. Боровкова [и др.] ; под редакцией В. А. Боровковой. – 5-е изд., перераб. и доп. – Москва : Издательство Юрайт, 2021. – 189 с.
6. Сайтtrunking.kz

УДК 338.242

УСПЕШНЫЕ СТРАТЕГИИ КАРЬЕРНОГО РАЗВИТИЯ БУХГАЛТЕРА

**Жантаева Г.М., «Қаржы және есеп» кафедрасының аға оқытушысы
Әлімбек Д.К., 6В04102«Есеп және аудит» білім беру бағдарламасының
1 курс ЕА-22-1 тобының студенті, «Экономика және бизнес» факультеті
Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты**

Аннотация. В данной статье рассмотрена сущность и содержание бухгалтерского учета и аудита, 1С: Бухгалтерий, важность профессий бухгалтера и аудитора в современных условиях. В настоящее время специальность «Учет и аудит» - это не только бухгалтер, но и аналитик и аудитор.

Ключевые слова: бухгалтер,аудитор,1С: бухгалтерия,карьерный рост, аработная плата, закон о бухгалтерском учете,аудиторская палата.

Annotation. This article discusses the essence and content of accounting and auditing, 1С: Accounting, the importance of the professions of accountant and auditor in modern conditions. Currently, the specialty "Accounting and Audit" is not only an accountant, but also an analyst and an auditor.

Key words: accountant,auditor, 1С: Accounting,career growth,salary,Accounting Law,Audit Chamber.

Бухгалтерский учет это необходимая, важная и часто незаменимая профессия. Именно поэтому часто бухгалтер на фирме своего рода «правая рука» начальства. Слово бухгалтера весомо, а зарплата вполне конкурентная. Если вы частный бухгалтер, т.е. не состоите в штате, а предоставляете бухгалтерские услуги мелким фирмам по составлению отчётов и балансов, то у вас может быть хороший заработок путём ведения бухгалтерии нескольких фирм одновременно. Учитывая высокое развитие бухгалтерских программ, как 1С Бухгалтерия, вы можете справляться с довольно большим оборотом работы.

А мелким фирмам нужно, в основном, чтобы вы вели отчётность верно и делали перечисления вовремя.

Мы часто слышим, что профессия «бухгалтер» исчезнет в ближайшем будущем. В течение трех - четырех лет должны полностью настроиться процессы автоматизации и роботизации ввода первичных документов, и тогда многие бухгалтеры останутся не у дел. Тем не менее, многие ВУЗы Казахстана ежегодно выпускают бакалавров по образовательной программе 6В04102 «Учет и аудит». Выпускники мечтают найти хорошую работу и стать успешным бухгалтером или финансовым менеджером. И многих конечно волнует вопрос :

– Что нужно, чтобы стать успешным бухгалтером?.

Профессия бухгалтера будет востребована всегда. Если посмотреть объявления на страницах агентств по трудоустройству, то можно увидеть множество предложений на вакансии бухгалтера. Сколько бы ни прошло времени, как бы ни менялся мир, бухгалтеры будут нужны до тех пор, пока будут существовать экономические отношения. Ни одно предприятие, как коммерческое, так и государственное (даже общественные организации) не может работать без бухгалтеров. Может быть, поменяются название профессий, как менеджер по расчетам или аналитик данных. Ведь всегда будут нужны специалисты, занимающиеся составлением налоговой и бухгалтерской отчетности, подготовкой документов для инвесторов и кредитных учреждений, умеющих анализировать финансовую деятельность компании. В настоящее время специальность «Учет и аудит» - это не только бухгалтер, но и аналитик и аудитор.

Аудитор - это специалист, осуществляющий проверку деятельности предприятий. Аудитор проводит внутренний и внешний контроль и анализ финансовой деятельности предприятий различных форм собственности, оценивает достоверность отчетности, законность совершаемых операций, дает рекомендации по предупреждению просчетов и ошибок в финансовой деятельности, принимает участие в рассмотрении исков о неплатежеспособности предприятий, организаций.

Бухгалтер – одна из древнейших профессий, дошедшая и до наших дней. Историки находят свидетельства, что первыми начали вести учет древние египтяне, до наших дней дошли папирусы с учетными задачами и записями. Занимались счетоводством и в Римской империи, но активно профессия начала развиваться в эпоху Средневековья. Приложили руку к этому итальянские купцы, поскольку именно Италия одной из первых в Европе втянулась в капиталистические отношения.

Опыт предпринимателей лег в основу многих трудов, в частности, известного всем бухгалтерам «Трактата о счетах и записях», который был написан итальянским ученым Лукой Пачоли. Его работа, по сути, заложила принципы, на которых строится современный бухучет. Именно Пачоли ввел понятие «кредит» и «дебет», «двойная бухгалтерия», создал классификацию счетов и прочие догмы, которые в совершенствованном виде используются и в наше время. Сегодня профессия бухгалтера считается одной из самых востребованных и популярных, но в силу специфики, подойдет она не всем. Для того, чтобы развиваться на данном поприще, нужно обладать рядом качеств:

- логический склад ума;
- быть организованным и усидчивым;
- хорошо разбираться в математике.

Еще одним важным условием является получение специального образования. Без диплома трудоустроиться не получится. На практике часто в обязанности бухгалтера входит еще больше функций, что требует от него наличия узкоспециализированных навыков и знаний. В этом и заключается основная сложность профессии, поэтому важно получить соответствующее образование перед трудоустройством. Профессия аудитора строится на безупречном знании бухгалтерского учета.

Плюсы профессии бухгалтера заключаются не только в востребованности:

1. Чаще всего бухгалтеры работают в офисах, но ничего не мешает превратить такую работу в удаленную - вести учет на дому и самостоятельно влиять на размер своей заработной платы.

2. Перспективы карьерного роста: начиная с самой простой должности - помощника бухгалтера - можно вырасти до главного бухгалтера крупного предприятия или финансового директора.

3. Для людей этой профессии ценен опыт, а не возраст, поэтому нет опасности остаться без работы, даже на пенсии.

4. Потребность в кадрах всегда высокая, найти работу несложно не только в крупном городе - бухгалтеры нужны и в небольших населенных пунктах.

5. Необходимость развиваться, так как изменения в законодательстве происходят постоянно.

6. Возможность при желании перейти в родственную профессию: аудитор, экономист, финансист, специалист налоговой службы.

7. Хорошая заработная плата, которая растет вместе с опытом.

8. Возможности дополнительного заработка (разовые составления отчетов для небольших фирм) [1].

Но чтобы, стать успешным, грамотным бухгалтером, нужно постоянно развиваться в профессиональном смысле, ведь часто вносятся изменения в законодательство, разрабатываются новые профессиональные программы, меняются экономические условия и т.д. Итак, на сегодня существуют 4 столпа образования бухгалтера – 4 столпа профессионального развития.

Таблица 1 - Система постоянного совершенствования в профессиональном развитии

▪ Обучение (правильные знания на соответствующем уровне)
▪ Подтверждение знаний (независимая оценка в свете требуемых компетенций)
▪ Сертификация (соответствие опыта, этики, приверженности и др.)
▪ Постоянное повышение квалификации (непрерывное познание в свете изменений в профессии)

Непрерывное образование профессионалов – законодательное требование в Республике Казахстан:

- 120 часов обучения (то есть, академических часов) за 3 года
- 60 часов из них – курсы в организациях, сотрудничающих с ПООБ
- Остальные 60 часов – другие курсы, семинары, конференции и форумы.

Наиболее часто предлагаемые курсы для профессионального развития бухгалтера в Казахстане:

Таблица 2 - Курсы для профессионального развития бухгалтера в Казахстане

№	Профессиональные курсы для бухгалтеров
1.	Изменения законодательства (МСФО, Налоги, Право)
2.	Изменения в программном обеспечении
3.	Сертификация CAP/CIPA – kz.ucnet.biz
4.	DipIFR
5.	Финансовый менеджер, финансовый директор, внутренний аудитор
6.	Налоговый Консультант
7.	Программы ACCA, CIMA и др.
8.	МСФООС – CIPFA

Необходимость сертификата профессионального бухгалтера регламентируется Законом Республики Казахстан «О Бухгалтерском учете и финансовой отчетности». Так, статья 9 Закона Республики Казахстан «О Бухгалтерском учете и финансовой отчетности» гласит: «На должность главного бухгалтера организации публичного интереса назначается профессиональный бухгалтер»[2].

Статья 1 п. 7: Организации публичного интереса - финансовые организации (за исключением юридических лиц, исключительным видом деятельности которых является организация обменных операций с иностранной валютой), акционерные общества (за исключением некоммерческих), организации-недропользователи (кроме организаций, добывающих общераспространенные полезные ископаемые), хлебоприемные предприятия и организации, в уставных капиталах которых имеется доля участия государства, а также государственные предприятия, основанные на праве хозяйственного ведения;

Ст. 19 п. 7: По решению Правительства Республики Казахстан создается депозитарий для организаций публичного интереса, которые обязаны сдавать в него финансовую отчетность в порядке, установленном Правительством Республики Казахстан - сайт www.dfo.kz

Если изучить мировую практику, можно увидеть:

- АССА – самая распространенная сертификация на английском языке, Дипифр – одна бумага* из 14, зачет Ф7 (на русском) Партнерским ВУЗам зачитывается до 9 бумаг*.

* - экзаменационная бумага, то есть один сданный экзамен.

- Другие британские сертификации – СА, АСА, на одну бумагу больше, тоже только на английском, СИМА – не является сертификацией для аудиторов (Управленческий Бухгалтер)

- CPA – присяжные бухгалтера разных стран, самая распространенная – США (ок 2 миллионов) CPA Казахстан и Евразия не являются частью других CPA.

- CFA – финансовые аналитики

- CAT, IFA, IAB, IAAP и др. – более локальные сертификации, обычно могут требоваться только в определенных странах или компаниях.

- Европейские страны: собственные программы, мощное внутренне регулирование

- Россия: деятельность бухгалтеров регулируется только в специальных случаях

- Новая система – национальная рамка квалификаций (аналог в Казахстане – отраслевая рамка квалификаций) – предполагается единый подход в странах ЕАЭС[3].

В настоящее время ПОБ «Палата Финансовых Специалистов РК» совместно с партнерами – Информационным ресурсом «ТСНИК» и Универсальной Экзаменационной Сетью – при поддержке ПАО «Палата Аудиторов РК», начинают сертификацию специалистов в области налогового консультирования и аудита с присвоением квалификации и выдачей сертификата «Налоговый Консультант Республики Казахстан».

Также Палата финансовых специалистов РК внедряет Новый проект: Налоговый Консультант РК (DirTax), по итогам которого можно получить Сертификацию «Налоговый Консультант Республики Казахстан». Квалификационные требования для кандидатов:

- Наличие высшего образования в сфере бухучета, аудита, экономики, финансов, права и смежных областях;

- Опыт работы по специальности не менее трех лет;

- Успешная сдача всех квалификационных экзаменов;

- Безупречная деловая и профессиональная репутация в соответствии с Кодексом Этики Палаты*;

- Членство в Палате обязательно для получения сертификата

Обладателям сертификата CAP и сертификата Профессионального Бухгалтера Республики Казахстан – членам Палаты Финансовых Специалистов РК – достаточно пройти обучение по курсу «Налоговое консультирование и налоговый аудит» и успешно сдать квалификационный экзамен (при соответствии остальным квалификационным требованиям)[4].

Сертификация является добровольной и подтверждает профессиональные компетенции обладателя в сфере налогового консультирования. Поддержка данной сертификации Палатой Аудиторов – единственным членом Международной Федерации Бухгалтеров в странах ЕВРАЗЭС и Центральной Азии – показывает высокую степень доверия профессионального сообщества к данной сертификации. Учитывая также многолетнее признание сертификации CAP бизнес сообществом, можно быть уверенными, что обладатели нового сертификата будут элитой своей профессии!

Итак, чтобы стать успешным бухгалтером, специалист, занятый в бухгалтерском деле, должен регулярно повышать квалификацию, использовать в работе новые стандарты и технологии. Знать не только законодательство, которое касается бухгалтерского учета, но и нормативные акты и постановления, связанные с гражданским и трудовым правом. Среди

основных личных качеств бухгалтера можно отметить внимательность, трудолюбие, ответственность, быструю адаптацию к изменяющимся условиям. Если специалист может похвастаться всем вышеперечисленным, то его ждет удачная и успешная карьера по интеллект карте.

Список литературы:

1. В. П. Проскурина. Бухгалтерский учет от АЗОВ до баланса. Практическое пособие. Алматы 2020г. ТОО «Издательство LEM»
2. Закон Республики Казахстан «О бухгалтерском учете и финансовой отчетности» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 02.01.2021 г.)
3. Макарова Л. М., Коробкова О. В. Эволюция применяемых информационных технологий в бухгалтерском учете // Молодой ученый. - 2014. - № 1. - с. 380-383.
4. Цивенко М.Ю. Трансформации профессии бухгалтера в условиях развития «цифровой экономики» / М.Ю. Цивенко. - Текст : непосредственный // Молодой ученый. - 2020. - № 48 (182). - с. 100-102. - URL: <https://moluch.ru/archive/182/46766/> (дата обращения: 14.04.2021).
5. <https://finexpert.kz/> /professionalnye-buhgaltery-rk-3

БАНКТИҢ НЕСИЕ ҚОРЖЫНЫНЫҢ ТӘУЕКЕЛІН БАСҚАРУ ТИІМДІЛІГІ

Ғылыми жетекшісі: Уристенбекова Баян –э.ғ.к.,доцент

Студент: Тажитаева Анель Нұрболқызы «Қаржы» мамандығы, 4 курс Қар-19-1тобы
«Экономика және бизнес» факультеті, «Қаржы және есеп» кафедрасы
Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты

Аңдатпа. Мақалада банктің экономикалық субъектілердің несиелік портфелінің тиімділігін арттырудағы тәуекел қызметінің түрлеріне байланысты ролі мен маңызы қарастырылған.

Кілт сөздер: тәуекел –менеджмент, несиелік портфельі, кредиттік тәуекел, актив, пассив, тиімділік.

Аннотация. В статье рассматривается роль и значение банка в зависимости от видов рискованной деятельности в повышении эффективности кредитного портфеля экономических субъектов.

Ключевые слова: управление рисками, кредитный портфель, кредитный риск, актив, пассив, эффективность.

Annotation. The article discusses the role and importance of the bank, depending on the types of risky activities in improving the efficiency of the loan portfolio of economic entities.

Key words: risk management, loan portfolio, credit risk, asset, liability, efficiency.

Экономикалық әдебиетте несиелік портфелінің сапасын жоғарылатудағы маңызды роль атқаратын тәуекел ұғымының түсінігін кеңейтетін көп анықтама қолданылады, алайда олардың барлығы бір-бірімен ұқсас. Қазақстандық ғалымдар қазіргі кезеңде кредит тәуекеліне, оның тегіне қатысты ерекше көңіл бөледі [12, б.15].

Қазіргі кезеңде банк активінің құны төмен немесе нольге тең болмаса, онда несиенің тәуекеліне берілетін сомасы нақты түсетін пайданың деңгейінен төмен болатынын отандық ғалым – экономистер болжаған, ал ресейлік экономистер-ғалымдар негізгі несиелік мен несиелік пайызының өтелмеуінің болуының мүмкіндігі бар екенін көрсеткен. Яғни банктің несиелік портфелінің құрамына жүргізіліп жатқан қаржылық қызметтің тәуекелінің барлық түрі әсер етуі мүмкін, сондықтан банк тарапынан несиелік қауіпсіздігін басқарудың тиімділігін арттыру мақсатында оның сапасына, құрылымына және қайтару мүмкіндігіне талдау жүргізіп үнемі бақылап отыруы қажет.

Басқару қызметінің ішінде маңызды орын алатын қызмет – несиелік тәуекелін зерделеп, талдап отыратын қызмет, яғни несиелік, өтімділік, нарықтық, валюталық және банктің операцияларының түрлеріне сәйкес операциялық тәуекел түрлерін анықтап талдау жасап, алдын ала қортынды жасау қажет.

Қарыз алушылардың Банк алдындағы несиенің қайтарылмауы немесе олардың өзінің міндеттемелерін орындай алмауы банктің несиелік сапасының төмендеуі арқылы пайданың көлеміне әсер етуі мүмкін. Сонымен қатар банктің қаржы активтерінің тиімділігі қарыз алушылардың төлемдік қабілеттілігіне байланысты, сол себептен несиелік тәуекелін басқару саясаты несиелік бөлінген лимиттердің өлшеміне талдау жүргізіп отыру қажет.

Несиелік тәуекелінің жоғарылауын анықтау критериялары несиелік тәуекелінің түрлеріне байланысты әртүрлі болуы мүмкін, сондай-ақ корпоративті клиенттер мен жеке тұлғаларға байланысты, сонымен қатар несиелік қоржынына және дефолт болу ықтималдылық сандық көрсеткішіне, оның ішінде кешіктіріп қайтару бойынша сапалық көрсеткіштеріне байланысты болуы мүмкін. Банк тарапынан несиелік тәуекелділігіне байланысты қарыз алушының қаржылық-экономикалық бағалай отырып, күтілетін несиелік зияндық мөлшерін анықтап, қалған қайтару уақытына өзгерту мен толықтырулар енгізіледі.

Банк қызметкерлерінің тарапынан несие тәуекеліне талдау жүргізу үшін әр түрлі әдістер мен тәсілдерді қолданылады. Мысалы берілген несиенің экономика саласының құрылымына талдау жасап, салалар бойынша бір бірімен салыстырып, айырмашылықтар бойынша төлем мерзімінің кешіктірілу себептерін анықтай отырып несиені өндіріп алудың әр түрлі іс әрекеттерді жүргізулері қажет.

Шектеу белгісі ретінде қаржылық активтің несиелік тәуекелінің бастапқы тану уақытына қатысты енді айтарлықтай ұлғаюын көрсетеді. Актив бойынша несиенің кідіру уақыты 30 күннен асса, онда оның тәуекелі бар болуын қадағалайды.

Банк, кредит бойынша ағымдағы талаптарды өзгерту бойынша шешім қабылдау және мақұлдау үдерісінің тәуелсіздігі мен тұтастығын қамтамасыз етуге арналған және кредит тәуекелін дәл бағалауға және уақтылы мониторинг жүргізуге бағытталған саясаттар мен нұсқаулықтар әзірледі. Саясаттардың шеңберінде (бөлшек және корпоративтік кредит беру үшін бөлек) кредитті мақұлдау бойынша өкілеттіктер, кредит рейтингілерінің әдістемелері, кредит мониторингінің іс-шаралары және проблемалық қарызды басқару ұстанымдарын белгіленген.

Банк соңғы бірнеше жыл бойы шешім қабылдау үдерісін Бас Банкте орталықтандырылуын жүргізуде. Атап айтқанда, филиалдардың және аймақтық дирекциялардың шағын бизнес және бөлшек кредиттер бойынша кредит өтінімдерін қарау бойынша өкілеттіктері Бас Банкке, Шешім қабылдау орталықтарына (бұдан әрі - «ШҚО») тапсырылған болатын. Филиалдар мен аймақтық дирекциялардың корпоративтік кредиттер бойынша кредит өтінімдерін қарау жөніндегі өкілеттіктерінің басым бөлігі де Бас Банкке аударылды.

Банк тарапынан тұрақты аудит жүргізу арқылы несиелік тәуекелдің айтарлықтай өсуінің критерийлерін анықтау арқылы төмендегі жағдайларды анықтайды:

- Несие тәуекелінің жоғарылауына сәйкес дефолт болу позициясының критериясын анықтайды;
- Актив бойынша егер қарыз 30 күннен асса критерилер қолданылмайды;
- Несие тәуекелі мен дефолт кезеңінің ара қашықтығының орта шамасы сәйкес болса, онда ойдағыдай деп саналады.

Банк тарапынан қаржылық қиыншылығы бар әр несие клиенттері бойынша қайтарылатын соманың көлемін жоғарылату арқылы дефолт болу тәуекелділігін азайту жағдайын қарастырады, яғни несие келісім-шартының уақтысына байланысты қайтару уақтысын ұзарту, пайызды төлеу уақтысын қайта қарастыру арқылы қаржылық актив бойынша дефолт болу ықтималдылығына бағалау жүргізіледі.

Қаржылық активтің дефолт болу ықтималдылығы келесі факторларға байланысты болуы мүмкін:

- Қарыз алушының кепілдікке қойылған сату арқылы несие міндеттемесін жабу екіталай болған кезде;
- Қарыз алушының несие міндеттемесі бойынша 90 күнге кешіктірілген жағдайда;
- Қарыз алушының банкрот болу жағдайына байланысты активтерінің қайта құрылымдалған жағдайда.

Банктің несие қоржынын басқаруда оның активтері мен міндеттемелерінің тиімділігін арттырудың маңызы зор, себебі бұл банктің нарықта бәсекеге қабылетті қызмет көрсету арқылы қосымша құнды қамтамасыз ете отырып тәуекел мен пайданың ара қатынасын сақтауға көмектеседі.

Банк активтер мен міндеттемелерді тиімді басқару арқылы төмендегі қызметтерді атқару қажеттілігі туындайды:

- құрылымдық пайыздық және жалпы валюталық тәуекелдің тиімділігін арттыру арқылы ;

- өтімділіктің тиімділігін арттыруды басқару;
- нарықтың әр түрлілігіне байланысты несиелік қоржынының тәуекелін басқару;
- өз меншігіндегі капиталдың тиімділігін арттыруды басқару.

Активтер мен міндеттемелерді басқару барысында туындайтын тәуекелді басқаруға жауапты орган «Активтер мен пассивтерді басқару жөніндегі комитет (АПБК)» болып табылады.

АПБК-нің активтер мен міндеттемелерді тиімді басқару үшін төмендегі шешімдер қабылданады:

- таза кірістің көлемін сақтау мен арттыру арқылы тәуекелді лайықты деңгейде біруақытта ұстап қалу;
- тәуекелділікті төмендету мақсатында Банктің үздіксіз қызметін қамтамасыз ету.

Жоғарыдағы аталған мақсаттардың орындалуы үшін АПБК апта, ай сайын жиналыс өткізіп қортынды талдаудың нәтижесін талқылайды және активтер мен міндеттемелердің әсіресе несиелік қоржыны мен өтімділікті тиімді басқару бойынша шешімдер қабылдайды. Сонымен қатар стратегиялық басқару жүйесі, яғни бағалы қағаздар нарығын, валюталық тәуекелдің, ақша қаражаттарының ағымы туралы мәліметтер қарастырылады.

Банктің пайдасы мен залалының мөлшеріне әсер ететін факторлардың бірі банктің сауда қоржынындағы айырмашылығын көрсететін әдіс арқылы пайыздық тәуекелін анықтап, нарықтық тәуекел түрлерін жеке жеке басқарады.

Пайыздық тәуекелдің құрылымдық түрі, бұл баланстық және баланстан тыс жағдайында пайыздық кірісінің нарықтағы несиенің пайыздық мөлшерінің өзгеруінің нәтижесінде төмендеуі болып табылады, яғни Банктің кірісінің жоғарылап немесе залалының төмендеуін қамтамасыз ету үшін банк капиталының пайыздық мөлшерлемелерінің ауытқу жағдайын болжап басқарып отыру қажет.

Тәуекелдегі кірістің көрсеткішін (EaR) – Банк таза пайданың пайыздық тәуекелге қатынасын есеп талдау үшін пайдаланады.

EaR пайыздық пайдаға негізделіп отырып, кірістегі әлеуетті өзгерістерді белгілі бір уақыт ішінде ағымдағы нарықтық шарттар бойынша талдау жүргізе отырып, келесі болжамдарға негізделеді:

- бір жылдың ішінде ықтимал залал орын алуы мүмкіндігін қарастырып, жаңа қаржыландыру арқылы активтері мен міндеттемелерін лайықты тәуекел шегінде қайта қарап басқара алатындығы;
- EaR әр пайыздық кіріс жаңа пайыздық мөлшерлемен қайта бағаланады деген болжамда қаралады.

Банкке қойылатын баланстан тыс және баланстық талаптарды қанағаттандыру мақсатында қаржыландыру жеткіліксіз жағдайдың туындауы- бұл өтімділік тәуекелі болып табылады. Өтімділік тәуекелін төмендету жолдарын қарастыра отырып, апта сайын АПБК талдау жүргізудің нәтижесінде оған бақылау жүргізеді және тиімді басқару жолдарын қарастырады. Сонымен қатар

АПБК-пен белгіленген лимит шегінде бос қаражатты өтімді бағалы қағаздарға қазынашылық департаменті ағымдағы өтімділікті ақша нарығындағы операцияларға орналастыру арқылы басқарады.

Банктегі несиелік операциялар – әрі сенімді, әрі қауіпті бола тұра табыстың басты көзі және активтердің ең ірі тобы болып табылады. Экономика саласындағы несиенің қайтарылмауына байланысты пайда болатын ссудалық портфельдің мәселесі ысыраптардың басты себебі, сондықтан тәуекелді азайта отырып ссудалық операциялардың табыстылығының өсіруін қамтамасыз ету керек.

Банктің қаржылық қызметінің тиімділігіне және оның нәтижесіне қарыз алушының қаржылық- экономикалық жағдайына байланысты болатын несиелік тәуекел тікелей әсер етеді, яғни оның ақша айналымының кезектен тыс төмендеуі, нақты тауарлы-материалдық

запастарының қорының жетіспеушілігі, банктің оған деген сенімділігіне және несие беретін банктің ресурстарының көлемінің жетіспеушілігі сияқты факторлар.

Несие портфельін басқару – банк қабылдауға дайын тәуекелдердің барлық түрлерін анықтауды және олардың максималды деңгейін анықтауды талап ететін топ-менеджерлердің қызметі [4, 108 б.].

Несиелік қоржынды тиімді басқару төмендегі жағдайларды ескеру қажет:

- Банктің ішкі несиелеудің лимитін қарыз алушының қаржылық жағдайына қарай топталғандарға белгілеуді;
- Қарыз алушылардың несиелік тәуекелдері бойынша несиелік рейтинг формасын жасап талдау жүргізуді;
- Экономика саласы бойынша несиелеуді әртараптандыру арқылы төменгі тәуекел деңгейі бар және жоғарғы деңгейлі тәуекелі бар салаларды анықтап, оларға қатысты банктің несие саясатын қайта қарастыруды.

Несие лимитін белгілеу тәуекелдерді азайту және ұзақ мерзімді өміршеңдігін арттыру мақсатында несиелік портфельдің құрылысын бақылау үшін қолданылатын негізгі тәсіл болып табылады.

Төмендегі негізгі факторлар несиелік тәуекелдің дәрежесіне тікелей әсер етеді:

- Қаржы ұйымдарының ұзақ мерзімді мақсаттарының болмауына сәйкес несиелік саясатының жиі өзгеруі;
- Банкке жаңадан келген қарыз алушының арасында несие көлемінің жоғары болуы;
- Қарыз алушылардың белгілі бір сала бойынша немесе географиялық аймақтар бойынша шоғырлануы;
- Қарыз алушыға берілген несиелердің қайтарылмауының нәтижесінде сенімсіз клиенттің болу көрсеткіштері;
- Нарықтың жаңа дәстүрлі емес сегменттерінде банк қызметтерінің шоғырлануы;
- Банк тарапынан қысқа мерзім ішінде экономикалық тұрғыда негізделмеген жаңа қызметтерді енгізуі;
- Құндылық жағынан төмен тауарларды кепілзат ретінде қабылдау.

Осы жоғарыдағы мәселелер банк тарапынан тиімді бақыланып атқарылса, экономикалық субъектілерді несиелеудің қайтарылымдығы жоғарылап тиімділігі артады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Мақыш С.Б. Коммерциялық банктер операциялары. Оқу құралы. 2-ші басылым, - Алматы: ИздатМаркет, 2009.
2. Хамитов, Н.Н. Банк бизнесі [Электрондық ресурс]: Оқулық / Н.Н. Хамитов.- Алматы: "Отан" ЖҚ, 2014.- 22, 4 мб.
3. Жарковская, Е.П. Банковское дело [Текст]: Учебник, Москва: Омега-Л, 2010.- 479с. Режим доступа: http://lib.tarsu.kz/rus/all.doc/Elektron_res/
4. Хамитов, Н.Н. Қазіргі кезеңдегі кредиттік іс [Электрондық ресурс]: Оқу құралы / Н.Н. Хамитов.- Алматы: "Отан" ЖҚ, 2014.- 32мб

АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫ ТАУАР ӨНДІРУШІЛЕРІН ҚАРЖЫЛЫҚ - КРЕДИТТІК ҚОЛДАУ

Ғылыми жетекшісі: Әшіралиева Диана Мұратқызы - э.ғ.м.

Студент: Олжабекова Құндыз Ганиқызы

«Қаржы» білім беру бағдарламасы, 1 курс, Қар-22-1 тобы

«Экономика және бизнес» факультеті, «Қаржы және есеп» кафедрасы
Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты

Аннотация. В данной статье дана оценка современного уровня бюджетного финансирования сельского хозяйства в Казахстане. Также были рассмотрены кредитная форма поддержки сельского хозяйства, государственная поддержка страхования рисков в сельском хозяйстве, эффективность государственных программ, направленных на улучшение состояния аграрного сектора.

Ключевые слова: экономика, сельское хозяйство, бюджет, инновации, субсидия, кредит, лизинг.

Abstract. This article provides an assessment of the current level of budget financing of agriculture in Kazakhstan. The credit form of support for agriculture, state support for risk insurance in agriculture, the effectiveness of state programs aimed at improving the state of the agricultural sector were also considered.

Keywords: economy, agriculture, budget, innovation, subsidy, loan, leasing.

Біздің еліміздің экономикасының маңызды саласы көптеген жылдар бойы ауыл шаруашылығы болып табылады, бірақ оның өзіндік ерекшеліктеріне байланысты тиімді жұмыс істеу үшін ол мемлекеттің қолдауына мұқтаж. Бүгінгі күні Қазақстанның агроөнеркәсіп кешенінің алдына қойылған міндет көп. Соның бірі – ауылшаруашылық өндірісін тұрақты дамыту, әлемдік нарықта бәсекеге қабілетті және экспортқа бағытталған өнімдер өндірісін ұлғайту, елдің азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету және осы саладағы еңбек өнімділігін арттыру. Мұндай қолдаусыз аграрлық сектордың серпінді дамуға және нарықтың заманауи жағдайларына бәсекеге қабілетті болуға мүмкіндігі жоқ, өйткені көптеген ауыл шаруашылығы өндірушілері оларға дайын емес.

Ауыл тұрғындарының әлеуметтік-экономикалық әл-ауқатын арттыру – мемлекетіміздің жүргізіп отырған саясатының басым бағыты. Жалпы, ауылдық өңірлерде кәсіпкерлікті дамыту – нақты шешімін таппай келе жатқан мәселелердің бірі. Әсіресе аймақтардағы бай шикізат көздерін пайдалана отырып, шағын және орта бизнес кәсіпорындарын дамытуға кең мүмкіндіктер беру керек [1]. Бүгінде 19 млн халықтың 41%-ы ауылдық жерде тұрады. Еліміздің ауылшаруашылық саласында өте мол шикізат қоры бар. Осы мол шикізат көзі шағын және орта бизнесті дамытудың әлеуетін арттыратын үлкен мүмкіндік екенін естен шығармау қажет. Ең бастысы, ауылдық жерлерде мал және өсімдік шаруашылығының шикізаттарын терең өңдеу арқылы жаңа жұмыс орындарын ашуға және халқымызды отандық сапалы азық-түлік өнімдерімен қамтамасыз етуге қол жеткізе аламыз. Ауылда әртүрлі кәсіппен айналысуға болады. Ағаш өсіру және оны өңдеу, жеміс-жидектер баптау, зергерлік бұйымдар дайындау, құс өсіру, мал шаруашылығымен айналысып, ақ өнімдер өндіруге мүмкіндік мол. Ең бастысы, кәсіптің көзін таба білген абзал.

Қазіргі кезде шаруа (фермер) қожалықтарының, ірі және орта ауыл шаруашылығы тауар өндірушілерінің көпшілігінің көптеген шығындары бар, сонымен қатар несие (кредит) алуға қабілетсіз болып табылады, бұл оларға инновациялар негізінде кеңейтілген ұдайы өндіруді және жаңғыртуды жүзеге асыруға мүмкіндік бермейді, онсыз қазіргі жағдайда бәсекеге қабілетті өнім шығару мүмкін емес. Олардың дамуы аясында экономикалық компоненттің факторлары маңызды рөл атқарады. Олар мыналарды қамтиды:

- кәсіпкерлік үшін қажетті ресурстардың қолжетімділігі;
- салық салудың оңтайлы жүйесін қалыптастыру;
- кәсіпкерлікті қаржылық-кредиттік қолдау;
- кәсіпкерлік сектордың оңтайлы құрылымын қалыптастыру.

Аталған факторлардың әрқайсысы кәсіпкерлікті дамыту үшін, оның ішінде ауыл шаруашылығы сияқты салада да қолайлы жағдайлар жасау үшін маңызды мәнге ие. Ауылшаруашылық өндірісі оны экономикалық қызметтің барлық басқа түрлерінен айтарлықтай ажырататын ерекше сипаттамаларға ие. Негізгі ерекшелігі ауылшаруашылық өндірісі биологиялық және табиғи процестермен байланысты, сонымен бірге климаттық жағдайларға, адам, жер, өсімдіктер, жануарлар өндірісіне тікелей байланысты [1].

Қазақстанда өндірісті сауықтыру үшін ауыл шаруашылығы тауарын өндірушілерді мемлекеттік қолдаудың бірқатар шаралары көзделген. Ең тиімді шаралар: жеңілдетілген несиесі; кредиттік ставкаларды субсидиялау және лизинг шарттарында материалдық-техникалық ресурстарды ұсыну болып табылады.

Бүгінде бәсекеге қабілетті экономика құру мәселелері өзекті болып отыр. Сол себепті ауыл шаруашылығын және ауыл шаруашылық тауар өндірушілерін мемлекеттік қолдау қарқынды жұмыс істеуде. Ауыл шаруашылығын мемлекеттік қолдау дегеніміз - мемлекетінің Үкіметі немесе өзге де мемлекеттік органы немесе жергілікті өзін-өзі басқару органдары ауыл шаруашылығы тауарларын өндірушілерге тікелей не олар уәкілеттік берген агент арқылы көрсететін қаржылық жәрдем.

Мемлекеттік қолдаудың мақсаты-кәсіпкерлік қызметті дамыту үшін қолайлы экономикалық және ұйымдастырушылық жағдайлар жасау.

Ауыл шаруашылығы саласындағы мемлекеттік қолдау. Оның ішінде:

Мал шаруашылығы саласында:

- асыл тұқымды мал шаруашылығымен айналысатын: асыл тұқымды мал басын (ІҚМ, қой, ешкі, шошқа, айғыр) сатып алуға, селекциялық және асыл тұқымдық жұмыстарды жүргізуге (ІҚМ, ара отбасы, шошқа, қой);

- мал шаруашылығы өндірісінің құнын арзандатуға: мал және құс еті сиыр сүті, жұмыртқа өндірісі).

Инвестициялар саласында:

- Инвестициялық салымдар кезінде агроөнеркәсіптік кешен субъектісі шеккен шығыстардың бір бөлігін өтеу бойынша субсидиялау. Өнеркәсіптік жылыжай кешенін, қарқынды алма бағын салу және кеңейту, сүт-тауар фермасын құру және кеңейту, ауыл шаруашылығы техникасын сатып алу, кондитерлік өнімдер өндіретін кәсіпорынды кеңейту жобасының паспорттары бойынша инвестициялық салымдардың 25% - ы субсидияланады [2].

- Қайта өңдеу кәсіпорындарының ауыл шаруашылығы өнімін тереңдетіп өңдеу өнімдерін өндіру үшін сатып алу шығындарын субсидиялау. Сары май өндіру үшін сары май өндіру үшін сатып алынатын 1 кг сүт үшін 18 теңге; қатты ірімшік өндіру үшін сатып алынатын 1 кг сүт үшін 28 теңге субсидияланады.

- Ауыл шаруашылығы кооперативтерінің тексеру одақтарының ауыл шаруашылығы кооперативтерінің ішкі аудитін жүргізуге арналған шығындарын субсидиялау. 130 (жүз отыз) айлық есептік көрсеткіштен аспайтын мөлшерде ауыл шаруашылығы кооперативінің ішкі аудитін жүргізуге арналған шығындар субсидиялауға жатады.

- Агроөнеркәсіптік кешен саласындағы дайындаушы ұйымдарды аккредиттеуді жүргізу. Дайындаушы ұйымдарды аккредиттеу шекті есептелген бюджетке төленген қосылған құн салығы бойынша субсидиялау мақсатында оларды кейіннен ұйымдардың есебіне қою арқылы жүзеге асырылады.

- Агроөнеркәсіптік кешен саласындағы дайындаушы ұйымдарға есептелген қосылған құн салығы шегінде бюджетке төленген қосылған құн салығының сомасын субсидиялау. Есепті жыл үшін ҚҚС бойынша декларацияны табыс ету бойынша салық міндеттемесі орындалғаннан кейін есептелген ҚҚС шегінде бюджетке төленген ҚҚС сомасы және

бюджетке төленуге жататын ҚҚС сомасы толық төленгеннен кейін бюджетке төленген ҚҚС сомасы мөлшерінде субсидияланады.

- Ауыл шаруашылығы жануарларын, техникасы мен технологиялық жабдықтарын сатып алуға кредит беру, сондай-ақ лизинг кезінде сыйақы мөлшерлемелерін субсидиялау. «Технологиялық жабдықтардың кредиттері мен лизингі, ауыл шаруашылығы жануарларын сатып алу, сондай-ақ ауыл шаруашылығы техникасының лизингі бойынша сыйақы мөлшерлемелерін субсидиялау» бағдарламасы бойынша ауыл шаруашылығы техникасын, оның ішінде аспалы және тіркеме жабдықтарды сатып алуға, сондай-ақ ауыл шаруашылығы жануарларын сатып алуға, негізгі құралдарды сатып алуға, құрылысқа және толықтыруға арналған қарыз шарты бойынша сыйақы мөлшерлемесін төмендету мақсатында субсидияланады айналым қаражаты 9-10%.

Қазақстанда мемлекет субсидиялар, несиелеу арқылы аграрлық секторды қолдауға көп көңіл бөледі. Ауыл шаруашылығы саласында лизингтік және қаржылық қызметтер көрсететін нарықтағы жетекші ұйым "ҚазАгроҚаржы" АҚ болып табылады. Осы компанияның арқасында Қазақстанға импортталатын барлық ауыл шаруашылығы техникасының жартысынан көбі қаржылай қолдау алды. Ынтымақтастықты кеңейту және ауыл шаруашылығы техникасын жергілікті және шетелдік өндірушілер туралы жедел ақпарат беру шеңберінде ҚазАгроҚаржы жергілікті ауыл шаруашылығы секторы мен жабдықтарды халықаралық жеткізушілер арасындағы байланыс қызметін атқаратын жеткізушілердің электрондық базасын құрды. Деректер базасында 350-ден астам жеткізушілер және 10000-нан астам қолдау көрсетілетін жобалар бар.

«ҚазАгро» холдингі-акциялары орналастырылатын акцияларға ақы төлеуге берілген агроөнеркәсіптік кешен саласындағы қызметті жүзеге асыратын акционерлік қоғамдардың инвестициялық активтерін тиімді басқаруды және корпоративтік мәдениетін дамытуды қамтамасыз ету жолымен Қазақстанның АӨК дамытудың мемлекеттік саясатын іске асыруды жүзеге асыратын АӨК қолдау институты [2].

«ҚазАгро» Ұлттық холдингінің қызметі азық-түлікпен қамтамасыз ету, кредит беру, ауыл шаруашылығы кәсіпорындарын сақтандыру, ауыл шаруашылығы өнімдері нарықтарын дамыту және ауылды дамыту саласындағы мемлекеттік саясатты іске асыру мәселелерін қамтиды. Бірақ қазіргі уақытта салада өндірілетін өнім шетелдік аналогтармен салыстырғанда бәсекеге қабілеттілігімен ерекшеленбейді; кәсіпорындардың еңбек өнімділігі деңгейі мен материалдық-техникалық базасы көбінесе қазіргі заманғы талаптарға жауап бермейді, бұл несиелеуді мемлекеттік қолдауды жетілдіру, несиелеу нарығының инфрақұрылымын дамыту, несиелеу шарттарын жетілдіру қажеттілігін тудырады.

Ауыл шаруашылығы кәсіпорындарына жеңілдетілген қаржыландыруды ұсынатын негізгі институт - Аграрлық кредиттік корпорациясы (АКК). Компания кредиттеуді тікелей тәсілмен де, қаржы институттары (ЕДБ, МҚҰ, КТ, ЛК, РТО) арқылы да жүзеге асырады [4].

Ағымдағы жылдың 1 қазанындағы жағдай бойынша Аграрлық несиелеу корпорациясының несиелеу портфелі 562,4 млрд теңгеге жетті - өткен жылдың сәйкес кезеңімен салыстырғанда 6,2% - ға артық. Соңғы бес жылда аккумулятордан несиелеу жылына орта есеппен 23,5% - ға өсуде-бұл айтарлықтай өсу қарқыны. Жылдан жылға ауыл шаруашылығын қаржыландырудағы АКК рөлінің күшеюі байқалады.

Қазақстан Республикасының екінші деңгейлі банктер саланы кредиттеуді айтарлықтай қысқартты (бес жылда 55,2% - ға), Аграрлық кредиттік корпорация кәсіпорындарды қаржыландырудың негізгі көзіне айналды. Қазір барлық ауыл шаруашылығы несиелерінің 65% - ы тікелей аккумуляторға тиесілі.

Саланың жалпы өнімінің құрылымында жеке қосалқы шаруашылықтар өнімінің жоғары үлесі байқалады. Қазақстанда өндірілген ауыл шаруашылығы өнімдерінің 80% - ға жуығы шикізат түрінде, қайта өңдеусіз сатылады, ал дайын өнімнің бәсекеге қабілеттілігі әлсіз.

Қазақстанның аграрлық бизнесі 4 негізгі проблеманы бастан кешуде:
Біріншіден, әрқашан қолайлы және болжамды климат бола бермейді;

Екіншіден, арзан және ұзақ қаржыландырудың әлсіз қол жетімділігі;

Үшіншіден-ауыл шаруашылығы машиналарымен талап етілетін мөлшерде және сапада қамтамасыз етілмеуі, бұл өнімнің өзіндік құнының өсуіне алып келеді;

Төртіншіден - адами фактор, қажетті кадрлармен қамтамасыз ету.

ҚР АӨК дамуының негізгі проблемалары-бұл саланың ауыл шаруашылығы техникасымен және технологиясымен техникалық жарақтандырылуының төмендігі, табиғи ресурстарды, атап айтқанда жер, су ресурстарын тиімсіз пайдалану, ұсақ тауарлық емес шаруашылықтардың көп болуы, ауыл шаруашылығы өнімдерін қайта өңдеудің төмен деңгейі, өсірілген өнімді өндіру мен өткізу арасында көптеген делдалдар, аграрлық ғалымдардың ғылыми зерттеулері мен әзірлемелерінің нәтижелерін әлсіз енгізу, ауыл шаруашылығы өнімдерін сақтау, тасымалдау және өткізу жүйесінің төмен деңгейі және т. б.

Агроөнеркәсіптік кешеннің дамуына әсер ететін факторларға климаттық жағдайлар, мемлекеттің қаржылық қолдауы, әлемдік баға белгілеу және саланың инвестициялық тартымдылығы жатады. Факторлардың әрқайсысы ауыл шаруашылығы саласының дамуына әртүрлі дәрежеде әсер етеді.

Саланы дамытудың көптеген жолдары болуы мүмкін. Бірақ өндіріс тиімділігін арттыра отырып, ресурстарды үнемдейтін технологияларды енгізуге назар аудару керек. Ауыл кооперациясын және ірі фермерлік шаруашылықтарды құру және дамыту қажет. Бұл бағытта мынадай іс-шаралар жүзеге асырылуы тиіс:

- мемлекет арнайы технологиялық жабдықтарды, көлік құралдарын, мал шаруашылығы өнімдері мен шикізатын бастапқы өңдеу бойынша шағын цехтарды сатып алуға жеңілдікті кредиттер беру арқылы шағын тауар өндірушілерді кооперативтерге біріктіруге жәрдемдесу;

- құрама жем құнын субсидиялауға, мал шаруашылығы саласын техникалық және технологиялық қайта жарақтандыру үшін лизингтік бағдарламаға тартуға қатысу.

- ауыл шаруашылығы өнімдерін дайындау, сақтау, қайта өңдеу және өткізу жөніндегі кооперативтерге жеңілдікпен кредит беру жолымен ауыл шаруашылығы құрылымдарының бірлестігін ынталандыру.

Қазіргі жағдайда ауыл шаруашылығы өндірушілері үшін кредиттің рөлін арттыру және қолжетімділігін қамтамасыз ету, кредиттеу шарттарын жетілдіру, аграрлық сала кәсіпорындарына кредит беруді жүзеге асыратын ақша-кредит институттары қызметінің тиімділігін арттыру, сондай-ақ оларды қолдау нысандарын дамыту арқылы шешу қажеттілігі артып келеді [4].

Сондықтан ҚР-да ауыл шаруашылығын одан әрі сапалы дамыту үшін:

Инновациялық белсенділікті арттыру негізінде, атап айтқанда моральдық және ескірген физикалық машиналар мен жабдықтарды ауыстыру, заманауи ресурс үнемдеуші технологияларды енгізу есебінен отандық өндіріс көлемін ұлғайту есебінен ауыл шаруашылығы өнімділігінің деңгейін арттыру.

Ауыл шаруашылығында тиімділікті арттыру бойынша тиімді, ең бастысы қолданбалы шешімдерді алу үшін ғылыми қоғамдастық пен бизнестің өзара іс-қимылы бойынша арнайы іс-қимыл жоспарын немесе картасын әзірлеу.

Аграрлық салада жұмыс істеу үшін жас перспективалы мамандарды тарту мақсатында ауылдық жерлерде өмір сүру жағдайларын (Инфрақұрылым, ТКШ, жеңілдіктер және т.б.) жақсарту бағытында жұмысты жалғастыру [5].

Барлық тәуекелдер мен мүмкіндіктерді ескере отырып, саланы субсидиялау бойынша қолданыстағы шараларды егжей-тегжейлі қайта қарау және бағалау, осылайша әр түрлі лоббизмнің әсерін барынша азайту.

Ауыл шаруашылығы және қайта өңдеу ұйымдары арасындағы интеграциялық процестерді күшейту.

Ауыл шаруашылығы тауарларын өткізу инфрақұрылымын жетілдіру, атап айтқанда, муниципалды көтерме азық-түлік базарларының санын ұлғайту, азық-түлік базарларының инфрақұрылымы объектілерінің құрылысына жеңілдікпен кредит беру.

Қорытындылай келе, мақалада Қазақстанның аграрлық секторының ағымдағы жағдайы қаралды, сондай-ақ ауыл шаруашылығын мемлекет деңгейінде тиімді қаржылық қолдауды жүзеге асыру жолындағы негізгі проблемалар анықталды. Осы зерттеудің нәтижелерін ауыл шаруашылығы ұйымдары мен басқару органдары аграрлық секторды мемлекеттік қаржылық қолдаудың тиімділігін арттыру шараларын ұйымдастыру кезінде қолдана алады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Об утверждении Государственной программы развития агропромышленного комплекса Республики Казахстан на 2017 – 2021 годы
2. Омаров А.Н. Ауыл шаруашылығына арналған техникалар және тыңайтқыштарды қолданудың замануи технологиясы [Текст] : Оқу құралы. - Алматы : Альманах, 2019. - 176 б.
3. Қазамбаева М. Агробизнесті құру және тиімді ұйымдастыру [Электронный ресурс] . - оқу-әдістемелік құрал. - Алматы : Бастау, 2014. - 304 б.
4. Ходжаниязов К. Пути и повышения эффективности использования сельскохозяйственной техники [Электронный ресурс] : Научный . - Алматы : Отан, 2014. - 118 с.
5. Жумагулова А.К., Финансовая поддержка устойчивого развития малого и среднего бизнеса в Казахстане [Текст] : Монография / А.К. Жумагулова, Б.К. Бимагамбетова, С.Р. Абилдаханова. - Алматы : Лантар Трейд, 2021. - 190 с.

ӘОЖ 331.2

ЕҢБЕК АҚЫ ЕСЕБІН ЖЕТІЛДІРУ ЖОЛДАРЫ

Ғылыми жетекшісі: Асемова Риза Данкибековна-аға оқытушы

Студент: Алдаберген Айман Ерғалиқызы

«Есеп және аудит» БББ, 4 курс ЕА-19-1 тобы

«Экономика және бизнес» факультеті, «Қаржы және есеп» кафедрасы

Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты.

Аннотация: В данной статье рассматривается система отношений, связанных с обеспечением работодателем установления и осуществления работодателем выплат работникам за их труд, а также компенсационных и стимулирующих выплат в соответствии с законами, иными нормативными правовыми актами о труде, коллективными словами, соглашениями, локальными нормативными актами и трудовыми договорами, договорами.

Ключевые слова: репродуктивті, тұтыну себетінің, номиналды,

Еңбекке ақы төлеу - бұл жұмыс берушінің жұмыскерлерге олардың еңбегі үшін төлемдерді белгілеуін және жүзеге асыруын қамтамасыз етуге байланысты қатынастар жүйесі, сондай-ақ заңдарға, еңбек туралы өзге де нормативтік құқықтық актілерге, ұжымдық сөздерге, келісімдерге, жергілікті нормативтік актілерге және еңбек шарттарына, келісім-шарттарға сәйкес өтемақы және ынталандыру төлемдері жатады.[1]. Еңбек қызметі оның қолданылу аясына және қызметкердің кәсібіне қарамастан бес элементтің болуын болжайды:

- 1) Еңбек пәні – бұл қызметкердің еңбегі бағытталған, оған адам үшін пайдалы қасиеттер беру үшін еңбек қызметі процесінде түрлендіруге ұшырауы мүмкін барлық нәрсе;
- 2) еңбек құралдары - бұл қызметкер еңбек мәніне әсер ететін еңбек құралдары;
- 3) қызмет технологиясы-қажетті нәтиже алу мақсатында еңбек нысанасына әсер ету тәсілі, еңбек нысанасына әсер ету іс-әрекеттері мен тәсілдерінің салдарлығы;

4) Еңбекті ұйымдастыру-жұмыскерлердің өндіріс құралдарымен және бір-бірімен өндірістік өзара іс-қимылынан, сондай-ақ қажетті еңбек жағдайларымен қамтамасыз етуден тұратын еңбек процесін ұйымдастырудың белгіленген тәртібі;

5) Еңбек құралдары, технологиясы және еңбекті ұйымдастыру арқылы оған адамның жеке қажеттіліктерін қанағаттандыратын қасиеттер беру үшін еңбек нысанасына мағыналы әсер ететін қызметкердің мақсатқа сай қызметі.

Еңбек процесінің осы элементтерінің әрқайсысы қажет, бірақ олардың түпкілікті нәтижеге жетудегі рөлі әрдайым әр түрлі болады. Жалпы мағынада еңбек процесін жұмысшылардың іс әрекеттерінің жиынтығы ретінде сипаттауға болады, бұл еңбек тақырыбын мақсатқа сай өзгерту үшін қажет [1].

Нарықтық экономикада жалақы жалдамалы жұмысшылардың, жұмыс берушілердің және жалпы мемлекеттің басты және тікелей мүдделерін білдіреді. Аталған үш тараптың мүдделерінің қажетті теңгерімін сақтау кәсіпорында еңбек ақыны тиімді ұйымдастырудың негізгі шарттарының бірі болып табылады.

Жалақының бес негізгі функциясы бар:

- репродуктивті;
- ынталандырушы;
- реттеуші;
- өлшеу;
- әлеуметтік.

Репродуктивті функция өмір сүру деңгейін ұстап тұру немесе арттыру арқылы қызметкердің және оның отбасының еңбек әлеуетін көбейтуге кепілдік беретін жалақы деңгейін қамтамасыз етеді. Жұмыс күшін көбейтуге арналған жиынтық шығындар тұрғысынан оның құны қызметкердің өмір сүру аспектілерін қамтиды, мысалы, тамақтану, тұрғын үй, білім беру, денсаулық сақтау және т.б. қажеттіліктерін қанағаттандыру шығындары және «тұтыну себетінің» құнына сәйкес келуі немесе асып кетуі керек.

Ынталандырушы функция-еңбек қызметін ынталандыруды қамтамасыз етеді және еңбек тиімділігін арттыруға бағытталған. Бұл функцияны іске асыру жұмысшылардың жеке және ұжымдық еңбек нәтижелеріне байланысты жалақы деңгейінің өзгеруін қамтамасыз ететін нақты жалақы жүйелері арқылы жүзеге асырылады [2].

Реттеуші функция еңбек нарығы мен фирманың кірістілігі арасындағы тепе-теңдік рөлін атқарады. Бұл функция кәсіпорынның қызметтері мен өнімдеріне сұранысты, сондай-ақ жұмыс күшіне сұранысты реттейді. Реттеуші функцияны іске асырудың негізі нақты жұмысшылар немесе олардың жекелеген топтары арасындағы жалақыны қандай да бір ерекшелік бойынша саралау болып табылады белгілері. Осылайша, өндірістің нақты жағдайларында қызметкерлердің әртүрлі санаттары үшін жалақы деңгейін белгілеу үшін белгілі бір саясат жасалады.

Өлшеу функциясы - бұл еңбек шығындарының және әр қызметкердің соңғы еңбек өнімін өндіруге қосқан үлесінің бағалау көрсеткіші. Жалақының әртүрлі элементтерінің көмегімен әртүрлі мөлшердегі және сападағы еңбек шығындары өлшенеді. Бұл функцияның тиімділігі жалақыны саралау принципінің сақталуына байланысты. Жалақының әлеуметтік функциясы кәсіпорын мен қоғамның кірістерін бөлу кезінде әлеуметтік әділеттілікті қамтамасыз етуге бағытталған. Жалақының айырмашылығы айтарлықтай болуы керек және біліктілікті арттыруға қызығушылықты қамтамасыз етуі керек, сондай-ақ еңбектің ауырлығы мен жауапкершілігіне байланысты жалақы деңгейін саралауы керек. Алайда, бұл саралау деңгейі белгілі бір кәсіпорында да, белгілі бір аймақта да жұмыс істейтін әлеуметтік топтар арасындағы жалақы деңгейіндегі әділеттілік идеяларына сәйкес келуі керек [3]. Номиналды және нақты жалақыны ажыратыңыз. Еңбекке ақы төлеудің номиналды нысаны-қызметкерге жалақы ретінде есеп айырысу ведомосінде немесе басқа құжаттарда есептелген жалақы мөлшері. Номиналды жалақы негізгі болып табылады, бірақ бұл ақша нарық субъектілерінің тауарлық-ақшалай қатынастарында әмбебап эквивалент рөлін атқаратындығына байланысты [4].

Нақты жалақы тауарлар мен қызметтер бағасының белгілі бір деңгейінде номиналды жалақының сатып алу қабілетін сипаттайды.

Еңбекақы төлеуді ұйымдастырудың негізі мынадай қағидаттар болып табылады:

1) шығындар мен нәтижелер бойынша төлеу принципі – еңбекке ақы төлеу оның саны мен сапасына сәйкес келуі тиіс. Бұл дегеніміз, еңбекақы төлеу кезінде қызметкер өзгеретін мөлшерлеме қарастырылған базалық мөлшерлемені алады көлемі бойынша орындалған жұмыстың санына, сапасына, күрделілігіне және жауапкершілігіне байланысты төлем;

2) объективті және субъективті факторларды ескере отырып, еңбекақы төлеу деңгейін арттыру қағидаты. Инфляция қарқыны, тұтыну тауарлары мен қызметтерге бағаның өсуі объективті факторлар болып табылады. Субъективті факторларға осы кәсіпорын қызметкерлерінің жалақысының өсуінің нақты мүмкіндігін қамтамасыз ететін кәсіпорынның ішкі факторлары жатады: еңбек өнімділігінің өсуі, өндірістік шығындарды үнемдеу, пайданы арттыру, оның ішінде негізгі қызметпен байланысты емес жұмыстар есебінен және т. б. факторлардың осы тобына қызметкерлердің жоғары жеке тұлғаларға қол жеткізуі де кіруі керек еңбек көрсеткіштері;

3) еңбек тиімділігін арттыруға материалдық қызығушылық принципі-жалақы тек ұдайы өндіруді ғана емес, сонымен бірге ынталандырушы функцияны да орындауы керек, яғни. қызметкерді белгіленген мерзімде және белгіленген сапа параметрлерімен Өндірістік тапсырманы орындауға ынталандыру, қызметкерді еңбек тиімділігін арттыруға және еңбек процесін ұтымды етуге қызығушылық таныту;

4) жалақының өсуімен салыстырғанда еңбек өнімділігінің өсуінен озу қағидаты. Еңбек өнімділігінің тұрақты өсуі жалақыны арттырудың экономикалық негізі болып табылады. Өндіруден артық тұтынуға болмайды. Сондықтан, осы қағиданы сақтау қажетті жинақтауды және өндірісті одан әрі кеңейтуді, сондай-ақ белгілі бір дәрежеде нарықтық қатынастар жағдайында кәсіпорынның тұрақты жұмысының кепілі болып табылатын өнімнің өзіндік құнын төмендетуді қамтамасыз етеді;

5) еңбекке ақы төлеу деңгейі еңбек жағдайларына байланысты саралануы тиіс. Бұл қағида қолайсыз климаттық, географиялық жағдайлармен, зиянды өндіріспен ауыр жұмыстармен айналысатын жұмысшылардың жалақысына көтерме коэффициенттер мен арнайы үстемеақылар белгілеу арқылы жүзеге асырылады [4].

Жалақы жұмыс күшінің қалыпты өндірісін қамтамасыз етеді және жұмысшыларды жұмыс орнында тиімді және сапалы қызметке шақырады. Еңбек және оның жалақысы мәселелерінің маңыздылығы тұтастай алғанда кәсіпорын үшін де, әр қызметкер үшін де бірқатар нормативтік актілерде атап көрсетілген.

Қазақстанда, әлемнің көптеген елдеріндегідей, еңбекақы төлеуді құқықтық реттеудің үш негізгі әдісін қолданады:

- заңдар мен мемлекеттің басқа да нормативтік құқықтық актілерін қабылдау;
- ұжымдық-шарттық реттеу;
- еңбек шартында еңбекақы төлеу шарттарын белгілеу.

Мемлекеттік деңгейде еңбекақы төлеуді құқықтық реттеудің негізгі қағидаттары, қызметкерлер үшін базалық кепілдіктер және жалақыны қорғаудың құқықтық шаралары белгіленген. Жалақының нақты жүйелері мен мөлшері ұжымдық-шарттық тәртіппен немесе жергілікті нормативтік актілерді қабылдау жолымен айқындалады. Жалақыны мемлекеттік реттеу - бұл бағаның тұрақты деңгейін және кірістерді әділ бөлуді түзету және белгілеу үшін мемлекет қолданатын шаралар мен әрекеттер жиынтығы. Жұмыс ақысын реттей отырып, мемлекет халықтың табысын, демек, халықтың өмір сүру деңгейін өзгертеді, бұл өз кезегінде тұтынушылардың жалпы шығындарының, демек, тауарлар мен қызметтерді тұтыну көлемінің ұлғаюына немесе азаюына әкеледі.

Еңбекақы төлеуді мемлекеттік реттеу мыналарды қамтиды:

- елдегі жалақының ең төменгі мөлшерін заңнамалық белгілеу және өзгерту;
- аудандық коэффициенттер мен пайыздық үстемеақыларды белгілеу;
- еңбекақы төлеу бойынша мемлекеттік кепілдіктерді белгілеу;

– жеке тұлғалардың кірістерін, кәсіпорындар мен ұйымдардың еңбекақысына жіберілетін ақшалай қаражаттарды салықтық реттеу.

Ұжымдық-шарттық немесе жергілікті ережелер жалақыны индекстеу шарттары мен тәртібін, қалыпты еңбек жағдайынан ауытқу кезіндегі кейбір төлем ережелерін, жалақы төлеу орны мен мерзімдерін, еңбекақы төлеу нысанын белгілейді, орташа жалақыны есептеу кезеңін белгілей алады, жұмысшыларға жеңілдіктер мен артықшылықтар береді [4].

Еңбек шартын жасасу кезінде қызметкер мен жұмыс беруші жүзеге асыратын жеке-шарттық реттеу, әдетте, мемлекеттік, ұжымдық-шарттық және жергілікті нормаларды толықтырады. Еңбек шартында лауазымдық жалақының мөлшері белгіленеді, қызметкердің жоғары біліктілігі, еңбектегі үздік жетістіктері және т.б. үшін жалақыға дербес үстемеақы төлеу көзделеді. [5]. Қызметкерлердің еңбегіне ақы төлеу жөніндегі мемлекеттік кепілдіктер жүйесіне жалақының нақты қамтылу деңгейін арттыруды қамтамасыз ететін шаралар да енгізіледі. Негізгі шара тауарлар мен қызметтерге тұтыну бағасының өсуіне байланысты жалақыны индекстеу болып табылады. Мемлекеттік қызметкерлерге жатқызылған қызметкерлерге еңбекақы төлеу бойынша келесі кепілдік заттай нысандағы еңбекақы төлеуді шектеу болып табылады. Ұжымдық немесе еңбек шартында заттай нысандағы еңбекке ішінара (20% - дан аспайтын) ақы төлеу ғана көзделуі мүмкін. Ұйымда өндірілетін тауарлармен не өніммен жалақыны төлеу тәртібі көрсетілген шарттарда айқындалады. Еңбек кодексі Мемлекеттік кепілдіктерге жалақы төлеудің жүйелілігін қамтамасыз етуді де қамтиды. Жалақы кем дегенде жарты ай сайын жүйелі түрде төленеді. Жалақыны кешіктіру қызметкердің еңбек құқықтарын елеулі түрде бұзу деп танылады және жұмыс беруші үшін де, оның лауазымды адамдары үшін де жағымсыз салдарға әкеп соғады.

Жұмыс беруші мен жұмыскерлердің өкілдері еңбекақы төлеу қағидаларын бекітудің оларға артықшылық берілетін құқықтық нысанын таңдауға құқылы. Бұл жағдайда еңбек құқығының әртүрлі көздерінің арақатынасы туралы ережелерді есте ұстаған жөн. Жалақы жүйесін таңдау кез-келген ұйым үшін маңызды қадам болып табылады. Бұл жүйе жұмысшының өз жұмысының сапасы мен өнімділігі мен алынған жалақы арасындағы байланысты көруі үшін жеткілікті қарапайым және түсінікті болуы керек. Еңбекақы төлеу жүйесін әр қызметкер үшін де, бүкіл ұжым үшін де таңдауға болады. Әдетте жалақы жүйесі жұмысшылардың белгілі бір санаттары үшін белгіленеді. Көптеген ресейлік кәсіпорындардың жалақысын ұйымдастырудың негізінде келесі принциптер жатыр:

- Сіз толыққанды еңбектің сапасы мен санына байланысты төлемді жүзеге асыру;

- Еңбек жағдайларына, қызметкердің біліктілігіне, кәсіпорынның өңірлік тиесілілігіне байланысты жалақыны саралау;

- Нақты жалақының жүйелі өсуі, номиналды жалақының өсу қарқынының инфляция қарқынынан асып кетуі.

Кәсіпорында жалақыны ұйымдастыру деп - орындалатын жұмыстардың күрделілігіне, сондай-ақ еңбек нормасын орындағаны үшін кепілді жалақыны қамтамасыз ету кезінде жеке және ұжымдық еңбек нәтижелеріне байланысты оны саралау және персонал санаттары бойынша реттеу жүйесін құру түсініледі.

Тікелей кәсіпорында жалақыны ұйымдастыру келесі құрамдас бөліктерді қамтиды.

- еңбекті нормалау;

- еңбекке ақы төлеу қорын қалыптастыру;

- еңбекке ақы төлеудің неғұрлым ұтымды нысандарын таңдау.

Еңбекті нормалау кәсіпорынның жалпы нәтижелерінің жиынтығында қызметкердің жеке үлесі мен еңбек сапасын ескеруге мүмкіндік береді.

Еңбекақы төлеу нысандары мен жүйелері еңбек нормасын, жеке және ұжымдық еңбек нәтижелерін орындағаны үшін кепілді тарифтік мөлшерлеменің (жалақының) деңгейіне байланысты персоналдың әрбір тобы мен санаты бойынша жалақыны есептеудің қатаң белгіленген алгоритмін белгілейді.

Еңбекақы қоры - бұл жалақы төлеуге, сондай-ақ әлеуметтік төлемдерге арналған қаражат көзі. Жалақы қорының құрамына мыналар кіреді:

- 1) жұмыс істеген уақыты үшін төлем;
- 2) Еңбек туралы заңнамада және ұжымдық шарттарда көзделген жұмыс істемеген уақыт үшін ақы төлеу;
- 3) біржолғы көтермелеу төлемдері;
- 4) жүйелі сипаттағы тұрғын үй, отын, тамақ үшін төлемдер [11].

Жұмыс істеген уақыт үшін төлем немесе негізгі жалақы мыналарды қамтиды:

- жұмыс істеген уақыты үшін, уақытылы, кесімді және прогрессивті төлем кезінде толық жұмыс саны мен сапасы үшін төлемдер;
- қалыпты жұмыс жағдайынан ауытқуларға байланысты, үстеме жұмыс үшін, түнгі және мереке күндеріндегі жұмыс үшін қосымша ақылар және т. б.;
- қызметкердің кінәсінен емес, бос уақытты төлеу; сыйлықақылар, сыйлықақылар және т. б. [6].

Еңбек туралы заңнамада және ұжымдық шарттарда көзделген жұмыс істемеген уақыт үшін төлемдер мыналарды қамтиды

- демалыс уақытын төлеу;
- мемлекеттік және қоғамдық міндеттерді орындағаны үшін төлем;
- бала емізетін аналардың жұмысындағы үзілістерді төлеу;
- жасөспірімдерге жеңілдік сағаттарын төлеу;
- жұмыстан босату кезінде жұмыстан шығу жәрдемақысы және т. б.

Біржолғы көтермелеу төлемдері өндірістік тапсырмаларды сапалы және уақтылы орындағаны үшін, қызметкерлердің өндірістің түпкілікті нәтижелеріне қосқан жеке шығармашылық үлесі үшін, сондай-ақ қызметкерлер мен ұйымның айтулы күндеріне орай көзделеді. Әлеуметтік төлемдер мынадай түрлер бойынша персоналдың шығындарын ішінара немесе толық төлеуді қамтиды: көлік, медициналық көмек, іске қосу және демалыс күндері, жұмыс уақытында тамақтану, қызметкерлерді оқыту, өмірді сақтандыру, қала сыртындағы сапарлар, материалдық көмек және т. б. Осылайша, еңбекке ақы төлеу жұмыс күшінің қалыпты өсімін қамтамасыз етуге қабілетті жұмыс күшінің құны, өз біліктілігіне сәйкес жұмыс орнында тиімді жұмыс істеу үшін қызметкерлерді ынталандыру ретінде қалыптасады. Е ең төменгі деңгей нарық конъюнктурасын және оның экономикалық дамуын ескере отырып, мемлекет тарапынан реттеледі.

Әдебиеттер тізімі

1. Закон РК от 10.07.98 г. № 281-1 « Об акционерных обществах» с изменениями и дополнениями от 15.12.99 г. № 497-1. 7. Гражданский кодекс РК (Общая часть) 27.12.94 г. № 268-ХІІІ с изменениями и дополнениями от 16.07.99 г. № 440-1.
2. Закон Республики Казахстан от 10 декабря 2013 года за № 493 – 1 « О труде в Республике Казахстан»;
3. Закон Республики Казахстан о республиканском бюджете на 2012год;
4. Кодекс Республики Казахстан от 12. 06. 01 года « О налогах и других обязательных платежах в бюджет»;
5. Постановление Правительства РК от 12 декабря 1997 года № 1251 « порядок исчисления средней заработной платы работников организаций»;
6. Инструкция о порядке начисления и выплаты пособия по социальному обеспечению за счет работодателя, утвержденных постановлением Правительства РК от 11 июня 1999 года № 731

РАЗВИТИЕ УПРАВЛЕНЧЕСКОГО УЧЕТА В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВИЗАЦИИ ЭКОНОМИКИ

Сахипжанова Д., 3 курс

Айтбаева Д.Т., м.э.н., преподаватель кафедры «Финансы и учет»
факультет «Экономика и бизнес»

Международный Таразский Инновационный институт им. Ш. Муртазы

Андатпа. Бұл мақалада цифрлық экономика, басқару есебі ұғымы, мәні қарастырылады. Сондай-ақ, мақалада кәсіпорындағы басқару есебін ұйымдастыруға әсер ететін цифрлық экономиканың негізгі сипаттамалары көрсетілген. Компьютерлік технологияларды дамыту контекстінде туындайтын оның қалыптасуының негізгі проблемалары анықталды.

Кілтті сөздер: Цифрлық экономика, басқару есебі, цифрлық бизнес, компьютерлік технологиялар.

Аннотация. В данной статье рассмотрены понятие, сущность цифровой экономики, управленческого учета. Также в статье обозначены основные характеристики цифровой экономики, влияющие на организацию управленческого учета на предприятии. Выявлены основные проблемы ее формирования, возникающие в контексте развития компьютерных технологий.

Ключевые слова: цифровая экономика, управленческий учет, цифровой бизнес, компьютерные технологии.

Abstract. This article discusses the concept, the essence of the digital economy, management accounting. The article also outlines the main characteristics of the digital economy that affect the organization of management accounting at the enterprise. The main problems of its formation arising in the context of the development of computer technologies are identified.

Keywords: digital economy, management accounting, digital business, computer technologies.

Цифровизация - это процесс перехода к цифровому бизнесу. Он характеризуется использованием цифровых технологий, которые изменяют бизнес-модели и предоставляют новые организационные возможности. Цифровизация затронула все виды деловой активности, от бизнес-моделей до вспомогательных функций, таких как управленческий учет.

Цифровизация способствовала появлению новых форм сотрудничества между компаниями, поставщиками, клиентами и сотрудниками, что привело к появлению новых продуктов и услуг.

В то же время цифровизация остается вызовом для большинства компаний, поскольку она требует от них переосмысления стратегии и анализа новых бизнес-возможностей.

В финансовом секторе цифровизация создала условия для автоматизации и роботизации рутинных процессов, внедрения бизнес-аналитики и анализа данных. Цифровые технологии трансформируют и расширяют типы и источники данных, используемых в управленческом учете.

Они также трансформируют важные учетные процессы.

Сегодня вопросы цифровизации управленческого учета и контроля за движением товарно-материальных ценностей на предприятиях привлекают пристальное внимание практиков и научного сообщества. Мы определяем цифровую трансформацию, как процесс формирования новых бизнес и операционных моделей путем создания основы для внедрения и интеграции цифровых технологий.

Целью цифровой трансформации является достижение новых организационных возможностей путем цифровой трансформации операционных процессов и взаимодействий.

Цифровая трансформация - это не только внедрение нового программного обеспечения, но и его использование как элемента стратегии и целостное цифровое обращение к людям, процессам и технологиям.

Основными преимуществами цифровизации управленческого учета для организации, на мой взгляд, являются:

- содействие созданию новых организационных возможностей, повышение эффективности и гибкость предприятия;
- автоматизация и ускорение оборота товарно-материальных ценностей;
- обеспечение бесперебойного взаимодействия структурных подразделений с цепочками поставок в целом;
- возможность более глубокого анализа данных, что повышает качество взаимодействия как внутри предприятия, так и с поставщиками;

В классическом подходе управленческого учета подход к информации весьма консервативен: это экономическая информация, получаемая из внутренних и внешних источников, несущая непосредственный экономический характер, как правило выраженный в денежном эквиваленте. Обычно это информация о доходах и расходах, инвестициях, производительности, соблюдении нормативов и иная информация, которую можно охарактеризовать как «экономическую». Управленческий учет также принимает во внимание и информацию из внешних источников о ситуации на рынках, отраслях и конкурентах.

Вместе с тем, в XXI веке, когда информация стала одним из наиважнейших ресурсов, а новые подходы к развитию управленческого учета становятся на первый план, появилась необходимость в переосмыслении информации, которую использует система управленческого учета для своего функционирования и принятия решений. Речь, прежде всего, идет об «информации», при том не экономической, которая подразумевается определением, которое обычно дается управленческому учету, а новым, более широким в своем смысле понятием. «Информация», с которой работает классический управленческий учет, зачастую однобока, так как вычленяет все то, что имеет экономический смысл, и таким образом, управленческий учет, как система наблюдения и контроля за предприятием и его деятельностью, сужает свой угол обзора на внутренних источниках, таких как бухгалтерский учет и внутренний финансовый анализ, с небольшой долей внешних источников информации по отрасли и рынку. В данную категорию обычно попадает информация о ситуации на локальных рынках, или же в отрасли в целом. Крайне редко в системе управленческого учета можно найти информацию, касающуюся глобальных рынков и взаимодействий с иностранными поставщиками и потребителями. Как правило, такая информация появляется у крупных транснациональных корпораций, которые ведут активную деятельность в том числе и за рубежом.

Но глобализация, вместе с глобальными производственными цепочками, принесла и такое понятие, как «взаимосвязь мировой экономики». Нельзя ограничиваться только информацией по отрасли, так как такая информация будет слаборелевантна для принятия решений, ведь даже если вы будете оценивать отрасль, пусть и в целом по стране, рано или поздно глобальные экономические, социальные или политические события смогут затронуть и не только отрасль в широком смысле, но и саму организацию.

Пробел в теории управленческого учета относительно изменившейся парадигмы информации об окружающем мире приводит к тому, что в современном мире классический подход к использованию информации более не позволяет вести деятельность по управлению предприятием достаточно эффективно. Прежде всего, информация, которая может повлиять на предприятие или организацию может нести зачастую не самый прямой экономический подтекст, иногда просто предвещающая события. И эти события, опять же, могут не играть, на первый взгляд, значительной роли или экономического эффекта на деятельность организации. В конце 2019-го года, когда о пандемии коронавируса никто даже не

задумывался, новости о новой болезни появились задолго до того, как поднялась тревога. Экономический эффект последствий пандемии при этом недооценивать очень сложно. Даже сегодня частичный карантин или локдаун одного небольшого региона мира, по-прежнему способен повлиять на мировую экономику, нарушив уже налаженные цепочки поставок.

Именно поэтому работа с «информацией» в управленческом учете, в силу новых особенностей мировой экономики и цифровизации, изменяется. Новости, которые не имеют первоначального экономического эффекта, теперь должны быть оценены не только на их «экономичность», но и по косвенным признакам должны быть определены к той или иной категории информации, которые можно разделить на две части: «Не имеющие последствий», либо «Возможно несущие последствия». В основном, решением отнесения к категории будут являться эффекты, которые могут принести события в будущем, если эти события, по которым была получена информация, будут развиваться.

Цифровая трансформация для большинства организаций и их структурных подразделений требует формирования новой модели.

В частности, повышение эффективности процесса управления запасами требует использования операционной модели нового поколения. Данная модель представляет собой инновационный управленческий подход, который объединяет цифровые технологии и операционные возможности в комплексные и последовательные, чтобы добиться постепенного улучшения управления, учета и эффективности контроля.

Мы видим цифровизацию управленческого учета в реализации следующих этапов (рис. 1). Эта модель утверждает, что уровень развития процесса определяется степенью его управляемости, а также возможностью контроля и мониторинга.

При достижении следующего уровня развития показатели эффективности управления увеличиваются, что приводит к уменьшению отклонений между целевыми и фактическими значениями показателей эффективности.

Каждый уровень является основой для более рационального и эффективного реализации процессов контроля за движением товарно-материальных ценностей на следующих уровнях, хотя контрагенты могут использовать методы и технологии, рекомендованные для процессов более высоких уровней. Без использования цифровых технологий невозможно оперативно отслеживать заявки отдельных структурных подразделений, наличие необходимых товарно-материальных ценностей на складе и необходимость организации регулярных поставок.

Именно использование цифровых технологий и соответствующих систем управления обеспечивает скорость принятия решений на основе актуальной информации, возможность предвидеть будущую потребность в товарных и материальных ценностях.

Чаще всего цифровая трансформация цепочки поставок нарушает ее работу, но в долгосрочной перспективе она защищает от гораздо более серьезных сбоев. Технологии, которые приводят к трансформации, включают блокчейн, Интернет вещей, аналитику больших данных, чат-боты, приводят к интеграции данных контрагентами в цепочке поставок и улучшению взаимодействия с потребителями. Экосистема больших данных является основой для цифровой трансформации управления запасами. Она начинается с распространения датчиков, которые передают данные через Интернет на платформу когнитивных вычислений. Такая платформа обеспечивает анализ и интерпретацию информации, необходимой для принятия обоснованных управленческих решений. На сайте конкретный состав цифровых технологий, используемых на предприятии, зависит от многих факторов, прежде всего от масштабов экономической деятельности предприятия. Деятельность предприятий, особенно промышленных, сопровождается необходимостью обработки значительного количества документов, содержащих договоры купли-продажи, заказы на поставку, данные о поставке и тому подобное.

Рис.1 Этапы цифровизации управленческого учета

Значительная часть этой работы может быть выполнена в электронном виде, поэтому консультанты все чаще рекомендуют использовать цифровые технологии при контроле за движением товарно-материальных ценностей. Кроме того, цифровизация означает полную смену парадигмы в организационной культуре и операций, поскольку необходимо не только приобрести новейшие цифровые инструменты, но и создать новую систему управления, новую бизнес-модель, новое мышление.

Использование процессного подхода и цифровой трансформации позволит автоматически регистрировать получение, перемещение, использование и продажу товарно-материальных запасов, контролировать соответствие наличия запасов до минимально допустимого текущего запаса. Система, обнаружив, что уровень запасов снизился до минимально допустимого, должна отправить соответствующее уведомление менеджеру предприятия, который примет решение о размещении внеочередной заказ или пополнить запасы из других источников.

Цифровизация в современных условиях является объективным явлением, сопровождающим становление информационной экономики и процессы глобализации. Цифровизация хозяйственной деятельности и, в частности, управленческого учета и контроля за движением товарно-материальных ценностей приводит к таким преимуществам, как:

- создание новых организационных возможностей,
- повышение эффективности и гибкости деятельности;
- автоматизация и ускорение оборачиваемости запасов;
- обеспечение бесперебойного взаимодействия структурных подразделений с цепочками поставок в целом;
- возможность для сотрудников сосредоточиться на инновациях и творчестве, а не на рутинных операциях;
- возможность более глубокого анализа данных;

- повышение качества взаимодействия как внутри предприятия, так и с поставщиками.

В то же время цифровая трансформация приводит к возникновению дополнительных рисков экономической деятельности (риск неправильного или неполного отражения информации, риск потери информации, риск простоя).

Как показала посткоронавирусная практика, для компаний со средним и низким потенциалами цифровой трансформации внедрение дистанционных форм работы и форм работы с широким использованием цифровых технологий создает следующие риски:

1. Риски снижения производительности труда сотрудников и экономической эффективности деятельности организации в целом из-за чрезмерной временной и финансовой затратности перестройки экономических и производственных процессов с учетом требований цифрового формата.

2. Риски снижения мотивации сотрудников и разрушения корпоративной культуры, в особенности для коллективов, состоящих в значительной мере из представителей старшего поколения.

3. Риски увольнения по собственному желанию наиболее ценных сотрудников, не обладающих необходимыми цифровыми компетенциями.

4. Риски саботажа цифровых форм взаимодействия и отчетности сотрудниками, особенно в ситуациях, когда цифровые и правовые компетенции управленческого персонала недостаточно развиты.[5]

При условии учета рисков, внедрения превентивных мер для того, чтобы их предотвращения или минимизации, цифровизация в целом обеспечивает повышение эффективности предприятия.

Кроме того, цифровизация - это явление, которое охватывает практически все сферы социально-экономической деятельности. Учитывая это, отставание в цифровой трансформации экономической

деятельности предприятия в настоящее время фактически означает потерю значительных конкурентных преимуществ.

Список использованной литературы:

1. Вестник Алтайской академии экономики и права. – 2022. – № 6 (часть 1) – С. 176-180, ВЛИЯНИЕ ЦИФРОВИЗАЦИИ НА УПРАВЛЕНЧЕСКИЙ УЧЕТ ПРЕДПРИЯТИЯ, Шешукова Т.Г. Титенский А.Р.

2. <https://www.hocktraining.com/blog/era-cifrovoy-ekonomiki> Эра цифровой экономики

3. Выборнова Е. А., Котова К. Ю. Этапы формирования управленческой отчетности в условиях цифровизации экономики // Научно-методический электронный журнал «Концепт». – 2019. – № 7 (июль). – С. 123–130. – URL: <http://e-koncept.ru/2019/194044.htm>.

4. https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31528734&pos=43;-57#pos=43;-57 Кому и зачем нужен Управленческий учет?

5. Совершенствование управленческого процесса в условиях цифровизации экономики Трубачев Е.В.1 Московский государственный гуманитарно-экономический университет, Россия, Москва, Том 11, Номер 4 (Октябрь-декабрь 2021)

FINANCIAL AND MANAGEMENT ACCOUNTING FOR SMALL BUSINESS

**Suleimanova Minora student of the Faculty of «Economics and Business», 3rd year
Aitbayeva Dilda, m.e.s., Faculty of «Economics and Business»
International Taraz Innovative Institute named after Sh. Murtaza**

Аңдатпа. Бұл мақалада шағын бизнестегі басқару және қаржылық есеп ерекшеліктері қарастырылған. Шағын бизнес кәсіпорындары үшін басқару есебі мен қаржылық есептің мақсаттары мен міндеттері қарастырылған.

Кілт сөздер: қаржылық есеп, басқару есебі, шағын және орта бизнес, цифрлық экономика

Аннотация. В данной статье рассмотрены особенность управленческого и финансового учета в малом бизнесе. Также рассмотрены цели и задачи управленческого учета и финансового учета для предприятий малого бизнеса.

Ключевые слова: финансовый учет, управленческий учет, малый и средний бизнес, цифровая экономика

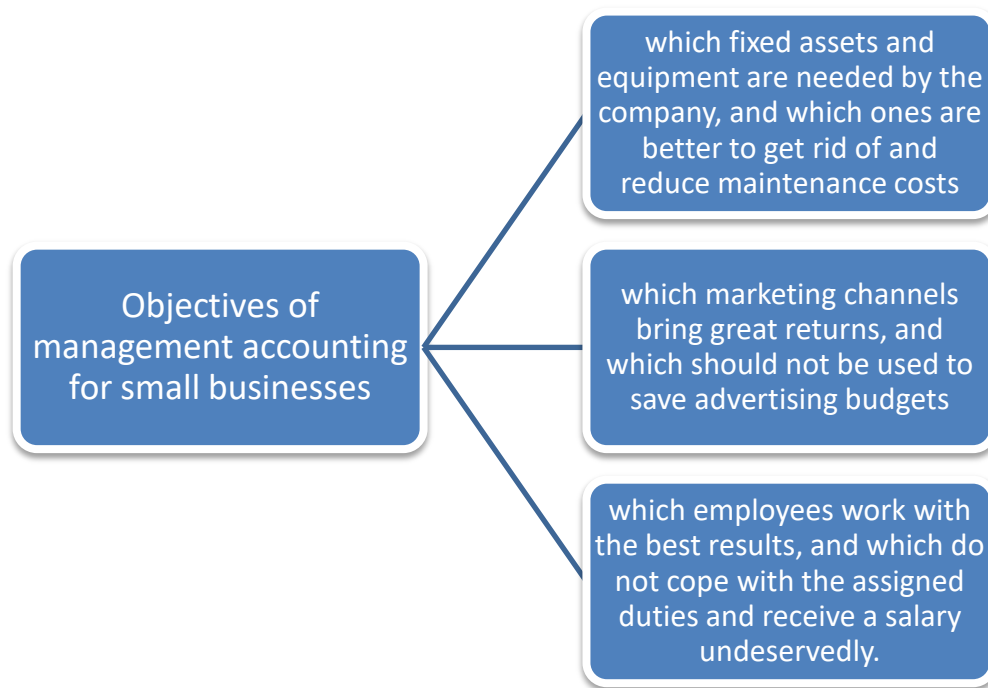
Kazakhstan companies compile various reports based on the asset accounting system they have chosen for themselves. Some of them are mandatory, in accordance with the legislation of the Republic of Kazakhstan, others are not. The latter depend on the management's need for business management tools. Let's look in more detail at the features of two types of accounting: managerial and financial.

Financial accounting is the systematization and documentation of information about the assets and liabilities of an organization, including:

- about income and expenses;
- about current obligations;
- about the sources of financing.

Management accounting is a system of complex reflection of business operations. It is used by the manager to plan and control business processes. The UU allows you to analyze data on income and expenses, the results of the organization's activities in various analytical aspects.

Management accounting differs from financial accounting in that it is not regulated by law. The manager needs it in order to make management decisions promptly to improve the financial performance of the business both in the current period and in the future.

Management accounting for small businesses makes it possible to constantly have operational information on the financial flows of the company at hand. Based on the data collected during the accounting, strategic and tactical decisions are made about further actions in the market, optimization of internal processes, rejection of unprofitable areas of work.

Objectives of management accounting for small businesses

Accounting for management purposes is used to provide managers of the company as a whole or departments with data for informed decision-making. With the help of accounting data, you can determine:

Management accounting is necessary for small businesses, but it is rarely used by individual entrepreneurs and companies with small turnover. This is due to the fact that setting up and maintaining accounting processes require high costs, which often do not pay off.

You can avoid such problems if you properly organize accounting. When organizing, it is recommended to follow these tips:

The reporting documentation should contain the performance indicators that the manager or owner needs to make decisions.

The number of reports and the information in them should be such that the owner receives systematized and generalized data, does not waste time studying detailed tables and long text reports.

Records should be kept continuously with the help of specialized services or outsourcing companies so that its data can be easily used at any time.

Reports of different types should be such that the data in them do not contradict each other and can be compared during analysis. The main task of implementing accounting is the ability to collect data for making informed decisions by managers. Although it is similar to accounting, there are differences from the latter. This is due to the fact that management accounting allows you to collect and use a significantly larger amount of data for analysis.

Thanks to this, the manager, based on the collected data, can solve several additional tasks:

- Generate management reports for the group of companies or the head administration of the holding;
- Plan the activities of a legal entity for a long time and form budgets;
- Manage cash flows, including calculating payments to the budget and state funds;
- Monitor the company's performance indicators online;

- Make investment projects and look for investors to implement them.

Small businesses are the backbone of Kazakhstan's economy, contributing approximately 28% of the country's GDP and employing about 30% of the workforce. However, small businesses face a range of challenges, including access to finance, compliance with regulations, and management of financial resources. Financial and management accounting can help small businesses to overcome these challenges by providing the necessary information and tools to make informed decisions. This article examines the challenges and opportunities for financial and management accounting in small businesses in Kazakhstan and presents relevant statistical data.

Financial accounting is a process of recording, classifying, and summarizing a company's financial transactions, and generating financial statements that provide an overview of the company's financial performance. Small businesses in Kazakhstan can benefit from maintaining accurate financial records, which can help them to secure funding, comply with regulatory requirements, and improve their financial performance.

According to the World Bank's Doing Business 2021 report, Kazakhstan ranks 25th globally in terms of ease of doing business, with a score of 77.7 out of 100. The report notes that Kazakhstan has implemented several reforms to improve its business environment, including streamlining business registration procedures and simplifying tax payments. However, financial reporting requirements remain complex, and small businesses must comply with various regulations to avoid penalties and fines.

The Kazakhstan National Bank's (KNB) data for 2020 shows that loans to small and medium-sized enterprises (SMEs) accounted for 25% of the country's total business loans. However, access to finance remains a significant challenge for small businesses in Kazakhstan, particularly in rural areas. The EBRD's 2020 report on SMEs in Kazakhstan notes that only 37% of SMEs have a bank account, and only 21% have a credit line.

Management accounting is a forward-looking process that helps managers make informed decisions by providing relevant and timely financial and non-financial information. Small businesses in Kazakhstan can use management accounting to analyze data, identify trends, and develop strategies to improve their operations and profitability.

The EBRD's 2020 survey of SMEs in Kazakhstan found that only 36% of SMEs use management accounting techniques to support decision-making. The survey also highlighted the lack of financial management skills among small business owners in Kazakhstan, with only 27% having a background in finance or accounting.

To address these challenges, the Kazakhstani government has introduced several initiatives to improve financial and management accounting in small businesses. For example, the "Women in Business" program, launched by the EBRD and the government, provides training and support to female entrepreneurs to develop their financial management skills. The program has already provided training to more than 4,000 women entrepreneurs in Kazakhstan.

Financial and management accounting are critical for the success of small businesses in Kazakhstan. Accurate financial reporting and compliance with local regulations can prevent penalties and fines, and management accounting can help small businesses make informed decisions and improve their operations. However, access to finance and a lack of financial management skills remain significant challenges for small businesses in Kazakhstan. To address these challenges, the Kazakhstani government and international organizations are implementing various initiatives to support small businesses in improving their financial and management accounting practices. By implementing effective accounting practices, small businesses in Kazakhstan can contribute to the country's economic growth and prosperity.

In conclusion, financial and management accounting are important tools for small businesses to manage their finances, make informed decisions, and improve their performance. However, small businesses in Kazakhstan face various challenges in accessing finance and developing financial management skills. The government and international organizations are working to address these challenges and support small businesses.

Small and micro-entrepreneurs Kazakhstan has little use of modern accounting and

management accounting tools. The majority of enterprises still keep records "on a notebook" or in an Excel program. This is evidenced by the results of a study by the IDF Eurasia group (Solva and MoneyMan brands). During the analysis "Accounting problem for sole proprietors", it was considered whether Kazakhstani enterprises use modern digital technologies for managing financial instruments and interacting with financial institutions. In the survey more than 12 thousand entrepreneurs took part. The results of the study showed that a large proportion of participants conduct business "the old-fashioned way". Thus, 40% of participants form the business budget, expenses and income together with accounting in the Excel program, and 20% of respondents record all business income and expenses in writing - in a notebook. The Association of Family Business of Kazakhstan, which works directly with sole proprietors, promotes the development, support and promotion of family companies in Kazakhstan and

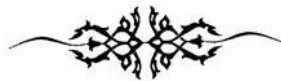
The Central Asian region. In addition to expert assistance, the association offers entrepreneurs tools and services for accounting and business management. The organization, which is also the developer of a trade and accounting system for small businesses, notes that, as a rule, entrepreneurs have very inaccurate data on how much they spend and earn, what is the turnover of the company, respectively, there is no income planning. Director of the Association of Family Business of Kazakhstan Yana Isakova notes that the absence of control and necessary analytical data, in particular on financial, accounting, management accounting, does not give business owners the opportunity to understand and see a clear picture of the work of their enterprise. Small and medium-sized businesses, first of all, need to show how data works and what they are needed for. How much and at what intervals they can earn, taking into account, that SMEs have no experience in using trading and accounting systems, so they do not understand why they need to collect figures. According to Yana Isakova, when accounting is done in notebooks, there can be no question of any analytics, a notebook, a piece of paper or an excel spreadsheet cannot give an understanding of analytics.

According to the IDF Eurasia, only 15% of the surveyed entrepreneurs use more advanced tools, in particular phone applications for business accounting. At the same time, 20% use the information provided by the accounting department and do not conduct their own business analysis. 5% of participants studies have reported that they do not make a daily report, but sum up the financial results of the month independently. 15% of the participants admitted that they do not use the services of an accountant at all. All reports to the tax and financial institutions are submitted by businessmen independently. At the same time, 45% of respondents attract freelance accountants. Only 3% believe that with a small business turnover, it is not necessary to keep records and hire an accountant. The remaining 2% have just started their business and have not yet formed a vision on accounting issues. Strategic planning in small and microbusiness is completely absent, especially in the regions. Business owners do not realize the importance of this direction, the need to collect analytical data for their company. Most often this is due to the lack of business automation. 25% of entrepreneurs do not use a basic tool like the 1C system, citing its high cost. At the same time, 42% consider 1C as a program that solves all their problems, but do not understand the difference between management and accounting. For example, for trading companies and stores, the main indicator of profitability and success of a business is how much a business earns per square meter.

However, we asked 10 sole proprietors if they knew this data, 9 answered no. Thus, most entrepreneurs do not even know that such an indicator exists.

List of references:

1. <https://megaconsult.ru/blog/upravlencheskiy-uchet-dlya-malogo-biznesa>
2. Management Accounting: Principles & Practice
3. Financial Intelligence, Revised Edition: A Manager's Guide to Knowing What the Numbers Really Mean Hardcover – February 19, 2013 by Karen Berman (Author), Joe Knight (Author), John Case
4. <https://www.businessnewsdaily.com/16202-management-accounting.html> Management Accounting, Management accounting is specific to strategic decision-making based on company

УДК 338.012

ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВИЗАЦИИ ЭКОНОМИКИ

Саркулова Ж.Ж., Кривошеева В.С.

Международный Тараский инновационный институт имени Шерхана Муртазы

Аңдатпа. Бұл мақалада ауыл шаруашылығында цифрлық технология элементтерін енгізу мәселелері қарастырылады. Ауыл шаруашылығы дақылдарының өнімділігін, ауыл шаруашылығы жануарларының өнімділігін және еңбек өнімділігін арттыру, сондай-ақ заманауи цифрлық технологияларды қолдану арқылы өндірістік шығындарды азайту міндеттері қамтылған.

Кілт сөздер: сандық технология, автоматтандыру, сандық құрылғылар, датчиктер, ақпараттық технологиялар, коммуникациялық технологиялар сандық платформа.

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы внедрения элементов цифровой технологии в сельском хозяйстве. Задачи повышения урожайности сельскохозяйственных культур, продуктивности сельскохозяйственных животных и производительности труда, а также снижение производственных издержек посредством применения современных цифровых технологии.

Ключевые слова: цифровая технология, автоматизация, цифровые устройства, датчики, информационные технологии, коммуникационные технологии цифровая платформа.

Abstract. This article discusses the implementation of elements of digital technology in agriculture. The tasks of increasing crop yields, productivity of farm animals and labor productivity, as well as reducing production costs through the use of modern digital technologies.

Key words: digital technology, automation, digital devices, sensors, information technology, communication technology digital platform.

В агропромышленном комплексе страны в настоящее время, как и в других отраслях экономики, происходят серьезные «цифровые» преобразования. Выявление их направлений, характера и степени влияния, в целом, на сельское хозяйство – важная актуальная задача. Сегодня цифровые технологии являются ключевым элементом экономического развития. Обработка документов, нехватка рабочей силы и отсутствие современных технологий приводят к экономическому спаду, который, в свою очередь, приводит к снижению качества обслуживания клиентов.

Страны, использующие передовые технологии, реализуют новые проекты. Например, Китай интегрирует цифровое производство Internet Plus в свою программу наряду с традиционным производством. Сингапур разрабатывает концепцию «умной экономики» и умной страны и призывает бизнес и экспертные структуры работать вместе. Программа Южной Кореи «Креативная экономика» направлена на развитие человеческого капитала и способствует применению информационных и коммуникационных технологий.

Таким образом, современные технологии позволяют ускорить развитие производственных и бизнес-процессов. В 1995 году Дональд Тапскотт, специалист по бизнесу и консалтингу, предложил новый термин. Этот термин описывает инновационные

тенденции в мировой экономике -«цифровая экономика» [1,с.240.]. В своей работе он показывает, как информационные и коммуникационные технологии влияют на жизнь человека. Использование информационных коммуникаций в различных сферах - основа новой экономики [2,с.18.]. До настоящего времени цифровизация в сельском хозяйстве преимущественно сводилась к автоматизации отдельных видов деятельности (мониторинга состояния посевов, контроля здоровья животных, автоматизации сбора урожая и проч.) и бизнес-процессов (сбыт сельхозпродукции через маркетплейсы и др.).

Одними из проблем развития цифровых технологий в отраслях сельского хозяйства является не информированность потребителей о возможностях цифровых технологий, отсутствие денежных средств на приобретение и отсутствие государственных проектов для поддержки малого бизнеса по приобретению IT-продукции и услуг. Ограничением для развития цифрового сельского хозяйства является цифровое неравенство между городом и селом, прежде всего в части подключения к Интернету сельскохозяйственных предприятий (имеют к нему широкополосный доступ), и острый дефицит кадров с цифровыми компетенциями в отрасли. Качественный рывок в цифровизации АПК в ближайшее десятилетие возможен с появлением сплошного интернет-покрытия на сельских территориях и ростом обеспеченности сельского населения смартфонами, планшетами и подобными устройствами. Это, с одной стороны, поможет развитию кадрового потенциала, а с другой - откроет сельхозпроизводителям доступ к различным цифровым платформам, решениям на основе анализа больших данных.

На современном этапе развития расширяются возможности «умной» автоматизации и применения комплексных систем точного земледелия, осуществляющих сбор данных и принятие решений по управлению производственными процессами и сельскохозяйственной техникой. Технологии умного производства (Smart Manufacturing) - системы, интегрирующие различные инструменты управления сельскохозяйственным предприятием, в том числе на основе облачной среды, будут не только распространены среди крупных агрохолдингов, но и адаптированы под нужды малых форм хозяйствования. Цифровые технологии также будут способствовать снижению экологической нагрузки на сельское хозяйство, повышению эффективности использования природных ресурсов, росту устойчивости к неблагоприятным агроклиматическим явлениям.

По нашему мнению цифровизация позволяет достичь ряда косвенных и социальных эффектов, включая снижение диспропорций качества жизни между городом и селом, обеспечение экономической и социальной интеграции мелких сельхозпроизводителей в продовольственные системы и предоставление сельским жителям инструментов повышения цифровой грамотности и расширения набора компетенций.

В Республике Казахстан потребность в цифровой трансформации отрасли вызвана в первую очередь низкой производительностью труда, технологическим отставанием от стран-конкурентов и необходимостью развивать глубокую переработку сельскохозяйственной продукции для наращивания и повышения качества экспорта. Наибольший спрос на цифровые технологии в республике формирует крупный бизнес, обладающий свободными ресурсами для развития цифровой инфраструктуры. Автоматизация производственных процессов и интеллектуальные системы управления предприятиями способствуют снижению издержек на фоне жесткой конкуренции и повышению конкурентоспособности, в том числе на внешних рынках. Технологии манипулирования будут все шире применяться в условиях автоматизации сельскохозяйственных процессов (обработки посевов, сбора урожая, ухода за скотом). Долгосрочные тенденции цифровой трансформации сельского хозяйства связаны с созданием автономных, роботизированных сельскохозяйственных объектов. По оценкам ВШЭ, внедрение сельхоз товаропроизводителями цифровых решений для агротехнических и логистических процессов обеспечат снижение себестоимости продовольствия в отдельных под отраслях на 15% и более. По подсчетам экспертов, несмотря на то, что мировой рынок «умных» теплиц не превышает 3% от общего количества тепличных сооружений, их количество ежегодно растет на 9%. «Умные» теплицы позволяют управлять всем процессом

полива и регулирования микроклимата. Кроме этого, возможно осуществление мониторинга урожайности и качества работы всех систем, что может позволить повысить прирост урожая на 20-40%, причем с повышением качества производимого продукта и сокращением издержек. Применение же автоматизированных систем откорма, дойки и мониторинга здоровья животных, по оценке экспертов, позволяет повысить надои на 30-40% и более рационально использовать имеющуюся кормовую базу. Кроме этого, имеются технологические решения для повышения эффективности ветеринарного обслуживания, которые позволяют вести индивидуальный ветеринарный учет, единую базу данных животных, учет владельцев животных [3, с.47].

Цифровое сельское хозяйство позволит создать системы, для которых будут характерны высокая продуктивность, предсказуемость и способность адаптироваться к изменениям, в том числе и к тем, которые провоцирует меняющийся климат. Это, в свою очередь, может способствовать повышению уровня продовольственной безопасности, доходности и устойчивости. Существует ряд условий, которые определяют формат цифровых преобразований в сельском хозяйстве с учетом сложившихся контекстов:

- минимальный набор условий позволяющих использовать технологии, включает базовые условия: это наличие, подключенность, финансовая доступность, компьютерная грамотность, образование в области ИКТ, а также политические меры и программы (электронное правительство) в поддержку цифровых стратегий;

- сопутствующие (способствующие) условия, то есть факторы, делающие внедрение технологий возможным: использование Интернета, мобильных телефонов и социальных сетей, навыки работы с цифровыми технологиями, поддержка культуры предпринимательства и инноваций в агропродовольственном секторе. Наряду с базовыми условиями, существует ряд важных факторов, способствующих цифровизации сельского хозяйства. Три основных фактора

- это использование фермерами и работниками служб распространения сельскохозяйственных знаний интернета, мобильных сетей и социальных сетей;

- наличие у сельского населения навыков использования цифровых технологий;

- культурная среда, подталкивающая сельских предпринимателей к внедрению цифровых технологий и инноваций. [3,с.46].

В будущем удешевление и повышение точности сенсорного оборудования (полевые датчики, датчики контроля состояния производственных помещений, состояния сельхозоборудования и техники, здоровья скота, потребления водных ресурсов, сточных вод и проч.) позволят большему числу предприятий перейти к непрерывному сбору и анализу данных внутренней и внешней среды в режиме реального времени.

В Республике Казахстан внедрение цифровых технологий и платформенных решений в сельском хозяйстве направлено на обеспечение технологического прорыва и достижение стратегических целей развития АПК. Приоритетом государства в сфере цифровизации сельского хозяйства является создание и внедрение национальной платформы «Цифровое сельское хозяйство».

Предполагается, что все данные об объектах сельскохозяйственных ресурсов (земли сельскохозяйственного назначения, рабочий и продуктивный скот, сельскохозяйственная техника), сельскохозяйственном сырье и готовой продукции будут оцифрованы и включены в цифровую платформу. Деятельность государства также направлена на развитие цифровых систем контроля качества и происхождения продукции, сокращение доли теневого сектора. Предполагая системные изменения, цифровизация сельского хозяйства может способствовать упрощению взаимоотношения сельхоз товаропроизводителей с государством (облегчение документооборота, получения льготного кредитования, получение доступа к цифровым платформам), улучшению ситуации в надзоре и сертификации агропродукции, экологическом контроле, развитию образовательной сферы[4,с.211].

Таким образом, цифровое сельское хозяйство позволит создать системы, для которых будут характерны высокая продуктивность, предсказуемость и способность адаптироваться к

изменениям, в том числе и к тем, которые провоцирует меняющийся климат. Это, в свою очередь, может способствовать повышению уровня продовольственной безопасности, доходности и устойчивости.

Литература

1. Тутуева Н.В., Корабейникова О.А. О повышении эффективности производства зерна // Известия Оренбургского государственного аграрного университета, 4 (32), 2011. – С.240-241.
2. Казанин В.В. Зерновое хозяйство Алтайского края // АПК: экономика и управление, № 1, 2002. – С. 17-21.
3. Норалиев Н.Х., Юсупова Ф. Е. Цифровые технологии в сельском хозяйстве // Вопросы науки и образования 2018 №3 (7). – С. 45-49.
4. Ашинова М.К., Мокрушин А.А., Чиназирова С.К., Костенко Р.В. Цифровая трансформация отрасли сельского хозяйства Российской Федерации. Новые технологии / New technologies. 2019;(4):209-220.<https://doi.org/10.24411/2072-0920-2019-10421>

УДК 336.1

КРЕДТОВАНИЕ МСБ ПЕРСПЕКТИВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ЖАМБЫЛСКОГО РЕГИОНА

Научный руководитель: Ким Татьяна Алексеевна- м.э.н.

Студент: Сорокина Дарья Дмитриевна образовательная программа 6В10403
«Финансы», 1 курс, группа Фин-22-2

Факультет «Экономика и бизнес», кафедра «Финансы и учет»,
Международный Таразский инновационный институт им. Шерхана Муртазы

Андатпа. Мақалада Қазақстан Республикасында шағын және орта бизнесті мемлекеттік қолдау шараларының кешенін жүзеге асыру мәселелері қарастырылған. Жалпы, республикада шағын және орта бизнесті мемлекеттік қолдаудың көп деңгейлі екенін, салық ауыртпалығын төмендету бойынша шаралар қабылданып жатқанын атап өтуге болады. Қазақстандағы, оның ішінде Жамбыл облысының шағын және орта бизнесі мемлекеттік бағдарламаларды жүзеге асыруға белсенді атсалысуда.

Аннотация. В статье рассмотрены вопросы реализации комплекса мер государственной поддержки малого и среднего бизнеса в Республике Казахстан. В целом можно отметить, что в республике государственная поддержка малого и среднего бизнеса носит многоуровневый характер, осуществляются мероприятия в области снижения налогового бремени. Малый и средний бизнес в Казахстане, в том числе и в Жамбылском регионе активно вовлекается в реализацию государственных программ.

Annotation. The article deals with the implementation of a set of measures of state support for small and medium-sized businesses in the Republic of Kazakhstan. In general, it can be noted that in the republic, state support for small and medium-sized businesses is multi-level, and measures are being taken to reduce the tax burden. Small and medium businesses in Kazakhstan, including in the Zhambyl region, are actively involved in the implementation of government programs.

Қазақстанның әртүрлі аймақтарында жаңа шағын бизнестің қалыптасуы мен дамуы үшін қолайлы жағдайлар жасау мақсатында кәсіпкерлікті қолдау мен дамытудың мамандандырылған мекемелері құрылып, дамытылуда. Мақалада шағын және орта бизнесті қолдау мен дамытудың инфрақұрылымын қалыптастыру, кәсіпкерлікті дамытудың

статистикалық көрсеткіштерін талдау, қазақстандық және халықаралық тәжірибені талдау, шағын және орта бизнесті мемлекеттік қолдаудың маңызды бағыттары көрсетілген. кәсіпкерлердің өңірде жасалған бизнесті жүргізу жағдайларына қанағаттануын зерттеу.

Жүргізілген жұмыстардың нәтижесінде шағын және орта бизнес секторын дамытудың стратегиялық бағыттарының жиынтығы, оның ішінде шағын және орта бизнесті қолдау құралдарын әзірлеу арқылы Жамбыл облысының кәсіпкерлерінің мәселелерін шешуге бағытталған іс-шаралар тұжырымдалды. кәсіпкерлікті дамытудың басым бағыттарын іске асыруға жәрдемдесу, өңірлік қолдау жүйесінің жұмысын жақсарту арқылы секторды қолдаудың жүйелі мәселелерін шешу.

Развитие малого и среднего бизнеса – основа экономики любого государства. Без развитого малого и среднего предпринимательства сложно говорить о стабильности макроэкономической ситуации в стране. Вследствие этого, еще на заре независимости малый и средний бизнес был определен в Казахстане как важнейший сектор экономики. Всесторонняя поддержка малого и среднего предпринимательства всегда была приоритетом государственной политики.

Главным международным событием уходящего 2022 года, который отразился на экономику Казахстана и на развитие малого и среднего бизнеса стал конфликт России и Украины.

На финансовом рынке важным событием стал уход российского Сбера, это был очень крупный игрок на казахстанском рынке. Сбер по итогам 2021 года был вторым по капитализации после Народного банка, а по чистой прибыли входил в первую тройку после Народного и Kaspi.

Российский Сбер, Альфа банк и ВТБ попали под санкции США, Великобритании и Евросоюза, что вынудило собственников продать свои казахстанские активы другим игрокам. Сбер достался холдингу "Байтерек" и превратился в Bereke Bank, а "Альфу" выкупил банк ЦентрКредит. "Дочка" же ВТБ, несмотря на санкции, продолжила работу в Казахстане.

Казахстанская экономика оказалась сильно зависимой от импорта из России. В целом по экономике его доля составляла до 30–40%, а в некоторых отраслях – 60–70%. Из России в Казахстан шли автомобили, металлопродукция, нефтепродукты, бытовая техника, электроника, мука, пшеница, сахар, мясомолочная продукция. Часть продукции производилась непосредственно в РФ, в том числе иностранными компаниями, часть поставлялась туда из дальнего зарубежья, там сертифицировалась по стандартам Евразийского экономического союза (ЕАЭС) и затем расходилась по всему СНГ. Что в свою очередь сказалось на МСБ.

Сейчас наше государство создает условия, а также стимулирует развитие малого и среднего бизнеса, для того чтобы данный сектор экономики продолжал динамично развиваться. При этом важно поднять общий уровень деловой культуры и стимулировать предпринимательскую инициативу, а также поиск новых возможностей для казахстанских предпринимателей.

Задача сегодняшнего дня – создание соответствующих условий и предпосылок для перехода мелких предприятий и индивидуальных предпринимателей в разряд средних.

Для этого необходимо:

- – поощрять стремление малого и среднего бизнеса к объединению и кооперации и создать систему их поддержки и поощрения;
- – развивать внутренний рынок за счет поощрения местных бизнес- инициатив и минимального, но жесткого регулирования;
- – предусмотреть введение новой, более жесткой, системы ответственности для госчиновников, которые создают искусственные препоны для бизнеса.

По данным органов статистики на 1 октября 2022 года в Жамбылской области зарегистрировано 174387 субъектов МСБ, из них 163995 субъектов (86,0%) относятся к действующим. Наибольшая доля действующих субъектов МСБ приходится на

индивидуальных предпринимателей (144257 ед. или 69,1%), 115786 субъектов (24,6%) – это крестьянские (фермерские) хозяйства.

Наиболее перспективными для развития МСБ в Жамбылской области на сегодняшний день признаны следующие направления:

- внедрение перерабатывающих технологий по производству промышленных и продовольственных товаров;
- создание наших оригинальных отечественных брендов (например, мясных продуктов и кондитерских изделий);
- производство материалов;
- производство масел;
- производство изделий;
- производство мебели;
- строительных
- растительных
- швейных
- развитие туризма.
- торговля и дистрибуция

Развитие туризма в регионе имеет огромный потенциал и является одним из приоритетных направлений развития предпринимательства.

Область включена в Государственную программу «Возрождения исторических центров Шелкового пути». Вдоль маршрута Великого Шелкового пути на территории Жамбылской области расположено множество уникальных памятников истории культуры, некоторые из них занесены в список всемирного культурного наследия ЮНЕСКО.

В рамках празднования 550-летия Казахского ханства в областном центре был открыт археологический парк-музей под открытым небом «Древний Тараз». Все это направлено на увеличение притока туристов в область и развитие малых и средних предприятий, оказывающих сопутствующие туристическому кластеру услуг. Для развития туризма в области имеется развитая транспортная инфраструктура, через нее проходит участок международного транзитного коридора «Западная Европа-Западный Китай», вдоль которой в настоящее время реализуются проекты по строительству комплексов придорожного сервиса. Объем инвестиций за 2020 год составил 350,1 миллиардов тенге и вырос на 14,6% по сравнению с соответствующим периодом прошлого года. Рост обеспечен за счет привлечения инвестиций на строительство много квартирных домов, магистральных инженерно-коммуникационных сетей в историко-этнографическом комплексе Тектурмас в г. Тараз, строительство тротуаров в сельских округах, проведения геологоразведочных работ, строительства подводящего газопровода к 12 населенным пунктам, строительство биофармацевтического завода по производству иммуно-биологических препаратов с. Отар Кордайского района.

В 2022 году проводилось строительство 3822 квартирных 66 жилых домов («Нұрлы жер» - 53 жилых домов (3056), «Дорожная карта занятости на 2020-2021 годы» - 13 жилых домов (766 квартир), введено 38 жилых домов (2131 квартир).

В рамках государственно-частного партнерства заключены договора по 68 проектам на сумму 8,6 млрд. тенге (в сферах здравоохранения – 31, спорта – 1, образования – 35, энергетики - 1 проект). Дополнительно планируется реализация 19 проекта.

Также в Казахстане перспективным направлением в развитии МСБ является строительный сектор. Объем строительных работ составил 186,8 млрд. тенге или 128,5% к уровню 2019 года. Общая площадь введенных в эксплуатацию жилых домов составляет 617,5 тыс. кв. метров, создано 121,7% к уровню 2021 года.

В 45 населенных пунктах завершено строительство внутрипоселковых газопроводов. В результате в отчетном периоде 95 тысяч человек обеспечены природным газом. В целом по области газификацией охвачено более 936 тысяч человек или 82,4%. Что в свою очередь создает условие для работы в секторе МСБ.

Для обеспечения населения централизованным водоснабжением из республиканского и областного бюджетов на строительство 50 объектов выделено 17,9 миллиардов тенге, из них на 34 объектах завершены строительные работы, остальные 16 объектов являются переходящими на 2023 год. В результате, обеспеченность питьевой водой в городах составила 88,9%, селах – 82,2%.

На развитие автомобильной сферы в 2022 году выделено 27,6 миллиардов тенге. Построено и отремонтировано 1316,2 км дорог (18 км строительство новых дорог, 6,1 км реконструкция, 1292,1 км текущий и средний ремонт).

В результате, доля автодорог местного значения в хорошем и удовлетворительном состоянии доведена до 90%, улицы населенных пунктов - до 76%.

Все эти меры государство делает не только для улучшения условий социального уровня, но и для стимуляции развития МСБ.

Из-за политической ситуации в Мире возросло значение развития МСБ в Казахстане, а также импорто замещения.

Уровень инфляции в 2022 году составил 20.3%. Цены на продовольственные товары выросли на 28,2%, на непродовольственные товары - на 21,6%, платные услуги - на 8,7%.

Уровень инфляции по области ниже среднереспубликанского показателя на 0,2 процентных пункта (РК-20,1%).

Одним из главных приоритетов правительства является создание новых рабочих мест и увеличение доходов населения.

В 2022 году в рамках государственной программы «Енбек» общий охват активными мерами занятости составил 57381 человек. Трудоустроено на свободные вакансии 24152 человек. Охвачены социальными рабочими местами 1587 человек, молодежной практикой - 2572, оплачиваемыми общественными работами - 13782, краткосрочное обучение прошли - 1627, обучены основам предпринимательства – 3641 человек. В целом, из обратившихся 50312 человек в органы занятости трудоустроено – 41901 человек.

Благодаря мерам государственной поддержки всего по области создано 42872 новых рабочих мест (в том числе постоянные - 19132, временные - 23740), что на 2,3 раза больше по сравнению с 2019 годом (постоянные - в 1,4 раза, временные – 4 раза), из них в рамках Дорожной карты занятости - 20041 рабочих мест, где реализовано 809 проектов на сумму 63,9 млрд. тенге.

Новые инициативы расходов, направленные на реализацию приоритетов социально-экономического развития Жамбылского региона.

В бюджете области на 2022-2023 гг. предусмотрены новые инициативы расходов:

- реализация специального проекта «Ауыл – Ел бесігі»;
- реализация специальной программы «Дорожная карта занятости»;
- субсидирование субъектов АПК;
- субсидирование и гарантирование по ДКБ -2025;
- увеличение финансирования программы «Экономика простых вещей».

Как известно, одной из самых больших трудностей, с которой сталкиваются предприниматели, это финансирование. Именно отсутствие доступа к финансовым ресурсам предприниматели называют основной проблемой нынешнего кризиса. Оно выражается в сложностях с первоначальным накоплением капитала, в невозможности получения кредитов на приемлемых условиях, неэффективности налоговой системы, а также в неразвитости производственной инфраструктуры, нехватке специализированного оборудования, слабости информационной базы. Кроме того имеют место административные барьеры, неблагоприятная бизнес-среда, бюрократизация и недостаток квалифицированных кадров.

Среди типичных проблем компаний при доступе к финансам отмечается превышение стоимости залога над объемом займа.

Часто при наличии гарантийных обязательств, которые превышают в десятки раз объем запрашиваемого займа, при наличии действующего бизнеса, который включает и торговлю, и производство, предприятия не могут получить подтвержденный банковский продукт.

Казахстанский бизнес мог бы рассчитывать на получение частных инвестиций, но проблема в том, что проектов, которые готовы к рассмотрению кредитными комитетами организаций-инвесторов, крайне мало. Уровень подготовки инвестиционных предложений в Казахстане очень низкий. В стране есть инвесторы, готовые вкладывать средства в развитие бизнеса, но подготовленных для инвестирования проектов практически нет.

В области проводятся масштабные работы по всесторонней поддержке начинающих предпринимателей.

Среди основных механизмов поддержки сегодня на первое место выходят гранты начинающим предпринимателям, субсидии государственным микрофинансовым организациям и гарантийным фондам, субсидирование процентных ставок по кредитам, субсидирование покупки нового оборудования, лизинга оборудования. Помощь производственному сектору ставится на первое место, поэтому именно для него разработано большое количество видов поддержки. В том числе тех, которые направлены на обновление материально-технической базы и модернизацию производства. Также правительство вкладывает средства в создание центров кластерного развития, региональных центров инжиниринга, центров сертификации, стандартизации и испытаний, региональных центров поддержки экспорта, региональных интегрированных центров.

Финансовые институты поддержки МСБ в настоящее время предлагают 2 комплекса мер: меры поддержки предложения (кредитование, предоставление гарантий, лизинг, участие в капитале, страхование экспортных кредитов и инвестиций) и меры поддержки спроса (информационная и организационная поддержка для закупок товаров казахстанских производителей).

Для оказания бесплатной помощи руководителям предприятий государственного и частного секторов в бизнес-планировании (разработка ТЭО по всем направлениям), оценке эффективности инвестиционных проектов, привлечении современных технологий, в развитии деловых связей в Таразе при акимате области функционирует компания «Тараз Инвест Консалт». Это организация работает при акимате области, оказывает предпринимателям данные услуги на бесплатной основе.

Конечно, развитие малого предпринимательства является главным фактором экономического прогресса. Его формирование определяется, прежде всего, общей экономической политикой, проводимой в стране. Вместе с тем, существует и региональная специфика, обусловленная закономерностями и тенденциями социально-экономического развития и рыночной конъюнктуры в тех или иных районах. Дальнейшая судьба страны во многом напрямую зависит от уровня развития предпринимательских структур в регионах Казахстана.

Малое и среднее предпринимательство, оперативно реагируя на изменение конъюнктуры рынка, придает рыночной экономике необходимую гибкость, способствует значительному расширению производства потребительских товаров и услуг без существенных капитальных вложений;

- помогает выравниванию условий жизни населения;
- вовлекает в производство трудовые, материальные и финансовые ресурсы;
- ускоряет демонополизацию производства и развитие конкуренции;
- выступает позитивной альтернативой теневой экономике;
- служит источником ощутимых бюджетных поступлений.

Успешное развитие малого и среднего бизнеса сможет в корне переломить тяжелую ситуацию с молодежной безработицей, бедностью, а также поможет сформировать кадровый потенциал для обеспечения индустриально-инновационного развития страны.

Список литературы:

1. А.Е.Наурызбекова. О развитии малого предпринимательства в Жамбылской области. //Вестник КазГУ. Серия Экономическая. – Алматы, 2020, №3-4.
2. Статистическое обозрение Казахстана № 1-2022 г.

3. Нурсеит Н., Нурсеитова Р. «Текущее состояние развития и кредитования малого бизнеса» «Экономика и статистика» № 2, 2022 г.
4. Афанасьева О. Н. Проблемы банковского кредитования реального сектора экономики // Банковское дело. - 2021. - N 4. - с. 34-37;
5. Баландин Б.М. Информационно-аналитическое обеспечение управления активами и пассивами банка // Деньги и кредит.- 2022.- №10.- с. 40-42;
6. Ендовицкий Д.А. Инвестиционный анализ в реальном секторе экономики.- М.- Финансы и статистика - 2022.- 352 с.;
7. Кредитование реального сектора экономики коммерческими банками // Банковское дело. - 2020. - N 6. - С. 2-5;
8. Лаврушин О.И. Банковское дело: современная система кредитования.- М.- Кнорус - 2015.- 272 с.;

УДК 336.71

ПРИБЫЛЬ ОТ АКТИВНЫХ ОПЕРАЦИЙ КОММЕРЧЕСКИХ БАНКОВ И ИХ ПЕРСПЕКТИВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ

Научный руководитель: Ким Татьяна Алексеевна-м.э.н.

Студент: Джурабаева Луиза Гапыржановна

образовательная программа 6В10304 «Финансы», 1 курс, группа Фин-22-2

Международный Таразский инновационный институт имени Шерхана Мұртазы

Аңдатпа. Коммерциялық банк Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес әділет органдарында банк ретінде мемлекеттік тіркелгеннен кейін банк қызметін жүзеге асыруға уәкілетті акционерлік қоғам нысанындағы коммерциялық ұйым – заңды тұлға болып табылады. Банк операцияларын жүргізуге Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкінен лицензия алу. Белсенді банктік операциялар – бұл банктер қажетті кіріс алу және олардың өтімділігін қамтамасыз ету мақсатында өз қарамағындағы ресурстарды орналастыратын операциялар. Кейбір экономистер ұйымның активтері деп оның шаруашылық қызметінің нәтижесі бойынша алған және болашақта экономикалық пайда әкелетін экономикалық құралдарды, бақылауды түсінеді.

Кілт сөздер: активтер, пассивтер, лизинг, несиелеу, өтімділік, инвестициялар, міндеттемелер, несиелер.

Аннотация. Коммерческий банк в соответствии с законодательством Республики Казахстан является юридическим лицом – коммерческой организацией в форме акционерного общества, которое правомочно осуществлять банковскую деятельность после государственной регистрацией в качестве банка в органах юстиции и получения лицензии Национального Банка Республики Казахстан на проведение банковских операций. Активные банковские операции-это операции, посредством которых банки размещают имеющиеся в их распоряжении ресурсы в целях получения необходимого дохода и обеспечения своей ликвидности. Некоторые экономисты, под активами организации понимают хозяйственные средства, контроль над которыми она получила в результате свершившихся фактов ее хозяйственной деятельности и которые должны принести ей экономические выгоды в будущем.

Ключевые слова: Активы, пассивы, лизинг, кредитование, ликвидность, инвестиции, обязательства, ссуды.

Annotation. A commercial bank in accordance with the legislation of the Republic of Kazakhstan is a legal entity - a commercial organization in the form of a joint-stock company,

which is authorized to carry out banking activities after state registration as a bank in the justice authorities and obtaining a license from the National Bank of the Republic of Kazakhstan to conduct banking operations. Active banking operations are operations through which banks place the resources at their disposal in order to obtain the necessary income and ensure their liquidity. Some economists, under the assets of the organization understand the economic means, control over which it received as a result of the fait accompli of its economic activities and which should bring it economic benefits in the future.

Keywords: assets, liabilities, leasing, lending, liquidity, investments, liabilities, loans.

Активы банковской организации в соответствии с Финансовым словарем, Большим экономическим словарем - это средства собственного капитала банка и средства вкладчиков, размещенные с целью получения прибыли, отражаемые в активе бухгалтерского баланса банка. В активы банка входят: кассовая наличность, ссуды, инвестиции, ценные бумаги, недвижимость и другие объекты собственности, имеющие денежную оценку. Активы банка [1].

Портфель банковских активов – понятие сложное, поскольку:

- во-первых, включает в себя несколько портфелей: кредитный, инвестиционный, торговый, денежных резервов, которые в свою очередь состоят из различных ссуд, ценных бумаг, других инвестиций банка; в результате портфель банковских активов управляется на уровне банка в целом и отдельных портфелей;
- во-вторых, является структурированной совокупностью не однородных по своей сущности активов. В отличие от портфеля ценных, портфель банковских активов объединяет абсолютно различающиеся (даже диаметрально противоположные) по своим качественным характеристикам (риск, доходность, ликвидность) элементы. Различие также касается способов включения актива в состав портфеля и исключения (списания, погашения) из него. Если купля-продажа ценных бумаг осуществляется относительно просто, то, выдача кредита требует маркетинговых, организационных, аналитических усилий нескольких подразделений кредитной организации.

Таким образом, портфель банковских активов – структурированная совокупность банковских активов, целенаправленно формируемая и постоянно управляемая для достижения целей развития банка с учетом особенностей рыночной конъюнктуры.

Финансовая политика банка определяет стратегию активных операций, устанавливает, какие средства будут вложены в кредиты, депозиты, ценные бумаги и другие инструменты, а какие будут оставаться в виде наличности, остатков на корреспондентских счетах и других неработающих активов. Поэтому любые частные показатели эффективности управления активами и даже их агрегированные варианты, такие, как отношение прибыли к величине работающих активов, являются вторичными по отношению к важнейшему результирующему показателю эффективности вложений собственных и привлеченных средств, которым традиционно является отношение прибыли к чистым активам [2].

Структура активов и пассивов банка оказывает непосредственное влияние на уровень прибыли: чем дешевле обходится привлечение ресурсов и дороже его размещение, тем выше его прибыльность. Таким образом, управление активными операциями банка состоит в оптимальном размещении собственных и привлеченных средств банковской организации с целью получения наивысшей доходности. Именно от качественного управления активными операциями зависит ликвидность, прибыльность, финансовая надежность, стабильность и устойчивость банка в целом [3].

Активы коммерческого банка подразделяются по объектам и сферам вложений, в качестве которых могут выступать: денежные средства (национальная и иностранная валюта), драгоценные металлы и драгоценные камни, кредиты различным типам заемщиков и на различные цели, ценные бумаги, недвижимость, материально-технические средства и

прочее. Если пользоваться группировкой состава активов по основным видам банковской деятельности, то первоначально можно отметить следующие тенденции:

- основную долю в активах банка занимают кредиты и ссуды клиентам (20-80%);
- второе место среди банковских активов занимают инвестиции в ценные бумаги (2-30%);
- на третьем месте кассовые активы (0,1-15%);
- доля прочих активов обусловлена особенностями учета и может включать в себя широкий спектр операций от вложений в основные фонды, до различных расчетных и учетных операций банка (1-80%).

Таким, образом, укрупненно активы банка можно подразделить на 4 категории (рисунок 1).

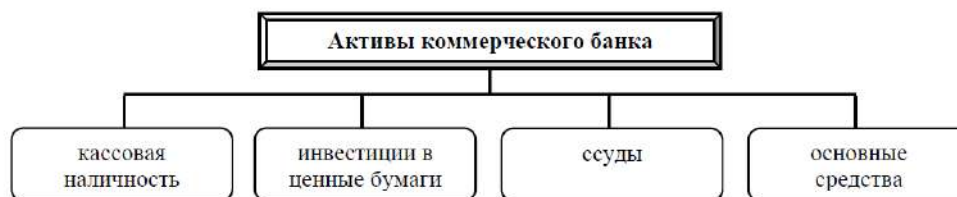

Рисунок 1. Классификация активов коммерческого банка с позиции состава и структуры

Рисунок 1. Классификация активов коммерческого банка с позиции состава и структуры

Первая категория активов коммерческого банка – кассовая наличность является группой с высокой степенью ликвидности, но в то же время не приносящей дохода. Вторая и третья категории активов являются доходными, но с повышенным риском. Четвертая – основные средства выступают как не ликвидными, так и не доходными активами.

Активы банка обладают следующими свойствами:

- ликвидностью способностью быстро превращаться в деньги без потери рыночной стоимости;
- надежностью (степенью риска) способностью к возврату без потери своей номинальной суммы;
- доходностью способностью приносить доход.

Активы банков изучают с позиции состава и структуры. В каждом банке возникают проблемы при установлении и соблюдении рациональной структуры активов. Устанавливая рациональную структуру активов, банки должны выполнять требования к ликвидности, то есть иметь достаточный размер высоколиквидных и менее ликвидных средств по отношению к обязательствам с учетом их сроков, сумм и типов [4].

Качество активов определяется их ликвидностью, объемом рискованных активов, удельным весом критических и неполноценных активов, объемом активов, приносящих доход.

Основной проблемой в банковском менеджменте является поддержание оптимального соотношения между ликвидностью банка и прибыльностью. Так, ликвидность представляет собой способность быстро превратить активы банка в деньги и своевременно и полно по первому требованию выплачивать наличные за счет использования активов.

Чем выше ликвидность активов банковской организации, тем меньше риск, связанный с ними, но тем соответственно снижается доход, получаемый от этих активов. Искусство банковского менеджмента состоит в том, чтобы обеспечить наивысшую норму прибыли на капитал, вложенный в активы, не снижая ликвидности и, соответственно, удерживая на требуемом уровне платежеспособность.

Активы банка классифицируются, исходя из степени их ликвидности, то есть скорости, с которой они могут быть трансформированы в наличные средства и приравненные к ним ценности, пригодные для немедленного выполнения банком своих обязательств перед вкладчиками и прочими кредиторами; уровню риска и прибыльности, то есть способности приносить процентный доход [5].

Классификация активов по степени классности и ликвидности приведена на рисунке 2:

Ликвидность коммерческого банка является одним из ключевых показателей надежности банка. Полноценно работать и выполнять свои обязательства банк может располагая достаточным объемом ликвидных ресурсов. Ликвидность активов является комплексным показателем устойчивости актива коммерческого банка. Это его способность своевременно и без потерь выполнять свои обязательства перед вкладчиками, кредиторами и другими клиентами. Обязательства банка складываются из реальных и условных. Показатели ликвидности измеряются в коэффициентах, которыми широко пользуются в практике сами банки.

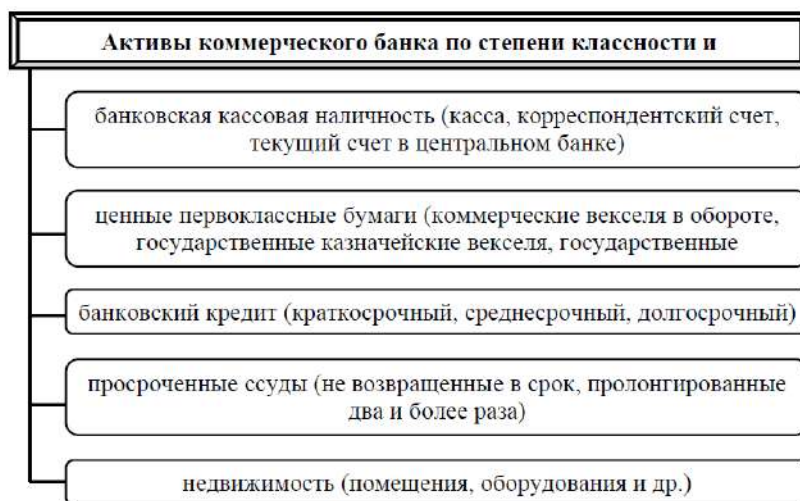

Рисунок 2. Классификация активов коммерческого банка по степени классности и ликвидности[15]

Рисунок 2. Классификация активов коммерческого банка по степени классности и ликвидности.

Коммерческие банки заботятся о качестве активов, в которое вкладывается смысл: обеспечение возврата кредитов; способность получать доход и покрывать убытки; диверсификация состава кредитного портфеля.

В банковском менеджменте ликвидность активов влияет на общую платежеспособность коммерческого банка и его устойчивость.

По классификации активных операций, как и по структуре активов сложились разные точки зрения.

По мнению Букато В.И., Львова Ю.И. основными активными операциями являются:

- кредитные операции, в результате которых формируется кредитный портфель банка;
- инвестиционные операции, создающие основу для формирования инвестиционного портфеля;
- кассовые и расчетные операции, являющиеся одним из основных видов услуг, оказываемых банком своим клиентам;
- прочие активные операции, связанные с созданием соответствующей инфраструктуры, обеспечивающей успешное выполнение всех банковских операций.

Кредитные операции занимают наибольшую долю в структуре статей банковских активов. Банковская ссуда связана с аккумулярованием временно свободных денежных

средств в экономике и предоставлением их на условиях возврата хозяйствующим субъектам. В рамках банковской ссуды развиваются отдельные виды ссуд. Это зависит от множества признаков, характеризующих назначение, обеспечение, сроки, методы предоставления и погашения, объекты и субъекты кредитования. Под видами банковских ссуд следует понимать определенную их классификацию, используемую в процессе кредитования банками юридических и физических лиц. Существует множество различных классификаций банковских ссуд, построенных на основе определенных критериев. Значимость классификации банковских ссуд заключается в том, что кредитная функция банков является основной экономической функцией и от того, насколько они хорошо реализуют свои кредитные функции, во многом зависит экономическое положение, как самих банков, так и обслуживаемых ими клиентов. Банковские ссуды можно классифицировать в соответствии с целями кредитования, типами заемщиков и сферой функционирования [6].

В процессе совершения инвестиционных операций банк выступает в качестве инвестора, вкладывая ресурсы в ценные бумаги или приобретая права по совместной хозяйственной деятельности. Указанные операции также приносят банку доход посредством прямого участия в создании прибыли. Экономическое назначение указанных операций, как правило, связано с долгосрочным вложением средств непосредственно в производство.

Наличие кассовых активов в необходимом размере – важнейшее условие обеспечения нормального функционирования коммерческих банков, использующих денежную наличность для размена денег, возврата вкладов, удовлетворения спроса на ссуды и покрытия операционных расходов, включая заработную плату персоналу, оплату различных материалов и услуг. Прочие активные операции, разнообразные по форме, приносят банкам за рубежом значительный доход. В банковской практике круг их пока ограничен. К числу прочих активных операций относятся: операции с иностранной валютой и драгоценными металлами, трастовые, агентские, товарные и др.

Рассмотренная выше классификация активных операций банка относится к классификации, предусматривающая экономическое содержание активных операций банка. Следует отметить, что активные операции банка можно классифицировать и по другим основаниям. Так, в зависимости от риска активные операции банка делят на рискованные и безрискованные.

В зависимости от доходности операции делят на приносящие доход и не приносящие его. По уровню ликвидности активные операции подразделяются на операции, характеризующиеся мгновенной ликвидностью, ликвидные и операции долгосрочной ликвидности.

Таким образом, активные операции коммерческого банка это кредитные операции, инвестиционные операции, расчетно-кассовые операции, комиссионно-посреднические и прочие. Сущность активных операций коммерческих банков состоит в размещении и использовании банком собственных и привлеченных ресурсов для получения прибыли при приемлемом уровне рисков и поддержании ликвидности. Активные операции классифицируются в зависимости от степени ликвидности, уровня риска и прибыльности.

Наибольшую часть в активах коммерческого банка составляют, как правило, доходные активы кредиты, которые тоже классифицируются по различным признакам.

Активные операции банка составляют существенную и определяющую часть его операций, от их качества во многом зависит уровень финансовой устойчивости и стабильности коммерческого банка. Активы банка непосредственно влияют на все факторы стабильности и устойчивости коммерческого банка капитал, ликвидность, доходность, прибыльность. Сбалансированный рост активов коммерческих банков и улучшение их структуры и качества являются необходимым условием стабильного функционирования и развития банков.

В 21 веке усилились инновационные процессы и банки успешно применяют все новшества в организационно-техническом отношении.

В 2020 году в связи с пандемией «Коронавируса» банки Республики Казахстан были

успешно переведены на полную цифролизацию. Коммерческие банки успешно реализовали цифровые платформы, для работы с клиентами и другими банками.

Рынок банковских услуг 2022 года стал более ориентирован на «цифровые» нежели «традиционные» сервисы.

Коммерческие банки, которые, сделали упор на цифролизацию своей деятельности пожинают свои плоды работая удаленно, экономя на содержании большого штата и офисных помещениях. Лидерами на рынке цифровых банковских услуг в Республике Казахстан можно назвать АО «КаспиБанк», АО «БанкЦентрКредит», АО «Jusanbank».

В РК выигрывают те коммерческие банки, кто не просто перешел на цифролизацию, но и успешно внедрил к своим продуктам, оказание ряда государственных услуг.

Данная тенденции продлится по мнению экспертов достаточно не долго, так, как идет угроза банковскому бизнесу от IT гигантов, которые в ближайшее время могут перестать быть операторами платежных сервисов. Данный интерес проявляется у компании APPLE, а также запуск новой платформы Google Plex banking. Данные компании уже не хотят быть партнерами банков, где их роль ограничивается регуляторами. Они внедряют банкинг в собственные сервисы, вытесняя банковские приложения из инструментов своих клиентов.

Так же можно отнести к потенциальным и опасным конкурентам для банков такие платформы как: Stripe Treasury, Facebook, Shopify и Amazon – платформы, которые могут внедрять данные, а также управлять ими. Скорее всего, то значение которое имеют сейчас, банковские приложения, находятся на пике своей популярности, и вполне возможно, что в скором времени их вытеснят крупные IT – платформы мирового масштаба.

В конкурентной борьбе, банки столкнутся не только с финтех-компаниями и IT-гигантами, но и столкнутся с угрозой снижающейся маржинальности, кредитными рисками, и низкой активностью в экономиках многих стран Мира.

Коммерческие банки могут снизить данные риски за счет расширению клиентоориентированности и сохранении своей роли в обслуживании финансовых транзакций.

Самые успешные и прибыльные банковские сервисы последних лет – это системы управления частными инвестициями, карты кэшбэки и сервисные переводы, данные операции являются четкими и прозрачными. Условия по этим операциям понятны для каждого – это величина банковской комиссии, стоимость транзакции и скидки по ним.

Когда прибыль начинает возрастать то, у всех создается благоприятное впечатление о надежности и классной репутации банка, а также показывает, на сколько эффективно работает банк. Прибыль расходуется на заработную плату сотрудникам и оплату учредителям.

Финансовый менеджмент в коммерческом банке осуществляется на различных уровнях: на уровне всего банка в целом, а также на уровне всех направлений банка, от взаимоотношений с клиентами на рабочих местах, до конкретных банковских продуктов.

Можно сделать вывод о том, что основная цель в управлении прибыли коммерческими банками заключается в постоянном увеличении прибыли, при максимально возможном уровне рисков и сохранении ликвидности отдельных статей баланса.

Список литературы

1. Закон Республики Казахстан «О банках и банковской деятельности в Республике Казахстан» от 31 августа 1995 года № 2444 (с изменениями и дополнениями на 01.01.2017. ИПС «Әділет». Режим доступа: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z950002444>
2. Тавасиев А. М., Москвин В. А., Эриашили Н. Д. Банковское дело. Краткий курс. М.: Юнити-Дана, 2015. 288

3. Балабанов И.Т. Банки и банковское дело / под ред. д.э.н., проф. И.Т. Балабанова. – СПб: Питер, 2019. – 304 с.
4. Фатуев В.А., Бакаева М.А. Управление активами коммерческого банка. // Известия Тульского государственного университета. Экономические и юридические науки. // Электронная научная библиотека «Кибер Ленинка». Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/upravlenie-aktivami-kommercheskogo-banka#ixzz4cgaQFD3i>
5. Кузичев В.М., Чернов С.С., Перминов А.Ю. Понятие и классификация объектов имущественного комплекса предприятия. Евразийский международный научноаналитический журнал «Проблемы современной экономики». Электронная версия. Режим доступа: <http://www.m-economy.ru/art.php?nArtId=2853>
6. Сердечная С.Н. Категориальный базис стратегического управления активами предприятия // Экономика и современный менеджмент: теория и практика: сб. ст. по матер. XXIX междунар. науч.-практ. конф. № 9(29). – Новосибирск: СибАК, 2018. С.74-78.
7. Финансово-кредитный энциклопедический словарь / кол. авторов под общ. ред. А. Г. Грязновой. – М.: Финансы и статистика, 2020. С. 24;
8. Банковское дело: Учебник / О. И. Лаврушин, И. Д. Мамонова, Н. И. Валенцева и др.; Под ред. О. И. Лаврушина. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: КНОРУС, 2019 г. С.
9. Финансовый словарь. Интернет-портал «Academic.ru». Режим доступа: http://dic.academic.ru/contents.nsf/fin_enc/
10. Большой экономический словарь / Под ред. А. Н. Азрилияна. – 4-е изд. доп. и перераб. – М.: Институт новой экономики, 2015. С.
11. Банковский портфель-2. Книга банковского менеджера. Книга банковского финансиста. Книга банковского юриста. – М.: Соминтэк, 2020. С. 638;

ӘОЖ: 33:001

ИННОВАЦИЯ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАМУ ЭЛЕМЕНТІ РЕТІНДЕ

Ғылыми жетекшісі: Маханова Айжан Жарасовна, э.ғ.м., аға оқытушы
Студент: Елибаев Ерасыл Ерболович, Экономика мамандығы, 3 курс, ЭК-20-1
«Экономика және бизнес» факультеті, «Экономика және басқару» кафедрасы
Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты

Аңдатпа. Мақалада экономиканы жаңғырту жағдайында өнеркәсіптік кәсіпорындардың инновациялық даму процесі қарастырылады. Инновациялық процестің кезеңдері бөлектеліп, инновациялардың классификациялық түрлері ұсынылып, мемлекеттің инновацияларды енгізудегі негізгі рөлі анықталады.

Кілтті сөздер: инновациялық процесстер, кәсіпорынның инновациялық әлеуеті, инновациялардың негізгі түрлері, ғылыми-зерттеу орталықтары, инновациялардың циклілігі.

Аннотация. в статье рассматриваются основные процессы инновационного развития промышленных предприятий в условиях модернизации экономики. Выделяются основные стадии инновационного процесса и предлагается классификация инноваций, а также определяется основная роль государства во внедрении инноваций.

Ключевые слова: инновационные процессы, инновационный потенциал предприятия, основные виды инноваций, научно-исследовательские центры, цикличность инноваций.

Annotation. The process of innovative development of industrial enterprises under the conditions of economic modernization is considered. The stages of the innovation process are

singled out and a classification of innovations is proposed, as well as the role of the state in the implementation of innovations is determined.

Key words: innovation process, innovation potential, types of innovations, research centers, cyclicity of innovations.

Жаһандану үдерістері, өсіп келе жатқан жаһандық бәсеке және күрделі саяси өзгерістер, сондай-ақ ҚР үкіметінің халықтың әл-ауқатының жоғары деңгейін қамтамасыз етуге, геосаяси рөлді шоғырландыруға бағытталған ұзақ мерзімді даму мақсаттары елдің әлемдік саяси күн тәртібін айқындайтын жаһандық көшбасшылардың бірі ретінде еліміздің экономикасының инновациялық әлеуметтік-бағдарланған даму моделіне көшуінің объективті қажеттілігін, көшбасшылық пен инновация экономикасын қалыптастыру қажеттілігін алдын ала белгілейді. Мемлекеттік инновациялық саясатты қабылдап, жүзеге асырмайынша, инновациялық ахуал мен интеграцияланған инновациялық инфрақұрылым жүйесін жасамайынша, өнеркәсіптік кәсіпорындарды инновациялық дамытусыз алға қойылған мақсаттарға қол жеткізу мүмкін емес.

Көріп отырғанымыздай, еліміздегі инновацияларды дамытуға және кәсіпорындар мен компаниялардың инновациялық белсенділігін арттыруға кедергі келтіретін факторлардың ішінде бюрократизм мен қаржыландыруды тартудағы қолжетімсіздік және қиындықтар, тиісті жоғары білікті мамандардың жетіспеушілігі, инфрақұрылымның дамымауы, заңнамалық базаның жетілмегендігі, зияткерлік меншіктің жеткіліксіздігі болып табылады.

Соңғы жылдары менеджмент тарапынан кәсіпорындардың инновациялық дамуын басқаруға ғылым саласы мен ғалымдардың қызығушылықтарының артуы байқалады. Өз кезегінде, кәсіпорындардың инновациялық дамуды зерделеу негізінде әзірленген шетелдің тәжірибесі мен әдістерін отандық кәсіпорындар толығымен пайдалана алмайтынын көрсетті, өйткені жалпы инновациялық инфрақұрылым инновацияларды жобалау, пайдалану, жылжыту және беру үшін айтарлықтай ерекшеленетін басқа жағдайларға бағытталған. Еліміздегі өнеркәсіптің қазіргі жағдайының негізгі проблемасы - инновацияларға сұраныстың төмендігі, сондай-ақ енгізілген жаңа әзірлемелерге зиян келтіретін дайын жабдықты шетелден сатып алуға бейімді болуы. Жеке сектор да, мемлекеттік сектор да инновацияларға жеткілікті қызығушылық танытпайды.

Экономикалық жүйелердің құрылымдық қайта құруларының инновациялық деңгейін бағалау инновацияның мәнін зерттеуді көздейді.

«Инновация» термині жаңашылдықтың немесе жаңа дүниенің синонимі болып табылады және сол бағытта қолдануға болады (А.И.Пригожин, Г.Дительм, Ф.Янсен). Әдебиетте инновацияның мәнін анықтаудың бірнеше тәсілдері бар. Екі көзқарас жиі кездеседі: бір жағынан инновация шығармашылық процестің нәтижесі ретінде жаңа өнім (технология), технология, әдіс және т.б. түрінде; екіншісінде – жаңа өнімдерді, элементтерді, тәсілдерді енгізу процесі ретінде ұсынылады. Инновация әлеуетті ғылыми-техникалық прогрестің жаңа өнімдер мен технологияларда бейнеленген нақтыға айналуы ретінде түсіндіріледі [1].

Инновацияны процесс ретінде қарастыратын болсақ, бұл ғылыми тұрғыдан білімді түрлендіру процесі екенін, сонымен бірге оны оқиғалардың дәйекті тізбегі ретінде көрсетуге болады, оның барысында инновация жаңашылдық идеядан нақты өнімге, технологияға немесе қызметке дейін дамып жетіледі және іс – жүзінде қолдану арқылы таралады деп атап өтуге болады. Ғылыми-техникалық прогреске қарағанда жаңа өнімнің, қызметтің нарықта алғашқы пайда болуы немесе жаңа технологияны өзінің жобалық қуатына жеткізумен, яғни инновациялық процесс енгізумен аяқталмайды. Бұл процесс жүзеге асырылғаннан кейін де өз жалғасын табады, өйткені ол тараған сайын инновация жақсарып, тиімдірек және бұрын белгісіз болған тұтынушылық қасиеттерге ие болады. Бұл оны қолданудың жаңа бағыттары мен нарықтарын, яғни осы өнімді, технологияны немесе қызметті өздері үшін жаңа деп қабылдайтын жаңа тұтынушыларды табады. Осылайша, бұл процесс нарықта талапқа сай өнімдерді, технологияларды немесе қызметтерді жасауға бағытталып, қоршаған ортамен

тығыз бірлікте жүзеге асырылады: оның бағыты, қарқыны, мақсаттары жұмыс істейтін және дамып жатқан әлеуметтік-экономикалық ортаға байланысты. Инновациялық процестің негізі – жаңа технологияны құру және меңгеру процесі.

Инновациялық әлеуметтік-экономикалық дамудың қазіргі тарихи кезеңінде жаңа өндірістердің дамуы, еңбек өнімділігі мен өндіріс тиімділігінің ұдайы өсуі ғылыми-техникалық прогреске негізделген. Өз кезегінде, ғылыми-техникалық прогресс техника мен технологияның принципті жаңа түрлерін жасауға әкелетін іргелі ғылыми идеялардың үздіксіз ағынымен қамтамасыз етілуі керек [2].

Инновациялық ғылыми идеялар технологияға, өндіріске, менеджментке ең жаңа технологиялар мен түпнұсқа инженерлік шешімдерге енгізілуі және жаңа машиналарда, жабдықтарда, ең жоғары техникалық деңгейдегі құрылғыларда жүзеге асуы керек. «Ғылым – технология – өндіріс» инновациялық экономика тізбегінің жетекші буыны – ең жаңа технологияларды да, өндіріс пен басқарудың жаңа принциптерін де тудыратын ғылым.

Инновациялық процестерді дамытудағы іргелі ғылымның басымдылығы оның идеялардың генераторы қызметін атқаруымен, білімнің жаңа салаларына жол ашуымен анықталады.

Экономикалық дағдарыс венчурлық қорлардан қаражаттың кетуіне әкелді. Себебі, дағдарыс кезінде инновацияға инвестиция салу өмірлік маңызды басымдық емес. Бірақ бұл жаңа бағытта инновациялық серпіліс жасағысы келетіндерге жақсы мүмкіндік береді. Іскерліктің өнері – оны болжау. Ал таңдауды әртараптандыру қателерден сақтандыруды білдіреді. Егер портфельде әртүрлі салалардағы бәсекеге қабілетті компаниялар болса, онда инвестициялық қоржынның құны артады.

Инновациялардың өмірлік циклін талдау оның маңызды сипаттамаларын бөлуді де болжайды. Осындай негізгі сипаттамалардың бірі инновациялардың толқындылығы болып табылады.

М.И. Туган-Барановский циклдік тұлға туралы кез келген өндірістік жүйенің ішкі қасиеті туралы идеясы осы процестің әдістемелік негізі болып табылады [3]. Инновацияны бағалаудың негізі инновациялық даму стратегиясының сапалық параметрлері болуы мүмкін. Инновациялық дамудың үш түрі бар: «аудару», «қарыз алу» және «құру» [4]. Трансферттік (аудару) стратегия шетелдік ғылыми-техникалық әлеуетті пайдаланудан және инновацияларды өз экономикасына беруден тұрады. Қарыз алу стратегиясы дамыған елдерде өндірілетін өнімдердің өндірісін игеруді, кейіннен өзіміздің инженерлік-техникалық қолдауымызды жинақтауды көздейді. Өсу стратегиясының мәні - шетелдік әзірлемелерді тарта отырып, өзінің ғылыми-техникалық әлеуетін пайдалану, жаңа білімді үнемі меңгеру үшін іргелі және қолданбалы ғылымды біріктіру [6].

Й.Шумпетер инноватор тұлғасын ерекше көрсетеді. Инноватор өнертапқыш пен кәсіпкердің қасиеттерін біріктіреді. Ол жаңашыл идеяларды тудырады. Табиғи инерцияны және барлық жаңалыққа қарсы тұруды жеңе отырып, жаңашыл идеяларды практикалық іске асыруға әкеледі. Инновация көшбасшылары нарықта өзгеріс жасайды, қоғамды басқарады. Инновациялық көшбасшылар – адамдардың ерекше категориясы. Олар ұрып-соққан жолмен жүрмейді, бірақ белгісізге асығады, көбінесе мүмкін емес болып көрінген нәрсеге қол жеткізеді. Инноваторлар бастамашыл, олар стандартты емес шешімдерде шығармашылық көзқарасты, жылдамдықты қалайды [5].

Нарықтық қатынастар бәсекенің дамуын және мемлекеттің экономикадағы рөлінің төмендеуін болжайды. Сонымен қатар тек нарықтық принциптер негізінде қоғамның материалдық-техникалық базасын түбегейлі өзгерту мүмкін емес.

Экономикалық динамиканың заңдылықтары бойынша дағдарыстан шығу жолы тек жоғары тиімді базалық технологиялық инновацияларды инвестициялау арқылы мүмкін болады, оларды өндіріске енгізу әлеуметтік бағытталған экономикалық өсудің жаңа технологиялық тәртібін қалыптастыруды қамтамасыз етеді.

Заманауи ел үшін инновациялық даму - бұл елдің жылдам модернизациясының құрамдас бөлігі, адамдардың өмір сүру сапасын және экономиканың бәсекеге қабілеттілігін арттыру жолы; инновациялық саясат ең басым жобалардың бірі болуы тиіс.

Инновациялық даму стратегиясының негізінде ғана жаһандық экономикалық және технологиялық кеңістікте экономиканы жоғары технологиялық режимдер деңгейіне көтеруге, отандық өнімнің бәсекеге қабілеттілігін арттыруға, ғылыми-техникалық әлеуетті қайта құруға және дамытуға, елімізді жандандыруға және оның экономикадағы ықпалын күшейтуге болады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Иванцов П.И. Инновационная экономика / П.И.Иванцов. – Минск «Дикта», 2012. – С.6
2. Пятецкий В.Е. Управление инновационными процессами: методологические основы и принципы инновационного менеджмента в управлении предприятиями: учебное пособие. – М.: Изд. Дом МИСиС, 2012. – 152 с.
3. Туган-Барановский М.И. Промышленные кризисы в современной Англии, их причины и влияние на народную жизнь. СПб., 1894.
4. Шебаров А.И. Методология организации управления инновационно-ориентированным развитием промышленных предприятий. Автореферат диссертации д.э.н. 08.00.05. М., 2012.
5. Шумпетер Й. Теория экономического развития. М., 1982.
6. Инновациялық инфрақұрылымды дамытудың экономикалық механизмі. Мон ография. – Алматы, Эверо, 2010.

ӘОЖ 330.35

ҚАЗІРГІ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖАҒДАЙЛАРДА ШАҒЫН КӘСПОРЫНДАРДЫҢ ДАМУЫНА КЕДЕРГІ КЕЛТІРЕТІН ФАКТОРЛАР

Ғылыми жетекшісі: Махашева Ж.А. – аға оқытушы

Студент: Уалихан Ш., «Экономика» ББ, 3 курс, Эк-20-1

**«Экономика және бизнес» факультеті, «Экономика және басқару» кафедрасы
Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты**

Қазіргі кәсіпкерлік теориясының негізін австриялық экономист Й.Шумпетер ХХ ғасырдың басындағы негізін қалаған болатын. Ол кәсіпкерлік функциясын тұжырымдады, бұл белгілі бір өнертабысты қолдану арқылы өндіріс құрылымын реформалау, пайдаланылмаған технологиялық мүмкіндіктер, жеткізудің жаңа көздерін іздеу материалдар мен шикізат, өнімді өткізудің жаңа нарықтары, өнеркәсіптің белгілі бір салаларын қайта құру және т. б. [1].

Осы негізгі функцияны орындау үшін шағын бизнес шығындар мен кірістердің нақты есебін жүргізіп қана қоймай, сонымен бірге қалыптасуы керек басқару және өндіріс құрылымы, ол өзгеретін елдердің нарық талаптарына уақтылы жауап береді және бейімделеді.

Шағын бизнес құрылымдарына қойылатын негізгі талап - икемділік, яғни қажет болған жағдайда ескісін қайта құру немесе жаңасын құру мүмкіндігі нарық талаптарын барынша қанағаттандыратын құрылым.

Адам жұмыс істемейтін өзін жат сезінетін және өзін-өзі жүзеге асыру мүмкіндігі бар шағын кәсіпорындарды дамытудың әлеуметтік маңыздылығын шағын бизнесті дамытудың жақтаушыларының бірі Е.Ф. Шумахер атап өтті. Ол шағын бизнесті ынтымақтастықты жақсарту тәсілі ретінде қарастырды, адамдар арасында адамның қадір-қасиетін нығайту және

олардың әлеуетін іске асыру. Алайда, Э.Ф.Шумахер кезінде ірі кәсіпорындар ең тиімді форма деп санады. Сондықтан, оның пікірінше, корпорациялардың ажырамас бөлігі ретінде шағын бизнес болуы керек еді. Қазіргі шағын бизнес - бұл кез-келген елдің нарықтық экономикасының ажырамас бөлігі, олардың ЖІӨ-дегі үлесі шамамен 50-60% құрайды. Айта кету керек, кейбір еңбектерде бүгінде идеологияның элементі ретінде Э.Ф.Шумахердің көптеген идеяларын саяси бағытта қолданады.

Шағын бизнестің теориялық негіздері мен экономикалық табиғатын, оның даму тенденциялары мен ерекшеліктерін Варналий З.С. зерттеген. [4]. Ол анықтады шағын бизнестің рөлі мен орны келесідей: кәсіпкерліктің ерекше түрі шағын сериялы өндіріс негізінде қалыптасатын, жоғары ұтқырлықпен, серпінділікпен және икемділікпен сипатталатын және ынталандыратын қызмет экономиканы құрылымдық қайта құру, қосымша жұмыс орындарын құру, кәсіпкерлердің жаңа әлеуметтік қабатын қалыптастыру-меншік иелері, монополияны әлсірету және инновациялық процестердің дамуына ықпал ету.

З.С.Варналий шағын бизнестің нарықтық экономиканың жетекші салалардың бірі екенін атап көрсетеді [4]. Алайда, жалпы экономикалық және әлеуметтік рөл шағын бизнес әсіресе дағдарыс кезінде мемлекет экономикасының осы секторын дамуын жан-жақты қолдау мен ынталандырумен ғана мүмкін болады.

Шағын кәсіпорындардың өндірістік-шаруашылық қызметінің нәтижелеріне теріс әсер ететін ішкі және сыртқы ортаның көптеген факторлары бар екенін атап өту керек.

Шағын кәсіпорындардың өндірістік-шаруашылық қызметінің нәтижелеріне теріс әсер ететін ішкі және сыртқы ортаның көптеген факторлары бар екенін атап өткен жөн. Оларды шешу керек деңгейге байланысты аталған факторларды келесідей жіктеуге болады:

1. Макроэкономикалық факторлар:

- шағын кәсіпорындардың қызметін жетілмеген нормативтік қамтамасыз ету;
- жөндеудің болмауы кәсіпкерлік қызметті мемлекеттік реттеу тетігі;
- қолдауға бағытталған қоғамдық саясаттың құқықтық актілері жүйесі арқылы нақты тұжырымдалмаған шағын бизнес;
- саяси және экономикалық дағдарыс;
- бар әкімшілік кедергілер тіркеу, лицензиялау және сертификаттау, реттеу жалдау қатынастары және бақылау;
- шамадан тыс салық қысымы және жиі тексерулер;
- қаржы ведомостарының кешенді жүйесі және салық қызметімен байланыс электрондық тетігінің болмауы;
- кәсіпкерлердің нормативтік-құқықтық базаның өзгермейтіндігі мен экономикалық қатынастардың тұрақтылығындағы белгісіздігі;
- жетілмеген бәсекелестік және көлеңкелі сектордың болуы.

2. Аймақтық факторлар:

- тиімділіктің жеткіліксіздігі қаржы-несие саясатының қолданыстағы тетіктері;
- жеткіліксіз инвестициялар және ғылыми-техникалық көмек;
- жетілмеген нарық шағын бизнес инфрақұрылымы;
- консалтингтік орталықтардың қажетті санының болмауы;
- шағын бизнесті ақпараттық қамтамасыз ету жеткіліксіз;
- сыбайлас жемқорлық пен бюрократияның жоғары деңгейі;
- қорғау жеткіліксіз шағын бизнес.

3. Микроэкономикалық факторлар:

- шағын бизнес саласындағы табысты қызметті ұйымдастыру және басқару үшін қажетті жұмысты, білімді бастайтын кәсіпкерлердің болмауы;
- кәсіпорындар қызметінің нәтижелеріндегі ішкі және сыртқы конъюнктура факторларының әсерін анықтау, бағалау және болжаудың жетілмеген тетігі, бұл олардың нарық конъюнктурасының өзгеруіне бейімделуін баяулатады;
- кәсіпорындардың жетілмеген ұйымдастырылуы және өндірістік құрылымы;
- өнімнің бәсекеге қабілеттілігінің жеткіліксіз деңгейі;

- өндірістік ресурстарды иррационалды пайдалану;
- нарықтық экономика жағдайында менеджмент және маркетинг бөлімдерінің қызметі жеткілікті тиімді емес.

Ұсынылған жіктеуді ескере отырып, шағын кәсіпкерлікті дамыту бағыттарын айқындауға және оны қолдауға қатысты шешімдер қабылдау процесін жетілдіру мақсатында қазіргі заманғы кәсіпкерлік тұжырымдамасының негізі болып табылатын және мынадай кезеңдерден тұратын алгоритмді пайдалану қажет:

1. Шағын кәсіпорындардың өндірістік-шаруашылық қызметінің нәтижелеріне ішкі және сыртқы орта факторларының теріс әсерінен туындайтын проблемаларды талдау. Шағын кәсіпорындардың қызметін реттеуге бағытталған қандай да бір шараларды әзірлемес бұрын, бизнесті қолдаудың негізгі бағыттарын анықтау қажет. Ол үшін жергілікті жерлерде шағын бизнестің проблемаларын талдау, оларды маңыздылық дәрежесіне және мәселелер шешілетін мемлекеттік деңгейге қарай жіктеу қажет.

2. Мәселе шешілетін деңгейді анықтау жоғарыда ұсынылған жіктеуге сәйкес жүзеге асырылады: макроэкономикалық - мәселе мемлекеттік деңгейде шешілуі керек; аймақтық – жергілікті атқарушы органдардың деңгейі; микроэкономикалық – мәселені кәсіпорын ішінде шешуге болады.

3. бірінші кезеңде анықталған мәселелерді шешудің нұсқаларын табу. Бұл жағдайда белгілі бір мәселелерді шешудің әртүрлі бағыттары тұжырымдалады, оңтайлы нұсқаны таңдау үшін қажетті шектеулер мен критерийлер анықталады. Шектеулер аймақта немесе жалпы елде қалыптасқан жағдайға байланысты. Олардың ішіндегі ең маңыздысы-қаражаттың, қажетті техника мен технологияның жетіспеушілігі, шағын бизнес саласында жұмыс тәжірибесінің болмауы, салық салудың жетілмеген жүйесі және т.б. Осыдан кейін қолданыстағы мәселені шешудің баламалы нұсқалары бағаланатын критерийлер анықталады.

4. Шағын бизнес мәселелерін шешудің балама нұсқалары туралы мәліметтер жинау. Осы кезде қолданыстағы шектеулер мен белгіленген бағалау критерийлеріне сәйкес тиісті ақпарат жиналады және талданады.

5. Бұл кезең макроэкономикалық және өңірлік деңгейлердегі проблемаларды шешу үшін қажетті шарт болып табылады. Кәсіпкерлердің өкілдерімен проблеманы шешудің мүмкін нұсқаларын талқылау өте маңызды, өйткені олар ең мүдделі тарап болып табылады және сонымен қатар практикалық жұмыс тәжірибесі бар. Егер мәселе микроэкономикалық деңгейде шешілсе, алгоритмнің келесі кезеңіне өту керек.

6. балама нұсқаларды талдау және ең оңтайлы таңдау. Бұл қадам балама нұсқаларды салыстырмалы талдау және олардың арасында белгілі бір мәселені шешуге ең қолайлы нұсқаны таңдау болып табылады.

7. қарастырылып отырған мәселені шешу мақсатында таңдалған нұсқаны іске асыруға бағытталған іс-шараларды әзірлеу.

8. егер мәселені шешу шараларын мемлекеттік немесе жергілікті өзін-өзі басқару органдары әзірлесе, оларды енгізу туралы ақпарат баспасөзде жариялануы керек.

9. іс-шараларды іске асыру.

10. Шағын кәсіпорынды басқарудың нақты және жоспарланған нәтижелерін талдау және салыстыру.

11. алынған нәтижелерді түзету. Егер ауытқулар шамалы болса, онда салыстырмалы талдау нәтижесінде анықталған ауытқуларды жоюға бағытталған іс-шаралар әзірленеді (7-кезеңде). Елеулі ауытқулармен 3 кезеңге оралу керек.

Микроэкономикалық деңгейде өзгертін нарықтық жағдайларға бейімделу үшін шағын кәсіпорынның өндірістік-шаруашылық қызметінің нәтижелеріне әсер ететін ішкі және сыртқы орта факторларын анықтап, олардың әсер ету қаупінің дәрежесін бағалау қажет. Сондықтан ішкі және сыртқы орта факторлары мен шағын кәсіпорындарды басқару нәтижелері арасындағы функционалдық тәуелділіктерді негіздеу және осы тәуелділіктер негізінде аталған факторлардың әсерін бағалау және болжау арқылы көрсетілген

нәтижелерді жоспарлау және басқару механизмін жетілдіру ұсынылады, бұл жоспарланған деңгейді қамтамасыз етіледі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Шумпетер Й. Теория экономического развития (исследование предпринимательства) прибыл, капитал, кредит, проценты и цикл конъюнктуры) / Под. Эд. А.Г. Милейковский: Пер. с нем. В.С. Автономова. – М.: Прогресс, 1982. – 455 с.
2. Шумахер, Э. Ф. Малое прекрасно. Экономика, в которой люди име ют значение [Текст] / пер. с англ. и примеч. Д. О. Арон сона; Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». — М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2012. — 352 с. — (Социальная теория). — 1000 экз. — ISBN 978-5-7598-0822-0 (в пер.).
3. Акпанов А.К. Шағын және орта бизнесті қаржылық қолдау: Монография / А.К Акпанов – Алматы: «Тұран» университеті, 2022. – 104 б.
4. Варналий З.С. Основы предпринимательства: учебник. – К.: Знания – Пресса, 2002. – 239 с.

ӘОЖ 330

**ШАҒЫН ЖӘНЕ ОРТА БИЗНЕС КӘСПОРЫНЫНЫҢ ҚЫЗМЕТІН
СТРАТЕГИЯЛЫҚ ДАМУДЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖОЛДАРЫ**

Ғылыми жетекші: Асқар Бекназар Асқарұлы –э.ғ.м.

Студент: Шамшидин Ұлдана Мелисбекқызы

«Менеджмент» мамандығы, 3 курс, Мен-21-1 тобы

**«Экономика және бизнес» факультеті, «Экономика және басқару» кафедрасы
Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты**

Аңдатпа. Шағын бизнес компаниясындағы стратегиялық жоспарлау мәселелерінің жан-жақтылығы, күрделілігі және жеткіліксіз егжей-тегжейлері менеджерлерден оның теориялық және әдіснамалық аспектілерін зерттеуге және жетілдіруге, тарихи тәжірибені талдауға және оқиғалардың ықтимал нұсқаларын болжауға кешенді көзқарасты талап етеді.

Кілт сөздер: кәсіпорын, тұтынушы, шағын және орта бизнес, фирма, стратегия

Қазіргі уақытта бизнесте сыртқы орта жағдайында тұрақты өзгерістер байқалады. Бұл өзгерістердің негізгі себептері-жоғары бәсекелестік, жаңа технологиялар, ақпараттың үлкен ағыны және тұтынушылардың өзгеретін талаптары. Мұндай жағдайларда «ағынмен жүру» тактикасын таңдаған компаниялар ең осал болып табылады. Бұл мұндай кәсіпорындардың сыртқы ортаның күрт өзгеруіне дайын болмауына және олардың бастапқы позицияларының төмендеуіне байланысты. «Икемділік» және нарық талаптарына бейімделу қабілеті, керісінше, жаңа сұраныстарды қанағаттандыру үшін қажетті шараларды қабылдайтын күшті және перспективалы компаниялармен ерекшеленеді. Олар алдағы тенденцияларды болжауға және дайындалуға және қысқа мерзімде көшбасшылық позицияларға шығуға қабілетті. Қажет болса, бұл шағын бизнес фирмалары осы тенденцияларды құра алады және нарықтың дамуына ықпал етеді. Бұл дағдылардың барлығы белгілі бір нарықтық жағдайларда әрекет етуге басшылықты қамтитын әдейі жасалған стратегиялық жоспарлаудың нәтижесі болып табылады.

Стратегиялық жоспарлаудың әр түрлі анықтамалары және келесі анықтамасы бар: «Стратегия – бұл негізгі мақсатқа жету үшін проблемалар мен ресурстардың басымдықтарын анықтайтын жалпы іс-қимыл бағдарламасы. Ол негізгі мақсаттар мен оларға жетудің негізгі

жолдарын кәсіпорын қозғалыстың бірыңғай бағытын алатындай етіп тұжырымдайды». Басқаша айтқанда, стратегия шағын бизнес кәсіпорынының басты мақсатының болуын білдіреді, оған жету жолында оған қол жетімді және күтілетін қиындықтар мен ресурстар анықталады. Мақсаттар кішігірім кіші мақсаттарға бөлінеді және оларды жүзеге асыру үшін шағын бизнес фирмалары бірыңғай бағытты таңдайды [1,66.].

Шағын бизнес компаниясындағы стратегиялық жоспарлау мәселелерінің жан-жақтылығы, күрделілігі және жеткіліксіз егжей-тегжейлері менеджерлерден оның теориялық және әдіснамалық аспектілерін зерттеуге және жетілдіруге, тарихи тәжірибені талдауға және оқиғалардың ықтимал нұсқаларын болжауға кешенді көзқарасты талап етеді.

Компанияның стратегиясы тұтынушылардың қажеттіліктерін қанағаттандыруға және алға қойылған мақсаттарға жетуге бағытталған бәсекелестік және бизнес-процестерді ұйымдастыру әдістерінің жиынтығын қамтиды. Әдетте, фирманың немесе компанияның мақсаты нарықта көшбасшылық позицияларды сақтау немесе жеңу, сатып алушылар арасында сұраныс және олардың адалдығы және қызметкерлер үшін қолайлы еңбек жағдайларын қамтамасыз ету болуы мүмкін. Стратегиялық жоспарлау бірнеше кезеңнен тұрады. Біріншіден, компанияның көзқарасын, миссиясын және мақсаттарын анықтау маңызды. Бұл «жоғарыдан төменге» тәсілі компанияның белгіленген уақыттан кейін келісі келетін соңғы нүктесін көруге мүмкіндік береді. Бұл тәсіл қозғалысқа бағыттар береді және алға қойылған мақсаттарға сүйене отырып, компанияның бағытын бақылауға мүмкіндік береді. Екіншіден, ішкі ресурстар мен сыртқы орта жағдайларын мұқият зерттеу қажет. Бұл фирмаға неден бастау керектігін және стратегияны таңдағанда не нәрсеге назар аудару керектігін түсінуге көмектеседі. Шағын бизнес кәсіпорынының артықшылықтары мен әлсіз жақтарын анықтау оларды мүмкіндіктерді пайдалануға және қоршаған орта қаупінен қорғауға бағыттауға мүмкіндік береді. Микро және макро ортаны талдағаннан кейін стратегияның өзін таңдау кезеңі келеді. Бұл кезеңде компанияның ерекшеліктерін және талдауы алдыңғы кезеңде жүргізілетін нарық жағдайларын ескеру қажет. Стратегиялық жоспарлаудың соңғы кезеңі таңдалған стратегияны іске асыру жоспарын құру болып табылады. Мұнда стратегиялық басқарудың екінші кезеңі - талдау кезінде анықталған көрсеткіштер де ескеріледі және жоспарларды нақты өмірге енгізудің ең оңтайлы жолы ұсынылады. Сонымен қатар, кәсіпорынның өміріне стратегияны енгізу бойынша жұмыстардың қаншалықты тиімді жүргізілетінін бағалауға болатын критерийлер ұсынылады [2,176.]. Жоғарыда аталған барлық қадамдар, Егер олар қолданылса, шағын бизнес фирмаларына ұйымдық мақсаттарға қол жеткізуді қамтамасыз ете алады.

Кәсіпорын стратегиясы-бұл фирманың нарықтағы жағдайын нығайтуға, клиенттерді тартуға және олардың қажеттіліктерін қанағаттандыруға, табысты бәсекелестікке және жаһандық мақсаттарға жетуге арналған кешенді басқару жоспары. Стратегиялық жоспарлауды қолдану ең аз шығындармен даму жолын, нарықтарды, бәсекелестік пен бизнесті жүргізу әдістерін таңдауға мүмкіндік береді. Бұл жағдайда кәсіпорын менеджментінің даму бағытын таңдау міндеті үш элементтен тұрады: компанияның стратегиялық даму бағытын таңдау, мақсат қою және стратегияны әзірлеу. Шағын бизнес кәсіпорынының стратегиясын әзірлеу көзқарасты анықтаудан басталады

- болашаққа компания қозғалысының өзіндік бағыты, технологияны, мақсатты аудиторияны, географиялық және тауар нарықтарын сипаттау, перспективалық мүмкіндіктер мен кәсіпорынның имиджін талдау, ол болашақта қандай болуы керек. Стратегияны әзірлеу кезінде компанияның миссиясының сипаттамасы өте маңызды, онда компанияның бүгінгі мүмкіндіктерінің, оның мақсатты аудиториясының, серіктестермен байланысының, басқа ұйымдармен қарым-қатынасының, бизнестің құрылымы мен қызмет түрлерінің жалпы сипаттамасы бар. Осыған сүйене отырып, мақсат қою кезеңінде Бизнестің миссиясы компания ұмтылатын нақты нәтижелер мен нәтижелерге айналады, стратегияны іске асыру нысаны белгіленеді және оның түпкілікті таңдауы жасалады.

Саланың дамуының тоқырауы және фирмадан стратегиялық бағыттың жекелеген элементтерін түбегейлі қайта қарауды талап ететін экономиканың дамуының әлсіз қарқыны

жағдайында фирманың дұрыс стратегиясын таңдау ерекше маңызға ие. Көптеген кәсіпорындар мен менеджерлердің тәжірибесі көрсеткендей, нарықтардағы күрделі экономикалық жағдайда және өткір бәсекелестікте менеджмент нақты мақсаттар қоятын және оларды орындауға жігерлі түрде қол жеткізетін кәсіпорын жеңеді, ал "біз бәрін өзімізге тәуелді етеміз"ұранымен жұмыс істейтіндер ұтылады. Фирма қызметінің негізгі ниетін дәйекті түрде орындау көбінесе технологияға, қаржылық базаға және ұйымдық құрылымға қарағанда үлкен маңызға ие. Шағын бизнес кәсіпорынының стратегиясы нені, кімді және қашан жасау керектігін анықтайды, бұл бүкіл фирма үшін де, оның әрбір бөлімшесі үшін де қажет.

Фирма ірі холдингтің бөлімшесі болған жағдайда, дұрыс бизнес-стратегияның маңызы зор-тұрақты және бәсекелестік позицияны құру жолдарын сипаттай отырып, бөлімшенің табысты жұмыс істеуі үшін нақты шаралар мен тәсілдер кешені. Ең жақсы бизнес стратегиялары, әдетте, фирма үшін табысы өте маңызды бір немесе бірнеше қызмет салаларында өте жоғары немесе бірегей құзыреттілікке қол жеткізуге бағытталған. Бірегей құзыреттілік инновациялық көшбасшылықта, тиімді технологиялар мен процестерді меңгеруде, өндірістегі некені төмендетуде, жоғары мамандандырылған тәжірибеге ие болуда көрініс табуы мүмкін.

Халықаралық тәжірибе көрсеткендей, стратегия фирманың ішкі және сыртқы ортасына неғұрлым сәйкес келсе, бәсекелестік артықшылықты қамтамасыз етеді, өнімділікті арттырады, табысқа жетуге соғұрлым көп негіз бар. Батыл қадамдарға дайын басшыларға дағдарыс кезеңі немесе экономикалық дамудың құлдырауы корпоративтік мәдениет пен жұмыс әдістерін түбегейлі өзгертуге мүмкіндік береді

- акционерлер мен қызметкерлер өзгерістердің қажеттілігін түсінеді және олардың алға жылжуына қарсылық әлсірейді. Дәл осы кезеңде көреген көшбасшылар бүкіл билік жүйесін қайта құра алады, ұйымдық құрылымды оңтайлы мөлшерге өзгерте алады, тиімділіктің күшті мәдениетін дамытады және ескірген жұмыс әдістерінен үзілді-кесілді бас тартады. Мұндай жағдайда стратегияны әзірлеу үшін Сіз белсенді болуыңыз керек және әр маңызды оқиғадан кейін жағдайды тез бағалауыңыз керек. Тұрақсыздық кезеңінде шағын бизнес фирмасын басқару қиын, бірақ бәсекелестер мұны жасамас бұрын жағдайды қалай тиімді пайдалану керектігі туралы үнемі ойлану керек[3,35б.].

Осылайша, кез-келген фирманың даму стратегиясы нарықтың ауытқуын тегістеуге, оның даму кезеңдерін теңестіруге бағытталуы керек екендігі анықталды: құлдырау, іскерлік белсенділіктің өсуі, тұрақтандыру және өсу кезеңі. Қазақстандық шағын бизнес фирмалары стратегияны әзірлеу және стратегиялық жоспарлау сияқты мәселелерге көбірек көңіл бөлуі керек. Егер Компанияның стратегиясы дұрыс ойластырылған болса және белгіленген іс-қимыл жоспары арқылы нақты жүзеге асырылса, онда оның позициясы мен қаржылық жағдайы күшейеді деп саналады. Табысты стратегияның принциптері 1-кестеде келтірілген.

Кесте 1. Табысты стратегия принциптері

1.	Стратегиялық іс-әрекеттер басымдыққа ие болуы керек ұйымның ұзақ мерзімді перспективадағы бәсекелестік позициялары.
2.	Стратегия нарықтық жағдайдың өзгеруіне және тұтынушылардың талаптарына, технологиялық инновацияларға және жаңаларына жауап беру жылдамдығын қамтамасыз етуі керек бәсекелестердің бастамалары.
3.	Ұзақ мерзімді инвестициялар тұрақты бәсекелестік артықшылықты құруға, оны сатып алу үшін агрессивті шабуылға және агрессивті инвестицияларға қажет оны ұстап тұру үшін қорғаныс.
4.	Тек қолайлы сәттілікке арналған стратегиялардан аулақ болу керек шарттары
5.	Бәсекелестердің амбициясы мен қабілеттерін барабар бағалау қажет.
6.	Әлсіз бәсекелестерге шабуыл жасау әлдеқайда қауіпсіз екенін есте ұстаған жөн күштілерге қарағанда тиімдірек.
7.	Шығындар бойынша айтарлықтай артықшылықсыз бағаны төмендетуге болмайды.

8.	Сапа бойынша бәсекелестерден барынша алшақтыққа қол жеткізу қажет тауарлар мен қызметтер не олардың тұтынушылық қасиеттері.
9.	Әрекет кезінде пайда болатын аралық стратегиялардан аулақ болу керек бір уақытта екі қарама-қарсы стратегияны ұстаныңыз.
10.	Нарық үлесін тартып алудың агрессивті әрекеттері "әскери" күштің күшеюіне әкеледі нарықтың барлық ойыншылары үшін априори тиімсіз болып табылатын маркетингтік "қару-жарақ жарысына" немесе баға соғыстарына арналған саладағы жағдайлар.

Белгісіздік жағдайында қолданыстағы стратегияның болуы қозғалыс векторын анықтайды. Келесі маңызды қадам-оның қалай орындалатынын бақылау қажеттілігі, бұл әсіресе белгілі бір саланың нарықтық дамуының маңызды болуы мүмкін. Бұл ретте кәсіпорын менеджерлері стратегияға қашан тиісті өзгерістер енгізу керектігін және оны қашан жасамау керектігін анықтау үшін ұйымда қалыптасқан жағдайдың өзгеруіне сезімтал болуы керек. Мұндай жағдайларда түзетулер көбінесе жеке кәсіпорындарға әсер етеді. Кейде компанияның қаржылық жағдайының күрт нашарлауының немесе сыртқы өзгерістердің әсерінен ұйымның негізгі стратегиясын қайта қарау қажет болады. Бұл стратегиялық менеджменттің міндеті екенін тағы бір рет растайды, жеке менеджерлер қандай өзгерістер болып жатқанын қадағалап, соған сәйкес ерте кезеңде жауап беру қажеттілігін анықтайды[4,486.].

Стратегияны әзірлеу барысында нарықты және ағымдағы ресурстарды талдауға негізделген қозғалыс бағдарларын анықтау негізгі қажеттілік болып табылады. Бағдарларды иерархия бойынша үш түрге бөлуге болады:

- Идеалдар-компанияның қозғалыс жолы, оның түпкі мақсаты априори жақын арада қол жетімсіз болып саналады, бірақ бұл жолды ұстану сәттілік деп саналуы мүмкін;

- Мақсаттар-қозғалыстың жалпы бағдарлары, оның соңғы нүктесіне толық қол жеткізуге болады;

- Міндеттер-нақты мақсаттарға жетелейтін және идеалдарға жақындататын нақты субъектілер үшін жасалған нақты іс-қимыл алгоритмдері.

Идеалдар фирманың көзқарасын қамтиды және ол абсолютті мағынада қоршаған ортаның ең қолайлы жағдайларында ғана қол жетімді.

Мақсаттар, көзқараспен салыстырғанда, іс-әрекетке нақты нұсқаулар береді және белгілі бір уақыт аралығында қол жеткізілуі керек. Миссия-бұл компания жұмысының әртүрлі бағыттарындағы мақсаттар жиынтығы және белгілі бір түпкілікті нәтижеге ие. Мақсаттар мен миссияларға жету өлшенетін параметр болып табылады және компания жұмысының тиімділігінің көрсеткіші ретінде қызмет етеді. Миссияны әзірлеу-жалпы бағытты белгілеу арқылы фирмаға (менеджмент, қызметкерлер, акционерлер, серіктестер) қатысы бар барлық адамдарды біріктірудің тамаша тәсілі. Барлық қабылданған шешімдер, егер олар әр уақытта тексеріліп, кәсіпорын мақсатқа жетудің қай сатысында екенін көрсетсе, тиімдірек бола алады. Басқаша айтқанда, түпкі мақсат және оған қол жеткізу осы бағдарлар болмаған кезде субъективті болуы мүмкін маңызды стратегиялық шешімдер қабылдауда негізгі нұсқаулық болады.

Фирманың мақсаттары мен миссиясы анықталғаннан кейін оларға жету үшін нақты міндеттер қойылуы мүмкін. Тапсырмалар-бұл жеке немесе адамдар тобына арналған, жауапкершілік аймақтарын бөліп, оларды орындау үшін белгіленген мерзімдермен жасалуы мүмкін нақты әрекеттер.

Стратегиялық жоспарлау, ең алдымен, белгісіздікке айқындық енгізуге бағытталған. Алайда, нарықтағы жағдайды нақты болжау мүмкін емес, өйткені кез-келген бақыланбайтын жағдайларға (табиғи апаттарға) әрқашан орын бар. Белгісіздіктің бұл әсері нарықтың тұрақсыз дамуы жағдайында күшейеді. Дегенмен, Стратегиялық жоспарлау кәсіпорынның туындаған қиындықтарды сәтті жеңу мүмкіндігін айтарлықтай арттыруға мүмкіндік береді және дағдарыстың күрт басталуында шешуші фактор болуы мүмкін [5, 58 б.].

Тиімді стратегиялық жоспарлау жолында шағын бизнес кәсіпорынының буындары

арасындағы ішкі процестер мен өзара іс-қимылды олар ұзақ мерзімді перспективада табысқа жетелейтін етіп құру қажет. Сонымен қатар, нарықтағы жағдайдың ерекшеліктері, елдің экономикалық жағдайы мен болашағы ескеріледі, оған сала бойынша болжамдар негізделуі мүмкін. Яғни, стратегиялық жоспарлау шағын бизнес кәсіпорынының микро және макро ортасын талдау арқылы жүзеге асырылады. Бұл кезең әсіресе компания орналасқан ортаның тұрақсыз дамуы жағдайында қажет. Бұл олардың бәсекелестік артықшылықтарын анықтау мүмкіндігіне байланысты маңызды, соның арқасында сыртқы ортаның күрт өзгеруі жағдайында суда қалуға болады және бұл өзгерістер өз кезегінде алдын ала болжанып, қарастырылуы мүмкін.

Осылайша, құрастырылған стратегияны сәтті жүзеге асыруға қол жеткізіледі, бұл шағын бизнес кәсіпорынының әртүрлі нарықтардағы көшбасшылықты алу мүмкіндігін пропорционалды түрде арттырады.

Әдебиеттер тізімі

- 1.Маркова В.Д., Кузнецова С.А. Стратегический менеджмент: Курс лекций: Учебное пособие / В.Д. Маркова, С.А. Кузнецова. - М.: НИЦ Инфра-М, 2013. - 288 с.
- 2.Ляско В. И. Стратегическое планирование развития предприятия: /Учебное пособие для вузов / В.И. Ляско. —М.: Экзамен, 2015.-286 с.
- 3.Давиденко Д.Ю. К вопросу о конкурентоспособности отечественных предприятий в условиях экономических санкций//Современная экономика: проблемы и решения. 2016.№3. С. 45-53.
- 4.Никифорова Н. А. Управленческий анализ :учебник для бакалавриата и магистратуры /— 3-е изд., испр. и доп. — Москва: Юрайт, 2019. — 413 с.
- 5.Скотт А. Стратегическое планирование. Эдинбургская Бизнес-Школа. 2013.- 380 с.

ӘӘЖ 009

ӨНІРДЕГІ ТУРИСТІК БИЗНЕСТІ ДАМУ ТУРАЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ МЕН ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ

Ғылыми жетекшісі: Умирзакова Нургуль Тлеукуловна аға оқытушы
Студент: Берді Ерасыл-МЖБ-20-1 тобының студенті
Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты

Аңдатпа. Көптеген елдер туристік саланы экономикалық өсудің қозғаушы күштерінің бірі ретінде қарастырады. Ішкі туризмді дамыту, сыртқы факторлардың Елеулі әсеріне бейімделу, ұлттық нарықта ғана емес, сонымен қатар халықаралық нарықта да бәсекеге қабілеттілікке қол жеткізу мәселелерін шешу саланың ұзақ мерзімді перспективада даму үрдістерін қалыптастырады. Туризм жалпы ел үшін де, оның жекелеген өңірлері үшін де экономиканы дамытудағы маңызды бағыттардың бірі болып табылады.

Кілт сөздер: туризм, әлемдік, инфрокұрылым, нарық, инвестор, бизнес кәсіпкерлік, сервис, жиө.

Аннотация. многие страны рассматривают туристическую отрасль как одну из движущих сил экономического роста. Решение вопросов развития внутреннего туризма, адаптации к значительному воздействию внешних факторов, достижения конкурентоспособности не только на национальном, но и на международном рынке формирует тенденции развития отрасли в долгосрочной перспективе. Туризм является одним из важнейших направлений развития экономики как для страны в целом, так и для отдельных ее регионов.

Ключевые слова: туризм, мировой, инфраструктура, рынок, инвестор, бизнес предпринимательство, сервис, ВВП.

Abstract. many countries consider the tourism industry as one of the driving forces of economic growth. Solving the issues of developing domestic tourism, adapting to the significant impact of external factors, achieving competitiveness not only on the national but also on the international market forms trends in the development of the industry in the long term. Tourism is one of the most important areas of economic development both for the country as a whole and for its individual regions.

Keywords: tourism, world, infrastructure, market, investor, business entrepreneurship, service, GDP.

Көптеген елдер туристік саланы экономикалық өсудің қозғаушы күштерінің бірі ретінде қарастырады. Ішкі туризмді дамыту, сыртқы факторлардың елеулі әсеріне бейімделу, ұлттық нарықта ғана емес, сонымен қатар халықаралық нарықта да бәсекеге қабілеттілікке қол жеткізу мәселелерін шешу саланың ұзақ мерзімді перспективада даму үрдістерін қалыптастырады. Туризм жалпы ел үшін де, оның жекелеген өңірлері үшін де экономиканы дамытудағы маңызды бағыттардың бірі болып табылады. Алайда, бірқатар шет елдерден айырмашылығы, ішкі туризм бағыты біздің елімізде нашар дамыған, бұл көбінесе туризм инфрақұрылымын дамытудың төмен деңгейімен, туристік қызметтердің бағасы мен сапасының сәйкес келмеуімен, сервистің төмен деңгейімен, саладағы білікті персоналдың жетіспеушілігімен байланысты. Бұл зерттеуде авторлар туристік саланың қазіргі жағдайына талдау жүргізді. Әлемдік және Қазақстандық туризм саласының дамуының негізгі көрсеткіштері талданды, коронавирустық инфекцияның таралуының әсері көрсетілді. Әлемдік туристік нарықпен салыстырғанда Қазақстанда туризмінің дамуын салыстыру жүргізілді. Сондай-ақ саяхатқа арналған ең танымал және сұранысқа ие туристік трендтер талданды, оның ішінде ішкі өңірлік туризмді дамыту перспективалары айқындалды. Туризм-экономиканың белсенді дамып келе жатқан саласы.

Қазақстанның туристік дестинациялары әлемдік туризм нарығында әлі кеңінен ұсынылмағанымен, бірегей табиғи ресурстар мен мәдени-тарихи мұра объектілеріне ие бола отырып, еліміз әлемдік туризмде лайықты орын алу үшін зор әлеуетке ие. Соңғы жылдары туризм саласы үшін маңызды тосқауыл коронавирустық инфекцияның әсері болды. Туризм индустриясы коронавирустың әсерінен және әсерінен ең көп зардап шеккен деп ресми түрде танылды [турпакеттер санының және ішкі туристер санының оң тенденциясына қарамастан, бұл көрсеткіш халық санымен салыстырғанда сандық тұрғыдан төмен]. Коронавирустық шектеулердің әсерін ескере отырып және шетелдік туристердің айтарлықтай төмендеуіне әкеліп соқтырған ішкі туризмді дамыту мәселесі өзекті болып табылады. Бірқатар елдердегі тұрақсыз саяси жағдай, қазақстандық туристердің кейбір танымал шетелдік курорттарға кіруіне/шығуына тыйым салу, коронавирустық шектеулер сияқты сыртқы факторларды ішкі туризмді дамытудың қосымша мүмкіндігі ретінде қарастырған жөн, бұл, біріншіден, халықаралық туризмнен болатын шығындарды азайтуға, екіншіден, ішкі туризмге деген қызығушылықты арттыруға мүмкіндік береді бағыттар бойынша, оның ішінде өңірлер ішінде.

Осылайша, орта мерзімді перспективада Ұлттық туризм индустриясы бұрын сыртқы нарықтарға бағытталған туристерді тарту арқылы өз нарығын кеңейте алады. Дегенмен, туристік индустрияның тартымдылығы әдемі табиғи ландшафттармен және тарихи көрікті жерлермен ғана емес, сонымен қатар дамыған инфрақұрылым мен қызмет көрсетумен, көлікке қол жетімділікпен және қауіпсіздікпен сипатталады. Бүгінгі таңда Қазақстандағы туризм бизнестің жоғары табысты және инвестициялық тартымды бағыты болып табылмайды. Қазақстанның ЖІӨ құрылымында туризм тек 1,8% - занимает алады [3]. Covid-19-ға байланысты шетелдік туристер қозғалысының шектеулері, әрине, Қазақстанның келу туристік ағынына кері әсерін тигізеді, бірақ сонымен бірге Шығыс туристік ағымды ішкі туризмге қайта бағыттауға, сондай-ақ сала қызметіне талдау жүргізуге, туристік қызмет тиімділігінің олқылықтарын анықтауға және мемлекеттік реттеуші органдар мен жеке инвесторлардың күш-жігерін неғұрлым өткір проблемаларды шешуге бағыттауға мүмкіндік

береді. Қазақстанның туристік саласын дамытудың одан әрі басымдықтарын айқындау. Туризм индустриясына федералды және аймақтық деңгейде

Үкімет тарапынан да, бизнес, әлеуетті инвесторлар және саны артып келе жатқанына қарамастан, Қазақстанның ішкі туризмінің көрсеткіштері салыстырмалы түрде төмен [2]. Қазақстанның туризм саласында көптеген проблемалар бар, біз аймақтарға туристік ағындарды тежейтін негізгі мәселелерді тізімдейміз Туризм туралы мақалалар мен басылымдарды талдағаннан кейін, бірқатар жалпы және әлі шешілмеген мәселелер бар деген қорытындыға келуге болады. Бұл мәселеде басты фактор-жұмыс берушілердің оқу орындарымен өзара іс-қимылының жеткіліксіздігі немесе жеткіліксіздігі. Бастапқыда жұмыс берушілер студенттерге тәжірибе беруге онша қызығушылық танытпайтындықтан, көптеген түлектер ең аз тәжірибемен және практикалық жұмыс дағдыларының жоқтығымен жұмысқа шығады.

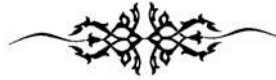
Осылайша, маманның қалыптасуының алғашқы кезеңдерінде өзара түсіністікті дамыту және практикалық дағдыларды үйрету үшін жұмыс берушілер мен оқу орындары арасында тәжірибе алмасу және байланыстарды қолдау жүйесін жолға қою қажет. Жол бойындағы қызметтің (мотельдер, кафелер) аз дамыған жүйесі. Қазақстанда бұл салада оң өзгерістер пайда болды, бірақ олар автомобильдер мен автобустарда демалыс орындарына баруға дайын туристердің санына қызмет ету үшін жеткіліксіз, бірақ көбісі бұл қозғалыс түрінен қорқады, өйткені барлық мотельдер келісім бойынша жұмыс істейді. Көптеген жүк көліктері трассаларда жүретіндіктен, көліктермен саяхаттайтын көлікте түнеу қалады, бұл демалу тәжірибесін бұлдыратады. Туризм проблемалары бастапқыда тек саланың дамуымен ғана байланысты емес, негізгі проблемалар инфрақұрылымның баяу дамуы және сапасыз қызметтер болып табылады. Көп жағдайда инфрақұрылым электр, су құбыры, жылыту және т.б. сияқты маңызды байланыс байланыстарымен байланысты.

Бірақ жоғарыда айтқанымыздай, қолдау нүктелік және төмен болып табылады, өйткені тек дамыған немесе белсенді дамып келе жатқан аймақтарға назар аударылады. Жеке бизнес пен кәсіпкерлік мәселесі де тұр. Көптеген азаматтар туризм саласында ішкі бағытта жұмыс істеуден қорқады, өйткені туристік нарықтың бұл сегменті әлі тұрақты емес, мысалы, жаңа қонақүйлер ашу кәсіпкерлер үшін қымбат және қауіпті. Туризм адамның ой-өрісін кеңейтеді, оның ақыл-ойын арттырады және демалысты қоршаған әлем туралы біліммен үйлестіруге мүмкіндік береді. Сондай-ақ, жас ұрпақты тәрбиелеуден тұратын туризмнің тәрбиелік функциясын атап өту қажет: оның білімі мен мүдделерінің көлемін кеңейту, эстетикалық талғамдарды қалыптастыру, қоғамға және қоршаған ортаға деген көзқарас. Осылайша, қазіргі жағдайдағы туризм қоғамның әлеуметтік-экономикалық дамуына маңызды ынталандыру, экономиканы жандандырудың қуатты тетігі және оны әртараптандырудың маңызды бағыты болып табылады. Ол бірегей табиғи нысандар бойынша әлемде бесінші және тарихи-мәдени мұра нысандары бойынша тоғызыншы орында.

Бұдан басқа, өңірдің әлеуметтік-экономикалық өміріндегі туризмнің рөлін жете бағаламау және өңірдің стратегиялық дамуының басымдықтарын таңдау кезінде саланы кемсіту орын алады. Қазіргі уақытта туризмді реттеу жекелеген туристік фирмалар қызметінің жиынтығы ретінде тар салалық тәсіл шеңберінде жүзеге асырылады. Бұл туризмді әлеуметтік дамуға қол жеткізу құралы ретінде қарастыруға мүмкіндік бермейді, бұл аймақ халқының өмір сүру сапасын арттыруға, оның кірістерінің өсуіне және т.б. айтарлықтай әсер етеді. Маркетингтік қолдаудың қуатты жүйесінің болмауы да маңызды мәселе болып табылады. Аймақтың туристік әлеуетін жаңа технологиялар, жарнама, бұқаралық ақпарат құралдары, аумақтың имиджін құру немесе жақсарту және т.б. арқылы ішкі және сыртқы нарықтарға мақсатты түрде жылжыту жүзеге асырылмайды. Туризм саласында жұмыс істейтін кадрларды кәсіби даярлаудың төмен деңгейі де маңызды мәселе болып табылады. Жоғарыда аталған проблемаларды жеңудің маңызды құралы федералды және аймақтық деңгейде туризмді дамыту бағдарламаларын әзірлеу және жүзеге асыру болуы мүмкін.

Қолданылған әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының туристік саласын дамытудың 2019 - 2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2019 жылғы 31 мамырдағы №360 қаулысы.
2. Айдакелова Н.С., Туризм Қазақстана, Статистический сборник, Астана 2019
3. С. Сұрағанова, Б, Сабатаева. Туризм инфрақұрылымы. Алматы, 2012
4. Здоров А.Б. Экономика туризма: Учебник.М.: Финансы и статистика 2014. 272с.

4-СЕКЦИЯ
ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘСЕЛЕЛЕР: САЯСИ-ҚҰҚЫҚТЫҚ АСПЕКТІЛЕР, ҚҰҚЫҚТАНУ,
ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ ЖӘНЕ ПРОЦЕСТЕР, МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТ
САЛАСЫНДАҒЫ ЗАҢҒЕР

ӘОЖ 330.11

ЭКОНОМИКАНЫҢ ДАМУЫНА ҚҰҚЫҚТЫҢ ТЕРІС ӘСЕРІ

Ақылбек Аружан Даниярқызы ҚК-21-1тобының студенті
Ғылыми жетекшісі: Аргынбай Алия Шамшархановна – з.ғ.м.
«Заң» факультеті

Шерхан Мұртаза Халықаралық Тараз инновациялық институты

Аңдатпа. Мақалада ең маңызды әлеуметтік салалар ұсынылған: экономика және құқық, олардың өзара әсері мен өзара әрекеттесуінің рөлі сипатталған. Құқықтық тетіктердің экономиканы дамытуға теріс әсер ету факторлары ерекше назарда болады. Автор экономикалық және құқықтық теңгерімсіздіктердің себептерін анықтауға, аталған мәселені шешудің жолдарын іздеуге тырысты.

Кілт сөздер: экономика; құқық; экономикалық қатынастар; қоғамның құқықтық санасы; құқық нормалары

Аннотация. В статье представлены важнейшие социальные сферы: экономика и право, описана роль их взаимовлияния и взаимодействия. Особое внимание уделяется факторам негативного влияния правовых механизмов на развитие экономики. Автор стремился выявить причины экономических и правовых дисбалансов, найти пути решения указанной проблемы.

Ключевые слова: экономика; право; экономические отношения; правосознание общества; нормы права

Annotation. The article presents the most important social spheres: economics and law, describes the role of their mutual influence and interaction. Particular attention is paid to the factors of the negative impact of legal mechanisms on the development of the economy. The author sought to identify the causes of economic and legal imbalances, to find ways to solve this problem.

Keywords: economy; law; economic relations; legal consciousness of society; norms of law

Қазіргі уақытта экономика құқықсыз мүмкін емес және заң экономикасыз маңыздылығын жоғалтады. Алайда экономика мен құқық арасындағы екі жақты қатынастар әрдайым үйлесімді бола бермейді. Осы байланыстың жағымсыз жақтарын анықтау үшін біз құқықтың экономиканың дамуына әсер ету процесін қарастырамыз. Осы мақсатқа қол жеткізу үшін біз мынадай міндеттер қойдық: экономика мен құқықтың өзара ықпалы мен өзара тәуелділігі туралы жалпы түсінік беру; заңдардың экономикаға әсер етуінің теріс аспектілерін анықтау; жалпы тұжырымдар тұжырымдау, құқықтың экономиканың дамуына теріс әсер ету проблемасын шешу жолдарын айқындау.

Анықталған проблема ғылыми жаңалықтың жеткілікті деңгейіне ие, ол құқықтық және экономикалық қатынастар жүйесіндегі қазіргі заманғы (әлеуметтік-экономикалық және құқықтық өзгерістерге байланысты туындайтын) бағдарлар мен әрекеттердің табиғатынан тұрады.

Біз экономиканы материалдық тауарларды өндіру, бөлу, айырбастау және тұтыну процесінде қалыптасатын қатынастар жүйесі деп атаймыз. Экономикалық деп аталатын бұл қатынастар, егер олар нормативті түрде бекітілген болса ғана тұрақты жұмыс істей алады.

Нормативтік формалар әр түрлі, бірақ тарихи тәжірибе көрсеткендей, тек Нормативтік формалардың құқықтық көрінісі экономикалық қатынастардың мәніне, олардың нарықтық сипатына дәл сәйкес келеді [1].

Осылайша, құқық, біріншіден, экономикалық қатынастардың реттеушісі болып табылады және олардың тұрақтылығын қамтамасыз етеді. Құқық әрқашан әрбір жеке мемлекеттің материалдық өмір сүру жағдайларына сәйкес келетіндігін және қоғамның экономикалық даму деңгейіне қайшы келетін нормаларды белгілей алмайтындығын бөлек атап өтеміз.

Қарапайым мысал келтірейік. Егер Қазақстан Республикасында қарттықты, жұмыссыздықты және т.б. қамтамасыз етуді реттейтін құқық нормаларын белгілейтін болсақ, мысалы, Германиядағыдай болса, онда олар орындалмайды, өйткені бұл елдерде өмір сүру деңгейі айтарлықтай ерекшеленеді.

Екіншіден, заң экономикалық қатынастарды дамытудың нақты стимуляторы ретінде әрекет етеді. Ол нарықтағы кедергілерді жоюға, қосымша экономикалық ынталандырулар жасауға, нарықтық қатынастар субъектілерінің шеңберін анықтауға және т.б. мысалы, көптеген елдерде заңнама экономикалық еркіндікті қамтамасыз ету, жеке меншік құқықтарын дамыту, меншік теңдігін көтермелеу, бизнесті мемлекет тарапынан шамадан тыс реттеуден қорғау процестерін ынталандырды және т. б.

Сонымен, заң қолданыстағы экономикалық қатынастарды шоғырландырып, ынталандырып қана қоймайды, сонымен қатар олардың "қамқоршысы" ретінде әрекет етеді. Бұл, ең алдымен, бизнес пен сауданы жүргізудің тыйым салынған әдістерінің жолын кесу, жарнаманы, сауда белгілерін және т. б. теріс пайдаланғаны үшін санкциялар қолдану арқылы көрінеді, бұл өз кезегінде нарықтық істер мен дауларды шешу, бұзылған жағдайды қалпына келтіру және зиянды өтеу тәртібін реттейді.

Жоғарыда айтылғандардың бәрін қорытындылай келе, заң экономикаға келесідей әсер етеді деп айтуға болады:

1) қазіргі экономикалық қатынастарды шоғырландырады және олардың тұрақтылығына кепілдік береді;

2) жаңа экономикалық қатынастарды құруды, сондай-ақ дамытуды ынталандырады (егер, әрине, бұл үшін тиісті жағдайлар болса);

3) қолданыстағы экономикалық қатынастарды қорғайды, оларды қолдайды (әсіресе жаңадан пайда болған).

Көріп отырғанымыздай, құқық экономика үшін сыртқы нәрсе емес, бұл экономикалық қатынастардың табиғи түрі. Айта кету керек, ұзақ уақыт бойы құқық теориясында құқықтың қоғамның экономикалық дамуына ықтимал теріс әсер ету мәселесін шешудің тәсілдері болған жоқ. Бұл таңқаларлық, өйткені мұндай әсер айқын. Құқық нормалары, әрине, экономикалық жүйені бұза алмайды, бірақ оның жұмыс істеуін едәуір қиындатады. Қазіргі өмірде ойластырылмаған салық заңнамасы экономикалық қатынастарға теріс құқықтық әсер етудің мысалы бола алады. Өздеріңіз білетіндей, Мемлекет өз кірістерін толықтыру мақсатында жеке және заңды тұлғалардан міндетті төлемдер алады. Алайда, көптеген елдерде, атап айтқанда Қазақстан мен Ресейде салық жүйесі жетілдіруден алыс. Осыған байланысты салық заңнамасына өзгерістер мен толықтырулар жиі енгізіледі. Бұл тұрақсыз экономикалық жағдайға, сондай-ақ салықты ұстаудағы қателіктерге әкеледі. Бұл қателіктер өз кезегінде айыппұлды (өсімпұлды) уақтылы төлемегені үшін есептеуге әкеледі, сондықтан бұл айыппұлды төлейтін кәсіпорындар жоспарланбаған қосымша шығындарды көтереді [3].

Елемеуге болмайтын тағы бір мәселе-салық жинауды әлсіз бақылау. Бұл салық заңнамасының бұзылуына (салық төлеуден жалтаруға), демек, бюджетке түсетін салық түсімдерінің төмендеуіне әкеледі. Өз кезегінде, салық түсімдерінің азаюы бюджет тапшылығының артуына әкеледі, өйткені бюджеттің кіріс бөлігі негізінен салық түсімдері есебінен қалыптасады.

Өсіп келе жатқан тапшылыққа жауап ретінде мемлекет бюджеттің кіріс бөлігін толықтырудың басқа жолдарын іздей бастайды және қарапайым тәсілге жүгінеді –

кәсіпорындардан қосымша салық алу. Кәсіпорындар көп төлемеу үшін (немесе көп төлемеу үшін) көп ақша табуға (өндіруге) ұмтылмайды. Өндіріс көлемі төмендей бастайды, сондықтан тауарлар мен қызметтердің бағасы өседі, бұл бәсекелестікке теріс әсер етеді және сауданың дамуын баяулатады. Сондықтан бюджет тапшылығымен "күресудің" бұл әдісі Бизнесінің банкроттығы мен шығынын тудырады. Салық құқығы ғылымында белгілі бір Бірлік жоқ. Салық заңнамасының жекелеген институттарын да, мемлекеттің қаржылық қызметі саласындағы нормативтік құқықтық актілердің бүкіл жүйесін құруға деген көзқарастардың көп нұсқалығы, көп деңгейлі және көп бағытты екендігі атап өтілді. Салық заңнамасының жетілдірілмеуі салық практикасының ағымдағы қажеттіліктерімен байланысты. Бұл салық саясаты мен қарқынды дамып келе жатқан экономиканың үйлесімділігі мәселесі.

Құқықтың экономиканың дамуына әсерінің тағы бір кемшілігі-қоғамның құқықтық санасы деңгейінің проблемасы. Қазіргі жағдайда заңдарды сақтамау бәсекелестік күрестің элементіне айналды, онда "адал кәсіпкер әрдайым адал емес серіктестерден айрылады". Сонымен қатар, ашылғаннан кейін де, кәсіпкерлер өз қауымдастығында "қол ұстасып", жаңа компаниялар ашып, несиелер мен бизнес келісімшарттарын еркін алады. Ресей заңдарын сақтағысы келмейтін немесе орындай алмайтын көптеген кәсіпкерлер шетелдік юрисдикцияны белсенді қолданады, олар шетелде "олардың қайғылы үлесі болмайды" деп санайды. Тым көп ірі мәмілелер түсініксіз шетелдік келісімдерден басталады, содан кейін түсіндірілуі керек, бұл Ресей заңнамасы үшін қиын [4].

Әрі қарай, біз сыбайлас жемқорлық ұғымына көшеміз, оның мәні құқықтық нормаларды сақтамағаны үшін пара беру болып табылады. Қарапайым мысал: егер елде жемқор салық органдары болса, кәсіпорындар өздерінің ресми кірістерін жасанды түрде төмендету арқылы салық төлеуден оңай құтыла алады. Тағы да, мұндай жағдай экономикалық дамуға мүмкіндік бермейтін ел бюджетінің жетіспеушілігіне әкеледі.

Құқық тәртібін бұзу нәтижесінде сыбайлас жемқорлықтың салдары экономика үшін жойқын. Олардың кейбірін қарастырайық.

1. Көлеңкелі (мемлекеттен жасырын) экономиканы кеңейту. Бұл салық түсімдерінің төмендеуіне және бюджеттің әлсіреуіне әкеледі, яғни мемлекет экономиканы басқаруға қаржылық бақылауды жоғалтады.

2. Бәсекелестік саласындағы нарықтық тетіктердің бұзылуы. Бұл жағдайда жеңімпаз бәсекеге қабілетті адам емес, пара үшін артықшылық алған адам болады. Бұл тиімді жеке меншік иелерінің пайда болуының баяулауына, нарық тиімділігінің төмендеуіне және тұтастай алғанда нарықтық бәсекелестік идеясының беделін түсіруге әкеледі.

3. Бюджет қаражатын тиімсіз пайдалану, атап айтқанда, Мемлекеттік тапсырыстар мен кредиттерді бөлу кезінде. Бұл жағдай мемлекет өз азаматтары мен бизнесіне ұсынатын әлеуметтік қызметтер мен тауарлардың сапасы мен көлемінің төмендеуіне әкеледі [5].

Осылайша, экономиканың дамуына құқықтың теріс әсер ету проблемасын зерттеу нәтижесінде біз мемлекет тарапынан да (билік, императивті механизм) және қоғам тарапынан да мұқият назар аударуды талап ететін келесі тұжырымдарға келдік:

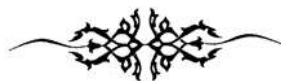
- біріншіден, құқықтық нормаларды, атап айтқанда салық заңнамасын және әсіресе салықтық бақылауды кеңінен жетілдіру қажет;

- екіншіден, азаматтардың құқықтық хабардарлығын арттыру. Тіпті ең дұрыс заңды қабылдау оны экономикалық қатынастардың барлық субъектілері автоматты түрде орындайды деп сену аңғалдық. Азаматтар өздері тұратын елдің экономикасының дамуы, демек, жалпы халықтың өмір сүру деңгейі мен сапасы олардың заңға бағынуы мен адалдығына байланысты екенін түсінуі керек.

Әдебиеттер тізімі:

1. Экономика және құқық: өзара әрекеттесуді оңтайландырудың алғышарттары мен тәсілдері [Мәтін] / Е. В. Беликова // Халықаралық экономика және құқық институтының хабаршысы. – 2015. – №1. – 154-165 ББ.

2. Экономиканың құқыққа әсері туралы (теориялық тәсілдер) [Мәтін] / С.В. Бирюков // Омбы университетінің хабаршысы. "Құқық" Сериясы. – 2018. – №1 (54). – Б.6-14.
3. Мемлекет, құқық және экономиканың өзара әрекеттесу механизміндегі салық саясаты [Мәтін] / И. в. Ганусенко // Заң газеті. – 2017. – №1 (76). – Б. 15-22.
4. Сыбайлас жемқорлық мемлекеттің экономикалық және саяси дамуына кері әсер етеді [Мәтін] / Қ. Сапаров // Шымкент келбеті қоғамдық-саяси газеті. – 2018.
5. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениет негіздері [Мәтін] / Б. С. Абдрасилов. // Қазақстан Республикасы президентінің жанындағы мемлекеттік басқару академиясы. – 2016. – Б.140.

ӘОЖ 343.43

АДАМ САУДАСЫ – ӘЛЕМНІҢ БАСТЫ МӘСЕЛЕСІ

Болысбек Ж

Ғылыми жетекшісі: Бектұрғанова Р.

Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты

Аннотация. В данной статье речь идет о таком преступлении как торговля людьми. Актуальность темы исследования не вызывает никаких сомнений. В обществе имеет место злостное нарушение конституционных прав и свобод человека и гражданина. Данное преступление имеет международный характер. Рассматриваются различные аспекты борьбы с этим преступлением.

Ключевые слова: Гражданин, свобода, рабство, торговля, похищение, принуждение, преступление, проблема.

Abstract. In this article we are talking about such crimes as human trafficking. Background research is not in doubt. In society there is a willful violation of the constitutional rights and freedoms of man and citizen. This crime is international in nature. Various aspects of the fight against this crime.

Keywords: Citizen, freedom, slavery, trafficking, abduction, coercion, crime, problem.

Қазақстан Республикасының Конституциясы адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарын қорғау жөніндегі жоғары стандарттарды белгілейді, бірақ осы құқықтардың сақталмауы туралы Адам құқықтары жөніндегі уәкілдің атына келіп түсетін шағымдар конституциялық кепілдіктердің болу жағдайының өздігінен айтарлықтай жақсаруына әкеп соқпайтынын куәландырады. Құқықтар мен бостандықтардың кепілдіктерін қамтамасыз етудің қолда бар тетіктерінің тиісті деңгейде болмауында және олардың сақталуына жеткілікті бақылаудың жоқтығында. Қазақстан Республикасының мемлекеттік органдарына адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарын іске асыру кепілдіктерін қамтамасыз ету жөніндегі мәселелері бойынша қарастыру болып табылады. Осының негізінде адамдардың конституциялық құқықтарының шектелуі ауыр қылмыс түрлеріне алып келеді, яғни адам саудасы. Адам саудасы бұл – ауыр қылмыс. Қазіргі таңда күнде адам саудасы деген атауға жұртшылықтың еті үйреніп алды. Адам саудаланыпты десе үйреншікті жағдай секілді, мал сатылыпты дегендей ғана естілуі мүмкін. Оған қарсы тұруға бір елдің де күші жетпейді. Сондықтан адамды саудалайтын саудагерлермен күресті әлем қолға алды. Біріккен Ұлттар Ұйымы бұған бастамашы болды. [1.209-2226]

XX ғасырдың басынан бастап осы күнге дейін адамды саудаға салу күннен - күнге дамып келе жатқан қылмыс түрі болып табылады. Қазіргі таңда қылмыстың бұл түрін ауқымды трансұлттық проблемалардың қатарына жатқызсақ та қателеспейміз. Криминология көзқарасынан алатын болсақ, бұл қылмыстың жасалуынан көптеген

мемлекеттерге залал келіп отыр, сол себепті бұны осындай көлемдегі проблема ретінде қарастырамыз.

Адамды саудаға салу — қазіргі қоғамның ең бір залалды құбылыстарының бірі, бұл мәселе әлемдік құқық қорғаушылармен 1903 ж. көтеріле басталған. Бұл мәселенің етек алуы Ұлыбританиядан Еуропа континенталдық мемлекеттеріне жезөкшелік мақсатымен әйелдерді сатудан бастама алады. Осылайша «ақ құлдық» термині пайда болды, алайда, уақыт өте келе, бұл термин жалпылама «адамды саудаға салу» терминімен ұштасып кеткен. Басқа мемлекеттерге «хат жазысу бойынша жұп табу», үй қызметшісі, даяшылар және фотомодельдер, т.с.с. ретінде әйелдерді тасымалдау оларды секс-бизнеске енгізудің ең бір кең таралған нысаны болып қалыптасты. Сол уақыттан бері адамды саудаға салу әрдайым сараптаманы қажет ететін болды. Сонымен қатар көптеген даулар мен дискуссиялардың пәні болып табылады. Бірақ, көптеген ресми құжаттарға, публикацияларға және бұл мәселе бойынша ғылыми еңбектерді қарастырсақ, жалпы алғанда «адамды саудаға салу» деген терминді қозғағанда ол бірден «әйелді саудаға салу» мағынасымен ассоциацияланады. Және бұл жерде әйелдерді жезөкшелікке, порнобизнеске, сексуалдық саладағы әрекеттерге жұмылдыру үшін саудаға салынатындығын атап өткен орынды. «Адамды саудаға салу» ұғымы бұдан да кеңірек мағынада қарастырылғаны жөн: бұл қылмыстың жәбірленушісі ретінде жасына, жынысына қарамастан кез-келген тұлға бола алады. Саудаға салудың мақсаты ретінде зорлы неке, зорлы еңбек, үй шаруасында пайдалану, өндіріс пен агросекторларға пайдалану, тапсырыс бойынша немесе зорлап бала тапқызу, сексуалдық бизнесте пайдалану сияқты бағыттарды көрсетуге болады. Ер адамдарды әйелдерге қарғанда жиі құрылыс салу, өндіріс, ауыл шаруашылығы салаларында; ал балаларды — қайыршылыққа, тіленшілікке (попрошайничество) салу салаларында пайдаланады; ал кез келген жынысты және кез-келген жастағы тұлғаларды — олардың ішкі мүшелерін трансплантация пайдаланады.

1997-2016 жылдардың соңғы сараптамалары бойынша адамды саудаға салу қылмысының құрбаны болғандардың нақты — 175 000 адам, ал қазіргі таңда бұл сан 700 000-нан 4 000 000-ге дейін ауытқу ортасында. ИТАР-ТАСС көрсетуі бойынша Қазақстан, Ресей, ТМД елдерінен және Орталық Еуропа елдерінен тек қана АҚШ-на 50 мыңнан астам әйелдер мен қыздар жезөкшелікке, құлдық еңбек етуге сатылып жатқаны анықталып отыр. Біздің мемлекетімізде бұл мәселе он шақты жылдар бұрын етек ала бастады. Бұл мәселені өзге мемлекеттерге қарағанда тежеп тұрған құбылыстардың қатарына мемлекеттік идеологияны, ұлттық менталитетті, экономикалық тұрақтылықты және құқық қорғау органдарының қызметін жатқызуға болады.

Қазіргі таңда адамды саудаға салуға толық анықтаманы 2008 жылдың 4 маусымында Қазақстан Республикасымен ратификацияланған «Біріккен Ұлттар Ұйымының Трансұлттық ұйымдасқан қылмысқа қарсы конвенциясын толықтыратын Адамдарды, әсіресе, әйелдер мен балаларды сатудың алдын алу мен жолын кесу және ол үшін жазалау туралы хаттама» бере алады. Осы құжат бойынша «адам саудасы» күш қолданамын деп қорқыту және оны қолдану немесе мәжбүрлеудің басқа да нысандарын қолдану, ұрлау, алаяқтық, алдау, билікті асыра пайдалану, пайда табу жолымен адамдарды қанау мақсатында арбауды, әкетуді, жасыруды, сатуды жүзеге асыруды білдіреді.

Адамды саудаға салу әлем бойынша өте кең ауқымды қылмыс болып табылады, және ол қылмыстық әрекеттердің өте жылдам дамиды түріне жатқызылады, және ол есірткі мен қару сатуға қарағанда әлеуметтік бақылауды айналып өтетін қылмыс болып табылады. Есірткі мен қару сатуды сөз қылған екенбіз, онда адамды саудаға салу осы екі қылмыс түрінен кейін әкелетін пайдасы бойынша үшінші кезектегі қылмыс екенін атап кеткен жөн. Адамды саудаға салу айтусыз мөлшерге дейін дамып жатыр: жылына 800 000 адам, әсіресе әйелдер және балалар шекаралар арқылы сатылып және сатып алынып жатыр, және бұл қылмыстың көлемі тоқтамай етек алуда. Европол (Еуроодақтың полициялық одағы) мәліметтері бойынша, адамдарды саудаға салудан түсетін жылдағы пайда 19 миллиард АҚШ долларына дейін жетеді.

Әйелдерді сексуалдық мақсатта пайдалану үшін саудаға салу көптеген миллиард доллар айналымды жасырып отырған көлеңкелі нарық болып қалыптасты. Бұл қылмыстың құрбаны Ресей, Қазақстан, Украина және бұрынғы Кеңес Одағы мемлекеттерінің әйелдері мен қыздары болып табылады. Және осындай сипаттамасымен әйелдің әлемдегі статусына нұқсан келтіріп отыр. Егер де мемлекеттегі азаматтардың басым бөлігі потенциалды тұрғыда тауар ретінде қарастырылып, олар сатылып немесе сатып алына алатын болса, мемлекеттегі демократия туралы қалайша сөз қылуымызға болады?! Адамды саудаға салу өте терең криминализацияланған құбылыс болып табылады, ол әлемдегі мемлекеттердің басым бөлігінде таралған, және олардың жағдайында көрініс тапқан. Қылмыстың бұл түрі әлеуметтік теңсіздікті тудырады, еңбек нарығына кері әсер етеді, адамдар «қорын» азайтады, адамдар ресурсына зардаптар әкеледі..[2.386]

Ал адам саудасына мысал көп. Періштедей пәк жаңа туған сәбиден бастап, жасөспірімдер, жап-жас қыздар мен арулар, аяқ-қолы балғадай ерлер – бәрі-бәрі еркінен тыс сатылады, не күштеп зорлыққа жығылады, құлдыққа түсіп, ауыр жұмыстарға жегіледі. Көзі қарақты жандар мұны айтпаса да күнде естиді. Сондықтан оған барынша жол бермес үшін, яғни алдын алу шараларын қамдау мен қарастыру мақсатында БҰҰ-ның Қазақстандағы кеңсесі мен Халықаралық көші-қон ұйымының Қазақстандағы миссиясы Оңтүстік Африка, АҚШ және Беларусь Республикасының Қазақстан Республикасындағы елшілігінің және Қазақ МЗУ университетінің ПМ-нің және «Көмек» орталығының қатысуымен Дүниежүзілік адам саудасына қарсы күрес күніне арналған іс-шара өткізді.

Онда БҰҰ-ның Қазақстандағы тұрақты үйлестірушісі Стивен Тулл, АҚШ-тың Қазақстандағы уақытша сенімді өкілі елші Джон Ордвей, ОАР-дың Қазақстан Республикасындағы елшісі Шириш Манаклал Сони, Беларусь Республикасының Қазақстандағы уақытша сенімді өкілі Дмитрий Зорин, Орталық Азия елдеріндегі үйлестіруші, Халықаралық көші-қон ұйымының Қазақстандағы, Қырғызстандағы, Түрікменстандағы және Өзбекстандағы миссиясының басшысы Деян Кесерович және Адам саудасының құрбандарына арналған «Көмек» уақытша тұру орталығының төрайымы Анна Рыль сөз сөйледі.

Іс-шараға қатысушылар Қазақстан Республикасы адам саудасы проблемаларын шешуде елеулі ілгерілеушіліктерге қол жеткізгенін атап өтті. Соның бір дәлелі – қылмыстар үшін жазаны қатаңдату мақсатында заңнамаға түзетулерді енгізу, сондай-ақ адам саудасы түсінігін БҰҰ-ның трансұлттық ұйымдасқан қылмысқа қарсы конвенциясына сай адамдарды, әсіресе, әйелдер мен балаларды сатудың алдын алу және жолын кесу туралы хаттамаға сәйкес келтіру болып табылады.

2004 жылы жарияланған АҚШ мемлекеттік департаментінің адам саудасына қарсы күрес туралы жыл сайынғы баяндамасында Қазақстан Республикасы рейтинг бойынша адам саудасына қарсы күреске айтарлықтай күш жұмсайтын елдердің тобына жатқызылған. Өйткені атқарылып жатқан істер де бар екені рас.

Мәселен, Адам саудасына қарсы күрес жөніндегі комиссияның жұмыс органының функциялары Әділет министрлігінен Ішкі істер министрлігі мен Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігіне берілді. Осыған байланысты ПМ-де аталған комиссияның 27-ші отырысы өткен болатын.

Комиссия міндеттеріне сәйкес министрлік қазіргі кезде Қазақстан Республикасы Үкіметінің адам саудасымен байланысты қылмыстарды болдырмау және оған қарсы күрес жөніндегі іс-шаралардың 2015-2017 жылдарға арналған кезекті жоспарын әзірлеуде. Оның негізіне: ТМД-ның адам саудасына қарсы күрес жөніндегі 2014-2018 жылдарға арналған бағдарламасы және 2012 жылы Қазақстан Республикасына келген сапарының қорытындысы бойынша БҰҰ арнайы баяндамашысы Г.Шахиняның берген ұсынымдары алынды. . [3.1556]

Мұнда адам саудасына қарсы іс-қимылмен қатар, адам саудасының құрбандарына көмек көрсету бойынша заң шығару жұмысы, ұйымдастырушылық-практикалық, алдын алу іс-шаралары, сондай-ақ құзырлы органдармен, халықаралық және үкіметтік емес ұйым-

дармен ынтымақтастық қамтылады. Одан басқа «Арнайы әлеуметтік қызметтер туралы» заңға енгізілген соңғы түзетулерге сәйкес ІІМ қатыгездіктің дәрежелерін айқындау бойынша уәкілетті мемлекеттік орган болып табылады. Қазір ІІМ Денсаулық сақтау, Білім және ғылым, Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрліктерімен бірлесіп, көрсетілген критерийлерді әзірлеуде. Болашақта бұл адам саудасының құрбандарына арнайы әлеуметтік қызметтерге қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Буряк, М.Ю. Правовая борьба с торговлей людьми // Транснациональная организованная преступность: дефиниции и реальность. Монография. -Владивосток: Изд-во Дальневост. ун-та, 2011. — С. 209-222.
2. Полянская Е.М. Проблемы использования рабского труда и торговли людьми. Автореферат кандидатской диссертации – Москва, 2014 г.
3. Бекмагамбетов А.Б. Торговля людьми: доктринальный и законодательный подход к проблеме противодействия (на материалах Казахстана и России) - Костанай, 2015 г., 247 с

ӘОЖ: 340.44

ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ КЕЛІСІМ-ШАРТТАР

Сейсенбекова Аяулым

Ғылыми жетекшісі: Бектұрғанова Р.

Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты

Аннотация. В данной статье рассматриваются договоры, имевшие место в казахском обществе в периоды до и после присоединения к России.

Ключевые слова: Общества, право, институт, штраф, договор.

Abstract. The agreements which were done in Kazakh society at the period of joining to Russia is considered in this article.

Key words: Society, law, college, fine, contract.

Қазақстанның Ресейге қосылғанға дейінгі қазақ қоғамында жасалынған шарттар қауым мүшелерінің қажеттіліктерін қанағаттандыруға бағытталған әрі тұрмыстық сипатта көрінді. Олардың түрлері де шектеулі болды. Ал Ресейге қосылғаннан кейін, яғни тауар айырбас аясы кеңейіп, құқықтың жаңа қайнар көздері пайда бола бастағаннан кейінгі кезеңде шарттық қатынастарды реттеу қарқыны құқықтық шарттардың жаңа түрлері пайда болу түрінде арта түсті. Мәселен, азықты алу және айырбастауға байланысты қатынастардың реттеушісі ретінде сатып алу - сату шарты қалыптасты. Егер бұрын бұл шарт түрі қазақ қауымының тұрмыстық қажеттіліктерін қанағаттандыруға бағытталса, ендігі ретте оның негізгі мақсаты пайда табуды көздеген коммерциялық сипатқа ие болды. Шарттың мәнін мал құрады.

XIX ғасырдың аяғында жасалған «Қырғыздардың әдет-ғұрып құқығы» жинағынан шарттық қатынастарды реттеген салт-дәстүрлер, сатып алу-сату шартын жасау нысанын сонымен бірге, шарттың мәні, құны, шарт тараптарының құқықтары мен міндеттері, сондай-ақ шарт талаптарын бұзған жағдайда жауапкершіліктің де көзделгендігін көруге болады. Айталық, сатушы сатып алушыға сатылып жатқан заттың өзіне белгілі кемшіліктерін айтуға тиіс немесе оны мұқият қарап алуды ұсынады. Сол арқылы мәміле жасалғаннан кейін өзінен алатындығын ескерте отырып түсіндіреді. Сатушы бұл

талаптарды сақтамаған жағдайда сатып алушы заттың кемшіліктерін байқаған жағдайда мәмілені бұзуды талап ете алады делінген [1, б. 4-5].

XIX ғасырдың екінші жартысында жарық көрген әдет-ғұрып құқығы жайындағы жинақтардан біз Қазақстанда тауар-ақша қатынастарының дамуымен байланысты нормаларды байқаймыз. Мәселен, шарттардың жаңа түрлерін реттейтін нормалар пайда болды. Соның ішінде осы ғасырдың екінші жартысында Қазақстанда сауда шарты ерекше даму алды [2, б.10-14].

Қазақ әдет-ғұрып құқығында сол сақтау шартын білдірген аманат деген ұғым пайда болды. Бұл жөнінде 1824 ж. Омбы уақытша комитетімен дайындалған қырғыз заңдар жинағында аманат шартының мазмұны анықталған: егерде бір адамға сақтауға бір нәрсе беріліп, ал ол болса оны тығып не жасыратын болса, ол үшін сол ел ішінде сыйлы адамның бірі ант су ішіп, ал басқа бір туысы антын қабылдайды, ал егер ант кері шақырылса кінәлі сақтауға берілгеннің бәрін өтеп беруге тиісті болады. Ал егерде ол үшін берілген ант ақталып, артынан оның шынымен затты жасырып қалғандығы анықталса ол ұрлыққа теңеліп ол үшін қосымша 9 түйір мал түрінде айыппұл төлейді, – деп анықталады [1, б.19-21]. Міне, осы тұжырымдар мен жинақтар нормаларынан-ақ қазақ қоғамында келісім шарттардың кеңінен қолданылғандығын көреміз.

Мазмұнын өзара құқықтар мен міндеттер құраған міндеттемелік қатынастар шарттардың пайда болуының негізін құрады. Шарттардың көпшілігі ауызша нысанда жасалатын. Тек Ресейге қосылғанан кейін ғана экономикалық қатынастардың дамып, халық арасында тауар айырбастаудың кеңеюімен шарттар бірте-бірте жазбаша нысанға көше бастады. Шарттарды жасап орындау рухани қағидаларға тараптардың әдептілігіне негізделіп тіптен күмән тудырмайтын. Шарттар ауызша түрде жасалатын болғандықтан, олардың жүзеге асатындығының кепілі ретінде куә қатысатын. Шарттың ауызша нысаны әдет-ғұрып құқығында береке деп аталатын [3, б.29-32].

Қазақ қоғамында шарттардың орындалуын қамтамасыз еткен арнайы нормалар да болды. Олар шарттың талаптарын орындамағандығы немесе бұзғандығы үшін қандай жаза түрі мен айыппұл мөлшері қолданылатыны жайлы қамтыды.

Қазақ хандығы құрылғанға дейінгі аралықта бірнеше мемлекеттер өмір сүрген болатын. Сол мемлекеттердің саяси-құқықтық қатынастарында келісім-шарттар элементтерінің, оның дамуының үрдістерін кездестіреміз. Мәселен, қазақ жеріндегі ең ежелгі мемлекеттердің бірі - ғұн мемлекетінде келісім-шарт қатынастары, сауда-саттық мәселесі кеңінен дамыған болатын. Сонымен қатар, бұл мемлекетте халықаралық деңгейдегі келісім-шарт қатынастары да өрбіп жатты. Оған бұл ғұн мемлекеттегі бейбітшілік пен біліктілік келісімін жатқызуға болады.

Қазақстан мен Ресей империясы тұсындағы келісім-шарт қатынастарының өрбуі барысында бұл кезең аралығында, қазақ қоғамында европалық мемлекеттер тәжірибесінде қалыптасқан келісім-шарттардың негізгі нысандары келе бастады. Айталық; қазақ қоғамындағы шарттық қатынастарды реттеген әдет-ғұрып құқығы нормаларын талдай келе келесідей қорытындылар жасауға болады:

- әдет-ғұрыптық шарттық құқық белгілі бір қисынға, ішкі байланыс пен басқа нормалармен өзара байланысқа бағынатын нормалар жиынтығын құрады;
- шарттық қатынастарды реттеген әдет-ғұрып құқығы нормалары өздерінің мазмұны бойынша әртүрлі қатынастарда қолданылуы олардың әмбебаптығын көрсетеді;
- қазақ қоғамында қолданылған шарттар түрлері көп болмасада олар қазақ қауымы тұрмысын толықтай дерлік реттеп отыра алды;
- қазақ қауымында қолданылған шарттар ауызша келісім түрде қолданылды. Бұл тараптардың бір-біріне берген сөзінің өзі заң болғандығын көрсетті. Өйткені, әдет-ғұрып бойынша адамның ар намысы мен беделі жоғары құндылық ретінде қаралды. Ауызша куәліктің өзі шарттың сақталатындығына кепіл бола алады.

Бұлардың бәрі де, қазақ қоғамы үшін, көбінесе, Ресей қол астына өткен кезеңде жүзеге асып жатқан келісім-шарттар болып табылады.

Дәстүрлі қазақ қоғамында, яғни қазақ қоғамының өзі тудырған келісім-шарттар да өмір сүрді. Сондықтанда, келісім-шарт қатынастарын жүйелеп, түрлерге жіктеген кезде осы жағын мұқият ескеруіміз қажет. Біз өз зерттеуімізде қазақ әдет-құқығындағы келісім-шарттарды: 1) дәстүрлі қазақ қоғамында қолданылған, сол қоғам тудырған келісім-шарттарға және 2) Ресей қол астына өтуімен байланысты Еуропалық заңнамаға негізделген шарттарға деп екіге бөліп қарастырдық.

Кезінде, қазақ ішінде мал айырбастау ісі көп жүзеге асырылған. Сатып алу-сату шарты қазақ қоғамында ежелгі орта ғасырларда түркі қағанаты, қарахандар мемлекеті кезеңінен кеңінен қолданылған. Кейіннен бұл шарт Ресей қол астына өткенде қарқынды дами бастады. Қазақтың үлкен қалаларында Ресей салған бекіністерде жыл сайын жәрмеңкелер ұйымдастырылып отырған болатын. Сол жәрмеңкелерде сату-сатып алу көптеп жүріп жатты.

Қазақ қоғамындағы кең дамыған шарттардың бірі - сыйға беру шарты болып табылады. Айталық, сыйға әр түрлі заттарды бере алатын болған. Олардың ішінде сыйға мынандай заттар беруге жатпады: ата-бабасынан мұра болған үй. Мұнда сый еншісін алып шықпаған балаға берілмейді.

Азаматтық айналымнан туындайтын келісім шарттар дәстүрлі қазақ қоғамында Ресей қол астына өткен кезеңнен бастап өте қарқынды дами бастады. Осы кезеңнен бастап-ақ қарыз беру, айырбас, затты кепілге қою, сату, сатып алу институттары өрбіп дамыды.

Дәстүрлі қазақ қоғамының туындысы болып табылатын келісім-шарттардың қатарына мыналар жатады: аманат шарты; сауын шарты; мұрагерлік шарты; тамырлық шарты; ат-майы шарты; енші; олжа; сүйінші.

Ресей қол астына өткеннен кейінгі кезеңде қазақ қоғамында: сатып алу-сату; кепіл; айырбас; қарыз беру шарты; сақтау т.б. шарттар қолданылды.

Қазақ қоғамындағы келісім-шарт қатынастары ежелгі дәуірлерден бастап, құқықтық нормативтік кейіпке ие бола бастады. Олар қазақ хандығы құрылғанға дейінгі дала өмірінде, сонда өмір сүрген мемлекеттердің жарғыларында көрсетіліп, бекітіліп отырған. Бұл кезең аралығындағы келісім-шарт қатынастарының дамуы қазақ хандығы кезеңіндегі жарғыларда да бекітілді деп көрсетуге болады.

Демек, қазақ даласындағы келісім-шарт қатынастарының құқықтық нысандары ресми тұрғыда, яғни белгілі бір заң-жарғыларда көрініс тапты. Сөйтіп, олар қазақ-әдет құқығының бейресми нысандары – мақал-мәтелдерде шешендік сөздің үлгісі ретінде, даналықтың белгісі ретінде негізделіп отырды.

Қазақ құқығы жүйесіндегі келісім-шарт қатынастарының қазақ қоғамында қалыптасқан, мойындалған объектілеріне мал және мүлік жатқан болатын. Мал қазақ қоғамындағы келісім-шарт қатынастарының қалыпты жүзеге асуының бірден-бір құралы ғана болып қана қойған жоқ. Ол сонымен қатар, келісім-шарт аясындағы даулардың тууының басты себептерінің бірі болып табылды. Отбасы қатынастарынан туындайтын келісім-шарттарда, көбінесе, мүлік мәселесі негізге алынған болатын және сол қатынастардың негізін де осы құрады.

Қазақ қоғамындағы неке және отбасы қатынастарынан туындайтын келісім-шарттардың аясында кең болып табылады. Бұл келісім-шарттар көбінесе бірімен-бірі байланысты өрбіп, екінші бір қатынастардың нысанына көшіп кетуге бейім тұрады. Неке және отбасы қатынастары жүйесіндегі келісім-шарттардың негізгі түрлерінің қатарына: айттыру, құдаласу, құйрық-бауыр жеу, қалың мал т.б. шарттарды жатқызамыз. Көп жағдайда осы қатынастар әдет-құқық нормаларының реттелу аясынан шығып, жалпы әдет сипатындағы тиым ережелерімен қабысыпта кетіп жатады. Мәселенің осы қыры, мұндағы

келісім-шарт қатынастарының түрлерін жіктеп көрсетуде көптеген қиындықтардың да туатыны содан.

Қазақ қоғамындағы жылу, жұртшылық, қызыл көтеру, асар т.б институттар көбінесе өзара көмек жүйесінің негізінде қарастырылғанымен, бұл институттардың да келісім-шарттық маңызы өте жоғары болып табылады. Себебі, қазақ әдет құқығы жүйесіндегі бұл институттар көп жағдайда қауымдық міндеткерлікке негізделген институты болып табылады. Көбінесе, бұл ел ортасында міндетті орындалатын және ешкім қарсылық білдірмейтін, былайша айтқанда өзінен-өзі орындалу механизмі болған жүйе деп айтсақ та болады. Өйткені, туысқандық қатынастардан туындайтын өзара көмек жүйесі қазақ қоғамында ерекше сипатта дамыған болатын.

Сауын институты өзінің бойына көшпелі қоғамның адами құндылықтарын жинастырған келісім-шарт қатынастарының белді элементтерінің бірі болып табылады. Қазақ қоғамындағы ағайынгершілік қатынастар жүйесінде сауын мен аманат мал институты бір жүйеде дамып, қалыптасқан негізгі құқықтық институттардың қатарына жатады. Дәстүрлі қазақ қоғамындағы бұл институттар негізінен шаруашылық жүргізудің феодалдық қатынастар сипатына бейімделген кезде пайда болған құқықтық институттар.

Қазақ құқығы жүйесіндегі келісім-шарт қатынасынынан туындайтын жауапкершіліктің негізін дәстүрлі қазақ қоғамында бір жақты бағалау мүмкін емес. Себебі, келісім-шарт қатынастарының кейбір жағдайда уақытылы орындалмауы даулы істерге ұласып, қылмыстық сипаттағы әрекеттер санатына да өтіп кетуі мүмкін. Көбінесе, келісім-шарт қатынастары бұзылған жағдайда жаза қолданудан гөрі дәстүрлі қазақ қоғамында ол қалпына келтіріліп, жөндеу мәселесі негізге алынып отырған. Қазақ қоғамында келісім-шарт қатынастарында қолданылатын жазалар: құн, айып т.б. формаларда болып келді.

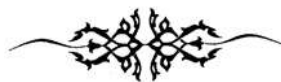
Қазақ қоғамында келісім-шарт қатынастары кейбір жағдайларда бұзылып жататын болса, оны шешетін де, оған ең соңғы нүктені қоятын да билер соты болған. Сондықтанда билер соты, дәстүрлі қазақ қоғамында келісім-шарт дауларын шешу үстінде маңызды роль атқарған орган болып табылады. Қарап отыратын болса, келісім-шарт қатынастары, көбінесе, қазақтардың Ресей қол астына өткен кезеңінен бастап жиі бұзылатын болды. Ал, келісім-шарт қатынастары бұзылып, іс билердің алдына бара қалатын болса, онда мұндай даулар әдетте бітімгершілік үрдісімен шешіліп жататын.

Қорыта айтқанда, қазақ қоғамындағы келісім-шарт қатынастары негізінен көшпелі өмірдің және мал шаруашылығын жүргізудің талаптарына сәйкес туындап, дамып отырды. Қазақ даласының Ресей қол астына өтуімен байланысты сол уақытқа дейін дала жұртына беймәлім болып келген келісім-шарттардың түрлері де дендеп еніп, олар ел өмірінің талаптарына бейімделе бастады.

Демек, дәстүрлі қазақ қоғамындағы қолданылған шарттарды әр түрлі негіздер бойынша жүйелеп көрсетуге болады. Ресей кезеңінен бастап қазақ әдет құқығы жүйесінде, негізінен азаматтық айналымнан туындайтын келісім-шарттар негізгі роль атқара бастады. Бұлар дәстүрлі құқық жүйесінде европалық тәжірибеде қалыптасқан құқықтық ұғым-түсініктердің және нормалардың енуіне және таралуына жағдай жасады деуімізге болады.

Қолданылған әдебиеттер

1. Материалы по казахскому обычному праву / Сост.: Т.М. Культелеев, М.Г. Масевич, Г.Б. Шакаев. – Алматы: Жалын, 1998. – 4-21 с.
2. Культелеев Т.М. Уголовное обычное право казахов. Алматы -1995 г. – 10-14 б.
3. Материалы по истории государства и права Казахстана. – Алматы, 1994. – 29-32 с.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ИПОТЕКАЛЫҚ НЕСИЕЛЕУДІ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ

Жұматай А.

Ғылыми жетекшісі: Бектұрғанова Р.

Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты

Аннотация. Ипотечный кредит-это способ привлечения финансовых ресурсов в форме кредита, выдаваемого под залог недвижимости, т. е. ипотечные 'коммерческие банки' страховые и другие кредитно-финансовые учреждения под залог недвижимости (земля' строительство ' и др.).

Ключевые слова: Здания и сооружения, единый имущественный комплекс, жилые дома и квартиры, часть жилых домов, гостиницы, дома отдыха, дачи, садовые участки.

Abstract. A mortgage loan is a way to attract financial resources in the form of a loan issued against real estate, i.e. mortgage 'commercial banks' insurance and other credit and financial institutions secured by real estate (land 'construction', etc.).

Keywords: Buildings and structures, a single property complex, residential buildings and apartments, part of residential buildings, hotels, holiday homes, cottages, garden plots.

Ипотекалық несиені жылжымайтын мүлік кепілімен берілетін несиені нысанында қаржы ресурстарын тарту тәсілі, яғни ипотекалық, коммерциялық банкілер, сақтандыру және басқа несиені-қаржы мекемелері жылжымайтын мүлік (жер, құрылыс, тағы басқа) кепілімен беретін несиені. Үймереттер мен ғимараттар, бірыңғай мүліктік кешен ретінде қаралатын институттық бірліктер, тұрғын үйлер мен пәтерлер, тұрғын үйлердің бір бөлігі, қонақ үйлер, демалыс үйлері, саяжайлар, бақ телімдері, гараждар мен тұтыну мақсатындағы басқа да құрылыстар, аяқталмаған құрылыс нысандары, әуе, теңіз, өзен кемелері, ғарыштық нысандар, көп жылдық екпе ағаштар, жалгерлік құқық ипотекалық несиені үшін салынатын кепілзат бола алады. Мемлекет қорлар мен орман қорлары, мемлекет шекараға іргелес жерлер, кепілге салуға заңмен тыйым салынған басқа да нысандар кепілзат бола алмайды. Ипотекалық несиені алу мақсатына қарай қысқа мерзімді (ағымдағы қажеттілікті қанағаттандыру үшін) және ұзақ мерзімді ипотекалық несиені болып бөлінеді. Ипотекалық несиені кезінде қарызгерде меншікті пайдалану құқығы сақталады. Несиені толық өтелгеннен кейін несиенігерге берілген меншік құқығы жойылады. Өтеу нысандары: тұрақты, тіркелген пайыздық мөлшерлемелі ипотека кәдуілгі ипотека немесе төлем біркелкі төленіп отыратын ипотека; пайыздық мөлшерлемесі өзгермелі ипотека. Нарықтағы несиені беру құралдары айналысының мүмкіндігіне қарай жабық ипотека; ашық ипотека; лимиттелмеген ипотека; шектеулі-ашық ипотека; шоғырландырылған ипотека түрлеріне бөлінеді.[1.1]

Қазақстанда ипотекалық несиелену меншік туралы Кеңес Үкіметінің заңы қабылданғаннан кейін мүмкін бола бастады. Шын мәнінде алғашқы ипотекалық несиелену тұрғын үй құрылыс мемлекеттік бағдарламасымен 1994-1995 жылы жүзеге асырыла бастады. Ал бүгінгі таңда коммерциялық банкілердің дәстүрлі – базалық қызметі – экономиканы және халықты несиелендіру. Бұл қызмет банкілік қызмет көрсету аясындағы маңыздыларға және банкінің актив операцияларына жатады. Көптеген елдерде ипотекалық несиелендірудің халықты тұрғын үймен қамтамасыз етудегі ролі баршаға белгілі. Шағын болса да тұрақты табысы бар халық топтары үшін тұрғын үй сатып алуға жағдайлар жасаумен қоймай, ипотекалық несиені құрылыс саласына инвестициялар тартуға мүмкіндік беріп, қор рыногының жаңа сегменті - ипотекалық құнды қағаздар рыногының әрекет

етуіне септігін тигізді. Осының барлығы тақырыптың өзектілігін, зерттеу объектісін және мәнін, сондай-ақ оның мақсаттары мен міндеттерін таңдауға негіз болды.

Қазақстандағы ипотекалық несиелендірудің даму жолдарын талдау көзделіп отыр. Мұндай мақсатқа коммерциялық банкте тұтынушылық несиелендіру жөніндегі қалыптасқан көзқарастарды және оны арттыруға бағытталған іс-шараларды жүйеге келтіру қажеттілігінен туындап отыр.

Ипотекалық несиелендірудің көптеген елдерде халықты баспанамен қамтамасыз етуде атқаратын ролі көпшілікке мәлім. Табыстары шағын болғанымен, оны тұрақты алатын азаматтар үшін тұрғын жайды меншікке сатып алуға жағдай жасаумен қатар, ипотекалық несиелендіру жүйесі құрылыс саласына инвестициялар тартуға мүмкіндік береді. Сондай-ақ ол қор рыногының жаңа сегменті - ипотекалық құнды қағаздар рыногын қамтамасыз етеді.[2.2]

Қазақстан Республикасының Үкіметі өткен жылдың тамыз айында ұзақ мерзімді тұрғын үй құрылысын қаржыландырудың және ипотекалық несиелендіру жүйесін дамытудың концепциясын мақұлдады. Концепция бойынша жұмыс Ұлттық Банктің бастамасымен жүргізілді. Бұл ретте Елбасының несиелерге қарапайым халықтың қол жетімділігін қамтамасыз ету жөніндегі тапсырмасын, сондай-ақ қолда бар ішкі инвестицияларды құрылыс саласын дамытуға тарту мақсатын орындаудың жаңа жолдарын іздестіруге талпыныс жасалды. Тұрғын үй құрылысын қаржыландырудың жаңа жүйесін дамыту үшін көптеген жағдайларда тұрақты алғышарттар бар деп айтуға болады. Әрине, ең алдымен, бұл тұрғын үйге мұқтаж азаматтар санының ұлғаюы, бұған бір жақтан ескі тұрғын үйлердің тозуы да септігін тигізуде. Сонымен қатар, Қазақстан экономикасының дамуы еңбекке қабілетті халықтың тұрақты табыс алу мүмкіншіліктері зор өңірлерге, мысалы мұнай өндірілетін аумақтарға қоныс аударуына ықпал етті. Ал, бұл жағдай тұрғын үйге деген қосымша сұраныстың өсуіне әкеп соқты.

Соңғы жылдары орын алып отырған оңтайлы жағдайдың біріне халықтың жинақ қаражаты деңгейінің өсуін жатқызуға болады. Алайда, ол жинақтар тұрғын үйге мұқтаж азаматтардың көбіне тұрғын үйдің құнын біржола толығымен төлеуге мүмкіндік бермейді. Осыған орай, ипотекалық несиелерге деген сұраныс та туындауда.

Сонымен қатар, елеулі ішкі инвестициялық потенциалдың, ең алдымен зейнетақы жүйесі тарапынан туындап келе жатқан потенциалды атап өткен жөн. Зейнетақы салымдарын экономиканың нақты секторына тарту идеясы бірнеше жылдар бойы талқыланып келеді. Бірақ, болашақтағы зейнеткерлердің күнкөріс қаражатына айналмақ бұл жинақ қаражаттың қауіпсіздігін қамтамасыз ету мәселесі аталмыш идеяны жүзеге асыруға тежеу болып келеді. Сондықтан, зейнетақы жинақтары инвестицияланатын болса, олар қамтамасыз етілуі тиіс. Осы мүмкіндікті ипотекалық құнды қағаздарды, яғни жылжымайтын мүлік ипотекасымен қамтамасыз етілген құнды қағаздар шығару және орналастыру жолымен банктерді қайта қаржыландыруды жүзеге асыру жүйесі көздейді.[3.3]

Әлемдік практикада ипотекалық несиелендірудің әртүрлі модельдері қолданылуда. Олар несиелендіру және қайта қаржыландыру процесінің ұйымдастырылуы әдістерімен, мемлекеттің қатысу дәрежесімен бір-бірінен ерекшеленеді. Қалыптасқан экономикалық жағдайда АҚШ, Германияның, Малайзияның және Ресейдің тәжірибесі негізінде жинақталған небір жүйелер «гибридін» қолдану керектігі шешілді. Сондықтан, ипотекалық рынокта оператордың функцияларын атқаруы тиіс, несиелік ресурстардың тез арада қайтарылуын және банктер мен банктік емес ұйымдардың өтімділігі проблемасының шешілуін қамтамасыз ететін, ипотекалық несиелер берілді жүзеге асыратын арнайы мамандандырылған ұйым – Қазақстандық ипотекалық компанияны құру туралы шешім қабылданды.

Компанияның құрылтайшысы болып алғашқы кезеңде Ұлттық Банк болып белгіленді. Компанияның төленген жарғылық капиталы бүгінгі таңда 1,0 млрд. теңге құрайды. Кейін компанияның капиталына халықаралық қаржы ұйымдарының және екінші деңгейдегі банктердің қатысуы жоспарлануда.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. <https://kk.m.wikipedia.org>
2. Банк терминдері мен ұғымдарының қазақша-орысша сөздігі. / Ғ. Сейіткасымов, Б. Бейсенғалиев, Ж. Бекболатұлы — Алматы: Экономика, 2006. ISBN 9965-783-20-9
3. «Қазақстан Республикасының кейбір заң актілеріне ипотекалық несиелендіру мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» ҚР Заң;

ӘӘЖ 343.9

КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАРДЫҢ ЖЫНЫСТЫҚ ТИІСПЕУШІЛІГІНЕ ҚАТЫСТЫ ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТАРДЫҢ АЛДЫН АЛУ ЖӘНЕ ПРОФИЛАКТИКАСЫ

Жетекші: Датева Айбала

Орындаған: Мұратбекова Аяжан

Тобы: ҚҚ- 20-3

Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты

Аңдатпа. Жеке адамның жыныстық тиіспеушілігі жеке адамның конституциялық-құқықтық мәртебесінің құрамдас бөлігі болып табылады, ол Қазақстан Республикасының Конституциясымен белгіленеді, қорғалады және кепілдік беріледі. Жыныстық тұтастық туралы айтқанда, олар кәмелетке толмағандардың жыныстық тұтастығын, олардың қалыпты жыныстық сау дамуын, қалыпты физикалық және моральдық дамуын білдіреді, бұл тек кәмелетке толмағандардың құқығын білдіреді. Кәмелетке толған адамдар (ерлер де, әйелдер де) тарапынан он алты жасқа толмаған адаммен жыныстық қатынас немесе жыныстық сипаттағы өзге де әрекеттер Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 122-бабы бойынша қылмыстық жауаптылыққа жатады және бес жылға дейінгі мерзімге бас бостандығын шектеуге не сол мерзімге бас бостандығынан айыруға жазаланады.

Кілт сөздер: жыныстық тиіспеушілік, құқық, кәмелет, Конституция, жаза

Аннотация. Половая неприкосновенность личности является составной частью конституционно-правового статуса личности, которая устанавливается, охраняется и гарантируется Конституцией Республики Казахстан. Говоря о половой неприкосновенности, имеют в виду половую неприкосновенность несовершеннолетних, их нормальное половое здоровое развитие, нормальное физическое и нравственное развитие, а значит, только права несовершеннолетних. Половое сношение или иные действия сексуального характера с лицом, не достигшим шестнадцатилетнего возраста со стороны совершеннолетних лиц (как мужчин, так и женщин), подлежат уголовной ответственности по ст.122 Уголовного Кодекса Республики Казахстан и наказываются ограничением свободы на срок до пяти лет, либо лишением свободы на тот же срок.

Ключевые слова: половая неприкосновенность, право, совершеннолетие, Конституция, наказание

Annotation. The sexual integrity of an individual is a component of the constitutional and legal status of an individual, which is established, protected and guaranteed by the Constitution of the Republic of Kazakhstan. When talking about sexual integrity, they mean the sexual integrity of

minors, their normal sexual healthy development, normal physical and moral development, which means only the rights of minors. Sexual intercourse or other acts of a sexual nature with a person under the age of sixteen by adults (both men and women) are subject to criminal liability under Article 122 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan and are punishable by restriction of liberty for up to five years, or imprisonment for the same period.

Keywords: sexual inviolability, law, adulthood, Constitution punishment

Конституциямыздың 12-бабында көрсетілгендей-ақ «Қазақстан Республикасында Конституцияға сәйкес адам құқықтары мен бостандықтары танылады және оларға кепілдік беріледі». Бостандықтары деп отырғанымыз өмір сүруден басталып сансыз мағынаны ішіне сыйдырып тұр, оның ішінде жыныстық бостандық та бар.

Қазақстан Респуликасы тәуелсіздік алып, жеке мемлекет атанып, өз Конституциясын қабылдағалы 30 жылға жуықтады. Осы уақытқа дейін заңды сан салаға бөліп қарастырып келеміз. Соның маңызды тарамы - Қылмыстық құқық. Қанша жерден бозторғай жұмыртқалаған тыныш заманда, бейбіт күнде өмір сүріп жатырмыз дегенмен де қылмыстың азаятын түрі жоқ. Сырттан емес, өз ішімізде қазаққа қазақ қастандық жасауға даяр тұратындары ішті өртеп жібереді. Ең қиыны сәбилер, кәмелет жасына толмаған тұлғаларға қарсы бағытталған зорлық-зомбылық әрекеттері. Адамды ет пен сүйектен жаралған десек те, кейде хайуаннан да сорақы істерді істеп жатады.

2022 жылдың 1-ші жарты жылдығының қорытындысы бойынша кәмелетке толмағандарға қатысты жасалған 44 қылмыс тіркелді, өсім 12,8% (2021 жылы — 39).

44 қылмыстың ішінде кәмелетке толмағандардың жыныстық қол сұғылмаушылығына қол сұғатын 20 қылмыс болды (2021 ж. — 18, 11,1%-ға өсті).

2022 жылы жасы бойынша жыныстық сипаттағы қылмыстардың құрбандары мыналар болып табылады: 13 жас — 5, 14 жас — 15 жас — 15.

Статистика көз қуантардай «қылмыстылық азайды» деп берілген. Бірақ, күнделікті жаңалықтарда жасөспірімдер арасындағы зорлық туралы көп естіп, көріп жатамыз. 2023 жылдың басталғанына небәрі 3 айдан асты, дегенмен осы аралықта орын алған оқиғалар саны аз емес. Соның бірнешеуімен таныстырып өткенім дұрыс деп шештім.

«НеМолчи» қорының жетекшісі Дина Таңсәрінің мәліметінше, бұл оқиға наурыздың 7-інен 8-іне қарған түні болған. Осы күні қыздың анасы жұмысқа кетіп, ол әйелдің азаматтық некедегі күйеуімен үйде қалған. Кейін пәтерге қыздың өгей әкесінің танысы келіп, олар ішімдік ішкен. Артынша ол азамат 5 жасар қызды оңаша алып кетіп, зорлаған.

«Бұл факті бойынша 8 наурызда «Есіл» ауданының полиция басқармасы ҚР Қылмыстық кодексінің 124-бабы 1-бөлігімен сотқа дейінгі тергеп-тексеруді тіркеді. Сараптама тағайындалды, оның нәтижесімен процессуалды шешім қабылданады», - деп мәлім етті ведомстводан.

Сонымен бірге құзырлы органнан ҚР Қылмыстық-процестік кодексінің 201-бабы негізінде тергеп-тексеру материалдары жария етілмейтінін атап өтті.

ҚазАқпарат - Алматы облысы Жамбыл ауданының полиция бөліміне Қасымбек ауылының тұрғыны арызданып, 8 жасар баласының зорлық көргенін айтқан, деп хабарлайды ҚазАқпарат полицияға сілтеме жасап.

Ол өзінің арызында сол күні сағат 16:00 шамасында 2015 жылғы кәмелетке толмаған ұлына қатысты сексуалдық сипаттағы зорлық-зомбылық әрекеттері жасалғанын хабарлады.

Оның айтуынша, 2011 және 2008 жылғы екі жасөспірім ауылдың шетінде өздерінен әлдеқайда кіші баланы қорлаған.

Қазіргі уақытта сот-медициналық сараптама тағайындалып, тергеу жүріп жатыр.

Аталған дерек бойынша оқиға қатысушыларының бірі - 2011 жылғы жасөспірімнің әкесіне ҚР ӘҚБтК 127-бабының 3-бөлігі негізінде әкімшілік іс қозғалды.

Бұдан өзге, тиісті материалдар 27 наурыз күні осы жасөспірімді мамандандырылған мектепке жолдау мәселесін қарау үшін уәкілетті органға жіберілді.

«Қылмыстық іс жүргізу кодексінің 201-бабына сәйкес өзге ақпарат жарияланбайды» деп хабарлады полиция.

Мұндай істерді тізе берсек көп, біз білмегіміз қаншама. Мұндағы қателік кімде? Жасөспірімдердің мұндай әрекетке баруына не себеп? Бұл бір қызық іздегеннен бе, әлде жастардағы індет пе? Сансыз сауалға жауап табу қиын. Ең қиыны бұл істер болмай тұрып алдын алу үшін қолымыздан не келеді деген сауалға жауап беру. Профилактикалық іш-шаралар жылда болып жатады. Бірақ, оған құлақ асар адам саны аз болып тұр. Себебі, кәмелетке толмаған аналар саны азаяр емес.

2022 жылы өткізілген қылмысты азайту жөніндегі шаралар:

-ай сайын кәмелетке толмағандардың жүктілігін жасыру фактілерін анықтау үшін денсаулық сақтау мекемелерімен салыстырып тексеру жүргізіледі;

-қолайсыз отбасыларды, атап айтқанда: өмірлік қиын жағдайда жүрген отбасыларды, қолайсыз отбасыларды тексеру және анықтау бойынша тұрақты түрде жедел-алдын алу іш-шаралары жүргізіледі;

-«Кәмелетке толмағандардың құқықтарын қорғау жөніндегі мобильді топ» қызметін үздіксіз жүзеге асырады, оның құрамына прокуратура, кәмелетке толмағандардың істері жөніндегі комиссия, білім бөлімі, полиция басқармасы, психикалық денсаулық орталығы, қорғаншылық және қамқоршылық органы өкілдері, педагог-психолог, әлеуметтік педагог кіреді.

Осы жылдың басынан бастап 210 рейдтік іс-шара, 50 жергілікті іс-шара өткізілді.

Анықтама ретінде: 1776 заңды өкіл, кәмелетке толмаған балаларды тәрбиелеу жөніндегі міндеттерін орындамайтын 536 ата-ана тартылды, 16 мекеме иесі әкімшілік жауапкершілікке тартылды.

Ювеналды полиция бөлімшесінде 226 қолайсыз ата-ана есепте тұр, оларға тұрақты бақылау жүзеге асырылады.

Білім беру ұйымдарында адамгершілік-жыныстық тәрбиенің алдын алу жүзеге асырылады (844 әлеуметтік педагог пен психолог, 76 кәмелетке толмағандардың істері жөніндегі учаскелік полиция инспекторы).

Қиын өмірлік жағдайға тап болған балалардың құқықтарын анықтаумен және қорғаумен қорғаншылық және қамқоршылық органының функцияларын орындайтын 22 маман айналысады (1-ден — аудандарда, 9-қалада).

Кәмелетке толмағандарға зиян келтіру туралы ақпаратты және видеоматериалдарды (буллинг, зорлық-зомбылық, балаларды құқыққа қарсы әрекеттерге тарту) жедел анықтау мақсатында Telegram мессенджерінде чат-конференция құрылды.

Оқушылар мен олардың ата-аналарына көрсетілетін балалардың адамгершілік-жыныстық тәрбиесі (бейтаныс адамдармен қарым-қатынас кезінде, ерте жүктіліктің алдын алу кезінде) бойынша прокуратурамен бірлесіп видеороликтер әзірленді.

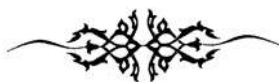
Жалпы алғанда мұндай іс-шаралар жылдағы болып жатқан қалыпты жағдай. Қылмыстылықты түбімен жою үшін қосымша күштер атсалысуы қажет екені мәлім.

Менің ұсынысым: зорлау фактісі қылмыстық кодексте онша ауыр емес қылмыстар санатында тұр. Соны ауыр қылмыстар санатына ауыстырса қылмыскерлер әр басқан қадамын ойлана жасар еді. Зорлық адамды қорлаудың ең ауыр түрі. Ендеше сәйкесінше ол ауыр жазаға тартылуы керек. Сонымен қатар, профилактикалық іс-шараларды тек қыздарға ғана емес ер балаларға да жиі жүргізу. Себебі, зорлық жыныс тандамайды. Балабақшадан бастап балаларға бөтен адамдармен сөйлеспеу керектігі туралы, қанша жерден сыйлау керек болса да кейде үлкендерге де «жоқ» деп айтқызып үйрету. Қазіргі таңда сондай жағдайға түскендерге көмек беретін ұйымдар бар. Дегенмен, олар туралы көп айтыла бермейді. Сонда да «ауруын жасырған аңдамай өледі» болмай тұрғанда ол туралы ашық айтып, жыныстық тәрбие туралы медиа саласында да көбірек айтылуы керек деп есептеймін.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. ҚР Конституция 1995 жыл 30 тамыз

2. Әкімшілік құқық бұзушылық туралы Кодекс 2014 жыл 5 шілде
3. ҚР Қылмыстық Кодекс 2014 жыл 3 шілде
4. https://shtk.com.kz/?page_id=4230&lang=kk
5. <http://sc0014.atbasar.aqmoedu.kz/content/pamyatki-i-rekomendacii-po-polovoy-neprikosnovennosti-lichnosti>
6. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000>
7. https://www.inform.kz/kz/astanada-5-zhasar-kyzdy-zorlau-faktisi-tergelip-zhatyr_a4049205
8. https://www.inform.kz/kz/auyl-turgyny-8-zhasar-balasyn-zhasospirimder-korlaganyn-aytyp-policiyaga-aryzdandy_a4051454
9. <https://www.gov.kz/memleket/entities/sko/press/article/details/93314?lang=kk>

УДК 343.851.3

ИНТЕРНЕТ АЛАЯҚТЫҚ, КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАРДЫҢ, ЖЫНЫСТЫҚ ТИІСПЕУШІЛІГІНЕ ҚАРСЫ ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚ, ЖОЛ КӨЛІК ОҚИҒАЛАРЫН АЛДЫН АЛУ

Жолдыбаев А., ҚҚ-21-1 тобы

Ғылыми жетеші: Асқарбекқызы А., з.ғ.м., аға оқытушы

«Зан» факультеті

Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты

Андатпа. Қазіргі таңда қоғамда көптеген қылмыстар орын алуда. Солардың бірі, Интернет алаяқтық, кәмеелетке толмағандардың, жыныстық тиіспеушілігіне қарсы құқық бұзушылық, жол көлік оқиғалары. Олардың алдын алу бүгінгі таңда маңызды мәселенің біріне айналды. Жалпы, құқық тәртібін бұзуға бейімділік қайдан шығады? Ол үшін әрбір тұлға еліміздің тұтастығын, жеріміздің бүтіндігін, халқымыздың жарастығын аман сақтай білу қаншалықты үлкен тарихи жауапкершілік екенін жан жақты сезіну керек. Азаматтың міндеті - заң талаптарын бұзбау, екінші жағынан өзіне жүктелген міндетін орындау болып табылады.

Аннотация. В настоящее время в обществе происходит много преступлений. Одно из них-интернет-мошенничество, правонарушения против половой неприкосновенности несовершеннолетних, дорожно-транспортные происшествия. Их профилактика стала сегодня одной из важнейших проблем. В общем, откуда берется склонность к нарушению правопорядка? Для этого каждому человеку необходимо всесторонне осознать, насколько велика историческая ответственность за сохранение целостности нашей страны, целостности нашей земли, благополучия нашего народа. Обязанность гражданина-не нарушать требования закона, а, с другой стороны, выполнять возложенную на него обязанность.

Annotation. There are a lot of crimes going on in society at the moment. One of them is Internet fraud, offenses against the sexual integrity of minors, traffic accidents. Their prevention has become one of the most important problems today. In general, where does the propensity to violate law and order come from? To do this, every person needs to fully realize how great is the historical responsibility for preserving the integrity of our country, the integrity of our land, and the well-being of our people. The duty of a citizen is not to violate the requirements of the law, but, on the other hand, to fulfill the duty assigned to him.

Алаяқтық – бөтеннің мүлкін жымқыру, алдау немесе сенімді теріс пайдалану жолымен бөтеннің мүлкінің құқыққа сыйымсыз емденуі. Алаяқтық бұл нарықтық эканомикада және кәсіпкерлік қызметте кең таралған қылмыстың түрі.

Бүгінде ғаламторды пайдаланбайтын адам жоқ шығар. Уақыттың талабына сай түрлі әлеуметтік желілер адамдар арасында қарым-қатынасты орнатып қана қоймай, өзгеде ауқымды әлеуметтік мәселелерде, үлкен орын алып отыр. Дегенмен интернетті игі мақсатта пайдаланбай арам пиғылда пайдаланатындар да кездесіп жатыр. Қазіргі таңда алаяқтық қылмыстардың көбі интернет арқылы жасалады екен.

Алаяқтықтың кең таралған түрлеріне келетін болсақ интернеттегі алаяқтықтың ең жиі кездесетін түрі – жоқ тауарды сатып алып, алдын ала төлем жасау. Кәзіргі әлеуметтік желілер дамыған заманда мұндай алаяқтық түрінің жиі кездесуі түсінікті де. Себебі қазір еңбектеген баладан еңкейген кәріге дейін инстаграм, facebook, telegram секілді әлеуметтік желілерде отырады. Пандемия басталғаннан кейін де онлайн дүкендер тіптім көбейіп кетті. Сол желідегі онлайн дүкендердің ішінде жоқ тауардың суретін қойып, жалған ақпарат беретін алаяқтар да бар. Көпшілік дүкен туралы ақпаратты толық тексеріп алмай жатып, төлем жасап жібереді. Содан кейін не тауар жоқ, не ақша жоқ. Екінші түрі – банк қызметкері болып қоңырау шалу. Алаяқ өзін банк қызметкерімін деп таныстырып, сіздің есепшотыңыздағы қаражатқа қауіп төніп тұрғанын айтып ескертеді. Сізге код жібереді. Кодты алғаннан кейін алаяқ сіздің жеке мәліметтеріңізге қол жеткізіп, есепшотыңыздағы ақшаны аударып алады. Ескере кететін жайт, банк қызметкері ешқашан код сұрамайды. Мұндай кодты ешкімге айтуға болмайды. Үшіншісі – басқа адамның құжаттары арқылы онлайн қарыз алу. Сондықтан жеке куәлігіңізді ешкімге жіберуге болмайды. Соңғы кезде "қаражатты сізге қателесіп аударып қойыппын, шешіп беруіңізді сұраймын" деп хабарласатын алаяқтар да бар. Олар осылайша ізін жасырады. Сондай-ақ ватсаптан немесе инстаграмнан танысыңыздың атынан хабарласып, қиналып тұрғанын айтып қарызға ақша сұрауы мүмкін. Сондықтан танысыңыз ақша сұраса, ақшаны бермес бұрын сол адам екеніне көз жеткізіп алған дұрыс. Және де бүгін кеше танысқан досыңыз, құрбыңыз болсын сізден қиналып тұрмын жуыр арада ақша керек деп ақша сұраса немесе онлайн қарыз алып беруін сұраса ол кісі жайлы толық ақпаратты білген кейін ғана ақшаны берген дұрыс. Көб жағдайда бүгін кеше танысқан достары, құрбылары онлайн қарыз алып беруін сұрап, өзім төлеп беремін деп ақшаны алып ізін жасырып кеткендер қаншама. Төртіншісі-биржа арқылы ақша табу. Бүгінде биржа арқылы ақша табуға болады. Бірақ та жалған сайттар ашып сол биржаның атын жамылып алаяқтар, алаяқтық жолмен жұмыс істейді. Олардың жалған екенін халық айыра алмайды. Сондықтан қомақты қаражаттарынан айырылып жатады. Сондықтан сайттар туралы толық ақпарат алып тексеру қажет. Бесіншісі– сіздің электронды поштаңызға немесе ұялы телефоныңызға қоңырау шалып сіз ұтыс ұттыңыз деген хабарлама келеді. Кейін сол ұтып алған ұтысты шешу үшін сізге салық төлеуіңіз керек болады дейді. Ұтыс деген сөзді ести сала кейбір адамдар қомақты қаражатқа ие болатын болдым деп, қолдарында бар ақшаны аударып жатады. Сондықтанда жалған ақпаратқа сенбеңіздер.

Алаяқтықтан қалай сақтануға болады ең бірінші, тауар алатын кезде ол қандай сайт, жалған емес пе, соны анықтауға тырысу қажет. Оның мекенжайы, телефондарына баса назар аударған жөн. Егер мүмкіндік болып жатса, оған хабарласып, сатушысымен сөйлескен дұрыс. Осындай жан-жақты ақпараттарды анықтап алғаннан кейін ғана ақшаны төлеуіңізге болады. Ал жалған интернет-дүкендерге алданып қалып жатқандардың көбі дүкеннің егжей-тегжейін қарап, тексеріп жатпай-ақ, сайттар туралы толық ақпарат ақпараты білмей көрсетілген шотқа ақшаны жібере салады. Айта кететін-жайт банктер болсын, құқық қорғау орындары болсын, еш уақытта сізге телефонмен хабарласып немесе мессенджермен жазып, логин, пароль секілді құпия мәліметтерді сұрамайды. Тіптен, қажет болған жағдайда, банк қызметкері сізге хабарласып, бар мәселені нақтылау үшін «біздің кез келген бөлімшемізге келіп кетіңіз» деп өтінуі мүмкін. Өйткені телефон арқылы осындай ауқымды мәселелер шешілмейді. Мамандар тарапынан тұрғындарға алаяқтардың арбауынан сақтануды тапсырады.

Кәмлетке толмағандардың жыныстық тиіс пеушілігіне қарсы құқық бұзушылық

Соңғы уақыттарда кәмелетке толмағандарға қатысты жыныстық тиіспеушіліктеріне қарсы қылмыстардың өсуі қоғамның маңызды мәселелерінің бірі болып табылады, жаһандық сипатқа ие, өйткені оның құрбандары - жәбірленушілердің ең осал санаты.

Бұл қылмыстық құқық бұзушылықты жасауға ықпал ететін себептерге келсек отбасы институтының әлсіреуі, қоғамның моральдық деңгейінің төмендеуі, алдын-алу жұмыстарының жеткіліксіз деңгейі, интернет кеңістігінің теріс әсері десекте болады.

Өскелең ұрпақты қорғаудың басым бағыты кәмелетке толмағандардың құқықтарын қорғау болып табылады. Балаларға қатысты кез келген зорлық-зомбылықтың жолы қатаң түрде кесілуі тиіс, бұған жыныстық қолсұғылмаушылыққа қарсы қылмыстар үшін жауапкершілік шараларының күшейтілуі де дәлел.

Қылмыстық құқықта кәмлетке толмағандардың жыныстық тиіс пеушіліктеріне қарсы қылмыстар үшін қатаң жаза, жауаптылық көзделген. Қылмыстық құқықтың 120 бабының 1,3 тармағының 1 тармақшасында көрсетілген кәмлетке толған адамды зорлау, сот шешімі мен 15-17 жылға бас бостандығынан айыру жазасына жазаланады.

Қылмыстық құқықтың 121 бабының 3 тармағының 1 тармақшасында көрсетілген кәмлетке толған адамға қарсы күш қолданып, оның қатерін төндіріп, жәбірленушінің дәрменсіз күйде екенін пайдаланып еркек пен еркектің, әйелмен әйелдің жыныстық қатынас жасауы және өзгеде сексуалдық сипатағы іс әрекеттер үшін сот шешімі мен 15-17 жылға бас бостандығынан айыру жазасына жазаланады.

Қылмыстық құқықтың 122 бабында көзделгендей 16 жасқа толмағаның 16 жасқа толмағанын білу және оны мен жыныстық қатынас жасағаны үшін сот шешімі мен 5 жылға бас бостандығынан айыру жазасына жазаланады. Осы бапты сараландыратын, жауапкершілікті ауырлататын мән жағдайларға келетін болсақ. Егер дәл осы қылмысты ата-анасы және өгей ата-анасы, тәрбелеу жөніндегі міндеті жүктелген адам жасаса сот шешімі мен 7-12 жылға бас бостандығынан айыру жазасына жазаланады. Және дәл осы қылмыс бірнеше рет жасалса, 2 не оданда көп адам жасаса сот шешімі мен 12-15 жылға бас бостандығынан айыру жазасына жазаланады.

Қылмыстық құқықтың 124 бабында көзделгендей кәмлетке толмағандарды азғындық әрекеттер жасауға азғыру. Оларға порнографиялық бейнелер мен филімдерді көрсету және жыныстық тақырыбында әдепсіз әңгіме айту. Кәмлетке толмағандарды өзара жыныстық қатынас жасауға өзгеде нәпсі құмарлық іс әрекеттер жасауға азғыру үшін сот шешімі мен 7-12 жылға бас бостандығынан айыру жазасына жазаланады. Осы бапты сараландыратын, жауапкершілікті ауырлататын мән жағдайларға келетін болсақ. Егер дәл осы қылмысты ата-анасы және өгей ата-анасы, тәрбелеу жөніндегі міндеті жүктелген адам жасаса сот шешімі мен 10-15 жылға бас бостандығынан айыру жазасына жазаланады. Және дәл осы қылмыс бірнеше рет жасалса сот шешімі мен 12-17 жылға бас бостандығынан айыру жазасына жазаланады.

Қылмыстық құқықтың 134 бабында көзделгендей кәмлетке толмағандарды жезөкшелік пен айналысуға тарқаны үшін сот шешімі мен 3-6 жылға бас бостандығынан айыру жазасына жазаланады. Осы бапты сараландыратын, жауапкершілікті ауырлататын мән жағдайларға келетін болсақ. Егер дәл осы қылмысты күш қолданып, күш қолдану қатерін төндіріп, жәбірленушінің тәуелді жағдайын пайдаланып алдау арқылы кәмелетке толмаған адамды жезөкшелік пен айналысуға тарқаны үшін сот шешімі мен 5-8 жылға бас бостандығынан айыру жазасына жазаланады. Дәл осы қылмысты адамдар тобы алдын ала дайындалып сөзбайласу арқылы жасалса, телекоммуникация, интернет желілерін пайдаланып жасалған болса және бір неше рет жасалса сот шешімі мен 6-10 жылға бас бостандығынан айыру жазасына жазаланады. Бұл қылмысты қылмыстық топ, ата-анасы және өгей ата-анасы, тәрбелеу жөніндегі міндеті жүктелген адам жасаса сот шешімі мен 7-12 жылға бас бостандығынан айыру жазасына жазаланады.

Айта кететін жайт, кәмелетке толмаған адамның жыныстық қол сұғылмаушылығына қарсы қылмыстар үшін Қылмыстық құқықта жәбірленушімен татуласуға, сондай-ақ соттауға байланысты істі тоқтатуға тыйым салу заңмен бекітілген.

Қылмыстық құқық бұзушылықты алдын алу үшін, ең алдымен, ата-аналар баласына қауіпсіз мінез-құлық ережелерін үйретуі және оны бақылап, қорғауы керек. Балаға көшеде бейтаныс адамдармен сөйлесуге, оларды үйге кіргізуге, біреудің көлігіне отыруға, бейтаныс адамдардан сыйлықтар алуға болмайтынын түсіндіруі керек. Баланы маскүнемдермен, нашақорлармен байланысудан қорғау керек, баланы қайда, кіммен және немен айналысатынын білу, бос уақытын бақылау, ұялы телефонды, қоңырауларды, СМС және өзгеде әлуметтік желілерін (instagram,whatsapp,vk) тексеріп отыру қажет. Және де мектепке айына бір рет құқық қорғау органдарынан қызметшілер келіп тәрби сағатын өткізуі керек. Оқушылардың күнтізбесіне айына екірет болатын 1 сағатық тәрби сағаттары болу керек.

Жол көлік оқиғаларының алдын алу және профилактикасы.

Жол-көлік оқиғалары көбінесе – көлік құралдарының жолмен жүруі кезінде және оның қатысуымен пайда болған, адамдар қаза тапқан немесе жарақаттанған, көлік құралдары, құрылыстар, т.б. зақымданған не өзгедей материалдық зиян келтірілген оқиға. Жол-көлік оқиғаларының пайда болу себептері мен жағдайларын талдау және осы себептер мен жағдайларды жою үшін әр елде, аймақта, қалада жол-көлік оқиғаларының есебі жүргізіледі. Оны елдің Ішкі істер министрлігі мекемелері, автомобиль жолдарын мемлекеттік басқару органдары, даралық және жеке меншік жолдарының иелері жол-көлік оқиғаларын есепке алу ережелеріне сәйкес жүргізеді. Медицина мекемелері меншік нысанына қарамастан жол-көлік оқиғаларында қаза тапқан немесе жарақаттанған адамдардың есебін жүргізеді. Жол-көлік оқиғаларының мемлекет статистика есептемесіне адамдар қаза тапқан немесе жарақаттанған жол-көлік оқиғалары ғана енгізіледі.Қазақстан Республикасының “Жол жүрісі қауіпсіздігі туралы” Заңына сәйкес жол-көлік оқиғалары туралы мәліметтерді жариялауға рұқсат етіледі және олар мүдделі заңды тұлғалар мен азаматтарға белгіленген тәртіппен беріледі.

ҚР жол-көлік оқиғаларының жарақат алуына жол бермеу үшін, оның ішінде: балалар, жасөспірімдер мен жастар арасында, жол ережесін сақтау, алкогольден бас тарту, уақытылы тасымалдау, басқа да іс-шаралар арқылы қоғамның барлық мүдделі тараптарының күштерін нығайту қажет.

Жол қозғалысы ережелерін сақтауда ата-аналар балаларға үлгі болуы керек.

Үйден шыққан кезде:

Егер үйдің кіреберісінде қозғалыс болса, жақындап келе жатқан көліктің бар-жоғына баланың назарын аударыңыз. Егер кіреберісте көліктер болса немесе ағаштар өсіп тұрса, қозғалысты уақытша тоқтатыңыз және ешқандай қауіп жоқ екеніне айналаңызға қараңыз.

Тротуарда жүру кезінде:

-Оң жағынан жүріңіз

-Ересек адам жолдың жағында болуы керек.

-Ересек адам жол бөлігінің жағынан жүру қажет.

-Егер тротуар жолға жақын болса, ата-ана баланың қолын ұстауы керек.

-Баланы тротуар бойымен жүруге, автокөліктердің ауладан шығып кетуін мұқият қадағалауды үйретіңіз.

-Балаларды жолға шығуды үйретпеңіздер, арблар мен шаналарды тротуар бойымен шығып жүруге үйретіңіз.

Жолдан өтуге дайындалу:

-Тоқтатыңыз, жол бөлігіне көз салыңыз.

-Баланың жолды бақылауын үйретіңіз .

-Өз қозғалыстарыңызды баса айтыңыз: жолды қарау үшін басыңызды бұрыңыз.

Жолды тексеру үшін көлікті тоқтату, автокөліктерді өткізу үшін тоқтау.

-Балаңызды қашықтыққа теңестіруге, жақында келе жатқан машиналарды ажыратуға үйретіңіз.

-Баламен тротуардың шетінде тұрмаңыз.

-Балаланың көліктің бұрылуға дайындығына, көліктердегі бұрылыс сигналдары туралы айтып беріңіз.

-Автокөліктің өтпелі кезеңде қалай тоқтайтынын көрсетіңіз, себебі ол инерция арқылы қозғалады.

Жолды бойын кесіп өту кезінде:

-Жолдан тек жаяу жүргіншілер өткелінде немесе қиылыс жолында өтіңіз.

-Көлік жоқ болса да, тек жасыл жарық шамына жүріңіз.

-Жол бойына бара жатып, сөйлесуді тоқтатыңыз.

-Асықпаңыз, жүгірмеңіз, бірқалыпты жолдан өтіңіз.

-Алдын-ала көшені қарамай, баламен көліктен немесе бұталар арасынан жолдың жүріс бөлігіне қарай шықпаңыз.

-Балаға көлік жоқ болса да жолдан абайлап өту қажет екенін, себебі, көлік ауладан немесе шолақ көшеден шығуы мүмкін екенін түсіндіріңіз.

Көлікке отырғызу және түсіру кезінде

-Алдымен, баладан бұрын шығыңыз, өйткені бала құлап немесе жолға шығып кетуі мүмкін.

-Есікке қарай толық тоқтағаннан кейін ғана жақындаңыз.

-Тоқтау зонасы – қауіпті орын, сондықтан баланы мұқият болуға үйретіңіз (жолдың нашар көрінісі, жолаушылар баланы жолға итеріп жіберуі мүмкін мүмкін).

Ата-аналарға арналған бірнеше кеңестер:

Балабақшаға барар жолда немесе көшелерден қауіпсіз жүріс туралы балалармен сөйлесіңіз. Көшедегі тәртіп - бұл жаяу жүргіншілер қауіпсіздігінің кепілі, балаға мысал ретінде дәлелдеу керек.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. ҚР Қылмыстық құқық бұзушылық кодексі 2014 жылы 3 шілдеде қабылданды.
2. ҚР Әкімшілік құқық бұзушылық кодексі 2014 жылы 5 шілдеде қабылданды.
3. Қылмыстық құқық Ағыбаев А.Н. 2010 жылы 3 наурызда қолданысқа берілген.

УДК 339.186:34.096

ГОСУДАРСТВЕННЫЕ ЗАКУПКИ В СИСТЕМЕ ПУБЛИЧНОГО ПРАВА И АДМИНИСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ

Студент 3 курса: Шираханов Даурен

Научный руководитель: Жырғалбекқызы Анара

Факультет «Юриспруденция»

Международный Таразский инновационный институт им. Шерхана Муртазы

Аңдатпа. Мемлекеттік сатып алулар жеке және қоғамдық мүдделердің тығыз байланысын көрсетудің жарқын мысалы болып табылады. Мемлекеттік сатып алу саласындағы құқықтық тиістіліктің табиғаты туралы пікірталас бір онжылдыққа созылмайды. Көптеген заң қайраткерлерінің пікірінше, мемлекеттік сатып алу мемлекеттік құқық жүйесімен және мемлекеттік сатып алу саласындағы қатынастарды әкімшілік-құқықтық реттеумен тікелей байланысты. Бұл қарым-қатынастардың бастауы қоғамдық мүдде болып табылады, ол қоғамдық қажеттілікті қанағаттандырудан тұрады, бұл тұтастай алғанда әкімшілік құқық жүйесіне негізгі қатыстылықты көрсетеді. Мақалада жария құқық және әкімшілік-құқықтық реттеу жүйесіндегі мемлекеттік сатып алудың негізгі құқықтық аспектілері қарастырылған.

Кілт сөздер: сатып алу, әкімшілік құқық, жария құқық, жауапкершілік.

Аннотация. Государственные закупки яркий пример отображения тесного взаимодействия частных и публичных интересов. Дискуссия о природе правовой принадлежности в сфере государственных закупок длится ни одно десятилетие. По мнению большинства юридических деятелей государственные закупки напрямую связаны с системой публичного права и административно-правовым регулированием отношений в сфере государственных закупок. Началом данных взаимоотношений является общественный интерес, который заключается в удовлетворении публичной потребности, что в целом отображает основную принадлежность к системе административного права. В статье рассмотрены основные правовые аспекты государственных закупок в системе публичного права и административно-правового регулирования.

Ключевые слова: закупки, административное право, публичное право, ответственность.

Annotation. Public procurement is a vivid example of the close interaction of private and public interests. The discussion about the nature of legal affiliation in the field of public procurement has not lasted a single decade. According to the majority of legal figures, public procurement is directly related to the system of public law and the administrative and legal regulation of relations in the field of public procurement. The beginning of these relationships is the public interest, which consists in satisfying a public need, which generally reflects the basic affiliation to the system of administrative law. The article discusses the main legal aspects of public procurement in the system of public law and administrative regulation.

Keywords: procurement, administrative law, public law, liability.

Правоотношения, возникающие в рамках государственных закупок, в последнее время все чаще стали привлекать особое внимание государственных органов, а также общественности.

Ряд правовых деятелей считают, что эта специфическая сфера, в которой тесно взаимодействуют частные и публичные интересы. Данный аспект позволяет сказать, что подобное явление представляет собой комплексный характер правового регулирования сферы государственных закупок. Главной целью при достижении единого подхода в этой идеологии является выравнивание баланса публичных и частных интересов.

При планировании и нормировании государственных закупок, нормы административно-правового регулирования, занимают также немаловажное место.

Существует ряд признаков, которые позволяют определить правоотношения, возникающие в сфере государственных закупок к особой разновидности административно-правового регулирования, включающий обширный набор административно-правовых средств, которые устанавливают контроль материальных потоков для обеспечения нужд государственных учреждений, а также регулируют функции и действия органов государственной власти.

В системе государственных закупок процедура размещения заказа отображает сущность отношений организационного характера, основной смысл данного понятия заключается в определении субъекта, который на выгодных условиях эффективно и качественно может удовлетворить государственные нужды.

Порядок проведения закупочной процедуры для государственных нужд, закреплён императивными нормами, это означает, что он не подлежит изменению по соглашению сторон.

В правоотношениях, возникающих при проведении государственных закупок, всегда в качестве субъекта (участника данных правоотношений) выступает исключительно государственный орган.

Государственные закупки подконтрольны только органам публичной администрации.

В качестве основного средства защиты нарушенных прав при проведении государственных закупок является жалоба.

При обнаружении факта нарушения порядка проведения процедуры размещения государственного заказа участники закупки привлекаются к административной ответственности, что в очередной раз говорит о публичном характере правоотношений.

В целом систему государственных закупок для государственных нужд можно охарактеризовать, как комплекс правовых и технологических средств, при взаимодействии которых ряд государственных структур, включая органы государственной власти, предприятия и учреждения с государственным участием, закупают товары, работы и услуги у различных контрагентов.

Публичность в правоотношениях в сфере государственных закупок, определяет потребность государства в материальном обеспечении товарами, работами и услугами.

Для обеспечения материальными потребностями, государство ежегодно выделяет бюджетные средства, средства государственных внебюджетных фондов, а также подключает иные источники финансирования.

Исходя из сказанного, следует отменить, что публичный характер административно-правового регулирования системы государственных закупок, определяет именно целевая направленность и источники финансирования.

Частные интересы в изучаемой сфере правовых отношений, определяют предприниматели, которые выступают в качестве участников государственных закупок, а именно поставщики, подрядчики, исполнители.

Система государственных закупок в Казахстане находится в интенсивном развитии и демонстрирует масштабные сдвиги. В системе регулирования государственных закупок Республики Казахстан появилось множество нормативно-правовых актов, ряд уникальных технологических решений, оформлены принципиально новые основы взаимодействия между властью, бизнесом и общественностью.

Правовая база осуществления государственных закупок в последние годы претерпела множество изменений и нововведений, которые в свою очередь имеет как положительные, так и отрицательные отзывы со стороны заказчиков и поставщиков государственных закупок.

Несмотря на наличие веб-портала (goszakup.gov.kz) и предпринятых правительством Республики Казахстан законодательных реформ, процесс осуществления государственных закупок всё еще остается достаточно коррумпированной отраслью [1].

Механизм мониторинга по выявлению коррупционных рисков в системе государственных закупок требует более серьезного подхода со стороны государства и общественности, необходимо разработать единую методику с применением цифровых инновации, а также обеспечить доступность и открытость для общественности о проводимых закупках.

Согласно статье 19 Закона Республики Казахстан о государственных закупках мониторинг государственных закупок осуществляется уполномоченным органом посредством веб-портала государственных закупок и на основе содержащей в ней информации [2].

Однако проводить мониторинг государственных закупок с помощью веб-портала закупок и по жалобам недостаточно, так как необходимо проанализировать всю закупочную процедуру от бюджетного планирования до приемки товаров, работ и услуг. По нашему мнению, одним из коррупционных рисков является на этапе приема товара, услуг и работ. Высокие риски коррупционных действий обусловлены тем, что в сфере государственных закупок вращаются крупные суммы государственных финансов, а также имеется возможность для тесного взаимодействия должностных лиц с представителями частного бизнеса. Риски мошенничества, коррупции могут проявиться на всех без исключения этапах цикла государственных закупок.

Агентство по противодействию коррупции в Республике Казахстан проводит масштабную превентивно-профилактическую работу, которая базируется на партнерстве с

общественными гражданскими организациями и осуществляет периодическое проведение мероприятий по устранению причин коррупции.

Издержки и ошибки, допущенные в ходе рыночных реформ в Казахстане, ослабление государственного и общественного контроля над коррупционной преступностью, отсутствие необходимой правовой базы обеспечили высокие риски коррупции в обществе и государственном аппарате. Естественное нежелание сотрудников госаппарата отказываться от легких денег мешает успешной борьбе с этим явлением.

В экономически развитых странах общепринято, что механизмы противодействия коррупции должны применяться комплексно. Для Казахстана главная проблема заключается в выборе таких механизмов противодействия коррупции, которые бы приносили наибольший эффект, снижали уровень коррупции и риски ее проявления в будущем.

Механизмы противодействия коррупции в Казахстане в сфере государственных закупок еще находятся в стадии формирования.

Учитывая необходимость ужесточения антикоррупционного законодательства, 18 ноября 2015 года в республике был принят новый Закон «О противодействии коррупции». Закон направлен на всестороннее освещение проблемы коррупции как явления в целом, определяет принципы и приоритеты реализации антикоррупционной политики, устанавливает цели и задачи государства по обеспечению предотвращения, раннего предупреждения и осуществления [3]. Особое внимание данный Закон уделяет выявлению причин и условий, способствующих коррупционным правонарушениям, устранению их последствий. Тогда же в 2015 году, был принят новый Закон о государственных закупках [4]. В п. 7 ст. 4 данный Закон закрепил «недопущение коррупционных преступлений» в качестве одного и ключевых принципов государственных закупок.

Но обеспечить комплексный подход к противодействию коррупции в сфере государственных закупок Казахстану пока не удалось. Одной из первых попыток дать комплексную оценку законодательства Республики Казахстан применительно к государственным закупкам стал обзор, подготовленный Zertteu Research Institute в 2016 году [5]. Оценка проводилась с помощью специальной методики, содержащей элементы методологии и стандарты Европейского Банка Реконструкции и Развития (ЕБРР), стандарты по Соглашению о Государственных Закупках Всемирной Торговой Организации (ВТО), методологии и принципов ОЭСР, стандарты ЕС и других методологий, общепринятых в мировой практике.

Подводя итоги сказанному, отметим, что сфера государственных закупок является в Казахстане одной из наиболее сложной для оценки в точки зрения коррупционных злоупотреблений, так как именно в ней сосредоточены огромные бюджетные ресурсы. Поскольку коррупция – очень деликатный вопрос для правительства, она не является легким предметом для исследования. В результате, как уровень коррупции, так и влияние антикоррупционной политики все еще оцениваются либо с помощью законодательных обзоров, либо на основе социологических опросов или балльной оценки. В то время как другие области государственной политики изучаются с помощью ряда измеримых показателей, коррупция по-прежнему остается областью недостаточно надежных оценок, за исключением данных по числу коррупционных преступлений и лиц, привлеченных к уголовной ответственности. Чтобы позволить борьбе с коррупцией стать такой же доказательной базой, как и другие стратегии, в Казахстане еще только формируются механизмы измерения коррупции в сфере государственных закупок, что позволит, среди прочего, избежать необходимости догонять событий коррупции при заключении государственных контрактов.

Список литературы:

1. Портал государственных закупок Республики Казахстан [Электронный ресурс]. – 2023. – URL: <https://www.goszakup.gov.kz/>

2. Закон Республики Казахстан от 4 декабря 2015 года № 434-V ЗРК. [Электронный ресурс]// Әділет [web-портал]. – 2015. – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000434>
3. Закон Республики Казахстан от 18 ноября 2015 года № 410-V ЗРК. «О противодействии коррупции» [Электронный ресурс] // ИАС «Әділет» [web-портал]. – <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000410>
4. Закон Республики Казахстан от 4 декабря 2015 года № 434-V «О государственных закупках» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 12.01.2023 г.) – URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=34050877 Дата обращения: (15.10.2021).
5. Zertteu Research Institute. Казахстан Оценка Законодательства Государственных Закупок [Электронный ресурс] // Transparent Public Procurement Rating [web-портал]. – 2016. –URL: [https://www.tpprating.org/public/uploads/data/43/AOL/5d1f131d5c562PPL_Assessment_Kazakhstan_\(RUS\).pdf](https://www.tpprating.org/public/uploads/data/43/AOL/5d1f131d5c562PPL_Assessment_Kazakhstan_(RUS).pdf)

ӘӨЖ 336.73

ЛОМБАРДТАРДАҒЫ НЕСИЕЛІК ҚАТЫНАСТАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МОДЕЛІ

1 курс студенті: Аханова Эльнора
Ғылыми жетекшісі: Жыргалбекқызы Анара
«Заң»факультеті

Шерхана Муртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты

Аңдатпа. Ломбардтардың несиелік қатынастарды жүзеге асыруы қарама-қайшы құбылыс болып табылады, өйткені заң шығарушы бұл құқықтық қатынасты қаржылық қызмет ретінде нақты анықтайды, ал ломбардтар олардың айырмашылықтарын көрсете отырып, бұл ұстаныммен келіспейді. Осы мәселеге байланысты Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінде және Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкі Басқармасының 2019 жылғы 28 қарашадағы № 226 «Ломбардта заттарды сақтау, ломбардтардың үй-жайларының қауіпсіздігін және техникалық нығайтылуын қамтамасыз ету жөніндегі талаптарды, ломбардтарда заңсыз алынған заттардың айналымына қарсы іс-қимыл жөніндегі шараларды белгілеу мәселелерін қоса алғанда, ломбардтардың қызметін ұйымдастыру қағидаларын бекіту туралы», осы шарттың елеулі талаптары бөлінді, кредитор мен қарыз алушының құқықтары мен міндеттері қаралды. Сондай-ақ ломбардтардың кредит беруді жүзеге асыру саласындағы сот практикасына талдау жүргізілді. Осы құқықтық қатынастарды зерттеу, сондай-ақ оған арналған нормаларды түсіндіру оның мәнін дұрыс анықтауға мүмкіндік береді, бұл осы мәселедегі нормативтік реттеудегі олқылықтарды жоюға, сондай-ақ осы салада бірыңғай көзқарасты дамытуға көмектеседі.

Кілт сөздер: несие, ломбард, кепіл, субъект, мәліметтер, заем.

Аннотация. Осуществление кредитных правоотношений ломбардами представляет собой противоречивый феномен, поскольку законодатель четко определяет данное правоотношение как финансовую услугу, в то время как ломбарды не соглашаются с данной позицией, указывая на их различия. В связи с данным вопросом, был осуществлен анализ договора займа на оснований понятий, имеющих в Гражданском Кодексе РК и в Постановлении Правления Национального Банка Республики Казахстан от 28 ноября 2019 года № 226 «Об утверждении Правил организации деятельности ломбардов, включая вопросы хранения вещей в ломбарде, установления требований по обеспечению безопасности и технической укреплённости помещений ломбардов, мер по противодействию обороту в ломбардах незаконно добытых вещей», выделены существенные условия данного договора, рассмотрены права и обязанности кредитора и заемщика. Также был проведен

анализ судебной практики в сфере осуществления кредитования ломбардами. Исследование данного правоотношения, а также толкование посвященных ему норм позволит корректно установить его сущность, что поможет устранить пробелы нормативного регулирования в данном вопросе, а также выработать единый взгляд в данной сфере.

Ключевые слова: кредит, ломбард, залог, субъект, сведения, заем.

Annotation. The implementation of credit legal relations by pawnshops is a contradictory phenomenon, since the legislator clearly defines this legal relationship as a financial service, while pawnshops do not agree with this position, pointing out their differences. In connection with this issue, an analysis of the loan agreement was carried out on the basis of concepts available in the Civil Code of the Republic of Kazakhstan and in the Resolution of the Board of the National Bank of the Republic of Kazakhstan dated November 28, 2019 No. 226 "On approval of the Rules for organizing the activities of pawnshops, including issues of storing things in a pawnshop, establishing requirements for security and technical fortification of pawnshops' premises, measures to counteract the turnover of illegally obtained things in pawnshops", the essential terms of this agreement are highlighted, the rights and obligations of the lender and the borrower are considered. The analysis of judicial practice in the field of lending by pawnshops was also carried out. The study of this legal relationship, as well as the interpretation of the norms devoted to it, will allow to correctly establish its essence, which will help to eliminate regulatory gaps in this issue, as well as to develop a unified view in this area.

Keywords: loan, pawnshop, pledge, subject, information, loan.

Кәсіпкерлік - ақша табудың өте тиімді тәсілі. Кәсіпкерлік қызметті талдау көрсеткендей, пайда табудың ең тиімді тәсілдерінің бірі - пайызбен заем беру.

Заем шартының заңнамалық тұжырымдамасы ҚР АҚ 715-бабында көрсетілген. Бұл ретте ломбардтардың жеке тұлғаларға заем тек жеке мақсаттарда ғана ұсыну мүмкіндігіне байланысты, сондай-ақ ҚР АҚ 715-бабының 2-тармағы негізінде бұл шарт «Ломбардта заттарды сақтау, ломбардтардың үй-жайларының қауіпсіздігін және техникалық нығайтылуын қамтамасыз ету жөніндегі талаптарды, ломбардтарда заңсыз алынған заттардың айналымына қарсы іс-қимыл жөніндегі шараларды белгілеу мәселелерін қоса алғанда, ломбардтардың қызметін ұйымдастыру қағидаларын бекіту туралы» Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі Басқармасының 2019 жылғы 28 қарашадағы № 226 қаулысына сәйкес ломбард ұсынатын заем шартының құқықтық табиғаты да оны кәсіпкерлік қызметте қолдануды көздемейді. Жоғарыда көрсетілген нормалар тұтынушылық несие шартын нақты, екі жақты, өтеулі мәміле ретінде біржақты жіктейді.

Қазақстанда ломбардтық операциялармен тек қана заңды тұлға айналыса алады, оның қызметінің айрықша түрі азаматтарға жылжымалы мүлік кепілімен қысқа мерзімді қарыздар беру, құрамында бағалы металдар мен асыл тастар бар зергерлік бұйымдарды есепке алу, сақтау және сату, сондай-ақ инвестициялық қызмет болып табылады.

Ломбардтар өз қызметін ломбард операцияларын жүргізу қағидалары (бұдан әрі мәтін бойынша - қағидалар) болған кезде ғана жүзеге асыра алады, оларды ломбардтың жоғары органы бекітеді және мынадай ақпаратты қамтуға тиіс:

- 1) берілетін кредиттердің шекті сомалары мен мерзімдері;
- 2) берілетін кредиттер бойынша сыйақы мөлшерлемелерінің шекті шамалары;
- 3) операцияларды жүргізу үшін ставкалар мен тарифтер;
- 4) ломбард пен оның клиенттерінің құқықтары мен міндеттері, олардың жауапкершілігі;
- 5) кепіл билеті жоғалған кезде кепіл берушіге көшірмесін беру тәртібі;
- 6) өзге де шарттар.

Көптеген ломбардтар өздерінің корпоративті веб-сайттарында ешқандай шектеусіз ашық қол жетімді ережелерге ие. Сондықтан мен ережелерге құқықтық талдау жасадым.

Мәселен, "С" Ломбардының ережелерінде қарызды пайдаланғаны үшін сыйақыны уақтылы төлеген жағдайда, берілген күннен бастап қарызды өтеу мерзімі шектелмейтіні көрсетілген. Басқа "G" ломбардында қарыздың максималды мерзімі-365 күн.

ҚР АҚ 328 - бабы 1-тармағының 1-тармақшасына сәйкес ломбардтың айрықша қызметі қысқа мерзімді қарыздар беру болып табылады [1]. Сондықтан қарызды өтеу мерзімінің болмауы немесе олардың ұзақ мерзімі заңды бұзу болып табылады.

Бірақ, негізінен, ломбардтардың көпшілігі заң талаптарын орындайды және 10-нан 30 күнтізбелік күнге дейін несие береді. Әрі қарай, көбінесе ломбардтар құрамында бағалы металдар мен асыл тастар бар зергерлік бұйымдарды ғана кепілге алады. Бұл заңның талаптарына сәйкес келеді, өйткені "Қазақстан Республикасындағы банктер және банк қызметі туралы" ҚР Заңының 30-бабы 11-тармағының 1-тармақшасының мағынасын негізге ала отырып, құймалардағы тазартылған бағалы металдар мен бағалы металдардан жасалған монеталарды кепілге алу үшін уәкілетті органның лицензиясы талап етіледі [3]. Сондай-ақ, ломбард кепілге жеке пайдалануға арналған жылжымалы мүлікті ғана қабылдай алады. Яғни, ломбард жеке пайдалануға арналмаған жылжымалы мүлікті немесе заңды тұлғаларға тиесілі мүлікті қабылдай алмайды.

Осылайша, мамандануына қарай ломбардтар тұрмыстық заттарды, теле-бейне техниканы, фото-кино-аппаратураны, ұялы телефондарды, үлбір бұйымдарды, автокөлікті және жеке пайдалануға арналған басқа да мүлікті қабылдайды.

ҚР АҚ 301-бабының 3-тармағына сәйкес жекелеген мүлік түрлерін, атап айтқанда, өндіріп алуға жол берілмейтін азаматтардың мүлкін кепілге қоюға заң актілерінде тыйым салынуы немесе шектелуі мүмкін екенін білу қажет.

ҚР "Атқарушылық іс жүргізу және сот орындаушыларының мәртебесі туралы" Заңының 61-бабына сәйкес атқарушылық құжаттарды өндіріп алуға тыйым салынған, атап айтқанда, барлық балалар керек-жарақтарына, кәсіптік сабақтарды жалғастыру үшін қажетті қосымшаларға (оның ішінде жәрдемақылар мен кітаптарға), мүгедектердің жүріп-тұруы үшін арнайы арналған көлік құралдарына, техникалық көмекші (компенсаторлық) құралдарға қолданылмайды) мүгедектердің жүріп-тұру құралдары мен арнайы құралдары, халықаралық, мемлекеттік және өзге де жүлделер [2].

Демек, жоғарыда аталған мүлік белгілі дизайнерлер жасаған және коллекциялық құндылығы бар балалар ойыншықтары сияқты кепіл бола алмайды.

ҚР АҚ 301-бабының 2-тармағы болашақта кепіл берушінің меншігіне немесе шаруашылық жүргізуіне түсетін мүлікке кепіл құқығына жол береді.

Алайда, менің ойымша, осы жағдайда бұл норма келесі негіздер бойынша ломбардтарға қолданылмайды:

- ломбардтар жылжымалы мүлік кепілімен ғана қысқа мерзімді қарыздар бере алады (ҚР АҚ 328-бабының 1-тармағы);

- ломбардта заттарды кепілге қою туралы шарт ломбардтың кепіл билетін беруімен ресімделуге тиіс);

- ломбардтың кепілге қойылған заттарды пайдалануға және оларға билік етуге құқығы жоқ (ҚР АҚ 328-бабының 3-тармағы);

- ломбард кепілге қойылған заттардың жоғалуы мен зақымдануы үшін жауап береді, егер жоғалуы немесе зақымдануы еңсерілмейтін күштің салдарынан болғанын дәлелдемесе (ҚР АҚ 328-бабының 4-тармағы);

- затты ломбардта сақтау шарты ломбардтың атаулы сақтау түбіртегін беруімен ресімделуге тиіс (ҚР АҚ 784-бабының 1-тармағы).

Сондықтан, менің ойымша, ломбардтың болашақта келіп түсетін жеке пайдалануға арналған жылжымалы мүліктің кепілімен қысқа мерзімді қарыздар беруге құқығы жоқ, өйткені бұл жағдайда ломбард кепіл билетін және атаулы сақталған түбіртекті бере алмайды.

Бұдан әрі, ҚР АҚ 328-бабының 2-тармағы кепіл билетінде кепіл мүлкін сақтандыру туралы талапты ұстау мүмкіндігіне жол береді. Бұл жағдайда кепілдік мүлікті сақтандыру ломбард есебінен жүзеге асырылады.

Бұл ретте ҚР Азаматтық кодексінің тағы бір нормасы, атап айтқанда 784-бап, ломбардтың сақтауға қабылданған затты оның бағалауының толық сомасында сақтандырудың тікелей міндетін белгілейді.

Бұл қайшылық Азаматтық кодекстің нормаларында әлі шешілмеген, сондықтан ломбардтар іс жүзінде сақтауға қабылданған заттарды сақтандырмайды.

ҚР Азаматтық Кодексі кепіл берушіге берілуі тиіс құжаттардың 2 түрін белгілейді, ол да жүк беруші болып табылады:

- 1) бұл кепіл билеті (ҚР АҚ 328-бабының 2-тармағы);
- 2) атаулы сақталған түбіртек (ҚР АҚ 784-бабының 1-тармағы).

Шын мәнінде, ломбардтар тек кепіл билетін берумен шектеледі және атаулы сақталған түбіртекті бермейді.

Көптеген Ережелерде кепіл билетінде көрсетілген қарызды өтеу мерзімі аяқталғаннан кейін 10-нан 30 күнге дейін күтудің қосымша кепілдендірілген кезеңі қарастырылатыны, оның барысында мерзімі өткен қарыздар бойынша кепіл мүлкі сатуға берілмейтіні көрсетілген.

Алайда, Ережелердің бұл позициялары Азаматтық кодекстің нормаларына қайшы келеді. ҚР АҚ 785-бабына сәйкес, жүк беруші затты кері алудан жалтарған кезде ломбард оны үш ай бойы сақтауға міндетті. Осы мерзім өткеннен кейін талап етілмеген затты ҚР АҚ 781-бабының 2-тармағында белгіленген тәртіппен ломбард сатуы мүмкін.

ҚР АҚ 328-бабының 6-тармағына сәйкес кепіл берушінің Азаматтық кодексте берілген құқықтармен салыстырғанда құқықтарын шектейтін ломбардтағы заттарды кепілге қою туралы шарттың талаптары шарт жасалған сәттен бастап жарамсыз. Мұндай шарттардың орнына Азаматтық кодекстің тиісті ережелері қолданылады.

Сондықтан ломбардқа кепіл берушілер 3 ай ішінде өздерінің кепіл мүлкін талап етуге құқылы. Осы Қағидалар бұзылған жағдайда кепіл берушілер келтірілген материалдық залалды өтеу туралы талап-арызбен сотқа жүгінуге құқылы.

Осы жұмыстың соңында қаржы мониторингі жөніндегі уәкілетті орган тарапынан ломбардтардың қызметін неғұрлым мұқият бақылау қажеттігін атап өткім келеді, өйткені ҚР АҚ 328-бабы 5-тармағының нормаларына сәйкес ломбардтар өз қызметінің басталғаны немесе тоқтатылғаны туралы оны "Рұқсаттар және хабарламалар туралы" ҚР Заңында белгіленген тәртіппен хабардар етуге міндетті.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі (1999 ж. 1 шілдедегі № 409-1) (ерекше бөлім) (2023.03.03. берілген өзгерістер мен толықтырулармен);
2. «Атқарушылық іс жүргізу және сот орындаушыларының мәртебесі туралы» Қазақстан Республикасының 2010 жылғы 2 сәуірдегі № 261-IV Заңы (2023.03.03. берілген өзгерістер мен толықтырулармен);
3. «Қазақстан Республикасындағы банктер және банк қызметі туралы» Қазақстан Республикасының 1995 ж. 31 тамыздағы № 2444 Заңы (2023.03.03. берілген өзгерістер мен толықтырулармен);
4. Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкі Басқармасының 2019 жылғы 28 қарашадағы № 226 «Ломбардта заттарды сақтау, ломбардтардың үй-жайларының қауіпсіздігін және техникалық нығайтылуын қамтамасыз ету жөніндегі талаптарды, ломбардтарда заңсыз алынған заттардың айналымына қарсы іс-қимыл жөніндегі шараларды белгілеу мәселелерін қоса алғанда, ломбардтардың қызметін ұйымдастыру қағидаларын бекіту туралы» қаулысы;
5. «Микроқаржылық қызмет туралы» Қазақстан Республикасының 2012 жылғы 26 қарашадағы № 56-V Заңы (2023.03.03. берілген өзгерістер мен толықтырулармен).

МЕМЛЕКЕТТІК БИЛІКТІ БӨЛУ ТЕОРИЯСЫНЫҢ ПАЙДА БОЛУЫ МЕН ДАМУЫ

Қайпулдаева Асель Калыбековна аға оқытушы
Факультет «Заң», кафедра «Мемлекеттік-құқықтық пәндер»
ҚК-22-3 тобының студенті Жапабай Айару

Аңдатпа. Мемлекеттік биліктің пайда болуы, дамуы, бөліну теориялары және қазіргі мемлекеттік билік мәселелері қарастырылады.

Кілт сөздер: мемлекеттік билік, теория, биліктің бөлінуі, конституциялық реформалар.

Аннотация. Рассматриваются вопросы возникновения, развития государственной власти, теории разделения и современной государственной власти.

Ключевые слова: государственная власть, теория, разделение властей, конституционные реформы.

Annotation. The emergence, development of state power, theories of separation and problems of modern state power are considered.

Key words: state power, theory, separation of powers, constitutional reforms.

Ежелгі ойшылдар (Сократ, Аристотель, Цицерон) белгілі бір дәуірдегі қоғамның үйлесімді жұмыс істеуін қамтамасыз ететін құқық пен мемлекеттік билік арасындағы байланыстар мен өзара әрекеттесулерді анықтауға тырысты. Ежелгі ғалымдар заң азаматтар үшін де, мемлекеттің өзі үшін де жалпыға бірдей міндетті болатын саяси өмір формасы ғана ең ақылға қонымды және әділ деп санайды. Аристотель өзінің "саясат" кітабында (б.з. д. 389-328 ж. ж.) заң күші жоқ жерде мемлекеттік жүйенің орны мен формасы жоқ деп жазды. Ал демократиялық жүйеге қатысты Аристотель демократия олигархиялармен салыстырғанда қауіпсіздікті көбірек пайдаланады деп жазды; олардың болуы ұзаққа созылады. Цицерон мемлекет туралы заңды деп айтты қарым-қатынас және жалпы тәртіп.

Ежелгі Греция мен Римнің мемлекеттік-құқықтық институттары құқықтық мемлекет туралы кейінгі прогрессивті ілімдердің қалыптасуы мен дамуына айтарлықтай әсер етті. Феодализмнің ыдырау кезеңінде құқықтық мемлекет идеяларын сол кездегі ойшылдар баяндады: Н. Маккиавелли және Дж.Боден. Олар өз еңбектерінде республиканың мемлекеттің басқа нысандарынан артықшылығын дәлелдеді. Олар мемлекеттің басты міндеті азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ету деп жариялайды. Құқықтық мемлекет тұжырымдамасын дамытудағы алғашқы буржуазиялық революциялар кезеңінде г.Гроций, Б. Спиноза, Г. Гобс, Дж. Локк, ш. - л. Монтескье, Д. Дидро, Т. Джефферсон құқықтық мемлекет идеялары орыс саяси ойында да кең көрініс тапты. Олар Писарев, А.и. Герцен, Н.г. Чернышевский, Н. Н.Радищев (Монтескье теориясының жақтаушыларының бірі), П. Пестель, Н. Муравьевтің еңбектерінде баяндалған.

Ресейдің құқықтық мемлекет тұжырымдамасы қазан айына дейінгі көрнекті заңгерлер мен философтардың еңбектерінде теориялық тұрғыдан аяқталды: Котлярский, новгородцев, Муромцев, Гессен, Шерминевич, Чичерин, Бердяев. Жоғарыда аталған барлық ғалымдар құқықтық мемлекет туралы ілімнің дамуына үлкен үлес қосты. Алайда, бізді қызықтыратын биліктің бөлінуі олардың бірнешеуіне ғана әсер етті [1]. Туралы айтылған алғашқы ғылыми жұмыс биліктің бөлінуі Дж. Локка (1632-1704). Локк өзінің көзқарасы бойынша әлеуметтік келісім теориясының жақтаушысы Гоббстың ұстанымын ұстанды. Алайда, монархияның жанашырлығын білдіре отырып, Дж. Локк ол әлі де халықтық өкілдікпен шектелуі керек және барлығына, соның ішінде монархқа да міндетті заңмен нақты анықталуы керек деп санайды.

"Абсолютті деспоттық билік немесе белгіленген тұрақты заңдарсыз басқару Үкіметтің шараларына сәйкес келмейді", - дейді Дж. Локк. Ол сондай-ақ заңдарды қабылдау күші мен

оларды орындау күші бөлінуі керек деп жазады. Бірінші орынға Дж. Локк заң шығарушы билікті ұсынады. Ол "биліктің бірінші тармағын" құрайды [2]. Француз ойшылы ш.-л. Монтескье (1689-1755) биліктің бөліну теориясын қазіргі түсінікке дейін дамытты.

1721 жылы ол өзінің "Парсы хаттарында" Франциядағы шексіз монархияны сатиралық түрде айыптап, оны шектеу қажеттілігі туралы жазды. 1748 жылы Ш.-Л. Монтескье өзінің әйгілі "Заңдар рухы туралы" еңбегін жариялады (оның жұмысы шамамен 20 жыл болды), онда абсолютизмді сынаумен қатар, оған биліктің бөлінуімен республикалық мемлекеттік құрылымды қарсы қояды. Ол билікті үш тармаққа бөледі: заң шығарушы, атқарушы, сот. Монтескье теориясы бойынша барлық үш билік бір-бірін теңестіріп, өз құзыреті шегінде бақылаусыз әрекеттерді жүзеге асыруға жол бермеуі керек еді. "Билікті теріс пайдалану мүмкіндігі болмаса да, әртүрлі билік бір-бірін өзара ұстай алатын тәртіп қажет".

Монтескье бір қолында биліктің кем дегенде екі тармағын біріктіруге жол берілмейді деп санайды (Дж. Локк тек заң шығарушы билік міндетті түрде бөлінуі керек деп есептеді). "Егер заң шығарушы және атқарушы билік бір адамға немесе мекемеге қосылса, онда еркіндік болмайды, өйткені монарх немесе сенат оларды озбырлықпен қолдану үшін озбыр заңдар жасайды деп қорқуға болады". "Еркіндік болмайды.... егер сот заң шығарушы және атқарушы биліктен бөлінбесе. Егер ол заң шығарушы билікке қосылған болса, онда азаматтардың өмірі мен бостандығы озбырлықтың билігінде болады, өйткені судья заң шығарушы болады. Егер сот билігі атқарушы билікке қосылған болса, онда судья езгі болуға мүмкіндік алады".

Егер биліктің үш тармағының бірігуі орын алса, Монтескье ең қатал деспотизмнің орнауы және бостандықтың толық жойылуы сөзсіз деп санайды. Ш. Л. Монтескье жасаған Доктрина биліктің үш тармағын оқшаулаумен және олардың бір қолға қосылу қаупін көрсетумен шектелмейді. Монтескье бұл биліктің шамадан тыс тәуелсіздігімен байланысты қауіп туралы не жазатыны және оның не әкелуі мүмкін екендігі де маңызды. Монтескье жұмысында бекітілген көптеген ережелер конституциялық актілерді бекітуде көрініс тапты, олардың көпшілігі бүгінгі күнге дейін қолданылады. Билікті бөлу идеясының өзі адамзаттың көптеген ғасырлар бойы идеалды мемлекет іздеуімен бірге жүреді. Ол өзінің алғашқы кезеңінде ежелгі грек философтарының (Аристотель, Полибий) көзқарастарында болған.

Алайда, демократиялық мемлекет туралы құрама ілімнің негізгі қағидасы ретінде оны Д.Локк тұжырымдап, кейіннен Ш. Монтескье дамытты. Сонымен бірге теориялық база тарихтың барлық объективті бағытымен дайындалды, ал оның дизайнына түрткі Англиядағы (1640-1648жж.) және кейіннен Франциядағы (1789-1794жж.) буржуазиялық революциялар болды. 17 ғасырдан бастап мемлекеттік құрылымның осы қағидатын ресми танудың бүкіл кезеңінде бұл институттың биліктің абсолютті бөлінуінен бастап одан толық бас тартуға дейінгі әртүрлі теориялық түсініктері мен конституциялық анықтамалары бар [3].

Егер сіз заң шығарушы билікті атқарушы билікпен байланыстырсаңыз, онда еркіндік болмайды, өйткені монарх немесе сенат оларды озбырлықпен орындау үшін озбыр заңдар жасайды. Егер сіз сот билігін заң шығарушымен байланыстырсаңыз, онда азаматтардың өмірі озбырлықтың мейіріміне ие болады, өйткені судья заң шығарушы болады. Егер сот билігі атқарушы билікке қосылған болса, онда судья қысым жасаушы болуға мүмкіндік алады. Бірақ егер мәртебелі адамдардан құралған бір адамда немесе мекемеде биліктің осы үш тармағын біріктірсе, бәрі өлер еді". Сонымен бірге, оның мемлекет пен құқықтың әлемдік ғылымындағы теориясы билік тармақтарының бір-біріне өзара енуі мен жауапкершілігін талап ететін сынға тап болады, мысалы, атқарушы заң шығарушы алдында.

Биліктің мұндай бөлінуінен толық бас тарту биліктің бір тармағына толық бағынуды білдіреді, мысалы, өз саласы бар, бірақ заңның атынан және оны орындау үшін әрекет ететін қалған екеуінің заң шығарушысы [4]. Билікті бөлу қағидаты қазақстандық қоғам мен мемлекеттің жұмыс істеуінің іргетасы ретінде ел Конституциясының 3-бабының 4-тармағында бекітілген, онда "республикадағы мемлекеттік билік біртұтас, Конституция мен заңдар негізінде оны заңнамалық, атқарушы және сот тармақтарына бөлу және тежеу мен

тепе-теңдік жүйесін пайдалана отырып өзара іс-қимыл жасау қағидатына сәйкес жүзеге асырылады" делінген.

Қазақстандық мемлекеттік басқару жүйесі биліктің сыртқы жоғарғы төрешімен көлденең салыстырмалы бөлінуі негізінде жұмыс істейтін сияқты. 40-баптың 3-тармағына сәйкес республика Президенті мемлекеттік биліктің барлық тармақтарының келісілген жұмыс істеуін және билік органдарының халық алдындағы жауапкершілігін қамтамасыз етеді. Біздің еліміздегі биліктің әрбір тармағы белгілі бір өкілеттіктерге ие бола отырып, Мемлекет басшысының ерекше маңызды шешімдер қабылдау саласындағы бақылауындағы Негізгі Заңға сәйкес келеді.

Қазақстан Республикасының Парламенті Франциядағы және кейбір франкофондық елдердегі сияқты өкілеттігі шектеулі жоғары заң шығарушы органдар бола отырып, тек құқықтық реттеудің негіздерін белгілейтін заңдар - заңдар-шеңберлер шығара алады (неғұрлым егжей-тегжейлі реттеуді атқарушы билік жүзеге асыруға құқылы) және "толық заңдар", яғни реттелуі мүмкін мәселелер бойынша шығарылады тек вето құқығы бар Мемлекет басшысы қол қойғаннан кейін ғана күшіне енетін Парламент. Барлық басқа мәселелер реттеуші билік деп аталатын саланы құрайды. Олар бойынша Президенттің, Үкіметтің, министрлердің актілері шығарылады.

Бұл ретте Конституцияның 63-бабына сәйкес республика Президенті Парламент Палаталарының төрағаларымен және Премьер-Министрмен консультациялардан кейін Парламентті немесе Парламент Мәжілісін тарата алады. Конституцияның 64-бабының 2-тармағына сәйкес Үкімет алқалы орган болып табылады және өзінің барлық қызметінде Республика Президенті мен Парламент алдында жауапты болады. Үкімет мүшелері Конституцияның 57-бабының б) тармақшасында көзделген жағдайда парламент палаталарына есеп береді.

Негізгі Заңның 70-бабының 7-тармағына сәйкес республика Президенті өз бастамасы бойынша Үкіметтің өкілеттігін тоқтату туралы шешім қабылдауға және оның кез келген мүшесін қызметтен босатуға құқылы. Премьер-Министрді қызметінен босату бүкіл Үкіметтің өкілеттігін тоқтатуды білдіреді. Жергілікті және басқа соттардың төрағалары мен судьяларын Жоғары Сот Кеңесінің ұсынысы бойынша республика Президенті қызметке тағайындайды, оның құрамын тек республика Президенті айқындайды [5]. Биліктің бөлінуі біз мемлекеттік биліктің принципі ретінде қарастырамыз, оның бірлігін жоймайды, бірақ оны теңдестірілген және өзін-өзі басқаратын механизммен қамтамасыз етеді. Билікті бөлу жүйесі "тежеу және тепе-теңдік" механизмінің арқасында мемлекеттік органдар туралы өзін-өзі реттейтін жүйе ретінде ғана емес, сонымен қатар өзін-өзі дамытатын, жүйеден тыс факторлармен байланыс орнатуға қабілетті [5].

Қазіргі уақытта Қазақстан конституциялық реформаның қарсаңында тұр, ол негізінен билікті бөлу қағидатын іске асыруға бағытталуы тиіс. Биліктің бөлінуін конституциялық деңгейде бекіту мемлекеттік органдардың өзара әрекеттесу жолдарын іздеудегі аралық кезеңді ғана белгіледі. Сайып келгенде, биліктің бөлінуі өз алдына мақсат емес және оның негізгі мақсаты - қоғамдағы бостандықты қамтамасыз ету, адам құқықтары мен бостандықтарын қорғау құралы болу. Әр түрлі мемлекеттерде биліктің бөліну принципін жүзеге асыру бұл принциптің құқықтық мәдениетпен, саяси режиммен және азаматтық қоғамның даму деңгейімен ажырамас байланысын көрсетті.

Бүгінгі таңда отандық шындықтар дайын шетелдік үлгілерді отандық конституционализмнің негізіне механикалық түрде көшіруге мүмкіндік бермейтіндей, бірақ оларды толығымен жоққа шығаруға болмайды, өйткені биліктің бөлінуі қоғамның прогрессивті дамуымен бірге жүретін әлеуметтік құбылыс.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Булгакова н. Е. мемлекет және құқық теориясы. - Алматы, 2008. -245с.
2. Локк Д. билік туралы екі трактат. Таңдалған шығармалар.- <https://ru.wikipedia.org/wiki/>
3. Монтескье Ш. о духе законов. Избранные произведения.- [http://lex.am /](http://lex.am/)

4. Конституция Республики Казахстан от 30.08.1995 г. // <http://www.akorda.kz> 5. Немова С. В. утверждение принципа разделения властей в Конституции: теория и практика. // - Алматы: Юрист. - 1998. - №4. - С.-51. Тинистановна С. С., Майкынов А. А.

ӘОЖ 347.9

ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚАТЫНАСТАР ТЕОРИЯСЫНДАҒЫ ӘКІМШІЛІК- ПРОЦЕССУАЛДЫҚ ҚАТЫНАСТАРДЫҢ ЖІКТЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Қайпулдаева Асель Калыбековна аға оқытушы
Факультет «Шығармашылық», кафедра «Дене шынықтыру»
Дш-22-9 тобының студенті Жаксылық Айдана

Аңдатпа. Зерттеуде әкімшілік жауапкершілік саласындағы әкімшілік процедуралық құқықтық қатынастарды жіктеудің теориялық моделі жасалды. Әкімшілік құқықтық қатынастарды жіктеу мәселесін зерттеу осы мәселеге деген көзқарастардың әртүрлілігі туралы қорытынды жасауға негіз береді. Әкімшілік процедуралық құқықтық қатынастар әкімшілік құқықтық қатынастардың жалпы белгілерімен сипатталады. Әкімшілік процедуралық құқықтық қатынастарды жіктеудің теориялық моделі жіктеу негіздерінің тізімімен едәуір байытылған.

Кілт сөздер: құқықтық қатынастар, жауапкершілік, әкімшілік процедуралық қатынастар, әкімшілік жауапкершілік, заңдылықтар, эволюция.

Аннотация. В исследовании разработана теоретическая модель классификации административно-процессуальных правоотношений в сфере административной ответственности. Исследование проблемы классификации административно - правовых отношений дает основание сделать вывод о многообразии подходов к данной проблеме. Административно-процессуальные правоотношения характеризуются общими признаками административных правоотношений. Теоретическая модель классификации административно-процессуальных правоотношений значительно обогащена перечнем оснований классификации.

Ключевые слова: правоотношения, ответственность, административно-процессуальные отношения, административная ответственность, закономерности, эволюция.

Annotation. The study developed a theoretical model for classifying administrative procedural legal relations in the field of administrative responsibility. The study of the problem of classifying administrative legal relations gives reason to draw conclusions about the diversity of approaches to this problem. Administrative procedural legal relations are characterized by the general features of administrative legal relations. The theoretical model of classification of administrative procedural legal relations is significantly enriched with a list of classification bases.

Key words: legal relations, responsibility, administrative procedural relations, administrative responsibility, laws, evolution.

Құқықтық қатынастар мәселелері әрқашан заң ғылымының салалары үшін ең күрделі және іс жүзінде маңызды мәселелердің бірі болды. Ғылыми әдебиеттерде құқықтық мемлекеттіліктің, қоғамның құқықтық жүйесінің даму деңгейі жеке тұлғаның заңнамада бекітілген құқықтары мен бостандықтарының санымен ғана емес, сонымен бірге оларды қоғамдық қатынастарда жүзеге асыру мүмкіндігімен де анықталатыны атап өтілген: "қоғамдық қатынастардың құқықтық формалары-құқықтық қатынастар-нормативтік құқықтық модельдерді құқық субъектілерінің нақты заңды мінез-құлқына аударудың маңызды құралы болып табылады және осы мағынада құқықтық нормалардың тиімділігінің,

олардың әлеуметтік мүдделерге сәйкестігінің және қоғамның даму деңгейінің көрсеткіші ретінде қызмет етеді " [1].

Құқықтық қатынастар теориясында құқықтық қатынастардың жіктеу моделін талдау маңызды. Зерттеушілер құқықтық қатынастардың түрлерін модельдеудегі басты міндет құқықтық қатынастарды жіктеу мәселесіне көзқарастардың сәйкессіздігіне негізделген әдіснамалық қайшылықтарды жеңу деп бірауыздан келіседі. Ғылымдағы жіктеу деп тиісті білім саласының немесе практикалық қызметтің бірыңғай жүйесінде жіктелетін объектілер арасындағы байланысты сипаттайтын олардың жалпы белгілеріне байланысты объектілерді, құбылыстарды, санаттарды сыныптар (разрядтар, топтар және басқа бөлімшелер) бойынша бөлу түсініледі [1]. Жіктеу құбылыстарды, демек, оларды сипаттайтын ұғымдарды белгілі бір кластарға бөлу тәсілі ретінде құбылыстардың ерекшелігін, олардың әртүрлілігін, қасиеттерін, байланыстары мен тәуелділіктерін, жалпы және спецификалық және сол арқылы олардың мәнін анықтауға мүмкіндік береді.

Бұл парадигмадағы модельдеу процесі, әдетте, типологиялық және түрлік жіктеу критерийлеріне негізделген. Бұл процестің негізін жіктеу негіздері туралы құқық теориясының жалпы қабылданған постулаттары, сондай-ақ құқықтық реттеу механизміндегі құқықтық қатынастардың мақсатына (қызметтік рөліне) негізделген критерий құрайды. Нәтижелер және талқылау әкімшілік құқықтық қатынастарды жіктеу мәселесін зерттеу осы мәселеге әртүрлі көзқарастар туралы қорытынды жасауға негіз береді. Әкімшілік іс жүргізу құқықтық қатынастары әкімшілік құқықтық қатынастардың жалпы белгілерімен сипатталады. Әкімшілік іс жүргізу құқықтық қатынастарын жіктеудің теориялық моделі жіктеу негіздерінің тізімімен едәуір байытылған.

Реттеуші құқықтық қатынастар әкімшілік іс жүргізу саласында субъективті құқықтарды іске асырудың және заңды міндеттерді орындаудың қалыпты процесін сүйемелдейді, өзінің негізгі функциясын орындайды - әкімшілік істі жан-жақты, объективті, бейтарап және уақтылы шешу үшін қажетті әлеуметтік байланыстарды құру және ретке келтіру.

Қорғау әкімшілік-іс жүргізу құқықтық қатынастары әкімшілік процеске қатысушылардың мүдделерінің қақтығысы негізінде туындайды. Олар әрқашан құқықтық қақтығыстың элементін де, оны жеңу әдісін де қамтиды, олардың мақсаты реттеуші әкімшілік-іс жүргізу құқықтық қатынастарының қалыпты жұмыс істеуін қамтамасыз ету, қорғау және қамтамасыз ету болып табылады. Көрсетілген функция әкімшілік-процестік мәжбүрлеу шараларын қолдану арқылы іске асырылады, атап айтқанда: ескерту (жеке тексеру, заттарды, құжаттарды тексеру және алып қою, көлік құралдарын басқарудан шеттету); тоқтату (әкімшілік ұстау, сот отырысы өтетін залдан шығару) ; заңды міндетін атқаруға мәжбүрлеу (айғақтарды әкелу, уақытша алып қою). Әкімшілік құқықтық қатынастарды субъектілер арасында туындайтын қатынастардың сипатына қарай жіктеу кең таралған. Әдетте, бұл жағдайда жіктеудің негізі құқықтық қатынастарға қатысушылардың құқықтары мен міндеттерінің арақатынасы болып табылады және аталған критерий көлденең, тік және диагональды әкімшілік қатынастарды бөлуді анықтайды. Көлденең әкімшілік құқықтық қатынастар бағыныштылық немесе бақылау қатынастары болмаған кезде басқару құрылымындағы элементтердің өзара әрекеттесуін сипаттайды, мұнда нақты және заңды тең құқықты субъектілердің қатынастары тепе-тең негізде құрылады [4].

Тік әкімшілік құқықтық қатынастар заңмен басқарылатын мемлекеттік басқару субъектілері үшін басқарушы субъект актілерінің міндеттілігі көзделген кезде өзара іс-қимыл жасайтын Тараптардың (басқарушы және басқарылатын субъектілердің) ұйымдық және өзге де бағыныстылығын білдіреді. тік әкімшілік құқықтық қатынастар атқарушы биліктің бағынышты құрылымдарындағы тиісті субъектілердің бастамасына байланысты төменнен жоғарыға және керісінше жоғарыдан төменге қарай дамиды.

Диагональды әкімшілік құқықтық қатынастар вертикальдан ерекшеленеді, негізінен атқарушы билік органдарының әртүрлі жүйелеріне кіретін жоғары және төменгі субъектілер арасында пайда болады және дамиды. Әкімшілік құқықтық қатынастар субъектілері

арасындағы қатынастардың сипатын көрсететін аталған жіктеу критерийі осы құқықтық қатынастардың субординациялық (басқарылатын субъектінің басқарушыға бағыну қатынастарына негізделген), үйлестіру (бірнеше басқарушы субъектілердің бірлескен қызметінде дамиды) және үйлестіру (басқарылатын

субъектінің басқарушыға кері әсерін қамтамасыз етеді, мысалы, жоғары тұрған субъектілердің әрекеттері мен шешімдеріне шағымдану кезінде пайда болады немесе билік құрылымдарына жүгінген кезде).

Құқықтық қатынастарға қатысушылардың саны бойынша әкімшілік құқықтық қатынастар екіжақты және көпжақты болып бөлінеді. Субъектілердің құқықтық қатынастарға қатысуының тікелей себебі критерийі бойынша олардың келесі үш +түрін ажыратуға болады: а) екі тарап өздерінің заңды әрекеттеріне байланысты қатысатын құқықтық қатынастар (шарттар мен өзге де мәмілелер, сондай-ақ субъектілердің бірлескен Заңды әрекеттерінен туындайтын басқа да құқықтық қатынастар); б) екі тарап күшіне енетін құқықтық қатынастар белгілі бір оқиғаның (абсолютті оқиғалардан, кейбір құқық қолдану актілерінен және т.б. құқықтық қатынастар); в) бір Тарап өзінің іс-әрекетіне, ал екінші Тарап оқиғаның күшіне қатысатын құқықтық қатынастар (Тараптардың бірінің заңды немесе заңсыз әрекеттерінен құқықтық қатынастар және т. б.) [3].

Олар жұмыс істейтін қоғамдық өмір салаларына жататындығына байланысты әкімшілік-процестік құқықтық қатынастар келесі түрлерге бөлінеді: экономика саласында қалыптасатын құқықтық қатынастар; саяси салада қалыптасатын құқықтық қатынастар; кәсіпкерлік саласында қалыптасатын құқықтық қатынастар; әлеуметтік-мәдени салада қалыптасатын құқықтық қатынастар және т. б. Ресей заң әдебиеттерінде жіктеу критерийі негізделген, әкімшілік құқықтық қатынастарды қызмет бағыттары бойынша бөлу тұрғысынан сипаттайтын: жалпы құзыреті атқарушы билік органдарының (жергілікті әкімшіліктің) әкімшілік-құқықтық қатынастары, яғни, тиісті аумақтағы тіршілік әрекетінің барлық мәселелері бойынша; өз қарамағындағы Басқару субъектілеріне қатысты салалық құзыреттің атқарушы билігінің әкімшілік-құқықтық қатынастары; арнаулы мәселелерді шешу, Бақылау-қадағалау және үйлестіру өкілеттіктерін жүзеге асыру бойынша ведомствоаралық сипаттағы салааралық құзырет органдарының әкімшілік-құқықтық қатынастары; аппараттың қызметін қозғайтын әкімшілік-құқықтық ұйымшылдық қатынастар осы органның және оның тікелей қарамағындағы мекемелердің, кәсіпорындардың [4].

Әкімшілік құқықтық қатынастарды қызмет бағыттары бойынша бөлу негіздемесін түсіндіру мынадай жіктеу моделімен сәтті толықтырылады: "а) атқарушы билікті (мемлекеттік басқаруды) іске асыру саласындағы атқарушы билікті іске асыру процесінде және нәтижесінде туындайтын ұйымдық басқару қатынастары және субъектінің өзіне ведомстволық бағынысты басшылыққа алынатын салалар мен бағынысты объектілерге қатысты берілген өкілеттіктер шегінде реттеуші басқару функцияларын жүзеге асыруы. Бұл топ сыртқы басқарушылық (аппараттық құралдардан айырмашылығы) және ұйымдастырушылық қатынастарға бөлінеді; б) Мемлекеттік қызметтің барлық салаларында қоғамдық басқару жүйесінің кез келген органдарының жұмысын ішкі ұйымдастыру бойынша аппараттық қызметке делдал болатын мемлекеттік қызметтің барлық салаларындағы ұйымшылдық қатынастар; в) жалпымемлекеттік бақылау қызметін, яғни әдеттегі функционалдық бақылаудан айырмашылығы жалпымемлекеттік бақылауды жүзеге асыру процесінде және нәтижесінде туындайтын жалпымемлекеттік бақылау-ұйымдастыру қатынастары бірқатар ерекшеліктерге ие (бүкіл мемлекет көлемінде, жоғарғы мемлекеттік органдардың атынан жүзеге асырылады және белгілі бір мәселелер бойынша атқарушы билік пен басқа органдардың қызметін көз алдында ұстайды); г) соттар мен судьялардың оның іс-әрекеттерінің заңдылығын немесе заңсыздығын бағалауға, сондай-ақ құқықтық тәртіпті қорғау және қалпына келтіру мақсатында жеке және заңды тұлғаларға әкімшілік-мәжбүрлеу шараларының әртүрлі түрлерін қолдануға байланысты мемлекеттік және жергілікті әкімшіліктің шешімдері мен іс-әрекеттерінің заңдылығына сот бақылауын жүзеге асыру процесінде және нәтижесінде туындайтын әкімшілік-қорғау қатынастары басқару

саласында" [6]. Әкімшілік процестің күрделі құрылымын негіздейтін және көрсететін әкімшілік-іс жүргізу құқықтық қатынастарын әкімшілік іс жүргізу түрлері бойынша бөлу болып табылады.

Диагональды әкімшілік құқықтық қатынастар вертикальдан ерекшеленеді, негізінен атқарушы билік органдарының әртүрлі жүйелеріне кіретін жоғары және төменгі субъектілер арасында пайда болады және дамиды. Әкімшілік құқықтық қатынастар субъектілері арасындағы қатынастардың сипатын көрсететін аталған жіктеу критерийі осы құқықтық қатынастардың субординациялық (басқарылатын субъектінің басқарушыға бағыну қатынастарына негізделген), үйлестіру (бірнеше басқарушы субъектілердің бірлескен қызметінде дамиды) және үйлестіру (басқарылатын субъектінің басқарушыға кері әсерін қамтамасыз етеді, мысалы, жоғары тұрған субъектілердің әрекеттері мен шешімдеріне шағымдану кезінде пайда болады немесе билік құрылымдарына жүгінген кезде).

Осы өлшем бойынша әкімшілік іс жүргізу қатынастарын бөлу рұқсат беру, бақылау өндірісі барысында туындайтын құқықтық қатынастармен толықтырылуы мүмкін. Материалдық қатынастардың салалық тиістілігі бойынша Әкімшілік-процестік құқықтық қатынастар: А) өзінің мақсаты Әкімшілік-құқықтық материалдық қатынастарды іске асыратын қатынастар; б) өзінің мақсаты азаматтық құқық нормаларымен реттелетін материалдық қатынастарды іске асыратын қатынастар; в) өзінің мақсаты еңбек құқығы нормаларымен реттелетін материалдық қатынастарды іске асыратын қатынастар болып бөлінеді; г) қаржылық құқық нормаларымен реттелетін материалдық қатынастарды өзінің мақсатымен жүзеге асыратын қатынастар; д) отбасылық құқық нормаларымен реттелетін материалдық қатынастарды өзінің мақсатымен жүзеге асыратын қатынастар; е) өзінің мақсатымен жер құқығы нормаларымен реттелетін материалдық қатынастарды жүзеге асыратын қатынастар және т. б. әкімшілік іс негізінде жанжалдың болуы немесе болмауы бойынша әкімшілік іс жүргізу құқықтық қатынастары мыналарға бөлінеді: 1) жанжалды (юрисдикциялық іс жүргізу барысында қалыптасады: әкімшілік-талап қою, атқарушылық, тәртіптік және т.б.); және 2) жанжалсыз (басқарушылық іс жүргізуді жүзеге асыру кезінде пайда болады: лицензиялық, қадағалау, рұқсат беру, аттестаттау және т. б.).

Әкімшілік іс жүргізу қатынастарының бұл жіктеу моделі толық емес. Жіктеудің негізі ретінде әртүрлі критерийлерді қарастыру әкімшілік іс жүргізу қатынастарының мақсаты мен ерекшелігін анықтауға ықпал етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Кравченко О. А. Құқықтық қатынастардың күрделілігі (қылмыстық-атқару жүйесі мысалында): реферат. дисс. з.ғ. к. – Владимир, 2009. - 24 б.
2. Тайторина Б. А. Қазақстан Республикасының билікті бөлудің Конституциялық жүйесіндегі мемлекеттік бақылау: Монография. - Алматы, 2011. - 396 б.
3. Бекбаев Е. З. мәселе құқықтық жүйені теориялық танудан басталды (негіздеу әрекеті). Астана, 2009. - <http://allpravo.ru/library>
4. Старилов Ю. Н. Жалпы әкімшілік құқық курсы: 3 Т. Т. 1: тарих. Ғылым. Тақырып. Нормалар. Субъектілер. – М.: Норма, 2002. - 728 с.
5. Конин н.М. Ресейдің әкімшілік құқығы. Жалпы бөлім: дәрістер курсы. - Саратов, 2001. - 446 с.
6. Сорокин В. Д. әкімшілік іс жүргізу құқығы. Оқулық. 2-ші басылым., қайта өңдеу және қосымша. – Санкт-Петербург.: Р.Аслановтың "Заң орталығы баспасөзі" баспасы, 2008. – 569 с

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ХАЛЫҚТАР АССАМБЛЕЯСЫНЫҢ ҚАЗІРГІ ҚҰҚЫҚТЫҚ ДАМУ БАҒЫТТАРЫ

Қайпулдаева Асель Калыбековна аға оқытушы
Факультет «Заң», кафедра «Мемлекеттік-құқықтық пәндер»
ҚК-22-3 тобының студенті Ташкараева Асем

Аңдатпа. Қоғамның дамуында өзіндік орны бар Қазақстан халық ассамблеясының рөлі, сондай-ақ «Қазақстан халық Ассамблеясы туралы» заңның жобасына енгізілген өзгерістер мен толықтырулардың құқықтық негіздеріне талдау жасалған.

Кілт сөздер: Ассамблея, Қазақстан халқы Ассамблеясы, саясат, қоғам, қоғамдық бірлестік.

Аннотация. Проведен анализ роли Ассамблеи народа Казахстана, занимающей свое место в развитии общества, а также правовых основ изменений и дополнений, внесенных в проект закона «Об Ассамблее народа Казахстана».

Ключевые слова: Assembly, Assembly of people of Kazakhstan, politics, society, public Association.

Annotation. The analysis of the role of the people's Assembly of Kazakhstan, which has its own place in the development of society, as well as the legal basis of amendments and additions to the draft law "on the people's Assembly of Kazakhstan" is carried out.

Key words: Assembly, Assembly of the people of Kazakhstan, policy, society, public association.

Қазақстан халқы Ассамблеясы елдегі қоғамдық бейбітшілік пен саяси тұрақтылықты нығайтуға, республика халқының жедел экономикалық дамуына, күрделі әлеуметтік мәселелерді оң шешуге, қазақстандық патриотизмді және мемлекеттің саяси және әлеуметтік өміріндегі басқа да маңызды мәселелерді демократиялық шешуге елеулі үлес қосты. Қазақстанда азаматтық бейбітшілік пен халықаралық үйлесімділік саласында жүргізілген реформалардың нәтижесінде Қазақстан халқы Ассамблеясы ұйымның әлемдік қоғамдастығында жалғыз және теңдесі жоқ деп танылды және біз оны мақтан тұтамыз.

Мемлекеттік ұлттық саясаттың негізгі қағидаттары барлық ұлттық және конфессиялық топтардың өкілдері үшін тең құқықтар және барлық конфессиялардың қызметі үшін қолайлы жағдайлар жасау болып табылады. Осының арқасында Қазақстанда он сегіз жылдан астам уақыт бойы этникалық немесе діни негізде бірде-бір саяси жаппай қақтығыс болған жоқ. Тәуелсіз Қазақстанның алғашқы заңнамалық актілері этникалық немесе діни қатыстылығына қарамастан барлығының құқықтары мен бостандықтарының теңдігін қамтамасыз ететін барлық азаматтардың азаматтық және саяси ортақтығына негізделген құқықтық базаны құрды деп асыра айтпай айтуға болады.

Қазақстан жүзеге асыратын этносаралық саясаттың тәжірибесі әлемдік қоғамдастық тарапынан жоғары бағаға ие болды және халықтың полиэтникалық құрамы ұқсас елдердің қызығушылығын тудырды [1]. Халықаралық қоғамдастықта Қазақстан Қазақстанда тұратын және Қазақстанның біртұтас халқы - қазіргі заманғы және бәсекеге қабілетті зайырлы мемлекетті белсенді құратын халықтың атынан шыққан барлық ұлт өкілдерінің толеранттылығын, конфессияаралық және мәдениетаралық келісімін қамтамасыз етуге бағытталған дәйекті ішкі саясатты жүргізетін ел ретінде танылды. Қазақстан өркениеттер диалогы деп аталатынды кеңейтуге және тереңдетуге мүдделі, қазіргі заманғы әлемдік тәртіптің негізгі мәселелері бойынша Шығыс пен Батыс арасындағы түсіністікті жақындастыруға бағытталған халықаралық бастамаларды қолдады және өзі де қолдап, сөз сөйлеуге дайын екенін білдірді.

Республика тәуелсіздігінің алғашқы жылдарында елде қоғамның рухани өмірімен, оның әлеуметтік әл-ауқатымен, ұлттық сананың жандануымен байланысты өте күрделі процестер болды. Қазақстан ТМД-ға қатысушы елдер арасында бірегей институт – Қазақстан халқы Ассамблеясы құрылған алғашқы ел болды [2].

Бұл институт қызметі этносаралық және конфессияаралық келісімді нығайтуға бағытталған полиэтникалық қоғамның қазақстандық моделінің қалыптасуы мен бекітілуіне үлкен үлес қосты. Қазақстан халқы Ассамблеясы құрылғаннан бері Қазақстанда тұратын халықтар арасындағы бейбітшілік пен келісімді нығайтуда үлкен рөл атқарды. Бірақ соңғы жылдары оның қоғамдағы рөлі ерекше байқала бастады. Әрине, бұл бізге көрінгендей оңай болған жоқ. Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында Қазақстандағы этносаралық келісім мен бірлік мәселесін шешетін қоғамдық институт - шартқа қол қойылған сәттен бастап қазіргі көпұлтты саяси тұрақтылық пен ұлттық үйлесімділіктен, дін мен наным-сенімдерден еліміздің барлық азаматтары үшін тең құқықтар мен мүмкіндіктерді қамтамасыз ету жолымен халық Ассамблеясын құруды көздейді.

Қазақстан халқы Ассамблеясының Төрағасы Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаевтың басшылығымен біз табысқа жеттік. Біз білетіндей, 1992-1995 жылдары ел саясатын реттейтін негізгі құқықтық негіз болған. Конституция негізінде 1995 жылғы 1 наурызда Президент Қазақстан халқы Ассамблеясын Президент жанындағы консультативтік орган ретінде құрды. Осылайша, Ассамблея тек қоғамдық бірлестік ретінде құрылып қана қоймай, ресми түрде жоғары ресми құжатпен танылды және мақұлданды. Қазақстан Республикасының Президенті Ассамблея Төрағасы болып танылды. Ассамблея құрылған күннен бастап Қазақстанда екі қоғамдық референдумға бастамашы болып, қоғамдық өмірге деген адалдығын көрсетті [3].

Референдум нәтижесінде Конституция мемлекеттің ұлтаралық келісім қағидаттарын айқындады. Атап айтқанда, 7-бапта Мемлекет Қазақстан этностарының тілдерін үйрену және дамыту үшін жағдай жасауға қамқорлық жасайтыны айтылған. Басқа тарауларда әр адам өзінің ана тілі мен тіл мәдениетін қолдануға және қарым-қатынас, білім беру, оқыту және өнер тілін еркін таңдауға құқылы. Сол сияқты нәсілдік, ұлттық, діни, таптық немесе тайпалық үстемдік пен нәсіліне, ұлтына, дініне немесе нанымына байланысты кемсітушілікті насихаттауға немесе насихаттауға тыйым салынады. Яғни, Ассамблея қызметінің негізгі қағидаттары біздің Конституциямызда айқындалған. Ассамблея құрылғаннан бері этномәдени бірлестіктер мәдени фестивальдар жұмысын қайта бастады және әртүрлі этностардың ұлттық мерекелері республикалық деңгейде ілгерілетілді. Ассамблеяның көмегімен этномәдени бірлестіктер өздерінің тарихи Отанымен байланысты қалпына келтірді.

Ассамблея жұмысты ұйымдастырып қана қоймай, оның сессияларында талқыланған мәселелерді заңды түрде тіркеу тәжірибесін де қамтыды. Елде қабылданған заңдар барлық этникалық топтардың мүдделерін сақтау үшін Ассамблеяның құзырына жатады. Айта кету керек, ол кезде бірде-бір мемлекеттік мекеме заң жобаларын қараудың құқықтық мәртебесіне ие болған жоқ.

Биыл Президент Жарлығымен Қазақстан халқы Ассамблеясының жаңа ережелері бекітіліп, Даму стратегиясы айқындалды. Яғни, күнделікті іс-қимыл бағдарламасы ресми нормативтік акт ретінде бекітілді [4]. Ассамблея сессиялары барысында Ассамблея Кеңесі құрылып, оның құқықтық мәртебесі анықталды. Осы Жолдау аясында елімізде жүргізілген конституциялық реформалар Қазақстан халқы Ассамблеясының құқықтық мәртебесіне тікелей әсер етті [5]. Конституцияға енгізілген түзетулерге сәйкес Ассамблея конституциялық органға айналды. Уәкілетті органда Қазақстан Республикасы халқының мүддесін білдіру үшін Парламент Мәжілісіне Мәжілістің 9 депутаты сайланды, сондай-ақ "Қазақстан Республикасындағы сайлау туралы" Конституциялық заңға өзгерістер енгізілді және Мәжіліс депутаттарын сайлау жөніндегі Ассамблея отырысын өткізу тәртібі белгіленді.

Осы уақытқа дейін Ассамблеяның барлық шешімдері тек ұсыныс болды және Мәжіліс депутаттарын сайлауды көздейтін норма ретінде белгіленді. Президенттің Жарлығына сәйкес

Ассамблеяның ережелеріне бірқатар жаңа өзгерістер енгізіліп, "халықтар" сөзін "адамдар" сөзімен алмастырды. Себебі, Қазақстанда тұратын барлық этникалық топтар бір ұлтты құрайды. Конституциялық түзету негізінде Қазақстан халқы Ассамблеясы Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы коммерциялық емес ұйым ретінде, ал шағын Ассамблеялар - өңірлік өкілдіктер ретінде құрылды. Осылайша, Қазақстан халқы Ассамблеясы Заң жобасына сәйкес құрылған консультативтік органнан табысты және конституциялық органға айналды. Онда мемлекеттік ұлттық саясатты іске асыруға, Қазақстан Республикасында қоғамдық саяси тұрақтылықты қамтамасыз етуге және этносаралық қатынастар саласындағы қоғамның мемлекеттік және азаматтық институттарының өзара іс-қимылының тиімділігін арттыруға бағытталған Қазақстан халқы Ассамблеясының мәртебесі, қалыптастыру тәртібі және жұмысын ұйымдастыру айқындалады. Енді Ассамблея мемлекеттік мекеменің құқықтық жүйесін одан әрі дамытудың тағы бір жаңа кезеңі болды және қоғаммен байланыс жөніндегі ең маңызды реттеушінің құқықтық мәртебесін айқындайтын заң қабылдау уақыты келді. Соңында, заң жобасы Ассамблеяның, Ассамблея хатшылығының, Әділет Министрлігінің, Мәдениет және спорт министрлігінің әрекеттерін қолдауға арналған [6]. Заң жобасы мұқият қарастырылуы керек.

Ең бастысы, Конституцияда Ассамблеяның басқа консультативтік органдардан бөлек мәртебеге ие болатын уақыты бар сияқты, енді заңды тұлғаның ұйымдық-құқықтық нысанын шешу уақыты келді. Тәуелсіздік алғаннан кейінгі кезек күттірмейтін мәселелердің бірі болып табылатын тіл мәселесі бойынша Ассамблеяның ұстанымы Қазақстан Республикасы Конституциясының 7-бабына сәйкес құрылды және оның негізгі мақсаттарын көрсеткен жөн. Бұдан басқа, заң жобасы Қазақстан халқы Ассамблеясының негізгі бағыттарын, мақсаттары мен міндеттерін толық және толық көрсетуі тиіс. Ассамблеяның өкілеттіктерін реттейтін және оның мемлекеттік органдармен және қоғамдық ұйымдармен қарым-қатынасын айқындайтын ережелер Мұқият қаралуға тиіс.

Себебі, қоғамдық қатынастарға байланысты туындайтын проблемалар оларды осы стандарттарға қолдану арқылы шешілуі керек және Ассамблеяның толық жұмыс істеуі үшін қажетті құралдарды анықтайтын ережелер болуы керек. "Қазақстан халқы Ассамблеясы туралы" "Қазақстан Республикасы Заңының жобасына ұсынылған толықтырулар мен өзгерістерді толық көлемде қолдаймын, өйткені 8 (1,2) - бап Қазақстан халқы Ассамблеясының этномәдени бірлестіктерінің тұжырымдамасын береді және мәртебесін айқындайды. Этномәдени бірлестіктер қызметінің негізгі міндеттері, мақсаттары мен бағыты мемлекеттік саясатты іске асырудың ажырамас буыны болып табылады, Қоғамдық келісім мен жалпыұлттық бірлікті қамтамасыз ету, тұрақтылықты нығайту және этносаралық қатынастар саласындағы мемлекеттік және қоғамдық институттардың өзара іс-қимылының тиімділігін арттыру бойынша. "Қазақстан халқы Ассамблеясы туралы" заң жобасының 8-3-бабы жоғарыда аталған міндеттерді жүзеге асыру үшін мемлекеттік қаржылық қолдаудың қажеттілігін айқындайды.

Осы Заң Қазақстан халқы Ассамблеясының мәртебесін, Қоғамдық келісім және жалпыұлттық бірлік саласындағы мемлекеттік саясатты, "Мәңгілік Ел" жалпыұлттық патриоттық идеясын іске асыруға, қоғамдық-саяси тұрақтылықты қамтамасыз етуге және этносаралық қатынастар саласындағы мемлекеттік және азаматтық қоғам институттарының өзара іс-қимылының тиімділігін арттыруға бағытталған жұмысын қалыптастыру және ұйымдастыру тәртібін айқындайды. Жалпы, бұл заң Ассамблея алдында тұрған мәселелерді шешу үшін жеткілікті құралдармен қамтамасыз етілуі тиіс. Заңнамаға тағы бір назар аудару-шетелдегі отандастарымызды қолдау үшін Ассамблеяның рөлі мен міндеттерін құру қажеттілігі.

Тағы бір мәселе - Ассамблея мәртебесін дайындау кезінде бірқатар депутаттардың бастамасымен "Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне діни бостандық және діни бірлестіктер мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы" заң жобасын үйлестіру [7]. Қазақстан Республикасының қолданыстағы "Қазақстан халқы

Ассамблеясы туралы" 20.10 Заңында. 2008 жылғы 3-бапта "Ассамблеяның мақсаты қазақстандық патриотизм, қазақ халқының шоғырландырушы рөлі кезінде Қазақстан халқының азаматтық және рухани-мәдени ортақтығы негізінде "Мәңгілік Ел" жалпыұлттық патриоттық идеясымен біріккен қазақстандық азаматтық бірегейлік пен бәсекеге қабілетті ұлтты қалыптастыру процесінде Қазақстан Республикасында этносаралық келісімді қамтамасыз ету болып табылады", ал Ассамблеяның мақсаты заң жобасында "Ассамблеяның мақсаты Қазақстан Республикасында қазақстандық патриотизм, азаматтық және рухани-мәдениеттер негізінде қоғамдық келісімді қамтамасыз ету болып табылады.

Нормативтік-құқықтық актінің мәтінінде мағыналық және құқықтық жүктемені көтермейтін декларативтік сипаттағы ережелер болмауы тиіс. Осы Заңның 14-бабында облыстар (республикалық маңызы бар қала, астана) Ассамблеясының құрылымы айқындалады. Сондықтан облыс (республикалық маңызы бар қала, астана) ассамблеясының жұмыс органы әкім аппаратының құрылымына кіретін аппарат (Хатшылық) болып табылады. Аппарат (Хатшылық) меңгерушісі өзінің мәртебесі бойынша облыс (республикалық маңызы бар қала, астана) Ассамблеясы төрағасының орынбасары болып табылады, оны тиісті әкім тағайындайды және қызметтен босатады.

Сонымен қатар, заң жобасында мынадай тұжырым бар: "облыс (республикалық маңызы бар қала, астана) ассамблеясының жұмыс органы дербес құрылымдық бөлімше ретінде әкім аппаратының құрамына кіретін аппарат (Хатшылық) болып табылады. Облыс (республикалық маңызы бар қала, астана) ассамблеясының аппаратын (Хатшылығын) меңгеруші басқарады. Облыс (республикалық маңызы бар қала, астана) Ассамблеясы аппаратының (хатшылығының) меңгерушісін аппаратпен (Хатшылықпен) келісім бойынша тиісті әкім тағайындайды және қызметтен босатады" [9]. Менің ойымша, Ассамблея, жергілікті атқарушы органдар құрылымдарының жұмысын үйлестіруді күшейту мақсатында Бұл бап мынадай мазмұндағы мәтінмен толықтырылуы тиіс: облыс (республикалық маңызы бар қала, астана) аппаратының (хатшылығының) меңгерушісі өз мәртебесі бойынша облыс әкімі аппараты басшысының орынбасары - облыс (республикалық маңызы бар қала, астана) ассамблеясының төрағасы болып табылады.

Енді, егер бұл заң жобасы Мәжіліске белгіленген тәртіппен енгізілсе, Ассамблея сайлаған депутаттар ғана емес, бәріміз де оның көпұлтты халқымыздың мүдделерін жан-жақты қарауына белсенді қатысуымыз керек деп санаймын. Біздің еліміз өсуде, біз өзімізге және өз күшімізге сенімдіміз. Біздің өсіп келе жатқан мүмкіндіктерімізді ескере отырып, біз жаңа мақсаттар мен міндеттерді ұстанамыз. Біз этно-конфессиялық келіспеушіліктердің болашақ қақтығыстардың негізіне айналуына жол бермеуіміз керек. Бұл біз үшін және біздің аймақ үшін өте маңызды.

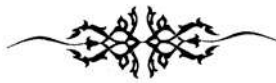
Елді одан әрі жаңғырту, шынайы азаматтық қоғамды дамыту, барлық азаматтар мен этникалық топтардың құқықтары мен бостандықтарын нығайту бағыты - бұл біздің болашағымызға апарар жол ретінде Қазақстанның өркендеуі мен өркендеуіне апаратын жол. Ассамблея өз қызметін келесі категориялармен сипаттайды: бейбітшілік, бірлік, келісім, тұрақтылық, төзімділік, төзімділік. Қазақстанның осы орасан зор аумағында Мәңгілік болады-тек бейбітшілік, бірлік пен бақыт! Мен Қазақстанның күннен күнге өркендегенін қалаймын. Осылайша, Қазақстан халқы Ассамблеясы-Қазақстанның бірегей саяси жаңашылдығының нәтижесі. Бүгінгі таңда оның жұмыс тәжірибесі әлемнің көптеген елдері үшін тартымды және пайдалы болып келеді. Бүгінгі таңда Конституция мен Қазақстан халқы Ассамблеясы тек құрдастар емес.

Бұл тұрақтылықтың, модернизацияның және өркендеудің іргетасына айналған екі үлкен құндылық. Сенім, дәстүр, ашықтық, толеранттылық — бұл біздің көпұлтты өркендеген мемлекетіміздің негізін қалаған принциптер. Этносаралық саладағы мемлекет саясатының негізі "әртүрліліктегі бірлік"қағидаты болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Базарбаев а. Елдің күші-бірлікте // Заң және заман. -2017. № 132. 23 қазан.

2. Қазақстан Республикасы Президенті Н. Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқы Ассамблеясының XVIII сессиясында сөйлеген сөзі // Казахстанская правда. -2009. № 253. -27 қазан.
3. Нұраділ г. Н. тұрақты әлем құру үшін басқарудың жаңа моделін салу // Қазақстан-Спектр. -2016. -№ 2 (36). -Б. 39-43.
4. Е. Тоғжанов халық дипломатиясының моделі // қазіргі Қазақстан. -2017. № 48-49. –Б. 85.
5. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың "Қазақстанның Үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік" атты халыққа Жолдауы / / "Параграф"ақпараттық жүйесі.
6. Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқы Ассамблеясының XVI сессиясында сөйлеген сөзі // Казахстанская правда. -2010. -№ 278. -21 қазан.
7. "Қазақстанның ұлттық бірлігі доктринасы" талқылауға арналған жоба / / Казахстанская правда. -2009. -№ 261-262. -6 қараша.
8. "Қазақстан халқы Ассамблеясы туралы" 2008 жылғы 20 қазандағы Қазақстан Республикасының Заңы // "Параграф" ақпараттық жүйесі.
9. Қазақстан халқы Ассамблеясының Кеңесі // assembly.kz/novostiassamblei

5-СЕКЦИЯ
ГУМАНИТАРЛЫҚ-ТАБИҒИ АСПЕКТІЛЕР ЖӘНЕ
АҚПАРАТТЫҚ-КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР: ОТАНДЫҚ ТАРИХ,
ИНФОРМАТИКА МЕН МАТЕМАТИКАДАҒЫ ЗАМАНАУИ ТӘСІЛДЕР, ФИЗИКА,
ХИМИЯ, ГЕОГРАФИЯ

ӘОЖ 517.52

САНДЫҚ ЖӘНЕ БІР АЙНЫМАЛЫ ФУНКЦИЯЛАР
ТІЗБЕКТЕРІНІҢ ШЕКТЕРІН ТАБУДЫҢ КЕЙБІР ӘДІСТЕРІ

Ақжулова Б. Б. - 7M01510-«Математика» мамандығы магистранты
Ғылыми жетекші – Нуримбетов А.У. – т.ғ.д., профессор
КЕАҚ «М. Ауэзов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті»

Андатпа. Бұл жұмыс барлық мамандықтардың 1 курс білімгерлеріне және жоғарғы сынып оқушыларына арналған. Ол жоғары математика курсының ең маңызды бөліміне - сандық қатарлар және бір айнымалы функция шектерінің теориясына арналған. Жұмыста жүйелі түрде орналастырылған 350-ден астам тапсырма бар. Курстың бұл бөлімдері білімгерлердің бір айнымалы функцияның сандық тізбектері мен шектерін табудың берік дағдыларын талап етеді. Берілген тапсырмалар саны білімгерлердің курстың тиісті бөлімдерін іс жүзінде бекіту қажеттіліктерін қанағаттандырып қана қоймайды, сонымен қатар оқытушыға осы бөлімдегі тапсырмаларды таңдауды әртараптандыруға және қорытынды тапсырмалар мен бақылау жұмыстарына арналған тапсырмаларды таңдауға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: сандық қатарлар, бір айнымалы функция, шектер, лемма, анықтама, өзіндік жұмыс.

Аннотация. данная работа предназначена для обучающихся 1 курса всех специальностей и учащихся старших классов. Он посвящен наиболее важному разделу курса высшей математики - теории числовых рядов и пределов функций одной переменной. В работе систематически размещено более 350 заданий. Эти разделы курса требуют от учащихся надежных навыков нахождения числовых последовательностей и пределов функции одной переменной. Количество заданных заданий не только удовлетворяет потребности обучающихся в практическом закреплении соответствующих разделов курса, но и позволяет преподавателю разнообразить выбор заданий в данном разделе и выбрать задания для итоговых заданий и контрольных работ.

Ключевые слова: числовые ряды, функция одной переменной, пределы, лемма, определение, самостоятельная работа.

Abstract. this work is intended for 1st year students of all specialties and high school students. It is devoted to the most important section of the higher mathematics course - the theory of numerical series and limits of functions of one variable. More than 350 tasks are systematically placed in the work. These sections of the course require students to have reliable skills in finding numerical sequences and limits of a function of one variable. The number of assigned tasks not only satisfies the needs of students in the practical consolidation of the relevant sections of the course, but also allows the teacher to diversify the choice of tasks in this section and select tasks for final assignments and control papers.

Keywords: numerical series, function of one variable, limits, lemma, definition, independent work.

Мектепте белсенді тәуелсіз қызметке дайын білікті маман, ойлайтын мұғалімді тәрбиелеу – кез келген университеттің міндеті. Бұл мәселені шешу үшін білімгерлерге терең арнайы білім беру, олардың мамандық пәніне деген қызығушылығын қалыптастыру, өз бетінше білім алу, оларды шығармашылықпен қайта қарау және пайдалану қабілетін дамыту қажет.

Білімгерлердің жеке және өзіндік жұмысын арнайы кесте бойынша қосымша аудиториялық сабақтарға айналдыруға болмайды, осылайша университетті ұзартылған күн мектебіне айналдырады.

Жеке және өзіндік жұмыстың әртүрлі формалары арқылы білімгерлердің білімін игерудің жетістігі арнайы кабинеттерді, оқу әдебиеттері кітапханаларының оқу залдарын жабдықтауға және жеке және өзіндік жұмыстарды орындау бойынша әдістемелік ұсыныстарға байланысты.

Өзіндік жұмыстың тиімділігі оқушының жеке басының жалпы және кәсіби бағытына, оның қабілетіне байланысты. Сондықтан білімгерлер мен оқытушылардың танымдық белсенділікке қол жеткізуге бағытталған бірлескен қызметін жандандыру мақсатында бастапқыда талқыланатын мысалдармен теориялық материал беріледі. Мұнда бірінші курс білімгерлерінің және жоғарғы сынып оқушыларының өзіндік жұмыстарды орындауға практикалық және теориялық дайындығы ескеріледі. Оқытушының жетекшілігімен аудиториялық өзіндік жұмыстарға дайындалған тапсырмаларды ескере отырып бақылау жұмыстың негізгі міндеттері.

Осылайша, тұрақты бақылау арқылы білімгерлерді оқу материалында үнемі жұмыс істеуге ынталандыруға болады. Тапсырмаларды таңдау кезінде олар проблемалық есептерді, жетіспейтін бастапқы ақпаратпен немесе жанама тұжырымдалған тапсырмалармен шешуге машықтанады. Тек сұрақ тұжырымдалған тапсырмаларда ғана қолданылады. Мұндай жағдайларда білімгерлер қажетті бастапқы деректерді қосу арқылы мәселені шешуді өздері анықтайды. Аудиториялық өзіндік жұмыстарға арналған мәселелерді шешудің нәтижелерін талқылай отырып, білімгерлер кәсіби өзін-өзі тәрбиелеу қызметіне дәйекті түрде қосылады. Бұл қысқа уақыт ішінде ең нашар үлгерген білімгерлерді анықтауға және олармен қосымша жұмыс жүргізуге көмектеседі. Алдымен, олар жеке тапсырмаларды орындау кезінде нені басшылыққа алуы керек, оларды ұқсас немесе жеке тапсырмаларға қалай ауыстыруға болатындығы туралы түсініктемелер беріледі. Болашақта білімгерлер оларды жаңа міндеттерде қолдануды үйренеді, бұл біртіндеп тәуелсіз іс-әрекетке әкелетін зерттеу дағдыларын алуға көмектеседі.

Оқытудың дәстүрлі моделі білімгерлердің өз бетінше білім алу, ғылыми-зерттеу жұмыстарымен айналысу, яғни оқу материалын белсенді игеру, өзіндік іс-әрекет дағдыларын игеру, ойлаудың дербестігін қалыптастыру мүмкіндіктерін азайтады, кейде жоққа шығарады.

Өзіндік жұмыс - бұл білімгерлердің оқу материалын игерудегі қызметі ғана емес, сонымен қатар оқытушы ұйымдастыратын оқу жағдайларының ерекше жүйесі.

Университеттерде білімгерлердің өзіндік жұмысы (БӨЖ) жүргізілуде, бірақ оны ұйымдастыруда келесі кемшіліктер бар:

- БӨЖ туралы ЖОО педагогтарының бірыңғай қалыптасқан ұғымы жоқ. Оның сипаты, оқу процесі жүйесіндегі орны мен рөлі, осы мәселені шешуге әртүрлі көзқарастың болуы;
- БӨЖ әдістемесін оқытуға жеткілікті көңіл бөлінбейді;
- БӨЖ басшылық процесінде білімгерлердің жас және жеке ерекшеліктері мен жалпы интеллектуалды дамуы әрдайым ескерілмейді;
- БӨЖ ұйымдастыру кезінде олардың белсенділігін ынталандыратын қарқынды оқыту әдістері жеткіліксіз қолданылады.

Осыған байланысты оқытудың негізгі міндеті дайын ақпаратты беру емес, ғылыми білім алуға деген қызығушылықты дамыту және осы процесті шебер басқару болып табылады. Бұл дегеніміз, оқу сабақтары келесідей ұйымдастырылуы керек

БӨЖ-ны үнемі бағыттап, рационализациялап, оларға оқу материалын меңгеру дағдыларын және тәуелсіз зерттеулерге бағдарлануды сіңіреп еді. Осыған байланысты оқытудың негізгі міндеті - оқушыны ойлауға үйрету. Жад көлемі шексіз емес, сондықтан оған енгізілген ақпараттың мөлшері мен мазмұны толығымен қабылданатын, есте сақтау оңай және қажетті сәтте тез ойнатылатын етіп таңдалуы керек.

БӨЖ ұйымдастыру төмендегідей кезеңдерден тұрады:

- ойлаудың үзіліссіздігін қамтамасыз ететін тақырыптың (тақырыптың) құрылымын құру;
- өзін-өзі тәрбиелеуге көшу (өзін-өзі даярлау).

БӨЖ кезеңдерінің әрқайсысында бірқатар психологиялық-педагогикалық және математикалық есептер шешіледі.

Бірінші кезеңде білімгер тек мұғалім жұмыс істейтін объект болып табылады. Ол оқу материалының осы кезеңдегі оқушының есте сақтау қабілетіне және оның білім деңгейіне сәйкестігін жоспарлайды, оның орналасуының дәйектілігін анықтайды, бұл ойдың үздіксіздігін қамтамасыз етеді, оның жасанды үзілуін болдырмайды, ал табиғи үзіліс болған жағдайда оларды тегістеу жолдарын анықтайды. Негізгі мазмұны мен мәнін сақтай отырып, ақпарат көлемін барынша азайтады. Есептерді шешу әдісі негізінде жіктеу арқылы математикалық объектілер мен фактілер арасындағы байланыстар мен қатынастарды орнатады.

Екінші кезең оқытушының білімгермен белсенді қарым-қатынасымен сипатталады. Мұнда ақпаратты қабылдау мен көбейтуді ұйымдастыру; білімді қалыптастыру үшін міндеттерді таңдау және құрастыру; тақырыптың, бөлімнің тұтас көрінісін жасау үшін қажетті минимумды анықтау мәселелері шешіледі.

Үшінші кезеңде осы жұмыстың барлығын орындау дағдылары алынады. Мұғалім мен білімгердің күш-жігерінің дәрежесі соңғысының пайдасына ауысады. Әр білімгерге оның білім деңгейіне сәйкес келетін өз міндеттері қоса беріледі. Бұл жұмыста осы тақырып бойынша 350 тапсырма бар.

Әрине, кәсіби дағдылар мен дағдыларды қалыптастыру негізінен аудиториялық сабақтарда емес, білімгерлердің нақты педагогикалық іс-әрекетінде жүреді. Білімгерлердің өзіндік жұмысының тиімділігін арттыру үшін теориялық курс пен практикалық сабақтардың тығыз байланысы, фронтальды, топтық және жеке тапсырмалардың үйлесімін дұрыс ұйымдастыру, олардың орындалуын үнемі бақылау қажет.

БӨЖ ұйымдастырудың негізі білімгерлердің типтік есептерді шешуде қажетті дағдыларын, теориялық материалды практикалық есептерде қолдана білуіне ықпал ететін жеке тапсырмалар болып табылады.

Алдын ала ойластырылған және жоспарланған жеке тапсырмалар жүйесі әртүрлі білімгерлердің әлеуетін ескеруге мүмкіндік береді. Жеке тапсырмалардың мақсаты - БӨЖ белсендіру, ынталандыру.

Бұл жұмыста БӨЖ үшін әрбір жеке тақырып үшін 26 тапсырма ұсынылады (мысалы, кесте 1). Жеке тақырыптың соңында сауалнама жасалды, оған білімгер реферат түрінде жауап беруі керек. Білімгерлерге арналған жеке тапсырмалар типтік де, жоғары қиындықтардағы тапсырмаларды да қамтиды [1-5].

Бұл есептерде білімгерлердің назарын келесі міндеттерді шешу әдістемесіне аудару қажет:

- а). Анықтама бойынша шекті есептеу;
- б). Қандайда бір берілген оң санды номер үшін сандардың қалай орналасқанын және оның бар екендігі дәлелденетінін, сол саннан бастап тізбек мүшелері мен шегі арасындағы қашықтық алдын ала берілген саннан аз болатынын көрсету;
- в). Анықталмайтын шектерді шешу (мысал 1);
- г). Әр түрлі анықталмайтын шектерді шешу әдістемесін әзірлеу (мысал 2).

Көптеген білімгерлер үшін математикалық талдау курсы бейресми игеру айтарлықтай қиындық тудырады; курстың жалпы ұғымдармен, көптеген анықтамалармен

және логикалық пайымдаулармен қанықтылығы белгілі нақтылықтан айыру қаупін тудырады.

Кесте 1. - Тізбек шегін табу.

2.3.1	$\lim_{x \rightarrow -8} \frac{\sqrt{1-x} - 3}{2 + \sqrt[3]{x}}$	2.3.2	$\lim_{x \rightarrow 1} \frac{\sqrt{x-1}}{\sqrt[3]{x^2-1}}$
2.3.3	$\lim_{x \rightarrow 3} \frac{\sqrt{x+13} - 2\sqrt{x+1}}{x^2-9}$	2.3.4	$\lim_{x \rightarrow -2} \frac{\sqrt[3]{x-6} + 2}{x^3+8}$
2.3.5	$\lim_{x \rightarrow 16} \frac{\sqrt[4]{x-2}}{\sqrt{x-4}}$	2.3.6	$\lim_{x \rightarrow 8} \frac{\sqrt{9+x} - 5}{\sqrt[3]{x-2}}$
2.3.7	$\lim_{x \rightarrow 0} \frac{\sqrt{1-2x+x^2} - (1+x)}{x}$	2.3.8	$\lim_{x \rightarrow 0} \frac{\sqrt[3]{8+3x+x^2} - 2}{x+x^2}$
2.3.9	$\lim_{x \rightarrow 0} \frac{\sqrt[3]{27+x} - \sqrt[3]{27-x}}{x+2+\sqrt[3]{x^4}}$	2.3.10	$\lim_{x \rightarrow 0} \frac{\sqrt{1+x} - \sqrt{1-x}}{\sqrt[3]{1-x} - \sqrt[3]{1-x}}$
2.3.11	$\lim_{x \rightarrow 2} \frac{\sqrt[3]{4x} - 2}{\sqrt{2+x} - \sqrt{2x}}$	2.3.12	$\lim_{x \rightarrow 3} \frac{\sqrt[3]{9x} - 3}{\sqrt{3+x} - \sqrt{2x}}$
2.3.13	$\lim_{x \rightarrow 2} \frac{\sqrt[3]{x-6} + 2}{x+2}$	2.3.14	$\lim_{x \rightarrow 4} \frac{\sqrt[3]{16x} - 4}{\sqrt{4+x} - \sqrt{2x}}$
2.3.15	$\lim_{x \rightarrow 0} \frac{\sqrt{9+2x} - 5}{\sqrt[3]{x^2-4}}$	2.3.16	$\lim_{x \rightarrow 1/2} \frac{\sqrt[3]{x/4} - 1/2}{\sqrt{1/2+x} - \sqrt{2x}}$
2.3.17	$\lim_{x \rightarrow 1/3} \frac{\sqrt[3]{x/9} - 1/3}{\sqrt{1/3+x} - \sqrt{2x}}$	2.3.18	$\lim_{x \rightarrow 1/4} \frac{\sqrt[3]{x/16} - 1/4}{\sqrt{1/4+x} - \sqrt{2x}}$
2.3.19	$\lim_{x \rightarrow 0} \frac{\sqrt{1+x} - \sqrt{1-x}}{\sqrt{x}}$	2.3.20	$\lim_{x \rightarrow 0} \frac{\sqrt[3]{27+x} - \sqrt[3]{27-x}}{\sqrt[3]{x^2} + \sqrt[3]{x}}$
2.3.21	$\lim_{x \rightarrow 0} \frac{\sqrt[3]{8+3x-x^2} - 2}{\sqrt[3]{x^2+x^3}}$	2.3.22	$\lim_{x \rightarrow 0} \frac{\sqrt{1-2x+3x^2} - (1+x)}{\sqrt[3]{x}}$
2.3.23	$\lim_{x \rightarrow 8} \frac{\sqrt{9+3x} - 5}{\sqrt[3]{x} - 2}$	2.3.24	$\lim_{x \rightarrow 0} \frac{\sqrt[3]{x-6} + 2}{\sqrt[3]{x^3+8}}$
2.3.25	$\lim_{x \rightarrow 4} \frac{\sqrt{x-2}}{\sqrt[3]{x^2-16}}$	2.3.26	$\lim_{x \rightarrow -1} \frac{10-x-6\sqrt{1-x}}{2+\sqrt[3]{x}}$

Мысал 1. а). $\lim_{n \rightarrow \infty} \frac{2n^2}{n^3-2}$ табу керек. Алдыңғы мысалдағыдай, бізде түрдің " $\frac{\infty}{\infty}$ "

белгісіздігі бар, егер формуланы $a_n = \frac{2/n}{1-2/n^3}$ жалпы мүшеге түрлендірсек (алым мен бөлімді n^3 -ге бөлу арқылы) 3), содан кейін тізбектер $\{2/n\}$ және $\{2/n^3\}$ нөлге ұмтылатынын ескерсек және шек теоремасын қолдана отырып төмендегі теңдікті табамыз

$$\lim_{n \rightarrow \infty} \frac{2n^2}{n^3-2} = \lim_{n \rightarrow \infty} \frac{2/n}{1-2/n^3} = \frac{\lim_{n \rightarrow \infty} 2/n}{\lim_{n \rightarrow \infty} (1-2/n^3)} = \frac{\lim_{n \rightarrow \infty} 2/n}{\lim_{n \rightarrow \infty} 1 - \lim_{n \rightarrow \infty} 2/n^3} = \frac{0}{1-0} = 0.$$

б). $\lim_{n \rightarrow \infty} \frac{2n^3 - 3n^2 - 1}{5n^2 + 4}$ табу керек. Егер алым мен бөлімді n^3 -ге бөлсек, онда

$$\lim_{n \rightarrow \infty} \frac{2n^3 - 3n^2 - 1}{5n^2 + 4} = (\text{шек туралы теореманы қолдану арқылы}) = \frac{\lim_{n \rightarrow \infty} (2n - 3 - 1/n^2)}{\lim_{n \rightarrow \infty} 5 + 4/n^2} =$$

$$\frac{\lim_{n \rightarrow \infty} 2n - \lim_{n \rightarrow \infty} 3 - \lim_{n \rightarrow \infty} 1/n^2}{\lim_{n \rightarrow \infty} 5 + \lim_{n \rightarrow \infty} 4/n^2} = (\text{мұнда } \lim_{n \rightarrow \infty} 1/n^2 = 0, \lim_{n \rightarrow \infty} 2n = \infty) = \frac{\infty - 3 - 0}{5 + 0} = \infty$$

Мысал 2. 1). Көпмүшелердің қатынасының шегін n -ге және алгебралық түрлендірулер арқылы шешу; 2). n қатысты иррационал өрнектердің қатынасын қамтитын тізбек шектері. 3). n -ге қатысты түріндегі иррациональ өрнектерді қамтитын және « $\infty - \infty$ » түрінің белгісіздігі бар тізбектердің шектерін есептеудің кейбір әдістері; 4). Формулаларды қолдана отырып, шектерді есептеу; 5). Тізбектің жалпы мүшесі арифметикалық немесе геометриялық прогрессияның қосындысын қамтитын шектерді есептеу.

а). $\lim_{x \rightarrow \infty} \sqrt{x+2}(\sqrt{x+3} - \sqrt{x-4})$ есептеу, яғни жақшада бізде « $\infty - \infty$ » түрінің белгісіздігі бар. Оны ашу үшін біз жақшаны түйіндесі мәнге көбейтеміз және бөлеміз.

$$a_n = \sqrt{n+2}(\sqrt{n+3} - \sqrt{n-4}) \frac{\sqrt{n+3} + \sqrt{n-4}}{\sqrt{n+3} + \sqrt{n-4}} = \frac{7\sqrt{n+2}}{\sqrt{n+3} + \sqrt{n-4}} =$$

(яғни, біз іс жүзінде *3a* жағдайды алдық, сондықтан бөлім мен алымды

$$\sqrt{n} \text{ бөлеміз}) \frac{7\sqrt{1+2/n}}{\sqrt{1+3/n} + \sqrt{1-4/n}}. \text{ Осыдан, } \lim_{x \rightarrow \infty} \sqrt{x+2}(\sqrt{x+3} - \sqrt{x-4}) = \lim_{x \rightarrow \infty} \frac{7\sqrt{1+2/n}}{\sqrt{1+3/n} + \sqrt{1-4/n}} =$$

$$\lim_{x \rightarrow \infty} \frac{7\sqrt{1+2/n}}{\sqrt{1+3/n} + \sqrt{1-4/n}} = \frac{\lim_{n \rightarrow \infty} \sqrt{1+2/n}}{\lim_{n \rightarrow \infty} \sqrt{1+3/n} + \lim_{n \rightarrow \infty} \sqrt{1-4/n}} = \frac{7}{2} \cdot \lim_{n \rightarrow \infty} \left(\frac{2n^2 + 2n + 3}{2n^2 + 2n + 1} \right)^{3n^2-7} \text{ есептеу.}$$

Тізбектің жалпы мүшесін келесі түрде көрсетейік:

$$a_n = \left(\frac{2n^2 + 2n + 3}{2n^2 + 2n + 1} \right)^{3n^2-7} = \left\{ \left(1 + \frac{2}{2n^2 + 2n + 1} \right)^{2n^2 + 2n + 1} \right\}^{\frac{3n^2-7}{2n^2 + 2n + 1}},$$

өйткені $n \rightarrow \infty$ болғанда $(2n^2 + 2n + 1) \rightarrow \infty$, фигурный жақшадағы өрнектің шегі формулаға байланысты e^2 -ге тең. $\lim_{n \rightarrow \infty} \frac{3n^2 - 7}{2n^2 + 2n + 1} = \frac{3}{2}$ шегінің дәрежесі

$$\lim_{n \rightarrow \infty} \left(\frac{2n^2 + 2n + 3}{2n^2 + 2n + 1} \right)^{3n^2-7} = \left\{ \lim_{n \rightarrow \infty} \left(1 + \frac{2}{2n^2 + 2n + 1} \right)^{2n^2 + 2n + 1} \right\}^{\frac{3n^2-7}{2n^2 + 2n + 1}} = e^{2 \cdot \frac{3}{2}} = e^3.$$

Мысал 3. 1). Тригонометриялық функциялардың шектерін есептеу; 2). Иррационалды өрнектерді қамтитын шектерді есептеу; 3). Шексіз эквивалентті аз шамалардың қасиеті арқылы $\frac{0}{0}$ түрдің белгісіздігін ашу; 4). Көрсеткіштік функциялардың шектерін есептеу; 5). Дәрежелік-көрсеткіштік өрнектердің шектерін табу: $y = [U(x)]^{V(x)}$; 6). Рационал функцияның шектерін есептеу (екі көпмүшенің қатынасы).

а). Табу керек $\lim_{x \rightarrow \pi} \frac{\sin 5x}{\operatorname{tg} 3x}$. Айнымалыларды ауыстырамыз $x = \pi + t$, содан кейін $\sin 5x = \sin(5(\pi + t)) = \sin(5\pi + 5t) = -\sin 5t$, $\operatorname{tg}(3(\pi + t)) = \operatorname{tg}(3\pi + 3t) = \operatorname{tg} 3t$. Өйткені $x \rightarrow \pi$, $t \rightarrow 0$ кезінде $\sin 5x \sim 5t$, $\operatorname{tg} 3t \sim 3t$, сондықтан $\lim_{x \rightarrow \pi} \frac{\sin 5x}{\operatorname{tg} 3x} = \lim_{t \rightarrow 0} \frac{-\sin 5t}{\operatorname{tg} 3t} = \lim_{t \rightarrow 0} \frac{-5t}{3t} = -\frac{5}{3}$.

б). Табу керек $\lim_{x \rightarrow \pi} (\operatorname{tg}(3^{\pi/x} - 3)) / (3^{\cos(3x/2)} - 1)$. $x \rightarrow \pi : 3^{\pi/x} - 3 \rightarrow 0$ кезінде

$\cos(3x/2) \rightarrow 0$, сондықтан, $\operatorname{tg}(3^{\pi/x} - 3) \sim 3^{\pi/x} - 3$ және $3^{\cos(3x/2)} - 1 \sim \cos(3x/2) \ln 3$.

Алынған өрнекті түрлендіреміз: $3^{\pi/x} - 3 = 3(3^{\frac{\pi-x}{x}} - 1)$, себебі $x \rightarrow \pi : (\pi - x)/x \rightarrow 0$ кезінде

$3(3^{\frac{\pi-x}{x}} - 1) \sim 3((\pi - x)/x) \ln 3$. Бөлімінде $x = \pi - t$ десек, онда $x \rightarrow \pi, t \rightarrow 0$ кезінде $\cos(3x/2) \ln 3 = \ln 3 \cos(3(\pi - t)/2) = \ln 3 \cos(3\pi/2 - 3t/2) = \ln 3(-\sin(3t/2)) \sim -(\ln 3)3t/2 = -(3(\pi - x) \ln 3)/2$. Осыдан

$$\lim_{x \rightarrow \pi} \frac{\operatorname{tg}(3^{\pi/x} - 3)}{3^{\cos(3x/2)} - 1} = \lim_{x \rightarrow \pi} \frac{3^{\pi/x} - 3}{\cos(3x/2) \ln 3} = \lim_{x \rightarrow \pi} \frac{3(\pi - x) \ln 3 / x}{-3(\pi - x) \ln 3 / 2} = \lim_{x \rightarrow \pi} \frac{-2}{x} = -\frac{2}{\pi}.$$

в). Есептеу керек $\lim_{x \rightarrow 0} \left(\frac{x^3 + 4}{x^3 + 9} \right)^{1/(x+2)}$. Негіз және дәреженің сәйкесінше шекті шектері

бар $\lim_{x \rightarrow 0} \frac{x^3 + 4}{x^3 + 9} = \frac{4}{9}$, $\lim_{x \rightarrow 0} \frac{1}{x+2} = \frac{1}{2}$. Онда, $\lim_{x \rightarrow x_0} \alpha(x) / C \beta^k(x) = 1$ формуласын қолданып келесі

өрнекті аламыз $\lim_{x \rightarrow 0} \left(\frac{x^3 + 4}{x^3 + 9} \right)^{1/(x+2)} = \left(\frac{4}{9} \right)^{1/2} = \frac{2}{3}$.

г). Есептеу керек $\lim_{x \rightarrow 0} \left(\frac{\arcsin^2 x}{\arcsin^2 4x} \right)^{2x+1}$. Негіздің шегін $x \rightarrow 0$ болғанда $\arcsin x \sim x$,

$\arcsin 4x \sim 4x$ теңдіктерді ескере отырып табамыз. Сондықтан, $\lim_{x \rightarrow 0} \frac{\arcsin^2 x}{\arcsin^2 4x} = \lim_{x \rightarrow 0} \frac{x^2}{(4x)^2} = \frac{1}{16}$. Онда

$$\lim_{x \rightarrow x_0} u(x)^{v(x)} = e^{\lim_{x \rightarrow x_0} \{v(x) \ln u(x)\}} = e^{B \ln A} = A^B \text{ қатынасына сәйкес } \lim_{x \rightarrow 0} \left(\frac{\arcsin^2 x}{\arcsin^2 4x} \right)^{2x+1} = \left(\frac{1}{16} \right)^1 = \frac{1}{16}.$$

д). Есептеу керек $\lim_{x \rightarrow 1} (1 + \ell^x)^{(\sin \pi)/(1-x)}$. Көрсеткіштің шегін анықтайық:

$\lim_{x \rightarrow 1} (\sin \pi x)/(1-x)$. Ол үшін айнymалыны $x = 1 - t$ алмастырамыз, онда $x \rightarrow 1$ болғанда $t \rightarrow 0$

және $\sin \pi x = \sin \pi(1-t) = \sin(\pi - \pi t) = \sin \pi t \sim \pi t = \pi(1-x)$. Осыдан, $\lim_{x \rightarrow 1} (\sin \pi x)/(1-x) = \lim_{x \rightarrow 1} \pi(1-x)/(1-x) = \pi$

$$\lim_{x \rightarrow 1} \pi(1-x)/(1-x) = \pi, \text{ сондықтан } \lim_{x \rightarrow 1} (1 + \ell^x)^{(\sin \pi)/(1-x)} = (1 + \ell)^\pi.$$

Жаңа ұғымдардың мектепте алған бұрынғы білімдерімен байланысын орнату осы сөзсіз қиындықтардан қалай арылуға болады? Тек белсенді БӨЖ аталған қиындықтардан арылуға ықпал етеді. БӨЖ негізгі нормаларының бірі - үй тапсырмасын орындау. Көбінесе үй жұмыстарын орындау кезінде білімгерлердің бір-бірінен жаппай есептің шығарылуын көшіру байқалады және бұл көптеген білімгерлердің білім деңгейіне өте теріс әсер етеді. Жоғарыда айтылғандарға байланысты жеке тапсырмалар жүйесі БӨЖ-ны белсендіруде үлкен рөл атқарады. "Сандық тізбектер шектері", "Бір айнymалы функцияның шектері" тақырыбын зерделеу кезінде 350 типтік тапсырманы қамтитын жеке үй тапсырмалары жүйесін пайдалануға болады. Бұл жұмыстағы 26 нұсқадан тұратын әр тапсырманың жауаптары бар, сондықтан білімгерлердің жеке үй тапсырмаларын тексеру көп қиындық тудырмайды. Екінші жағынан, құрылған тапсырма университеттегі әртүрлі мамандықтардың (математика, Физика, химия, информатика, жалпы техникалық мамандықтар) білімгерлерінің және жоғарғы сынып оқушыларына мүдделерін ескереді.

Тапсырманың рөлі орасан зор. Шын мәнінде, тапсырма мақсаты белгілі бір дәрежеде шығармашылыққа үйретуі керек. Білімгер оқулықпен жұмыс істегенде, ол басқалардың

ойларын іштей қабылдайды. Ол есепті шешкенде өзі ойлайды. Сондықтан тапсырмалар жинағы (типтік) бірқатар таза педагогикалық талаптарды қанағаттандыруы керек.

1. Тапсырма әр бөлімнің алдында мақсатты болуы керек, білімгерге белгілі бір мақсаттар қойылуы керек: білімгерге бұл бөлім не беруі керек, ол басқа бөлімдермен қалай байланысты, ондағы ең маңыздысы не, бұл бөлім білімгерге не үйретуі керек және т. б.

2. Қажетті тапсырмаларды мұқият таңдау керек.

3. Қиындықтардың өсу дәрежесі бойынша тапсырмалардың орнала-суын мұқият қарастыру керек, ол үшін білімгердің есептерді шешу процесінде қалай ойлануын білу қажет.

4. Білімгерге оқушының ойлануын басқаратын және мәселені (шығар-машылықты) шешуде оның ойлануын дамытатын есептерді шешудің әдістерін беру қажет.

Тапсырма тек қызықты есептерді қамтып қана қоймай, шешілген тапсырмалардан қорытынды жасауға үйретуі керек. Бұл туралы тапсырма мақсатынды да айту керек. Әр мәселені шешумен айналысатын білімгердің өзі әрқашан өзі шешкен міндеттерден не шығатыны туралы ойлана бермейді, былайша айтқанда тапсырма тек есептер, жауаптар мен жеке нұсқаулар жиынтығын беріп қана қоймай (бұл мәселені шешуге мүмкіндік береді, бірақ келесіні қалай шешуге болатындығы туралы ештеңе айтпайды), мәселелерді шешуге үйрету керек, яғни тапсырмалардың бүкіл кластарына қолданылатын кейбір нұсқаулар берілуі керек. Ол тапсырма тәсілін неден бастау керектігін, қалай ұзағырақ жүру керектігін, формулаларды қалай пайдалану керектігін, нені іздеу керектігін, нені мақсат ету керектігін, не туралы ойлау керектігін үйретуі керек.

Бұл жұмыста тұжырымдалған педагогикалық талаптар біздің ойымызша орындалады. Енді біз әртүрлі тапсырмаларға, оқулыққа, өз бетінше оқуға арналған әдістемелік әзірлемелерге бірқатар талаптарды тұжырымдаймыз.

1. Өздігінен оқуға арналған құралдарда бағдарлама талап етпейтін артық ештеңе болмауы керек.

2. Ол толық болуы керек, яғни оны түсіну үшін қажет нәрсенің бәрін (ақылға қонымды түрде) қамтуы керек, яғни барлық негізгі және маңызды сілтемелер оқу құралының мәтінінде немесе арнайы қосымшада берілуі керек.

3. Нұсқаулықта осындай мәселелерді қалай шешуге болатындығы туралы ең егжей-тегжейлі шешімдері мен нұсқаулары бар көптеген тапсырмалар болуы керек. Бұл жағдайда көптеген міндеттер формулаларды қолдануға арналған қарапайым жаттығуларға арналуы керек. Бұл есептер осы формулаларды қолдануға және түсінуге үйретуі керек [1-7].

4. Кітаптарда презентацияның қол жетімділігі өзін-өзі зерттеу үшін ерекше маңызды рөл атқарады.

Айтқан талаптарды қанағаттандыратын оқу құралдарын жасау тақырыпты, бөлімді, тақырыпты өз бетінше зерттеу мәселесін толығымен шешеді деп дау айта аламыз ба? Әрине, жоқ. Алайда, осы жұмыста көмекші құрал ретінде, БӨЖ мәселесін шешу бағытында белгілі бір қадам жасаймыз деп сеніммен айта аламыз.

Жұмыс басында қысқаша теориялық кіріспе беріледі және курстың тиісті бөліміне қатысты негізгі анықтамалар мен формулалар келтіріледі. Мұнда ерекше маңызды типтік мәселелерді шешудің үлгілері көрсетілген. Бұл жағдай білімгердің өз бетінше жұмысында тапсырма кітабын пайдалануын едәуір жеңілдетеді. Барлық есептерге жауаптар беріледі және кейбір есептердің жауаптарында сәйкесінше шешімдерге қысқаша нұсқаулар берілген.

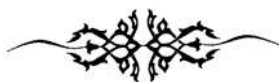
Әдебиеттер тізімі.

1. Кузнецов Л.А. Сборник заданий по высшей математике (типовые расчеты).- М.: Высшая школа, 2013, 175с.

2. Фихтенгольц Г.М. Курс дифференциального и интегрального исчисления. Том 1. Издание седьмое, стереотипное.- М.: Наука. 2000, 607 с.

3. Пискунов Н.С. Дифференциальное и интегральное исчисления. Для Втузов. Том 1. Издание десятое стереотипное. - М.: Наука. 2012, 456 с.

4. Бугров Я.С., Никольский С.М. Дифференциальное и интегральное исчисления. Издание третье исправленное. - М.: Наука. 2008, 431 с.
5. Смирнов В.И. Курс высшей математики. Том 1. Издание двадцать третье, стереотипное. – М.: Наука, 2014, 479 с.
6. Кудрявцев Л.Д., Кутасов А.Д., Чехлов В.И., Шабунин М.И. Сборник задач по математическому анализу. Предел, непрерывность, дифференцируемость. - М.: Наука. 2014, 592 с.
7. Данко П.Е., Попов А.Г., Кожевникова Г.Я. Высшая математика в упражнениях и задачах. Часть 1: Учебное пособие для студентов. - 3-е издание, перераб. и доп. - М.: Высшая школа, 2000, 320 с.

ӘОЖ 514.12.01

САЛУ ЕСЕПТЕРІН ШЫҒАРУДАҒЫ ПРОЕКТИВТІ ГЕОМЕТРИЯНЫҢ ӘДІСТЕРІ

Сарыбек Ф.Д. - 7М01510-«Математика» мамандығы магистранты
 КЕАҚ «М. Ауэзов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті»
 Нуримбетов А.У. – т.ғ.д., профессор

Аңдатпа. Салу есептерін шешкенде пайымдау белгілі бір үлгімен жүргізіледі. Есепті шешу процесін төрт бөлікке бөледі: анализ, салу, дәлелдеу, зерттеу. Бұл бөліктердің әрқайсысында шығарушының алдына белгілі бір мақсат қойылады және сол ол мақсатқа жетуге тиісті. Жұмыста жоғарыдағы төрт бөлікке қысқаша түсініктеме берілген. Салу есептерін шешуде қиылысулар, түрлендірулер әдісі, алгебралық әдіс қолданылады. Жұмыста салу есептерін шешу әдістеріне жеке-жеке тоқталып қиылысулар әдісіне - алты, ұқсастық, алгебралық әдіске - үш мысал, екі салу есебі қарастырылды. Жұмыста циркульмен сызғыштың көмегімен шешілмейтін бұрыштың трисекциясы, кубты екі еселеу, шеңберді жазу, дөңгелектің квадратурасы, дұрыс көпбұрыштарды салу есептері қарастырылды. Салу есептерін шығарудағы проективті геометрияның әдістері қарастырылды.

Кілт сөздер: салу есептері, қиылысулар әдісі, түрлендірулер әдісі, алгебралық әдіс, Дезарг теоремасы, гармоникалық төрттік, Паскаль теоремасы.

Аннотация. При решении задач построения рассуждения проводятся по определенной схеме. Процесс решения задачи делится на четыре части: анализ, построение, доказательство, исследование. В каждой из этих частей перед обучающегося ставится определенная цель, и это он должен достичь этой цели. Работа содержит краткое объяснение четырех приведенных выше частей. При решении задач построения используются методы пересечений, преобразований, алгебраический метод. В работе рассматривались три примера, две задачи построения, отдельно остановившись на методах решения задач построения. В работе рассмотрены задачи трисекции угла, неразрешимого циркулем с помощью линейки, удвоения куба, квадратуры круга, построения правильных многоугольников. Рассмотрены методы проективной геометрии при решении задач построения.

Ключевые слова: задачи построения, метод пересечений, метод преобразований, алгебраический метод, теорема Дезарга, гармоническая четверка, теорема Паскаля.

Annotation. When solving problems of construction, reasoning is carried out according to a certain scheme. The process of solving the problem is divided into four parts: analysis, construction, proof, research. In each of these parts, a certain goal is set before the student, and it is he who must achieve this goal. The work contains a brief explanation of the four parts given above. When solving construction problems, methods of intersections, transformations, and the algebraic method

are used. The paper considered three examples, two construction tasks, separately focusing on methods for solving construction problems. The paper considers the problems of angle trisection, unsolvable by a compass using a ruler, doubling a cube, squaring a circle, constructing regular polygons. Methods of projective geometry in solving construction problems are considered.

Keywords: construction problems, intersection method, transformation method, algebraic method, Desargues' theorem, harmonic four, Pascal's theorem.

Салу есептерінің шарттарында берілген нүктелер мен түзулер салынған фигуралар деп есептелінеді. Салу есебін шешу - оны жай салулар жиынының жүйелілікпен орындалуына әкеледі. Дегенмен практикада әрбір есепті жай салуларға бөлшектеу мағынасыз. Сондықтан көбіне негізгі салулар деп аталатын жай салулар комбинациясы кездеседі, мұндай есептерді шешу тәсілдері мектеп геометрия оқулықтарында келтіріледі. Циркуль мен сызғыштың көмегімен негізгі салуларды орындауға мысалдар қарастырылады.

Жұмыста Дезарг теоремасы және оның салу есептерінде қолданылуы; Гармоникалық төрттік нүкте және оның салу есептерінде қолданылуы; Паскаль теоремасы және оны салу есептерінде қолданылуы қарастырылады. Бұл үш бөлімде салу есептерін шығарудағы проективті геометрияның әдістері қарастырылады. Тек сызғыштың көмегімен Дезарг, Паскаль, гармоникалық төрттік нүкте теоремаларын қолдана отырып салу есептерін шешу қарастырылды. Әр бөлімге жеке түсініктеме беріліп, олардың салу есептерінде қолданылуы нақты көрсетілді.

Салу есептерін шешкенде әдетте төмендегілерден тұратын схеманы, яғни үлгіні пайдаланады. Есептің шешуін төрт бөлікке бөледі: **анализ, салу, дәлелдеу және зерттеу**. Анализ немесе есептің шешуін іздеу есепті шешу әдісін табу мақсатымен берілген фигуралар мен ізделінді фигуралар арасындағы тәуелділікті орнатудан тұрады. Анализ жасау үшін есепті шешілді деп есептеп, ізделінді және берілген фигураларды қолмен салады. Содан соң ізделінді фигураны және есептің берілгендерін есептің шешуіне алып келетін салу тізбегі анық болмайынша оқып-зерттеп біледі [1].

Көп жағдайларда салуды ізделінді фигураны салуға әкелетін нүктені, түзуді немесе кесіндіні ерекшелеу (негізгі элемент) дұрыс.

Салу жұмысы есепті шешу үшін орындалатын салуларды жүйелі түрде түгендеу болады. Сонымен сурет орындалады, яғни циркуль мен сызғыштың көмегімен ізделінді фигураны біртіндеп салу іс жүзінде жүргізіледі.

Дәлелдеу дегеніміз тұрғызылған фигураның шын мәнінде есептің барлық шарттарын қанағаттандыратындығын анықтау болып табылады. Көп жағдайларда дәлелдеу салу жолынан қарастырылады.

Зерттеу келесі сұрақтарға жауап іздеуден тұрады:

1. Әртүрлі берілгендерді таңдағанда есептің шешуі бола ма, яғни ізделінді фигураны циркуль мен сызғыштың көмегімен тұрғызуға болады ма?

2. Әр бір мүмкін болатын берілгендер таңдауында есептің неше әртүрлі шешуі болады?

Шешулер санын анықтау үшін салу есептерін екі түрге бөледі:

Біріншісі - ізделінді фигураның, берілген фигуралардың кейбіріне байланысты орналасуын анықтауға берілген есептер. Бұл жағдайда, есептің шарттарын қанағаттандыратын берілген фигураға қарағанда орналасуымен ерекшеленетін екі фигура, егер олар біріне бірі тең болса да әртүрлі деп есептелінеді.

Екіншісі - ізделінді фигураның орналасуы, берілген фигураларға қарағанда қатысты болмайтын есептер. Басқаша айтқанда F_1, F_2, \dots, F_k - берілген фигуралар, ал Φ - ізделінді фигура болса, онда негізгі жазықтықтың кез келген қозғалысында Φ фигурасының Φ' образы, яғни бейнесі де берілген F_1, F_2, \dots, F_k фигураларына қатысты есептің шешімі болады. Бұл жағдайда әрқайсысы берілген есептің шарттарын қанағаттандыратын бір-біріне тең барлық фигуралар есептің бір шешімі болып есептелінеді. Қабырғалары берілген кесінділерге сәйкесінше тең болатын шексіз көп үшбұрыштар салуға болады. Бірақ, оның кез

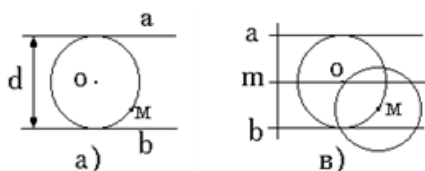
келген екеуі үш қабырғасы бойынша тең, сондықтан да біз егер берілген салу есептің шешуі болса, онда оның бір шешімі бар дейміз. Салу есептерінің көбін келесі әдістерді қолданып шешкен ыңғайлы:

- қиылысулар әдісі (кейде геометриялық орын әдісі дейді);
- түрлендірулер әдісі;
- алгебралық әдіс.

Қиылысулар әдісімен шешілетін салу есебін қарастырайық [2].

1-салу. Берілген M нүктесі арқылы өтетін және берілген екі параллель a және b түзулеріне жанама шеңбер тұрғызу керек.

Шешуі. Анализ. Айталық, есеп шешіліп центрі O болатын ω - ізделінді шеңбер болсын (1а-сурет).

1-сурет

Егер біз O нүктесін тұрғызсақ, онда (O, OM) ізделінді шеңбер болады. Осылайша есеп O нүктесін (салудың негізгі элементі) тұрғызуға келіп тіреледі. O нүктесі келесі шартты қанағаттандырады: (α_1) - бұл нүкте a және b параллель түзулерінен бірдей ара қашықтықта, (α_2) - бұл нүкте M нүктесіне $d/2$ қашықтықта болады, мұндағы d - a және b түзулерінің ара қашықтығы (1а-сурет). a және b түзулерінен бірдей қашықтықтағы F_1 нүктелер жиыны түзу болады, ал M нүктесінен $d/2$ қашықтықта жатқан F_2 нүктелер жиыны $(M, d/2)$ шеңбері болады. Бұдан салу жұмысы шығады.

Салу (1в-сурет).

- a және b параллель түзулерінің ортақ, қандай да бір AB перпендикулярын жүргіземіз.

- AB кесіндісінің m орта перпендикулярын жүргіземіз. C нүктесі AB және m түзулерінің қиылысуы болсын.

- (M, AC) шеңберін саламыз. (M, AC) шеңбері мен m түзуінің қиылысуын O нүктесі арқылы белгілейміз.

- (O, OM) ізделінді шеңберін саламыз.

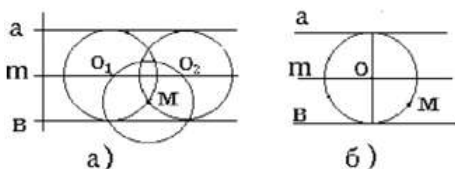
Дәлелдеу. (O, OM) шеңбері салу бойынша M нүктесі арқылы өтеді. Ол a және b түзулерімен жанасады, өйткені $OM=AC=AB/2=d/2$.

Зерттеу. Есептің шешуі болады сонда тек сонда ғана, егер m және (M, AC) шеңберінің ортақ нүктелері болса. Есептің шешулерінің саны m түзуі мен (M, AC) шеңберінің ортақ нүктелерінің санына тең болады. Үш жағдай болуы мүмкін:

- M нүктесі a және b параллель түзулерінің арасында жатыр. Бұл жағдайда $r(m, M) < AC$, сондықтан (M, AC) шеңбері және m түзулерінің екі ортақ нүктелері болады. Демек, бұл жағдайда есептің екі шешімі болады (центрлері O_1 және O_2 болатын шеңберлер) (2а-сурет).

- M нүктесі a немесе b түзуінің бойында жатыр. Бұл жағдайда $r(m, M) = AC$, сондықтан (M, AC) шеңбері m түзуімен жанасады, яғни есептің бір шешімі болады (2б-сурет).

- M нүктесі a және b түзулерінен шектелген жолдан тысқары жатыр. Бұл жағдайда $r(m, M) > AC$, сондықтан (M, AC) шеңбері және m түзуінің ортақ нүктесі болмайды. Есептің шешімі болмайды.

2-сурет

Негізгі салу есептері.

Салу есебін шешу - демек оны жай салулар жиынының жүйелілікпен орындалуына әкелу. Дегенмен практикада әрбір есепті жай салуларға бөлшектеу мағынасыз, сондықтан көбіне негізгі салулар деп аталатын жай салулар комбинациясы кездеседі; мұндай есептерді шешу тәсілдері мектеп геометрия оқулықтарында келтіріледі. Циркуль мен сызғыштың көмегімен келесі негізгі салуларды орындауға болады [3].

Салу 1. Берілген сәулеге басынан бастап берілген кесіндіге тең кесінді салу.

Салу 2. Берілген сәуледен берілген жазықтыққа (жарты жазықтық) берілген бұрышқа тең бұрыш салу.

Салу 3. Үш қабырғасы бойынша үшбұрыш салу.

Салу 4. Екі қабырғасы бойынша және арасындағы бұрышы бойынша үшбұрыш салу.

Салу 5. Қабырғасы және іргелес бұрышы бойынша үшбұрыш салу.

Салу 6. Берілген бұрыштың биссектрисасын салу.

Салу 7. Берілген кесіндінің орта перпендикулярын салу.

Салу 8. Берілген кесіндінің ортасын салу.

Салу 9. Берілген нүкте арқылы берілген түзуге перпендикуляр түзу салу (мұнда берілген нүкте берілген түзде жатуы да, жатпауы да мүмкін).

Салу 10. Берілген нүкте арқылы өтетін берілген түзуге параллель түзу салу.

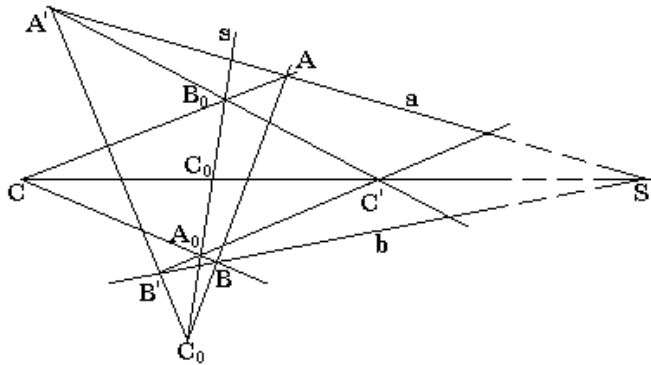
Салу 11. Гипотенузасы және сүйір бұрышы бойынша тікбұрышты үшбұрыш салу.

Салу 12. Гипотенузасы және катеті бойынша тікбұрышты үшбұрыш салу.

Салу 13. Берілген шеңбердің берілген нүктесі арқылы жанама жүргізу.

Дезарг теоремасы және оның салу есептерінде қолданылуы

Айталық, әртүрлі екі ω және ω' жазықтықта ABC және $A'B'C'$ үшбұрыштары орналасқан болсын (3-сурет).

3-сурет

Дезарг теоремасы. Егер берілген үшбұрыштардың сәйкес төбелерін қосатын AA' , BB' , CC' түзулері бір S нүктесі арқылы өтетін болса, онда осы үшбұрыштардың сәйкес қабырғалары бір түзудің бойында жататын үш нүктеде қиылысады [4].

Дезаргтің кері теоремасы. Егер берілген екі үшбұрыштың сәйкес AB , $A'B'$, BC , $B'C'$ және CA , $C'A'$ қабырғалары берілген үшбұрыштардың жазықтықтарының қиылысу сызығы (s), яғни бір түзудің бойында жататын үш нүктеде қиылысатын болса, онда осы үшбұрыштардың сәйкес төбелерін қосатын түзулер S нүктесі арқылы өтеді [4].

Мысалдар.

1-есеп. Сызба шекарасынан тыс жатқан S нүктесінде қиылысатын a және b түзулері және берілген түзулерде жатпайтын C нүктесі берілген. CS түзуін жүргізу керек [5].

Шешуі. A және A' нүктелері a түзуінде, ал B және B' нүктелері b түзуінде жататындай және үшбұрыштардың сәйкес қабырғалары s түзуінде қиылысатындай етіп ABC және $A'B'C'$ үшбұрыштарын тұрғызамыз. Дезаргтің кері теоремасы бойынша CC' түзуі S нүктесі арқылы өтеді (3-сурет). a түзуінен еркінше A және A' нүктелерін және b түзуінен B нүктесін аламыз. Осылай ABC үшбұрышын тұрғызамыз және s түзуін

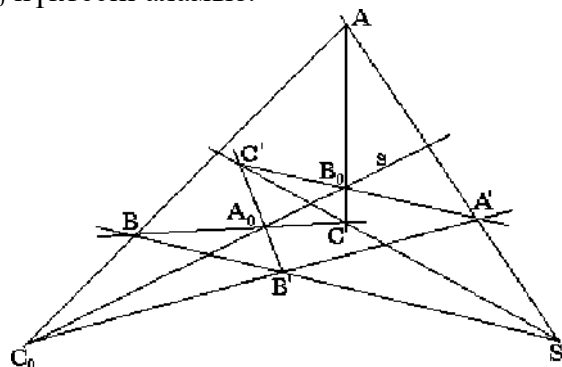
жүргіземіз. Мына нүктелерді аламыз: $A_0=BC \cap s$, $B_0=CA \cap s$, $C_0=AB \cap s$. Осыдан $A'C_0$ түзуін және $A'C_0 \cap b=B'$ нүктесін аламыз. $A'B_0$ және $B'A_0$ түзулерін жүргізсек олардың қиылысуы C' нүктесін анықтайды. Бұдан CC' түзуін тұрғызамыз.

2-есеп. A , B нүктелері және оларға тиісті емес s түзуі берілген. AB түзуін жүргізбей AB түзуімен s түзуінің қиылысу нүктесін тұрғызу керек.

Шешуі. A' және B' нүктелері s түзуінде жататындай етіп гомологиялық ABC және $A'B'C'$ үшбұрыштарының төбелерін саламыз. Сонда s түзуі Дезаргтың s түзуін ізделінді нүктеде қияды.

Кез келген бір түзу жүргізіп, оның бойынан S , C , C' нүктелерін аламыз (4-сурет).

Осыдан SA және SB түзулерін тұрғызамыз. $SA \cap s = A'$ және $SB \cap s = B'$ нүктелерін аламыз. Демек $A'B'C'$ үшбұрышы анықталады. AC және BC түзулерін жүргіземіз. $BC \cap B'C' = A_0$ және $CA \cap C'A' = B_0$ нүктелерін аламыз. $A_0B_0 = s$ түзуін жүргізсек ізделінді $SB = C_0$ нүктесін аламыз.

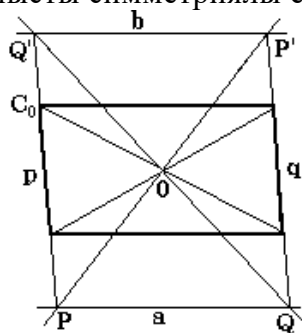

4-сурет

3-есеп. Евклид жазықтығында a түзуі, параллелограмм және a түзуде жатпайтын C нүктесі берілген. Тек сызғыштың көмегімен a түзуіне параллель болатын C нүктесі арқылы өтетін түзу жүргізу керек.

Нұсқау. Параллелограммның екі қабырғасы жататын параллель p және q түзулері a түзуін P және Q нүктелерінде қиып өтсін (5-сурет).

Параллелограммның диагональдарын тұрғызып, оның O центрін аламыз. PO және QO түзулерін жүргіземіз. Бұл түзулер q және p түзулерін сәйкесінше P' және B' нүктелерінде қиып өтеді. O -ге байланысты P' нүктесі P -ге, ал Q' нүктесі Q -ге симметриялы, сондықтан да $P'Q = b$ түзуі a түзуіне симметриялы. Бірақ, нүктеге байланысты симметриялы екі түзу параллель болады. Біз 1-есептің шешу жолына келдік.

5-сурет

4-есеп. Евклид жазықтығында параллель екі l және m түзулері және оларға тиісті емес L нүктесі берілген. Тек сызғыштың көмегімен P нүктесі арқылы l және m түзулеріне параллель түзу жүргізу керек.

Шешуі. Анализ. Есептің шешімі табылып, h - ізделінді түзу болсын (6-сурет). Центрі өзіне меншікті болмайтындай l , m , n түзулеріне тиісті нүкте болатын Дезарг конфигурациясын қарастырайық. s осі және R , Q , P коллинеар болмайтындай $R \in l$, $Q \in m$ және $R' \in l$ нүктелерін еркінше алуға болады. Егер $X = (RQ) \cap s$, $Y = (PQ) \cap s$, $Z = (RQ) \cap s$ болса, онда $Q' = (R'X) \cap m$, $P' = (R'Z) \cap (Q'Y)$.

Салу жұмысы.

1. R, Q және R' нүктелерін бір түзуге тиісті болатындай етіп еркімізше аламыз және $(RR')=1, Q \in m$.

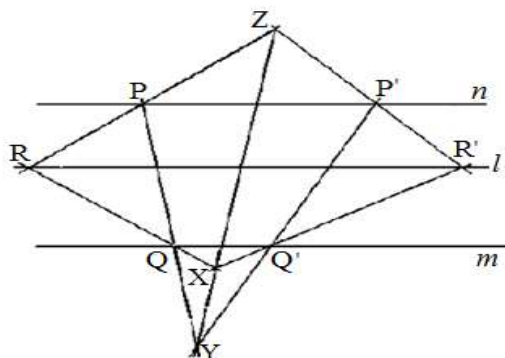
2. Дезарг осін P, Q, R, R' нүктелерінен өтпейтіндей және RQP үшбұрышының қабырғаларына параллель болмайтындай етіп еркімізше аламыз.

3. $X = (RQ) \cap s, Y = (QP) \cap s, Z = (RP) \cap s$ саламыз.

4. $Q' = (XR') \cap m, P' = (R'Z) \cap (Q'Y)$ тұрғызамыз.

5. PR' - ізделінді түзуді жүргіземіз.

Дәлелдеу. PQR және P'Q'R' үшбұрыштары Дезарг кері теоремасын қанағаттандырады, өйткені $(RQ) \cap (R'Q')=X, (PQ) \cap (Q'P')=Y, (RP) \cap (R'P')=Z$, ал X, Y, Z нүктелері s түзуіне тиісті. Демек, $n=(PP')$ түзуі l және m түзулерінің ортақ меншікті емес нүктесі арқылы өтуі керек, яғни $n \parallel l, m \parallel n$.

6-сурет

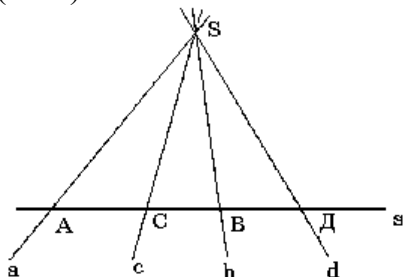
Зерттеу. 1-5 пункттегі салулар әрқашан орындалады. Демек есептің әрқашан да параллельдер аксиомасы арқылы шешімі табылады.

Гармоникалық төрттік нүкте және оны салу есептерінде пайдалану

Гармонизм деп төрт нүктенің түзуде немесе төрт түзудің шоқта ерекше орналасуын айтамыз. Бұл орналасу күрделі қатынастармен сипатталады. Бір түзуде жататын A, B, C, D нүктелері гармоникалық орналасқан дейміз, егер $(ABCD)=-1$ болса [4, 5].

Бұл теңдік A және B нүктелер жұбының (базистік жұп) C және D (бөлгіштік жұп) нүктелер жұбына бөлінгендігін көрсетеді, яғни $AB \div CD = (ABC)/(ABD) = -1, (ABC) = -(ABD)$.

Соңғы формула C және D нүктелерінің AB кесіндісін ішкі және сыртқы пішінін бірдей қатынаста бөледі (7-сурет). Егер қандай да бір S нүктесінен гармоникалық A, B, C, D төрттік нүктені проекцияласақ, онда гармоникалық a, b, c, d төрттік түзуді аламыз. Мұнда $(abcd) = -1$.

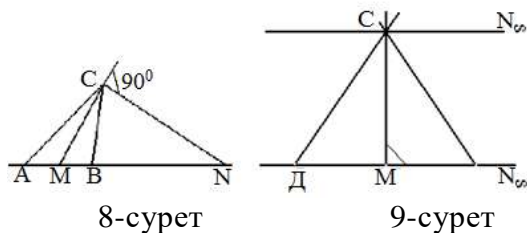

7-сурет

Оқушылар нүктелердің гармоникалық орналасуы ұғымымен орта мектепте танысады. ABC үшбұрышының C төбесіне байланысты сыртқы және ішкі бұрыштарының биссектрисаларын қарастырғанда, олардың қарама-қарсы AB қабырғасын гармоникалық бөлінетіндігін көреміз (8-сурет). Биссектрисалардың AB түзуімен қиылысу нүктелерін M және N арқылы белгілесек, онда $AM/MB=AC/BC; AN/BN=FC/BC$.

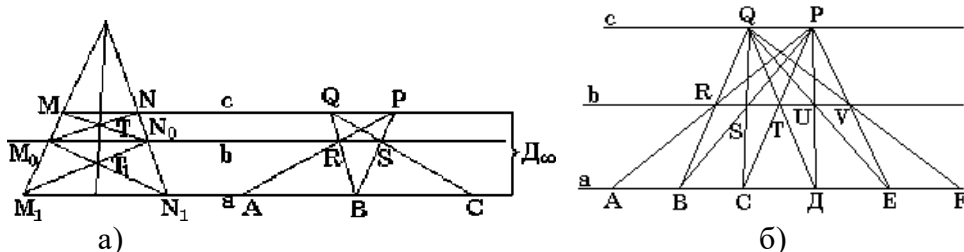
Бұдан $AM/MB=AN/BN$; $AM/BM=AN/BN$ немесе $(AM \cdot BN)/(AN \cdot BM) = -1$.

Ендеше А, В, М, N нүктелері гармоникалық төрттікті құрайды. Ал екінші жағынан қабырғалар жұбымен бір бұрыштың биссектрисалар жұбы (8-суретте ABC бұрышы) гармоникалық төрттік болады. АВ кесіндісінің М ортасы үшін төртінші гармоникалық нүкте меншікті емес нүктесі болады. Шын мәнінде, бұл жағдайда алатынымыз: $(ABM) = -1$ және $(ABN_{\infty}) = 1$. Егер CM биссектрисасы қарама-қарсы қабырғаның ортасы М арқылы өтсе ABC үшбұрышынан да осыны көруге болады (9-сурет). Ендеше $AM/MB=AC/BC=-1$ Онда $AC=BC$. Демек бұл жағдайда ACB теңбүйірлі болады, мұнда (CM) биссектрисасы табанына перпендикуляр, ал (CN_{∞}) қарама-қарсы (AB) қабырғасына параллель. Біріншісі АВ-ны М ортасында, ал екіншісі меншікті емес N_{∞} нүктеде қияды.

5-есеп. Берілген екі параллель түзудің бірінде АВ кесіндісі орналасқан. Тек сызғыштың көмегімен АВ кесіндісін екі еселеу; АВ кесіндісін бес еселеу керек.

Шешуі. Анализ. Айталық есептің бірінші бөлігі шешіліп, а түзуінде $AC=2AB$ кесіндісі салынды дейік (10-сурет). Сонда В нүктесі AC кесіндісінің ортасы болады. Берілген параллель а және b түзулерінің ортақ меншікті емес нүктесін D_{∞} арқылы белгілейік. $AC \div BD_{\infty}$ екені белгілі. Сондықтан 1-теорема бойынша екі қарама-қарсы қабырғалары А және С нүктелері арқылы өтетін және BD_{∞} диагональ нүктелері болатын толық төрттөбе бар деп санауға болады. а түзуінің меншікті емес нүктесі төрттөбенің диагональ нүктелерінің бірі болғандықтан, қандай да бір екі қарама-қарсы қабырғалары а түзуіне параллель болады. Жалпылықты бұзбай, айталық, оның біреуін берілген b түзуі, ал екіншісін с арқылы белгілейік. Демек, төрттөбенің төбелері екі екіден параллель b және с түзулерінде жатыр.

10-сурет

Салу жұмысы.

1). Бәрінен бұрын берілген а және в түзулеріне параллель с түзуін жүргіземіз. Содан соң с түзуінің бойынан еркін Р нүктесін аламыз. РА және РВ түзулерін жүргізіп $R=PA \cap b$ және $S=PB \cap b$ нүктелерін аламыз. BR түзуін жүргізіп $Q=BR \cap c$ нүктесін аламыз. Енді QS түзуін жүргізіп ізделінді $C = QS \cap a$ нүктесін саламыз.

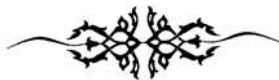
2). АВ екі еселеніп С нүктесі тұрғызылғаннан кейін, BC кесіндісін PQST толықтөбенің көмегімен екі еселейміз және Д нүктесін аламыз. Содан соң, CD кесіндісін екі еселейміз және т.б. салу жұмысын суреттен оңай көруге болады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Л.С. Атанасьян, В.Т. Базылев. Геометрия. I-II бөлім. М., «Просвещение», 2000.
2. Л.С. Атанасьян, М.В. Васильева и др. Сборник задач по элементарной геометрии. М., «Просвещение», 2007.- 238 с.
3. С.В. Певзнер, М.М. Цаленко. Задачник-практикум по проективной геометрии. М., «Просвещение», 2002. – 195 с.

4. Н.Ф. Четверухин. Проективная геометрия. М., Учпедгиз, 2000.

5. А.М. Комиссарук. Проективная геометрия в задачах. Минск, «Высшая школа», 1971.

ӘОЖ 519.6:004

АЛГЕБРА МЕН ГЕОМЕТРИЯНЫ ОҚЫТУ ПРОЦЕСІНДЕ MATHCAD КОМПЬЮТЕРЛІК МАТЕМАТИКА ЖҮЙЕСІН ҚОЛДАНУ

Ғылыми жетекшісі: Болеева Ляззат Калдыбековна – доцент, пед.ғыл.канд.

Студент: Мамыралы Назгүл Нұрпейісқызы, «Математика және математиканы оқыту»

мамандығы, 3 курс, 6В05413 -20/1,3 тобы

«Ақпараттық технологиялар» факультеті,

«Қолданбалы математика және статистика» кафедрасы,

М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті

Аңдатпа. Алгебра және геометрияны оқыту процесінде ақпараттық технологияларды, соның ішінде компьютерлік математика жүйелерін пайдалану қазіргі уақытта ерекше өзектілікке ие. Компьютерлік математика жүйелерінің пайда болуы есептеу математикасының, атап айтқанда компьютерлік алгебраның дамуына жаңа серпін берді. Қазіргі уақытта алгебра мен геометрияны оқыту курсы MathCAD сияқты заманауи компьютерлік математикалық жүйесіз елестету мүмкін емес. Оқушылардың жаңа ақпараттық технологияларды қолдануы оларды өз бетінше ойлау қабілетін, өздігінен білім алу дағдыларын қалыптастыруға, талдау, жүйелеу, қорыту және қорытынды жасау дағдыларын қалыптастыруға ықпал етеді.

Кілт сөздер: MathCAD жүйесі, алгебра, геометрия, үш өлшемді график, матрица, алгебралық амалдар.

Аннотация. В процессе обучения алгебре и геометрии использование информационных технологий, в том числе систем компьютерной математики, в настоящее время имеет особую актуальность. Появление систем компьютерной математики дало новый импульс развитию вычислительной математики, в частности компьютерной алгебры. В настоящее время невозможно представить курс обучения алгебре и геометрии без современной компьютерной математической системы, такой как MathCAD. Применение учащимися новых информационных технологий способствует формированию их способности к самостоятельному мышлению, навыкам самообразования, формированию навыков анализа, систематизации, обобщения и составления выводов.

Ключевые слова: система MathCAD, алгебра, геометрия, трехмерная графика, матрица, алгебраические выражения.

Abstract. In the process of learning algebra and geometry, the use of information technology, including computer mathematics systems, is currently of particular relevance. The emergence of computer mathematics systems gave a new impetus to the development of computational mathematics, in particular computer algebra. Currently, it is not possible to present a course in algebra and geometry training without a modern computer mathematical system such as MathCAD. The use of new information technologies by students contributes to the formation of their ability to think independently, self-education skills, the formation of skills in analysis, systematization, generalization and drawing conclusions.

Keywords: MathCAD system, algebra, geometry, 3D graphics, matrix, algebraic solutions.

MathCAD – бұл білім мен ғылымның және техниканың әртүрлі салаларында жаппай математикалық есептерді шешуді автоматтандыруға арналған танымал компьютерлік

математика жүйесі. Mathcad жүйесі қарапайым алгоритмдерді шешуден бастап күрделі математикалық есептерді шешуге және оның графикалық моделін алуға мүмкіндік береді.

Mathcad-ты Дэвид БОМ мен Раздов негізін қалаған Mathsoft компаниясынан Аллен Раздов пен Джош Бернофф ойлап тапты. Ол 1986 жылы шығарылды.

MathCad - компьютерлік математика жүйесі негізінен ғылыми зерттеулерде қолдануға арналған. Ол сондай-ақ студенттік ортада өте танымал, пайдалану оңай болғандықтан, пайдаланушыға компьютерде математикалық есептерді шешудің графикалық, аналитикалық және сандық әдістерін жүзеге асыруға арналған көптеген құралдар жиынтығын ұсынады. MathCad термині екі сөзден тұрады. MATHematica (математика) және CAD (Computer Aided Design – автоматтандырылған жобалау жүйелері).

Ғылыми және инженерлік есептеулер жүйесі бар MathCad бағдарламасында сандық және формулалық (аналитикалық) есептерді шешуді қамтамасыз ететін есептеу ядросы бар. MathCad жүйесі бір жұмыс құжатында есептеулерді, мәтінді және графиканы біріктіре алады.

Mathcad мүмкіндіктерінің ішінде мыналарды атап өтуге болады:

- Дифференциалдық теңдеулерді, оның ішінде сандық әдістер арқылы шешу;
- Функциялардың екі өлшемді және үш өлшемді графиктерін құру;
- Грек алфавитін теңдеулерде де, мәтінде де қолдану;
- Символдық режимде есептеулерді орындау;
- Векторлар мен матрицалармен операцияларды орындау;
- Теңдеулер жүйесінің символдық шешімі;
- Қисықтарды жуықтау;
- Ішкі бағдарламаларды орындау;
- Көпмүшелер мен функциялардың түбірлерін табу;
- Статистикалық есептеулер жүргізу және ықтималдықтарды бөлумен жұмыс;
- Меншікті сандар мен векторларды іздеу және т.б.

Mathcad компьютерлік алгебра жүйесі аналитикалық (символдық) есептеулерді шешетін арнайы процессормен қамтамасыз етілген. Оның негізі формулалар мен формулалық түрлендірулердің барлық жиынтығын сақтайтын ядро болып табылады, олардың көмегімен алгебралық амалдар орындалады.

Символдық операциялардың орындалуы

1. Өрнектерді қысқарту.

Simplify (қысқарту) пәрмені таңдалған өрнектің негізгі алгебралық және тригонометриялық өрнектерін қысқарту үшін қызмет етеді. Ол арифметикалық өзгерістерді орындайды, жалпы көбейткіштерді қысқартады, тригонометриялық және кері функциялар үшін негізгі тепе-теңдіктерді пайдаланады, дәрежелерді қысқартады.

Мысал 1.

Өрнекті қысқартыңыз: $\frac{3a^2-3b^2}{a^2+ac} \cdot \frac{a+c}{3a+3b}$

Жұмысты орындау барысы:

1. Алдымен өрнекті енгіземіз

2. Өрнекті тұтас белгілеп немесе көк бұрыш барлық өрнекті қамтитындай етіп орналастырамыз

3. «Символдық операциялар» мәзіріндегі «Қысқарту» командасын таңдаймыз

4. Өрнектің астында ізделінді нәтиже шығу керек:

$$\frac{3 \cdot a^2 - 3 \cdot b^2}{a^2 + a \cdot c} \cdot \frac{a + c}{3a + 3 \cdot b}$$

$$1 - \frac{b}{a}$$

2. Шектерді есептеу.

Mathcad бағдарламасында шектерді есептеу үшін келесі әрекеттерді орындау қажет:

1. Математикалық панельде интегралдық таңбасы бар түймені таңдаңыз, төменгі жағында шектерді есептеу үшін үш оператор орналасқан Есептеу (Есептеу) панелі ашылады. Олардың біреуін таңдау керек.

2. \lim – тың оң жағындағы енгізу өрісіне өрнекті енгіземіз.

3. \lim сөзінің астындағы енгізу өрісіне шегі есептелетін айнымалының атын және оның шекті мәнін енгіземіз.

4. Бүкіл өрнекті белгілейміз.

5. Mathcad бағдарламасының негізгі мәзірінде Символдық есептеулер \rightarrow Есептеу \rightarrow Аналитикалықтармағын таңдаймыз. Өрнектің астында шектің мәні шығады. Өрнектің шегін тек символдық түрде есептеуге болады.

Мысал:

$$\lim_{x \rightarrow \infty} \frac{(3x^2 - 5x + 4)}{x^2 + 2x + 3}$$

3. Туындыны немесе интегралды есептеу

Symbolics мәзірінің көмегімен туынды немесе интегралды екі жолмен есептеуге болады:

1. Туынды немесе интеграл белгілерінсіз жазылған керекті өрнектен туындыны есептегіміз немесе интегралды алғымызкелетін айнымалыны белгілейміз. Басты мәзірде Символдық есептеулер \rightarrow Айнымалы \rightarrow Дифференциалдау немесе Символдық есептеулер \rightarrow Айнымалы \rightarrow Интегралдау командасын таңдаймыз.

2. Calculus (Есептеу) панеліндегі интеграл немесе туынды таңбасын таңдап, оның көмегімен қажетті өрнекті жазамыз. Басты мәзірден келесі командаларды таңдаймыз: Символдық есептеулер \rightarrow Есептеу \rightarrow Аналитикалық.

Мысал 1.

Интегралды есептеңіз: $\int_{-2}^4 (8 + 2x - x^2) dx$

1. Өрнекті жазып және белгілейміз:

$$\int_{-2}^4 (8 + 2x - x^2) dx$$

2. Есептеу панеліндегі символдық теңдік белгісін пайдаланамыз. Алынған нәтиже өрнектің оң жағында көрінуі тиіс.

$$\int_{-2}^4 (8 + 2x - x^2) dx = 36$$

Мысал 2

Өрнектің туындысын табыңыз: $\left(\frac{\sin x}{1 + 2\cos x} \right)'$

1. Өрнекті жазып және белгілейміз:

$$\frac{d}{dx} \left(\frac{\sin(x)}{1 + 2 \cdot \cos(x)} \right)$$

2. Символдық есептеулер \rightarrow Есептеу \rightarrow Аналитикалық командасын орындағаннан кейін нәтиже өрнектің астында шығады:

$$\frac{d}{dx} \left(\frac{\sin(x)}{1 + 2 \cdot \cos(x)} \right) = \frac{\cos(x)}{2 \cdot \cos(x) + 1} + \frac{2 \cdot \sin(x)^2}{(2 \cdot \cos(x) + 1)^2}$$

4. Матрицалық есептеулер.

Матрицаны енгізу үшін пернетақтада А матрицасының атауын және «:» белгісін

тереміз: $A :=$

Матрицалар мен векторларға операциялар тақтасын ашамыз. Яғни

«Вид мәзірі» >>> «Панель инструментов» >>> «Матрица» пернесін басамыз. Пайда болған диалогтық терезеде матрица өлшемін енгізу үшін жол санын және баған санын анықтап, «ОК» пернесін басу арқылы ашылған терезені жабамыз. Матрица элементтерін енгізу үшін қажетті сандарды пернетақтада тереміз. Сандарды $\leftarrow \uparrow \rightarrow \downarrow$ жылжыту пернелері арқылы немесе меңзерді тінтуірдің көмегімен қажетті орынға орнату арқылы енгіземіз.

$$A := \begin{pmatrix} 4 & 7 & -2 & 6 \\ 1 & 3 & 5 & 9 \\ 5 & -3 & 8 & 1 \end{pmatrix}$$

Дәл осылай В және С матрицаларын енгізейік:

$$B := \begin{pmatrix} -5 & 2 & 0 & 1 \\ 6 & 4 & 8 & -3 \\ 7 & 2 & 6 & 5 \\ -1 & 3 & 9 & -4 \end{pmatrix} \quad C := \begin{pmatrix} 0 & 6 & 7 & 5 \\ -4 & 2 & 3 & -8 \\ 9 & 0 & 1 & -2 \end{pmatrix}$$

Матрицаға амалдар қолдану

1. Матрицаны санға көбейту. Матрицаның (А матрицасының) атын енгіземіз, «*» көбейту таңбасын және оны көбейтетін санды яғни 2 санын енгіземіз:

$$A \cdot 2 = \begin{pmatrix} 8 & 14 & -4 & 12 \\ 2 & 6 & 10 & 18 \\ 10 & -6 & 16 & 2 \end{pmatrix}$$

2. Екі матрицаны қосу. Екі матрицаны қосу (азайту) үшін бірінші матрицаның (А матрицасының) атын, «+» («-») белгісін және екінші матрицаның атауын (С матрицасы) және «=» белгісін енгіземіз.

$$A + C = \begin{pmatrix} 4 & 13 & 5 & 11 \\ -3 & 5 & 8 & 1 \\ 14 & -3 & 9 & -1 \end{pmatrix}$$

3. Матрицаны транспонирлеу. В матрицасының атауын енгіземіз, «Матрица» тақтасында B^T түймешікті нұсқап, «=» белгісін тереміз.

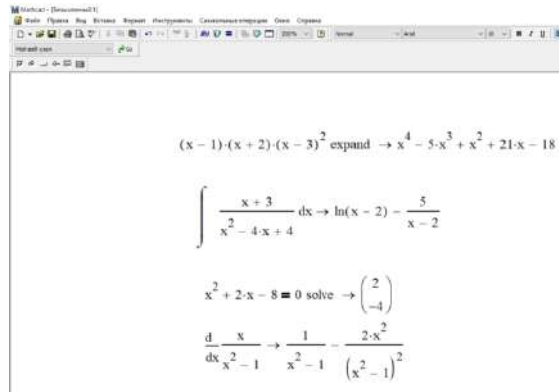
$$B^T = \begin{pmatrix} -5 & 6 & 7 & -1 \\ 2 & 4 & 2 & 3 \\ 0 & 8 & 6 & 9 \\ 1 & -3 & 5 & -4 \end{pmatrix}$$

4. Матрицаларды көбейту. Бірінші матрицаның (А матрицаның) атауын, «*» белгісі, екінші матрицаның аты (В матрицасының) және «=» белгісін енгіземіз.

$$A \cdot B = \begin{pmatrix} 2 & 50 & 98 & -51 \\ 39 & 51 & 135 & -19 \\ 12 & 17 & 33 & 50 \end{pmatrix}$$

5. Матрицаны дәрежеге тұрғызу. В матрицасының атын енгіземіз, пернетақтадан тұрғызу белгісін «^» таңдап, көрсеткішке 3 санын алып, «=» белгісін тереміз:

$$B^3 = \begin{pmatrix} 16 & 81 & 23 & 218 \\ 270 & 490 & 1.012 \times 10^3 & 29 \\ 892 & 451 & 1.073 \times 10^3 & 308 \\ -111 & 481 & 839 & 48 \end{pmatrix}$$

Сурет 1. Mathcad жүйесіндегі символдық түрлендірулердің мысалдары

Геометриялық есепті шешу кезінде Mathcad жүйесін пайдалану аналитикалық және сандық шешімді табумен қатар, оны визуализациялауға мүмкіндік береді. Бір жазықтықта аналитикалық және сандық шешімнің графиктерін құру мүмкіндігі табылған сандық шешімнің қателігін бағалауға мүмкіндік береді.

«Жазықтық» тақырыбына келесі мысалды қарастырайық:

Мысал

\vec{a} және \vec{b} векторларынан құралған параллелограмның ауданын есептеңіз.

Берілгені: $\vec{a} = 3\vec{p} + 2\vec{q}$, $\vec{b} = 2\vec{p} - \vec{q}$, $|\vec{p}| = 4$, $|\vec{q}| = 3$, $\vec{p} \wedge \vec{q} = \frac{3\pi}{4}$

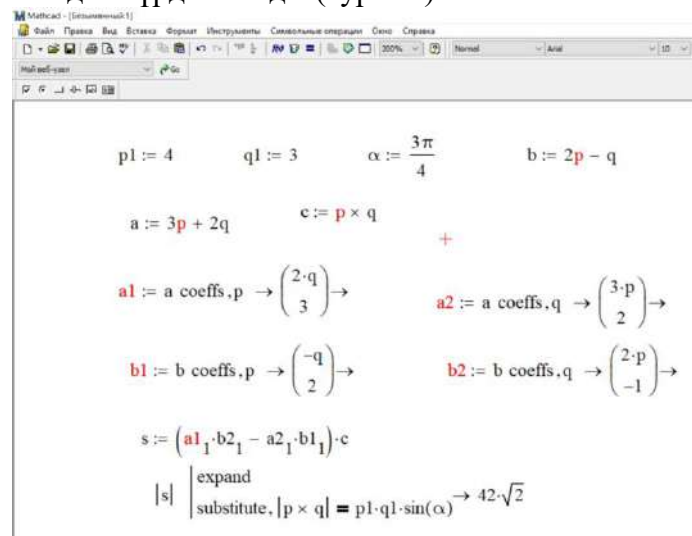
Шешуі: \vec{p} векторының ұзындығын p_1 , \vec{q} векторының ұзындығын q_1 деп, $\vec{p} \times \vec{q}$ скалярлық көбейтіндісін s деп, ал векторлар арасындағы бұрышты α деп белгілеп аламыз. Параллелограмның ауданын мына формула бойынша есептейміз:

$$S = \vec{a} \times \vec{b} = |\alpha_1 \cdot \beta_2 - \alpha_2 \cdot \beta_1| \cdot |\vec{p}| \cdot |\vec{q}| \cdot \sin(\vec{p} \wedge \vec{q})$$

Мұндағы белгісіз шама $|\alpha_1 \cdot \beta_2 - \alpha_2 \cdot \beta_1|$ өрнегі болып тұр. Оны есептеу үшін Символика панеліндегі coeffs командасын қолданамыз. Яғни нәтижесінде векторларды аламыз. Вектордың бірінші элементі бос мүше, ал екінші элементі x айнымалысының коэффициенті болып табылады. Сонда $\alpha_1, \beta_1, \alpha_2, \beta_2$ коэффициенттерінің мәндері мынаған тең:

$$\alpha_1 = 3, \alpha_2 = 2, \beta_1 = 2, \beta_2 = -1$$

$\vec{a} \times \vec{b}$ векторлық көбейтіндісін s арқылы белгілейміз. Сәйкесінше бұл есептің mathcad жүйесіндегі шешімі мынадай түрде болады (сурет 2):

Сурет 2. Векторлардан құралған параллелограмның ауданын есептеу

Үш өлшемді графиктерді тұрғызу.

Үш өлшемді графикті құру үшін:

1. Екі айнымалының функциясының атын, мән белгілерін (=) және функция өрнегін тереміз.
2. Меңзерді график орнату қажет жерге қоямыз.
3. Математикалық тақтада сызбаны бейнелейтін Сызбалар тақтасы түймешігінде одан кейін Беттің графигі түймешігін басамыз. Меңзер орнында үш өлшемдік сызбаның үлгісі пайда болады.
4. Сызбалық үлгісінің астына функция атауын енгіземіз.
5. Үлгі аумағынан тыс жерді тышқанмен түрткенде ізделінді график шығады.

Мысал

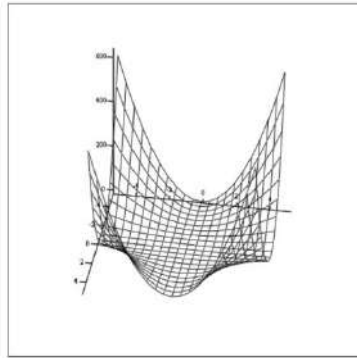
$f(x, y) = x^2 \cdot y^2$ функциясының графигін салу керек.

1. Өрнекті енгіземіз

$$f(x, y) := x^2 \cdot y^2$$

2. Беттің графигін тұрғызатын команданы таңдап, функцияның атын енгіземіз және графиктен тыс жерді түрткенде осындай сызбаны аламыз (сурет 3):

$$f(x, y) := x^2 \cdot y^2$$

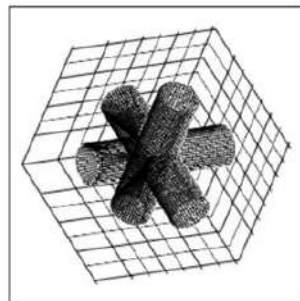
f

Сурет 3. $f(x, y) = x^2 \cdot y^2$ функциясының графигі

$$n := 40 \quad i := 1..40 \quad j := 1..n$$

$$X_{i,j} := \cos\left(\frac{2 \cdot \pi \cdot i}{n}\right) \quad Y_{i,j} := \sin\left(\frac{2 \cdot \pi \cdot i}{n}\right)$$

$$Z_{i,j} := \frac{j - 20}{5}$$

$$(X, Y, Z), (Z, Y, X), (Y, Z, X)$$

$$N := 40 \quad i := 0..N \quad j := 0..N$$

$$\phi_i := i \cdot 2 \cdot \frac{\pi}{N} \quad \alpha_j := j \cdot 2 \cdot \frac{\pi}{N}$$

$$X_{i,j} := (5 + 2 \cdot \cos(\phi_i)) \cdot \cos(\alpha_j)$$

$$Y_{i,j} := (5 + 2 \cdot \cos(\phi_i)) \cdot \sin(\alpha_j)$$

$$Z_{i,j} := 2 \cdot \sin(\phi_i)$$

$$(X, Y + 6 \cdot Z), (Z, Y + 1 \cdot X)$$

Сурет 4. Беттердің қиылысуы

Мысал

Координаталарды аналитикалық түрлендіруді пайдалану арқылы ойығы бар шардың графигін құрыңыз

1. Есептік нүктелер санын беріп және индекстерді енгіземіз

$$n := 40 \quad i := 1..40 \quad j := 1..n$$

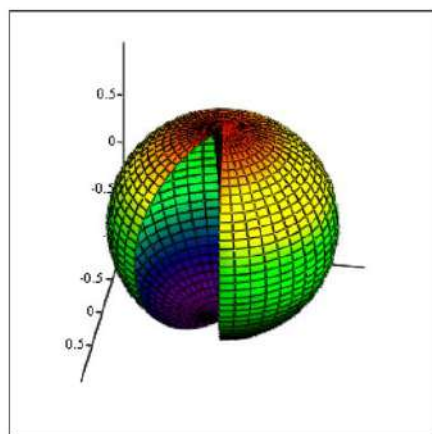
2. Бұрыштарды өзгерту функцияларын енгіземіз

$$\alpha_i := i \cdot \frac{\pi}{n} \quad \beta_j := j \cdot 2 \cdot \frac{\pi}{n+5}$$

3. Шар координаталарын есептеу функцияларын т.ғрміз

$$X_{i,j} := \sin(\alpha_i) \cdot \cos(\beta_j) \quad Y_{i,j} := \sin(\alpha_i) \cdot \sin(\beta_j) \quad Z_{i,j} := \cos(\alpha_i)$$

4. Графигі мынадай түрде болады.

(X, Y, Z)

Сурет 5. Координаталарды аналитикалық түрлендіруді пайдалану арқылы алынған ойығы бар шардың графигі

Қорытындылай келе, қазіргі уақытта компьютерлік математика жүйелерін пайдаланудың маңызы зор. Компьютерлік математика жүйелерін қолдану математикалық пәндерді оқытудың жаңа және сапалы деңгейіне өтуге көмектеседі. Алгебра мен геометрияны оқытуда Mathcad жүйесін қолдану оқу сапасын және пәнге деген қызығушылықты арттырады. Mathcad компьютерлік математика жүйесін қолдану функцияның графиктерін құру және оны зерттеу міндетін едәуір жеңілдетеді. Сондай-ақ, функцияның шектері мен туындыларын есептеу кезінде көптеген қателер пайда болады. Mathcad компьютерлік математика жүйесін пайдалану осы мәселелерді шешуге мүмкіндік береді. Оның көмегімен функцияны графикке түсіріп, оны әр түрлі аралықта зерттей алады.

Әдебиеттер тізімі

1. Борисова Н.О., Медведова Н.В. Применение системы MathCAD для решения задач по линейной алгебре. - Екатеринбург, 2006. – 73 с.
2. Холоднов В.А., Дьяконов В.П., Фонарь В.В., Кулишенко Р.Ю., Ананченко И.В. Технология вычислений в системе компьютерной математики MathCAD. - Санкт-Петербург, 2013. -150 с.
3. Полупанова Т.И., Аверьянова А.Н. Управление вычислениями в среде MathCAD. - Екатеринбург, 2012. – 41 с.
4. Новиковский Е.А. Работа в системе MathCAD: учебное пособие. - Барнаул: Типография АлтГТУ, 2013. – 114 с.
5. Макаров Е.И. Mathcad. - Санкт-Петербург: Питер, 2009. – 384 с.
6. Дьяконов В.П. Mathcad 11/12/13 в математике. Справочник. – Москва: Горячая Линия – Телеком, 2007. – 960 с.

АНАТОМИЯ ПРИНЯТИЕ РОССИЙСКОГО ПОДДАНСТВА АБУЛХАИР ГАЗИ БАХАДУРА И ХАНА ЖОЛБАРЫСА

Рахметулла Шыңғыс Төлендіұлы 3 курс студенті
Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты

Аңдатпа. Бұл мақалада екі тарихи тұлғаның, атап айтқанда, Ұлы жүз Жолбарыс хан мен Кіші жүз Әбілқайыр ханның өмірі сипатталған. Мұнда біз олардың өмірінің бастапқы кезеңі туралы, олардың қазақ даласында жүргізген саясаты туралы, сондай-ақ басты мәселе ретінде, олардың орыс бодандығын қабылдауының себебін қарастырамыз.

Кілт сөздер: Әбілқайыр, Жолбарыс, Ресей бодандығы, Қазақ хандығы, Төле би, Әйтеке би, батыр, хан, Ташкент, Жетыру, Қоқан хандығы.

Аннотация. В данной статье описываются жизни двух культовых исторических личностей, а именно хана старшего жуза Жолбарыса, и хана младшего жуза Абулхаира. Здесь мы обсудим, о начальном этапе их жизни, о политике которые они проводили в казахской степи, так же как главный вопрос, рассмотрим причину их принятия Российского подданство.

Ключевые слова. Абулхаир, Жолбарыс, Российское подданство, Казахское ханство, Төле би, Айтеке би, батыр, хан, Ташкент, Жетыру, Кокандское ханство.

Abstract. This article describes the lives of two cult historical figures, namely the khan of the elder Zhuz Zholbarys, and the khan of the younger Zhuz Abulkhair. Here we will discuss about the initial stage of their life, about the policies they carried out in the Kazakh steppe, as well as the main issue, consider the reason for their adoption of Russian citizenship.

Keywords: Abulkhair, Zholbarys, Russian citizenship, Kazakh Khanate, Tole bi, Aiteke bi, batyr, khan, Tashkent, Zhetyru, Kokand Khanate.

Жизнеописание двух незаурядно-знатных людей, жившие три века тому назад, процесс очень сложный. При написаниях данной статьи, я может использовал не все возможные материалы, но по крайне мере имея такой объем информации с разных уст, я приложил к ней все доступные для меня источники. Первое подробное упоминания о хане Жолбарыс, можно рассмотреть на великом курултае представителей всех трех казахских жузов у подножья горы Ордабасы. Позабыв о родовых распрей, представители трех жузов решают сплотиться с целью сломить общего врага, в предстоящем для них столкновений, которая войдет в историческую арену как «Аныракайская битва». На данном съезде, Абулхаира по всему общему признанию утверждают главнокомандующим, в то время как Жолбарысу уповают возглавить силы лишь старшего жуза. Как бы то ни было, первенства в процессе битвы, всегда оказывалась в руках именитых батыров. О происхождение Жолбарыса известно мало. Приводится гипотеза о том, что он является потомком хана Касыма, и внуком Турсына, правитель Ташкента, который в свое время выступил против политики Есим хана [1]. Из этого становится ясно, почему резиденция старшего жуза располагалась именно в Ташкенте. Но что же касается будущего полководца – Абулхаира? Являются ли они на самом деле родными братьями как сообщают об этом казахские посланники к русской администраций? В своем труде Р.Темиргалиев изложил: «Любопытно, что казахские посланники и в 1730 и в 1735 годах сообщали, что Абулхаир и Жолбарыс являются сыновьями Абдуллы хана, хотя сам Абулхаир называл своим отцом султана Кажи» [2, стр 149]. Действительно, Абулхаир являлся сыном покойного султана – Айтак Кажи. Сам же Айтак ушел из жизни в самом расцвете лет [3, стр 124]. Его примерный образ можно оценить со следующих строк – «воинственный правитель Саурана» [4, стр 340]. Осиротевший очень в раннем возрасте Абулхаир, теряет всех своих родственников по

мужской линии. Здесь ученые сходятся в разных мнениях о дальнейшей судьбе юного султана.

По утверждению И.В.Ерофеевой, скитавшийся по степным равнинам Абулхаир, случайно натывается на конный отряд во главе именитого батыра Жанибека, встреча с которым кардинально меняет судьбы обоих людей [3, стр 124]. Здесь мы видим полное отсутствие каких либо связей с Жолбарысом, и уж тем более с Абдуллой. Другие же историки склоняют голову к гипотезе «степное право», согласно которому соблюдаемый адат обязывал обеспеченных людей брать под своё крыло сирот, вдов и стариков из числа сородичей. По такому поводу Р.Темиргалиев цитирует: «Абулхаир, согласно преданиям рано осиротел, и по степным законам, вероятно, был усыновлен своим дальним родственником Абдуллой» [2, стр 149]. По такому раскладу событий, можно назвать их сводными братьями, и таким образом становится очевидно, почему Абулхаира с Жолбарысом преследовало общая цель, а именно - перейти под покровительство Российской Империй. Я же всё больше поддерживаю гипотезу усыновление Абулхаира, но всё же встреча с батыром Жанибеком имело место быть, и её отрицать нельзя, об этой встрече будет упомянуто ниже строк.

Успешным же в воинских делах, среди двух братьев, оказался Абулхаир, который закаленный тяжелым жизненным условием, обладал неусаурядной храбростью. Как отмечает И.Ерофеева: «...величию стратегических замыслов и достигнутым крупным результатам внутри и внешнеполитической деятельности Абулхаир, бесспорно, принадлежит к числу самых выдающихся казахских правителей прошлого...» [3, стр 9-10]. С этим мнением согласны многие умы, так как во времена «годы великого бедствие», Абулхаир помимо смелости в решениях, и высокого степного духа, отчетливо проявляет лидерские качества заслуживавшего должного внимание. Однако все эти качества, которые были на плечах Абулхаира, по казахским преданиям, имелись и в юношеском возрасте, в момент встречи с батыром Жанибек. Эта полуполюгендная народная предания, записаны в аулах тургайских кочевников почти век назад, гласит: «Однажды известный и уважаемый народом батыр Жанибек в сопровождении большой дружины выехал на барымту. На пятый день в полдень они наткнулись на молодого человека, который крепко спал под тенью одинокого ветвистого дерева. Жанибек осадил коня, пораженный необыкновенной красотой спящего юноши. «Какое мужественное красивое лицо — оно дышит энергией и гордостью, — обратился Жанибек к своим спутникам, — посмотрите, как смело и широко он раскинул свои руки, словно хочет обнять своими могучими руками целый мир. Я уверен, что этого молодого человека ждет великая будущность. Будь я не Жанибек, если моё предсказание не сбудется» [5, стр 7].

По причине своего военного таланта, Абулхаира в свои семнадцать годах, провозглашают верховным командующим силами младшего жуза. Случилась эта церемония на Каракумском съезде 1710-го года, всех трёх казахских жузов [6]. Цель данного съезда, было определение дальнейших отношений с джунгарским ханством, организатором которого являлся хан Тауке. По некоторым источникам сообщается, что именно на этом съезде Абулхаира объявляют ханом младшего жуза: «Они избрали в сие время султана Абулхаира ханом, как старшего сына из фамилий ханской, а Букенбая благодарный народ провозгласил своим предводителем» [5; 52]. С этим фактом пожалуй можно согласится, и избрания Абулхаира ханом младшего жуза действительно, было 1710-ом году, объясняется это следующим образом. В то время как Жолбарыс находился под опекой степных аристократов, Абулхаир же наоборот, хотел сломить их систему. Хану Тауке, который с годами терял свой авторитет в степи, приходилось признавать власть самопровозглашенных биев, одним из которых являлся Айтеке би. Айтеке же в свою очередь имел под свое влияние алшинов, крупный племенной состав, разделенный на авторитетные роды как алимулы и байулы. С целью противостоять племенному союзу алшинов, хан Тауке создает свою коалицию семи отдельных племен: «Хан Тауке, судя по всему, не только не имел отношения к избранию бия Айтеке, но и пытался хоть как-то противодействовать его власти, для чего

помог объединиться семи отдельным родам в новый союз под названием жетыру, тем самым создав некий противовес алшинам» [4, стр 326].

Именно в этом племенном союзе, Абулхаир имел некий авторитет среди народа младшего жуза, сражаясь бок в бок против калмыков и ойратов, с батырами жетыру, за что и получил свое богатырское призвание. Как отмечается в научной литературе «Эпоха последних батыров»: «Вместе с отрядами племен жетыру Абулхаир воевал постоянно, за что получил титул батыра, которым, судя по всему, он очень дорожил». И действительно, титул батыра в степи, играла намного большую роль нежели султана, или хана, и именно с титулом «батыра», Абулхаир обозначает свой статус в посланьях к русским властям. Тесная же связь с именитыми батырами союза жетыру, как с Букенбаем из рода Шакшак, ер Жанибеком о котором было упомянуто выше, и Есетом из рода Тама, позволяют Абулхаиру подняться на белой кошме, провозгласившим его ханом младшего жуза, на Каракумском съезде 1710-го года: «Не случайно и то, что именно на этом собрании ханом младшего жуза был избран друг Букенбая – султан Абулхаир». [2; стр 89].

Участвовал ли сам Жолбарыс на данном съезде, подлинно неизвестно. Его становление ханом старшего жуза, датируется 1730-ым годом, якобы после смерти внука Тауке хана – Карта Абулхаира. Значение слово «карт» в буквальном смысле обозначается как «старший», ведь на политическом арене в период джунгарского нашествия, правили два Абулхаира, хан младшего, и хан старшего жуза. Однако Абулхаир старший, в отличиях от своей тёски, не был известен ни жестким характером, ни храбрым подвигом, однако это не отрицает его разумность, возможно то, что он не предпочитал заниматься государственными делами, и быть может не очень то интересовался политикой, так как в некоторых источниках сообщается: «Жолбарыс был правителем с 1720 года по 1740» [1].

После смерти уже окончательно потерявшего влияния Тауке хана в 1715-ом году [4; стр 343], и убийство его сына хана Каипа после поражений на Аягузском битве в 1718-ом [4; стр 349], казахская степь окончательно делится на три отдельных жуза, подчиняющий одному великому хану, в то время как в жузах были свои отдельные ханы. Так в 1718-ом году, на престол старшего жуза садится вышеупомянутый внук Тауке хана – карт Абулхаир, но можно согласиться с тем фактом, что формальная власть был в руках султана Жолбарыса, который находился под сильным влиянием одного из самых авторитетных личностей племени дулат – Толе бия. Это подтверждается тем, что в «годы великого бедствия» хан Жолбарыс мог уже самостоятельно принимать решений: «В 1723 году, в Годы Великого бедствия, он был вынужден от имени подвластных ему родов и жителей Ташкента признать зависимость от правителя Джунгарского ханства Цэван-Рабдана» [7]. В своих трудах И.В.Ерофеева и вовсе отрицает правление карта Абулхаира, не упомянувшем о нем ни слова, лишь обозначив управляющего родами старшего жуза Абдуллы, правителя Ташкента, внука Турсына, а после же его кончины, Жолбарыса: «Племенами Старшего жуза стал управлять приблизительно с 1720 г. сын хана Абдуллы Жолбарыс-хан, имевший свою постоянную резиденцию, как и его отец, в Ташкенте...» [3; стр 156].

На должность великого хана садится сын Каипа – Болат хан, который умирает во время военного положение. После убедительной победы на Аныракайской битве, между племенной знатью встает вопрос, кого же посадить на место покойного хана? Выбор народа пал на Абулхаира, по-настоящему заслуживший данное почетное место. И действительно, Абулхаиру, хоть и на время, все же удается встать на должность старшего хана, хотя многие историки оспаривают этот факт, утверждая то, что именно после этой битвы, между чингизидами разгорается распря, в результате которого старшим ханом провозглашают Абилямбета, в то время как обиженный данным решением Абулхаир, покидает родные кочевья да бы быть ближе к Российской империй [8]. Однако это вовсе не так, обратим же внимания на ниже указанные факты.

Во-первых, Абулхаиру всё же удается стать старшим ханом, сообщается что во время военного положение, старшинство над племенами было именно в руках Абулхаира: «А в 1730 г. старшим ханом как раз и был Абулхаир, так что никаких обид по этому поводу он ни

на кого испытывать не мог» [2, стр. 121]. Старшинство Абулхаира наверное было на руку степной аристократий, возможно, именно усилиями Абулхаира, и его военными талантами, они хотели тем самым закончить начатое дело, которое было сконцентрировано на очищение джунгарской экспансий над территориями старшего жуза. Во вторых, его откочевка во время военной операций, связано с тем, что в джунгарском ханстве, вспыхивает новая война с Цинской империей, в результате которого Галдан Церен, оставив во внимание земли захваченные во время «актабан шұбырынды, алқакөл сұлама», обратил весь свой взор на Цинскую империю [3, стр. 207]. Именно этим идеальным случаем пользуется Абулхаир, перекочевав по ближе к России, да бы укрепить свои северные границы от башкирских набегов: «...Абулхаир прикочевал к границам России вследствие объективных военно-политических обстоятельств, а совсем не из-за оскорбительного личного самолюбия, и то, к чему он стремился, можно определить как гарантию широких социально-экономических интересов и внешней безопасности казахских жузов, а не разрыв с бывшими союзниками по анти-джунгарской коалиции» [3, стр. 216].

Новая вспыхнувшая война джунгарского ханство с Цинской империей в 1730-ом году, сильно сыграли на руку хан Жолбарыса, ведь именно в этот год, по историческим материалам, он становится ханом старшего жуза. Хотя очевидно что он являлся ханом и до этого, и нужно считать что развязав свои руки от джунгарской веревки, он берет власть в свои руки, и отказывается выполнять поставленные перед ним ультиматумы: «...хан Старшего жуза Жолбарыс со всею ордою во владение прежних городов Ташкента и иных вступили... и ныне-де владеют спокойно...» [9]. Исходя из этого факта, можно заявить, что с 1730-го года, после смерти Болат хана, и начавшийся войны в джунгарий, Жолбарыс объявляет себя независимым ханом. Именно эта урегулированная ситуация дает возможности Абулхаиру заняться обороной северных границ. Но из-за постоянных набегов волжских калмыков, и его дальнейшая безрезультатная борьба по укреплению ханской власти против степной аристократий, вынуждают Абулхаира обратиться к русской администраций, что и делает его сводный брат Жолбарыс, во избежание изнурительных угроз со стороны Джунгарского ханство. Из этого контекста можно судить, что процесс присоединение Российской империй к Казахскому ханству, несет абсолютное движение «политического» характера, а не «личных» потребностей. Но обо всём по порядку. Обсудим же теперь процесс прошение подданство, итог которого привел к их гибели.

Начнем с Абулхаира. Как говорилось выше строк, процесс присоединение нес движение «политического» характера, ведь именно под покровительством Российской империй, Абулхаир хотел урегулировать событие подвластных ему кочевья, как бы утвердить его ханскую власть над родоначальниками и старшинами, быть в миру как с волжскими калмыками, так и с оральскими башкирами, стычка с которыми осложнял вопрос территориального обозначение, и самое главное к чему он стремился, с помощью русских войск, освободить ранее захваченные земли северного Семиречья, и южной части региона. Последняя указанная причина прошение, является более правдивой, по замечанию исследователя В.А Моисеева, который утверждал: «...не опасность нового нападение ойратов на казахов трех жузов побуждала Абулхаира искать сближения с царским правительством, а острая необходимость в возврате отторгнутых у казахских родов земель на юге региона при опоре на военную и политическую силу России» [10, стр. 95].

После убежденности в своих действиях Абулхаир, совершает прошение «высочайшего» покровительство у императрицы России, в процессе которого начинается дипломатическая миссия А.И. Тевкелеева, на земли младшего жуза. Но не станем углубляться данным процессом, ведь наша задача было в том, что бы понять истинный мотив Абулхаира, направленный на сближение с Российской Империей. Но стоит учесть один немаловажный факт, что по признанию самого Абулхаира к Тевкелееву, он написал письмо к императрице один, без советов других ханов, султанов и старшин [3, стр. 271]. Ведь понятное дело, что далеко не всем ясны убеждений Абулхаира, который по собственному принципу изъявил желание получить российское подданство тем, что рассчитывал с помощью России

урегулировать свои отношения с башкирами и калмыками, обеспечив себе безопасный тыл для дальнейшей борьбы с джунгарами, в интересах возвращения утраченных им при сырдарьинских городов [11, стр. 197].

Стремление Абулхаира освободить южный регион Казахстана нужно принять как «стремление освободить священные для казахов города», но при этом, возможно, он так же выразил желание протянуть руку помощи своему брату Жолбарысу, который находился в непростой для правителя положений. Начавшийся война в джунгарий с китаем, продолжалась недолго, перемирия заключенная между Галдан Церенэм и с манчуржским домом, дает возможности первому, вновь обратить свой взор на земли Старшего жуза, вторичная завоевания которого произошла летом 1735-го года. [3, стр. 286]. Оказавшись в вассальной зависимости хан Жолбарыс искал пути выйти из данного положение, и получает известие от Абулхаира о прибытие А.И. Тевкелеева: «послал от себя двух – Конай-мурзу Балыкова и Сарамбета... с письмом к нему, мурзе Тевкелееву» [12; стр. 55]. Но по прибытию послов в кочевья Младшего жуза, А.И. Тевкелеев уже успел уехать в Петербург, в результате которого письмо хана Жолбарыса осталось без ответа [3, стр. 287].

Как бы то ни было, идея принять Российское подданство, было задумано еще в 1732-ом году, в момент освобождение Старшего жуза от джунгарского протектората, и идея эта продиктовано была вовсе не Жолбарысом, а тем, кто стоял выше за ним, биев и батыров, так как хан Жолбарыс лишенный полновластно принимать решений, находился в марионеточном состояний, нитки которого находились в руках степной элиты. Спустя два года, в 1734-ом, по записям Казыбек бека, с целью разведки обстановки и учинить близкий контакт с северным соседом, в город Уфа, от лица Старшего жуза, отправляется Ташкентский купец – сарт Нурмухаммед, точное прибытие которого, в записях «Оренбургского губернского статистического комитета» было датировано уже весной следующего года: «1735 года, марта 15, в Уфу приехавший из Ташкента сарт (купец) Нур-Мухаммед мулла Алимов объявил о себе...» [12; стр. 55]. Так же Нурмухаммед в своих докладах подтверждает наш вышеупомянутый довод о том, что Жолбарыс воцарился на престол Старшего жуза еще в далеком в 1720-ом году: «...а нынешний Жолбарыс хан, лет с пятнадцать ханом, отроду ему около сорока пяти лет...» [12; стр. 57]. Так же в этих сборниках материалов, были запечатлены многие жизненные аспекты описывающие кочевья Старшего жуза, для Российской империй. Это и было первым отправленным визитом хана Жолбарыса, с целью установить дипломатические отношений, и выразить свои намерений о принятий его людей в подданство. Однако первая его попытка оказалась четной, и безрезультатной, нежели вторая, которая произошла года три спустя.

В августе 1738-го года, в Орске проходит вторичная присяга Абулхаира на верность Российской империй. Особенность этой церемоний было в том, что она включала в себя эффектные элементы протокола, официальное приветствие, парадный смотр войск, артиллерийский салют и поднесение знатным казахом богатых подарков, да бы убедить их в правильности сделанного ими выбора [13; стр. 38]. Возникает вопрос, для чего собственно было устроена эта церемония присяги, если же Абулхаир, эту присягу принял на священном Коране еще в октябре 1731-го года? [13; стр. 54]. Все это было нужно для русской власти во избежание сближений казахов с башкирами, объясняется это следующим образом. Башкирские восстаний с 1735-го, по 1740-го года, показали слабость России в военно – административных делах, в решениях которого требовалось вмешательство самого Абулхаира, сообщается: «...Абулхаир осенью 1737 г. прибыл в башкирские кочевья под предлогом помощи русским отрядам в подавлении народных волнений и попытался там возвести в башкирские ханы своего третьего по счету сына Кожахмета» [3, стр. 305].

С целью посадить на башкирский престол своего сына Кожахмета, Абулхаир породнившись с некоторыми старшинами путем женитьбы, год своего времени проводит в башкирии для укрепления там своей власти [2, стр. 159]. Конечно же такой расклад событий негативно отразились в лицах русских властей, и начальнику Оренбургской комиссий – В.Н.Татищеву было поручено немедленно возвратить Абулхаира в родные степи, с чем он

справился без лишних проблем. Действие Абулхаира посеяли у российских чиновников серьезные сомнения в искренности его заверений о преданности России: «Таким образом, хан Абулхаир, ...к 1738 г. несколько запятнал свою репутацию в глазах российских властей. По этой причине было задумано провести повторную церемонию принесения ханом присяги в г. Оренбурге» [2, стр. 160].

После вторичной присяги Абулхаира, и выразивший готовность принять российское подданства Жолбарыса, российские власти обратились к казахам с просьбой сопроводить в Ташкент большой караван под руководством поручника – Карла Миллера. Все это было нужно для того, что бы установить торговый связь со среднеазиатским регионом. Караван находившийся под охраной шакшакских батыров как Богенбая и ер Жанибека, благополучно добирается до Туркестана, однако, по прибытию, внезапно подвергается нападению со стороны легендарного батыра – Койгелды, из рода Шымыр. Конфликт с Койгелды не сулил ничего хорошего, и султаны, и знатные старшины не смогли помешать данному нападению. Но поручнику Миллеру все же удается бежать в сторону Ташкента, где его принял под свое крыло сам Жолбарыс, а убедить Койгелды отступить от затеянных его идей, смог лишь сам Толе бий [2, стр. 162-165]. Прибытие Карла Миллера в Ташкент, сильно сыграло на руку хана Жолбарыса, ведь именно с его помощью, он собирался передать письмо в Петербург, адресованное императрице, где он отчетливо выражает свою готовность принять российский протекторат с населением Старшего жуза, и содействовать дальнейшему укреплению торговых связей [14, стр. 56-57]. Однако неожиданная смерть хана Жолбарыса от рук ташкентских ходжей, помешала реализаций этих намерений, и надолго приостановила политические отношений России со Старшим жузом. В чем же была истинная причина убийство Жолбарыса? Прибытие русского посла, или же меж династическая борьба?

В начале 18-го века, на политической арене Кокандского ханства приходит новая узбекская династия «мингов», первым правителем которого стал некий – Шахрух бий. О жизнеописаний Шахруха известно мало, но о его личности пишется следующие строчки: «...он был необычайно силен, за что некоторые звали его медведем» [15, стр. 55]. У Шахруха было трое сыновей – Абдурахим, Абдукарим, и Шады бий. В правлениях Шахрух бия, начинается усиление Коканда как «государство», что позволяет ему захватывать соседние владения. Более успешным в этих делах оказался его старший сын – Абдурахим, который направил свою внешнюю экспансию на западно-северные регионы, подчинив себе Ходжент, Шахрисабз и Самарканд. [16, стр. 104-105]. Династию мингов, имевшего в своих руках всю Ферганскую долину, преградой к их дальнейшему усилению, возможно была еще более могущественная династия, династия – Чингизидов, имеющего одну из резиденций в Ташкенте, правителем которого был хан – Жолбарыс.

Возможно, внешнеполитический успех хана Жолбарыса, направленное на дипломатические отношений с Российской империей, и стала причиной его гибели. Именно усиление Жолбарыса путем принятия подданство и стала толчком Ташкентских ходжей на кровавое убийство совершенное после ухода Карла Миллера, и можно с уверенностью заявить о том, что Жолбарыс был убит не своим народом, а чужим, нежели Абулхаир, о котором речь пойдет ниже строк. Как бы то ни было, его похоронили в мавзолее Ходжи Ахмет Яссави, в возрасте 49 лет. Что же касается Абулхаира, у него имелись достаточно противников, но самым видным из них являлся султан Барак, к которому Абулхаир имел особую неприязнь. Питательной почвой для взаимных обострений между ними, являлось политическая интрига Оренбургского губернатора – И.И. Неплюева, однако это событие последовавший после смерти Жолбарыса, является уже темой для отдельной статьи.

Как бы то ни было, именно так утекло жизнь двух культовых личностей казахской степи. Один посвятивший свою жизнь за территориальную борьбу, и освобождение родных кочевья, другой, не по воле ставшей жертвой степной элиты, но стремившего действовать максимально правильно в своих решениях. Их принятие Российского подданство, поверхностным взглядом вызывает лишь неприязнь потомков, но углубленным в материалы, их действие обретает облик вынужденного шага, сделанный во благо народа. В сознаниях

своих современников, они оба ушли в могилу как самые знатные, и самые главные ханы, что нашло яркое отражение в многочисленных отзывах и воспоминаниях о них практически всех сколько-нибудь авторитетных и влиятельных лиц Казахской степи в середине 18-го века.

Литература:

1. «ЖОЛБАРЫС ХАН АБДУЛЛА УЛЫ» | Государственный историко-культурного музей-заповедник «Әзірет Сұлтан» azretsultan.kz
2. Радик Темиргалиев – «ЭПОХА ПОСЛЕДНИХ БАТЫРОВ», изд. ASPANDAU PUBLISHING – Алматы 2019;
3. Ирина Ерофеева – «Хан Абулхаир: полководец, правитель, политик», изд. 3-е, исправленное и дополненное. – Алматы: Дайк-Пресс, 2007;
4. Радик Темиргалиев – «АК ОРДА. ИСТОРИЯ КАЗАХСКОГО ХАНСТВА» изд. ASPANDAU PUBLISHING – Алматы 2019;
5. Невольник. «Предание о киргиз-кайсацком хане Абулхаире» // ТОВ. 1899. № 52. С.8.
6. «Каракумский курултай казахов» // Казахстан. Национальная энциклопедия. Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2005. — Т. III.
7. «Жолбарыс хан» - Портал «История Казахстана» - всё о Казахстане // e-history.kz
8. Мухаммеджан Тынышпаев – «История казахского народа»; Алматы, 1993.
9. «Казахско-русские отношение в XVI – XVIII вв». Сб. Документов и материалов. С. 120 – 121. Алма-ата 1961 г.
10. Владимир Анисимович Моисеев – «ДЖУНГАРСКОЕ ХАНСТВО И КАЗАХИ» - Алма-ата: Гылым, 1991.
11. «Красный Архив». ТОМ ПЯТЫЙ (СЕМЬДЕСЯТ ВОСЬМОЙ); Государственное социально-экономическое издательство; Москва, 1936 г.
12. Добросмыслов Александр Иванович – «Материалы по истории России: Сборник указов и других документов, касающихся управление и устройства Оренбургского края» // По архивным документам Тург. обл. правл. сост. Том II // Оренбург, 1900 г.
13. Иван Иванович Крафт – «Принятие киргизами русского подданства» // Известие Оренбургского отдела императорского русского географического общества. Выпуск 12-й; Оренбург, 1897.
14. «ГОСУДАРСТВЕННЫЙ АРХИВ ОРЕНБУРГСКОЙ ОБЛАСТИ». // Ф. 1. Оп. 1. 1738 г. Д. 3. Л. 56-57.
15. Владимир Петрович Наливкин – «Краткая история Кокандского ханства» // Казань // Типография Императорского Университета // 1886.
16. Бахтиер Мираимович Бабаджанов – «КОКАНДСКОЕ ХАНСТВО: ВЛАСТЬ, ПОЛИТИКА, РЕЛИГИЯ» // ТОКИО – ТАШКЕНТ. 2010.

**ИСТОРИЯ ОСКОЛКОВ УЛУСА ДЖУЧИ И ЧАГАТАЯ И ИСТОРИЯ ИХ
ВЗАИМООТНОШЕНИЯ С КАЗАХСКИМ ХАНСТВОМ
(постчагатайские образования)**

Научный руководитель: Джунибекова Айнур Рапилбековна ст.преподаватель
Студент: Альнур Кенес специальность «История» 4 курс, группа Тар 21-1км
Факультет «Естественные науки», кафедра «История и география»
Международный Таразский институт им. Шерхана Муртазы

Аннотация. В статье рассматривается история Казахского ханства начинается в 50-60 годах XV века, как мы знаем из истории, наше государство образовалось в восточном крыле Улуса Джучи - улусе Орда - Еджена, первенца Джучи хана и самого старшего внука Чингизхана, а также из территорий северо - западного Могулистана, правопреемника улуса Чагатая. Но кто -нибудь интересовался историей других осколков улусов Чагатая и Джучи? Что стало с этими образованиями и какие дипломатические отношения они поддерживали с Казахским ханством.

Ключевые слова: Казахское ханство, Улуса Джучи, Улуса-Орда - Еджена, образованиями

История Казахского ханства начинается в 50-60 годах XV века, как мы знаем из истории, наше государство образовалось в восточном крыле Улуса Джучи - улусе Орда - Еджена, первенца Джучи хана и самого старшего внука Чингизхана, а также из территорий северо - западного Могулистана, правопреемника улуса Чагатая. Но кто -нибудь интересовался историей других осколков улусов Чагатая и Джучи? Что стало с этими образованиями и какие дипломатические отношения они поддерживали с Казахским ханством?

Что же начнём с улусом Чагатая. Данное государство сформировалось впоследствии административной реформы Монгольской империи в 1224 году на 4 улуса: Джучи, Чагатая, Угедея и Толуя. В состав улуса Чагатая входили территория бывшего Караханидского ханства и уйгурских идыкутств, это территории современных Синьзян-Уйгурского автономного района (за исключением южного Алтая), Восточный Узбекистан, северо-восточный Афганистан, юго-восточный Казахстан, а также весь Кыргызстан и Таджикистан.

1269 на Таласском курултае Чагатайский улус обрёл независимость от монгольского центра, впрочем как и Улус Джучи. Основным населением Чагатайского являлись тюрки-карлуки и уйгуры, также имелись национальные меньшинства арабы, персы и евреи. В 1340-х годах в государстве вспыхнула гражданская война. Держава разделилась на две части Могулистан и Маверенахр, разделение имела исторические предпосылки, так как Могулистан располагался на территории бывшего восточно-караханидского ханства, а Маверенахр западно - караханидского ханства. Ну что перейдем к периоду основания Казахского ханства. После миграция части населения Восточного крыла улуса Джучи в 1456 году в пределы рек Таласа и Шу, территории переселенцем выделил хан Могулистана Есен-Буга. После его смерти в Могулистане начинается внутренние смуты и противоречия между ханами-чагатаидами. Территория Жетысу и Тараза отошли к Казахскому ханству. Сын Есен-Буги Дуст Мухамед-хан, не смог удержать власть и был убит родным дядей Юнус-ханом. Юнус-хан став правителем Могулистана, убив своего родного племянника Дуст-Мухамед хана занял город Аксу, столицу восточного Могулистана, и далее отвоевал Ташкент и Сайрам (Шымкент) у ойратов в 1485 году. Однако его ханский титул не признали дулатские эмиры Манглей - Субе (Дулатский эмират). Дулатский эмир Мирза Абу Бакр Дулат нанёс

два сокрушительных поражения Юнус-хану и в 1480 году фактически отделил южную часть Восточного Туркестана и Кыргызстана став независимым правителем[1].

В 1487 году после смерти Юнус-хана, формально власть перешла к Махмуд-хану I, фактически управлял только западным Могулистаном (Ташкент, Сайрам), власть в восточном Могулистане была в руках Ахмад - хана. Ахмад-хан вёл упорную войну против ойратов, за что они его прозвали "кровожадным", а также вёл войны против Казахского ханства в 1485 - 1495 годах за территорию современного Кыргызстана. В 1500-1501 годах потерпев поражение от Мухамеда Шейбани, после чего потерял Ташкент и Сайрам. В 1502 - 1503 годах Ахмад - хан и Махмуд - хан вели упорную войну против узбеков, но проиграли и попали в плен. Были выпущены, после чего Ахмад - хан умер от паралича в 1504 году, его брат Махмуд - хан передал власть племяннику и сыну Ахмад-хана Мансур - хану. Сам Махмуд был убит узбеками в 1508 году.

В 1504 году Мансур-хан фактически стал правителем лишь той части Могулистана, которой досталась ему от отца это восточный Могулистан, (ныне территория северной части Восточного Туркестана и Кыргызстана). В том же 1504 году потерпел поражение от Дулатского эмирата и потерял г. Аксу. В начале его правления вёл междоусобные войны против своих братьев Халил-султана и Саид-хана. Халиль - султана убили узбеки. Саид - хан, потерпев поражение от брата, нашёл убежище у другого двоюродного брата по линии матери падишаха Бабур. В 1514 Саид - хан разгромив Дулатский эмират и основал Яркендское ханство. В 1516 году Саид - хан встретился с Мансур - ханом, и признал его единоличным ханом Могулистана. Мансур - хан поддерживал союзнические отношения с монгольскими правителями против империи Мин. В 1522 году войска Мансур - хана и Саид - хана потерпели сокрушительное поражение от казахов, после чего восточный Могулистан (современный Кыргызстан) были окончательно присоединён к Казахскому ханству. В 1524 турфанцы в союзу с монголами потерпели поражение от китайцев.

В 1533 году после смерти Саид - хана, власть в Яркенде перешла в руки Абдурашид - хану. В 1537 году яркендцы смогли нанести поражения казахским войскам у реки Келес совместно с узбеками. В 1538 году хан Яркенда заключил союз с узбекским ханом Убайдуллою. В 1543 году передал власть своему сыну Шах - хану, под чей властью осталось только территория Турфанского оазиса, т.е. бывшего уйгурского идыкутства, где основным населением были уйгуры. [2]

В 1556 году Хакназар разгромил яркендские войска, где в бою с вассальными киргизами погиб сын Абдурашида Абдулатиф-султан. В этом же 1556 году Абдурашид смог нанести поражение казахско - киргизским войскам у озера Иссык-куль. В 1559 году умер хан Абдурашид-хан и престол в Яркенде занял его сын Абдукарим -хан (1559-1591).

Шах - хан вёл упорную войну против войну против ойратов, но потерпел поражение и был убит ими в 1570 году. Воспользовавшись данной ситуацией яркендский хан Абдукарим присоединил Турфан к своему государству. К концу правление Абдукарима в государстве начались центробежные тенденции. В 1591 году к власти приходит брат Абдукарима хан Мухаммад (1591 - 1610). В 1595 году сын Абдукарим - хана Абдурахим хан (1595 - 1635) обособляет Турфанские владения от Яркендского ханства. Есим - хан поддерживает Абдурахим хана, предоставляет ему войска в борьбе против дяди, и скрепляет союз с правителями Восточного Туркестана женитьбой на Падшах - ханым. После смерти Мухаммад - хана в 1610 году престол в Яркенде переходят менее активным ханам Шуджадин хану (1610 - 1618), Курайш (1618) и Абдуллатифхану (1618 - 1630) политика этих ханов была сосредоточена на внутренних проблемах. В 1630 - 1638 годах начинается междоусобная борьба между Махмуд - ханом и Ахмад II ханом. После смерти Абдурахим хана в 1635 году к власти приходит его сын Абдаллах хан. В 1638 году Абдаллах - хан свергает хана Ахмад и становится полноценным ханом всего восточного Тукестана, его также называют уйгурским ханом. Через некоторое время поддерживаемый Имамкули - ханом Ахмад хан вторгается с узбекскими войсками, но терпит поражение. Абдаллах - хан (1635 -

1668) продолжает политику отцу и поддерживает союзнические отношения с казахами против джунгар. В 1668 году Абдаллаха свергает поддерживаемый ойратами Йулбарыс хан (1668-1669).

В 1670 году в Восточном Туркестане к власти пришёл Исмаил хан (1670-1678), который продолжает войну против ойратов. В 1678 году был убит в бою с джунгарами. После него власть перешла Абдурашид хану II, его свергла уйгурская знать, следующим ханом стал Мухамед - амин (1682-1694), который в 1693 провёл успешный поход против джунгаров. Мухамед амин был убит Аппакходжей и его последователями в 1694 году. В 1694-1696 в Восточном Туркестане правил последний хан чагатаид Акбаш, но из-за внутренних врагов потерпел поражение от джунгаров. Джунгары поддерживаемые ходжами в 1696 году взяли Яркенд, тем самым закончив государственность чагатаидов[3].

С 1696 по 1756 тюрки Восточного Туркестана имели автономию в составе Джунгарского ханства. С 1756 года Манчжурская империя завоевала Джунгарию, решив тюрков даже автономии. Делаем следующие выводы чагатаидская государственность сохранилась в полной мере только в Восточном Туркестане. Наследниками Турфанского и Яркендского ханств являются современные уйгуры. Государственным языком являлся чагатаидский, который является карлукским, современный уйгурский входит в состав карлукской подгруппы. Турфанское ханство было населено потомками уйгуров Орхно-уйгурского каганата, которые из-за нахождения в составе Чагатайского улуса перешли саянского варианта на карлукский вариант тюркских языков. Яркендское ханство населено было тюрками - карлуками, которые стали составной частью современных уйгуров. Если в 16 веке отношения между казахами и уйгурами были напряженными, то в 17 веке они стали союзниками против общего врага Джунгарского ханства[5].

Бухарское ханство: Теперь плавно перейдем к южным соседям Казахского ханства. Как мы поняли из предыдущей главы история территорий пост-восточного Чагатайского пространства, перейдем к истории западной части. В 1340 - х годах Чагатайский распался и в западной части в 1370 году власть захватил эмир Тимур выходец из тюркского племени барлас. Тимуриды правили Маверенахром вплоть до 1500 года. Последним правителем Тимуридов был падишах Бабур, который потерпел поражение от узбекских войск хана Мухамеда Шибани. Отношения между узбеками и Казахским ханством были холодными. В 1500-1501 годах нанёс поражение чагатаидам присоединил Сайрам и Ташкент. В том же 1501 году полностью разгромил тимуридских правителей и овладел Маверенахром. В 1504 году узбеки разгромили уйгуров и окончательно утвердили свою власть в восточной части Ферганской долины. В 1503 году Мухаммед хан совершил поход в Туркестан, где потерпел поражение от казахов. В 1505 году взял г. Ургенч и присоединил Хорезм к своему государству. В 1507 году окончательно вытеснил Тимуридов из Маверенахра. В 1507-1509 годах узбеки завоевали территорию Хорасана (современные юго-восточный Туркменистан и северо-восточный Иран). В 1509 году Бурундук-хан и Касым-хан разгромили шибанидов и присоединили Сайрам и Ташкент к казахскому государству. В январе 1510 году Мухамед пошёл в ответный поход, но Касым-хан разгромил его войска.

В декабре 1510 году проиграл кызылбашскому правителю Исмаилу Сефеву, и погиб в бою с ними. Поражение шибанида привело узбекских правителей в смятение. Узбеки были в шаге от завоевания Маверенахра правителями Азербайджана. На помощь пришли казахские войска во главе с Абулхайром султаном сыном казахского хана Касыма. Абулхайр лично повёл казахско-узбекские войска против Исмаила, и вышел с ним на бой, потерпев поражение, он смог поднять дух узбеков против захватчиков.

В 1512 Суюнчходжа-хан, Кучкюнджи-хан и Убайдулла - султан нанесли тяжелое поражение сефевидским войскам. Во время правления Суюнчходжа-хана (1510-1512), Кучкюнджи - хана (1512-1530) и Абу-Саид хана (1530-1533) Узбекское ханство поддерживало мир с Казахским. Все военные конфликты были в основном с могольскими и азербайджанскими ханами. все три хана поддерживали союзнические отношения с

Османской империей. Вели тайные переговоры о сотрудничестве с Минским Китаем против уйгуров.

В 1537 году воспользовавшись гражданской войной в Казахстане, Убайдулла-хан (1533-1540) заключает союз с уйгурами и нападает на казахов. После смерти Убайдуллы - хана, в Бухарском ханстве начался внутрррений конфликт и междоусобица между правящей шибанидской династией, в каждой области государства правит свой хан. В 1561 году к власти приходит Искандер - хан он становится единоличным правителем Узбекистана, он даёт регенство своему родственнику Абдаллах - султану, он заключает мирный договор с Хакназар - ханом против сепаратиста Баба-султана. В 1582 году Баба - султан терпит поражение от казахского Таукель - султана[4].

В 1583 году к власти приходит Абдаллах - хан (1583 - 1598). История его правления состоит из периода войн с казахским ханом Тауекелем. В 1594 узбеки идут в поход против Яркендских правителей. В 1598 году он выступает в поход против казахов, но погибает в бою. Воспользовавшись Таукель - хан начинает полномасштабное вторжение в Маверенахр. Казахи громят узбеков, попутно возвращают Ташкент и завоёвывают Самарканд, Джизак, Андижан, Коканд, Наманган и другие города Ферганской долины. Узбеки избирают ханом Пирмухаммеда, и готовятся к обороне.

Таукель - хан безуспешно штурмуют столицу государства, его целью было полное поглощение Узбекистана Казахстаном, узбеки отчаянно защищали город. Тауекель - хан погибает во время осады. Младший брат Тауекеля Есим становится казахским ханом и подписывает мирный договор с шибанидами.

После смерти Пирмухамед - хана к власти в Узбекском государстве приходит новая династия Аштарханидов, как и казахские ханы потомки хана Орда -Еджена, выходцы из Астрахани. После смерти Пирмухамед-хана к власти пришёл аштарханид Джани - Мухамед хан (1599 -1601) после него Баки - Мухамед - хан. Основная политическая деятельность ханов была политика противостояния против агрессии сефевидов.

В 1603 году после смерти Баки -Мухамеда к власти пришёл Уали - Мухамед хан. Он начал политику потворствующим сефевидским ханом, чем вызвал недовольство узбекской знати. В первый год своего правления он пошёл войной на казахов, но потерпел поражение. Сефевиды захотели полного подчинения Бухары, узбеки подняли восстание свергли неудобного хана. На помощь к нему направилась азербайджанские войска, но они были разбиты казахским войском Есим - хана, который посадил в 1611 году на трон своего сталенника Имамкули хана. В дар Есим-хан возвращает Самарканд узбекам.

В 1612 году Имамкули пошёл войной на казахов. В 1613 году Есим на голову разбивает узбеков и возвращает Самарканд обратно в состав Казахстана. Чтобы поднять в глазах узбекской элиты он начинает 10-летнюю казахско-узбекскую войну. Во всех своих походах Имамкули-хан терпит поражение и запрашивает мир с казахским правителем.

В 1642 - 1645 годах к власти приходит Надир - Мухамед хан, он не был популярен среди народа и узбеки свергли его и к власти приходит его сын Абдулазиз - хан. Годы его правления приходят на противостояние с правителями Хорезма и Дели. В 1645 - 1660 проходяд узбеко - азербайджанские и узбеко - могольские войны. В 1660 -1680 годах Абдулазиз-хан отражает походы хивинских хано[4]в.

В 1681 году к власти приходит Субханкули - хан, его правление было мирным, правил он вплоть до 1702 году, но к концу его правление стали центробежные настроения среди узбекской элиты. Во время правления Убайдуллы II (1702 - 1711) и Абулфеиза (1711-1747) ханов в Узбекском ханства началась внутренняя война между элитами, кланами и группировками. В 1740 году воспользовавшись междоусобицами в Узбекистане, в страну вторгается туркменский Надир - хан, правитель Азербайджана и Ирана. Также в этом время идёт наплыв казахским беженцев в Бухарское ханство, из-за казахско-джунгарской войны. Этим пользуется местные узбекские группировки для достижения своих целей [4]После смерти Абулфеиза-хана, регенство получает Мухамед Рахим, который поставил ханами в

Бухаре Абдулмумин - хана (1747-1751), Убайдулла - хан III (1751-1754) и Абулгази - хана (1754-1756). В 1756 году Мухамед -Рахим объявляет ханом уже самого себя. После смерти Мухамед - Рахима в 1758 году к власти приходит его внук Фазыл - бий, но правит недолго, и власть переходит к Даниял-бию, который получает полноту власти, но официально правителем, делает последнего аштарханида и чингизида Абулгази - хана (1758-1785). Во время его правления Манчжурская империя уничтожает Джунгарское ханство, и Коканд выходит из под вассальной зависимости, на севере от Бухарского ханства образуется новое централизованное государство[6].

В 1785 году Даниял - би умерает, Абулгази - хан отрекается от трона, и власть в государстве полностью переходит к мангытам. Первым эмир Бухары становится Шахмурад (1785-1800). В 1788 Шахмурад нанёс поражение пуштунам и возвращает южные земли узбеков, отторгнутые в 1752 году.

После его смерти к власти приходят слабые правители Хайдар (1800-1826) Хусейн(1826) и Умар (1826-1827)

В 1827 году к власти в эмирате пришёл Насрулла (1826 - 1860). В 1841 году он начинает походы против Кокандского ханства. В 1844 он убивают английских послов, тем самым охладив отношения с Британской империей. Его походы против киргизов, каракалпак и туркмен оказались безрезультативны. Терпит поражение от пуштунов, которые отодвигают узбекско - афганскую границу к Амурдарье. Пытается оказать поддержку казахскому хану Кенесары, но также не имел возможность, в связи с чем Казахстан поглощается Российской империей и вплотную подходит к границам его государства. В 1860 году к власти приходит сын Насруллы эмир Музафар, объявляет священную войну России и терпит поражение, впоследствии Бухарский эмират становится вассалом России с 1868 по 1917 годы.

Последний эмир Алим-хан в 1917 году сбежал в Афганистан от большевиков, после взятия Бухары красной армией. Бухарский эмират был упразднён. Можно сделать следующий вывод, что отношения между Казахским и Бухарским ханствами были не однозначными. В начале шибаниды стремились вернуть к своей власти Восточный Дешты Кыпчак, но после смерти Мухамеда Шибани, и угрозы со стороны сефевидов отношения нормализуются. Конечно были редкие пограничные конфликты. Второй этап противостояния между казахами и узбеками можно отнести к правлению казахского Таукель - хана и узбекского Абдаллах - хана, в связи с гибелью последнего Казахстан сильно расширяется за счет территории южного соседа. 3 этап противостояния можно отнести к правлению Есим - хана и Имамкули - хана, последний за счет поднятия среди знати начинает походы в Казахстан, которые оказываются безрезультативными. В дальнейшем отношения являются сугубо мирными. Казахи оказывались помощь узбекам в противостояние с сефевидами, а узбеки казахам против джунгаров и Российской империи.

Правопреемником Бухарского ханства является современный Узбекистан. Основное население ханства кыпчакоязычные узбеки и карлукоязычные чагатаиды, сарты (симбиоз тюрков и иранцев). Также имелись меньшинства персы, арабы и евреи. Государственный язык Бухарского ханства являлись кыпчакский диалект узбекского, и карлуко - чигильский диалект узбекского. Хотя среди части населения были популярны персидский и арабский языки. Господствующим элементом в государстве являлись кыпчакоязычные узбеки. После политики коренизации и установления норм литературного узбекского языка в пользу карлуко - чигильского диалекта советской властью, кыпчакский диалект узбеками был частично утрачен[3].

Список литературы:

1. Е. Жайнаков «Государства Великой степи» Алматы «Аруна» 2000 стр. 144 – 189
2. Гроуссет Рене «Империи степи: История Центральной Азии» 1 изданий в 1831 году в Париже, Франция стр. 458 - 480

3. Адле Чахрияр «История государств Центральной Азии»

4. Шокан Уалиханов «Собрание сочинений в пяти томах» том 2 и 3 изд. «Алатау» Алматы 2018

ӘӨЖ 65.012

ЖАМБЫЛ ОБЛЫСЫНДАҒЫ БИЛІКӨЛ КӨЛІНІҢ АНТРОПОГЕНДІК ЛАСТАНУЫ ЖӘНЕ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ЖАҒДАЙЫ

Ғылыми жетекшісі: Айтекова Куралай Ускенбаевна - тех.ғ.к.

Студенттер: Жұма Сымбат Қуанышбайқызы «География» БББ-ы, 2-курс,
Гео-21-1 тобы, «Тарих және география» кафедрасы

Биболат Ернұр Айдослы «Агрономия-экология» БББ-ы, 2-курс,
Агро-Эко-21-1, «Биология және ауылшаруашылық мамандықтар» кафедрасы
«Жаратылыстану» факультеті

Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты

Аңдатпа. Мақалада Жамбыл облысындағы Билікөл көлінің негізгі су көзі Аса өзенінің антропогендік ластануынан туындаған экологиялық жағдайы қарастырылды. Көлдің географиялық орны мен орналасуына сипаттама беріліп, көпжылдық даму негізінде қалыптасқан фаунасы (балық қоры және су жануарлары) туралы мәліметтер келтірілді. Сонымен бірге соңғы 30-40 жылдық кезеңде қалыптасқан гидрографиялық және антропогендік әсерлер қарастырылды.

Кілтті сөздер: өзен гидрологиясы, көл, антропогендік әсер, ластану түрлері, ластану ареалы, рұқсат етілген шектік концентрация

Аннотация. В статье рассмотрена экологическая ситуация, вызванная антропогенным загрязнением реки Аса, основного водоисточника озера Биликоль в Жамбылской области. Дана характеристика географического положения и расположения озера, приведены сведения о его фауне (рыбных запасах и водных животных), сформировавшейся на основе многолетнего развития. Также были рассмотрены гидрографические и антропогенные воздействия, сложившиеся за последние 30-40 лет.

Ключевые слова: гидрология реки, озеро, антропогенное воздействие, вид загрязнения, ареалы загрязнения, предельно допустимая концентрация

Annotation. The article considers the ecological situation caused by anthropogenic pollution of the Asa River, the main water source of Lake Bilikol in the Zhambyl region. The characteristics of the geographical position and location of the lake are given, information about its fauna (fish stocks and aquatic animals) formed on the basis of long-term development is given. Hydrographic and anthropogenic impacts that have developed over the past 30-40 years were also considered.

Keywords: hydrology of the river, lake, anthropogenic impact, type of pollution, pollution areas, maximum permissible concentration

Қазақстан Республикасы Жамбыл облысы жер үсті суларының басым көпшілігін Шу, Талас және Аса трансшекаралық өзендері арқылы алады, олардың басы Қырғыз Алатауы тауларында орналасқан. Трансшекаралық өзендердің үлесі 70%-дан көп, соған байланысты су ресурстарын пайдалану тәртібінде төменгі су пайдаланушыларға көптеген талаптар қойылады. Негізгі талаптардың бірі су нысандарын (су қоймаларын, тоғандар мен көлдерді) таза күйінде сақтау, қоршаған ортаның экологиялық тұрақтылығын қамтамасыз ету болып табылады.

Аса өзенінің төменгі ағысында орналасқан Билікөл көлі облыстағы қатты ластанған нысандардың бірі. Көлдің ластануы соңғы 40 жылдың көлемінде судың ластану индексі бойынша «өте лас» деп бағаланып келеді [1, б.36].

1983 жылға дейін көл жағасында балалардың денсаулығын жақсарту мақсатында демалыс орны мен балалар лагері жұмыс істеді. Шығыс жағалауында Жаңаөткел балықшылар ауылы болды, балық өңдеу зауыты жұмыс істеп тұрды. Сол уақыттарда Билікөл көлі өлкенің табиғи «інжу-маржаны» саналатын.

Атап өтетін негізгі антропогендік жағдайдың бірегейі көл табанындағы шөгінділердің әлі күнге дейін фосфор өндірісінің қалдықтарымен және органикалық қосылыстармен ластанған күйде қалуы болып тұр. Түпкі шөгінділер жел қозғалысына байланысты көл суының қайтара ластануын тудыруы мүмкін, өйткені аймақ таудан соғатын қатты желмен, сондай-ақ су асты бұлақтарының жиілігімен сипатталады. Мысалға, оған зерттеулермен анықталған дауылды желдің нәтижесінде төменнен көтерген ластанушы заттардың мәнінің күрт өсу динамикасы дәлел бола алады [1, б.48].

2014 жылы «Қазгидромет» республикалық мемлекеттік кәсіпорны Жамбыл филиалының тапсырысы бойынша Қазақстан Республикасы Ядролық физика институтының мамандары көлдің радиациялық көрсеткіштерін зерттеп, түбіндегі шөгінділерде ауыр металдар мен радиоактивті элементтер деңгейінің жоғарылағанын атап өтті. Нәтижесінде, коректік заттардың (PO_4 , NO_3 , NH_4) күрт өсуі мен су алмасуының баяулауы көлдегі су температурасының қарқынды жылынуын жылдамдатып, су қоймасының «гүлденуі» деп аталатын көк-жасыл балдырлардың мол дамуына себеп болды.

Көлдің жағалық аймағын қамыс тез басып кете бастады. Суда еріген оттегінің мөлшері күрт төмендеп, оның биохимиялық шығыны өсті. Ерітілген оттегінің бір бөлігі биохимиялық тотығуға жұмсалатын болғандықтан, басқа организмдер үшін оттегінің жетіспеушілігі туындауда. Нәтижесінде балықтардың бағалы түрлері жойылып кетті. Қысқаша, аталған процестер көлдің бүкіл экожүйесіне зиянды әсерін тигізуде [2, б.27].

Бастапқы ақпарат

Көлдің географиялық орны. Билікөл көлі аласа таулы Қаратау жүйесінің солтүстік-шығыс сілемдерінің тау етегіндегі аңғарында, Аса өзенінің төменгі ағысында орналасқан және рекреациялық және балық шаруашылығы су қоймасы болып табылады (1-сурет).

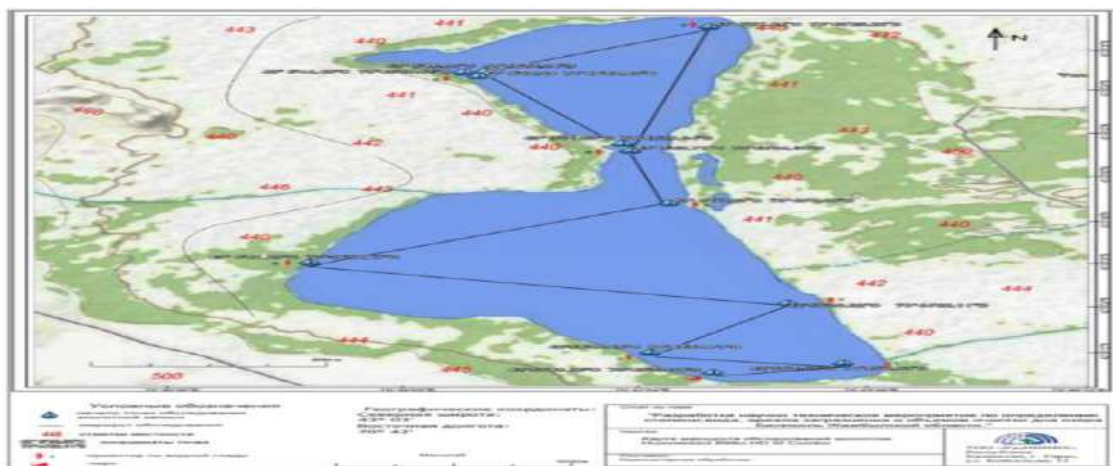
Сурет 1 - Билікөл көлінің географиялық орны

Көл бір бірімен жіңішке өзек арқылы жалғасатын екі бөліктен тұрады. Қазіргі уақытта көлдің акваториясының ауданы $57,6 \text{ км}^2$, ұзындығы - 32 км, ені - 1,8 км, ең терең нүктелері - 8 м, орташа тереңдігі - 3 м. Су деңгейінде айтарлықтай ауытқулар бар және Аса және Берікқара өзендерінен келетін су көлеміне байланысты акватория ауданы да өзгеріп тұрады. Басқа шағын су көздері көлдің гидрографиялық сипаттамаларына әсер етпейді.

Көлдің түбі тегіс емес, толқынды, ені 3-5 м, тереңдігі 1-1,5 метрге дейін жететін шұңқырлар жиі кездеседі. Топырағы сазды-құмды, үстін қара лай басқан, шірімеген өсімдіктердің (қамыс) қалдықтары барлық жерде кездеседі. Жағалауларда, шөгінділерді араластырғанда, су күкіртті сутегінің иісін шығарады.

Зерттеу әдістері

Билікөл көлінің суы мен түбі шөгінділерінің химиялық ластану дәрежесін анықтау бойынша талдау нұсқау бойынша жүргізілді. Химиялық талдау үшін су үлгілері қайықтан суретте көрсетілген схема бойынша алынды. Су бетін толық жабу үшін ирек жол бойымен және деректерді өңдеу және су үлгілерін талдау стандартты әдістер бойынша жүргізілді [3, б.].

Сурет 2 – Билікөл көлінің бетінен алынған үлгілердің схемасы

Меншікті электр өткізгіштігін анықтау әдісі. Меншікті электр өткізгіштік судың жалпы тұздық құрамының көрсеткіші ретінде судағы иондардың мөлшерін көрсетеді. Судың шамалы ластануының өзі электр өткізгіштігін күрт арттырады, сондықтан ол судың маңызды көрсеткіштерінің бірі болып саналады.

Меншікті электр өткізгіштігін өлшеу «Кондуктометр 340i» құрылғысында су сынамасын алғаннан кейін бірден жүргізілді. Өлшем бірлігі – Siemens/1 метр. Судың жалпы тұздық құрамы мг/дм³ өлшенетін жалпы минералданумен бірдей.

Судың рН қасиетін анықтау әдісі. Сутегі индикаторы рН – оның қышқылдық немесе сілтілік дәрежесі – сутегі иондарының концентрациясы арқылы анықталды. рН анықтау «Иономер -360i» аспабында жүргізілді.

Фторидтерді анықтау әдісі. Фторидтер колориметриялық әдіспен анықталды, оның мәні ерітіндідегі заттың концентрациясын оның түсін өзгерту арқылы анықтау болып табылады.

Егер ерітінді сарыға айналса, бұл суда фтордың айтарлықтай мөлшерінің болуын көрсетеді, ал егер қызыл түс сақталса, бұл норма. Экспресс-талдау көл суының сынамасы сарғайғанын, ал бар тазартылған судың қызыл түске боялғанын көрсетті. Сондықтан көлден алынған су үлгісінде фтордың едәуір мөлшері бар. Кейінірек су үлгісіндегі фтордың нақты құрамын есептеу үшін Genway-6300 фотоэлектроколориметрі арқылы колориметрия әдісі қолданылды.

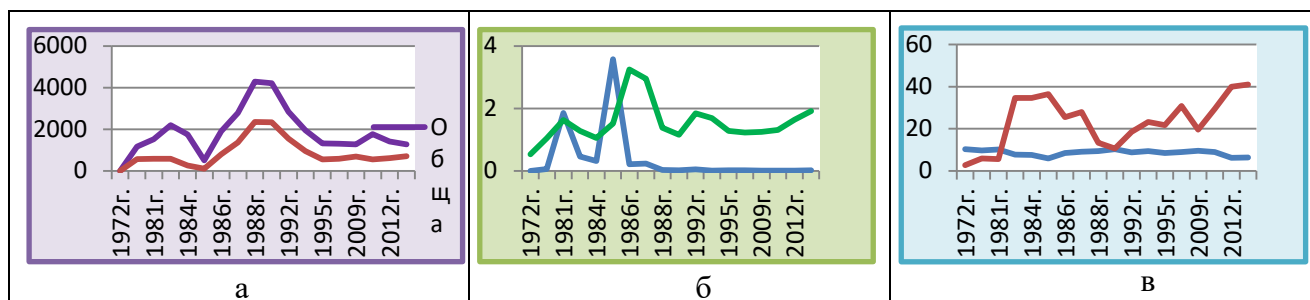
Фосфор қосылыстарын анықтау әдісі. Фосфаттар аналитикалық жолмен, фосфаттардың молибдатпен қышқылдық ортада фосфолибди қышқылының түзілуімен әрекеттесу әдісімен анықталды.

Фосфаттардың болуы ерітіндіні көк түске бояйды және суда фосфор қосылыстарының бар-жоғын көк түспен көруге болады. Ал фосфордың мөлшері Спекол-1500 аспабында келесі реттілікпен колориметриялық әдіспен ақырында анықталды. Сүзілген су үлгісін 50 см³ цилиндр арқылы 100 см³ колбаға салады, 10 см³ аралас реагент қосады, колбаның ішіндегісін жақсылап араластырады. Ерітінді көкшіл түске ие болады, бұл фосфор қосылыстарының аз болуын көрсетеді. 10-15 минуттан кейін ерітіндінің оптикалық тығыздығы Спеколь-1500 фотоэлектроколориметрінде өлшенеді [3].

Нәтижелер мен талқылаулар

Көл түбінен су мен топырақтан талдау үшін сынама алу судың құрамын алдын ала зерттегеннен кейін 20 көрсеткіш бойынша жүргізілді. Жекелеген ингредиенттердің су құрамында аз болуына байланысты 5 ингредиент талдаудан алынып тасталды, 15 ингредиент бойынша талдау нәтижелері 1 кестеде көрсетілген.

Соңғы 40 жылдағы жалпы минералдану және сульфаттар, фосфаттар мен фторидтер, БПК₅ және еріген оттегі бойынша көлдегі судың ластануының негізгі көрсеткіштерінің динамикасы бойынша статистикалық мәліметтердің салыстырмалы талдауы 3 суретте берілген.

Сурет 3 - Көрсеткіштер динамикасы: а) судың жалпы минералдылығы (мг/дм³) және сульфат (мг/дм³), б) фосфат (мг/дм³) и фторид (мг/дм³), в) БПК₅ және соңғы 40 жылда еріген оттегі көрсеткіштері

Судың жалпы тұздылығы үшін ШРК 1000 мг/дм³ құрайды. 1972 жылғы көрсеткіштер химиялық зауыттардан алғашқы су төгуге дейін алынған. Тұздың ең жоғары концентрациясы 1988-89 жылдары байқалды, ол сәйкесінше 4289 және 4208 мг/дм³-ке жетіп, ШРК-дан 4,3 есе асып түсті. Сульфаттың ең жоғары мөлшері 1989 жылдан бері байқалды, ол кезде ол 2377 мг/дм³ болды.

Фосфаттың ең жоғары мөлшері 1981 және 1985 жылдары байқалады. 1985 жылы олар 3,582 мг/дм³ құрады, бұл ШРК-дан 1,02 есеге аздап асып түсті, фосфат бойынша 3,5 мг/дм³-ке тең. 1989 жылдан бастап фосфат мөлшері тұрақты түрде төмен деңгейде сақталып келеді.

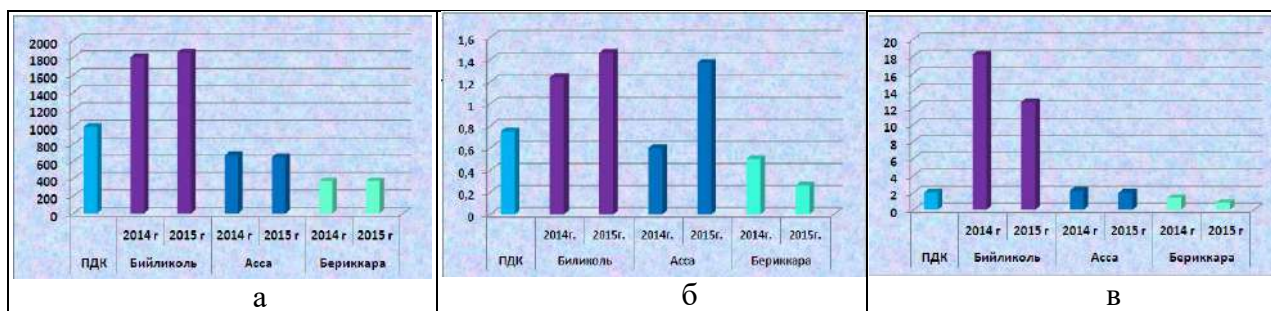
Фторидтердің максималды мөлшері 1986 жылы болды. 0,75 мг/дм³ фторидтер үшін ШДК-мен 3,25 мг/дм³, және барлық жылдар бойы ШРК-дан 4,3 есе жоғары деңгейде қалып отыр.

Тұрақты бақылаулар қалпына келтірілгелі бүгінге дейін көлдің жағдайы жақсарған жоқ, мұны 2014-15 ж. қаңтар-тамыз айларындағы БПК₅, қаттылық, иондар мөлшері бойынша мәліметтерді салыстырудан көруге болады, мұнда БПК₅ артық. 5-8 есе, иондар көлемінде – 1,5 есеге дейін [3].

2 кестеде және 4-суретте рН, жалпы минералдану, фторидтер, фосфаттар, БПК₅ бойынша көл мен оның салалары, Аса және Берікқара өзендерінің су тазалығын салыстырмалы талдау нәтижелері көрсетілген.

Кесте 2 - 2014-2015 жылдардағы судың сапалық көрсеткіштері

Көрсеткіштер	ПДК	Билікөл көлі	Аса	Берікқара
рН		8,4-8,5	7,9	8,2
Жалпы минералдылық, мг/л	1000	1859	672	372
Фторидтер, мг/л	0,05	1,46	0,05	0,05
Фосфаттар, мг/л	0,05	0,13-0,08	0,01	0,01
БПК ₅ , мг/л	6	18-12	2	1

Сурет 4 -Билікөл көлінің және оның ағыстары Аса мен Берікқараның суларының салыстырмалы талдау диаграммасы: а) жалпыминералдылығы бойынша, б) фторидтердің үлесі бойынша в) BPK₅ бойынша

Ұсыныстар

Су қоймасының шамадан тыс ластануы Билікөл көлінде орын алған өзін-өзі сауықтыру процестерін бұзады, пайдалы микрофлора басылады.

Су қоймасының ластанумен күресуіне көмектесу үшін су қоймасын органикалық заттардан қосымша тазарту, түбіндегі шөгінділерді жою және таза судың ағыны арқылы суды сұйылту қажет.

Жоғарыда айтылғандардың негізінде көлді тазарту үшін көлді қалпына келтірудің кешенді тәсілі ұсынылады.

Көлді қалпына келтірудің келесі кем емес қажетті шарасы - көлдің негізгі саласы Аса өзеніне ластаушы заттардың түсуін болдырмау.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Информационный бюллетень о состоянии окружающей среды Республики Казахстан. Выпуск 11, 3-й квартал 2015 г. Министерство энергетики РК, РГП «Казгидромет», Департамент экологического мониторинга. Астана, 2014.
2. Отчет о НИР "Разработка научно-технических мероприятий по определению степени, вида, ареала загрязнений и объема очистки дна озера Биликоль в Жамбылской области". КазНИИВХ. Тараз: 2015. -94 с.
3. O.Karlykhanov, T.Tazhiyeva, K.Aitekova, A.Juvadilova, S.Zhigitova, N.Tursunbaev. The environmental condition of lake Bilikol after anthropogenic pollution from the Asa river. Water Conservation and Management (WCM) 5(2), (2021). 102-107. Издатель: Zibeline In-ternational Publishing Sdn. Bhd. DOI 10.26480/wcm.02.2021.89.94

ӘОЖ 338.48

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АУЫЛДЫҚ ТУРИЗМДІ ДАМУДЫҢ МҮМКІНДІКТЕРІ МЕН ҚИЫНДЫҚТАРЫ

Ғылыми жетекші: Тоқбаева Махаббат Нышаналықызы оқытушы

Студент: Әбілда Аида «География» білім беру бағдарламасы

1 курс, Гео-22-1 тобы

«Жаратылыстану» факультеті, «Тарих және география» кафедрасы

Ш.Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты

Андатпа. Бұл зерттеу жұмысының мақсаты – Қазақстанда агротуризмге баса назар аударып, ауыл туризмін дамытудың қиындықтары мен мүмкіндіктерін анықтау. Ауылдық туризмнің әлеуетті артықшылықтары, соның ішінде экономикалық даму мен инфрақұрылымның өсуі, сондай-ақ туристік мамандардың жетіспеушілігі және нақты

брендинг стратегиясының қажеттілігі сияқты қиындықтар талқыланады. Деректер сипаттамалық статистика және тақырыптық талдау арқылы талданады. Зерттеу ақпараттандырылған келісімді қамтамасыз ететін және қатысушылардың жеке өмірі мен құпиялылығын қорғайтын этикалық нұсқауларды ұстанады.

Кілт сөздер: Туризм, агротуризм, ауыл туризмі, экономика, брендинг, нарық.

Ауылдық туризмді дамыту Қазақстанның туризм индустриясы үшін барған сайын маңызы артып келеді. Ауылдық туризм сектор ретінде шағын және орта кәсіпорындарды құру, инфрақұрылымды дамыту және ауыл тұрғындарының табыс кірісін арттыруды қоса алғанда, айтарлықтай экономикалық пайда әкелетін әлеуетке ие. Дегенмен, шешімін таппаған мәселелер де бар, соның ішінде туризм мамандарының жетіспеушілігі және нақты брендинг стратегиясының қажеттілігі. Бұл зерттеу жұмысы агротуризмге баса назар аудара отырып, Қазақстанда ауыл туризмін дамытудың қиындықтары мен мүмкіндіктерін зерттейді. Бұл зерттеу арқылы Қазақстандағы туризм индустриясының жалпы өсуіне ықпал ете отырып, ауыл туризмін тиімді ілгерілету және қолдау жолдарын анықтау мақсаты қойылады.

Бұл зерттеу жұмысында деректер жинаудың сандық және сапалық әдістерін қамтитын аралас әдістер әдісі қолданылады. Зерттеу туристік индустриядағы әртүрлі мүдделі тараптардан, соның ішінде мемлекеттік қызметкерлерден, туризм мамандарынан, ауылдық қауымдастықтардан және туристерден деректерді жинау үшін сауалнама сауалнамасын, сұхбаттарды және бақылауларды пайдаланады. Жиналған деректер сипаттамалық статистика және тақырыптық талдау арқылы талданады.

Бұл зерттеуге қатысушыларға туризмді дамытуға жауапты мемлекеттік қызметкерлер, туризм мамандары, ауылдық қауымдастықтар және туристер кіреді. Зерттеу Қазақстанның туристік индустриясында тиісті білімі мен тәжірибесі бар қатысушыларды таңдау үшін мақсатты іріктеуді пайдаланады. Іріктеме көлемі қанықтылық принципімен анықталады, мұнда мәліметтерді жинау жаңа ақпарат алынғанша жалғасады.

Зерттеу Қазақстандағы ауылдық туризмнің қазіргі жағдайы туралы сандық деректерді жинау үшін сауалнама пайдаланады. Сауалнама онлайн және офлайн әдістерін қолдана отырып, мемлекеттік қызметкерлерге, туризм мамандарына және ауылдық қауымдастықтарға таратылады. Сауалнама ауылдық туризмді дамытудың қиындықтары мен мүмкіндіктері, инфрақұрылымның қазіргі жағдайы, мемлекеттік қолдау деңгейі, агротуризмді дамыту әлеуеті туралы сұрақтарды қамтиды. Сауалнама деректері сипаттамалық статистиканың көмегімен талданады.

Сауалнамаға қосымша, зерттеу мемлекеттік қызметкерлерден, туризм мамандарынан және ауылдық қауымдастықтардан сапалы деректер жинау үшін жартылай құрылымдық сұхбаттарды пайдаланады. Сұхбаттар ауыл туризмін дамытудың қиындықтары мен мүмкіндіктеріне, агротуризмді дамыту әлеуетіне және ауыл туризмін ілгерілетудегі брендингтің рөліне бағытталған. Сұхбат жеке немесе онлайн платформалар арқылы жүргізіледі және кейінірек талдау үшін жазылады. Сұхбат деректері тақырыптық талдау арқылы талданады.

Қазақстандағы ауылдық туризмнің қазіргі жағдайы туралы сапалы деректер жинау үшін де бақылаулар қолданылады. Зерттеу инфрақұрылымның жай-күйін, туристік белсенділік деңгейін және даму әлеуетін байқау үшін ауылдық елді мекендерге және агротуризм бағыттарына баруды пайдаланады. Бақылаулар кейінірек талдау үшін далалық жазбалар мен фотосуреттер арқылы жазылады. Бақылау деректері тақырыптық талдау арқылы талданады.

Сауалнама арқылы жиналған сандық деректер жиіліктерді, пайыздарды, құралдарды және стандартты ауытқуларды қамтитын сипаттамалық статистиканы пайдалана отырып талданады. Сұхбаттар мен бақылаулар арқылы жиналған сапалы деректер тақырыптық талдау арқылы талданады, ол деректердегі тақырыптар мен заңдылықтарды анықтауды қамтиды. Тақырыптар зерттеу сұрақтары мен жинақталған деректер негізінде әзірленеді.

Ауылдық туризм – Қазақстанның туризм индустриясының қарқынды дамып келе жатқан саласы. Агротуризм немесе ауыл туризмі шағын және орта жеке кәсіпкерліктің өсуін, ауылдық жерлердегі жұмыссыздықты азайтуды, көлік жолдары мен мәдениет үйлері сияқты инфрақұрылымдарды салуды, ауыл тұрғындарының табысын арттыруды, инновациялық технологияларды қолдануды қамтиды. Бұл сектор табиғи және тарихи ресурстарды игеру мен пайдалануды, сондай-ақ ауыл тұрғындарының туризм, бизнес, технология және табиғи ресурстарды басқару салаларындағы білімін арттыруды көздейді. Дегенмен, қазіргі көрсеткіштер халықтың әлеуметтік-экономикалық жағдайында бұл саланың әлеуетіне толық сәйкес келмейтінін атап өткен жөн.

Экономикалық тұрғыдан алғанда агротуризмді дамыту ғылыми-зерттеу институттары, жоғары оқу орындары және жетекші кәсіпорындар сияқты заманауи, инновациялық кәсіпорындардың шикізатын сатуды көздейді. Бұл іс-шаралар қаражаттың, оның ішінде шетел валютасының түсуіне, сондай-ақ ауылдық жерлердегі жұмысбастылықты арттыруға және халық шаруашылығының әртүрлі салаларын өзара байланыстыруға мүмкіндік береді. Қазақстанда агротуризмді дамытуға жәрдемдесу үшін балық, орман және еңбек сияқты салалардағы бейресми дамуды шешу қажет. Ел әлі аграрлық туризмнің жаңа салаларын құру үшін ауыл шаруашылығының әлеуетін толық пайдалана алған жоқ.

Ауылдық туризмнің өсуіне жәрдемдесу үшін әр түрлі бастамалар қолға алынуы керек, оның ішінде табиғаты көрікті жерлерде көлік пен орналастырудың әртүрлі түрлерін дамыту, жеміс-жидек пен көкөністерді жинау, саңырауқұлақ аулау және ат спорты сияқты ауылшаруашылық қызмет түрлерін біріктіру және оны тарту тәжірибелі туристік агенттер мен туроператорлар. Қазақстандағы ауыл туризмін дамытудағы басты мәселе технология, география, шет тілі және өлкетану бойынша білімі бар туризм мамандарының жетіспеушілігі болып табылады. Ауылдық туристік маршруттардың нақты және жақсы жобаланған жоспарын жасау және табиғи ресурстарды дұрыс сақтау маңызды.

Ауылдарды брендтеу ауылдық туризмді дамытудың негізгі стратегиясы болып табылады. Аймақтық брендинг елді мекендерді бәсекелестерден ерекшелендіреді және туристерді өздерінің туристік маршруттарын таңдауға мүмкіндік береді. Брендинг процесі өз ауылдарының елшісі ретінде қызмет ететін жергілікті тұрғындардың қатысуы мен қолдауын талап етеді. Тұрғындардың тұрғылықты жерін бренд ретінде танып, онымен байланысты сезінуін қамтамасыз ету маңызды. Брендинг стратегиясында ерекше логотип, атау, әріптер, белгілер, сандар, түс, таңба, қолтаңба және ұран болуы керек.

Мақсатты аудиторияны анықтау брендинг стратегиясын әзірлеуде өте маңызды. Аудандардың брендинг қалалық туристерді қызықтыратын, оларды демалыс үшін нақты ауылдық аймақтарды таңдауға ынталандыратын креативті идеяларды қамтуы керек. Жергілікті кәсіпкерлердің де қатысуы маңызды, өйткені олар өз өнімінің қаптамасында белгілі бір аймақтың брендин пайдалана алады. Жарнамалық және кәдесый өнімдері де ауылдық жерлерді брендтеуді көрсетуі керек және бұл брендинг әртүрлі медиа арналар арқылы насихатталуы керек.

Ауылдық туризм негізінен Батыс Еуропа мен Солтүстік Американың жоғары урбанизацияланған елдерінде таралған белгілі бір таралу географиясына ие. Табиғи көрікті жерлерге деген сұраныс пен қызығушылық бұл елдерде ішкі туризмді дамытудың алғышарты болды, ал агротуризм туризмнің танымал түрі ретінде пайда болды. Ауылдық жерлер мен шаруа қожалықтарын тиімді демалыс орны деп санайтын балалар туризмнің бұл түріне ерекше назар аударады. Қазіргі уақытта Еуропада ауыл туризмі кең тараған, жыл сайын бірнеше миллион агротурист Италия, Франция және Испанияға келеді. Беларусь пен Ресей де туризмнің агротуризм сияқты табысты түрлеріне ерекше көңіл бөледі, ол сақталады және дамиды.

Агротуризм ауыл шаруашылығымен, мал шаруашылығымен және егін жинаумен тікелей айналысуды талап етеді және туристер мұндай тәжірибелер үшін қомақты ақы төлеуге дайын, кейде 1000 АҚШ долларынан асады. Американдық ранчолар ауылшаруашылық шеберханаларын ұсынып қана қоймайды, сонымен қатар ақылы түрде

туристерге табиғи аспаздық дағдыларын үйретеді. Демек, агротуризм негізгі табыс көзі ретінде ғана емес, сонымен қатар қосымша жұмыс орындарын құрудың тиімді құралы ретінде танылды. Мысалы, Польша 18 жылдан астам уақыт бойы экономиканың тиімді және серпінді секторы ретінде агротуризмді дамытып келеді және 18 000 агротуризм алаңы бар. Италия 1999 жылы 450 миллион АҚШ долларын құрайтын агротуризм қызметтерін ұсынатын 10 000-нан астам шаруа қожалықтарымен Еуропадағы ауылдық туризмнің көшбасшысы болып табылады.

Агротуризм ауыл туризмінің тиімділігін арттырып қана қоймай, ауылдың дамуына, оның әлеуметтік-экономикалық жағдайын жақсартуға ықпал етеді. Ауыл жағдайын жақсарту, ауыл тұрғындарының экономикалық әл-ауқатын арттыру, жергілікті халықты жұмыспен қамту, табиғи, тарихи, мәдени мұраларды сақтау, мәдени-тарихи, мәдени мұраларды ояту және арттыру сияқты бірқатар өзекті мәселелерді шешеді. және шетелдік және отандық туристердің аймаққа деген экзотикалық қызығушылығы және аймақтың туристік имиджін қалыптастыру. Осылайша, агротуризм ауылдық елді мекендердің алдында тұрған міндеттерді тиімді шешу болып табылады.

Агротуризмді дамытудың және қомақты пайда табудың әртүрлі жолдарын қолдануда. Сондықтан агротуризмді дамытуда шетелдік тәжірибелерді меңгеру және оларды өз елімізде ұтымды пайдалану – экономикалық тиімді шағын туристік орталықтар ретіндегі ауылдық аумақтардың маңызын арттырудың басты жолы. Агротуризм – ауылдық жерлердегі туристік отбасыларды, мысалы, ауыл үйлері сияқты жеке секторға негізделген орналастыру, тамақтандыру және көңіл көтеру бойынша кешенді қызметтерді ұсынатын экологиялық туризмнің танылған түрі. Ауылдық елді мекендерді жандандыру және ауылды жұмыспен қамту мәселелерін шешу құралы ретінде ауылдық туризмді дамыту ерекше назар аударуды қажет етеді.

Ауыл туризмі Қазақстанның агроөнеркәсіп кешенін (АӨК) дамытудың перспективалық саласы ретінде пайда болды. Көрікті ауылдық аймақтарда барлық қажетті табиғи, мәдени және тарихи ресурстардың болуына қарамастан, агротуризм инфрақұрылымының жоқтығынан ауылдық туризм индустриясы негізінен дамымаған күйде қалып отыр. Дегенмен, бұл саланың жергілікті экономиканы дамытудың әлеуеті зор және ауыл жағдайын жақсартудың тиімді құралы бола алады. Бұл жұмыс Қазақстандағы ауыл туризмінің әлеуетін, қиындықтарын және келешегін зерттейді.

Қазақстан шетелдік туристерді тарта алатын мәдени дәстүрлер мен ресурстарға бай. Қазақ ауылдары киіз үй тігу, қымыз бен бал дайындау, жергілікті тағамдарды ұсыну, мәдени қойылымдар сияқты ерекше тәжірибелерді ұсынады. Бұл тәжірибелер шетелдік туристердің экзотикалық және қызықты демалысқа деген сұранысын қанағаттандыра алады. Ауылдық туризм үлкен инвестицияны қажет етпейді және қарапайым ауылдың күнделікті өміріне әсерлі шолу жасай алады. Экзотика мен инновацияға қызығатын туристер оған өте құмар және инвестиция салуға дайын.

Агротуризм Италияда, әсіресе Тоскана және Трентино-Оңтүстік Тироль аймақтарында тарихи, мәдени және табиғи ресурстардың болуына және дамыған туристік инфрақұрылымға байланысты жақсы дамыған. Сол сияқты Қазақстанның ауыл туризмін индустрия ретінде дамытуға мүмкіндігі бар. Орта тап агротуризмнің әлеуетті тұтынушысы болып табылады, өйткені ол олардың жарнамаға, демалуға және танымдық экскурсияларға деген қажеттіліктерін қанағаттандырады. Ауылдық туризмнің мақсатты тобына балалы отбасылар, карт адамдар, жастар, спорт әуесқойлары жатады.

Агроөнеркәсіптік кешен Қазақстанның өңірлік дамуының негізгі бағыты болып табылады. 2019 жылы АӨК-ті мемлекеттік қолдау 1,5 есеге өсіп, 42,1 млрд теңгеге жетті. Бұл қолдау ауыл шаруашылығы өнімдерінің барлық түрлерін өндіруді тұрақты түрде арттыруды қамтамасыз етіп, 2019 жылы жалпы сомасы 100,7 миллиард теңгенің азық-түлік өнімдері өндіріліп, 1338,8 мың тонна ауыл шаруашылығы өнімдері экспортталды. 2019 жылы АӨК саласындағы еңбек өнімділігі 5,1%-ға, ал суармалы жерлердің көлемі 20%-ға

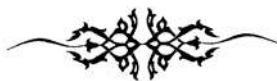
ұлғайып, 24 мың гектарға жетті. Сонымен қатар, өнімділікті арттыруға нақты егіншілік пен минералды тыңайтқыштарды қолдану да ықпал етті.

Ауыл туризмінің Қазақстандағы агроөнеркәсіп кешенін дамытудың әлеуеті зор. Дегенмен, агротуризм инфрақұрылымының жоқтығы және табиғи, мәдени және тарихи ресурстарды пайдалануды оңтайландыру үшін шетелдік тәжірибенің қажеттілігі маңызды мәселелер болып қала береді. Мемлекет тарапынан қолдау көрсетіліп, дәл егіншілік сияқты озық технологияларды қолдану саланың дамуына ықпал ете алады. Ауылдық туризмнің табысты дамуы ауылдың экономикалық жағдайын жақсартып, аймақтың жан-жақты дамуына ықпал ете алады.

Қорытындылай келе, Қазақстанда ауылдық туризмді дамытудың әлеуетті экономикалық пайдасы айтарлықтай, бірақ туризм мамандарының жетіспеушілігі және нақты брендинг стратегиясының қажеттілігі сияқты мәселелерді шешу қажет. Бұл зерттеу жұмысы агротуризмге баса назар аудара отырып, Қазақстанда ауыл туризмін дамытудың қиындықтары мен мүмкіндіктерін зерттеді. Осы зерттеуде қолданылған аралас әдістер тәсілі Қазақстандағы ауыл туризмінің қазіргі жағдайын жан-жақты түсінуге мүмкіндік берді және ауылдық туризмді тиімді ілгерілету мен қолдаудың жолдарын анықтады, сонымен бірге туризм индустриясының жалпы өсуіне ықпал етті. ел. Бұл зерттеудің нәтижелері Қазақстандағы ауылдық туризмнің өсуіне қолдау көрсететін және болашақта осы сектордың тұрақты дамуына ықпал ететін саясаттар мен бастамалардың дамуына ақпарат береді деп үміттенеміз.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Бельский В.И. [и др.] Агротуризм: опыт, проблемы, рекомендации / Минск: [Институт экономики НАН Беларуси], 2019. 123 с.
2. Здоров А.Б., Антонян А.Г. Агротуристский комплекс как путь реализации национальных программ экономики // Региональная экономика: теория и практика. - 2018. - № 36. - С. 88-91.
3. Здоров А.Б. Экономика туризма: Учебник. М.: Финансы и статистика 2014. 272с.
4. Comparative Analysis Software Targets State of Strategic Planning of Tourism Industry of Kazakhstan // Mataeva B.; Mukhambetova Z.; Tazhbayev N.; Kalkabayeva G.; Bespayeva R. Vol. 39 (11) Year 2018. Page 31
5. Evaluation of Customer Experience and Satisfaction in Luxury Resort Hotels of the Maldives. Popp L., Mukhambetova Z., Matayeva B., Kunafina G., Nurgaliyeva A., Volokhina V., Zhansagimova A. // Journal of Environmental Management and Tourism. Volume XII, Issue 8 (56) Winter 2021.p. 2100-2109
6. Агротуризм как один из новых направлений развития сельского хозяйства в республике Казахстан. Идрисова А.Р., Давлеткалиева К.Б. Вестник казахско-русского международного университета. г. Актюбинск, 2015

ГИПЕРКЕШЕНДІ САҢДАР ЖӘНЕ ОЛАРҒА АМАЛДАР ҚОЛДАНУ

Дуйсебаева Г.К., Орынбай Қ.

¹математика магистрі, «Қолданбалы математика және статистика» кафедрасының аға оқытушысы²«6В05413-Математика және математиканы оқыту» білім беру бағдарламасының студенті
М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті.

Андатпа. Ассоциативті емес алгебра қазіргі уақытта экзотика мифтерімен жабылған. Шынында, мұнда ешқандай өзгешелік жоқ, тек ассоциативтілік жоғалған. Бұл әрине, өзекті мәселе. Ассоциативті емес алгебраның ішіндегі ең белгілісі - октава алгебрасы. Гиперкешенді сандарды қолдану кезінде және оларды зерттеуде түйіндесу амалы жиі кездеседі. Октава үшін екі түйіндесу амалы анықталған: алгебралық және векторлық. Берілгенге түйіндес октава, барлық жорамал бірліктердің компоненттеріндегі таңбаны ауыстырудан құрылады.

Кілт сөздер. Гиперкешенді сандар, октава сандары, аксиомалар жүйесі, түйіндес октава, жорамал бірлік.

Ассоциативті емес алгебраның ішіндегі ең белгілісі - октава алгебрасы. Оны кейде, Фробениустың төртінші алгебрасы деп атайды. Ол сондай-ақ, Кэли-Диксон алгебрасы деп те айтылады. Мұндағы объектілер – гиперкешендік сандар. Гиперкешендік сандарды және оларды зерттеу кезінде түйіндестіру амалы анықталған – алгебралық және векторлық. Октаваны көп жағдайда, кватерниондардың елеулі кеңейуі ретінде қарастырады. [1]

Октава алгебрасы деп, $(U, +, \cdot, e)$ алгебрасын айтады, егер:

- I. Алгебра $(U, +, \cdot, e)$ – баламалы сызықтық алгебра;
- II. $(K, +, \cdot, i, j, k)$ кватерниондар денесі, бұл $(U, +, \cdot, e)$ алгебрасының ішкі денесі;
- III. $e^2 = -1$ және $e \neq i, e \neq j, e \neq k$;
- IV. Кватерниондар денесі мен e элементін қамтитын, $(U, +, \cdot, e)$ баламалы сызықтық алгебрасының кез келген ішкі алгебрасы, $(U, +, \cdot, e)$ алгебрасымен дәл келетін болса. [1]

Негізгі бөлім.

Теорема 1. Октава алгебрасы аксиомалар жүйесі қайшылықсыз. Жоғарыда құрылған аксиома жүйелерінің қайшылықсыздығын дәлелдеу үшін келесі модельді құрамыз.

$$K \times K = \{(u, v) | u \in K \cap v \in K\}$$

декарттық көбейтіндісін құрамыз, мұндағы K – кватерниондар жиыны. Анықтама бойынша,

$$(u_2; v_2) \Leftrightarrow u_1 = u_2 \wedge v_1 = v_2.$$

$K \times K$ жиынында ереже бойынша қосу және көбейту амалдарын анықтаймыз:

$$(u_1; v_1) + (u_2; v_2) = (u_1 + u_2; v_1 + v_2);$$

$$(u_1; v_1) * (u_2; v_2) = (u_1 u_2 - v_2 v_1; v_2 u_1 + v_1 \bar{u}_2)$$

Тұрғызылған модельде аксиомалардың орындалуын тексеруге көшеміз. $(K \times K, +, \cdot)$ алгебрасы, баламалы сызықтық алгебра екенін көрсетеміз. Алдымен, $(K \times K, +, \cdot)$ - бұл Абель группасы екенін көрсетеміз.

$$1) ((u_1; v_1) + (u_2; v_2)) + (u_3; v_3) = (u_1 + u_2; v_1 + v_2) + (u_3; v_3) = ((u_1 + u_2) + u_3; (v_1 + v_2) + v_3) = (u_1 + (u_2 + u_3); v_1 + (v_2 + v_3)) = ((u_1; v_1) + (u_2 + u_3; v_2 + v_3)) = (u_1; v_1) + ((u_2; v_2) + (u_3; v_3)),$$

яғни, $(K \times K, +)$ - те қосу ассоциативті.

$$2) (u_1; v_1) + (u_2; v_2) = (u_1 + u_2; v_1 + v_2) = (u_2 + u_1; v_2 + v_1) = (u_2; v_2) + (u_1; v_1),$$

яғни, $(K \times K, +)$ қосу коммутативті. [2]

3) Теңдеуді шешеміз:

$$(u, v) + (x, y) = (u, v);$$

$$(u + x; v + y) = (u, v);$$

$$(u + x, v + y) = (u, v) \Leftrightarrow u + x = u \wedge v + y = v; \Leftrightarrow x = 0, y = 0, \text{ яғни } (x; y) = (0; 0)$$

Олай болса, $(K \times K, +)$ - тегі бейтарап элемент бұл $(0; 0) = O_U$ белгілейміз.

4) Теңдеуді шешеміз.

$$(u, v) + (x, y) = (0; 0)$$

$$(u + x; v + y) = (0, 0) \Leftrightarrow u + x = 0 \wedge v + y = 0 \Leftrightarrow x = -u \wedge y = -v,$$

яғни, $(x; y) = (-u; -v)$ немесе $-(u, v) = (-u; -v)$.

1) мен 4)- тен $(K \times K, +)$ алгебрасы – Абель группасы екені шығады. Енді $(K \times K, +, \cdot)$ алгебрасы сақина екенін көрсетейік, бірақ ол ассоциативті емес және коммутативті емес.

4) $(K \times K, +, \cdot)$ дегі көбейту солынан да, солай оңынан да қосуға қатысты дистрибутивті екенін көрсетейік. [3]

$$\begin{aligned} ((u_1; v_1) + (u_2; v_2)) * (u_3; v_3) &= (u_1 + v_2; v_1 + v_2) * (u_3; v_3) = ((u_1 + u_2)u_3 - \bar{v}_3(v_1 + \\ v_2); v_3(u_1 + u_2) + (v_1 + v_2)\bar{u}_3) &= (u_1u_3 + u_2u_3 - \bar{v}_3v_1 - \bar{v}_3v_2 + v_3u_1 + v_3u_2 + v_1\bar{u}_3 + \\ v_2\bar{u}_3). \end{aligned}$$

Олай болса, $(K \times K, +, \cdot)$ -дегі көбейту, қосуға қатысты сол жағынан дистрибутивті.

5) Енді $(K \times K, +, \cdot)$ дегі көбейту ассоциативті емес екенін көрсетеміз. Шынында да, бір жағынан:

$$\begin{aligned} ((u_1; v_1) * (u_2; v_2)) * (u_3; v_3) &= (u_1u_2 - \bar{v}_2v_1; v_2u_1 + v_1\bar{u}_2) * (u_3; v_3) \\ &= ((u_1u_2 - \bar{v}_2v_1)u_3 - \bar{v}_3(v_2u_1 + v_1\bar{u}_2); v_3(u_1u_2 - \bar{v}_2v_1) - (v_2u_1 + v_1\bar{u}_2)\bar{u}_3) = \\ &= (u_1u_2u_3 - \bar{v}_2v_1u_3 - \bar{v}_3v_2u_1 - \bar{v}_3v_1\bar{u}_2; v_3\bar{v}_2v_1 - v_2u_1\bar{u}_3 - v_1\bar{u}_2\bar{u}_3). \\ ((u_1; v_1) * (u_2; v_2)) * (u_3; v_3) &\neq (u_1; v_1) * ((u_2; v_2) * (u_3; v_3)) \end{aligned}$$

яғни, $(K \times K, \cdot)$ –дегі көбейту ассоциативті емес.

7) Көбейтуді қарастырамыз:

$$(u_1; v_1 * u_2; v_2) = (u_1u_2 - \bar{v}_2v_1; v_2u_1 + v_1\bar{u}_2);$$

$$(u_2; v_2) * (u_1; v_1) = (u_2u_1 - \bar{v}_1v_2; v_1u_2 + v_2\bar{u}_1);$$

Ос теңдіктердің оң бөліктерін салыстырып, мынаған көз жеткіземіз.

$$(u_1; v_1 * u_2; v_2) \neq (u_2; v_2 * u_1; v_1)$$

яғни, $(K \times K, \cdot)$ –дегі көбейту коммутативті емес.

8) Мына теңдіктің орны бар екенін көрсетеміз.

$$\begin{aligned} (u_1; v_1) * ((u_2; v_2) * (u_2; v_2)) &= (u_1; v_1) * (u_2u_2 - \bar{v}_2v_2; v_2u_2 + v_2\bar{u}_2) \\ &= (u_1(u_2u_2 - \bar{v}_2v_2) - (\overline{v_2u_2 + v_2\bar{u}_2})v_1; v_1(\overline{u_2u_2 - \bar{u}_2v_2}) + (v_2u_2 + v_2\bar{u}_2)u_1) \\ &= (u_1u_2u_3 - u_1\bar{v}_2v_2 - \overline{v_2u_2}v_1 - u_2\bar{v}_2v_1; v_1\overline{u_2u_2} - v_1\bar{v}_2v_2 + v_2u_2u_1 + v_2\bar{u}_2u_1) \\ &= (u_1u_2u_3 - (u_2 + \bar{u}_2)\bar{v}_2v_1 - u_1|v_2|^2; (u_2 + \bar{u}_2)v_2u_1 + v_1\overline{u_2u_2} - v_1|v_2|^2). \end{aligned}$$

Мұнда мұны ескеру керек:

$$\bar{v}_2v_2 = v_2\bar{v}_2 = |v_2|^2$$

Және $u_2 + \bar{u}_2$ – нақты сандар. Алынған теңдіктердің оң бөліктерін салыстырып, мынаған көз жеткіземіз, яғни олар қосылғыштардың ретіне дейінгі дәлдікпен дәл келеді. Олай болса, 8) теңдік дұрыс.

$$W = a + bi + cj + dk + Ae + Bi + Cj + Dk,$$

мұндағы $a, b, c, d, A, B, C, D \in R$.

Октаваның осы формада жазылуын алгебралық форма деп атаймыз.

$K * K = U$ белгілеп, U –ды октава алгебрасы деп атаймыз.

Октаваларға амалдар қолдану. Дәлелденген u, v жұп түрінде болады, осындағы $u = a + bi + cj + dk, v = A + Bi + Cj + Dk \in K$, және $u + ve$, немесе алгебра түрінде

$a + bi + cj + dk + Ae + Bi + Cj + Dk$ болғандықтан, онда екі октаваны қосу, көпмүшелерді қосу сияқты ереже бойынша жүзеге асырылады.

$$\begin{aligned}
& p + q = (a + bi + cj + dk + Ae + BI + CJ + DK) \\
& + (a_1 + b_1i + c_1j + d_1k + A_1e + B_1I + C_1J + D_1K) \\
& = a + a_1 + (b + b_1)i + (c + c_1)j + (d + d_1)k + (A + A_1)e + (B + B_1)I \\
& + (C + C_1)J + (D + D_1)K
\end{aligned}$$

Октаваларды көбейту, екі көпмүшелерді ретін ескеріп, көбейту жоғарыда келтірілген кестеде берілген жорамал бірліктерді көбейту сияқты орындалады. [4]

Мысал 1. Көбейтуді орындаңыз:

$$\begin{aligned}
(1 + 3K)(2 - i + 3j + 2E + 2K) &= 2 - i + 3j + 2E + 2K + 6K - 3Ki + 9Kj + 6KE - 6 \\
&= 2 - i + 3j + 2E + 8K + 3J - 9I + 6K - 6 = -4 - i + 2E - 9I + 14K.
\end{aligned}$$

Мысал 2. Теңдеуді шешу керек:

$$(1 - 2i + 4K)x = (2 - 3j + J)(3 - 5k + E) - 5J + 8k.$$

Оң бөлігінде ұқсас қосылғыштарды келтіреміз.

$$\begin{aligned}
(2 - 3j + J)(3 - 5k + E) - 5J + 8k &= 6 - 10k + 2E - 9j + 15jk - 3jE + 3J - 5Jk + JE - 5J + 8k \\
&= 6 - 10k + 2E - 9j + 15i - 3J + 3J - 5I - j - 5J + 8k \\
&= 6 + 15i - 10j - 2k + 2E - 5I - 5J.
\end{aligned}$$

$$x = (1 - 2i + 4K) - 1(6 + 15i - 10j - 2k + 2E - 5I - 5J);$$

$$x = (1 - 2i + 4K)^{-1}(6 + 15i - 10j - 2k + 2E - 5I - 5J);$$

$$x = \frac{((1 + 2i - 4K)(6 + 15i - 10j - 2k + 2E - 5I - 5J))}{21} =$$

$$\begin{aligned}
& \frac{1}{21}(6 + 15i - 10j - 2k + 2E - 5I - 5J + 12i - 30 - 20k + 4j - 4I - 10E - 10K - 24K - 60J - \\
& 40I - 8E - 8K + 20J - 20I) = \frac{1}{21}(-24 + 27i - 6j - 22k - 16E - 69I - 45J - 442K) = \frac{1}{7} - \\
& \frac{22}{21}k - \frac{16}{21}E - \frac{13}{7}I - \frac{15}{7}J - 2K. [4]
\end{aligned}$$

Қорытынды.

Көп жағдайда, октаваларды кватерниондардың ұлғаюы ретінде қарастырады. Кватерниондар сияқты, октавалардың да бөлгіші жоқ, модульдың квадраты сол сияқты, жай квадраттық формамен өрнектеледі.

Октава үшін, кватерниондар үшін сияқты шартты скаляр көбейтуді анықтауға болады. Октава үшін, түйіндесудің екі амалы анықталған – алгебралық және векторлық. Басқа екі түйіндесу – дуальды және скалярлы, октаваны құруда скалярлық және дуальдық жорамал бірліктердің жоқтығына байланысты қолданылмайды. Бұл кезде, векторлық және алгебралық түйіндесу сәйкес болады.

Егер октава мына түрде берілсе:

$$q = q_0 + i \cdot q_1 + j \cdot q_2 - k \cdot q_3 - E \cdot q_4 - I \cdot q_5 - J \cdot q_6 - K \cdot q_7$$

Жай ассоциативті баламалы алгебраның мысалының бірі – Кэли-Диксон

алгебрасы немесе октава алгебрасы болады. Бұдан басқа, жай ассоциативті баламалы алгебра жоқ. Бұл нәтижені дәлелдеген авторлар: алдымен ақырлы өлшемді алгебра үшін, (Цорн, Шафер), содан соң идемпотентпен тривальды емес алгебра (Альберт), баламалы дене үшін (Брак, Клейнфельд, Скорнаков), коммутативті баламалы алгебра (Жевлаков) және т.б.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Гордеев В.Н., Кватернионы и трехмерная геометрия, Киев 2012.
2. Конвей Дж., Смит Д.А. О кватернионах и октавах, об их геометрии, арифметике и симметрии, М., 2009.
3. Березин Е.Н., Кватернионы в релятивистской физике, М., 2003.
4. Власова Е.А., Ряды, М.: Изд-во МГТУ им. Н.Э.Баумана, 2002, 608с.
5. Кубышкин Е.Н., Октавы и наш восьмимерный мир: модель пространства и времени на основе алгебы октав, М., 2009.

**ДИФФЕРЕНЦИАЛДЫҚ ЖҮЙЕЛЕРДІҢ ОРНЫҚТЫЛЫҒЫНЫҢ
АЛГЕБРАЛЫҚ КРИТЕРИЙЛЕРІ (КӨПМҮШЕЛІКТЕРДІҢ ДӘРЕЖЕСІ $n \leq 3$
БОЛҒАНДАҒЫ ОРНЫҚТЫЛЫҒЫ)**

Дуйсебаева Г.К., Саткожаева Э.Б.

¹математика магистрі, «Қолданбалы математика және статистика»
кафедрасының аға оқытушысы

²«БВ05411-Математика және статистика» білім беру бағдарламасының студенті
М.Х.Дулари атындағы Тараз өңірлік университеті

Аңдатпа. Мақалада дифференциалдық теңдеулер жүйесінің орнықтылығын зерттеу берілген. Дифференциалдық теңдеулер мен олардың жүйелерінің көпшілігінің шешімдері элементар функциялар арқылы өрнектелмейді және бұл жағдайларда нақты теңдеулерді шешу кезінде интегралдаудың жуық әдістері қолданылады. Сонымен қатар, көбінесе нақты сандық шешімдерді емес, шешімдердің ерекшеліктерін білу қажет: жүйелердің параметрлері өзгерген кезде жеке шешімдердің әрекеті, әртүрлі бастапқы деректер үшін шешімдердің өзара әрекеті, шешімнің кезеңділігі, параметрлер өзгерген кезде жүйенің жалпы әрекеті қалай өзгереді. Бұл сұрақтардың барлығы дифференциалдық теңдеулердің сапалық теориясымен зерттеледі.

Кілт сөздер. дифференциалдық теңдеулер, орнықтылық, көпмүшеліктер, көпмүшенің түбірлері, үзіліссіз, оң анықталған функция, теріс анықталған функция.

Дифференциалдық теңдеулердің сызықтық жүйесінің тұрақтылығы Аматрицасының меншікті мәндерінің нақты бөліктерінің белгілерімен анықталады. λ_1 меншікті мәндерін табу үшін мына характеристикалық теңдеуді шешу керек:

$$\det(A - \lambda I) = 0,$$

бұл характеристикалық теңдеу n дәрежелі алгебралық теңдеу түріне келеді:

$$a_0 \lambda^n + a_1 \lambda^{n-1} + \dots + a_{n-1} \lambda + a_n = 0.$$

Бұл теңдеудің түбірлерін $n = 2$ болғанда табу жеңіл, кейбір $n \geq 3$ жағдайда да түбірлерді табу қиынға соқпайды. Қалған жағдайларда характеристикалық теңдеулерді шешу едәуір қиындыққа әкеліп соғады. Оның үстіне Н.Х. Абель $n \geq 5$ болғанда жалпы алгебралық теңдеу үшін радикалдарда шешілмейтін теореманы дәлелдеді, яғни, жалпы жағдайда $n \geq 5$ үшін теңдеудің түбірлерін оның коэффициенттерімен өрнектейтін формулалар жоқ.

Мұндай жағдайда сипаттамалық теңдеудің өзін шешпей-ақ оның барлық түбірлерінің теріс нақты бөлігі болатынын анықтауға мүмкіндік беретін әдістердің маңызы зор, яғни, жүйенің тұрақтылығын орнату. Бұл сұрақ алгебралық тұрақтылық критерийлері арқылы сәтті шешілді. Математикалық есептерді шешудің тиімділігі жоғарылайтын заманауи интерактивті жүйелердің дамуын ескере отырып, компьютерлік математикалық жүйелерде алгебралық тұрақтылық критерийлері бойынша дифференциалдық теңдеулер сызықтық жүйелерінің орнықтылығын зерттеу мәселесі туындайды. [1]

Дифференциалдық теңдеулердің сызықтық жүйесінің асимптотикалық тұрақтылығын анықтау үшін оның сипаттамалық теңдеуінің барлық түбірлерінің теріс нақты бөліктері бар екенін тексеру жеткілікті. Осындай қасиеті бар көпмүше тұрақты деп аталады. [2]

Негізгі бөлім. $n \leq 3$ дәрежелі көпмүшеліктердің орнықтылығы.

Анықтама 1.

$$p(\lambda) = a_0 \lambda^n + a_1 \lambda^{n-1} + \dots + a_{n-1} \lambda + a_n \quad (1)$$

мұндағы $a_j, a_j \in \mathbb{R}$ көпмүшелігі орнықты деп аталады, егер оның $\text{Re } \lambda_j$ барлық түбірлері $S: \text{Re } \lambda_j < 0, j = \overline{1, n}$ жарты жазықтығында жатса. (1)-де $a_0 > 0$ деп аламыз.

Нақты коэффициентті 1-дәрежелі көпмүшені қарастырайық:

$$p_1(\lambda) = a_0\lambda^1 + a_1, \dots a_0 > 0 \quad (2)$$

$p_1(\lambda)$ түбірі:

$$\lambda_1 = -\frac{a_1}{a_0}$$

нақты түбір болып табылады. $a_0 > 0$ болғандықтан, λ_1 Ох: $\lambda_1 < 0$ осінің теріс бөлігінде жату үшін $a_1 > 0$ болуы керек.

Сонымен, 1-көпмүшелік $a_0 > 0, a_1 > 0$ барлық коэффициенттері оң болғанда ғана орнықты.

Нақты коэффициентті 2-дәрежелі көпмүшенің түрі:

$$p_1(\lambda) = a_0\lambda^2 + a_1\lambda + a_2, \dots a_0 > 0 \quad (3)$$

болады.

$p_2(\lambda)$ түбірлері бізге белгілі:

$$\lambda_{1,2} = \frac{-a_1 \pm \sqrt{a_1^2 - 4a_0a_2}}{2a_0}$$

формуласымен табылады.

Көріп отырғанымыздай, егер $a_1^2 - 4a_0a_2 \leq 0$ болса, онда нақты бөлігі $\lambda_{1,2}$: $\text{Re}\lambda_{1,2} = \frac{-a_1}{2a_0}$

болады. Егер $a_1^2 - 4a_0a_2 > 0$ болса, онда нақты бөлігі $\lambda_{1,2}$: $\text{Re}\lambda_{1,2} = \frac{-a_1 \pm \sqrt{a_1^2 - 4a_0a_2}}{2a_0}$ болады.

Сондықтан, $\text{Re}\lambda_{1,2}$ нөлден кіші болуы үшін, ($a_0 > 0$ екенін ескеріп):

$$\begin{cases} a_1 > 0, a_1^2 - 4a_0a_2 \leq 0 \text{ болғанда} \\ -a_1 \pm \sqrt{a_1^2 - 4a_0a_2} < 0, a_1^2 - 4a_0a_2 > 0 \text{ болғанда.} \end{cases}$$

Бірінші жағдай:

$$a_1 > 0, a_0a_1 \geq \frac{a_1^2}{4} > 0 \Rightarrow a_2 > 0$$

шарттарына алып келеді.

Екінші жағдай үшін мына теңсіздіктерді аламыз:

$$\begin{aligned} \sqrt{a_1^2 - 4a_0a_2} < a_1 &\Rightarrow a_1 > 0; \\ a_1^2 - 4a_0a_2 < a_1^2 &\Rightarrow a_2 > 0. \end{aligned}$$

Сонымен, 2-ші дәрежелі көпмүшелік $a_0 > 0, a_1 > 0, a_2 > 0$ барлық коэффициенттері оң болғанда ғана орнықты. [3]

Осылайша (1) теорема дұрыс:

Теорема 1: 1-ші (2) және 2-ші (3) дәрежелі көпмүшеліктер $a_0 > 0$ болғанда орнықты болуы үшін олардың коэффициенттері оң болады.

Коэффициенттері бар n-ші дәрежелі көпмүшенің орнықтылығының қажетті шартын тұжырымдаймыз.

Теорема 2: (Стодола теоремасы). Айталық n-ші дәрежелі $a_j; a_j \in \mathbb{R}$ коэффициентті көпмүшелігі орнықты болса, онда оның барлық коэффициенттері оң болады.

Дәделдеу: (1) көпмүшелік бар болсын делік. $p(\lambda)$ көпмүшелігін 1 және 2 дәрежелі көпмүшелік көбейткіштерге жіктейік:

$$p(\lambda) = a_0(\lambda + b_1) \dots (\lambda + b_m)(\lambda^2 + c_1\lambda + d_1) \dots (\lambda^2 + c_2\lambda + d_2),$$

мұндағы $m + 2s = n$, ал квадрат үшмүшеліктердің дискриминанттары теріс.

$p(\lambda)$ түбірлер жиыны оның жіктелуінде барлық бірінші, екінші дәрежелі көпмүшелердің түбірлер жиынымен сәйкес келетіндіктен, $p(\lambda)$ орнықтылығы барлық жіктелген көпмүшелерінің орнықтылығына эквивалентті болады. [4]

Мысалы, $p_3(\lambda)$ көпмүшелігі:

$$p_3(\lambda) = \lambda^3 + \lambda^2 + 3\lambda + 10$$

1-ші және 2-ші дәрежелі көпмүшеліктерге көбейткіштерге жіктеледі:

$$p_3(\lambda) = \lambda^3 + \lambda^2 + 3\lambda + 10 = (\lambda + 2)(\lambda^2 - \lambda + 5)$$

$p_3(\lambda)$ коэффициенттері оң екенін көріп тұрмыз, ал жіктелген көпмүшеліктердің коэффициенттерінің барлығы бірдей оң емес болып тұр. Сондықтан, оның барлық түбірлері сол жақ жарты жазықтықта жатпайды:

$$\lambda_1 = -2, \lambda_{2,3} = \frac{1 \pm i\sqrt{19}}{2}, \operatorname{Re}\lambda_{2,3} > 0.$$

Лемма 1: 3-дәрежелі нақты коэффициентті көпмүшеліктің

$$q(\lambda) = \lambda^3 + a\lambda^2 + b\lambda + c, \quad (4)$$

мұндағы $a > 0, b > 0, c > 0, ab = c$ болғанда тек қана жорамал түбірлері болады.

Дәлелдеу: Біріншіден, бұл көпмүшеліктің $\lambda = 0$ түбірі бола алмайды, себебі $\lambda = 0$ жаңдайы $c > 0$ шартына қарама-қайшы болады. Сондықтан оның тек қана жорамал түбірлері $\lambda_{1,2} = \pm i\mu$ жұбымен болады, мұндағы $\mu > 0$.

Қажеттілігі: Айталық $\lambda_{1,2} = \pm i\mu$ – түбірлерінің жұбы $q(\lambda)$ және $\mu > 0$. Онда оны төмендегідей түрде беруге болады:

$$q(\lambda) = (\lambda^2 + \mu^2)(\lambda - \lambda_3) = \lambda^3 + \underbrace{(-\lambda_3)}_{=a} \lambda^2 + \underbrace{\mu^2}_{=b} \lambda + \underbrace{\mu^2(-\lambda_3)}_{=c},$$

осыдан $ab = c$.

Жеткіліктілігі: Айталық $ab = c$ болсын. Сонда $q(\lambda)$ көбейткіштерге жіктеуге болады: $q(\lambda) = \lambda^3 + a\lambda^2 + b\lambda + c = (\lambda^2 + b)(\lambda + a)$. $b > 0$ екенін ескере отырып және $\mu = \sqrt{b}$, $\mu > 0$ деп белгілеп, $\lambda_{1,2} = \pm i\mu - q(\lambda)$ -ның түбірлер жұбын аламыз.

Лемма 2. Егер 3-дәрежелі нақты коэффициентті көпмүшелік

$q(\lambda) = \lambda^3 + a\lambda^2 + b\lambda + c$, мұндағы $a > 0, b > 0, c > 0$, коэффициенттерінің үзіліссіз ауысында орнықтылықты орнықсыздыққа (немесе керісінше), онда оның коэффициенттері $ab = c$ қатынасынан өтті.

Дәлелдеу: Ең алдымен, көпмүшенің түбірлері - оның коэффициенттерінен үзіліссіз функциялар. Осының арқасында, a, b, c коэффициенттерінің үзіліссіз ауысуынан түбірлер S комплекс жазықтығында үзіліссіз траекториялар бойынша қозғалады.

Орнықтылықтың орнықсыздыққа (немесе керісінше) өзгеруі кем дегенде бір түбірдің сол жақ жарты жазықтықтан оңға (немесе керісінше) өткенін білдіретіндіктен, оның траекториясы жорамал осімен қиылысуы керек. Осылайша, белгілі бір уақытта $q(\lambda)$ көпмүшенің жорамал түбірі болды. 1-Лемма бойынша бұл, оның коэффициенттері осы сәтте $ab = c$ қатынасын қанағаттандырғанын білдіреді. [5]

Теорема 3. (Вышнеградский теоремасы). 3-дәрежелі нақты коэффициентті көпмүшелік $p_3(\lambda) = a_0\lambda^3 + a_1\lambda^2 + a_2\lambda + a_3$, (5)

мұндағы $a_0 > 0$,

1) оның барлық коэффициенттері оң болғанда;

2) $a_1a_2 > a_0a_3$ (6)

теңсіздігі дұрыс болғанда ғана орнықты болады. [6]

Бұл теорема оңай дәлелденетіндіктен, төмендегі жағдайларды қарастырайық:

(4)-көпмүшелікті

$$q(\lambda) = (\lambda + a)(\lambda^2 + b) + (c - ab) \quad (7)$$

түрінде жазайық.

1-жағдай: $ab = c$ болсын. Сонда (7) көпмүшелік мына түрге келеді:

$$q(\lambda) = (\lambda + a)(\lambda^2 + b),$$

ал мұндай көпмүшеліктің, $\lambda_{1,2} = \pm ib$ түбірлері бар, және анықтама бойынша (7) көпмүшелік орнықсыз. Қорытындылай келе, $ab = c$ теңдігінен $q(\lambda)$ көпмүшелігінің орнықсыздығы шығады. [7]

2-жағдай: $ab < c$. a және b коэффициенттерін $ab < c$ теңсіздігі орындалатындай, a және b нөлге ұмтылатындай үзіліссіз ауыстырамыз. Және 2-Леммаға сүйене отырып, $ab < c$ теңсіздігі бұзылмайтындықтан, (4) көпмүшенің бірде бір түбірі жорамал осыпен қиылыспайды. Сондықтан $q(\lambda)$ -ның орнықты болу немесе болмау қасиеті бұзылмайды. [7]

3-жағдай: $a^2 - 4b \leq 0$

$$\lambda_{1,2} \approx -\frac{a}{2} \pm i \frac{\sqrt{4b - a^2}}{2} = \alpha \pm i\beta$$

Сонда

$$\operatorname{Re}\lambda_1\lambda_2 = \operatorname{Re}(\alpha + i\beta)(\alpha - i\beta) = \alpha^2 + \beta^2 \approx \frac{1}{4}(a^2 + (4b - a^2)) = b > 0$$

Сонымен, екі жағдайда да

$$\operatorname{Re}\lambda_1\lambda_2 \approx b > 0.$$

Осыдан,

$$\operatorname{Re}\lambda_3 = -\frac{c}{|\lambda_1\lambda_2|^2} \operatorname{Re}\lambda_1\lambda_2 < 0$$

Қорытындылай келе, c коэффициенті үлкен емес оң мәндер қабылдағанда үш түбірдің барлығының теріс нақты бөлігі болады, бұл $q(\lambda)$ көпмүшелігінің орнықты екенін көрсетеді.

Ал c коэффициенті үлкен оң мәндер қабылдағанда не болады? 2-Лемма бойынша көпмүшелік өзінің орнықтылық/орнықсыздығын a, b, c коэффициенттерінің үзіліссіз ауысуынан өзгертпейді, егер коэффициенттер $ab = c$ теңдігін қанағаттандырмаса, мысалы, $ab > c$ теңсіздігі орындалса. Сондықтан, кез-келген үш a, b, c мәндерін, $ab > c$ теңсіздігі орындалатындай, кез-келген басқа $ab > c$ теңсіздігін қанағаттандыратын a, b, c мәндерімен үзіліссіз траекториямен байланыстыруға болатын болса, онда $ab > c$ болғандағы аз c үшін (4) көпмүшенің орнықтылығынан $ab > c$ болғандағы кез-келген c үшін (4) көпмүшенің орнықтылығы шығады. [8]

Орнықтылық жүйелердің күйінің маңызды белгілерінің бірін сипаттайды және физикада, биологияда, техникада, экономикада және кибернетикада қолданылатын іргелі ұғым болып табылады. Орнықтылық ұғымы өте кең мағынада түсінілетін жүйе күйінің кейбір белгілерінің тұрақтылығын сипаттау үшін қолданылады. Мақалада дифференциалдық теңдеулер жүйесінің орнықтылығын зерттеудің алгебралық критерийлері келтірілді. Көпмүшеліктердің орнықтылығының $n \leq 3$ жағдайындағы қорытындылары ары қарай есептеулерді автоматтандыруға септігін тигізеді.

Қазіргі кезеңде аналитикалық есептеулер жүйелерінің дамуы компьютерлік математика пакеттерінде дифференциалдық теңдеулер жүйесінің орнықтылығын зерттеудің тиімді әдістеріне алғышарттар жасайды. Сондықтан жүргізілген зерттеулердің нәтижелерін алгебралық орнықтылық критерийлері бойынша дифференциалдық теңдеулердің сызықтық жүйесінің орнықтылығын зерттеуге арналған математикалық автоматтандырылған бағдарламалар жасап, олар есептеуді жүргізудің жоғары жылдамдығымен және уақыттың минималды шығынымен сипатталады.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Звездочкин В.А. Дифференциальные уравнения и устойчивость. –Спб: Лань, 2015.-320с.
2. Понтрягин Л.С. Дифференциальные уравнения и их приложения –М.: Едиториал УРСС, 2018.-208с.
3. В. Д. Горяченко. Элементы теории колебаний- М.: Высшая школа, 2001.- 395 с.
4. А. А. Андронов, А. А. Витт, С. Э. Хайкин. Теория колебаний. -М.: Наука, 1981.-916 с.
5. Сикорский Ю.С. Обыкновенные дифференциальные уравнения С приложением их к некоторым техническим задачам М.: КомКнига, 2010.-160с.
6. Арнольд В.И. Обыкновенные дифференциальные уравнения –М. : МЦНМО, 2012.-344с. 7. Эльсгольц Л.Э., Дифференциальные уравнения -М.: ЛКИ, 2014. –312с.
8. Треногин В.А. Обыкновенные дифференциальные уравнения – М.: Физматлит, 2009.-312 с.

EISENIA FOETIDA ANGREI -КАЛИФОРНИЯЛЫҚ ҚЫЗЫЛ ҚҰРТТАРЫМЕН ВЕРМИКОМПОСТ ӨНДІРУ ПРОЦЕСІНІҢ ТИІМДІЛІГІН АРТТЫРУ

Ғылыми жетекшісі: Даулетбекова А. Т. – а.ш.ғ.к.

Студент: Алиева Н.Б., Удаспек С.Н., Қанарбек С.К. - 6В05101-Биология, 3 курс,
Био-20-1 тобы

«Жаратылыстану» факультеті, «Биология және ауылшаруашылық мамандықтар»
кафедрасы,

Ш. Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз Инновациялық институты

Андатпа. *Eisenia foetida* түрінің қызыл калифорния құрттарын қолдана отырып, вермикомпосттау технологиясын жасалынып, зертханалық жағдайда күрделі компосттау кезінде вермикомпост-биогумус пен сұйық биоконцентрат алынды. Сондай-ақ қызыл калифорниялық құрттарды одан әрі пайдалану үшін олардың көбеюіне жағдай жасау және микроэлементтері жоғары вермикомпостты алу көзделген. Алынған биотыңайтқыш Жамбыл облысының топырақ-климаттық жағдайларына қолайлы агро-биологиялық тиімді құрал болып табылады.

Кілтгі сөздер: топырақ, құнарлылық, минералды тыңайтқыштар, компост, вермикомпост, биогумус, гибрид, гермафродит, анабиоз, копролиттер, гумификация.

Аннотация. Разработана технология вермикомпостирования с использованием красных калифорнийских червей вида *Eisenia foetida*, в лабораторных условиях получен биогумус и жидкий биоконцентрат при сложном компостировании. Также для дальнейшего использования красных калифорнийских червей предусмотрено создание условий для их размножения и получение биогумуса с высоким содержанием микроэлементов. Полученный биоудобрение является агро-биологически эффективным средством в отношении почвенно-климатических условий Жамбылской области.

Ключевые слова: почва, плодородие, минеральные удобрения, компост, вермикомпост, биогумус, гибрид, гермафродит, анабиоз, копролиты, гумификация.

Abstract. A vermicomposting technology has been developed using red Californian worms of the *Eisenia foetida* species, biohumus and liquid bioconcentrate have been obtained in laboratory conditions with complex composting. Also, for the further use of red California worms, it is planned to create conditions for their reproduction and obtain vermicompost with a high content of trace elements. The resulting biofertilizer is an agrobiological effective tool in relation to the soil and climatic conditions of the Zhambyl region.

Keywords: soil, fertility, mineral fertilizers, compost, vermicompost, hybrid, hermaphrodite, suspended animation, coprolites, humification.

Қазіргі уақытта сүт фермалары, шошқа мен құс фермаларында көнді кәдеге жарату сияқты бірқатар проблемалар бар. Көнді тікелей топыраққа қолдануға болмайды. Жаңа көң еритін азот қосылыстарына бай және еритін минералды тыңайтқыштармен бірдей әсер етеді, яғни жапырақтар мен сабақтардың өсуін күшейтеді, бірақ бұл әрдайым егіннің өсуін білдірмейді. Сондай-ақ, жаңа көңмен тыңайтылған өсімдіктер аурулар мен зиянкестерге сезімтал болады. Сонымен қатар, жаңа көң тез ыдырайды, сондықтан ол жердің тұрақты құнарлылығына ықпал етпейді. Сондықтан көң компостталады, бірақ бұл процесс өте ұзақ уақытты алады.

Бұл мәселені жауын құрттарды қолдана отырып компосттау арқылы тиімді басқаруға болады. Жауын құрттар органикалық материалды түрлендіру процесін күшейтеді, органикалық заттардың белсенді минералдануы да жүреді. Фосфор және калий сияқты биологиялық белсенді заттар шығарылады [1].

Жауын құрттары аннелидтер типіне жатады (Phylum Annelida), кішкентай қылшық құрттар класы (Classis Oligochaeta), лумбрикоморфтар немесе жоғары қылшық (Ordo Lumbricomorpha). Lumbricomorpha отрядының орталық тұқымдасы-200-ге дейін түрді қамтитын лумбрицидтер немесе нағыз жауын құрттары (Familia lumbricidae) тұқымдасы. 200 түрдің ішінде аз ғана түрін өсіруге болады. Вермикультура үшін ең қолданысқа ие-қызыл құрт түріне жататын құрттар. Ең ашық түсті құрттардың бірі-көң (*Eisenia foetida*) құрты.

Жауын құрттарында 70% ақуыз, D дәрумені, фосфолипидтер, 55% дейін қанықпаған май қышқылдары, 22% қаныққан, 12% полиен қышқылдары бар. Құрттардың биомассасынан құрамында 62-72% ақуыз бар ақуыз ұны дайындалады.

Көпжылдық зерттеулер ірі қара, жылқы, құс көңі, шошқа көңі негізінде дайындалған субстраттарда құрттарды өсірудің мүмкіндігі мен орындылығын көрсетті.

Өсіру үшін көбінесе Lumbricidae тұқымдасының келесі түрлері қолданылады: *Eisenia foetida*-көң құрты, *Eisenia foetida angrei* – Калифорнияның қызыл құрты.

Калифорниялық қызыл құрт-кәдімгі көң құртының вермикультурасы жағдайында ұзақ мерзімді таңдау өнімі [2].

Қызыл калифорния құртының гибриді қызыл құрттың әртүрлі түрлерін өсіру нәтижесінде пайда болды. Ол өзінің сипаттамалары бойынша ең тиімді және үнемді. Қызыл калифорния құртының гибриді басқа жауын құрттарына тән физиологиялық ерекшеліктерін сақтап қалды, бірақ оның "жабайы" туыстарынан айырмашылығы ұзақ өмір сүреді, құнарлы, өте төзімді, тұтқында өмір сүруге үйретілген. Жаңа кокондар ашық жасыл түске ие, содан кейін құрттар дамыған сайын қола түске дейін қарайып кетеді. Кокондарды салғаннан кейін 7-8 күн ішінде құрттар жаңа ұрықтандыруға қабілетті. Кокондарда 2-3-тен 20-ға дейін жұмыртқа болады. Даму 2-3 апта ішінде жүреді. Ақ түсті, ұзындығы шамамен 1 мм, 6-7 күндік жасқа дейін олар 7 мм-ге дейін өседі, ал 15-20 күнде олар ересек құрттардың түсін алады. Құрттар жыныстық жетілуге 70-90 күнде жетеді. Қызыл калифорния құртының өмір сүру ұзақтығы 16 жылға жетеді, ал жабайы туыстары 4 жылға дейін өмір сүреді. Өмір бойы қызыл калифорния құрты 20 мыңға дейін ұрпақ береді, яғни жылына шамамен 1500 құрт. Ересек құрттың ұзындығы 5-8 см, диаметрі 3-5 мм, салмағы 0,5-1,0 г (1-сурет). Құрттар органикалық қалдықтар мен құнарсыз топырақтардан тұратын субстрат қалыңдығында өсіріледі. Олар 30-40 см тереңдікке енеді, тігінен және көлденеңінен қозғалады. Қысқа уақыт ішінде органикалық қалдықтар вермикомпостқа айналады (құрт копролиттері).

1-сурет. Калифорниялық қызыл құрты

Калифорнияның қызыл құртының тіршілік ету ортасының оңтайлы температурасы +19-23 °С. +14 °С-тан төмен температурада құрттар көбеюін тоқтатады, ал +7 °С-тан төмен температурада олар летаргиялық күйге (анабиоз) түсіп, тамақтануды тоқтатады. Қызыл калифорния құртының өлімі денені 0 °С-тан төмен салқындатып, +42 °С-тан жоғары қыздырғанда болады. Ультракүлгін сәулелер құрттар үшін өлімге әкеледі, сондықтан оларды өсіру кезінде күн сәулесінің тікелей әсерінен аулақ болу керек. Калифорниялық гермафродит құрты, тек жыныстық жолмен көбейеді, өте құнарлы, ол лумбрицидтердің барлық басқа

түрлерінен кокондардағы жұмыртқа саны бойынша және жұптасу жиілігі бойынша кем дегенде 4 есе асып түседі [3].

Құрттарды сәтті өсіру үшін олардың тіршілік ету ортасының жағдайына белгілі бір талаптарды сақтау қажет:

- құрттың көбеюі мен дамуы үшін оңтайлы температура +19-дан +25 °С-қа дейін;
- ортаның ылғалдылығы 70-тен 80% - ға дейін. Іс жүзінде мұндай субстрат оңтайлы ылғалды болып табылады, ол жұдырыққа сығылған кезде су шығармайды. Құрттар ағзадан судың жоғалуының жоғары пайызына төзе алатын қабілетке ие болғанымен, егер субстраттың ылғалдылығы ұзақ уақыт 35% - дан төмен болса, құрттар өлуі мүмкін;
- ортаның оңтайлы реакциясы бейтарап. рН 6,0-ден 8,0-ге дейінгі компостты қолдануға рұқсат етіледі. 5,5-тен төмен (қышқыл) және 8,5-тен жоғары (жоғары сілтілі) орта реакциясы кезінде құрттар өлуі мүмкін;
- жоғары ылғалдылықта құрттардың тыныс алуы үшін оттегінің қол жетімділігін қамтамасыз ету қажет. Осы мақсатта тығыздалған субстрат қабаттарды қопсытып тұру қажет.

Қызыл калифорния құрттарын өсірудің биотехнологиялық процесі келесі негізгі кезеңдерден тұрады: субстратты дайындау, вермикультиваторларды дайындау, құрттарды қоныстандыру, күтім жасау және азықтандыру, құрттарды іріктеу, қыстау [4].

Калифорния құрттарын үй және ауылшаруашылық жануарларының көңімен, үй шаруашылығының органикалық қалдықтарымен, сондай-ақ жапырақты ағаштардың шіріген үгінділерімен және жеміс-жидектермен (алма, алмұрт, картоп, сәбіз, қияр, қызанақ, асқабақ, қарбыз, қауын) т.б. азықтандыруға болады. Сондай-ақ, биологиялық ыдырамайтын барлық заттарды (синтетикалық органикалық заттар) азық құрамынан алып тастау керек.

Құрттар үшін оңтайлы азық-жылқы көңі. Калифорнияның қызыл құрттары үшін ең үлкен қауіп-бұл ашыту процесі әлі аяқталмаған және құрттар үшін зиянды, кейде өлімге әкелетін газдар пайда болатын көң. Сондықтан сабанмен араласқан көңді құрттарға жем ретінде қолданар алдында бір ай ұстау керек.

Күні бойы құрт өз салмағына сай азық жейді. Бірақ тағамның тек 40% ғана сіңіп, өзінің энергетикалық қажеттіліктерін қанағаттандыруға жұмсалады, ал 60% капролиттер түрінде шығарылады. Капролиттер-100% микробиологиялық тыңайтқыш.

Құрттарға қажетті жем апта сайын 5 см қабатқа жайылады, ал қораптың қабырғалары бойымен ені шамамен 3-5 см бос жолақтар қалдыру ұсынылады, олар "қауіпсіздік клапандары" рөлін атқарады. Егер қандай да бір себептермен жем қоспасында улы газдардың бөлінуімен бірге ашыту процестері басталса, құрттар бос жолақтарда жиналады. Азық қоспасын тиімді пайдалану үшін апта сайын өзгерту арқылы қамтамасыз етіледі (жұп апталар – азықтың бір түрі, тақ – екіншісі). Егер азығы қажетті мөлшерде жетіспесе калифорниялық құрттар майдалана бастайды.

Жауын құрттарымен компост жасау арнайы топырақ құрылымының пайда болуына әкеледі. Компост құрамында өсімдіктердің қоректенуіне ең қолайлы формадағы қоректік заттар бар. Сонымен қатар, оны кез-келген мөлшерде қолдануға болады.

Санитарлық нормаларға сәйкес, вермикомпост көкөністер мен жемістерді өсіруге мүлдем зиянсыз.

Вермикомпост құрттардың тіршілік әрекеті арқылы жүзеге асырылады, сондықтан вермиреактордағы масса олардың өміріне қолайлы жағдайлармен қамтамасыз етілуі керек. Мұндай жағдайлар: ылғалдылық, температура, қышқылдық, ауаға қол жетімділік және субстраттың жұмсақтығы. Ауаны жылыту және айдау жылу алмастырғыш пен ылғалдандырғышы бар компрессормен жүзеге асырылады. Вермиреактордың жұмысының нәтижесінде біз құнды тыңайтқыш пен құрттардың биомассасын аламыз, оны тиісті өңдеуден кейін пайдалану керек [5, 6].

Біз *Eisenia foetida* түрінің қызыл калифорния құрттарын қолдана отырып, вермикомпосттау технологиясын жасадық.

Әзірлеуге бағытталған техникалық міндет-қондырғының өнімділігін арттыру, энергия шығынын азайту, микроэлементтері жоғары вермикомпостты алу, сондай-ақ қызыл калифорниялық құрттарды одан әрі пайдалану үшін олардың көбеюіне жағдай жасау.

Зерттеу жұмыстары 2022 жылдан бастап Ш.Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты Агробиологиялық ғылыми – зерттеу орталығында орналасқан Биологиялық зерттеу орталығында жүргізілуде (2-сурет).

2-сурет. Биологиялық зерттеу орталығы

Вермикомпосттауға арналған субстрат күрделі компосттау кезінде фосфогипс қосу арқылы шымтезек, жылқы көңінің және ірі қара көңінің қоспаларынан дайындалды. Температураның, ылғалдылықтың және қышқылдықтың барлық нормаларына сәйкес *Eisenia foetida* түрі қызыл калифорния құрттарының санының өсуін салыстырмалы зерттеу тәжірибесі бірдей мөлшердегі контейнерлерде жүргізілді.

Қондырғының технологиялық параметрлерін зерттеу және зертханалық зерттеулер жүргізу үшін эксперименттік сыйымдылық жәшіктері жасалды. Орнатудың сыртқы түрі 3-суретте көрсетілген.

3-сурет. Эксперименттік сыйымдылық жәшіктері

Эксперимент схемасына сәйкес температураның, ылғалдылықтың және қышқылдықтың қызыл калифорния құрттарының популяциясына әсерін зерттеу

қарастырылды. Жеке санының өсу динамикасы, ересектер мен молектар санын ескере отырып, тәжірибе барысында апта сайын анықталды (4-сурет).

4-сурет. Студенттермен эксперимент жұмыстары

Жүргізілген зертханалық зерттеулер:

1. Вермикомпосттау процесінің оңтайлы технологиялық параметрлері: температура 19-дан 27⁰С-қа дейін, ылғалдылығы 75-95%, қышқылдығы кемінде 6 бірлік, субстраттың жаңа қабаты кемінде 10 см, құрттардың оңтайлы тығыздығы 250 мың дана/м³.

2. *Eisenia foetida* түрінің қызыл калифорния құрттарының көмегімен вермикомпосттау технологиясы әзірленді, оның айрықша ерекшелігі-ауылшаруашылық өндірісінің қалдықтарын өңдеуге кететін уақыт әлдеқайда аз.

3. Зертханалық жағдайда біз фосфогипс қосылған күрделі компосттау кезінде вермикомпост - биогурус пен сұйық биоконцентрат алынды (5-сурет).

4. Алынған биотыңайтқыш Жамбыл облысының топырақ-климаттық жағдайларына қолайлы агро-биологиялық тиімді құрал болып табылады.

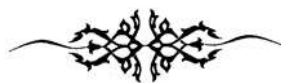

5-сурет. Зертханалық жағдайда алынған фосфогипс қосылған вермикомпост - биогурус

Әдебиеттер тізімі

1. Вермикультивирование: В.И. Дмитриева; А.И. Степанова теория, опыт, практика. Сахапомирафиздат. 2015 год, 120 стр.
2. Василий Степанович Боескоров. «Экологические условия обитания дождевого червя в мерзлотных почвах Якутии» Улан-Удэ 2014 год.

3. <https://bank.nauchniestati.ru/primery/nauchnaya-statya-na-temu-mikroevolyucziya-kalifornijskogo-cherveya-imwp/>
4. Выгузова М.А. Разработка технологии производства биогумуса в установке непрерывного действия / М.А.Выгузова // Политематический сетевой электронный научный журнал Кубанского государственного аграрного университета (Научный журнал КубГАУ) [Электронный ресурс]. – Краснодар: КубГАУ, 2012. - №81(07) С. 43 – 53. – IDA [article ID]: 0811207004. – Режим доступа: <http://ej.kubagro.ru/2012/07/pdf/04.pdf>.
5. Кудряшова А.Г. Перспективы развития комплекса по переработке органических отходов в РФ / А.Г. Кудряшова, М.А. Выгузова // Сборник трудов IV Международной научно-практической конференции «Республика Казахстан и Евразийское экономическое сообщество: сотрудничество во имя прогресса», 2012 г., С.256-258.
6. Выгузова М.А. Преимущества и недостатки существующих способов вермикомпостирования / М.А. Выгузова, А.А. Шакирова // Инновационному развитию АПК и аграрному образованию - научное обеспечение: материалы Всероссийской научно-практической конференции (Ижевск, 14-17 февр. 2012 г.). Том III. С. 215-218.

ӘОЖ 517 (075.9)

МАТЕМАТИКАЛЫҚ ФИЗИКАНЫҢ КЕЙБІР ЕСЕПТЕРІН ШЕШУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Ғылыми жетекші: Кенжебеков Дархан Уалиевич, магистр.

Магистрант: Клышбекова Айдана Абибуллақызы «Математика» БББ, 2-курс, ММат-21-1 тобы, «ЖОО – нан кейінгі білім беру орталығы».

**Студент: Мустафин Бахтияр Қайратұлы «Математика» БББ, 3-курс, Мат-20-1 тобы.
«Жаратылыстану мамандықтары» кафедрасы**

Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз Инновациялық институты

Андатпа. Қарастырылып отырған мәселелер ұсынылған математикалық модельдер негізінде зерттелді. Есептеулерге қажетті дифференциалдық теңдеулер алынады. Көп жағдайда тиісті шекаралық шарттардағы бастапқы дифференциалдық теңдеулер сандық түрде шешіледі. Кейбір жағдайларда нақты шешімдер алуға болады. Осылайша, қабаттардың қасиеттері жағынан біртектес сулы қабат учаскесі үшін газ кен орындарының және гидродинамикалық тұзақтардың конфигурациясын есептеуге мүмкіндік беретін нақты шешімдер алынды. Нақты шешімдер сандық алгоритмдердің қателігін бағалау кезінде сілтеме ретінде қызмет етеді. Қабат суларының жасанды түрде құрылған сүзгілеу ағынында газдың немесе мұнай қабатының орын ауыстыруының сипаттамалық уақытын бағалау үшін аналитикалық өрнектер алынды.

Аннотация. Рассматриваемые задачи исследовались на основе предложенных математических моделей. Получены необходимые для расчетов дифференциальные уравнения. В большинстве случаев исходные дифференциальные уравнения с соответствующими граничными условиями решаются численно. В некоторых случаях могут быть получены конкретные решения. Таким образом были получены точные решения, позволяющие рассчитать конфигурацию газовых залежей и гидродинамических ловушек для однородного по пластовым свойствам разреза водоносного горизонта. Точные решения служат ориентиром при оценке погрешности численных алгоритмов. Получены аналитические выражения для оценки характерного времени вытеснения газо- или нефтеносного пласта в искусственно созданном фильтрующем потоке пластовых вод.

Annotation. The problems under consideration were studied based on the proposed mathematical models. Differential equations necessary for calculations are obtained. In most cases, the initial differential equations with appropriate boundary conditions are solved numerically. In some cases, specific solutions can be obtained. In this way, accurate solutions were obtained that allow to calculate the configuration of gas deposits and hydrodynamic traps for a homogeneous aquifer section in terms of layer properties. Exact solutions serve as a reference when evaluating the error of numerical algorithms. Analytical expressions were derived to estimate the characteristic time of displacement of gas or oil formation in an artificially created filter flow of formation waters.

Кілт сөздер: Қабаттық, дифференциалдық, теңдеулер, шекаралық, шоғыр, газ, мұнай.

Қабаттық су ағынындағы көмірсутектер шоғырларының стационарлық емес ығысуы есептерінің сипатты ерекшелігі - тек су, газ (мұнай) және су сүзгілеу саласында бөлінетін жылжымалы шекаралардың болуы.

Жоғарыда айтылғандай, мұндай есептердің аналитикалық шешімін алу мүмкін емес. Шешімнің негізгі әдістері сандық, атап айтқанда, ақырлы айырымдар әдісі болып табылады.

Жолақ тәрізді қабатты қарастырайық, оның құрылымдық тұзағына газ (мұнай) кен орны жатады. Жоғарыда (сонда негізгі белгілер де көрсетілген) сипатталған орталандыру әдісін қолдану арқылы, су мен газды сүзу теңдеулерін аламыз:

$$m \frac{\partial h}{\partial t} - \frac{\partial}{\partial x} \left\{ \frac{kh}{\mu_o} \frac{\partial}{\partial x} [p + g \rho_o (h + h_o)] \right\} = 0; \quad (1)$$

$$- m \frac{\partial h}{\partial t} - \frac{\partial}{\partial x} \left\{ \frac{kh_r}{\mu_r} \frac{\partial}{\partial x} [p + g \rho_o (h + h_n)] \right\} = 0. \quad (2)$$

Бұл теңдеулер жүйесі (1), (2) судың сүзу ағынының Q шығысымен байланысты алғашқы интегралға ие. Жоғарыда келтірілген түрлендірулерге ұқсас теңдеулерді бір дифференциалдық теңдеуге келтіреміз:

$$m \frac{\partial h}{\partial t} + \frac{Q(t)}{b} \frac{\partial}{\partial x} \left(\frac{\mu_o h}{\mu_o h + h_r} \right) - \frac{kg \Delta p}{\mu_o} \frac{\partial}{\partial x} \left[\frac{hh_r}{\mu_o h + h_r} \frac{\partial (h + h_n)}{\partial x} \right] = 0, \quad (3)$$

мұнда $\mu_o = \frac{\mu_r}{\mu_o}$ және $\Delta p = p_b - p_r$.

Өлшемсіз мәндерге көшейік. x координатасын өлшем бірліктері ретінде және тік белгілер h_k , h_n (яғни, және h , h_r) тән мәні ретінде сулы қабаттың h_d қалыңдығын қабылдаймыз. Уақыт $t_d = \frac{m \mu_o h_d}{kg \Delta p}$ бірліктермен өлшенеді, ал су ағынының өлшемсіз

параметрі $q = \frac{\mu_o Q_d}{bkh_d g \Delta p}$, мұнда Q_d - су ағынының сипаттамалық мәні. Көрсетілген өлшемсіз

айнымалыларға қатысты (26) теңдеу келесі түрде жазылады

$$\frac{\partial h}{\partial t} + qQ(t) \frac{\partial f_o(h)}{\partial x} - \frac{\partial}{\partial x} \left[\lambda(h) f_o(h) f_r(h) \frac{\partial (h + h_n)}{\partial x} \right] = 0. \quad (4)$$

Мұнда $\lambda(h)$ функциялары енгізілді - газ-су жүйесінің жалпы қозғалғыштығы (мұнай-

су); $f_e(h), f_r(h)$ - сәйкесінше жалпы ағындағы су мен газдың үлесі:

$$\lambda = h + \frac{h + h_n}{\mu_o}; f_e = \frac{h}{\lambda}; f_r = \frac{h + h_n}{\mu_o \lambda}. \quad (5)$$

Шекаралық және бастапқы шарттары:

$$h(x_H, t) = h(x_H); h(x_K, t) = h_0(t); \quad (6)$$

$$h(x, 0) = h^0(x). \quad (7)$$

Сондай-ақ, ізделінетін шешім теңсіздікті қанағаттандырлыуы керек

$$0 < h(x, t) \leq h_0(x). \quad (8)$$

Қойылған (4) - (8) есепті сандық шешу әдістері модельдік цилиндрлік қабаттың бейіндік қимасында пысықталды. h_d тән қашықтық ретінде оның қоймасындағы қабат қалыңдығының мәні таңдалды. Қабат табанының қисықтық радиусы 10-ға тең қабылданды. Бұрын ұйқытылым шөгінділердің ағынмен тұрақты сүзу ағынының әсерінен $qQ(t) = 0,1$ шығынмен жылжуы қарастырылды. Есептеулер газ шоғырына ($\mu_o = 0,01$) және мұнайға ($\mu_o = 1$ және 10) сәйкес келетін μ_o тұтқырлық коэффициенттерінің қатынасының үш мәні үшін жүргізілді.

Ұяшықтың өлшемі χ біртекті кеңістік айырымдылық торды енгіземіз. Ұяшықтар i ($i = 1, 2, \dots, N$) индексмен нөмірленген. Айқын типтегі (4) теңдеудің айырымдылық аналогы келесі түрге ие:

$$\hat{h}_i - h_i + \frac{\tau q}{\chi} (f_{ai+1/2} - f_{ai-1/2}) - \quad (9)$$

$$- \frac{\tau}{\chi} \{ \lambda_{i+1/2} f_{ai+1/2} f_{\Gamma i+1/2} [(h + h_n)_{i+1} - (h + h_n)_i] - \lambda_{i-1/2} f_{ai-1/2} f_{\Gamma i-1/2} [(h + h_n)_i - (h + h_n)_{i-1}] \}.$$

« \wedge » қалпақшасымен келесі уақытша қабаттағы газ – су түйісу белгісінің мәні белгіленген; τ - уақытша қадам ұзындығы. Келесі уақыт қабатындағы \hat{h}_i мәндері, $i = 1$ және $i = N$ нүктелерінде ағымдағы қабаттағы h_i белгілерінің белгілі мәндері бойынша (9) - ден (6) шекаралық шарттарды пайдаланып анықталады.

Негізгі назар $x_H \leq x \leq x_K$ интегралдау аймағының ақырлы-айырымдылық бөлінуінің ұяшықтарының шекарасында $\lambda(h), f_B(h)$ және $f_r(h)$ функциясының интерполяциясына аударылды.

Ұтқырлық $\lambda(h)$ - ті интерполяциялау үшін үш схеманы зерттеді: гармоникалық орта, арифметикалық орта және ағынға қарсы қарапайым ығысу. Күтілетіндей, барлық схемалар бойынша есептеулердің нәтижелерінде ешқандай айырмашылық жоқ. Бұл ұқсас айнымалы – қанықтық үшін Баклея - Леверетт және Раппопорт - Лиса есептерінен айырмашылығы, кеңістіктік координата бойымен тік байланыс белгісіндегі күрт өзгерістердің болмауына байланысты түсіндіріледі. Шоғырдың шекаралық нүктелеріндегі $h(x,t)$ функциясының сынуы есептеулердің дәлдігіне елеулі әсер етпейді.

Жалпы ағындағы су $f_B(h)$ үлесі үш схеманың көмегімен интерполяцияланды:

ағынға қарсы қарапайым ығысу

$$f_{ei+1/2} = f_{ei}; \quad (10)$$

ағынға қарсы екі нүктелі экстраполяция (М.Тодд, П.О'Дел, Г.Хирасаки, 1972)

$$f_{ei+1/2} = \frac{3}{2}f_{ei} - \frac{1}{2}f_{ei-1}; \quad (11)$$

ағынға қарсы орталық интерполяция [1]

$$f_{ei+1/2} = \frac{1}{4}f_{ei+1} + f_{ei} - \frac{1}{4}f_{ei-1}. \quad (12)$$

Ағынға қарсы қарапайым ығысу схемасы (10) бірінші нүкте ретіне ие, ал қалған екі схема (11 және (12) екінші.

Газдың (мұнайдың) $f_r(h)$ үлесін тек ағын бойынша ұқсас (10) - (12) схемалардың көмегімен интерполяциялады. $f_r(h)$ үшін де ағынға қарсы схемаларды пайдалану шешімде осцилляциялардың пайда болуына әкелді. Бұл ретте материалдық теңгерімдегі ең аз кателіктер $f_b(h)$ және $f_r(h)$ үшін схемалар бір-біріне сәйкес келген кезде байқалды.

Тұрақтылықты талдау [2] интерполяциямен (9) ақырлы - айырымдар теңдеуінің шешімі (10) τ уақыт қадамына тұрақтылықтың келесі шарттарын береді:

$$\tau \leq \frac{\chi}{q \max |f'_e|} = \frac{\chi \mu_o}{q} \begin{cases} \min h_o, h = h_o; \mu_o \leq 1, \\ \min \left\{ \left[h \left(1 - \frac{1}{\mu_o} \right) + \frac{h_o}{\mu_o} \right]^2 h_o^{-1} \right\}; \mu_o > 1; \end{cases} \quad (13)$$

$$\tau \leq \frac{\chi^2}{2 \max(\lambda f_e f_r)} = \frac{\chi^2}{2} \begin{cases} \frac{(1 + \sqrt{\mu_o})^2}{\min h_o}; \min h < \frac{\min h_o}{1 + \sqrt{\mu_o}}, \\ \min \left(\frac{1}{h} + \frac{\mu_o}{h_o - h} \right); \min h > \frac{\min h_o}{1 + \sqrt{\mu_o}}. \end{cases} \quad (14)$$

Бірінші шарт (13), (9) теңдеудің екінші қосылғышынан (9), ал екінші шарт (14), (9) теңдеудің соңғы мүшесінен анықталады. Параметрлердің қарастырылған сандық мәндері үшін (14) шарт уақыт қадамында қатаң болды. Есептеулер көрсетілген формула бойынша тұрақтылық бағаларына жақсы сәйкес келеді.

(9) теңдеудің конвективті мүшесіндегі $f_b(h)$ функциясы үшін (11) ағынға қарсы екі нүктелі экстраполяциясын қарастырамыз. Схема тұрақсыз. Шынында да, бірінші дифференциалды жуықтау келесі түрге ие

$$\frac{\partial h}{\partial t} + q \frac{\partial f_e}{\partial x} + \frac{\tau}{2} q^2 \frac{\partial}{\partial x} \left[(f'_e)^2 \frac{\partial h}{\partial x} \right] - \frac{\partial}{\partial x} \left[\lambda f_e f_r \frac{\partial (h + h_o)}{\partial x} \right] = 0.$$

Мұнда штрих h -ге сәйкес туынды дегенді білдіреді. Схеманың тұрақтылығы үшін келесі шарт орындалуы керек:

$$\tau < \min \left[\frac{2\lambda f_e f_r}{q^2 (f_e')^2} \right] = \frac{2\mu_o^2}{q^2} \min \left(\frac{\lambda^5 f_e f_r}{h_o^2} \right).$$

Алайда, сүзу аймактары үшін тек $su = h = h_o$ және $f_r = 0$. Сондықтан схема тұрақсыз. Схеманың тұрақтылығы үшін М.Тодд бірлескен авторлармен бірге шектеуден тұратын реттегішті ұсынды

$$\min \{f_{ai}, f_{ai+1}\} \leq f_{ai+1/2} \leq \max \{f_{ai}, f_{ai+1}\}. \quad (15)$$

Есептеулер көрсеткендей, реттегішті қолданған кезде (15) тұрақсыздық байқалмайды (шешімнің шамалы «бытыраңқылығы» байқалады), тіпті (14) шартты қанағаттандыратын τ уақытша қадамының мәндерімен бірге де. Бұл жағдайда мұнай кен орнын ығысу шешімінің дәлдігі ($\mu_o = 1$ және 10) қарапайым ығысу схемасына (10) қарағанда біршама төмен. Сонымен, шешім тұрақтанған кезде мұнайдың материалдық балансындағы қателік ($\mu_o = 1$ болғанда $t = 30$ және $\mu_o = 10$ болғанда $t = 300$) схема үшін 0,265 және 0,239% (10) схемаға қарағанда 0,252 және 0,159% құрайды. Газ шоғыры жағдайында ($\mu_o = 0,01$) есептеулерді τ уақытша қадамымен жүргізуге болады, бұл (14) шектеуден 2 есе аз. Сонымен қатар, (11) схема бойынша шешімнің дәлдігі (10) схемаға қарағанда біршама жақсы екендігі белгілі болды. Уақыт $t = 3$ болғанда (шоғырдың тұрақты ығыстырылған қалпы) қателіктер тиісінше 0,333 және 0,493% - ға тең. Осы есептеулердегі шоғырдың бастапқы жағдайы қабаттың жоғарғы бөлігінде $a = 0,9$ байланыс белгісімен сипатталды.

Осыған ұқсас нәтижелер (12) ағынға қарсы орталық интерполяция схемасы үшін де алынды ол үшін реттегіш (15) қосымша шектеуді қамтыды [1]:

$$\min \{f_{ai}, f_{ai-1}\} \leq f_{ai-1/2} \leq \max \{f_{ai}, f_{ai-1}\}.$$

Бұл шарт f_v функциясы үшін i және $(i + 1)$ -ші ұяшықтардың шекарасында келесі түрге ие

$$2f_{ai} - \min \{f_{ai}, f_{ai-1}\} \geq f_{ai+1/2} \geq 2f_{ai} - \max \{f_{ai}, f_{ai-1}\}. \quad (16)$$

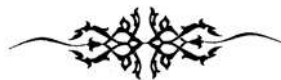
(15), (16) реттегіштерден басқа екінші ретті схемалар үшін келесі реттеу процедурасы қолданылды. Есептеулерден кейін әрбір уақытша қадамда барлық тор ұяшықтары үшін (8) шарт тексерілді. (8) теңсіздік орындалмаған жағдайда тиісті ұяшықтарда h түйіспесінің тік координатасының мәнін қанағаттандыру үшін (8) түзетілді. Бұл схема (15), (16) қарағанда жоғары реттеуші қасиеттерге ие және үлкен уақыт қадамдарымен есептеулер жүргізуге мүмкіндік береді. Алайда, бұл жағдайда материалдық баланстың қателігі әлдеқайда жоғары [3].

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Ko S.C.M., Buchanan W.L., Vinsome P.K.W. A critical comparison of finite-difference interblock mobility approximations - J. Canad. Petrol. Tech, 1982, March - April, v. 21, № 2, pp. 62 - 74.
2. Пасконов В.М., Полежаев В.И., Чудов Л.А. Численное моделирование процессов тепло- и массообмена. М., Наука, 1984.
3. Гутников А.И., Жолдасов А. Численное исследование некоторых разностных схем для нестационарного смещения залежей углеводородов в потоке пластовых вод. Известия АН Каз.ССР, сер. Физико-математические науки, 1985. № 3, с. 78-82.

4. Агадаева Н.А., Кенжебеков Д.У., Әбдраманова Ж.Қ. Газ шоғырын игерудің нақты деректері бойынша сулы қабаттың параметрлерін нақтылау. Алматы: Еуразия технологиялық университетінің хабаршысы, 4/2020. – 10-18 б.

5. Кенжебеков Д.У., Сенғали Р.О., Мамаев Ш. Қабаттың коллекторлық қасиеттерінің әртектілігін ескеру. Тараз: ТИГУ жаршысы, №2, 2019 ж. - 5 б.

ӘОЖ 94(574)

Т.РЫСҚҰЛОВ АУДАНЫНДАҒЫ КИЕЛІ ЖЕРЛЕРДІҢ ТАРИХИ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Ғылыми жетекшісі: Бейбитов Нурбек Жолдасалиевич
Студент: Мырзакеримова Мерей, 3 курс, Тар-20-1 тобы
«Жаратылыстану» факультеті, «Тарих және география» кафедрасы
Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты

Андатпа. Ұлы дала төсіндегі ұлттық мұралар мен теңдесі жоқ құнды жерлерімізге деген құрметке қазақ халқы қоғамның барлық даму кезеңдерінде аса мән берген. Адам бойындағы адамгершілік құндылықтар туған жерге, отанға деген сүйіспеншіліктен туындайды. Тарихы тағлымды Т.Рысқұлов ауданының киелі жерлеріне негізделіп жазылған мақалада аталмыш мәселенің ерекшеліктері ғылыми тұрғыда дәйектелген. Аудан аумағының басым бөлігі жазық, тек Оңтүстік ғана таулы. Мұнда Қырғыз Алатауының Ашамайлы, Қорғантас, Қаракыр, Көкқия, Көгершін, Шөңгір, Құттыжан, Ойранды, Шал, Қайыңды, Сөгеті, Мамай, Қарауылшоқы және Көкдөнен таулары орналасқан.

Кілт сөздер: Т.Рысқұлов, Сұмқайтты, Ойранды, Құлан, Қалашық.

Аннотация. Казахский народ уделял особое внимание на всех этапах развития общества. Нравственные ценности у человека возникает от любви к родному краю, родине. В статье, написанной на основе святых мест. Т.Рыскуловского района, особенности данной проблемы научно обоснованы. Большая часть территории района равнинная, только Южная гористая. Здесь расположены горы Ашамайлы, Кургантас, Каракыр, Коккия, Голубь, Шангир, Куттыжан, Ойранды, Шал, Кайыңды, Сөгеты, Мамай, Караулангокы и Кокдөнен в Кыргызском Алатау.

Ключевые слова: Т.Рыскулов, Сумкайтты, Ойранды, Кулан, Городок.

Annotation. The Kazakh people spared the special attention on all stages of development of society. Moral values for a man arises up from love and to the native edge, to the motherland. In the article written on the basis of saint places. T.Ryskulov of district, features given problem scientifically reasonable. Most of the territory of the district is flat, only the Southern one is mountainous. Here are the mountains Ashamaily, Kurgantas, Karakyr, What, Pigeon, Shangir, Kutyzyhan, Oirandy, Shal, Kayyundy, Segety, Mamai, Karaulangoky and Kokdönen in the Kyrgyz Alatau.

Key words: T.Ryskulov, Sumkaitty, Oirandy, Kulan, Small town.

Тағылымды тарихы мен өрелі мәдениеті ерте кезеңдерден – ақ талайлардың таңдайын қақтырып, тамсандырған Әулиеата өңірінің сан-қилы тарихы әрқайсымызды бей-жай қалдырмасы белгілі. Қойнауы құт, жері дархан бұл өлкенің өзіндік ерекшелігі мен тарихы туралы талай ғалымдар тер төгіп, жыршылар мен ақындар өз шығармаларына арқау еткен.

Еліміз өз тәуелсіздігін қолына алып, етек-жеңімізді түріп, дамудың даңғыл жолына түсе бастаған тұста-ақ Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті, Н.Ә.Назарбаев: «Тұтас жұртыңды, иісі алашыңды ардақтау ең алдымен өзіңнің тұрған өлкеңнің тарихын, табиғатын танудан, адамдарын құрметтеуден басталады» - деп өз бағасын берсе, барша қазақстандықтардың жүрегіне жол тауып, сәулелі отын жаққан «Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру» атты мақаласында, «Қазақстанның киелі жерлерінің географиясы» жобасын

жүзеге асыру қажеттілігіне тоқталып, бұл мәселе еліміздегі ескерткіштерді, ғимараттар мен көне қалаларды қалпына келтіруінде емес, идеяның түпкі төркіні киелі мекендерді және басқа да жерлерді өзара сабақтастыра отырып, ұлт жадында біртұтас кешен ретінде орнықтыруды атап көрсеткен болатын [1]. Осыған байланысты іріктеліп алынатын нысандар макросакралды және микросакралды болып екіге бөлінеді.

ҚР Ұлттық музейі жанындағы «Қасиетті Қазақстан» өлкетануды дамыту орталығы Жамбыл облысынан ұсынылған 33 нысанның ішінен, ұлттық сарапшылар кеңесінің отырысында 8 тарихи-мәдени ескерткішті іріктеп алып, «Қазақстанның 100 киелі нысаны» тізіміне енгізді.

Олар: XIV ғасырға жататын Тектұрмас кесенесі, XI ғасырға жататын Қарахан кесенесі мен XI-XII ғасырларға тән Айша бибі мазары, сондай-ақ X-XI ғасырларға жататын Бабажы Хатун мазары мен Байзақ батыр Мәмбетұлының кесенесі, ал археологиялық ескерткіштерден: VIII - IX ғасырларға жататын Ақыртас сарай-кешені мен тарихын тереңнен алатын I-XIX ғасырларға жататын Ежелгі Тараз қалашығы және Меркі-Жайсан түркі ғұрыптық кешені» жатады.

Сонымен қатар, ҚР Мәдениет және спорт министрлігінің сұратуымен жергілікті маңызы бар қасиетті орындардың микросакралды нысандар тізімін жасау үшін «Қазақстанның киелі жерлерінің географиясы» жобасына облыс бойынша 27 нысан ұсынылып, Жамбыл облысының өңірлік қасиетті нысандар тізіміне енді [2,10б.].

Т.Рысқұлов ауданы бойынша жалпыұлттық қасиетті жерлер тізіміне жоғарыда атап кеткен Ақыртас сарай-кешені енгізілсе, өңірлік деңгейдегі қасиетті нысандарға, Әбілхайыр даласындағы «Сұмқайтты» ұмытылмас орны, Ойранды даласы, Құлан және Өрнек қалашығы мен жері енгізілген болатын. Енді осы жер – су атауларының тарихына орналасуы мен ерекшеліктеріне тоқтала кетейік.

Әбілқайыр даласындағы «Сұмқайтты» деп аталатын жазықты алқап Т. Рысқұлов ауданының орталығы Құлан аулынан солтүстік - батысқа қарай 45 шақырым жерде орналасқан.

1728 – 1730 жж. тарихымызда біріккен қазақ қолының жоңғар басқыншылығына қарсы жүз жылдық азаттық соғысында бетбұрыс жасаған ең ірі шайқастардың бірі болған «Сұмқайтты» даласын алғаш 1926 ж. жол құрылысының инженері және тарихшы М.Тынышбаев Шу – Талас өзендерінің аралығында зерттеу жүргізу барысында анықтаған [3].

1997 ж. бұл жерді халық жазушысы Ә.Кекілбаев мұқият зерделеп, нәтижесінде «Үркер» романын жазып, Әбілқайырдың жаңаша тарихи образын ашса, тарихшы-ғалым М.Қозыбаев бастаған ғылыми экспедиция шайқас болған жерді жан-жақты зерттеген. Археологиялық зерттеулер барысында сарбаздардың қару-жарағы, ер-тұрман саймандары көптеп табылған.

1720 ж. соңында Әбілқайыр осы жерде болған жоңғарларға қарсы соғыста қазақ жасақтарын басқарған және өзенге жақын қалың бұталы, шөбі шүйгін жерді таңдап тұрақтаған.

Кіші жүздің ханы Әбілқайыр бастаған үш жүздің жасақтары жоңғарларға қарсы қиян-кескі соғыс жүргізген. Кішігірім өзеннің көне арнасының маңында болған қан төгіс ұрыста қазақ батырлары жоңғарлардың шабуылына тойтарыс беріп қана қоймай, оларды өз жеріне қарай қайтуына мәжбүр етті. Ұрыс болған жер ел аузында «Сұмқайтты» яғни қатыгез жаудың беті қайтты деп атала бастады.

Бұл туралы Ілияс Есенберлин «Көшпенділер» романының «Жанталас» деген бөлімінде: «Үш жүздің әскері жауымен алғашқы рет Балқаш көлінің күнгейіндегі Алакөлдің тұсындағы Хан тауы деген жерде кездесті. Үлкен Орда ханы Болат пен бар қазақ әскерін басқарған Кіші жүздің ханы Әбілқайыр үлкен жеңіске жетті. Шұно-Дабо басқарған қалың жоңғар жеңіліп, Іле өзенінің бойымен шығысқа қарай қашты. Бұл жеңісті қазақ жұрты артынан, жоңғарлар аңыраған «Аңырақай» жеңісі деп атады. Алакөл жағасындағы ұрыс болған жерде қырқа, белес, асуларға «Әбілқайыр», «Сұмқайтты» болып өзгерген ат қойды» - деп сипаттаған [4,52б.].

Саяси, тарихи оқиғаларға байланысты қасиетті орындардың қатарына жататын Ойранды даласы Т. Рысқұлов ауданы, Жаңатұрмыс ауылының тұсындағы тау шатқалына кіреберістегі жазықты алқапты алып жатыр.

Бұл аумақтың Ойранды деп аталуы бекер емес. Ол қазақтың «ойран болды», «ойраны шықты» – деген сөздерімен мағыналас. Ертеректе бұл алқапта жоңғарлардың қалың қолы қазақ жасақтарынан жеңіліп, ойраны шыққан жер болған.

Ойранды аумағындағы соғыс алаңында ірі-ірі тастар қатарынан тізбектіліп қойылған. Бұлайша, тізбектелген тастар жоңғарлармен соғыс кезінде жау аттарының екпінін қайтару үшін қойылған.

Осы маңдағы «Ойранды», «Ақсарай», «Қалмаққия» деген жерлерде үлкен соғыс болған. Жоңғарлардың шапқыншылығы қазақ елінің тәуелсіздігіне мейлінше қауіп төндірді. Қазақ халқын талқандауды мақсат еткен жоңғарлар өздерінің жоспарын тезірек іске асыруға талпынды.

Тарихи аңыздардың бірінде қалмақтар осы Ойранды даласында жеңіліп, асудан қашқан екен. Олардың алдынан қазіргі «Ақсарай» деген жерде жауды күтіп алған қазақ жасақтары, тағы да соққы берген. Асуға барар жол қазақтардың қолында болғандықтан жоңғарлардың «Қаратас» жанындағы бітеу шатқалмен қашуына тура келген. Асу күз, жартасты болғандықтан қашарға жер таппған жау әскері ойраны шығып жеңілген екен.

Тағы бір аңыздарда Ойранды өзенінің маңында бір кездері қырғыз – қазақтың арасында қарулы соғыс болған көрінеді. Екі жақтан да адам шығыны көп болғандықтан бұл жерді «Ойран болады», «Ойранды» деп атап кеткен екен.

Белгілі қазақ қаламгері Әбіш Кекілбаев, қалмақпен шешуші соғыс Жамбыл облысындағы, «Тұтқынсай» деген жерде болғандығын және бұндағы Әулие бұлақ маңы қазіргі «Ойранды» - деп баяндайды [5,1286.].

Расында, шатқалдың етегінде «Әулие бұлақ» деп аталатын бастау ағып жатыр. Жергілікті халық жиі келіп бұлақтың көзін ашып, зиярат жасайды.

Ерте ортағасырлар кезінде Ұлы Жібек жолының солтүстік бағытының Қазақстан арқылы өткен тармақтарының бойында сәулеті мен дәулеті келіскен қалалар қалыптаса бастағаны белгілі. Солардың ішіндегі маңызы ерекше ескерткіштердің бірі ортағасырлық – Құлан қалашығы. Тарихы VI-XIII ғғ. жататын археологиялық ескерткіш Т. Рысқұлов ауданының орталығы Құлан ауылының солтүстік-шығыс шетінде орналасқан. 2014 жылы ЮНЕСКО-ның Бүкіләлемдік Мәдени Мұралар тізіміне және 2017 жылы «Рухани жаңғыру» бағдарламасы аясындағы «Қазақстанның киелі жерлерінің географиясы» жобасы бойынша Қазақстанның өңірлік қасиетті нысандар тізіміне енгізілген.

Құлан қалашығы жайлы жазба деректер VII ғ. бастап кездеседі. 629-630 жылдары Ұлы Жібек жолы бойымен Шу, Талас өңірлері арқылы жүріп өткен қытай діндары Сюань Цзян өзі көрген ерте ортағасырлық қалалар туралы құнды мәліметтер жазып қалдырған.

Ол Шу өңірінде орналасқан қалалар жайлы: «Суябтың тура батыс жағында бірнеше ондаған жекелеген қалалар орналасқан және әрқайсысының өз ел ағалары бар. Олар бір-бірінен тәуелсіз болғанымен барлығы түріктерге бағынады» - дейді. Ал, Құлан өңіріне қатысты: «Оңтүстік жиегі таулы, қалған үш жағы жазық дала. Бұл араның жері ылғалды, орманы қалың, ал түрлі-түсті гүлдері көктемгі мезгілде өрнекті жібекке ұқсайды. Бұл жерде мыңдаған бұлақтар мен өзендер ағады, мекеннің атауы да соған байланысты. Түрік қағаны жаздың ыстығында осы жерге келіп паналайды. Онда құландардың табыны жүреді, мойындарына қоңыраулы әшекейлер байланған. Оларға адамға үйренген...» - деп сипаттайды. Бәлкім қаланың Құлан аталуының бір себебі де осыған байланысы болса керек [6, 886.].

Араб географы Абдоллах Хордатбектің «Жолдар мен мемлекеттер» деген еңбегінде Құланды Ұлы Жібек жолы мен Талас, Шу өңірлері арқылы өткен керуен жолдың бойында орналасқан сәулетті қалалардың бірі ретінде атап көрсетеді. Кудамма ибн Джафардың «Салық туралы кітап» деп аталатын еңбегінде Тараз бен Құланның солтүстік жағын алып жатқан құмды алқап, ал оның арғы жағында шөлді дала қимақтар шекарасына дейін

созылатындығын мәлімдейді [6, 926.].

Әйгілі араб географы әл-Мукаддасидің «Тұтас өңірдің бөлімшелерге бөлінуі» деп аталатын шығармасында Құлан үлкен Тараздың жолында орналасқан, бекіністі қала екендігін, онда мінәжат ететін мешіттер барын баяндайды.

Якуту ал-Хамавидің «Муджам ал-булдан» атты географиялық сөздігінде Құлан туралы: «Құлан – түрік елінің Мәуераннахр тарабындағы шекарасында орналасқан әдемі қала» - деп сипаттама берген [6, 946.].

Құлан қалашығында ғылыми-зерттеу жұмыстары XIX ғ. бастау алып, әлі күнге дейін жалғасуда. Зерттеулер нәтижесінде Құлан жергілікті түріктерге тиесілі сәулетті сарайлары бар мәдени орталық қалалардың бірі болғандығы анықталып отыр.

Өрнек қалашығы болса, Т. Рысқұлов ауданы, Өрнек ауылының оңтүстігінде 7,7 шақырым қашықтықта, Алтынсу өзенінің жағалауында, Сұлутөр шатқалында орналасқан. Қалашық VIII-XII ғғ. жататын археологиялық ескерткіш. 2014 жылы ЮНЕСКО-ның Бүкіләлемдік Мәдени Мұралар тізіміне және 2017 жылы «Рухани жаңғыру» бағдарламасы аясындағы «Қазақстанның киелі жерлерінің географиясы» жобасы бойынша Қазақстанның өңірлік қасиетті нысандар тізіміне енген.

Қалашықтың орналасқан жері мен ескі атауына қатысты там-тұм мәліметтер ортағасырлық жазба деректерде кездеседі. Араб деректерінде аты кездесетін Құлшұб қаласы осы Өрнек қалашығы болуы ықтимал деген жорамал бар. Олай болса Өрнек қарлұқтардың қарауындағы саяси-стратегиялық орталықтардың бірі болғандығы айқын [7, 526.].

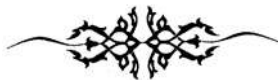
Қалашықтың топографиялық құрылымы мен ішкі құрылыстарында жүргізілген қазба жұмыстары отырықшылық пен қолөнердің барынша жоғары деңгейде қалыптасқандығын көрсетеді. Сонымен қатар мықты бекіністердің, мешіттің, бай мазарлардың болуы, бұл ескерткіш ірі қалалық орталықтың болғандығын дәлелдейді.

Әлбетте қалашықтың қалыптасуы мен даму тарихында Ұлы Жібек жолының маңызы жоғары екендігі даусыз. Күре жолдың бойында орналасқан Өрнек қалашығы да заманында ерсілі-қарсылы ағылған жиханкездер мен саудагерлердің ат басын тірейтін тұрақты мекені болған. Талай тарихи оқиғалар мен тақ таласының, жойқын соғыстардың куәгері болған ескерткіш тарихымыздың баға жетпес қазынасы болып табылады.

Аудан ежелгі (1 – 16 ғасырлар) тарихи-мәдени ескерткіштерге бай. Тарихи-археология ескерткіштерге Көкдөнен, Қызылшаруа елді мекендері аумағында орналасқан 1 – 4 ғасырлардың қорғандары, Көгершін және Құлан ауылдарының (Шөңгір шатқалы) тұсында “Қорғандар даласы” деп аталатын үйсіндердің 20-ға жуық ежелгі тұрақты мекендері, Қызылшаруа ауылы маңында сақаласы үйсін дәуірінің қорғандар тобы (12), Қарақат ауылынан 1 км жерде 7 – 9 ғасырлардағы Төрткүл бекінісі, Ақбұлақ шатқалынан (бұрынғы Луговой жылқы зауыты) 400 м жерде петроглифтер, Қаракемер ауылы жанында 7 – 13 ғасырлардағы Байтымбет елді мекенінің орны бар. Ауданның басқа да елді мекендерінде (Абай, Алғабас, Құрамыс, Ақыртөбе, Жаңатұрмыс, Каменка, Қарақыстақ шатқалы және Мөңке сайы, т.б.) ежелгі қалалар, қорғандар мен бекіністер жұрттары көптеп кездеседі. Жалпы, Тұрар Рұсқылов ауылында 68 ескерткіш, оның 3 тарихи, 7 монументті-архитектуралық және 54 археологиялық ескерткіштер тіркелген.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Н.Ә. Назарбаев. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы 2017 жылы 12 сәуір
2. Әулиеатаның қасиетті орындары //ред кеңес М.Жолдасбеков, М.Елеуов, Б.Әбдіғалиұлы, Д.Бықыбаев, С.Илияс. –Астана, 2014.
3. Тынышбаев М. История казахского народа. - Алма-Ата, 1993.
4. Есенберлин І. Көшпенділер. - Алматы: Жазушы, 1987.
5. Кекілбаев Ә. Үркер. - Алматы: Сөздік – Словарь, 1999.
6. Байпақов К., Нұржанов А. Ұлы Жібек жолы және ортағасырлық Қазақстан. – Алматы: Қазақстан, 1992.

ӘОЖ 004: 382.851

МАТЕМАТИКАНЫ ОҚЫТУ ПРОЦЕСІНДЕ PIKTOCHART МУЛЬТИМЕДИЯЛЫҚ ПРЕЗЕНТАЦИЯЛАРДЫ ҚҰРУ ЖӘНЕ ҚОЛДАНУ

Ғылыми жетекшісі: Болеева Ляззат Калдыбековна – доцент, пед.ғыл.канд.
Студент: Ибрагим Нұрсұлу Алмасқызы, «Математика және математиканы оқыту»
мамандығы, 3 курс, 6В05413 -20/1,3 тобы
«Ақпараттық технологиялар» факультеті
«Қолданбалы математика және статистика» кафедрасы
М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті

Аңдатпа. Piktochart математиканы оқыту процесінде кең дизайн дағдыларын немесе бағдарламалық құралды қажет етпей-ақ мультимедиялық презентацияларды кәсіби көрінетін көрнекі мазмұнды жұмыс жасауға мүмкіндік беретін веб-қосымша. Математиканы оқыту процесінде Piktochart мультимедиялық презентацияларды құру және қолдану күрделі деректерді айқын, есте қаларлық визуалды бейнеге айналдыра отырып, мағыналы білімге қол жеткізудің баламалы әдісін ұсынады.

Кілт сөздер: Piktochart веб-сайты, мультимедиялық презентация, Пифагор теоремасы, математиканы оқыту процесінде, көрнекі мазмұн.

Аннотация. Piktochart — это веб-приложение, которое позволяет создавать профессионально выглядящий визуальный контент для мультимедийных презентаций в процессе обучения математике без необходимости обширных навыков проектирования или программного обеспечения. В процессе обучения математике Piktochart предоставляет альтернативный способ создания и использования мультимедийных презентаций для достижения значимого обучения путем преобразования сложных данных в четкие, запоминающиеся визуальные эффекты.

Ключевые слова: веб-сайт Piktochart, мультимедийная презентация, теорема Пифагора, в процессе обучения математике, визуальный контент.

Abstract. Piktochart is a web application that allows you to create professional-looking visual content for multimedia presentations in the mathematics education process without the need for extensive design skills or software. In the process of teaching mathematics, Piktochart provides an alternative way to create and use multimedia presentations to achieve meaningful learning by transforming complex data into clear, memorable visuals.

Keywords: Piktochart web-site, multimedia presentation, Pythagorean theorem, in the process of teaching mathematics, visual content.

Piktochart математиканы оқыту процесінде кең дизайн дағдыларын немесе бағдарламалық құралды қажет етпей-ақ презентациялар, диаграммалар және графиктер сияқты кәсіби көрінетін көрнекі мазмұнды жұмыс жасауға мүмкіндік беретін веб-қосымшаға негізделген инфографика мен презентация құралы. Веб-қосымша дегеніміз – пайдаланушы интернет желісіне қосылулы болуы қажет. Себебі, Piktochart - Google Chrome браузері арқылы жұмыс істейтін онлайн-редактор [1].

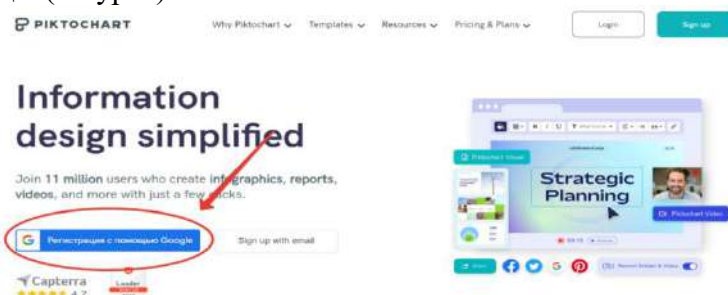
Piktochart нақты дүниедегі ақпарат пен деректерді ұсынуға мүмкіндік береді. Бұл математиканы оқыту процесі кезінде өз білімінді, сондай-ақ дизайн дағдыларын көрсетудің баламалы әдісін береді (мысалы, тақырып бойынша реферат немесе тест жазудың орнына,

Piktochart сол тақырып бойынша көрнекі бейнені жасау үшін пайдаланылуы мүмкін). Сонымен қатар математиканы оқыту процесінде мағыналы білімге қол жеткізудің баламалы әдісін (мысалы, дәріс немесе оқулықтан оқудан басқа) ұсыну үшін презентация жасау үшін Piktochart-ты пайдалана алады. Piktochart инфографикасы желіде қолжетімді болғандықтан, математиканы оқыту процесінде білім алушылар өз ойларын дайындау үшін сабақ алдында немесе сабақтан кейін білімдерін толықтыру үшін оқытушы жасаған презентацияға қол жеткізе алады. Оқытушы білім алушылардың оқу профиліне байланысты топтық жұмыс пен жеке жұмысты біріктіре алады [2].

Piktochart онлайн-редакторы пайдаланушыға ақпаратты инфографиялық форматта жобалау және ұсыну үшін үлкен мүмкіндіктер береді. Тегін нұсқасы және кеңейтілген мүмкіндіктері бар ақылы нұсқасы бар. Кез-келген пайдаланушы алдын-ала дизайн білімін қажет етпестен 30 минуттан аз уақыт ішінде кәсіби безендірілген жеке презентация жасай алады. Пайдаланушы редактордың кітапханасындағы кәсіби әзірленген 400 инфографика, постер, есеп және презентация үлгілерінің ішінен таңдай алады немесе жобаны өз бетімен бастай алады. 4000 белгішелер мен кескіндердің кітапханасы, мәтінді көрнекі және фотосуреттермен оңай біріктіретін өңделетін жақтаулар да бар. Ақпаратты графика, презентация, диаграмма және кестелер түрінде көрсету, пайдаланушығанақты әрі түсінікті мәліметтерді береді. Сервис маркетинг, сату және жылдық есептер жасау, тұжырымдамаларды іске асыру, өз жобаларын таныстыру, трафикті тарту және т.б. көптеген материалдарды жасауға көмектеседі [3].

Piktochart арқылы күрделі деректерді айқын, есте қаларлық визуалды бейнеге айналдыруға болады. Деректер қызықсыз және деректерді визуализациялау қиын болмауы керек. Күрделі деректерді пайдаланушы барлығына түсінікті әрі қызықты жеткізетіндей нақты визуализацияға айналдыруға болады. Деректерді анық және түсінікті ету үшін диаграммалар, графиктер және интерактивті карталарды, кестелерді пайдалануға болады.

Piktochart веб-сайтын пайдалану үшін ең алдымен <https://piktochart.com/> сайтына өтеміз. Сайтқа өткеннен кейін пайдаланушы өзінің электрондық поштасы арқылы Piktochart веб-сайтына тіркеле алады (1-сурет).

Сурет 1. Piktochart веб-сайтына тіркелу

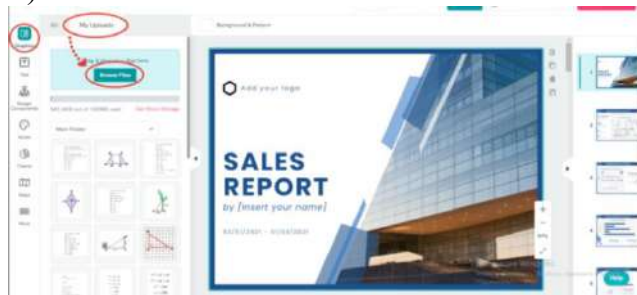
Сайтқа тіркелгеннен кейін сіз өзіңіздің жеке жұмыс бөлмеңізге кіресіз. Презентация жасау үшін Piktochart веб-сайтының мына мүмкіндіктерін пайдаланымыз:

- ✓ «Styles (Стильдер)» мәзірін таңдап, әр слайдта стилін өзгерту. Онда Original (түпнұсқадағы түс), Red (қызыл), Orange (сарғыш), Green (жасыл), Teal (көкшіл) түстер жиынтығы бар (2-сурет).

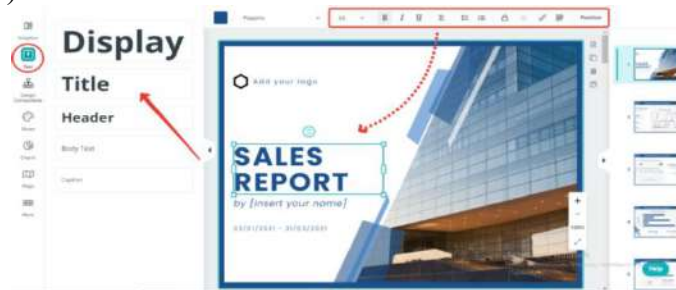
Сурет 2. Styles (Стильдер) мәзірі

- ✓ «Graphics (Графика)» мәзірін ашып, ондағы «My Uploads (Менің Жүктеулерім)» бөліміндегі «Browse Files (Файлды шолу)» мәзірі арқылы интернет желісінен алынған немесе басқа да презентация жасауға қажетті суреттерді осы серверде сақтау және оны әр слайдқа сәйкес етіп қолдану. (Ескерту. Сақталатын нысандардың салмағы 100 МБ аспауы керек) (3-сурет).

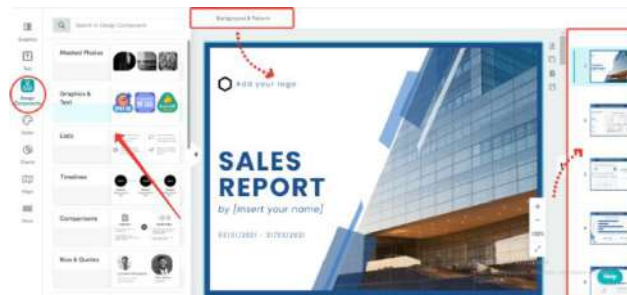
Сурет 3. Graphics (Графика) мәзірі

- ✓ «Text (Мәтін)» мәзірін таңдап, әр слайдта үлгі мәтіннің орнына қажетті мәтінді жазу. Қаріп өлшемі мен стилін әр слайдта әртүрлі етіп өзгерту. Мәтін мен пішіндердің орнын ауыстыру (4-сурет).

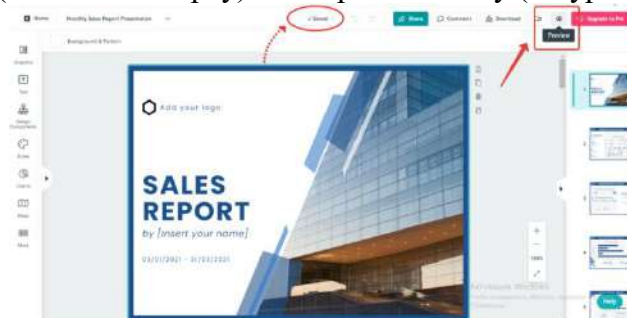
Сурет 4. Text (Мәтін) мәзірі

- ✓ «Background (Фон)» мәзірі арқылы кескіндер мен мәтін түсін өзгерту (5-сурет).
- ✓ «Design Components (Дизайн компоненттері)» мәзірін таңдап, слайдқа қажетті дизайнды қолдану (5-сурет).
- ✓ Слайдтардың оң жақ бетінде тұрған сұрыптау бөлімі арқылы слайдтардың орналасу ретін өзгерту (5-сурет).

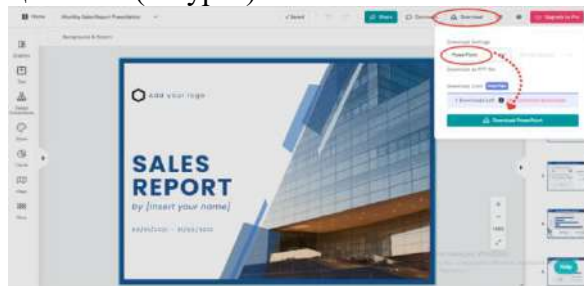
Сурет 5. Design Components (Дизайн компоненттері) мәзірі

- ✓ Слайдты жасап болған соң «Saved (Сақтау)» мәзірін басып, сақтау (6-сурет).
- ✓ Презентацияны аяқтағаннан кейін экранда қалай көрінетінін көру үшін жоғарыда орналасқан «Preview (Алдын ала қарау)» батырмасын басу (6-сурет).

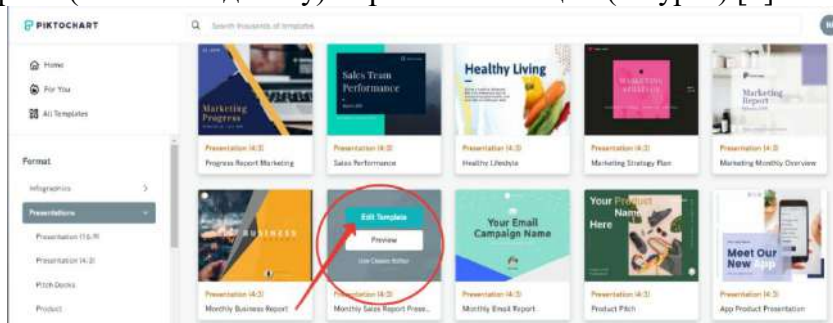
Сурет 6. Презентацияны Saved (Сақтау) және Preview (Алдын ала қарау)

- ✓ Презентацияны «Download (Жүктеп алу)» батырмасын басып, «PowerPoint» арқылы сақтап алуды таңдап, «Download PowerPoint (PowerPoint арқылы сақтап алу)» батырмасын басып, сақтаймыз (7-сурет).

Сурет 7. Презентацияны Download (Жүктеп алу)

Жаңа дизайн жасау үшін сайттың жоғарғы оң жағында тұрған «Greate New (Жаңасын жасау)» түймесін басамыз. Қызмет графика түрін таңдауды ұсынады. Жұмысты бастамас бұрын үлгіні үлкен көлемде көруге мүмкіндігіңіз бар, ол үшін тінтуір курсорын өзіңізге ұнайтын жобаның үстіне апарып, «Preview (Алдын ала қарау)» батырмасын басыңыз. Үлгі ұнамаса, алдын ала қарауды жауып, басқасын таңдауға болады. «Presentations (Презентация)» жасау бөліміне өтіп, өзіңізге ұнаған үлгіні таңдап, тінтуірді оның үстіне апарып, «Edit Template (Үлгіні пайдалану)» түймесін басыңыз (8-сурет) [4].

Сурет 8. Presentations (Презентация) шаблондары

Дайын шаблон ашылғаннан кейін презентацияның бүкіл бетінің стилін «Styles (Стильдер)» мәзірін таңдап, қалауымызша өзгертеміз. «Graphics (Графика)» мәзірін ашып, ондағы «My Uploads (Менің Жүктеулерім)» бөліміндегі «Browse Files (Файлды шолу)» мәзірі арқылы алдын ала интернеттен өзімізге қажетті барлық суреттерді жүктеп аламыз. «Design Components (Дизайн компоненттері)» мәзірін таңдап, презентацияның әр бетіне сай дизайн компоненттерін қойып шығамыз.

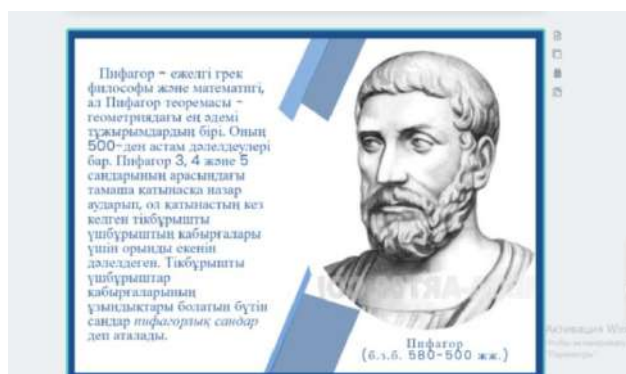
Осы мәзірлерді орындаған соң, бірінші бетін жасау үшін «Text (Мәтін)» мәзірін таңдап, қаріп өлшемі мен стилін өзгертіп, тақырыбын жазамыз: «Пифагор теоремасы» және осы теоремаға қатысты үшбұрыштар арасындағы қатынасты көрсететін суретті «Graphics (Графика)» мәзірін ашып, ондағы «My Uploads (Менің Жүктеулерім)» бөлімі арқылы қоямыз. «Background (Фон)» мәзірі арқылы кескіндер мен мәтін түсін өзгертеміз (9-сурет).

Сурет 9. «Пифагор теоремасы» презентациясы

Екінші бетін жасау үшін «Text (Мәтін)» мәзірін таңдап, қаріп өлшемі мен стилін өзгертіп, керек мәтінімізді, яғни Пифагор туралы мәліметтерді жазамыз. «Graphics

«Графика» мәзірін ашып, ондағы «My Uploads (Менің Жүктеулерім)» бөлімі арқылы Пифагордың суретін қоямыз. «Background (Фон)» мәзірі арқылы кескіндер мен мәтін түсін өзгертеміз (10-сурет).

Сурет 10. «Пифагор туралы ақпарат» презентациясы

Үшінші бетін жасау үшін «Text (Мәтін)» мәзірін таңдап, қаріп өлшемі мен стилін өзгертіп, керек мәтінімізді, яғни «Пифагор теоремасы мен оның дәлелдеуін» жазамыз. Piktchart веб-сайтында математикалық формулаларды жазу мүмкіндігі болмағандықтан, формулаларды сурет түрінде қоямыз. Ол үшін «Graphics (Графика)» мәзірін ашып, ондағы «My Uploads (Менің Жүктеулерім)» бөлімін ашамыз. Дәл осы мәзір арқылы тікбұрышты үшбұрыштың суретінде орналастырамыз. «Background (Фон)» мәзірі арқылы кескіндер мен мәтін түсін өзгертеміз (11-сурет).

Сурет 11. «Пифагор теоремасы және оның дәлелдеуі» презентациясы

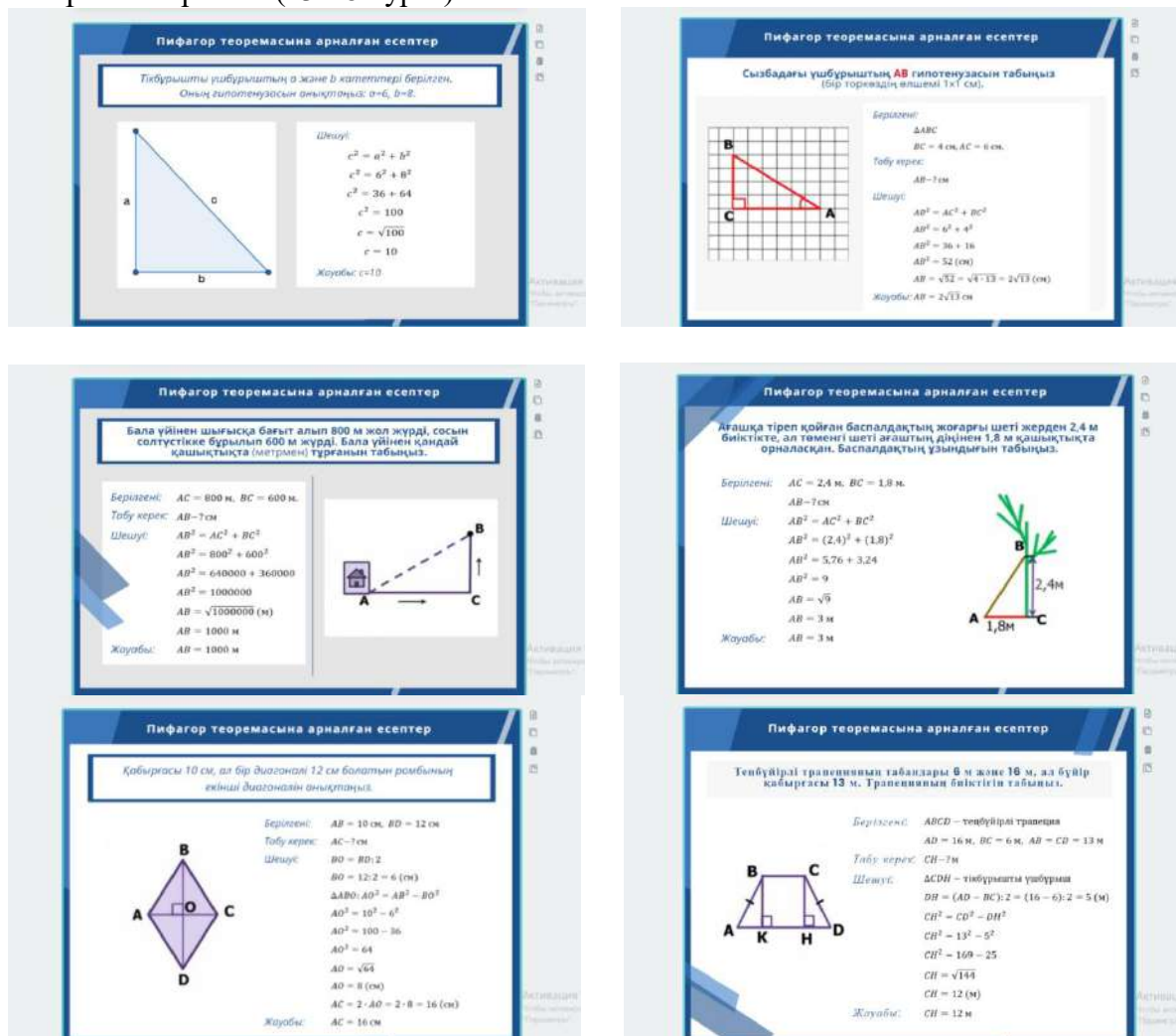
Төртінші бетін жасау үшін «Text (Мәтін)» мәзірін таңдап, қаріп өлшемі мен стилін өзгертіп, керек мәтінімізді, яғни «Пифагор теоремасына қарсы теорема мен оның дәлелдеуін» жазамыз. «Graphics (Графика)» мәзірін ашып, ондағы «My Uploads (Менің Жүктеулерім)» бөлімі арқылы шеңберге іштей сызылған теңбүйірлі үшбұрыштың және формулалардың суретін орналастырамыз. «Background (Фон)» мәзірі арқылы кескіндер мен мәтін түсін өзгертеміз (12-сурет).

Сурет 12. «Пифагор теоремасына қарсы теорема және оның дәлелдеуі» презентациясы

Бесінші беттен оныншы бетке дейін жасау үшін «Text (Мәтін)» мәзірін таңдап, қаріп өлшемі мен стилін өзгертіп, керек мәтінімізді, яғни «Пифагор теоремасына арналған есептердің берілгенін» жазамыз. «Graphics (Графика)» мәзірін ашып, ондағы «My Uploads (Менің Жүктеулерім)» бөлімі арқылы әр есепке қатысты суреттерді және есептің шығарылу

жолын сурет арқылы орналастырамыз. «Background (Фон)» мәзірі арқылы кескіндер мен мәтін түсін өзгертеміз (13-18-сурет).

Сурет 13-18. «Пифагор теоремасына арналған есептер» презентациялары

Презентацияны аяқтағаннан кейін «Saved (Сақтау)» батырмасын басып сақтаймыз. «Preview (Алдын ала қарау)» батырмасын басып, жүктемес алдын презентациямыздың экранда қалай көрінетінін қараймыз. Алдын ала қарап болғаннан кейін, презентацияны «Download (Жүктеп алу)» батырмасын басып, «PowerPoint» арқылы сақтап алуды таңдап, «Download PowerPoint (PowerPoint арқылы сақтап алу)» батырмасын басып, сақтаймыз.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Greate Easy Infographics, Reports, Presentations / Piktochart. [Электронный ресурс]. URL: <https://piktochart.com/>.
2. Designed by students at the University of Massachusetts Amherst, Online Tools for Teaching and Learning. [Электронный ресурс]. URL: <https://blogs.umass.edu/onlinetools/learner-centered-tools/piktochart/>.
3. Каталог: Вендоры. [Электронный ресурс]. URL: <https://prodmag.ru/catalog/brand/692>.
4. Белая Л. Как сделать инфографику/ Piktochart. [Электронный ресурс]. URL: <https://sdelano.media/piktochart/>.
5. Black, M. (2016). Piktochart. The Charleston Advisor, 18(2), 45-47.
6. Chandler for Beginning Designers. Lexia: Undergraduate Journal in Writing, Rhetoric & Technical Communication, 4(1), 9.

ГЕОГЕВРА ИНТЕРАКТИВТІ ГЕОМЕТРИЯЛЫҚ ОРТАДА КЕҢІСТІКТІК БЕТТЕРДІ ВИЗУАЛИЗАЦИЯЛАУ

Болеева Л.К.¹, Нурмаганбетов Е.Н.²

¹Пед. ғылымдарының канд., «Қолданбалы математика және статистика»
кафедрасының доценті

²М05411 – «Математика және математикалық модельдеу»

мамандығының магистранты

М.Х. Дулатиа тындағыТара зөңірлік университеті

Аңдатпа. Мақалада визуализацияның жоғары математиканы зерттеудегі рөлі, математикалық талдау, сондай-ақ кеңістіктік беттердің кескіндерін жасау үшін GeoGebra интерактивті геометриялық ортасын пайдалану мүмкіндігі қарастырылады. GeoGebra бағдарламасы оқудың ең маңызды дидактикалық принципі – көрнекілік принципін қамтамасыз ететін электрондық цифрлық ресурстарды әзірлеу құралы ретінде пайдаланылады.

Кілт сөздер: математикалық объектілердің визуализациясы, интерактивті геометриялық орта GeoGebra, кеңістіктік беттер.

Аннотация: В статье рассматривается роль визуализации при изучении высшей математики, математического анализа, а также возможности применения интерактивной геометрической среды GeoGebra для создания изображений пространственных поверхностей. Программа GeoGebra используется как инструмент разработки электронных цифровых ресурсов, обеспечивающих важнейший дидактический принцип обучения – принцип наглядности.

Ключевые слова: визуализация математических объектов, интерактивная геометрическая среда GeoGebra, пространственные поверхности.

Annotation. The article discusses the role of visualization in the study of higher mathematics, mathematical analysis, as well as the possibility of using the interactive geometric environment GeoGebra to create images of spatial surfaces. The GeoGebra program is used as a tool for developing electronic digital resources that provide the most important didactic principle of learning - the principle of visibility.

Keywords: visualization the mathematical objects, GeoGebra interactive geometric environment, spatial surfaces.

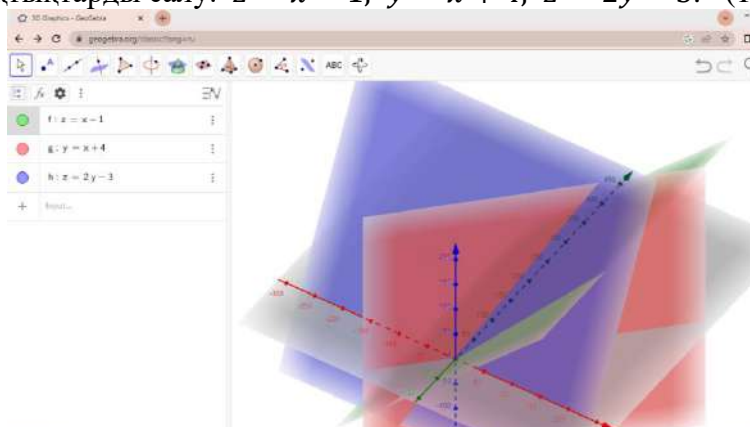
Жоғары математиканы, математикалық талдауды зерттеу барысында зерттелген ұғымдарды визуализациялау үлкен рөл атқарады. Бұл зерттелетін материалды сапалы игеруге, оқытудың тиімділігін арттыруға ықпал ететін математикалық объектілердің көрнекі көрінісі. Оқу материалын визуализациялау көбінесе жалпы қабылданған оқыту құралдарының көмегімен жүзеге асырылады: плакаттар, модельдер, тақтадағы бор мен суреттер және т.б. Бірақ, қазіргі уақытта зерттелетін математикалық объектілердің динамикалық бейнелерін жасауға ықпал ететін, олардың қасиеттерінің өзгергіштігі мен тұрақтылығын бақылауға мүмкіндік беретін білім беру мақсатындағы көптеген компьютерлік бағдарламалар бар. Математикалық объектілерді визуализациялауды, мысалы, интерактивті геометриялық GeoGebra ортасын қолдану арқылы жүзеге асыруға болады, бұл ақысыз, кроссплатформалық динамикалық бағдарлама.

Кеңістіктік бет әдетте екі айнымалының функциясы арқылы айқын түрде беріледі [1-4].

1. Бірінші ретті беттердің құрылысы.

Жазықтық теңдеуі келесідей: $ax + by + cz + d = 0$. Бағдарламада жазықтықты құру үшін енгізу жолына жазықтық теңдеуін енгізу керек.

1-тапсырма. Жазықтықтарды салу: $z = x - 1$, $y = x + 4$, $z = 2y - 3$. (1-сурет).

Сурет 1. Жазықтықтар

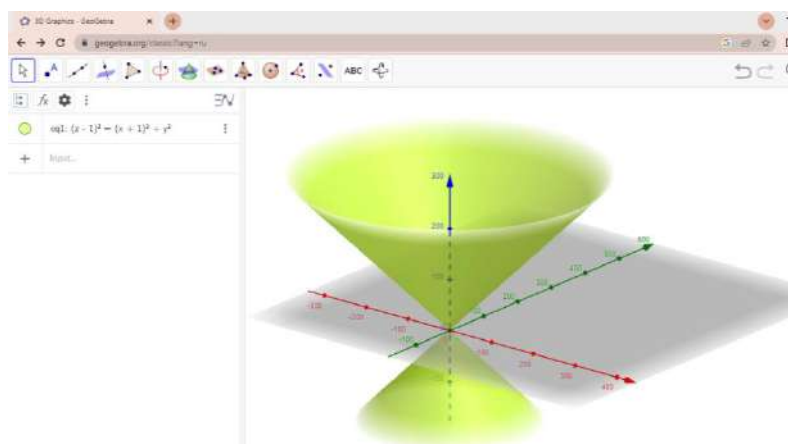
2. Екінші ретті беттердің құрылысы.

Конус. Конус теңдеуі: $(z + a)^2 = (x + b)^2 + (y + c)^2$. Егер конус теңдеуінде квадрат түбір болса, онда бұл теңдеуді енгізу жолына енгізу үшін теңдеудің екі бөлігін де квадраттау керек ($z = \sqrt{(x + 1)} \leftrightarrow z^2 = x + 1$).

2-тапсырма. Конус салу $z = 1 + \sqrt{(x + 1)^2 + y^2}$.

Конус теңдеуін түрлендіру: $(z - 1)^2 = (x + 1)^2 + y^2$.

Яғни, біз конус аламыз, оның төбесі z осі бойынша 1-ге және x осі бойынша 1-ге солға өтті (2-сурет).

Сурет 2. Конус

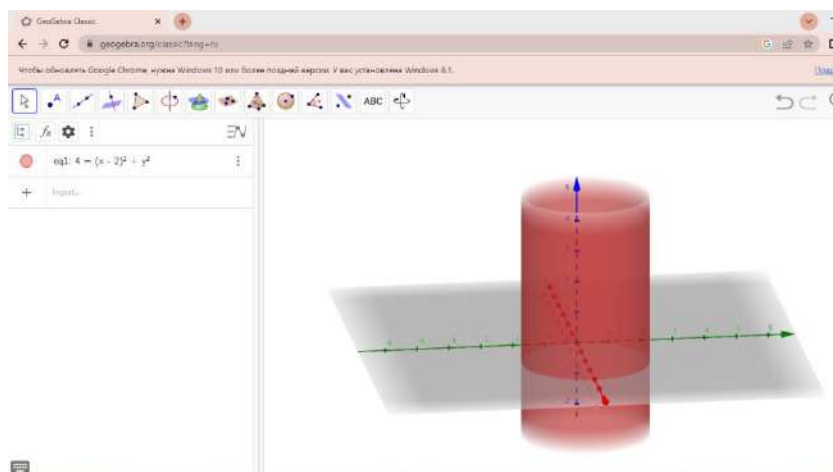
Цилиндрлік беттер.

Цилиндр. Цилиндр теңдеуі: $(x + a)^2 + (y + b)^2 = c^2$. Сондай-ақ, конус сияқты, егер олар бар болса, тұбырдан құтылу керек.

3-тапсырма. Цилиндр жасаңыз $2 = \sqrt{(x - 2)^2 + y^2}$

Теңдеуді түрге түрлендіру: $4 = (x - 2)^2 + y^2$

Біз радиусы 2 және центрі (2;0) болатын шеңбер аламыз (3-сурет).

Сурет 3. Цилиндр

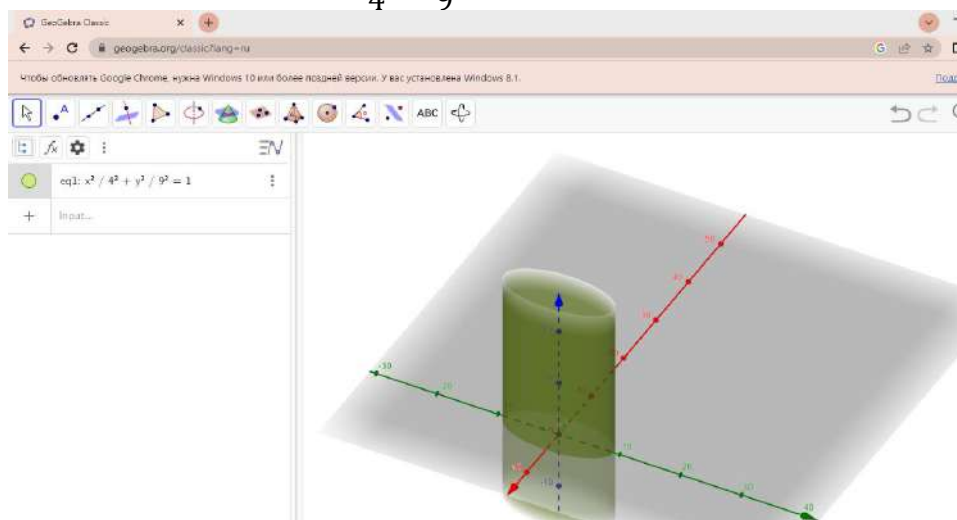
Эллиптикалық цилиндр.

Мұндай цилиндрдің негізінде (бағыттаушы) эллипс жатыр:

$$\frac{x^2}{a^2} + \frac{y^2}{b^2} = 1.$$

4-тапсырма. Эллиптикалық цилиндр жасаңыз (4-сурет).

$$\frac{x^2}{4^2} + \frac{y^2}{9^2} = 1.$$

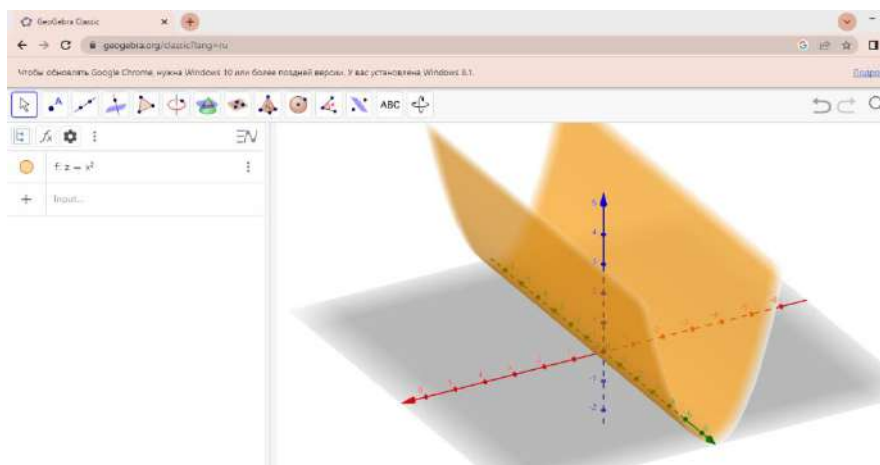
Сурет 4. Эллиптикалық цилиндр

Параболалық цилиндр.

Мұндай цилиндрдің негізінде (бағыттаушы) парабола жатыр:

$$z = x^2, z = y^2, y = x^2$$

5-тапсырма. Параболалық цилиндр жасаңыз $z = x^2$ (5-сурет).

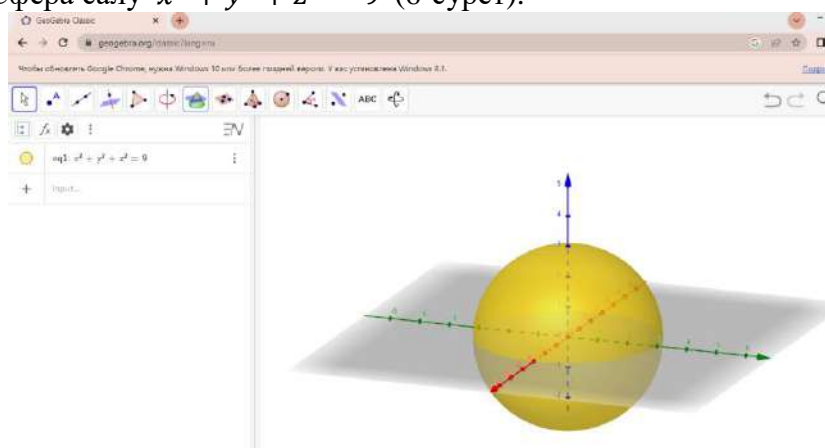

Сурет 5. Параболалық цилиндр

Сфера.

$x^2 + y^2 + z^2 = R^2$ теңдеуі координаталардың басында центрі бар сфераны және радиусы R . Центр координаттарын осьтер бойымен жылжытуға болады: $(x - a)^2 + (y - b)^2 + (z - c)^2 = R^2$.

6-тапсырма. Сфера салу $x^2 + y^2 + z^2 = 9$ (6-сурет).

Сурет 6. Сфера

Эллипсоид.

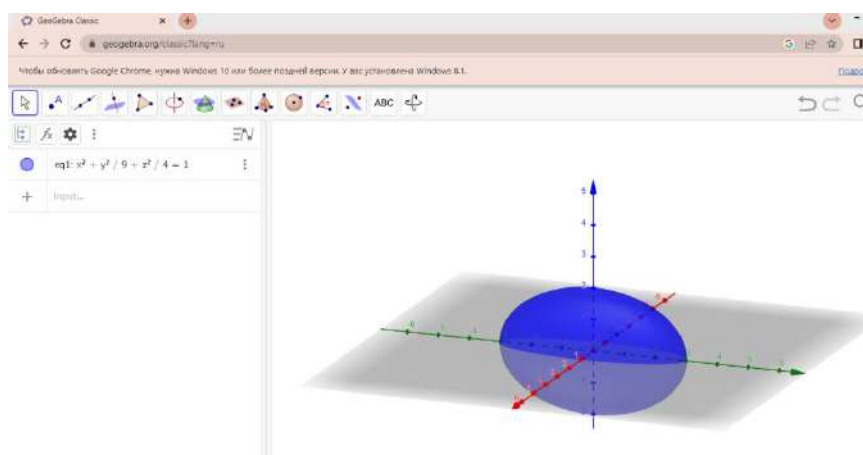
Тікбұрышты координаттар жүйесіндегі эллипсоидтың канондық теңдеуі келесідей:

$$\frac{x^2}{a^2} + \frac{y^2}{b^2} + \frac{z^2}{c^2} = 1.$$

Мұндағы a, b, c – кез-келген оң сандар (эллипсоидтың жартылай осьтері).

7-тапсырма. Эллипсоидты құрыңыз (7-сурет).

$$x^2 + \frac{y^2}{9} + \frac{z^2}{4} = 1.$$

Сурет 7. Эллипсоид

Эллиптикалық параболоид.

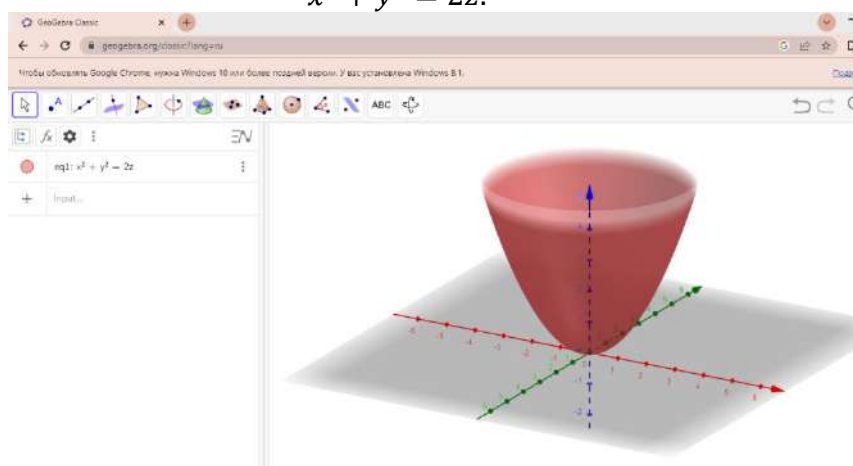
Канондық эллиптикалық параболоид теңдеу арқылы беріледі

$$\frac{x^2}{a^2} + \frac{y^2}{b^2} = 2z.$$

Бұл бет шексіз тостағанға ұқсайды.

8-тапсырма. Құрастыру эллиптикалық параболоид (8-сурет).

$$x^2 + y^2 = 2z.$$

Сурет 8. Эллиптикалық параболоид

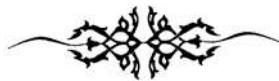
Осылайша, GeoGebra бағдарламасы бірінші және екінші ретті беттерді құруда үлкен мүмкіндіктерге ие.

Кеңістіктік беттерді зерттеуде GeoGebra интерактивті геометриялық ортасын қолдану зерттелетін математикалық объектілердің визуализациясын қамтамасыз етеді. Бұл компьютерлік бағдарламаның анимациялық мүмкіндіктері әр беттің кескінін жасауды айқын көрсетеді [5]. Сондай-ақ, GeoGebra пайдалану кейбір параметрлердің өзгеруі беткі кескінінің өзгеруіне қалай әкелетінін бақылауға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Баврин И.И. Курс высшей математики: учеб. для студ. высш. пед. уч. заведений.— М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2003. — 400 с.
2. Берман Г.Н. Сборник задач по курсу математического анализа. — М.: Наука, 1985. — 384 с.
3. Демидович Б.П. Сборник задач и упражнений по математическому анализу: учеб. пособие для вузов. — М.: Астрель, 2005. — 625 с.

4. Фихтенгольц Г.М. Курс дифференциального и интегрального исчисления. – М.: Наука, 1968. – 465 с.
5. Ларин С.В. Компьютерная анимация в среде GeoGebra на уроках математики: Учеб. пособие. – Ростов н/Д: Легион, 2015. – 192 с.

ӘОЖ 594.064

ЖАМБЫЛ ОБЛЫСЫНЫҢ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ЖАҒДАЙЫ

Ғылыми жетекшісі: Успанова Гульжан Канатовна - аға оқытушы

Студент: Мұхтарханқызы Гүлназ

География білім беру бағдарламасы, 2 курс, Гео-21-1

«Жаратылыстану» факультеті, «Тарих және география» кафедрасы

Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты

Андатпа: Мақалада Жамбыл облысының экологиялық жағдайы қарастырылған. Атмосфералық ауаға антропогендік жүктеме деңгейін анықтауға, стационарлық және жылжымалы көздердің, оның ішінде экономикалық қызметтің (энергетика, көлік, өнеркәсіп, ауыл шаруашылығы және қалдықтарды басқару қызметтері) әсерін бағалауға, сондай-ақ үй шаруашылықтарының қоршаған табиғи ортаға әсерін бағалауға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: Жамбыл облысы, қоршаған орта, экология, атмосфера, ластаушы заттар.

Жыл сайын облыста жаңа өндіріс орындары ашылып, химиялық қалдықтардың көбеюіне әкеледі. Сонымен қатар, автомобильдердің көбеюі ауаның ластануына әкеледі. Қазіргі уақытта облыста атмосфераның ластануын бақылау бойынша 9 бекет жұмыс істейді. 2021 жылғы мониторингке сәйкес, Жамбыл облысының ең лас қаласы Қаратау болып табылады. Мұнда ластану деңгейі 7,39 құрайды. Таразыдағы жағдай да жағымды емес. Ластану көрсеткіші- 5,37.

Қазақстан- табиғи ресурстардың қорынан ең бай елдердің бірі. Алайда, елдің жаһандық проблемаларының қатарына кіретін қоршаған ортаны қорғау мәселесі өз кезегін күтпейтін ең өзекті мәселелердің бірі болып табылады.

Қоршаған ортаның жай күйі және оны атмосфералық ауаның ластануынан қорғау туралы жұртшылықты үнемі хабардар ету ұсынылады:

- қалалық елді мекендердегі атмосфералық ауаның сапасы;
- озон қабатын бұзатын заттарды тұтыну.
- атмосфералық ауаға ластаушы заттардың шығарындылары;

Бұл көрсеткіш қоршаған ортаға зиянды заттар шығарындыларының антропогендік әсерінің ағымдағы, сондай-ақ әлеуетті (күтілетін) деңгейін көрсетеді, сондай-ақ нысаналы мәндерге қол жеткізу дәрежесін анықтауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, атмосфералық ауаға антропогендік жүктеме деңгейін анықтауға, стационарлық және жылжымалы көздердің, оның ішінде экономикалық қызметтің (энергетика, көлік, өнеркәсіп, ауыл шаруашылығы және қалдықтарды басқару қызметтері (каракеттер) әсерін бағалауға, сондай-ақ үй шаруашылықтарының қоршаған табиғи ортаға әсерін бағалауға мүмкіндік береді.

Қазақстанда тұрақты көздерден атмосфералық ауаға ластаушы заттардың шығарындылары 2021 жылы 2384,3 мың тоннаны құрады және олардың деңгейі өткен жылмен салыстырғанда 1,6% - ға өсті. Атмосфераға ластаушы заттар шығарындыларының жалпы көлемі ластанудың тұрақты және тасымалданатын көздерінен шығарындылардың сомасы ретінде айқындалады.

Ластаушы заттардың негізгі көлемі Павлодар (675,9 мың тонна), Қарағанды (641,4 мың тонна), Шығыс Қазақстан (140,0 мың тонна), Атырау (133,1 мың тонна) және Ақмола (105,7 мың тонна) облыстарында қалыптасты.

Атмосфералық ауаның негізгі ластаушылары электрмен жабдықтау, газбен жабдықтау, бу өндіру және ауаны баптау кәсіпорындары болып табылады, олардың үлесі жалпы көлемде 39,1% - құрайды. өңдеу өнеркәсібі кәсіпорындары-30,4%, металлургия өнеркәсібі-23,4%. т.и."

Атмосфераға ластаушы заттардың жалпы санының 86,1% - ы газдар мен сұйықтықтар, 13,9% - ы қатты заттар болды.

2021 жылы республиканың кәсіпорындары барлық тұрақты ластау көздерінен түскен ластаушы заттардың жалпы көлемінен зиянды заттардың 92,8% залалсыздандырылды.

2021 жылы республиканың ауа бассейніне қорғасын және оның қосылыстары – 542,0 тонна, марганец және оның қосылыстары – 123,2 тонна, мыс оксиді – 248,8 тонна, күкірт қышқылы – 270,3 тонна, мышьяк – 101,3 тонна, хлор – 53,7 тонна, сынап – 277 килограмм сияқты ерекше ластаушы заттар түсті. Бұл заттардың нақты шығарылуы белгіленген шекті рұқсат етілген шығарындылардан (ШРК) аспады.

Жамбыл облысы-Қазақстан Республикасының оңтүстігіндегі әкімшілік-аумақтық бірлік. Аудан әртүрлі пайдалы қазбаларға бай-фосфор, темір, алтын, минералды шикізат көздері-гипс, күміс, кремний, кварцит және басқалар.

Жамбыл облысының Тараз қаласы бірнеше жылдан бері Қазақстанның ең ластанған қалаларының қатарына кіреді. Кейбір жылдары қаладағы ауа біршама жақсарғанымен, жағдай әлі де күрделі [1].

Жамбыл облысының экология департаменті жоспарлы тексерулер жүргізуде. Жалпы облыс бойынша ластаушы заттар шығарындылары бойынша кәсіпорындар мен олардың бөлімшелерінің саны 807 бірлікті құрайды. Оның ішінде ластаушы заттар шығарындыларының саны-9878, ұйымдастырылған-6164, тазарту құрылыстары мен жабдықтары-665. өнеркәсіптік кәсіпорындардың деректері бойынша, атмосфераға ластаушы заттардың шығарындылары 2020 жылдың 1 жартыжылдығында 15,388 мың тоннаны құрады (2019 жылы - 15,202 мың тонна). Ластаушы заттардың шығарындыларының шамалы өсуі кейбір өндірістік зауыттардағы өнімділіктің жоғарылауымен және жаңа өндірістік қуаттардың ашылуымен байланысты. 2019 жылы ластаушы заттардың шығарындылары 27 545 тоннаны құрады.

Жамбыл облыстық гидрометеорологиялық орталығының мәліметінше, 2019 жылдың 1 жартыжылдығында Тараз қаласы бойынша атмосфераның ластану деңгейі өткен жылмен салыстырғанда 7,62 бірліктен 6,2 бірлікке дейін өсті.

Автомобиль көлігі ең үлкен проблеманың себебі болып табылады. Олар жалпы шығарындылардың 70 пайыздан астамын құрайды.

Көлік көздері үшін көміртегі тотығы (СО), азот оксиді (КК), көмірсутектер (СН), күкірт, күкірт диоксиді (кд2), Қорғасын қосылыстары, жалпы көлік құралдары (автокөлік, теміржол, әуе, су, жол-құрылыс көлігі) бойынша формальдегид пен бензапирен шығарындыларын бақылау қажет.

Осыған байланысты 2019 жылдың 2 маусымына (мамыр, қыркүйек) арналған "таза ауа" операциясын жүргізудің бірлескен жоспары бар. Өтпелі жылы Департаменттің инспекциялық тексеруіне сәйкес көлік құралдарын пайдалану кезінде уыттылықтың өсуіне байланысты 378 әкімшілік іс қозғалды, оның 269-9 996376 теңге айыппұл салынды және 109 ескерту берілді. Сонымен қатар, автокөлік құралдарының уыттылығын тексерусіз шығуға рұқсат бергені үшін 14 заңды және лауазымды тұлға 574120 теңге сомасында әкімшілік жауапкершілікке тартылды, улы газдармен ластануды анықтау бойынша 8 талап арыз 178663 теңгеге берілді, 5 талап арыз материалдары бұзушылықтар жойылғанға дейін 18 көлік құралын пайдалануды тоқтату үшін сотқа жіберілді. Қазіргі уақытта барлық сот істері сот шешімімен қанағаттандырылып, қалпына келтірілді.

Бұл қоршаған ортаны бұзу және табиғи ресурстарды тынымсыз дамыту арқылы қоғамның тұрақты экономикалық дамуын қамтамасыз ету мүмкін емес дегенді білдіреді. Экономикалық мүдделер экологиялық мүдделерден басым болған кезде өңірдің минералдық шикізат қорларын жедел игеру облыстың экологиялық жағдайына теріс әсер етпейді. Облыс бойынша тұрақты зерттеулердің деректері бойынша облыс бойынша кәсіпорындардың ластаушы заттар шығарындыларының көлемі химиялық өндіріске, Жылу энергетикасы секторына, байыту өнеркәсібіне, коммуналдық шаруашылыққа және басқа да кәсіпорындарға жатады.

Осылайша, біз өмір сүріп жатқан қоршаған ортаны қорғау тек тиісті мекемелердің немесе құзыретті мекемелердің ғана емес, барлығымыздың міндетіміз болып табылады. Жылына бір ағаш отырғызу әр адам тыныс алатын ауаны тазарту арқылы қоршаған ортаны қорғауға бірдей ықпал етеді. Дегенмен, елде және облыста экологиялық жағдайды жақсартуға бағытталған көптеген іс-шаралар өткізілуде. Ғылыми-техникалық, экономикалық даму мен өнеркәсіптік өсудегі экологиялық білім мен тәрбиені нығайту жас ұрпақтың өзі өмір сүретін ортаға деген жанашырлығына әкелетіні анық [5].

Автокөліктердің ауаны ластауынан болатын зиян өте үлкен екені белгілі. Мәселен, 2021 жылы сол Қаратау қаласында 90 мыңнан астам автокөлік болған, қазір бұл көрсеткіш 3 есеге өсті. Осыған байланысты ауадағы азот диоксиді мен көмірқышқыл газының мөлшері күрт өсті. Бұл адам денсаулығына кері әсер ететіні айтпаса да түсінікті. Ең маңызды экологиялық проблема - қалалық тазарту қондырғыларының болмауы. Сүзгі қондырғыларының гидравликалық шамадан тыс жүктелуіне байланысты жер асты суларының ластану фактілері орын алады. Ол жақын маңдағы елді мекендердің ауыз суына зиянды әсер ететіні және ауылшаруашылық жерлеріне зиян келтіретіні белгілі. Өткен жылдың қыркүйек және қараша айларында жер асты суларын талдау үшін ұңғымалардан сынамалар алынды. Нәтижесінде жер асты суларындағы нитраттардың мөлшері ұңғыманың рұқсат етілген шегінен 2 есе 5,1 және 4,3 есе көп екендігі анықталды. Біздің экономикалық даму кезеңінде кез-келген өндірісті ілгерілету заңды. Алайда, басты міндет-экологиялық талаптарды сақтау және қоршаған ортаға зиян келтірмеу.

Жамбыл облысындағы ағымдағы экологиялық жағдай: Қаратау қаласындағы экологиялық жағдай тау-кен өндіру кәсіпорындарында дамуда. Ал басқа аймақтарда жойылудың қанағаттанарлық табиғи регрессиясы бар. Суару эрозиясы және тау бөктеріндегі жазықтардың антропогендік шөлейттенуі байқалды.

Адамзат алдында өте күрделі экологиялық міндет тұр-табиғи ресурстарды ұтымды пайдалану, оларды сақтау, жойылған, пайдаланылған әлемді қалпына келтіру. Бұл мәселенің себебі-адамның қоршаған ортадағы надан әрекеттерінің нәтижесі.

Ғылыми деректер бойынша жыл сайын Қазақстанның ірі өнеркәсіптік кәсіпорындарынан сыртқы ортаға 2 млрд. тонна қоқыс түседі. доллар көп ақша алады. 153 млн. тонна залал уланудың 30% құрайды. Олардың күкіртті ангидридi 1 млрд. М. в. Ломоносова. 57 млн. тонна -30%, азот оксиді 0,316 млрд. тонна -8%, айналымы 4 млрд. 304 мың тонна-12%.

Қазір республикада халық арасында сырқаттанушылық пен өлім-жітімнің өсуі байқалады. Жетіспейтін немесе басқа аурулары бар баланың туылуының негізгі себептерінің бірі-қоршаған ортаның нашарлауына, тамақ құрамының өзгеруіне байланысты табиғи өнім мөлшерінің азаюы.

1. демалыс органдарының аурулары -40%
2. тері аурулары -8%
3. зәр шығару жолдарының аурулары -7%
4. ас қорыту жүйесінің аурулары -6%
5. көздің ауыруы -5%
6. жұқпалы және паразиттік аурулар -5%
7. Талу және улану -7%
8. басқа аурулар -22%

Алғашқы үш айда жүргізілген Қаратау қаласының ауа құрамын зерттеу нәтижелері бойынша ауа құрамының бұзылу шегі 0,3% шаң, 0,06% азот диоксиді, 0,08% күкірт диоксиді, 0,02% азот оксиді, 0,004% фторлы сутегі, 0,0001% қорғасын, 0,008% формальдегид, 0,03% хлор құрайды. Үш ай бойы жүргізілген зерттеулер ауа құрамының бұзылуы 0,1% орташа шаң, 2% көмірқышқыл газы, 0,04% азот диоксиді, 0,002% фторлы сутегі, 0,007% формальдегид екенін көрсетті. Қаңтар, ақпан, наурыз айларында жүргізілген зерттеулердің нәтижелері бойынша Қаратау қаласы ауасының құрамы 5,62% - ға ластанған. Қаратау қаласының әуе құрамының ластану көздері: Қаратау химиялық кен комбинаты, цианиттің соңғы ашық өндірісі, қаланы жылумен қамтамасыз ететін "Игілік" акционерлік шаруашылық серіктестігі, мәрмәр тас кен орны, автомобильдердің пайдаланылған газдары, көмір шахталары, жеке тұрғын үйлер болып табылады [4].

Қаңтар, ақпан, наурыз айларында Қаратау қаласының ауасының ластануы 5,62% - құрады. сәуір, мамыр, маусым айларында Қаратау қаласының ауасының ластануы 4,28% құрайды. т.и.". Алғашқы үш айда және екінші үш айда жүргізілген зерттеу екінші үш айда ауаның ластануы алғашқы үш айға қарағанда 1,34% - ға төмен екенін көрсетті. Себебі сәуір, мамыр және маусым болды, біріншіден, өрт тоқтады, екіншіден, жер-ананың бетінде өсімдіктер пайда болды, олар жер бетіне шыққан өсімдікпен әдемі көрінді.

Зауыт-өмірдің тірегі. Планетадағы өсімдіктер ауа қабаттарында жылына 400 миллион тонна оттегін сіңіретіні анықталды. Жасылдар ауаны улы газбен шаңнан тазартады. Өсімдіктер ауаға патогендік бактерияларды өлтіретін арнайы зат шығарады. Медицинадағы орны-Теңіз. Сондықтан бірде-бір жетілген механизм өсімдік ретінде жұмыс істей алмайды.

Қазақ мақал-мәтелінде: "Атадан малға дейін тал қалсын"деп бекер айтылмаған. Біздің ұсынысымыз-бұл жұмысты қалалық ауаны жасыл кеңістіктен тазарту үшін қарапайым ағаш отырғызудан бастау арқылы әркім қоршаған ортаны жақсартуға үлес қоса алады. Зауыт көмірқышқыл газын сіңіреді, сондықтан оттегін шығарады. Орташа алғанда, ағаш үш адамның тыныс алуына қажетті оттегін 24 сағат ішінде шығарады. Жасыл ағаштар ауаны зиянды және зиянды газдардан тазартады, сонымен қатар олар көмірқышқыл газын ғана емес, тұншықтыратын газды да сіңіреді, сондықтан саябақтарды кеңейту қажет. Халықтың экологиялық сауаттылығы экологиялық жағдайды тұрақтандыруда маңызды орын алады және әрбір азамат экологияның негіздерін білуі керек. Сонда ғана әрбір азаматтың қанында, жақсы көңіл-күйінде қоршаған ортаны бұзуға болмайды деп сенуге негіз бар. Сонда ғана адамдар өз аумағының табиғатын белсенді қорғай алады.

Табиғатты қорғау Әлеуметтік және экономикалық мәселеге айналды. Адам өмірінің қауіпсіздігі осы мәселелерді дұрыс шешуге байланысты. Уақыт өте келе ауаның ластануы бұл мәселені адамның пайдасына шешеді, ал көмірқышқыл газының көбеюі, радиацияның жоғарылауы және өсімдіктердің азаюы сияқты атмосферадағы ауқымды өзгерістер табиғатты қорғау қажеттілігін арттырады.

"Қаратау қаласы ауасының құрамын ластау" жобасы барысында келесі нәтижелер алынды.

"Қазгидромет" республикалық мемлекеттік кәсіпорнының, "Қаратау" метеостанциясының қызметкерлерімен бірлесіп Қаратау қаласы ауа бассейнінің ластаушы заттарының құрамы мен құрамы және ластану көздері анықталды. Қалалық ауа бассейндеріндегі ластаушы заттар: шаң, күкірт диоксиді, сульфат ерітіндісі, көмірқышқыл газы, азот диоксиді, фтор сутегі, қорғасын, формальдегид, хлор, фосфор ерітіндісі [3].

Қалалық әуе бассейнінің ластану көздері: Қаратау

фосфор шахтасы, цианит шахтасы, қалалық орталық жылыту қазандығы, көмірмен жылытылатын жеке тұрғын үйлер, қала тұрғындарының жеке көлігі және т.б. ауаның ластануына әсер етеді.

Қойылған міндеттер...

Қаратау қаласының ауасының ластану деңгейін зерттеу мақсатында 2020-2021 жылдарға бірнеше міндеттер қойылды.

Қалалық ауаны ластаушы заттарды және зиянды химиялық заттардың шығарындыларын анықтау.

Қоршаған ортаның деграациясына, деграациясына жол бермеу мақсатында: жергілікті халықтың экологиялық сауаттылығын қалыптастыру бойынша үгітті кеңінен жүргізу.

Ауаның ластануын болдырмау және оның зиянды салдарын жою мынадай негізгі бағыттар бойынша жүзеге асырылуы тиіс:

1. Ластаушы заттардың әсерінен қорғау;
2. зиянды заттардың әсерін, салдарын жою, олардың алдын алу;

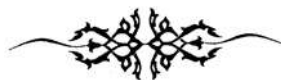
Атмосфераны қорғау шараларын келесі топтарға бөлуге болады:

1. өндірісті ұйымдастыру жөніндегі іс-шаралар: Өндірістік жасыл желектерді, санитарлық алаңдарды құру; қалаларды, елді мекендерді көгалдандыру және тиімді орналастыру;

Адамзаттың қоршаған ортаның тазалығына деген қамқорлығы Отанға деген сүйіспеншілікті білдіреді. Сондықтан табиғатқа назар аудару және қоршаған ортаның тазалығына қамқорлық жасау маңызды. Қоршаған ортаның жалпы тазалығы ауыз суды, жұтылған ауаны және көгалдандыруды таза ұстау үшін шаралар қабылдау жергілікті тұрғындардың қолдауын қажет ететінін білдіреді. Ол әр тұрғынның мәдени қарым-қатынасы, оның Отанымен, тұрғылықты жерімен ынтымақтастығы нәтижесінде жүзеге асырылады [2].

Әдебиеттер тізімі

1. Жамбыл облысының энциклопедиясы
2. Жамбыл облысының географиясы, Бейсенова, Ә.С. ҚР Білім және ғылым министрлігі, ҚР Жоғары оқу орындарының қауымдастығы. - Алматы: Дәуір, 2017. – 54
3. Экологический информационный бюллетень. Алматы РЭЦ, 2017.
4. Глазовский В.И. Аралский кризис.- М. : Наука, 2018.
5. Биологическое и ландшафтное разнообразие РК.- Алматы.:МЭПР,2019.

ӘОЖ 94(470.6)

ТҮРКІЛЕР ЖӘНЕ ҰЛЫ ЖІБЕК ЖОЛЫ

Ғылыми жетекшісі: Игликова Назгул Темирбековна магистр, оқытушы
Студент: Копбосун Нұрбек, «Тарих білім беру» бағдарламасы, 2 курс, Тар-21-1
«Жаратылыстану» факультеті, «Тарих және география» кафедрасы
Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты

Аңдатпа. Түркілер және Ұлы Жібек жолы. Мақалада Жібек жолының түркі дүниетанымының әмбебаптануына; ал түркілердің әскери-саяси дарыны Жібек жолының кеңейіп, гүлденуіне жол ашқаны айтылған. Мыңжылдықтардың өркениет жады мен құндылықтарын өзінде сақтап қалған Ұлы Жібек жолы расында да, адамзаттың дамуында маңызды рөл атқарды. Аталмыш жол алыс-жақын елдер арасындағы тек тауар айырбасын ғана емес, сонымен қатар, жаңашыл технология, дін, ғылым және өнер саласында қол жеткізген жетістіктермен өзара алмасуды да қамтамасыз еткендігін бағалауға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: Ұлы жібек жолы, Қытай, Еуразия, жібек, Түркі әлемі, сауда, тауар.

Тарихтағы Еуразияның жекелеген халықтары мен мәдениеттері арасындағы ең ұзақ және үздіксіз байланысты қамтамасыз еткен Ұлы Жібек жолы – ұзындығы 12 800 шақырымға жуық, негізгі бағыты Қытайдан Испанияға дейін созылатын ауқымды жол.

Адамзаттың даму тарихында ешқашан жергілікті өркениеттер болған емес. Кейбір этникалық топтардың жетістіктері басқаларға, басқалардан басқаларға берілді және мәдениеттер алмасуының бұл тізбегі адамзат болғанша жалғаса береді. Адамдардың қарым-қатынасқа түсуге, өз жетістіктерімен алмасуға деген ұмтылысын тарих ғылымы б.з.б. Ұлы Жібек жолы – әлемдік өркениет тарихындағы ең елеулі жетістіктердің бірі. Керуен жолдарының тармақталған желілері Еуропа мен Азияны Жерорта теңізінен Қытайға кесіп өтіп, ежелгі және орта ғасырлар дәуірінде сауда қатынастарының маңызды құралы ғана емес, сонымен қатар Шығыс пен Батыс арасындағы мәдени және экономикалық көпір болды. халықтарды олардың бейбітшілік пен ынтымақтастыққа ұмтылуында байланыстыру. Жібек жолы өзі өткен елдердің саяси, экономикалық, мәдени құрылымының қалыптасуына орасан зор әсер етті. Оның барлық бағыттарында ірілі-ұсақты сауда қалалары мен елді мекендер пайда болды. Орталық Азия әсіресе керуен жолдарымен ерекшеленді. Оның қалалары – Мерв, Самарқанд, Бұхара, Термез, Хиуа, Отырар, Түркістан, Тараз, Испиджаб, Суяб, Баласағұн, Ош, Өзген және басқалары сауда орталықтары ғана емес, ғылым мен мәдениет ошақтары болды. Отырар – тарихқа Әл-Фараби есімімен енген орта ғасырдағы ұлы ғалым, философ Әбу Наср ибн Мұхаммедтің туған жері.

Адамзат тарихында сауда жолдары тек тауар алмасуда ғана емес, сонымен қатар әлемнің әртүрлі бөліктері арасындағы идеялар алмасуда маңызды рөл атқарды. Өркениеттер мен мәдениеттерді, діндер мен тілдерді байланыстыратын Ұлы Жібек жолы соның айқын мысалы. Бұл кезеңде Ұлы Жібек жолы бойында орналасқан қалалар ерекше гүлденді. Сауда оларға техниканы, ғылымды және ауыл шаруашылығын дамытуға мүмкіндік берді.

1. Сиань - Қытайдағы үлкен және ежелгі қала. Ол бұрын Чанъань деп аталды. Сиань ежелден империяның астанасы болған. Дәл осы жерден Ұлы Жібек жолы басталып, көптеген саудагерлер Оңтүстік-Шығыс Азияға, Орталық Азияға және Жерорта теңізіне осы жерден ағылды.

Чанъань өзінің шарықтау шегіне Тан әулеті кезінде (618-904) жетті және дәл осы кезеңде ол әлемдегі ең өркениетті қалалардың біріне айналды.

Шын мәнінде, сауда Чанъань қаласының батыс базарында жүргізілді. Батыс базарлары Азия мен Еуропадан келген сатып алушылар мен сатушыларды байланыстыратын Жібек жолы бойындағы саудада маңызды рөл атқарды. Бұл сауданың негізгі тұлғалары Жібек жолы бойымен тауар тасымалдайтын соғды көпестері болды.

2. Самарқанд – Орталық Азияның інжу-маржаны, Қытай мен Жерорта теңізінің арасында ыңғайлы орналасқан Ұлы Жібек жолындағы маңызды қала.

Бірнеше ғасырлар бойы Самарқанд ірі сауда қаласы ғана емес, сонымен қатар қолөнер мен ғылымның орталығы болды.

Шежіре деректеріне қарағанда, Самарқан көпестері Қытаймен біздің эрамызға дейінгі 206 жылдан бастап 500 жылдай қатынаста болған. Самарқанд саудагерлері бағалы металдар, дәмдеуіштер және киім-кешек саудасымен айналысты. Кейін Әмір Темір тұсында қала оның империясының орталығына айналып, өзінің шарықтау шегіне жетті. Самарқанд тарихындағы ең жарқын кезең Әмір Темір мен Ұлықбек билігімен байланысты.

3. Алеппо стратегиялық тұрғыдан Жерорта теңізінің шығыс жағалауы мен Евфрат аңғарының арасында орналасқан. Бұл аймақ біздің дәуірімізге дейінгі 2 мыңжылдықтан бастап маңызды сауда орталығы ретінде белгілі. Бұл Алеппоны Жібек жолындағы ең маңызды қалалардың біріне айналдырды.

Алеппо - әлемдегі ең көне қалалардың бірі және ғасырлар бойы сауда және өнеркәсіп орталығы болды. Қамал, үлкен мешіт және базар Алеппоның коммерциялық және ғылыми ұлылығының дәлелі. Қамалдан бүкіл қаланың керемет көрінісімен қатар, 8 ғасырда Омейяд халифтері салған мешітті де көруге болады. Алеппо базарының ұзындығы 13 шақырымды құрайды. Ол ғасырлар бойы экономикалық және әлеуметтік өмірдің орталығы болды.

Базардың әр бөліміне белгілі бір сауда түрін анықтайтын атаулар берілді: жүн базары, мыс базары, тоқыма базары, дәмдеуіштер базары, т.б.

Базарда саудагерлер мен саяхатшыларға арналған моншалар мен керуен сарайлар болған.

4. Жібек жолы бойындағы тағы бір маңызды қала - қазіргі Ирактың солтүстігінде орналасқан Мосул қаласы. 10 ғасырдағы әйгілі мұсылман географы Әл-Муқаддаси Мосулды өз аймағының астанасы деп атады. Ол Мосул туралы былай деп жазды: «Бұл әдемі сәулетімен тамаша қала. Қаланың климаты жұмсақ, ауыз суы таза. Көптеген базарлар мен қонақүйлер бар. Мұнда білімді, беделді адамдар тұрады», – дейді.

Мосул Аббасидтер әулеті кезінде Жібек жолындағы ірі сауда орталығы болған. Содан бері технология мен сәндік-қолданбалы өнер қарқынды дамып келеді. Муслин деп аталатын жұқа мата осы қаланың атымен аталған.

5. Мерв бір кездері Орталық Азиядағы маңызды оазис қаласы болған. Бүгінде ол Түркіменстанның Мары қаласынан 30 шақырым жерде орналасқан археологиялық қазыналар аймағы ретінде белгілі.

Бүгінде ол қазіргі Түркіменстанның Мары қаласынан 30 шақырым жерде орналасқан археологиялық ескерткіш ретінде белгілі. Ерте ислам дәуірінде Мерв Хорасан провинциясының астанасы ретінде белгілі болған, бірақ 12 ғасырда ол әлемдегі ең үлкен қалалардың бірі болды.

Аббасидтер тұсында Мерв Араб халифатының шығыс провинцияларының астанасы болып қала берді. Мерв 8-13 ғасырларда өркендеді.

11 ғасырда қала көптеген базарлар, қолөнершілер, зергерлер, тоқымашылар, мыс және құмырашылар бар ірі сауда орталығына айналды. Мерв көптеген мешіттер, медреселер, сарайлар және басқа да ғимараттары бар әкімшілік және діни орталық болды.

Мервте тоқыма өнеркәсібі белсенді дамыды. Мұнда жібек пен мақта көп өндіріледі. Мервтен шикізат пен дайын өнімдер әртүрлі елдерге жөнелтілді.

Ұлы Жібек жолы әртүрлі халықтар, мемлекеттер мен мәдениеттер арасындағы тарихи байланыстардың көп бағытты желісін құрды, сондықтан оны осы негізде қалпына келтіріп, тамаша коммуникациялық қызмет көрсету деңгейіне дейін жеткізу қажеттілігі әрқашан туындап отырды. Бүгінде бұл түркі әлемі үшін үлкен маңызға ие: Ұлы Жібек жолын пайдаланудың қажеттіліктері мен шарттары қалай өзгерсе де, оның функцияларын қалпына келтіріп, үздіксіз пайдаланылуын қамтамасыз еткен ең алдымен түркі халықтары, олар құрған мемлекеттер мен империялар болды. Бір сөзбен айтқанда, Ұлы Жібек жолы әлем тарихы мен өркениеті үшін қаншалықты маңызды болса да, оның құрылып, жалғасын табуына түркі халқының қосқан үлесі зор.

«Жібек жолы» ұғымын алғаш рет 1877 жылы неміс географы Фердинанд Рихтхофен ғылыми айналымға енгізді. Өзінің аты айтып тұрғандай, ол негізінен Шығыс Азиядан, әсіресе Қытайдан Жерорта теңізі елдеріне жібек сауда жолы қызметін атқарды, бірақ уақыт өте келе ол ең кең мәдени және сауда байланыстарын қамтамасыз ететін таптырмас байланыс құралына айналды. Дегенмен, Ұлы Жібек жолы сан алуан қауіп-қатерге толы, оның тағдыры әр кезеңдегі белгілі бір әскери-саяси күштердің, мәдени-экономикалық орталықтардың қозғалысына, геосаяси жағдайларға тікелей байланысты екенін ескеру қажет. Ұлы Жібек жолы әртүрлі дәрежеде өзгеріп, өзінің негізгі бағыттарын сақтап, негізінен түркі мемлекеттері мен мәдениеттері орналасқан аймақтар арқылы өткенімен, түркі әлемі түрленуші саяси өркениеттік жүйе және оның дамуын қамтамасыз еткен негізгі фактор қызметін атқарды. Еуразиядағы барлық геосаяси өзгерістер үшін осы сауда жолын үнемі пайдалану. Бүгінгі күнге дейін дамып келе жатқан Транс-Еуразиялық байланыс жүйесінің іргетасы біздің заманымызға дейінгі 4-3 мыңжылдықтарда Ұлы Жібек жолы өз қызметін бастағанға дейін қаланған. Ол кезде Месопотамия мен Эламнан Үнді аңғары мен Памир тауларының етегіне баратын жолдар белгілі болды. Таяу Шығыс елдерінің саудагерлері осы жолдармен Бадахшан лазурасын тасымалдады. Оңтүстік керуен жолдары адамзаттың ең көне өркениеттері Хараппа мен Мохенджо-Дароны Месопотамиямен байланыстырды.

Месопотамия мен Инд алқабының мәдени орталықтары арасындағы сауданы басқара отырып, эламдықтар біздің эрамызға дейінгі 4-ші және 3-ші мыңжылдықтар арасында қалаға дейінгі және Таяу Шығыстағы алғашқы қалалық орталықтарды байланыстыратын кең байланыс желісін құрды. Жалпы, көшпелі халықтар мен ерте өркениет қоныстарының мәдениетін Еуразия кеңістігінде екі жақты қатынас деңгейіне көтерген ежелгі керуен жолдары олардың сауда-саттық, тәжірибе алмасуына мүмкіндік туғызды. Олар бір-біріне көбірек сенім арта түсті. Еуразия құрлығында әртүрлі бағытта тараған бұл жолдар кейде жетекші жолдар болды. Осы жолдардың ішінде ежелден үздіксіз пайдаланылып келе жатқан мәдени елді мекендерді байланыстыратын жолдар «дәстүрлі маршрут» деген атқа ие болып, сенімді жол ретінде танылған. Осылайша, осы жолдар арасында негізгі магистральдардың желілері анықталды. Ұлы Жібек жолы осындай тарихи қажеттіліктің нәтижесінде құрылып, ғасырлар бойы кеңейіп, жаңа саяси-географиялық шекараларды кесіп өтіп, тарих пен геосаясат тұрғысынан Еуразияның ең маңызды жолына айналды.

Ұлы Жібек жолының «Солтүстік Жібек жолы» деп аталатын бірінші бөлігі 138-126 жж. BC. Қытай императоры Вуди өздерінің жауы юечжилермен сол кездегі Орталық Азиядағы ең қуатты этносаяси күш болған Сиунну түріктеріне қарсы одақ (коалиция) құруды жоспарлады. Осы мақсатта ол өлкенің батыс бөлігінде көшпелі өмір сүретін юечжилерге өзінің асыл дипломаты Чжэн Цаны жібереді. Қытай елшісі Ферғана алқабында қытай жылқыларынан да әдемі, биік жылқыларды көріп таң қалды. Ол жерден қайтып келгенде императорға жібек құрт өсіруді білмейтін бұл өлкеге жібек әкелетінін, оның орнына әдемі аттар, тәтті жемістер мен шараптар әкелетінін айтты. және басқа да өнімдер. Сөйтіп, бес жыл өткен соң, 121 жылы Қытай мемлекетінің жібек маталар мен күміс жалаулар тиеген алғашқы сауда керуені Орта Азияның жаңадан салынған күрделі жолдарын кесіп өтіп, Ферғана алқабына жетеді. Бұл елдер арасында бітімгершілік келісімдер жасалғаннан кейін осы жерде, сондай-ақ қазіргі жол – Оңтүстік Жібек жолына параллель жүретін жол бойында сауданың бірінші айналымы басталды. Келесі ғасырларда Үнді-Рим сауда байланысын қамтамасыз ететін Ұлы Жібек жолына қосымша балама жол – Теңіз Жібек жолы (Үнді мұхиты арқылы) пайда болды.

Біздің заманымыздың I ғасырынан бастап Еуразия өркениеттері арасында негізінен Жібек жолы арқылы жүйелі сауда байланыстары орнады. Бұл байланыстар дамыған инфрақұрылыммен байланыстың көпсалалы түрлерін тудырды. Ғасырлар бойы Еуразия даласының ауыл шаруашылығы өнімдеріне мұқтаж көшпелілері сауда мен айырбастың белсенді қатысушылары болды. Олар Еуразияның қолайлы аймақтарына қоныстанып, Қытайдан Орталық Еуропаға дейінгі барлық өркениет орталықтарымен байланыс орнатты. Жібек жолының солтүстік және оңтүстік (құрлық және теңіз) жолдары, Орталық Азия Жерорта теңізі бассейні және Қытай-Шығыс Түркістан Жерорта теңізі бассейні жұмыс істеді.

Мұндай тармақталу себебін Еуразия құрлығындағы саяси жағдайдың үнемі күрделі, түбегейлі өзгерістерге ұшырауымен түсіндіруге болады. Ежелгі әлем және оның бартерлік мәдениеті әрқашан сауданы жалғастырудың балама жолдарын іздеді. Ұлы Жібек жолы осындай саяси және экономикалық әрекеттерді жүзеге асыруға қабілетті болғандықтан жұмысын жалғастырды.

Жібек, жібек және алтын брокада, мақта мата, жүн, күріш, кептірілген жемістер, керамика, фаянс, фарфор, жүн маталар, кілемдер, зергерлік бұйымдар, лапис лазули, көркем металл, зергерлік бұйымдар, асыл тастар, сандал ағашы, інжу-маржан, шарфтар, киіз, керемет Нишапурдан келген көгілдір, хош иісті заттар, анар, жүзім, пісте мен бадам, Гератта жасалған болат, Хорасан алтыны мен күмісі, лағыл мен лазури, асыл тұқымды жылқылар, аң терісі, шай, қағаз, үнді дәмдеуіштері мен хош иісті заттар - бұл толық тізімнен алыс. Ұлы Жібек жолы арқылы тасымалданатын тауарлар. Саяхат барысында ең маңызды этникалық процестер орын алды, мәдениеттердің белсенді өзара әрекеттесуі, ауқымды сауда операциялары жүргізілді, дипломатиялық келісімдер мен әскери одақтар жасалды. Бұл

аймақтардың халықтары әліпбилік жазу мен әлемдік діндердің, көптеген мәдени және техникалық жетістіктердің таралуында көрнекті рөл атқарады.

Егер Ұлы Жібек жолын тарихи тұрғыдан қарастыратын болсақ, онда бұл жолдың негізгі бағыттары адамзат өркениетінің, материалдық және рухани құндылықтардың (жібек, асыл тастар, дәмдеуіштер) дамуындағы жетістіктердің озық үлгілері болып табылады. . , былғары, жүн және басқа да тоқыма бұйымдары, қағаз, фарфор, шыны, шай, шарап, күріш, көкөніс және жеміс тұқымдары, киім-кешек, маталар мен әшекейлер, косметика, қару-жарақ, кітаптар, қолжазбалар мен діни белгілер, әшекейлер, барлық тұрмыстық заттар, жабдықтар және үй жиһаздары, аңшы иттер, жыртқыш құстар (бүркіттер), тотықұстар, қабыландар, арыстандар, тіпті адамдар мен құлдар). Бұл жол бойында керуен сарайлары, сауда-саттық жүргізілетін, тауарлар сатылатын қалалар, айналыстағы ақшалар, қатынас тілдері, сауда жолдарын басқаратын мемлекеттер мен империялар жаңаларымен ауыстырылды. Алайда сауда мәдениетінің «алтын принципі» өзгеріссіз қалды. Тарихта халықтар мен мемлекеттер екіжақты кең ауқымды қарым-қатынастардың жоғары деңгейіне көтерілуге, бір-бірін тереңірек тануға, озық материалдық және рухани игіліктерді бір-бірімен бөлісуге, соның нәтижесінде өндірістік және өндірістік технологияларды меңгеруге ұмтылды. тұтыну мәдениеті. Осының бәрі адами құндылықтарды жасаудың негізгі қозғаушы күші болды. Осылайша, Ұлы Жібек жолы мәдениеті қазіргі әлемдегі жаһандық өркениеттің ең маңызды адамзаттық жетістіктерін құрайды.

Түркі әлемінің Ұлы Жібек жолымен табиғи байланысы негізінен табиғи-географиялық, саяси-экономикалық және мәдени-интерактивті факторларға негізделген. Ежелден түркілер Ұлы Жібек жолы бойында жүргізілген сауда және мәдени қарым-қатынастардың негізгі қолдаушысы, қатысушысы және бірлескен ұйымдастырушысы болды (түркінің «унақ» сөзін сол кездегі барлық халықтар қолданған), т.б. серіктес. Түркі мемлекеттері мен империялары Ұлы Жібек жолының трансевразиялық байланыс жүйесі ретіндегі тарихи миссиясын құрметтеп, осы жолдың 2200 жылдық тарихында белгілі бір аумақтық шекараларда бақылап отырды. Жібек жолы саясаты түрік өркениетінің және саяси мәдениетінің басты құндылықтарының ішінде ерекше орын алады. Жібек жолы түрік дүниетанымын әмбебапандыру; ал түріктердің әскери-саяси таланты Жібек жолының кеңейіп, гүлденуіне жол ашты. Мыңдаған жылдар бойы өркениеттің жады мен құндылықтарын сақтап келген Ұлы Жібек жолы адамзаттың дамуында маңызды рөл атқарды. Бұл жол алыс және жақын елдер арасындағы тауар алмасуды ғана емес, сонымен қатар инновациялық технологиялар, дін, ғылым және өнер салаларындағы жетістіктердің өзара алмасуын қамтамасыз етті. Терең жаһандық тарихы бар бұл трансцивилизациялық желі Шығыс-Батыс бағытында ғана емес, сонымен қатар қарама-қарсы бағытта сауда жүргізіп, Еуропаның көптеген жаңалықтарын шығыс елдеріне әкелді. Жалпы, Ұлы Жібек жолы жаңа дәуірге дейін әлем халықтары мен мемлекеттерінің экономикалық және мәдени интеграциясын жүзеге асырып, тарихи-мәдени үдерістерді басынан өткерді және өзінің бай коммуникациялық тәжірибесімен бүгінгі жаһандану үдерісіне өзінің қатысуын дәлелдеді.

Үшінші мыңжылдықтың басында адамзаттың алдында ынтымақтастықтың жаңа жолдарын іздеу немесе ғасырлар құмымен көмкерілген ұмыт болғандарын қалпына келтіру қажеттілігі тұрды. «Сұхбат жолы» ретінде Ұлы Жібек жолын жан-жақты зерттеп, қалпына келтіру осындай қажеттілікке толық сәйкес келеді. Ұлы Жібек жолы сан ғасырлар бойы түрлі халықтарды жақындастыруға, өзара пікір алмасуға, тілдер мен мәдениеттерді өзара байытуға қызмет етті.

Әрине, сонау заманда да саяси қақтығыстар, соғыстар болды, бірақ Жібек жолы үнемі қайта жанданды. Баюға, ақылға қонымды пайда мен жоғары әл-ауқатқа деген мызғымас құштарлық саяси және діни текетірістен үнемі басым болды. Сондықтан халықтар арасындағы болашақ қарым-қатынастар мен ынтымақтастықтың үлгісін жасағанда осындай нанымды мысалды пайдалану қажет.

20-21 ғасырлар тоғысында әлемдік дамудың жетекші тенденцияларының біріне айналған жаһандану адамзат өмірінің әлеуметтік-экономикалық, әскери-саяси және басқа да

салаларына, оның ішінде халықаралық өмірдің сипатына барған сайын терең әсер етуде. Посткеңестік республикалар елдерінің өзара және әлемдік экономикаға интеграциялануы, олардың халықаралық аренада өзіндік орнын іздеуі, аймақтық және әлемдік саясатқа қосылғанда ұлттық мүдделерді қорғау жаһандану жағдайында жүзеге асады. оң және теріс жақтары бар. Капиталды, технологияны, қызметтерді және ақпаратты жылдам біріктіретін жаһандану процестерінің қозғалтқышы әлемдік сауда болып табылады. Барлық жаңа елдерді, аймақтарды және тұтас континенттерді бір желіге байланыстыра отырып, жаһандық экономика екіжақты және көпжақты қатынастардың сипатына, қарқындылығына, ұзақтығына әсер етіп, бұрын серіктес болмаған мемлекеттерді өзара әрекеттесуге мәжбүрлейді.

Азия мен Еуропа арасындағы сауда қатынастарын дамытудың жаңа мүмкіндіктерін жасауды, экономикалық дамудың әртүрлі деңгейіндегі және саяси құрылымымен ерекшеленетін көптеген елдердің күш-жігерін біріктіруді көздейтін Жібек жолын жаңғырту жобасы, жаһандық даму тенденцияларына сәйкес келеді.

1993 жылы мамырда Брюссельде Еуропалық комиссия Орталық Азия мен Кавказ мемлекеттерінің, сондай-ақ Еуропалық Одақ өкілдерінің кездесуін ұйымдастырды. Кездесудің мақсаты – жаңа тәуелсіз мемлекеттер – Орталық Азия мен Кавказ елдерінің әлемдік экономикаға интеграциялану мүмкіндіктерін қарастыру болды. Және ең алдымен көлік және коммуникация жүйелерін дамыту. Брюссель отырысында ТРАСЕКА – Еуропа-Кавказ-Азия көлік дәлізін құру мәселесі қаралды. Бұл кездесу Ұлы Жібек жолын жаңғыртудың алғашқы практикалық қадамы болды.

1998 жылы ЮНЕСКО халықаралық ұйымы «Жібек жолын интегралды зерттеу – диалог жолы» атты он жылдық жобаның басталғанын жариялады. Жоба өркениеттер тарихын кең және жан-жақты зерттеуді, Шығыс пен Батыстың тығыз мәдени байланыстарын орнатуды, Еуразия құрлығын мекендеген көптеген халықтар арасындағы қарым-қатынасты жақсартуды көздейді. Ұлы Жібек жолының жаңғыруы – өркениеттердің мыңжылдық диалогының қайта жандануы. Ежелгі трансұлттық тас жолды жаңғырту жобасы -90-жылдардың басында дүниежүзілік қоғамдастық ұсынған Ұлы Жібек жолының ХХ ғасыр көптеген мемлекеттер мен беделді ұйымдардың тұрақтылық пен сенім кеңістігін кеңейтуге, жас тәуелсіз мемлекеттер арасындағы және Еуропа мен Азия-Тынық мұхиты аймағының дамыған мемлекеттерімен экономикалық және саяси ынтымақтастықты ынталандыруға ұмтылуының көрінісі болды. Еуразиялық транзиттің перспективалық идеясын жүзеге асыру Тарихта болғандай, Ұлы Жібек жолында Азиядан Еуропаға дейінгі солтүстік көлік құрлық жолында жетекші орынды Ресей мен Қазақстан алады, олар өте тиімді геосаяси жағдайдағы, ірі көліктік және тауарлық транзиттік тауарларды өткізуде. Азиядан Еуропаға дейін ШЫҰ мен ЕурАзӘЖ аясындағы ынтымақтастықты жандандыру құрлықаралық континентаралық көлік жобасын жандандыруға ерекше өзектілік береді. Осылайша, Еуразиялық экономикалық қоғамдастық шеңберінде көліктік одақ тұжырымдамасы қазірдің өзінде қабылданды, ол осы аймақтағы көлік инфрақұрылымында жеткілікті негіз бар жаңа GSR ең күрделі бөлімдерінің бірінде ынтымақтастық үшін институционалдық алғышарттарды жасайды.

ШЫҰ міндеттерінің бірі де ұйымға мүше елдер арасындағы сауда-экономикалық ынтымақтастықты жандандыру болып табылады. Мұндағы негізгі бағыттардың бірі көліктік ынтымақтастық болып табылады. Мүше мемлекеттер арасындағы экономикалық байланыстарды жоспарлы түрде арттыру «21 ғасырдың Ұлы Жібек жолын» Еуропа елдеріне таза транзиттік жол ретінде ғана емес, сонымен қатар ШЫҰ елдеріне тауарларды жеткізудің қолайлы нұсқасы ретінде де сұранысқа ие етеді.

Сондықтан халықаралық сауданы дамытудың саяси және экономикалық қажетті шарты Ұлы Жібек жолының қайта жандануы болып табылады, ал Қазақстан мен Ресей үшін бұл қосымша плюс, өйткені жүк транзиті дәл Азиядан Солтүстік көлік бағыты бойынша қарастырылады. Еуропалық Жоба мемлекеттерге өздерінің географиялық жағдайының артықшылықтарын барынша тиімді іске асыруға, мұнда заманауи инфрақұрылымды құруға, әлемдік экономиканың қажеттіліктерін ескере отырып, бар өнеркәсіптік әлеуетті

жаңғыртуға, жаңа жұмыс орындарын құруға және халықтың өмір сүру деңгейін арттыруға мүмкіндік береді.

Ұлы Жібек жолының тарихы – Шығыс пен Батыс халықтарының кең мәдени өзара әрекеттестігі мен алмасуының еуразиялық тарихы. Ол тек тығыз ынтымақтастық пен мәдениеттердің өзара бауы ғана бүкіл адамзат үшін бейбітшілік пен прогрестің негізі екенін дәлелдейді.

Ұлы Жібек жолы өзінің ішкі мазмұны мен құрылымдық ерекшеліктері бойынша Шығысты Батысқа, Батысты Шығысқа таныстырды. Осыған байланысты Ұлы Жібек жолы идеясын екінші және үшінші мыңжылдықтарды байланыстыратын бүгінгі тарихи кезеңде жаһандану үдерістерінің қажетті әрекеті ретінде заманауи технологиялық жетістіктер негізінде жаңғыртуға болады. Тарихи «Ұлы Жібек жолын» қалпына келтірудің мысалы ретінде ТРАСЕКА (Еуропа-Кавказ-Азия халықаралық көлік дәлізі) жобасы жүзеге асырылуда.

Әдебиеттер тізімі

1. Байпақов К., Нұржанов А. Ұлы жібек жолы және ортағасырлық Қазақстан. –Алматы, Қазақстан . 1992. -198.
2. Ортағасырлық Қазақстандағы ақша айналымы және сауда. Түркістан. Қ.А. Ясауи атындағы ХҚТУ. 2007. -217.
3. Құсайынов Б. Қараөткел өңірі-«Хан жолының» күре тамыры. // Астана ақшамы. 2009. 7 қазан .
4. Досымбаева А., Нұсқабай Ә. Құмай түркілік археологиялық - этнографиялық кешені. – Астана. 2012.
5. Қашқари М. Түбі бір түркі тілі. Алматы, 1993. 17-6.
6. Абдықаримова Ш.Т. «Великий Шелковый путь – стратегическая дорога межконтинентального значения». КАТУ им.С.Сейфуллина. Астана // http://www.rusnauka.com/13_NMN_2011/Stroitelstvo/2_85440.doc.htm
7. Великий Шелковый путь. // <http://istorik.uz/Shelkoviy%20put.html>
8. Мирзаев Р.С. «Автореферат. Роль и значение транспортных коммуникаций Шелкового пути в современных международных отношениях.» 2008 г. // <http://www.dissercat.com/content/rol-i-znachenie-transportnykh-kommunikatsii-shelkovogo-puti-v-sovremennykh-mezhdunarodnykh-o>

ӘӨЖ 94 (574)

ЖОҢҒАРЛАРҒА ҚАРСЫ СОҒЫСТАРДАҒЫ ҚАЗАҚ БАТЫРЛАРЫНЫҢ РӨЛІ

Ғылыми жетекшісі: Тоқболат Сейілхан Тоқболатұлы - т.ғ.к.

Студент: Әбдіхалық Ердаулет Талғатбекұлы. «Тарих» мамандығы, 2 курс, Тар-21-1

«Жаратылыстану ғылымдары» факультеті

«Тарих және география» кафедрасы

Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты

Аңдатпа. Мақалада жоңғарларға қарсы соғыстардағы батырлардың рөлі қарастырылады. XVIII ғасырдағы қазақ-жоңғар қатынасында саяси дипломатиялық және әскери байланыстар орнатылған. Жоңғарлардың қазақтарға қарсы соғыстарында батырлардың саяси бақарушылық рөлі маңызды болған. Әскери жорықтар мен саяси шешімдер қабылдауда әр кезеңде батырлар ерліктерімен көзге түсіп, қазақ қоғамында

маңызды орынға ие болған. Сондықтан осы мәселені зерттеу өзекті болып есептеледі. Зерттеу жарыққа шыққан еңбектерді талдау арқылы жүргізілді.

Кілт сөздер: Қазақтар, жоңғарлар, батырлар, соғыс, Қазақ хандығы.

XVIII ғасырдың басында Қазақ хандығы әлсіз хандық билікпен, тұрақты саяси орталықсыздандырумен және сыртқы шекаралардың әлсіреуімен сипатталды [1]. Мысалы, Жайық казактары мен қалмақтар Қазақ хандығына оңтүстік-батыстан толассыз шапқыншылықтар жасап тұрды. Солтүстіктен Сібір казактары басып кірсе, башқұрттар Жайық өзенінің арғы жағындағы жерді талап етті. Ал сол кезде Бұхара мен Хиуа хандықтары оңтүстіктен қауіп төндірсе, шығыстағы басты қауіп Жоңғар хандығынан туды. XVII ғасырдың соңы мен XVIII ғасырдың басында қазақ жүздеріне Қалдан Церен (1676–1697) және Цэван Рабтан (1697–1727) сияқты жоңғар қонтайшыларына қарсы күресуге тура келді. Жоңғарлардың тұрмысында соғыс ең маңызды сипаты және олардың материалдық және рухани мәдениетін анықтаушы фактор еді [2].

Ойраттардың қазақтарға қарағанда, қару-жарақ пен біртұтас әскери құрылымы жағынан айтарлықтай әскери артықшылықтары болды. Бұл Жоңғар хандығының географиялық және табиғи орналасуымен, тиісінше, ойраттардың тиімді стратегиялық жағдайымен байланысты болды. Жоңғар жерінің салыстырмалы түрде кішірек болуы және халықтың тығыздығы ойрат қоғамын бір орталыққа бағынуға ыңғайлы болды. Қару-жарақ пен әскери техниканы өз бетінше жасау, іс жүзінде қоғамдық өмірдің барлық салаларын әскерлендіру, қатаң әскери-әкімшілік басқару күшті әскери жүйенің қалыптасуына ықпал етті. Тіпті XVIII ғасырға қарай жоңғарлардың өз артиллериялық күші қалыптасып үлгірген болатын [3, 66 с.].

Ойраттардың тарихын зерттейтін қазіргі зерттеушілер «жоңғарлар арасындағы соғыс... олардың өмірінің ең маңызды бөлігі болды, олардың бүкіл тұрмыс-тіршілігіне, ұйымшылдығына, материалдық және рухани мәдениетіне еніп, тіпті бағындырды деген тұжырымға келді. Тарихшы А.Көшкімбаев былай дейді: «Шынында, хандықтардың барлық ішкі қоғамдық ұйымы мен сыртқы саяси қызметі шекараны қорғауға, жорықтар мен көршілес көшпелі және отырықшы егіншілік елдеріне қарсы соғыстарға бағытталды. Жоңғария батыста, шығыста және ішінара солтүстікте әскери-саяси текетірес жағдайында болды. және хандықтың оңтүстік шекаралары. Уақытша тыныштық ұзаққа созылған соғыстарға, шабуылдар мен шапқыншылықтарға жол берді. Жоңғар әскерінде қатаң әскери тәртіп болды. Жаудың жақындағаны туралы хабармен әскери борышын өтеуге міндеттілердің бәрі князьдің штаб-пәтеріне жиналуы керек еді. Әскери қызметтен жалтарған адам ұят жазаға ұшырады» [4, 113-114 б.].

"Ойрат жауынгерлері қару-жарақ пен қорғаныс дәрежесіне қарай сауытты, сауытты, шынжырлы пошта және қарапайым жауынгерлерден тұратын жасақтарға бөлінді. Ойрат атты әскерінің жоғары маневрлігі мен ұтқырлығы олардың қолбасшыларына әскерлерді әртүрлі әскери қимылдар театрларына тез арада жіберуге мүмкіндік берді. XVII-XVIII ғасырлардағы ойрат әскери өнеріне тән қасиет. бірнеше ірі әскери топтардың әрекеті болды» [4, 116-117 б.].

Ал, қазақтарда сол кезеңде мылтықтардың шектеулі мөлшерін қоспағанда, атыс қаруларының қоры болған жоқ. Мысалыға 1731 жылы Қырғыз-Қазақ Ордасы тұсында аудармашы Тевкелев қырғыз-қазақтардың зеңбірек жасамайтынын және пайдаланбағанын атап көрсетті [5, 98 с.].

А.Көшкімбаевтың мәліметі бойынша қазақ көшпелілерінің дәстүрлі әскери ұйымы рулық-тайпалық негізде болды. Көп жағдайда әрбір жүз, ұлыс, ру бір-бірінен тәуелсіз, стихиялы түрде жасақтарын құрады. Ірі қарулы қақтығыстар мен ірі соғыстар болған жағдайда, бір-біріне тәуелсіз әскери жасақтарды құрады. Қазақ жүздерінде күшті хан билігінің болмауы қазақ жүздеріндегі саяси жағдайдың өзгеруіне әкелді [4, 96-97 б.].

XVII-XVIII ғасырлардағы қазақтарда біз білетіндей, бірде-бір әскери-саяси орталық болған жоқ. Қарулы жасақтардың жиналуы көп жағдайда стихиялы түрде және

салыстырмалы түрде қысқа мерзімде өтті. Рулық топтардың жетекшілері жиі ханның әміріне бағынбай, өз басына қауіп төнген уақытта өз бетінше әрекет етті» [4, 105 б.].

XVII-XVIII ғасырлардағы қазақ-жоңғар қарым-қатынасының айқындалушы бағыты екі көшпелі халықтың әлеуметтік-экономикалық дамуы үшін өте маңызды аймақтарды әсіресе құнарлы жайылымдарды, су ресурстарын және Ертіс өзені маңындағы, Солтүстік-Батыс Жетісудағы және Сырдария өзенінің маңындағы транзиттік керуен жолдарының шешуші торабын бақылау өзара тартысқа әкелді [6, 210 с.].

Қазақ жүздерінің саяси тұрақсыздығы мен жоңғардың әскери-ұйымдастырушылық артықшылықтарын ескерсек, ұзақ та қажыған қазақ-жоңғар соғыстары қазақтар үшін сәтсіз болып, олар әскери-саяси жеңіліспен аяқталды. Шоқан Уәлиханов XVIII ғасырдың алғашқы онжылдығы қазақ халқы үшін ауыр кезең болды деп жазды. Жоңғар халқы, Еділ қалмақтары, жайық казактары, башқұрттар қазақ ауылдарына қырғидай тиіп, малдарын тартып алып, тұтас отбасын тұтқынға алып отырды [7, 325 с.].

Қазақтар мен жоңғар халқы арасындағы ең үлкен және ең ұзақ соғыстар 1698 және 1708–1710 жылдары болды. Бұл соғыстар «жоңғар мәселесіне» қатысты оқиғалар мен шешімдерге байыпты баға беруді қажет етті. Осындай жағдайда қазақ мемлекетінің тәуелсіздігін сақтау басты мақсат болды. Сол кезде өмір сүрген И.К. Кириллов былай деп жазды: «Барлық қырғыз-қазақ ордалары жоңғар қалмақтарымен соғыста тек олардың бірлігі болған жағдайда қалмақтарды жеңе алар еді. Алайда, бір хан соғысқа аттанса, екіншісі қолдау көрсетпеді және соның салдарынан қалмақтар көбірек жер алып кете берді» [2, 188 с.]. Осылайша, аймақ саяси тұрақсыз болды. Соғыс әрекеттері әлеуметтік және экономикалық дағдарысты одан әрі ушықтырды. Бұл барлық көшпелі және кейінгі феодалдық елдерге қатысты болды, бұл кейіннен үлкен отаршыл империялардың назарын аударып, ақырында тәуелсіздіктің біртіндеп жоғалуына әкелді.

1710 жылы Қарақұмда жалпықазақ жиналысы өтіп, онда қазақ жасағын құру туралы шешім қабылданды. Бұл шешімде Қанжығалы Бөгенбай және Шақшақ Жәнібек үлкен рөл атқарды [8, 325 с.]. Қанжығалы руынан шыққан атақты Бөгенбай батырдың айтарлықтай дипломатиялық, шешендік өнері болған. Жиынға қатысушылардың барлығы қазақ әскерінің қолбасшысы болып сайланған Бөгенбайдың соңынан еруге ант берді.

Жалпы қазақтарда жасақ жинау оңай шаруа емес еді, өйткені біртұтас әскерді ұйымдастыру көптеген кішігірім дала билеушілерінің мүдделерін үйлестіруді қажет етті, олардың көпшілігі бір-бірімен күрделі қарым-қатынаста болды. Сондықтан да көшпелі қазақ жеріне жау шапқыншылығынан бүкіл халық құл болу немесе жойылып кету қаупі төнген жағдайда үлкен жасақтар жиналды [9, 201-202-бб.]. Бұл басқосуларда батырлар әскери және саяси жетекшілер рөлін атқарды [1, 88 с.].

Жоңғарға қарсы күрес барлық қарулы күштерді жұмылдыруды және ерлік, батылдық, батылдық сияқты тамаша әскери қасиеттерді қажет етті. Ержүрек жауынгер, елінің ержүрек қорғаушысы ретінде дәріптелген батырлардың бойында осындай қасиеттер болған. Сол қиын-қыстау кезеңде қазақ әскерін *Қабанбай*, *Бөгенбай*, *Малайсары*, *Наурызбай*, *Шақшақ Жәнібек* және басқа да батырлар басқарды [8, 326 с.].

Көшпелі қоғамда кәсіби жауынгерлердің әлеуметтік қабаты негізгі әлеуметтік топтардың бірі болды. Түркі-моңғол көшпелілері арасында, оның ішінде қазақтарда бұл әлеуметтік топтың өкілдері «батыр» (бахадур/бахадур/баатур), мысалы, Қобыланды батыр, Қабанбай батыр, т.б. Әдетте «батыр» терминінің мағынасы «ерлік», «батылдық» деп түсіндіріледі. Бірақ бұл терминнің мағынасын толығымен дұрыс ашпайды [10].

«Батыр» әлеуметтік термині кәсіби жауынгерді білдіріп, қазақтардың көшпелі қоғамындағы осындай жауынгерлердің әлеуметтік қабатының өкілдерінің атаулары болды. Бұл әлеуметтік топ өкілдерін қоғамның басқа мүшелерінен ерекшелендіретін бірінші, ең маңызды ерекшелік - олар тек әскери істермен айналысты, бұл олардың басты кәсібі болды.

Климаттық-географиялық жағдайы, көшпелі шаруашылық, көршілес шаһарларға үздіксіз шапқыншылық жасау, одан кейін жоңғарлармен соғыс жоғары әскери шеберлік пен рухты сақтауды қажет етті [11, 69 б.]. Екінші жағынан, халық жасақтарының жалпы тобынан

бөлектенген кейбір «батырлар» бірте-бірте соғысты өздерінің шақыруына айналдырып, кәсіби сарбазға айналды [12, 140 б.]. Мұндай батырлар ұзақ жорықтар мен шабуылдарға үнемі қатысып отырды. Олардың бай әскери тәжірибесі болды және көбінесе феодалдарға өз бетінше немесе өз отрядтарымен бірге қызмет ету үшін жалданды [13, 140 б.]. Кәсіби жауынгерлер тек әскери істермен айналысты, басқа нәрсе жасау ерсі болып саналды. Батыр кәсібі ұрпақтан-ұрпаққа, атадан балаға жалғасып отырды. Батырдың шаңырағында туған бала жауынгер атанған болуы керек. Егер жас жігіт әскери іспен айналысқысы келмесе, ол жазаланатын. Өйткені батырлар өз жерін сыртқы жаудан қорғап, ішкі тәртіпті сақтаған.

Қазақтардан «батыр» құрметті атағын алудың критерийлерін тарихи аңыздардан, «Батырлар жыры» қаһармандық эпосынан, ресейлік және шетелдік зерттеушілердің қолжазбаларынан аңғаруға болады. Сонымен, бірінші критерий – жау әскерінің мықты жауынгерімен бастама жекпе-жегі және ондағы жеңіс [14, 200 б.], бұл халық әскерінің рухын көтерудің маңызды құралы болды. Батырлардың айқас жекпе-жектері жауынгердің қару-жарақ шеберлігінің, күші мен батылдығының көрсеткіші болды. Олар белгілі бір ережелер мен рәсімдермен реттеліп, тек әскери қаруды қолдану арқылы жүзеге асырылды.

Жауынгерлер үшін адал соғысу өте маңызды болды. Дастандарда батырлар қақтығысы кезінде олардың бірінің отбасы, бала-шағасы әлі болмағаны туралы айтылады. Содан төбелес бірден тоқтатылды. Ал батыр бір-екі жылдан кейін ұрпағы бар кезде жекпе-жек қайта жалғасатынын айтып, қарсыласын кері қайтарады. Қарсыластардың өзара ұрыстардан кейін дос болған жағдайлары бар [15]. Дене күші, ереже бойынша күресу және жеңіске жету - батырлар туралы аңыздарда жиі кездесетін тақырып. Сонымен қатар батыр атануы үшін сарбаздар жау легіне үш рет бірінші болып еніп, қоян-қолтық ұрысқа қатысып, жаудың әскерін өлтіруге міндетті болған [14, 200 б.].

Батырлар тобының көптеген өкілдері өз қолдарына әскери, оның ішінде әскери басшылық, басқару функцияларын да шоғырландырды және осының арқасында олар мемлекеттің ішкі және сыртқы саясатында маңызды рөл атқарды. Батырлар ханның саяси және әскери кеңесшілері, көшпелілердің әскери тәжірибесі мен дәстүрін сақтаушы және сақтаушы қызметін атқарды, көршілес мемлекеттермен қарым-қатынаста жоғарғы биліктің дипломатиялық миссияларын орындады, қайшылықтардың шиеленісу кезеңінде бітімгершілік қызметін атқарды [16].

Бүкілқазақ әскери күшінің қалыптасуы және батырлар рөлінің күшеюі қазақ қарулы күштерінің жауынгерлік тиімділігін арттырып, қазақ жасақтарының жоңғар шапқыншылығына қарсы күресте табысқа жетуінде үлкен рөл атқарды [2, 189 с.]. Бірлік пен әскери іс-қимылды үйлестіруге қол жеткізген қазақ сарбаздары 1711-1712 жылдары жоңғармен бірнеше рет шайқаста жеңіске жетті [3, 252 с.]. Біріккен әскер өз елінің тәуелсіздігін қорғап қана қоймай, бастаманы қолға алып, 1713 жылы ойрат әскерлерінің бір бөлігін талқандады. XVIII ғасырдағы алғашқы жоңғар шапқыншылығының беті қайтарылды [8, 203-б.].

Демек, қазақ жүздері «жоңғар басқыншылығының дәрменсіз құрбаны» болған жоқ. Қазақ батырлары қарсы шабуылға жиі шығып, қауіпті жауды шығысқа қарай ығыстырды [8, 203-б.]. Мысалы, Ш.Уәлиханов жоңғармен болған бір шайқаста қазақ батыры Байғозының жаудың тұстаушысын өлтіргенін, оның өлімі жау қатарын абыржытқанын жазған. Қазақтар осы мүмкіндікті тиімді пайдаланып, кері соққы беріп, қалмақтарды қашуға мәжбүр етті, осылайша жеңісті жау қолынан тартып алды [6, 255 с.].

1723-1725 жылдар қазақ тарихында «Қасірет заманы» деген атпен қалды [17, 158 с.]. Шәкәрім Құдайбердіұлының айтуынша, сол кезеңде ұлттың үштен екісі қырылған. Қайғы-қасірет заманы туралы сөз қозғағанда «аштықтан, шаршаудан қажыған олар Алқакөл көлінің маңындағы жерге лақтырылды» дегенді білдіретін «Алқакөл-сұлама» тіркесі жиі қолданылады.

1720 жылдардың соңына қарай қазақтар Ташкент, Түркістан және басқа да қалалардан, Сырдария өзенінің маңындағы құнарлы жайылымдардан айырылды. Түркістанды ерлікпен қорғауға *Қабанбай мен Әйшібек* батырлар қатысты [17, 158 с.]. Қазақ

әскері Бетпақдала шөліне шегінуге мәжбүр болды. Таңбалытас ауданында олар жауды қоршап қана қоймай, Сарысу өзені маңында қарсы шабуылға шықты.

Тарихшы В.А. Моисеев, егер қазақ даласына басқыншыларды тоқтатып қана қоймай, қуып жіберуге қабілетті күштер берілмесе, Орта Азия халықтарының тағдыры бұдан да қайғылы болуы мүмкін еді. Елді аман алып қалуды халықтың өзі жүктеді – олар ерекше ұйымдастырушылар мен жетекшілерді – *Бөгенбай, Қабанбай, Тайлақ, Саурық, Жәнібек, Малайсары, Өтеген* және тағы басқаларды алға шығарды [3, 252 с.].

Вяткин жоңғарға қарсы күрестің осы кезеңі туралы былай деп жазды: «Адам мен малдың орасан шығыны қазақтарды бірігуге мәжбүр етті. Бір қызығы, қазақтар ойраттарды алғаш жеңген кезде, біріншісін сұлтандар емес, Кіші жүздегі Тайлақ, Орта жүздегі Бөгенбай, Кіші жүзден Ошақты руынан шыққан Саңырақ батырлар басқарды» [18, 122 с.].

Жоңғар хандығының құрылуы көршілес қазақ жүздерімен қарым-қатынастың шиеленісуіне әкелді. Қарсылық 1635 жылы шайқаста жеңіске жеткен ойраттар қазақ ханы Есіл Жәңгір ханды тұтқынға алған кезде басталды. Бейбітшілік келісімі жасалып, тұтқынның өз меншігіне қайтарылуына қарамастан, қақтығыс түпкілікті шешілмей, 18 ғасырдың ортасына дейін созылды.

Жоңғар-қазақ қақтығысы кезінде ойраттар көршілес аумақтар есебінен өздерінің көшпелі иеліктерін кеңейтуге ұмтылды. Қазақтар туған жерін қорғағандықтан, әділетті соғыс жүргізсе, жоңғарлар үшін басқыншылық соғыс болды. Сонымен қатар, ойраттардың жаулап алу саясаты Орталық және Орта Азия халықтарына ғана емес, Ресей империясына да қауіп төндірді. Жоңғар хандығының басқыншылық саясаты Ресей мен Қазақстан халықтары арасындағы қарым-қатынастардың дамуын қиындата түсті. Бұл процестегі өзгерістер 1740 жылдары болды. жоңғар-қазақ қақтығыстарының саны азайғаннан кейін. Лейтенант Ф.Әбілязовтың Сібір шебіндегі әскерлердің қолбасшысына жасаған рапортында генерал-майор Х.Х. Киндерман 1745 жылы желтоқсанда «Ноен Септен бастық басқарған Зеңгор әскерлері бірнеше ноенмен Әбдікәрімдерге жіберіліп, Ресей тарапынан қауіп төнгендіктен біраз уақытқа тоқтатылды» деп атап көрсетті [19].

Жоңғария мен Қазақ хандығы арасындағы соғыстарда зерттеушілер бірнеше кезеңдерді бөліп көрсетеді. Оның алғашқысы 1643 жылы Жәңгір сұлтан мен әмір Жалаңтөс баһадүр басқарған қазақ жасағы Жоңғар әскерін талқандаған Орбұлақ шайқасынан басталды. 1718 жылға дейін хан Тәуке бастаған Қазақ хандығы жаулап алушылардың шабуылын тежеп отырды. Сыртқы қауіп қазақ элитасын барлық жүздерді бір басшылыққа біріктіру шараларын жасауға мәжбүр етті. Процесс ұзақ уақытқа созылды және даулы болды.

Сыртқы саяси қауіп пен ішкі феодалдық қақтығыстар жағдайында қазақ хандары арасында ауызбіршіліктің болмауы елдің қорғаныс қабілетін әлсіретіп жіберді. Қазақ хандығының дамуындағы жоңғар жасақтарының үздіксіз соққылары астында «ұлы апат жылдары» (1723-1727) басталды. Дәл осы кезеңде экономикаға ең үлкен зиян келтіріліп, көптеген қазақ рулары өздерінің бастапқы қоныстарын тастап кетуге мәжбүр болды. Жоңғарлар Оңтүстік Қазақстанды, Жетісуды, Ташкент, Сайрам қалаларын басып алды. Алайда, қазақ халқының басына түскен қасіретті оқиғалар халық жасақтарының құрылуына ықпал етті. Жүргізілген іс-шаралар оң нәтиже берді. Буданта шайқасында үш жүзден құралған жасақ әскері өз шекараларын қорғауға өтуге мәжбүр болған жоңғарларды талқандады. Болашақта Қазақ хандығының күштері айтарлықтай өсті, ал Ойрат мемлекеті Цинь шапқыншылығынан қорғану мәселесіне тап болды. 1755 жылы жоңғарлар жаудың шабуылына тойтарыс бере алмай, әскерилендірілген орталықтандырылған мемлекет іс жүзінде өмір сүруін тоқтатты.

Жоңғар мен қазақ әскерлерінің арасындағы соғыстар кезіндегі жасақтарды ұйымдастырудың ең сипатты белгілерін және қару-жарақ ерекшеліктерін бөліп көрсетейік. Ойрат әскеріндегі соғыс жүргізудің тактикалық әдістері бірнеше кезеңнен тұрды. Қарулы қақтығыс садақшылардың жау позицияларын атқылауынан басталды, содан кейін атты әскер шабуылға шықты. Ұрыс қолды қарумен қоян-қолтық ұрыспен аяқталды. Жоңғар әскерінің негізгі күші садақпен, қылышпен және ұзын найзамен қаруланған сауытты атты әскер болды.

Жауды жеңу үшін жоңғарлар әртүрлі жауынгерлік құрамаларды қолданды: сына, лава, бос немесе қатардағы тығыз құрам. XVII ғасырдың екінші ширегінде. Ойраттар қазақ әскерінде жиі кездеспейтін қару-жарақтарды қолдана бастады: шынжырлы пошта және сақиналы сауыт., Ауыр найзалар. 1660-1670 жылдары. қол атыс қарулары жоңғар әскерінде пайда болады.

Қазақ жасақтарының әскери өнері жер бедерінің ерекшеліктерін пайдаланумен, шегінуді жоққа шығармай, тиімдірек орын алу үшін маневр жасаумен сипатталды. Ұрыс алдында шағын патрульдердің көмегімен барлау жүргізілді, бұл жаудың күшін бағалауға және онымен күресудің ең сәтті тактикасын таңдауға мүмкіндік берді. Қозғалыс құпиясы шабуылдың тосын болуын қамтамасыз етуге мүмкіндік берді. Қазақ халқының атақты тарихшысы А.И. Левшин соғыс және шабуыл кезіндегі ескерту және ақпарат беру жүйесіне назар аударды. Зерттеуші: «Бірнеше жылқы жорыққа алынады, ал ең жақсылары шайқас үшін сақталады» деген [20].

Тарихшы Л.А.Бобров XVI ғасырдың соңы – XVII ғасырдың ортасында атыс қаруымен жарактандыру дәрежесі бойынша қазақтардың Орта Азияның барлық басқа халықтарынан асып түскенін атап көрсетеді. Алайда кейінірек олар қырғыз, қарақалпақ, башқұрттардан асып түсуді жалғастыра отырып, бұл көрсеткіш бойынша жоңғарларға жетті. Мылтықтан ату үшін қазақ атты жауынгерлер аттан түсіп, тізелеп оқ жаудыратын [21].

1726 жылы Ордабасы маңында жалпықазақ құрылтайы өтіп, жоңғарға қарсы жалпыхалықтық күрес мәселесі көтерілді. Тарихшы В.А. Моисеев бұл кездесу батырлардың бастамасымен жиналды деген болжам жасады. Әскери қолбасшысы болып Кіші жүздің ханы болған Әбілхайыр хан сайланды [3, 252 с.].

Қазақ жерін жоңғар басқыншыларынан азат етуде қазақ ақсүйектерінің батыл да дарынды өкілдерімен қатар қарапайым көшпелі батырлар да үлкен рөл атқарды. Олардың майдан даласындағы ерліктерін сол дәуірдегі атақты ақын-жыраулар жырлаған. Уақыт өте келе бұл ерлік істер қазақ халқының тарихи санасына сіңіп қалды [22, 322-353 с.].

1728 жылы Торғай даласының оңтүстік-шығыс бөлігінде, Бұланты өзені мен Белеуті өзенінің бойында, Қарасиыр өңірінде қазақтар мен жоңғар арасында үлкен шайқас болып, қазақтар зор жеңіске жетіп, бұл жер «қалмаққырылған» деп аталды [23, 61 с.]. Бұланты өзеніндегі шайқас қазақ сарбаздарының жеңіске деген зор ерік-жігерін көрсетті. Сол кездегі көрнекті қолбасшылар – Қаракерей Қабанбай, Шақшақ Жәнібек, Әбілхайыр хан мен Қанжығалы Бөгенбайдың қолбасшылығымен жасақтарды шайқасқа бастап, бірлесе әрекет етті. Бұланты-Белеуті шайқасындағы жеңіс халықтың рухын көтеріп, күш-қуатына, айбынды жауды жеңу мүмкіндігіне сендірді [3, 252 с.].

Қазақ жасақтары 1730 жылы Аңырақай ауданындағы аймақтағы ең ірі жоңғар бекіністеріне шабуыл жасап, шабуылға шықты [9, 203-б.]. Шайқас 1730 жылы көктемде Балқаш көліне жақын жердегі Алакөл маңында болды. Аңырақай шайқасына Әбілхайыр бастаған үш жүздің де батырлары қатысты. Аңырақай шайқасы сегіз жылға жуық уақытқа созылған ойрат-қазақ соғысындағы шешуші шайқас болды. Үш жүздің қазақтары жоңғар басқыншыларын қуып, азаттықты әкелді. Қазақ көшпелілерінің жоңғар шапқыншылығына қарсы ұзақ мерзімді азаттық күресінің нәтижелері оның Қазақстанның әскери тарихындағы маңыздылығын көрсетеді. Осыған орай Ш.Уәлиханов осындай күшті жаудың талқандалуы қазақ халқының бойында ұлттық мақтаныш сезімін оятып, ауызбіршіліктің маңыздылығын оятты деп жазды [7, 325 с.].

Бұл оқиғалар мен қазақ батырларының ерліктері туралы естеліктер қазақтың халық жырлары мен аңыздарында, сондай-ақ қазақтар мен жоңғар арасындағы ең маңызды шайқастардың тарихи топонимикасында бекітілген. Мұндай есте қалатын географиялық аймақтарға Батыс Қазақстандағы Бөкенбай тауы, Бұланты өзені мен Белеуті өзені аралығындағы Қалмаққорған мен Қалмақтепе, Солтүстік-Шығыс Сарыарқадағы Жасыбай көлі мен Қалмаққорған шыңы, Жетісудағы Малайсара жотасы, Шу өзені мен Талас өзені аралығындағы Әбілхайыр мен Сұмқайты жатады [22, 322-353 с.].

Аңырақай шайқасы жоңғар әскерлерінің жеңілмейтіндігі және олардың айтарлықтай әскери-техникалық артықшылығы туралы мифті жойып, бүкіл қазаққа жауды өз жерінен қуып шығуға болатынын және қууға тиіс екенін көрсетті. Орасан зор шығындар мен шектен тыс шиеленістің құнына қазақ халқы өзінің саяси тәуелсіздігі мен аумақтық тұтастығын қорғай алды.

Ұзақ уақыт жоңғармен бірге қолбасшы болған атақты батырлардың есімдері қазақ-жоңғар соғыстары кезіндегі көптеген ерлік оқиғалармен, сондай-ақ Бұланты-Белеуті шайқасында, оның ішінде Қарасиыр өңіріндегі орасан жеңістермен байланысты. Осылайша, батырлар халықтың тәуелсіздік жолындағы күресіндегі негізгі қозғаушы күші болды. Алайда, күшті орталықтандырылған биліктің жоқтығы мен батырлар арасындағы кикілжің қазақтардың әскери табыстарын толық пайдалануына кедергі болды.

XVIII ғасырдағы қазақ елінің жоңғарға қарсы азаттық күресі кезінде батырлардың рөлі, беделі арта түсті. Батырлар жоңғарға қарсы күресте ерлік, батылдык, батырлық сияқты қасиеттерді көрсетті. Батырлар мен қарапайым жауынгерлердің ерліктері ерлік эпосы мен халық жадында орын алды. Қазақ мемлекетінің тәуелсіздігі үшін қазақтың әр руынан шыққан батырлар күресті. Олардың қатарында қарапайым адамдар да, элитаның талантты өкілдері де болды.

Әдебиеттер тізімі:

- 1 Аполлова Н.Г. Присоединение Казахстана к России в 30-х годах XVIII века. Акад. наук Каз. ССР. - Алма-Ата, 1948. – 256 с.
- 2 Бобров, Л. (2010). Основные направления в эволюции военной организации казахов в XVIII-начале XIX вв. В книге «Роль евразийских степных кочевников в развитии мирового военного искусства». Научные чтения памяти Н.Е. Масанов: Сборник материалов международной научной конференции. С. 187–202.
- 3 Моисеев В.А. Джунгарское ханство и казахи (XVII-XVIII вв.). Алма-Ата: Гылым, 1991. - 238 с.
- 4 Кушкумбаев А.К. Военное дело казахов в XVII-XVIII веках. Алматы: Daik-Press, 2001 – 169 с
- 5 Киреев Ф. Н., Алейникова А. К., Семенюк Г. И., Шоинбаев Т. Ж. Казахско-русские отношения в XVI-XVIII веках : (Сборник документов и материалов). Алма-Ата : Изд-во Акад. наук КазССР, 1961 – 743 с.
- 6 Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений: в 5 тт. / Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1984-1985. Том 1. 1984. - 432 с.
- 7 Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений Текст : В 5 т. / Вступ. статья А. Маргулана ; Редколлегия: А. Х. Маргулан (отв. ред.) и др. ; Акад. наук КазССР. Ин-т истории, археологии и этнографии им. Ч. Ч. Валиханова Т. 41968. – 482 с.
- 8 История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В пяти томах. Том 3 Алматы: Атамұра, 2000. – 768 с.
- 9 Zhusupov, N. K., Baratova, M. N., Zhusupova, L. K., Zhusupov, E. K., & Shapauov, A. K. (2013). The Kazakh Khanate of the 15-18 Centuries in the Kazakh the Oral Historical Tradition. Middle- East Journal of Scientific Research, 18(2), 201–205.
- 10 Ахметжан К.С. Институт батырства в кочевом обществе казахов. Qazaqstan tarihi. URL: <https://e-history.kz/ru/news/show/5700/>
- 11 Хазанов А.М. Кочевники и внешний мир. – Алматы: Дайк-Пресс, 2002. – 604 с.
- 12 Бобров Л. А., Борисенко А. Ю., Худяков Ю. С. Взаимодействие тюркских и монгольских народов с русскими в позднее Средневековье и Новое время: Учеб. пособие / Новосиб. гос. ун-т. Новоси-бирск, 2010. – 288 с.
- 13 Масанов Н. Э. Кочевая цивилизация казахов: основы жизнедеятельности номадного общества. Алматы «Социнвест» – Москва «Горизонт», 1995.— 320 с.
- 14 Описание Киргиз-Кайсак [Электронный ресурс] / сост. Илья Казанцев. - Санкт-Петербург, 1867 (2016). - VIII, 231 с.

15 <http://e-history.kz/ru/publications/view/697>

16 Кабылтаева С.К. Основные этапы формирования института батырства в традиционном казахском обществе. URL: http://www.rusnauka.com/14_KPSN_2016/Istoria/2_211758.doc.htm.

17 Тынышпаев, М. История казахского народа / Тынышпаев М. - Алматы : Санат, 1998. - 242с.

18 Вяткин М.П. Очерки по истории Казахской ССР / М. Вяткин ; Академия наук СССР, Институт истории и Казахстанский филиал. - [Москва] : ОГИЗ : Госполитиздат, 1941. - Т. 1: С древнейших времен по 1870 г. - 1941. -367 с.

19 Энциклопедия Китая. Международные отношения в Центральной Азии, документ №134. URL: <https://www.abirus.ru/content>.

20 Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих или киргиз- кайсацких орд и степей. – Алматы, 1996. – С. 312.

21 Бобров Л.А. Казахская тактика ведения боя в пешем строю в последней трети XVI – середине XIX веков // Война и оружие: Новые исследования и материалы. Труды III-й международной научно-практической конференции 16-18 мая 2012 г. – СПб., 2012. Ч. I. – С. 109. URL: https://kitabhona.org.ua/li_bwar_hist/bobrovkazah1.html

22 Ерофеева И. В. Институт батыров в структуре военной организации казахов кочевников / Роль номадов евразийских степей в развитии мирового военного искусства. Научные чтения памяти Н. Э. Масанова: Сб. мат-лов межд.науч. конф. — Алматы: «Издательство LEM», 2010. – С. 322-353.

23 Галиев В.З. Битва при Буланты//Мысль. – 2000. – №6. С. 61–64.

ӘОЖ 004.9

ҰЙЫМНЫҢ ВЕБ-САЙТЫН ҚҰРУ БОЙЫНША ЖОБАНЫ ӘЗІРЛЕУ

Ғылыми жетекшісі: Әбдіғаппар Қыдырбек Сейтжаппарұлы – магистр, оқытушы

Студент: Айтбай Мақсат Серікбайұлы, 6В06103 – «Есептеу техникасы және бағдарламалық қамтмасыз ету», 3 курс, ЕТ-21-окб тобы

«Жаратылыстану» факультеті, «Ақпаратты-коммуникативтік технологиялар» кафедрасы

Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз Инновациялық Институты

Андатпа. Бұл мақалада ұйымның веб-сайтын әзірлеудің негізгі кезеңдері: Мақсаттар мен міндеттері, зерттеу жүргізу, мазмұнды басқару жүйесін таңдау, сайт картасын жасау, веб-сайт дизайны, веб-сайтты әзірлеу, веб-сайтты тексеріп іске қосу және веб-сайтты қолдау қарастырылады.

Кілт сөздер: ұйымның веб-сайты, веб-әзірлеу, интерфейс, мазмұнды басқару жүйесі, CMS, WordPress.

Цифрлық дәуірде онлайн түрде жұмыс жасау мүмкіндігінің болуы кез келген ұйым үшін өте маңызды. Веб-сайт ұйым, оның өнімдері немесе қызметтері және оның құндылықтары туралы ақпарат беретін қуатты маркетинг құралы бола алады. Ұйымға арналған веб-сайтты әзірлеу қиын болып көрінуі мүмкін, бірақ дұрыс көзқараспен қарапайым және пайдалы жоба болуы мүмкін.

Ұйымның веб-сайтын құру жобасын әзірлеу кезінде ескеру қажет технологияларды таңдауға арналған бірнеше қадамдар мен кеңестер [2]:

Мақсаттар мен міндеттерді анықтаңыз

Бірінші қадам-веб-сайтқа не жету керектігін анықтау. Сайттың негізгі мақсаттары қандай? Клиенттерге ақпарат беру, өнімді сату немесе ұйымның жетістіктерін көрсету? Осы мақсаттар анықталғаннан кейін олар даму процесін басқарады.

Бұл кезеңде әдетте нақты технологиялар қолданылмайды, бірақ мүдделі тараптардың мақсаттар мен міндеттерге сәйкес келуін қамтамасыз ету үшін ынтымақтастық пен байланыс құралдары қажет болуы мүмкін. Мұндай құралдардың мысалдарына жобаны басқару бағдарламалық құралы, бейнеконференция бағдарламалық құралы және жедел хабар алмасу қолданбалары жатады.

Зерттеу жүргізіңіз

Веб-сайтты әзірлеуді бастамас бұрын, ұйымның мақсатты аудиториясын, салалық тенденцияларды және бәсекелестердің веб-сайттарын зерттеңіз. Осы факторларды түсіну мақсатты аудиторияны тиімді тартатын веб-сайт құруға көмектеседі.

Интернеттегі сауалнамалар, аналитикалық бағдарламалық қамтамасыз ету және бәсекеге қабілетті талдау құралдары сияқты зерттеулер жүргізу үшін қолдануға болатын көптеген құралдар мен технологиялар бар. Мысалы, Google Analytics веб-сайт трафигі мен пайдаланушылардың мінез-құлқы туралы ақпарат бере алады, ал Hootsuite және Brandwatch сияқты әлеуметтік медианы бақылау құралдары әлеуметтік желілердегі әңгімелер мен көңіл-күйді бақылауға көмектеседі.

Мазмұнды басқару жүйесін (CMS) таңдаңыз

CMS-бұл веб-сайттың мазмұнын құруға, басқаруға және өзгертуге мүмкіндік беретін бағдарламалық жасақтама. Ұйымның мақсаттары мен міндеттеріне сәйкес келетін және пайдалану және техникалық қызмет көрсету оңай CMS таңдаңыз.

CMS-тің көптеген нұсқалары бар, олардың әрқайсысының күшті және әлсіз жақтары бар. Олардың ішіндегі ең жақсысы-WordPress, Drupal және Joomla. Бұл платформалар әдетте ашық бастапқы код болып табылады және плагиндердің, тақырыптардың және теңшеу опцияларының кең ауқымын ұсынады.

Сайт картасын жасаңыз

Сайт картасы веб-Сайтқа енгізілетін беттерді және олардың иерархиясын сипаттайды. Бұл веб-сайт құрылымының қисындылығы мен ыңғайлылығын қамтамасыз етуге көмектеседі.

Сайт картасын қарапайым қалам мен қағаздан бастап Lucidchart немесе MindNode сияқты күрделі бағдарламаларға дейін әртүрлі құралдармен жасауға болады. Ұйымның мақсаттары мен міндеттеріне сәйкес келетін беттердің нақты және логикалық иерархиясын құру маңызды.

Веб-сайт дизайны

Веб-сайттың дизайны ұйымның брендингі мен хабар алмасуын көрсетуі керек. Бұл ұйымның құндылықтары мен мақсаттарына сәйкес келетін түс схемасын, типографияны және кескіндерді таңдауды қамтиды.

Adobe Photoshop, Sketch немесе Figma сияқты дизайн құралдарын веб-сайттардың макеттерін және логотиптер, белгішелер және графика сияқты дизайн элементтерін жасау үшін пайдалануға болады. Bootstrap немесе Foundation сияқты Веб-әзірлеу орталары дизайнды жауап беретін және мобильді құрылғыларға ыңғайлы етуге көмектеседі.

Веб-сайтты әзірлеу

Егер дизайн мен құрылым болса, веб-сайт жасалуы мүмкін. Бұған беттерді құру және пішімдеу, суреттер мен бейнелерді қосу және Веб-сайттың мобильді құрылғылармен үйлесімділігін қамтамасыз ету кіреді.

Веб-әзірлеу технологияларына HTML, CSS, JavaScript және react, Angular немесе Vue сияқты әртүрлі веб-әзірлеу орталары мен кітапханалары кіреді.js. WordPress, Drupal немесе Joomla сияқты CMS-ті бағдарламалау туралы кең білімді қажет етпестен веб-сайт құру үшін пайдалануға болады.

Веб-сайтты тексеріп, іске қосыңыз

Веб-сайтты іске қоспас бұрын, барлық мүмкіндіктер мен сілтемелердің дұрыс жұмыс істейтініне және сайттың әртүрлі құрылғыларда және әртүрлі браузерлерде қол жетімді екеніне көз жеткізу үшін оны тексеріңіз. Барлығы дұрыс жұмыс істеген кезде веб-сайтты іске қосыңыз.

BrowserStack немесе Sauce Labs сияқты браузерді тестілеу құралдары немесе Google PageSpeed Insights немесе Pingdom сияқты Веб-сайттың өнімділігін тексеру құралдары жақсы жұмыс істейді. AWS, Azure немесе DigitalOcean сияқты Веб-хостинг қызметтерін веб-сайтты іске қосу және оның пайдаланушыларға қолжетімді болуын қамтамасыз ету үшін пайдалануға болады [3].

Веб-сайтты қолдау

Веб-сайт бір реттік жоба емес. Веб-сайттың өзектілігі мен қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін үнемі техникалық қызмет көрсету қажет. Бұған мазмұнды жаңарту, бұзылған сілтемелерді түзету, трафикті бақылау және веб-сайтты талдау кіреді.

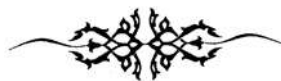
Pingdom немесе UptimeRobot сияқты веб-сайттардың жұмыс уақытын бақылау құралдарынан бастап backupbuddy немесе UpdraftPlus сияқты веб-сайттардың сақтық көшірмесін жасау және қалпына келтіру құралдарына дейін көптеген веб-сайттарға қызмет көрсету құралдары бар [4].

Пайдаланушының өзара әрекеттесуі веб-сайтты әзірлеу процесінің орталығында болуы маңызды. Пайдаланушыға ыңғайлы, қарапайым навигациясы бар және көрнекі түрде тартымды Веб-сайт ұйымға бренд туралы хабардарлықты арттыру, жетекшілерді тарту немесе сатуды ынталандыру болсын, өз мақсаттарына жетуге көмектеседі.

Сайып келгенде, табысты веб-сайтты құру мүдделі тараптар арасындағы ынтымақтастық пен қарым-қатынасты, ұйымның аудиториясы мен мақсаттарын терең түсінуді, сондай-ақ тұрақты қызмет көрсету мен жетілдіруді міндеттеуді талап етеді. Жетілдірілген әдістерді қолдана отырып және дұрыс құралдар мен технологияларды қолдана отырып, ұйым өз хабарламасын тиімді жеткізетін және қажетті нәтижелерге қол жеткізетін веб-сайт құра алады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Разработка модели управления проектом по созданию сайтов предприятий.— Текст: электронный // cyberleninka. ru: [сайт].— URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/razrabotka-modeli-upravleniya-proektom-po-sozdaniyu-web-saytov-predpriyatiy/viewer>
2. Как создать сайт с организационной точки зрения.— Текст: электронный // habr.com: [сайт].— URL: <https://habr.com/ru/post/689296/>
3. Тестирование сайтов: основные этапы.— Текст: электронный // qalabs.com.ua: [сайт].— URL: <https://qalabs.com.ua/testirovanie-saitov-osnovnye-etapy.html>
4. Что такое поддержка сайтов и из чего она состоит.—Текст: электронный // liquidhub.ru: [сайт].—URL: <https://liquidhub.ru/blogs/blog/podderzhka-saytov>

Z ҰРПАҚ ЖӘНЕ ЦИФРЛЫҚ БОЛАШАҚ

Ғылыми жетекшісі: Шомаева Гульнур Камбархановна - аға оқытушы
Студент: Әшірәлі Мағжан бВ06103-«Ақпараттық жүйелер және технологиялар»
білім беру бағдарламасы, 3 курс
«Жаратылыстану» факультеті
«Ақпаратты-коммуникативтік технологиялар» кафедрасы
Шерхан Мұртаза ат. Халықаралық Тараз инновациялық институты

Андатпа. Мақалада интернеттің арқасында заманауи тинэйджерлер үйден шықпай-ақ, кез келген нәрсені үйреніп, мульти ұлттық топ жинай алады, өз жобасы жайлы бүкіл әлемге айтып (YouTube немесе TED-те), тіпті, өз идеяларын жүзеге асыру үшін қаржы таба алатын Z ұрпақ жайлы мазмұндалады.

Аннотация. В статье рассматривается о поколении Z, где благодаря интернету современные тинэйджеры могут научиться всему, не выходя из дома, собрать много национальных групп, рассказать всему миру о своем проекте (на YouTube или TED) и даже найти средства для реализации своих идей.

Annotation. Thanks to the Internet, modern tinagers can learn anything, assemble a multi-national team without leaving home, tell the whole world about their project (on YouTube or TED), and even find funding for the implementation of their ideas.

Кілт сөздер: Зеталар, альфалар, зумерлер, Z ұрпағы, интернет психологиясы.

Қазір көптеген салаларда барлық деңгейлерде терең өзгерістер орын алуда, бұған қазіргі заманғы балалар мен жасөспірімдердің сұраныстары ықпал етуде, олардың өмірінде жаңа технологиялар үлкен рөл атқара бастады.

«Z ұрпағы» термині «Отан ұрпағы» анықтамасымен қатар ұсынылды (ағылш. Homeland Generation) американдық зерттеушілер Уильям Штраус пен Нил Хоу. Олар ұрпақтар теориясын тұжырымдады.

Олар дүниеге келген ұрпақты төмендегідей буынға бөлді:

- 2005 жылдан бастап қазіргі уақытқа дейін — Штраус – Хау бойынша;
- 1990 жылдардың аяғынан 2000 жылдардың басына дейін – Merriam – Webster сөздігіне сәйкес;
- 1997 жылдан 2012 жылға дейін – Pew зерттеу орталығының түсіндірмесі бойынша;
- 2003 жылдан 2024 жылға дейін – ресейлік RuGenerations компаниясының мәліметтері бойынша;
- Сондай – ақ ХХІ ғасырдың екінші онкүндігінде жетілгендер – Оксфорд ағылшын сөздігіне сәйкес.

Кейбір басқа атаулар: «центениалдар» (ағылш. Centennial – Centennial), iGeneration (igen) iPhone – ға ұқсас (психолог жан Твенге ұсынған), digital natives (ағылш. – сандық аборигендер), «зеталар» және «зумерлер».

«Альфа ұрпағы» - «центениалдардан» кейінгі ұрпақты белгілеудің бір нұсқасы. Бұл терминді австралиялық ғалым Марк Маккриндл ұсынған. Оның анықтамасы бойынша «альфа» – 2010 жылдан кейін туылған балалар.

Технологияға сұранысты «жасарту»

Z және «альфа» ұрпақтарының өкілдері технологиялық прогреске ілесетін адамдармен байланысты. Бірақ бұл ұрпақ парадигмаларының ішінде де алшақтық өте үлкен. Сонымен, ерте «зумерлер» арасында жасөспірім кезінде компьютерге қол жеткізгендер бар, бірақ бұл ережелерден ерекшелік: кейбір ұрпақ өкілдері интернетсіз және тіпті компьютерсіз өмір сүрді. Көптеген технологиялық жаңалықтардың белсенді пайдаланушылары кейінірек

туылғандар болды. Сонымен қатар, кеш «зеталар» іс жүзінде жаңа цифрлық шындықта өмір сүреді, онда сіз кез-келген қажеттілікті бірден қанағаттандыра аласыз: Google, өз лентаңызды қызығушылықтар бойынша қалыптастырыңыз, сыртқы келбетті жақсартыңыз, жиналыс жинаңыз және танымал болыңыз.

Z буынының тәжірибесінде қазіргі технологиялық орта қалыптасады және ол «альфа» сұраныстарын ескере отырып дамиды: Hotwire және Wired Consulting есебінде оларды нейрондық желі құрған бірінші буын деп атайды.

Британдық Ofcom агенттігінің мәліметі бойынша, 3-4 жас аралығындағы әрбір бесінші «альфа» баланың планшеті бар, ал 5-7 жаста — әрбір екінші дерлік, балалар планшетті пайдаланудың ең аз дағдыларын екі жасында алады. Цифрлық қажеттіліктер демографиялық ерекшеліктерді ескере отырып өзгереді: «альфалар» әдетте бауырлары жоқ отбасыларда өседі, бірақ көбінесе ата-аналармен қарым-қатынастың орнына жалғыз мұрагерлер өздеріне арналған. Pew Research зерттеу орталығының есебіне сәйкес, қазіргі ата-аналардың көпшілігі балалармен аз уақыт өткізеді. Сондықтан, нәресте кезінен бастап қолында планшетпен өсіп келе жатқан жаңа ұрпақ үшін цифрлық технологиялар Әлеммен байланыс орнатудың және өз ойын білдірудің тәсілі болады.

Бұл үшін интернеттің дамуы да мүмкіндіктер береді. Cisco есебіне сәйкес, 2023 жылға қарай Жер халқының 66% - ы (бұл 5,3 млрд) оны пайдаланушылар болады, кең жолақты интернет жылдамдығы екі еседен астам (110,4 Мбит /с), ал ұялы байланыс үш есе (43,9 Мбит/с дейін) артады, ал 5G 13 есе жылдамдайды (дейін 575 Мбит /с).

Жасанды интеллектіні барлық деңгейде қолдану

Мінез – құлық үлгілері өзгерді және барлық ұлттық жобалар алдағы бес жылға бір мақсат қойды – өмірдің барлық деңгейлерінде ЖИ енгізу. Бұл «дыбыстық сигнал» процестеріне әсері айқын, өйткені олар интернеттің қарқынды дамуы мен үнемі жетілдіріліп отыратын технологиялар жағдайында өсті.

Олардың сұраныстары (бұл медицинаға да, қалалық ортаға да, жеке коммуникацияға да қатысты) ЖИ қалалық инфрақұрылымға, мемлекеттік органдарға, іскери коммуникацияларға және жеке қатынастарға «енгізуге» ықпал етті. Ал «альфалар» енді бір кездері басқаша болғанын елестете алмайды.

Бизнес қазірдің өзінде қайта бағдарлана бастады. Мысалдарды барлық жерден табуға болады: e-commerce сегментінде артықшылыққа негізделген ұсыныстар белсенді қолданылады (бұл одан да көп жекелендіруге сұранысты қанағаттандырады). Әлеуетті тұтынушылармен қарым-қатынас мессенджерлерде жиі кездеседі (олар негізінен «зеталар» сөйлескенді жөн көреді). Чатботтар да қарқынды дамып келеді – олар қашықтықты сақтауға және кез келген мәселені шешуге мүмкіндік береді, сонымен қатар тұтынушылардың өзгертін қажеттіліктеріне оңай бейімделеді.

Нарықта ұсынылған технологиялар дамудың жаңа кезеңін алады. Мысалы, дауыстық көмекшілер мен олар біріктірілген гаджеттер: Amazon Alexa қазір 60 мың түрлі құрылғыларды қолдайды, бірақ «зеталар» үшін виртуалды көмекшілерге олардың сұрауларына сәйкес келетін тұлғалар мен мүмкіндіктердің көбірек қосылуы маңызды.

Планетаның әл - ауқаты және денсаулығы

«Зеталар» тек технологиялар туралы ғана емес, сонымен бірге қоршаған әлем туралы да ойлайды: осылайша, «ВКонтакте» 14 пен 24 жас аралығындағы Z буынының 10 мыңнан астам өкілдеріне сауалнама жүргізді. Жалпы респонденттердің 66% - ы экология мәселесіне алаңдайды, ал 43,5% - ы экологиялық жауапты брендтерді қалайды және табиғатты қорғау шараларын қолданады: тазалауға қатысады, энергияны үнемдейтін технологияларды пайдаланады, суды үнемдейді.

Сонымен қатар, «зеталар» өздерінің әл – ауқатын белсенді түрде бақылайды және дұрыс тамақтану принциптерін ұстануға тырысады. Бұл үрдіс медицинадағы технологиялардың дамуына ықпал етеді. Сонымен, ЖИ қолдану арқасында клиникаларға кезек азаяды, онлайн – кеңес беру мүмкіндіктері және кез – келген бағыт бойынша дәрігерді іздеуге арналған арнайы платформалар пайда болады. Жасанды интеллект негізінде барлық

фитнес – трекерлер жұмыс істейді, олардың негізгі пайдаланушылары 16 мен 34 жас аралығындағы адамдар және тамақ қосымшалары (мысалы, фотосуреттегі тағамның калориясын есептеу үшін).

ЖИ – мен телемедициналық қосымшаларға инвестиция көлемі орасан зор. Денсаулық сақтаудағы жасанды интеллект нарығы 2020 жылдан бастап өседі деп күтілуде (орташа жылдық өсу қарқыны 41,4%) және 2027 жылға қарай 5 51,3 млрд жетеді. Таңқаларлық емес, «зеталар» мен «альфалар» енді осы ыңғайлылықсыз өмірді елестете алмайды.

Жас кәсіпкерлер

Dell компаниясының 16 жас санаты – әлемнің 17 елінде 23 жас аралығындағы зерттеуі жастардың еңбек жолын өте ерте бастағанын көрсетті (83% - ы тәжірибесі бар). «Альфада» мүмкіндігінше ертерек ақша табуды бастау қалыпты жағдай, дегенмен көптеген адамдар өздерінің жасына байланысты ата – аналарының көмегінсіз жеңе алмайды.

Жас ұрпақ өз жұмысында жаңа технологиялар мен алаңдарды белсенді қолданады: мысалы — алты жасар Анастасия Радзинская, екінші жыл қатарынан әлемдегі ең көп төленетін 10 YouTube блогерлерінің қатарына кірді. Бір жыл ішінде оның like Nastya арналарының бірінен (барлығы бес отбасы бар) салық төлеуге дейінгі кіріс \$18-ден 1 18,5 миллионға дейін өсті.

Танымал контент және платформалар

Екі ұрпақ белсенді түрде танымал контенттің жаңа түрлерін жасайды және тұтынады – let's play (ойын ойнайтын бейнелер), қайта ойнату ойындары, челленджер.

Қазіргі балалар мен жасөспірімдер қолданатын платформалардың өзі жастардың мүдделеріне сәйкес келетін ойын – сауық контентінің танымалдылығының артуына ықпал етеді. Әр түрлі форматтардың үйлесімі бар шынайы эмоциялар мен әзіл – оспақ контенті «зумерлер» мен «альфаларды» жақсы көреді. Бұл туралы TikTok сияқты әлеуметтік желінің танымалдығы айтады. Қолданба пайдаланушыларының 60% — дан астамы z буынының өкілдері және «альфа» – 12 жастан 23 жасқа дейінгі адамдар.

«зумерлер» мен «альфалар» әртүрлі байланыс әдістеріне қажеттілікті қалыптастырады.

Екі ұрпаққа арналған ең жақсы қосымша – Snapchat, онда 2,5 миллиард адам тіркелген, олардың көпшілігі жасөспірімдер. Авторлардың қажеттіліктерін қанағаттандыратын қызметтер өсуде – сыртқы келбетті жақсарту үшін (FaceApp редакторы, әртүрлі маскалар), роликтерді оңай және интуитивті орнату.

Жаңа мыңжылдықтың «амуры»

Интернеттегі байланыстардың өсуі жеке қатынастарды құру механизмінің өзгеруіне әкеледі. Романтикалық танысу да желі арқылы жүзеге асуда.

«зумерлер» мен «альфалардың» айырмашылықтарына қарамастан, оларды біріктіретін екі ерекшелігі бар — бәрін жекелендіру туралы сұраныс және жаңа технологияларға деген қажеттілік.

Кей ғалымдар зерттеулердің компьютерлер мен цифрлы желілер адамды әрбір когнитивтік салада басып озатын «супер зердеге» бағытталғанын көретіндіктеріне қатты алаңдайды. Сіздің тұлғалық сипаттарыңыз бойынша, Сіздің «кітаптарыңыз» өзіңізге жүргізген талдауға қарасақ, машиналық оқытумен жабдықталған компьютерлер өз достарыңыздан артық. Көпшіліктің ойы бойынша үміттендіретін нәрселердің бірі Интернеттің электр қуаты сияқты көрінбейтін затқа айналатындығы болып табылады. Ол әр адамның күнделікті өміріне еніп алғаны соншалықты адамдар оны байқамайтын болады. Атап айтатын болсақ, Интернет заттар арқасында бұл биттер мен байттардың барлығы жағдаймен бірігіп кетеді де, біз өзіміз үшін көптеген шешім қабылдау үшін компьютерлік шешімге сүйенетін боламыз. Кей функциялар қорқынышты болуы мүмкін. Мысалы, GoogleGlass дыбыс командалары арқылы Интернетке кіре алатын, телефон қоңырауларын шалып және сурет пен бейнежазбаға түсіре алатын көзілдіріктер түріндегі негізгі гарнитура болып табылады. Бір жағынан, құрылғы Сіздің қазір не істеп жатқаныңыз жайлы талап бойынша ақпарат бере отырып, физикалық шынайылығыңызды арттыру тәсілі болуы мүмкін. Бірақ оның әлеуметтік әсері бар болып шықты. Барлар мен мейрамханалар өз

клиенттерін жасырын түсіруге ара түсу үшін келушілерге оларды тағуға тыйым салады. Кей адамдар негізгі мәселе сән деп есептейді және егер Google одан да әдепті және тартымды нәрсе ойлап тапса, жақсы болады дейді. Мен мұнымен келіспеймін. Негізгі бөгет құрылғының біздің айналамыздағы адамдарға келтіретін психологиялық әсері болып табылады. Автор, музыкант және бағдарламашы-ғалым Ярон Ланье, өкініше орай, біздің Интернет технологияларды басқаруға қатысты таңдауымыздың шартсыз екендігіне өкінеді. Себебі бағдарламалық жабдықтама құрастыру өте жылдам орындалады. Ол келесі сөздерді айтады:

«Сіз ағаш тұқымын отырғызу үшін тізерлеп отырғаныңыз сияқты оның жылдам өсетіні соншалық Сіз орныңыздан тұрғанша ауылыңызды тұтастай жұтып қояды». Ерекшеліктерге біз олардың мінез-құлық пен қоғамға қалай әсер ететінін бағалағанша «тыйым салынады». Уақыт ілгері жылжып, бағдарламалық жабдықтама күрделі болған сайын тіпті, олар ең жақсы болса да, бұрынғы технологиялық шешімдерді өзгерту қиынға соғады. Соған қарамастан, Интернет психологиясына жасаған сапар бойы көргеніміздей бізде адамзатқа пайда әкелетін көптеген ілгері технологияларды таңдау мүмкіндігі бар. Интернет ортаның біздің мінез-құлқымызға қалай әсер ететіні және бізді алдымызда не күтіп тұрғаны жайлы көп мәліметтер бар.

Біз технологияларға Интернеттің жақсы бағытқа қарай бұрылуына әсер ету үшін жақсы шешімдер қабылдауға көмектесе алатындай болуымыз керек. ХХІ ғасырдың басына дейін ғылыми жетістіктер негізінен университеттерде, мемлекеттік лабораторияларда немесе ғылыми-зерттеу және тәжірибелі конструкторлық бөлімшелер ұжымында орындалатын. Ғылым негізінен жабық болатын және ондай нәтижелерді бірінші жариялап, өз нәтижелері үшін пайда табу мақсатында бәсекелесетін ғалымдар жүргізетін. Біз Интернеттің келешегі мен біздің ол жердегі рөліміз туралы ойлайтындықтан, 1440 жылдардың ортасында пайда болған Гутенбергтің қол ұстасын еске түсіруіміз керек. Баспа кітаптың қоғамға қатты әсер етуіне жүздеген жылдар кеткен, алты жүз жыл өткен қазірдің өзінде кітап біздің өміріміздің маңызды бөлігі болып табылады. Интернеттің бастапқы бірнеше онжылдық бойы бізді қалай таңғалдырғанын ескеретін болсақ, бізді әлі талай сыйлықтар күтуде. Ал интернет психологиясы бізге аталған сыйлықтарды дұрыс қабылдауға мүмкіндік береді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Радаев В.В. Миллениалы на фоне предшествующих поколений: эмпирический анализ // Социологические исследования. 2018. № 3. С. 15–33.
2. Child Trends Databank. High school dropout rates. 2018. .
3. Escobar-Viera C.G., Shensa A., Bowman N.D., Sidani J. E., Knight J., James A. E., Primack B.A. Passive and Active Social Media Use and Depressive Symptoms Among United States Adults // *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking*. 2018. Vol. 21(7). P. 437–443.
4. Сычев А. Поколение Z: те, кто будет после: интервью с Марком Сандомирским. URL: <http://hrportal.ru/article/pokolenie-z-te-kto-budet-posle> (дата обращения 16.01.2018).
5. Зарубина Н.Н. Этика ответственности современной российской молодежи // *Социология*. URL: https://mgimo.ru/files/234861/soc_zarubina.pdf

ИСКУССТВЕННЫЕ НЕЙРОННЫЕ СЕТИ: ВОЗМОЖНОСТИ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Галагузова Тамара Алексеевна
научный руководитель, магистр математики, старший преподаватель кафедры
«Информационно-коммуникационные технологии»
Сахмолдин Ернур - студент 2 курса гр.ИС-21-2 кафедры «Информационно-коммуникационные технологии»
Международный Таразский инновационный институт

Носитель интеллекта – головной мозг человека – представляет собой очень сложную структуру, состоящую из множества отделов и слоев.

Считается, что мыслительная деятельность связана с работой коры головного мозга. Кора – это наиболее поздно возникший отдел головного мозга. В отличие от многих млекопитающих у человека кора составляет значительную часть мозга. Она представляет собой достаточно тонкий слой (2-3 мм) нервной ткани, площадь которого составляет примерно 2500 см². Это поверхность скомкана в черепной коробке и образует многочисленные извилины и борозды.

Кора головного мозга содержит миллиарды нейронов, и каждый нейрон (нервная клетка) может иметь связи с тысячами других нейронов. Взаимодействие происходит химическим или электрическим путём. На обеспечение работы мозга расходуется примерно 1/4 всех энергетических затрат организма и потребляется 1/5 кислорода тела. В целом задача изучения функционирования мозга ещё очень далека от полного решения. Однако мышление – процесс информационный. Мысли нельзя увидеть под микроскопом, и физиология мозга соотносится с разумом так же, как кисть и краски соотносятся с картиной художника.

Таким образом, проблема ИИ может рассматриваться с позиций различных наук и порождать радикально различные точки зрения.

В философии понятие ИИ и возможность его существования подвергаются спорам, в которых обычно берут верх противники искусственного разума, которые резонно полагают, что сознание неразрывно связано с человеческим мозгом. Можно также указать на тот факт, что интеллект является продуктом социальным – человек опирается на культурный опыт, накопленный многими поколениями, и использует речь и письмо для восприятия и передачи информации. Человек обладает способностью к творчеству, он может находить решения новых задач, способен к созданию моделей окружающей действительности, к установлению причинно – следственных связей между явлениями природы, к прогнозированию развития сложных процессов, к ассоциативному мышлению и т.д.

Вместе с тем любая компьютерная программа является моделью некоторой предметной области, отражающей объекты реального мира и существующие между ними взаимосвязи. Принципиальных ограничений на сложность описания не существуют. Конечно, программа является лишь набором символов, она не «знает» их смыслового значения. Но так ли это важно для ИИ, ведь и знания человека лишь отражают отдельные аспекты реального мира, не претендуя на полное понимание его сущности?

Для того чтобы определить критерий «интеллектуальности искусственной системы». А.Тьюринг предложил весьма простой тест: система может считаться «интеллектуальной», если она способна поддерживать диалог с человеком, так что тот не способен отличить её от собеседника-человека [1].

Разработка компьютерных программ, способных пройти «тест Тьюринга», продолжается уже более полувека и будет продолжаться в обозримом будущем. Такие программы могут добиваться высокого совершенства в ограниченных по тематике диалогах,

но полностью охватить весь спектр человеческих идей и понятий – задача практически не разрешимая.

Допустим, что компьютерная программа прошла «тест Тьюринга», будет ли она обладать «человеческим» разумом? Дж. Р. Сирл [2] предложил на этот вопрос интересный ответ, описавший «китайскую комнату». В этой комнате помещён человек, не знающий китайского языка. Он получает извне «вопросы», составленные из китайских иероглифов. Опираясь на данную ему «книжку правил», человек составляет из набора иероглифов правильные «ответы» и посылает их экспертам, находящимся вне комнаты. Эксперты не могут, таким образом, догадаться, что человек не знает китайского языка. Человека здесь легко заменить компьютерной программой, но говорить об ИИ здесь нельзя, хотя внешнее поведение системы «интеллектуально».

Получаем, что любая компьютерная программа, прошедшая «тест Тьюринга», не может автоматически считаться носителем ИИ, поскольку она обрабатывает информацию по формальным правилам, не обладая мышлением. Но, с другой стороны, заложенные в программу правила отражают существующие объективно причинно-следственные зависимости, т. е. знания. Подобные умозаключения можно продолжать бесконечно долго, поскольку трактовка ИИ затрагивает существенные вопросы человеческого бытия.

Для того чтобы избежать путаницы понятий, принято рассматривать две парадигмы ИИ: «в большом» и «в малом» (либо «сильный ИИ» и «слабый ИИ» [2]).

Сильный ИИ – искусственный разум, подобный человеческому.

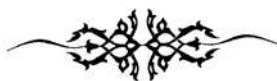
Слабый ИИ – набор инструментов – технологий, методик и алгоритмов – для решения отдельных интеллектуальных задач.

Создание систем «сильного ИИ» уже происходит, хотя решение этой задачи не является делом ближайшего будущего. Здесь основной упор делается на повышение мощности компьютерных систем, чтобы они могли сравниться по сложности с мозгом человека. Рассматривается также задача прямого информационного копирования мозга человека на внешний носитель. Человеческий мозг содержит порядка 100 млрд нейронов, и каждый нейрон имеет тысячи связей с другими нервными клетками. Для создания подобной параллельной структуры уже существует технологическая база, так что для возникновения прототипа «сильного ИИ», по разным оценкам, потребуется от 10 до 40 лет.

Системы «слабого ИИ» активно применяются в технике, где ИИ уже стал прикладной наукой, практические достижения которой известны во многих областях, в том числе при управлении процессами в различных отраслях промышленности, на транспорте, в научных исследованиях, в робототехнике, в банковско-финансовой деятельности и т.д. Для потребителя новостью «интеллектуальные» пылесосы, стиральные машины, фотоаппараты и даже унитазы. Получила развитие концепция «умного дома», в котором все процессы расхода энергии, воды, тепла и т.д. управляются «интеллектуальной» системой, настраиваемой под особенности конкретного пользователя для обеспечения максимального комфорта.

Список литературы

1. Бураков М.В., Попов О.С. Интеллектуальные системы управления. СПб.: ГААП. 1997.
2. Сирл Дж. Разум мозга – компьютерная программа? // В мире науки. 1990. №3. с.7-13.
3. Васильев В.И., Ильясов Б.Г., Кусимов С.Т. Нейрокомпьютеры в авиации. М.: Радиотехника, 2004.
4. Нейрокомпьютеры в космической технике / под ред. В.В. Ефимова. М.: Радиотехника. 2004.
5. Zadeh L. Fuzzy logic? Neural networks and soft computing // Commutation on the ACM. 1994. V. 37. N 3. P.77-84.
6. Тарасов В.Б. От многоагентных систем к интеллектуальным организациям. М., 2002.

ИНТЕРНЕТ ЖЕЛІСІНДЕГІ «ӘДЕБИ ПОРТАЛ» ВЕБ-САЙТЫН ҚҰРУ ТӘЖІРИБЕСІ

Ғылыми жетекшісі: п.ғ.к. Онгарбаева Марал Буркитбаевна
Студент: Миссирова Аружан 6В06101-«Информатика» білім беру бағдарламасы,
4 курс, ИНФ-19-1 тобы
«Жаратылыстану» факультеті
«Ақпаратты-коммуникативтік технологиялар» кафедрасы,
Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты

Аңдатпа. Бүгінгі таңда сайтты әзірлеу өзекті тақырып болып табылады. Мақалада веб-сайт құру технологиялары мен жолдары қарастырылған. Веб-сайттың жүйеленген жұмысын ұйымдастыруда HTML, CSS, PHP тілдерін қолдану арқылы жасау үлгілері көрсетіліп және де қазіргі заманға сай электрондық кітаптардың артықшылықтары мен кемшіліктері талданды. Интернет желісіндегі «Әдеби портал» сайты жасау тәжірибесі баяндалған.

Кілттік сөздер: Веб-сайт, әдеби портал, электрондық кітап, программа, интернет.

Сайт - бұл интернеттегі ақпараттық бірлік, ортақ тақырыппен біріктірілген және сілтемелер арқылы бір-бірімен байланысқан веб-беттерден (құжаттардан) ресурс. Ол бір ұйымға немесе жеке тұлғаға тіркелген және оның мекен-жайы болып табылатын белгілі бір доменге міндетті түрде бекітілген. Сайт бір беттен де, үлкен саннан да тұруы мүмкін. Ресурстың әр беті-бұл арнайы белгілеу немесе бағдарламалау тілінде жазылған мәтіндік файл немесе олардың жиынтығы (HTML, PHP, CSS және т.б.). Компьютерге жүктелгеннен кейін осы форматтағы файлдар браузерде өңделеді.

Электрондық кітапханалар қарапайым оқырман әлемін түбегейлі өзгертті. Электрондық кітапханалар әр түрлі болады. Смартфонға, планшетке немесе компьютерге жүктеуге болатын арнайы бағдарламалар бар, онлайн нұсқалары, ақылы және ақысыз түрлері бар.

Артықшылықтарын қарастырайық. Әдеби кітаптар тегін - бұл басты артықшылығы. Кітаптар үшін ақы төлеудің қажеті жоқ, кітапхананы пайдалану үшін де, кітаптың қауіпсіздігі үшін де алаңдамауға болады, оны қағаз нұсқасынан айырмашылығы бұзуға болмайды. Қол жетімділік. Әр қалада үлкен кітап дүкендері бола бермейді, бірақ онлайн тапсырыс беру әрдайым ыңғайлы емес, бірақ бұл ақшаны ысырап ету, сонымен қатар күту. Электрондық кітапханалар үйден шықпай-ақ қызықтыратын кітаппен танысуға мүмкіндік береді. Тек кейбір электронды кітапханалар ақылы. Көпшілігі оқырмандардың кең ауқымы үшін қол жетімді және бұл үшін ештеңе төлеудің қажеті жоқ. Рас, әдебиетті тегін таңдау аз.

Егер адам қағаз кітапты сатып алғысы келсе, бірақ мазмұнның сапасына күмәнданса немесе оған ұнайтынына күмәнданса, ол электронды кітапхананы пайдалана алады. Интернетте кітаппен немесе оның үзіндісімен танысқаннан кейін, ол таңдау туралы шешім қабылдап, оны үй коллекциясына қосу үшін қағаз нұсқасын сатып ала алады және оны оқу әлдеқайда оңай. Ыңғайлылық - электрондық кітапхананың тағы бір артықшылығы. Мұндай кітапхананы флэш-дискке сыйғызып, қалтаңызда алып жүруге болады. Сіз осы мөлшердегі нақты кітаптарды өзіңізбен бірге ала алмайсыз.

Қазіргі заманғы электронды кітапханаларда бірқатар пайдалы функциялар бар. Олар қандай кітаптар оқылғанын және жоспарларда не бар екенін есте сақтайды, оқуды аяқтауға және оны қажетті сәттен бастап жалғастыруға мүмкіндік беретін бетбелгілер бар, мәтінді бөліп көрсетуге, өңдеуге және т.б. Сол электронды кітапханалардағы арнайы бағдарламалар әртүрлі шетелдік басылымдарды аударуға мүмкіндік береді. Осылайша, әдебиетті планетаның әр түкпірінен оқу жеңілдейді.

Кемшіліктеріне тоқталатын болсақ оқырмандар қалалық кітапханаларға баруды тоқтатады, енді оларға кітап дүкендері қажет емес. Электрондық кітапханалар барлық кітаптарды, тіпті әлемдегі ең көп сатылатын кітаптарды да қол жетімді етті.

Әдеби портал «MissBook» сайты қазіргі заманға сай, қарапайым түрде, қолдануға ыңғайлы болып жасалды. Ол жақта ең керекті функциялар орналастырылған. Бұл сайттың ең маңыздысы тегін кітаптар. Интернет желісінде кітаптар сайты өте көп. Олардың барлығы ақылы. Көп қолданушылар ақылы болған соң, кітапты сатып алмайды.

«MissBook» сайтына 300-ге жуық кітаптар енгізілді. Кітаптарды pdf форматында тегін жүктеуге болады. Бұл сайтта әр-түрлі жанрда кітап таба аласыз. Әр кітаптің өзіндік ақпараттары, авторлардың өмірбаяндары, маратапаттары мен жетістіктері жазылған. Сайттың ерекшелігі қолданушыға көзге әдемі көрінетіндей болып жасалған. Әр-түрлі суреттер мен гифтер, анимациялар ортанылған.

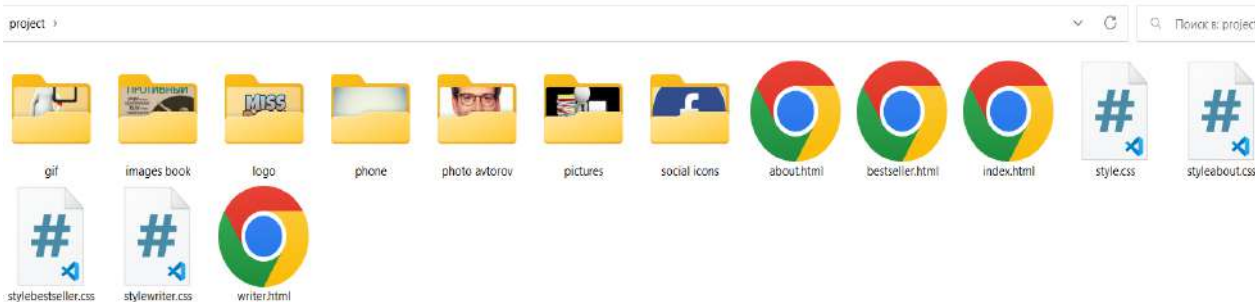
Жалпы веб-сайттарды құру процесі мыналарды қамтиды:

- веб-сайттың мақсаттарын анықтау;
- веб - сайттың дизайн макетін жасау;
- сайттың орналасуы;
- сайтты бағдарламалау;
- сайтты мазмұнмен толтыру;

Сайт Visual studio code программасы арқылы жазылды. Visual studio code - Microsoft Windows, Linux және mac OS үшін жасалған мәтіндік редактор. Веб және бұлтты қосымшаларды кросс-платформалық әзірлеуге арналған "жеңіл" код редакторы ретінде сатылады. Жөндеуші, Git-пен жұмыс істеуге арналған құралдар, синтаксисті бөлектеу, IntelliSense және рефакторинг құралдарын қамтиды. Теңшеудің кең мүмкіндіктері бар: жеке тақырыптар, пернелер тіркесімдері және конфигурация файлдары. Тегін таратылады, ашық бастапқы бағдарламалық жасақтама ретінде әзірленеді, бірақ дайын құрылымдар меншікті лицензиямен таратылады.

«MissBook» сайтыны үлгісі.

Веб-сайтты тікелей жасамас бұрын, суреттер, стиль кестелері, қаріптер сияқты қажетті құжаттарды қамтитын қалталарды дайындау қажет. Сондай-ақ, индекс беті болуы керек. Веб-сайттың басты беті html. Веб-сайттың файлдарының құрылымы 1-суретте көрсетілген.

1-сурет. Веб-сайт файлдарының құрылымы

Бұл сайттың негізгі беті. Бұл жақта Adobe Photoshop программасы арқылы логотип жасалды. Және де:

```
<section class="main">
```

```
<class="main">
```

```
<nav>
```

```
<a href="#" class="logo"> </a>
```

```
<ul class="menu">
```

```
<li> <a href="index.html" class="active">Бастапқы бет</a></li>
```

```
<li> <a href="writer.html">Авторлар</a></li>
```

```
<li> <a href="about.html">Біз туралы</a></li>
```

```
</ul>
```

Осы негізгі үш файл ашылды. a href осы арқылы біз келесі бетке өте аламыз.

Css тілі арқылы логотипке, суретке, шриф өлшемдерін, түсін бере аламыз.

```
.main{  
width: 100%;  
height: 100vh;  
background-color: #63a29e;  
position: relative;  
background-image:url(pictures/img1.png);  
background-repeat: no-repeat;  
background-size: 700px;  
background-position: right bottom;  
}
```

Бұл жақта негізгі бетіне түс берілді (background-color: #63a29e;). Және қолданушыларды қызықтыратын суретті орнаттық (background-image:url (pictures/img1.png);). Ары қарай текстке анимация қойылды:

```
.hero h1 {  
font: 400 2em/1 "Oswald", sans-serif;  
padding: .25em 0 .325em;  
display: block;  
margin: 0 auto;  
text-align: center;  
text-shadow: 0 0 80px rgba(255,255,255,.5);  
font-family: Pompadur, 'Segoe Print', cursive;  
background: url(https://i.ibb.co/RDTnNrT/animated-text-fill.png) repeat-y;  
-webkit-background-clip: text;  
background-clip: text;  
-webkit-text-fill-color: transparent;  
-webkit-animation: aitif 80s linear infinite;  
-webkit-transform: translate3d(0,0,0);  
-webkit-backface-visibility: hidden;  
}
```

Сайттың бастапқы беті 2 суретте көрсетілген.

2-сурет. Сайттың бастапқы беті

Бес суреттен тұратын қызықты суреттер енгізілді. Кітап сайты болғандықтан, кітап оқытуға қызықтыратын суреттер бар.

<section class="featured"> ашып алдық

```

<div class="box" осы мәнге
   арқылы суретті енгіздік.
.featured{
  margin: 50px;
}
.featured .box img{
height: 15rem;
float: left;
display: flex;
}
body{
background-image: url('../project/phone/phone8.jpg');
}

```

Осы арқылы сайтқа фон бердік (3-сурет).

3-сурет. «Кітаптар топтамалары» беті

Сайтта кітаптарды жүктейтін бөлімі- ең маңызды бөлігі, 300 жуық кітаптар бар. Қазіргі заманауи, бестселлерлер, пайдалы анықтамалық кітаптар және т.б. Бұл жақта кітаптардың суреті, әр кітаптың мәліметтерді бар, және де жүктеу батырмасы енгізілген. Жәнеде class="download" арқылы кітапті жүктей аламыз.Кітап менің Google drive орналасқан.

```

<div class="product" id="product" >
<p class="heading"> <span> Кітаптар Топтамалары</span></p>
<p class="heading2"> <span> «Куриный бульон для души»</span></p>
<section class="product-slider">
<div class="wrapper">
<div class="box">

<a href="https://drive.google.com/file/d/1YOmBUpkdsATW20xkdKTZR_--I50aUvKc/view?usp=share_link" class="download"> Жүктеу</a>
<p class="bestseller"> <span>бестселлер</span></p>
<table class="bookdetails">

```

Авторлар бөлімінде авторлардың суреті, олар туралы мәліметтер енгізілген. Және де маңызы батырма кітаптары батырмасын басқанда әр автордың өзінің жазған кітаптарына апарды (5-сурет).

```

<div class="product" id="product" >
<p class="heading"> <span>Авторлардың өмірбаяны</span></p>
<section class="product-slider">
<div class="wrapper">

```

```

<div class="box">
  
  <section class="biograpy">
    <a href="index.html#Халед Хоссейни"> <p class="kitap"> <span>кітаптары</span></p></a>
    <h1>Халед Хоссейни</h1></a>

```


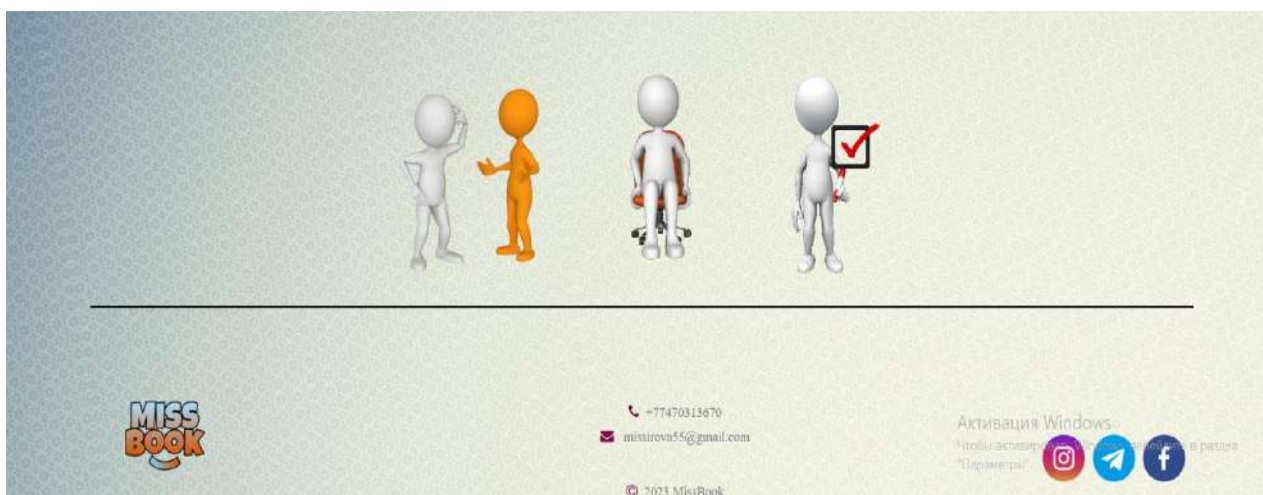
5-Сурет. Авторлар бөлімі

Сайттың төменгі бөлімінде gif орнатылған. Әлеуметтік желілер, байланыс нөмері енгізілген (6-сурет).

```

<div class="social">
  <a href="https://www.facebook.com/profile.php?id=100014615748090&mibextid=ZbWKwL"><im
  g src="social icons/facebook-.png" alt=""> </a> осы арқылы бірнеше иконкаларды орнатамыз
  және a href сол желіге апаратын ссылқаны жазамыз.
  <a href=""><i class="fa fa-phone"></i>+77470313670</a> <br> байланыс нөмері.

```


6-сурет. Сайттың төменгі бөлімі

Қорытындылай келе қазіргі уақытта веб - сайт өзін-өзі құрметтейтін әрбір ұйымның ажырамас атрибуты болып табылады. Веб - сайт компанияның ғаламдық Интернет желісіндегі өкілдігі ретінде компанияның өзі туралы маңызды ақпарат көздерінің бірі болып табылады. Бірақ кез-келген бизнестің сәттілігі белгілі бір компанияның өз ақпаратын

серіктестер мен клиенттерге қаншалықты тиімді жеткізетініне байланысты. Осы жұмыс аясында біз негізгі теориялық веб-сайттарды құру мәселелері - веб-ресурстарды әзірлеуде қолданылатын тілдік және бағдарламалық құралдар. Біз веб-сайттарды құру әдістерін, атап айтқанда веб-сайтты қолмен және қолмен жасау әдісін зерттедік.

Авторлық құқықты бұзу жақында ғана интернет желісін және әртүрлі бағдарламаларды пайдаланушыларды алаңдата бастады. Бұған дейін олар жай ғана еленбеді. Қазір бұл қатаң бақылауға алынды. Дегенмен, кейбір басылымдар кітаптарды электронды онлайн кітапханаларға заңсыз орналастырады.

Әдебиеттер тізімі:

- 1.Фельке-Моррис, т. веб-дизайнның Үлкен кітабы / т. Фельке-Моррис. - М.: Эксмо, 2014.
- 2.Инькова Н. А. Создание Webсайтов / Учебно-методическое пособие. [Электронный ресурс]. URL: <http://club-edu.tambov.ru/methodic/fio/p5.doc>
3. Селин Г. Интернет-пособие по созданию Webсайта, его публикации и способах раскрутки / Геннадий Селин. [Электронный ресурс]. URL: <http://web-book.narod.ru>
- 4.<http://journal-dlja-zhenshhin.ru/novosti/plyusy-knizhnyx-internet-magazinov.html>

УДК: 004.7

ЖЕЛІ ТОПОЛОГИЯСЫ ЖӘНЕ КАБЕЛЬДІК ЖҮЙЕ

**«Ақпаратты-коммуникативтік технологиялар» кафедрасының
аға оқытушы Шинышерава Ж.Б.**

**БВ06104 - «Компьютерлік инженерия» білім беру бағдарламасы бойынша
2 курс студенті Саматов Е.А.**

Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты

Андатпа: Желі топологиясы – бұл оның геометриялық пішіні немесе компьютердің бір-біріне қатысты физикалық орналасуы. Желі топологиясы түрлі желілерді салыстыру және жіктеу әдісін береді. Бүгінгі таңда есептеу желілері тез дами түсуде. Сапасы жағынан жергілікті желілердің кабельдік жүйесінен кем түспейтін жоғарғы жылдамдықты байланыс арналарының пайда болуының арқасында жергілікті және ауқымды желілер арасындағы алшақтық азая түсуде. Ауқымды желілерде ресурстарға енуге мүмкіндік беретін ыңғайлы да айқын қызмет түрлері пайда болды. Бұған мысал ретінде әйгілі ауқымды желі Internet бойынша көрсетілетін қызмет түрлерін атасақ та жеткілікті. Ауқымды желілер де өзгеріске ұшырай бастады. Компьютерлерді қосатын пассивті кабельдің орнына ол желілерде көптеген түрлі коммуникациялық жабдықтар – коммутаторлар, бағыттауыштар, көмейлер пайда болды. Осындай жабдықтардың арқасында мыңдаған компьютерлерден тұратын күрделі құрылымды үлкен корпоративті желілерді құру мүмкіндігі ашылды. Үлкен компьютерлерге деген қызығушылық қалпына келді. Жүздеген серверлерден тұратын жүйеге қызмет көрсетудің оңай емес екендігіне көз жеткен соң, олардың орнына бірнеше үлкен компьютерлерді пайдалану ыңғайлы болатын.

Кілт сөздер: Internet, Желі топологиясы, LAN желісі, WLAN желісі, кабель.

Аннотация. Топология сети — это ее геометрическая форма или физическое расположение компьютеров по отношению друг к другу. Топология сети позволяет сравнивать и классифицировать различные сети. Сегодня вычислительные сети стремительно развиваются. Благодаря появлению высокоскоростных каналов связи, которые по качеству не уступают кабельной системе локальных сетей, сокращается разрыв

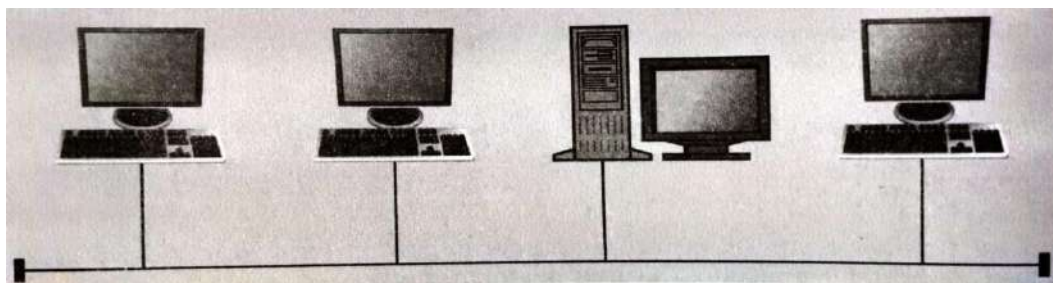
между локальными и крупными сетями. Появились удобные и прозрачные сервисы, позволяющие получить доступ к ресурсам в крупных сетях. В качестве примера этого достаточно назвать виды услуг, предоставляемых известной крупной сетью Internet. Крупномасштабные сети также начинают претерпевать изменения. Вместо пассивного кабеля, соединяющего компьютеры, в этих сетях появилось множество различного коммуникационного оборудования — коммутаторы, маршрутизаторы, туннели. Благодаря такому оборудованию стало возможным создавать крупные корпоративные сети сложной структуры, состоящие из тысяч компьютеров. Интерес к суперкомпьютерам вернулся. Поняв, что поддерживать систему, состоящую из сотен серверов, непросто, вместо этого было удобно использовать несколько больших компьютеров.

Ключевые слова: Интернет, топология сети, сеть LAN, сеть WLAN, кабель.

Annotation: The topology of a network is its geometric shape, or the physical arrangement of computers in relation to each other. Network topology allows you to compare and classify different networks. Today, computer networks are developing rapidly. Thanks to the emergence of high-speed communication channels, which are not inferior in quality to the cable system of local networks, the gap between local and large networks is narrowing. Convenient and transparent services have appeared that allow access to resources in large networks. As an example of this, it suffices to mention the types of services provided by the well-known large Internet network. Large-scale networks are also beginning to undergo changes. Instead of a passive cable connecting computers, these networks have a lot of different communication equipment - switches, routers, tunnels. Thanks to such equipment, it became possible to create large corporate networks of complex structure, consisting of thousands of computers. Interest in supercomputers has returned. Realizing that it was not easy to maintain a system consisting of hundreds of servers, it was convenient to use several large computers instead.

Keywords: Internet, network topology, LAN network, WLAN network, cable.

Топология – бұл кабель желісін құру тәсілі. Тіпті ең күрделі топологияның өзін б негізгі топологияға бөлуге болады.

1 - сурет. Шина топологиясы

Шина желісінде барлық станциялар бір желіге қосылған, демек параллель қосылған (1-сурет). Көптеген жылдар бойы шиналық топология LAN кеңістігіндегі желінің басым топологиясы болады. Бүгінгі күні бұл топология компьютерлік желілер маңызыды рөл атқармайды. Дегенмен, ол әлі де өнеркәсіпте және автомобильдерде арнайы желілерде қолданылады, себебі оңай қалыптасады.

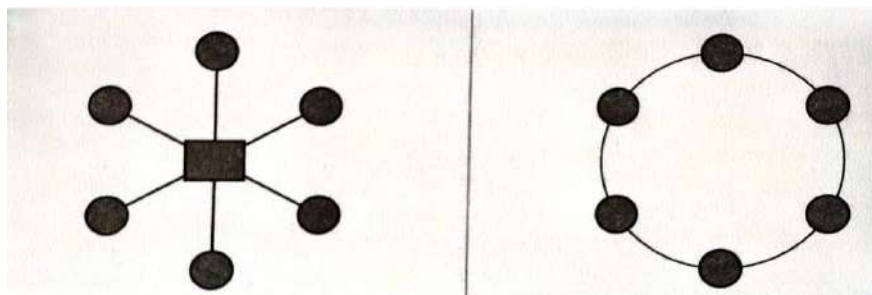
Барлық станциялар тарату ортасын бірлесіп пайдаланады. Сондықтан ол бөлінетін орта (shared media) деп аталады.

Шина топологиясында “сызық ” термині де жиі қолданылады, брақ , қатаң айтсақ , бұл олай емес (сызықтық топология қараңыз). Көнерген “ тізбек құрылымы ” (Partyline) атауы әлі де болса қолданылады.

“Жұлдыз” топология (1.1-сурет) барлық станциялар жұлдыз нысанында (mahabbat)бен стансалар арасындағы орталық нүктеге бірдей сызықтарда таралады.

Ортасында жұлдыз тәрізді тармақ бар. Бүгінде бұл – кабельдік желінің ең көп таралған топологиясы.

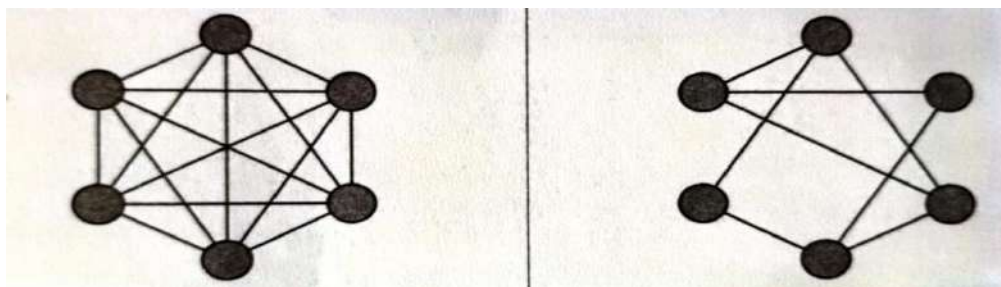
Ақаулы станциялар жұлдыз тәрізді тармақтағышта (светодиодтағы белсенділік) оңай сәйкестендірілуі және оқшауланған болуы мүмкін .

2-сурет. “Жұлдыз” және “Сақина” топологиясы

Сақина жағдайында (2 – сурет) әрбір станцияға кіру және шығу жолы болады. Станция әрдайым алдыңғы және кейінгі екі басқа станциямен байланысты.

Ол әрдайым алдыңғы станциядан ақпарат алады және әрқашан өз деректерін келесі станцияға жібереді. Осылайша, желінің ең үлкен ұзындығы екі көрші станция арасындағы желі учаскесіне үнемі таралады.

3 - сурет . Тор топологиясы

Торда (ағылшын.mesh) станциялар айқаса байланысқанда (3-сурет).

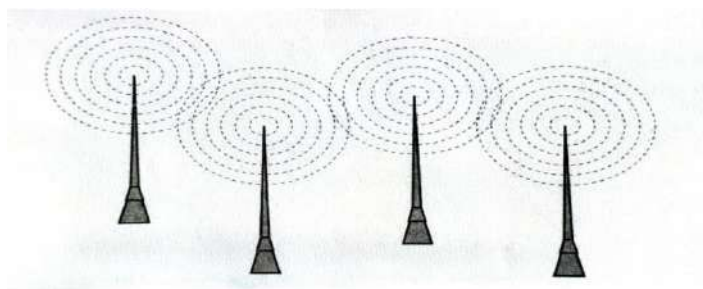
Егер әрбір станция басқасымен байланысаты болса , ол толық тор немесе толық емес тор деп аталады.Екінші жағынан, егер бөлек айқас байланыстар болмаса бұл толық емес тор (incomplete mesh) деп аталады.Осылайша, желінің максималды ұзындығы өзара байланысты, екі станция арасындағы желі учаскесіне әрдайым таралады.

Көп қиылысатын қосылыстарды ескерсек, желі тұрақты болып табылады,себебі екі стнция арасында әрқашан бір жол бар.Байланыс желілері жергілікті және әлемдік желіде қолданылады. Интернет немесе телефон желісі-типтік толық емес торлар. Сызықтық

4- сурет. Сызықтық топологиясы

Желі жағдайында (ағылшын. line), станция тізбектілікпен қосылған. Әр станцияның екі көршісі бар, онымен байланысты – сызық соңындағы екі станциядан басқа, әрқайсысының тек бір көршісі болады. Топология сақина топология сәйкес келеді , онда сақина бөлінген. Станциялардың шиналы/параллель байланысы жоқ , олар біреуі екіншісінен кейін орналасқан. Прусс телеграф желісі (бірінші тарауды қараңыз) типтік сызық болып табылады.

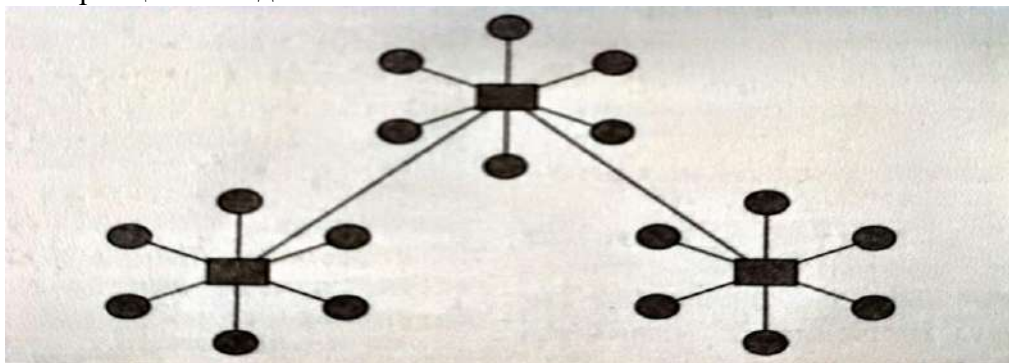

5- сурет Ұялы топология

Ұялы топология – сымсыз желі топологиясы. Қарапайым жағдайда бір – бірімен араласатын екі радиостанция (accesspoints) қолданылады. Осы қол жеткізу нүктелерінің әрқайсысы белгілі бір аймақты қамтиды. Аудандар бос өткізусіз тұтас желі құруға болатындай етіп жабылуы тиіс (5–сурет). Бұл топология жалпыға белгілі болып табылады: Біздің мобильді желілеріміз кемшіліктерсіз өте жақсы үйлесетін радиотелефондардан тұратын. (Бұл әрдайым емес екені белгілі:Бос орындар – қосылысты орнату мүмкін емес белгілі өлі нүктелер.)

WLANs желілері мен DECT телефон станциялары радиосоттар болып табылады. Бұл топологияның атауы ағылшын тілді елдердегі ұялы телефондардың атауы болды: ұялы телефон (Cellphone).

Шина - шина және шина жұлдыз. Әдетте, аралас топологиялар орын алады, яғни бір немесе бірнеше негізгі топологиялар біріктіріледі. Алдымен шина – шина пайдаланылды, содан кейін Шина – жұлдыз кең таралған. Бүгінде кеңейтілген жұлдыз басым (Extended Star.) Шиналық топология кабель желілерінде, тек ескі желілер сирек кездеседі. Тек қана кабельдік сымнан тұратын желілер өте ескірген. Кабельдің пайда болуымен жұлдыз топологиясы пайда болды. Коаксиалды желі көбінесе ұзын кабельдік учаскелерге байланыс магистральды кабель ретінде пайдаланылады және оған жұлдызды кабельдік желі қосылды, бұл қабаттар мен үй – жайларға қолжетімділікті етті.

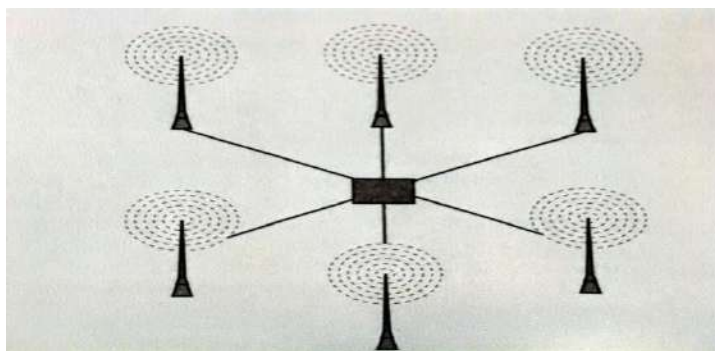
6-сурет. Кеңейтілген жұлдыз

Кеңейтілген жұлдыз (ағылш.extended star) бүгін LAN желісіндегі ең көп таралған топология болып табылады. Компьютер немесе соңғы құрылғының орнына жұлдыз тәрізді тармақтағыш қосылады (6-сурет).

Қазіргі уақытта ағаш тәрізді топология туралы естуге және оқуға болады. Ол кеңейтілген жұлдыздан басқа ештеңе білдірмейді. Ағаш тәрізді кабельдік желі болмайды, тіпті егер мұндай уақытта оқу құралдарында сипатталса да.

Жұлдыз - ұяшық топология. Кабельдік жұлдызды топология үй лесімі WLAN желісінде, DECT телефон желісінде және ұялы байланыс желілерінде қолданылады (7-сурет).

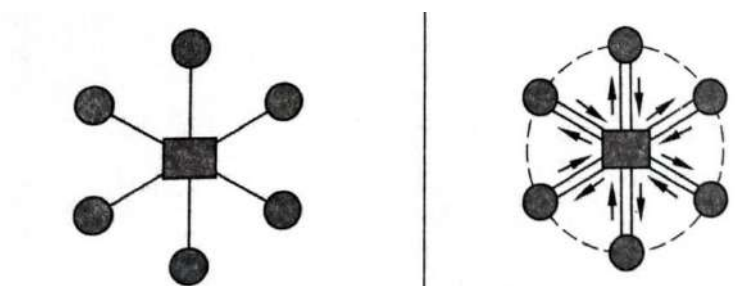
Басқа аралас топология. Жұлдыз – сақина, сақина – шина және т.б. қоса алғанда, негізгі топологиялардың кез келген басқа комбинациялары келтірілген инсталляцияда бар.

7-сурет. Жұлдыз – ұяшық желісі

Сонымен қатар шина – сақина – жұл – дыз – тор – ұяшық топологияларынан тұратын күрделі құрылымдар да мүмкін.

Логикалық және физикалық топология. Топология сипаттау кезінде логикалық ажырту қажет. Логикалық топология – бұл деректер пакетін тарату жолы. Физикалық топология – бұл желі, жабдық. Кабельдік желінің көрінуі оның қызметіне қарағанда басқаша, Логикалық топологияның не екенін түсіну үшін кабельдік желі мен коммутациялық құрылғыны мұқият қарау керек.

8 – сурет. Логикалық және физикалық топология

Оң жағындағы сақиналы желі келесі түрде жалғанған: әрбір станцияны тарату және қабылдау желілері бір кабельге біріктірілген. Жұлдыз тәрізді қосқыш арқылы бұл сымдар жұлдыз түрінде жалғанады, сондай-ақ станциялар да дәйекті түрде қосылады.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Авторы: Бернхард Хаузер. Компьютерлік желілер: Оқулық/неміс тілінен ауд.-Нұр-Сұлтан: Фолиант, 2021.-280 б.
2. Корпоративті байланыс желілері: оқу құралы/Есенжолов Улан Серикович Югай Вячеслав Викторович Белик Галина Алексеевна Гаврилова Марианелла Анатольевна. – Қарағанды: ҚарТУ баспасы, 2022. - 86 бет 20,5 см. – 20 дана – 978-601-320-610-3: 1170 тг.
3. <https://kitap.kz/book/zhelilik-tekhnologiyalardy-negizi>

TECHNOLOGY FOR CREATING APPLICATIONS TO CONTROL THE SAFE TRANSPORTATION OF CHILDREN

Scientific supervisor: Yermanova Galiya Berdakovna – senior teacher
Students of EP 6B06105 – Computer Science: Ibaydulla Yernur, Suleymen Daniyar
International Taraz Innovative Institute named after SH.Murtaza

Аңдатпа. Мақалада web қосымшалар, нативті және кросс-платформалық қосымшаларды әзірлеу нұсқалары қарастырған. Кросс-платформалық қосымшаларды әзірлеу, танымал фреймворктер; Python бағдарламалау тіліне шолу жасалды. Kivy фреймворкты қолдана отырып, Python программалау тілінде кросс-платформаны дамыту мүмкіндігі қарастырылды.

Кілттік сөздер: қосымшаларды әзірлеу, веб-қосымшалар, нативті қосымшалар, кросс-платформалық қосымшалар, кросс-платформаны дамыту жолдары, Python программалау тілі, Kivy фреймворкі.

Аннотация. В статье рассматриваются варианты разработки приложений, такие как Web-приложения, нативные и кроссплатформенные приложения. Рассматривается вариант кросс-платформенной разработки приложений, популярные фреймворки. В статье дается обзор языка программирования Python. Рассмотрена возможность кросс-платформенной разработки на языке программирования Python с помощью фреймворка Kivy.

Ключевые слова: разработка приложений, web- приложения, нативные приложения, кросс-платформенные приложения, фреймворки кросс-платформенной разработки, язык программирования Python, фреймворк Kivy.

Annotation. The article discusses application development options, such as Web applications, native and cross-platform applications. A variant of cross-platform application development, popular frameworks is being considered. The article provides an overview of the Python programming language. The possibility of cross-platform development in the Python programming language using the Kivy framework is considered.

Keywords: application development, web applications, native applications, cross-platform applications, cross-platform development frameworks, Python programming language, Kivy framework.

Mobile phones play an integral role in our everyday lives and the benefits that come with the use of these devices is undeniably growing. This is owing to the fact that there's ongoing tremendous transformation of mobile technology, the remarkable communicative interface, and the availability and access to high-speed internet [1].

Developers use various technologies to create applications. The list of tools used is called a stack. With programming languages, for example: Java, Python, C++ and so on.

Python is a high-level general-purpose programming language with dynamic string typing and automatic memory management, focused on improving developer productivity, code readability and quality, as well as ensuring the portability of programs written in it[2].

Examples of Python usage by large companies:

Google. Since the appearance of the language, the company has adopted the slogan «Python wherever we can, and C++ - where we should». Python is not only a component of the search engine, but is also considered (along with C++, Java and Go) one of the official Google server languages, applications in which are allowed to be deployed in a production environment.

Facebook. Python ranks third (after C++ and Hack) among the most popular development languages used by engineers of the technology giant. It has made more than 5,000 commits for Facebook utilities and infrastructure applications.

Instagram. The social networking platform is entirely built on the basis of the Django Python framework. Every day, it gives 4 million active users the opportunity to photograph, edit, share and save their creations in a personal digital album.

Spotify. A major player in the market and music streaming application uses Python for data analytics. Based on it, recommendation algorithms work in the most popular functions of "Radio" and "Openings of the Week".

Netflix. The streaming service highly appreciated the capabilities of the Python standard library, an extremely active developer community, and a rich selection of third-party libraries available to solve almost any specific problem. In its blog, the company noted that it uses Python throughout the entire life cycle of content - from making decisions about financing projects to managing a CDN network that provides video to end users.

Dropbox. The popular online repository uses Python to optimize the code of both the server side and the external interface. For this task, they engaged the creator of the "snake tongue" Guido van Rozum. And in 2016, Dropbox released Pyston, its own Python implementation compatible with CPython and the NumPy library[3].

Mobile development in Python is gradually progressing. The result of this progress are several modern tools, one of them is the Kivy framework.

The Kivy framework is a cross-platform framework running on Windows, Mac, Linux and Raspberry Pi. In addition to standard keyboard and mouse input, it supports multitouch, so it can also be used for Android and iOS mobile development. Kivy also supports GPU acceleration of its graphics, which is largely a consequence of using OpenGL ES2. The project has an MIT license, so the library can be used for free and together with commercial software[4].

Currently, the capabilities of the Kivy framework have been significantly expanded due to the KivyMD library. The abbreviation MD stands for Material Design (a standard created by Google, which must be followed when developing applications for Android and iOS).

During application development, an intuitive interface is created through Kivy - the Natural User Interface, or NUI. Its main idea is that the user can easily and quickly adapt to the software without reading instructions[5].

The Kivy markup language is very simple and similar to the HTML markup language. Upon completion of the application development, you can build a python application for the necessary operating systems from among the supported ones (Windows, Linux, macOS, Raspberry Pi, Android and iOS). To do this, you can use various tools, for example, pyinstaller, buildozer, etc. Smartphone software is created by developers, but in order for the application to be convenient, beautiful and functional, the work of an entire team will be required[6].

Now there is an application in our country **Kaspi.kz**. Thanks to this, people's lives have changed radically for the better. So we want the life of parents to improve in a good way.

Relevance

Firstly, focusing on the population growth of our city, we can say that a lot of traffic jams are being created now, parents are spending their precious time to take their children to school.

Secondly, focusing directly on the survey among parents, we realized that 80% out of 100 would like to know about it in case of concern for their safety. According to the results of the survey, we found out that 63% of parents cannot devote their time to the child, since they are at work from morning to night, most children have to go to school on their own.

Thirdly, in the morning it can be very crowded on the bus, adults go to work and the younger generation go to school and other special educational institutions. I think that every person has faced this uncomfortable situation in his life.

And also, in our opinion, the main urgent problem in every person's life is the safety of his life, so everyone would like to ride on routes where the driver knows how to drive well, without putting a person's life on the line.

What we want to offer:

We are developing a mobile application for the safe transportation of children. In our opinion, the safety of children is above all, they are a continuation of our kind and life activities.

Ways to solve problems that we provide to the user:

The first problem that we have identified is traffic jams, the number of which is growing every day. We will reduce their number at certain times of the day by transporting children to their school, the number of traffic jams at earlier times and in the evening when lessons end will be significantly reduced, because parents will not go for them.

The second and no less significant problem is the excitement of parents. We conducted a survey among the parents of schools in our city and concluded that we can give them the opportunity to go to the app at any time of the day and look at their location using a GPS tracker, when they are on the way there will be real-time cameras in buses that will broadcast what is happening inside the bus.

And the tightness in the bus and the fear of incompetence of drivers disappears due to a good selection of employees with experienced experience. And the problem of crowding goes away because children will go to school in a separate vehicle.

GPS tracker. The GPS tracker contains a GPS receiver with which it determines its coordinates, as well as a GSM-based transmitter that transmits data via GPRS, SMS or satellite communications to send them to a server center equipped with special software for satellite monitoring. In addition to the GPS receiver and transmitter, important technical elements of the tracker are the GPS antenna, which can be both external and built into the tracker; battery; built-in memory. Modern mobile phones and smartphones can be used as a GPS tracker. There are a huge number of applications for periodically sending the location of the device to the monitoring server[6.7].

Broadcast. Live broadcasts are developing rapidly. According to Streaming Media, live video grew by 93%, and the average viewing time was 26.4 minutes per session. There is a great demand for this content among people aged 18 to 34[8.9]. All these facts suggest that it makes sense to create streaming applications. To connect video surveillance to the site, we will need:

- Camera (IP, Web, analog camera and DVR);
- Computer, tablet or smartphone;
- Internet access;
- Registration in applications
- Connected tariff from sb-2

Notifications will be sent to users when children get on the bus, this is done so that when they are worried they can make sure they are safe and sound.

Evaluation criteria	Other applications	Our application
Development cost	High development cost	Relatively low development cost
The possibilities of using the code	Works for a single platform	Works on multiple platforms
Safety	Cameras on the bus	GPS tracker, online broadcast of events inside the app
User interface consistency	Consistency with device user interface components	Limited consistency with device user interface components
Efficiency	Flawless performance, as the application is designed for the OS of the device.	High performance, but delays and problems with hardware compatibility are not uncommon.

There are many frameworks for cross-platform development, and when choosing a particular framework, personal preferences also play an important role, including in the programming

language. The Python programming language and the Kivy framework are a great choice for beginners in programming, or for those who simply prefer this language. And also for startups, for projects that need to be brought to market quickly and gather an audience to determine the further development of the product[10.11].

References

1. Общие сведения о веб-приложениях // Adobe. — Обновлено 21.05.2021. URL: <http://helpx.adobe.com/ru/dream-weaver/using/web-applications.html>
2. Льюис, Ш. Нативная разработка мобильных приложений: Перекрестный справочник для iOS и Android = Native Mobile Development: A Cross-Reference for iOS and Android / Ш. Льюис, М. Данн; пер. с англ. А. Н. Киселева. — Москва: ДМК-Пресс, 2020. — 376 с.
3. Мурзанаев, А. Технология создания мобильных приложений: нативная или кроссплатформенная разработка // Блог AppCraft. — 2021. — 18 марта. URL: http://appcraft.pro/blog/nativnaja_razrabotka
4. Нативные vs гибридные приложения // Блог Umbrel-lait. — 2017. — 03 августа. URL: <http://umbrel-lait.com/ru/blog/native-vs-hybrid-app>
5. Manchanda, A. The Ultimate Guide to Cross Platform App Development Frameworks in 2022 // Net Solutions. — Обновлено 04.09.2021. URL: <http://www.netsolutions.com/insights/cross-platform-app-frameworks-in-2019>
6. Patel, A. Top 5 Cross-Platform App Development Frameworks You Need to Know in 2021 // Medium. - 2021. - 17 August. URL: <http://medium.com/nerd-for-tech/top-5-cross-platform-app-development-frameworks-you-need-to-know-in-2021-405404cf12fd>
7. GitHub 2.0. GitHub Languages Stats // GitHub. URL: <http://madnight.github.io/github/#/issues/2020/1> (датаобращения 20.03.2022).
8. TIOBE Index for March 2022 // TIOBE. URL: <http://tiobe.com/tiobe-index>
9. Разработка на Python - плюсы и минусы // Блог Eternalhost. — 2022. — 11 января. URL: <http://eternalhost.net/blog/razrabotka/nedostatki-i-preimushhestva-python>
10. Vader, D. Мобильная разработка на Python: обзор двух фреймворков // Proglib. Библиотека программиста. — 2018. — 16 февраля. URL: <http://proglib.io/p/mobile-python>
11. Постолиит, А. Разработка кроссплатформенных мобильных и настольных приложений на Python: Практическое пособие. — Ridero, 2022. — 676 с.

ӘОЖ 372.851

МАТЕМАТИКАНЫ ОҚЫТУ ПРОЦЕСІНДЕ DESMOS БАҒДАРЛАМАСЫН ГРАФИКАЛЫҚ МАҚСАТТА ҚОЛДАНУ

Ғылыми жетекшісі: Болеева Лаззат Калдыбековна – п.ғ.к., доцент
Студент: Сабит Ажар Семсерқызы, «Математика және математиканы оқыту»
мамандығы, 3 курс, 6В05413-20/1,3 тобы
Ақпараттық технологиялар факультеті
«Қолданбалы математика және статистика» кафедрасы
М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті

Андатпа. Мақалада математиканы оқыту процесінде Desmos графикалық онлайн калькуляторын қолдану мүмкіндіктері қарастырылған. Desmos қызметімен танысу мұғалімдердің құзыреттілік деңгейін және білім сапасын арттыруға көмектеседі.

Кілт сөздер: Desmos бағдарламасы, графикалық калькулятор, функция, теңдеулер, анимация, математиканы оқыту процесі.

Аннотация. В статье рассматриваются возможности применения графического онлайн-калькулятора Desmos в процессе обучения математики. Знакомство с сервисом Desmos способствует повышению уровня компетенции педагогов и качества обучения.

Ключевые слова: Программа Desmos, графический калькулятор, функция, уравнения, анимация, процесс обучения математике.

Annotation. The article discusses the possibilities of using the Desmos graphical online calculator in the process of teaching mathematics. Familiarity with the Desmos service helps to increase the level of competence of teachers and the quality of education.

Key words: Desmos program, graphical calculator, function, equations, animation, math learning process.

Desmos - стероидтердегі графикалық бойынша калькуляторды Эли Люберхоф 2011 жылы құрды. Люберхоф “Йель” университетін математика және физика саласы бойынша қос дипломмен бітірген. Ол сондай-ақ веб-қосымша форматында және мобильді қосымшада қолданылатын графикалық калькуляторды ойлап тапты. Desmos іске қосылғаннан кейін көп ұзамай ол бүкіл әлемде кеңінен тарайды. Ол әлемнің 169 елінде қолданылады. Desmos - бүкіл ғаламшарға таралатын құбылыс. Компания әзірге бағдарламаның пайдасын көретін пайдаланушылардың нақты санымен бөлісе алмаса да, олар бұл сан 10 есеге көбейгенін және бір келуге кететін уақытқа байланысты өсе беретіндігін хабарлады. Сондықтан қосымшаның көп қолданылғаны анық көрінеді.

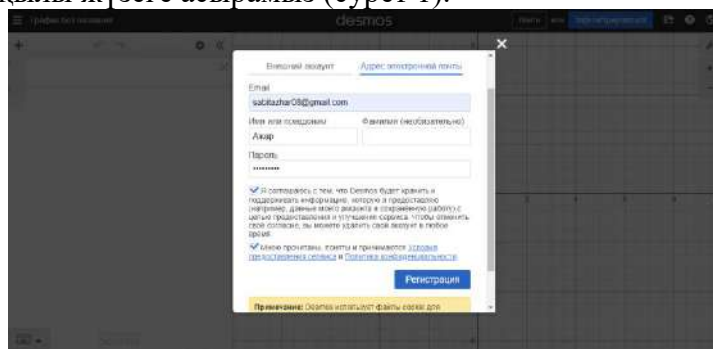
Desmos - бұл біздің технологиялық жетістіктеріміздің бір бөлігі болып табылады. Бұл сондай - ақ технологияның біздің қоғамға қалай әсер ететіндігі және біздің білім алу жолымызды қалыптастыратынының дәлелі. Бұл қажеттілікке айналды және Desmos студенттерге қажетті технологияға қол жеткізуді жеңілдетеді.

Бұрын сіз математикаға немесе графикаға онша қызығушылық танытпаған болсаңыз, бірақ Desmos - тағы бірнеше сәт сіздің пікіріңізді өзгерте алады. Өйткені, сайт басқа қолданушылар сақтаған көптеген дизайнды сақтап, оларды ұсынады. Кейбіреулері өте қарапайым, ал басқалары инновациялық және қызықты.

Desmos оффлайн режимінде қолданылатын бағдарлама болғанымен, желіде және оффлайн режимінде ауысуға мүмкіндік беретін кіріктірілген опциясы бар. Ауыстыру тез және қарапайым. Desmos-тың тағы бір керемет ерекшелігі - бірнеше қолданушылар сабақ құруда бірлесіп жұмыс жасай алады.

Desmos – функция формуласын пайдаланып графиктер жасауға мүмкіндік беретін онлайн қызмет. Сервис функция графигін тез және оңай салуды қажет ететін, олар үшін функция графигін салу қиынға соғатындар үшін немесе ең аз шығынмен графиктің дұрыстығын тексеруді қажет ететіндер үшін пайдалы болады. Кәдімгі графикалық калькуляторлардың барлық функцияларын орындау мүмкіндігінен басқа, Desmos Calculator кәдімгі графикалық калькуляторларда жоқ бірнеше қосымша мүмкіндіктерге ие.

Desmos бағдарламасын қолдану үшін біз ең алдымен сайтқа кіру немесе тіркелу батырмасын басу арқылы жүзеге асырамыз (сурет 1).

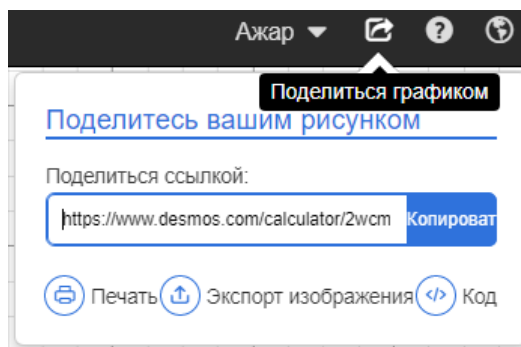
Сурет 1. Desmos бағдарламасына тіркелу.

Тіркелу сәтті аяқталғаннан кейін біз бұл Desmos бағдарламасында берілген “шолушы” бөлімімен танысайық (сурет 2).

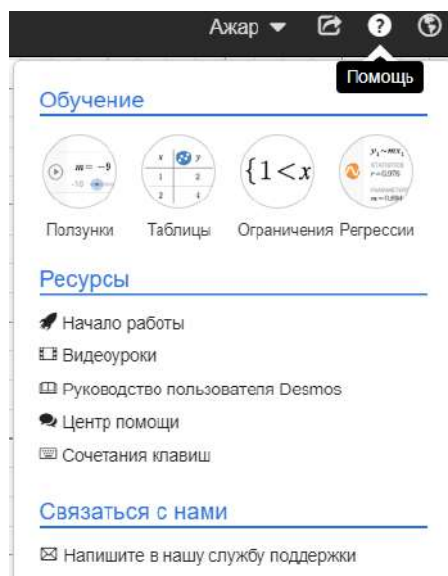
Сурет 2. “Шолушы” бөлімі

Бұл бөлімде Desmos бағдарламасын қолдана отырып жасаған тапсырманы сілтеме арқылы студенттер өз графигін жібереді және әр студентке оны басқа пайдаланушылардан бөлек және сіз жасаған графикке әсер етпей көруге және өзгертуге мүмкіндік береді. Бұл құралды графиктің кескінін сақтау (кейбір ерекшеліктермен) және оны басқа платформаларға ендіру үшін де пайдалануға болатынын ескеріңіз (сурет 3).

Сурет 3. “Поделиться графиком”

Студенттер Desmos ұсынған қарапайым интерактивті білім беру жүйесіндегі турларды орындау арқылы кестелер мен графиктерді жасау мен ауқым шектеулерін анықтауды үйрене алады (сурет 4).

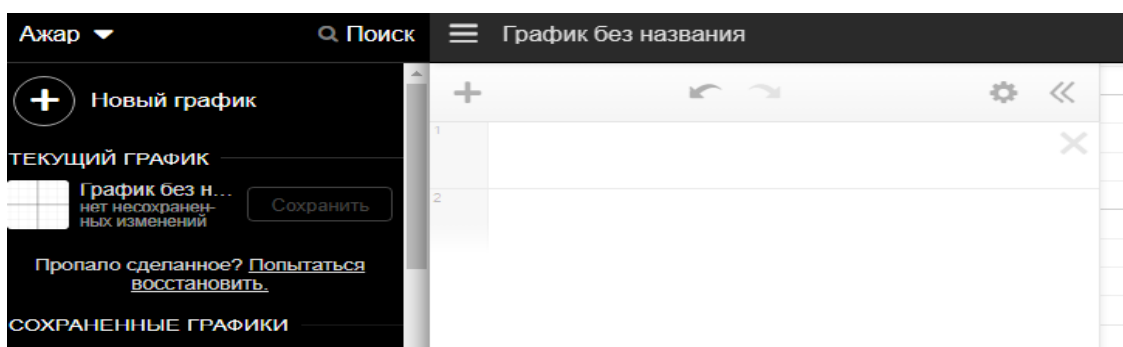
Сурет 4. “Көмек” бөлігі

Ол бізге кез келген тілді таңдауға мүмкіндік береді (сурет 5).

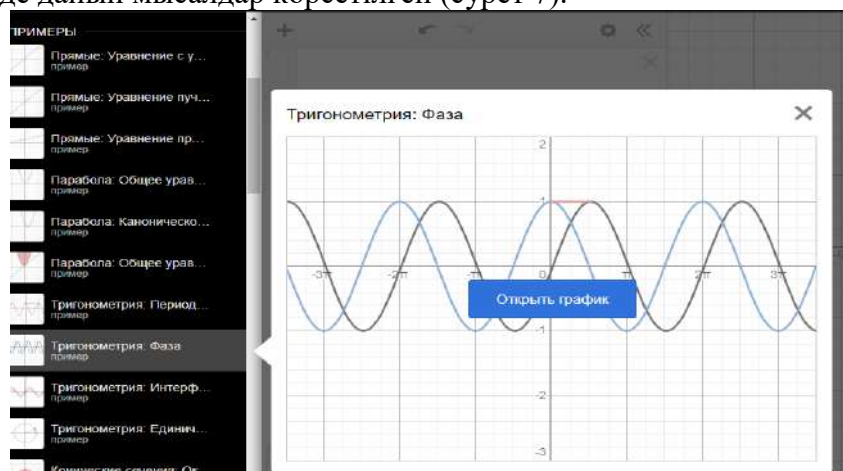
Сурет 5. “Язык” түймесі

Бұл түймені басу арқылы жаңа тапсырмалар құрастыра аламыз (сурет 6).

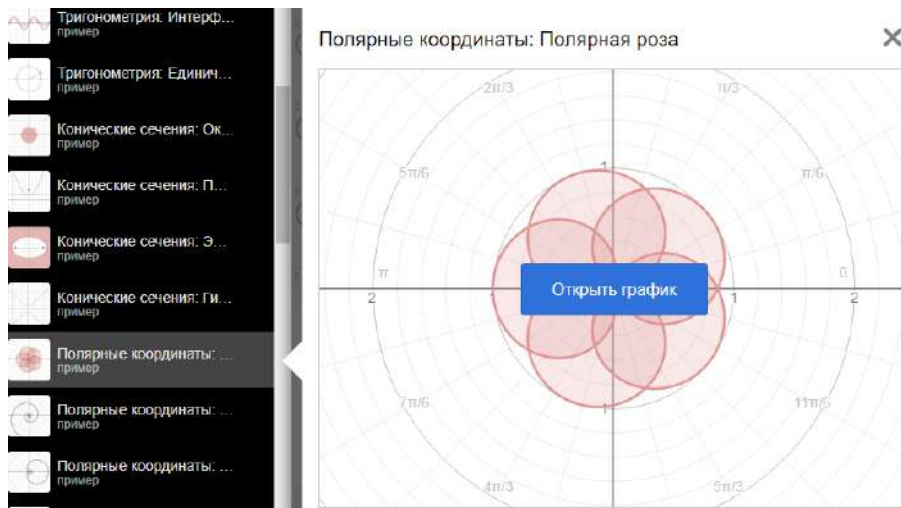
Сурет 6. “Новый график”

Бұл бөлімде дайын мысалдар көрсетілген (сурет 7).

Сурет 7. “Примеры”

Desmos бағдарламасымен жасалған математиканы оқыту процесіндегі дайын графикалық көп деген мысалдар бар. Геометрия бойынша жасалған дайын тапсырманың берілген жүйесін бірнеше функциялардың графиктерін бірден координаталық жазықтықта құруға мүмкіндік береді, олар әртүрлі түстермен салынған нүктелер болып табылады. *Мысал:* Desmos бағдарламасының “График без названия” деген бөліміне кіріп, оның ішінен полярлық координата бойынша берілген “полярная роза” атты мысалын таңдаймыз. Біз “открыть график” түймесін басу арқылы мысалымызды ашамыз (сурет 8).

Сурет 8. “Полярная роза” атты мысал

$$r \leq \sin\left(\frac{a}{b} \theta\right)$$

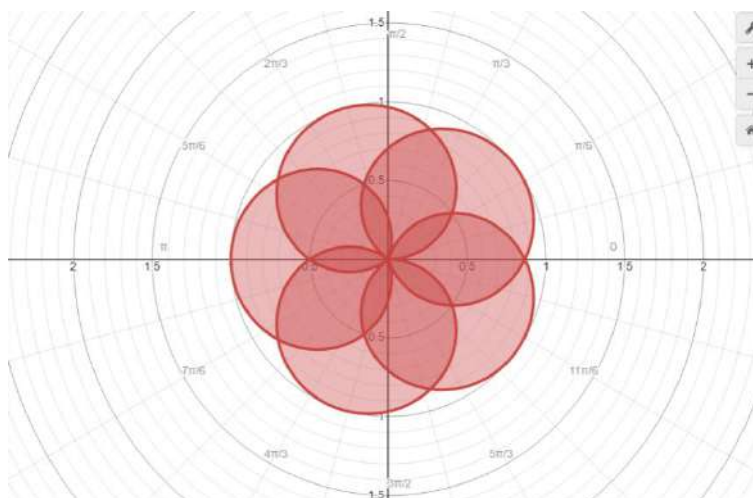
$$0 \leq \theta \leq 12\pi$$

Мысалымызда бізге берілгені _____ яғни, ендігі кезекте $a=5$ және $b=6$ берілген нүктелерін координатаға енгіземіз (сурет 9).

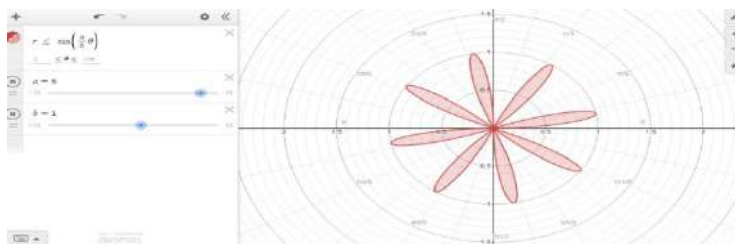
Сурет 9. Берілген есептің нүктелері.

Бұл нүктелерді координатаға салу арқылы біз “полярная роза” атты графикке ие боламыз (сурет 10).

Сурет 10. Полярлық координата: полярлық роза.

Desmos бағдарламасының көмегімен бір қызығы берілген нүктелердің үстінен басу арқылы, координатамыздағы графиктің өз еркімен өзгеру мүмкіндіктері бар (сурет 11).

Сурет 11. Полярлық розамыздың графигінің нүктелерімен өзгеру мүмкіндігі.

Қорытындылай келе, Desmos функция графигінің әртүрлі түрлендірулерін жылдам және тиімді көрсетуге мүмкіндік береді. Бұл мүмкіндік параметрді қолмен немесе ойнатқыш режимінде өзгертуге мүмкіндік беретін «слайдердің» болуымен қамтамасыз етіледі. Мысалы, квадраттық функциямен жұмыс істегенде оның теңдеуін жалпы түрде жазып, a , b коэффициенттеріне сырғытпаларды қосу арқылы квадраттық функция графигінің орналасуына коэффициенттердің әсерін пысықтауға болады. Полярлық координаталар жүйесінде және бөліктер бойынша берілген функциялардың графиктерін құруға болады. Desmos мектеп бағдарламасының барлық функцияларымен жұмыс істеуге мүмкіндік береді.

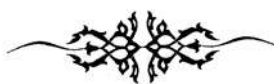
Теңдеулердің, теңсіздіктердің, Desmos-та түстермен жұмыс істеудің барлық түрлерін пайдаланып, өзгеретін параметрді қолдана отырып, анимациялық суреттерді қоса, таңғажайып сызбалар жасай аласыз.

Desmos мүмкіндіктері жоғары сапалы дидактикалық материалдарды, анимациялық тренажерларды, материалды көрнекі түрде бекіту, зерттеулер мен эксперименттер үшін пайдалануға болатын көрнекі интерактивті модельдерді жасау үшін таптырмас бағдарлама. Desmos сонымен қатар дизайн жұмысына үлкен мүмкіндіктер ашады.

Desmos графикалық калькуляторын қолдану білім алушылардың танымдық іс-әрекеті процесінде білім алушылардың өздері алған кездегі белсенділігін көздейтін белсенділік тәсілі негізінде оқытуды құруға көмектесетінін атап өтеміз. Desmos сервисімен жұмыс істеу болашақ математика мұғалімдерінің әдістемелік дайындығының деңгейін жоғарылататыны сөзсіз.

Әдебиеттер тізімі

1. Иванова О.В., Слепцова Я.В. Использование графического калькулятора Desmos при обучении учащихся понятиям функциональной линии курса алгебры основной школы // Школьные технологии, № 1, 2020. – 59-65 с.
2. Эверстова В.Н., Сивцева А.П. Применение графического онлайн-калькулятора Desmos в обучении алгебре (на примере изучения темы «линейная функция и её график» в 7 классе) // Современные проблемы науки и образования. – 2021. – № 6.
3. Самарина А.Е., Бояринов Д.А. Дидактический потенциал Цифровой математической среды Teacher Desmos в высшем образовании // Научно-методический электронный Журнал «Концепт». – 2022. – № 12. – С. 1–21.
4. «Информационные технологии с Анной Самариной». Тема: «Графический калькулятор Desmos» [Электронный ресурс] - Режим доступа: <http://samarina-it.blogspot.ru/2015/01/desmos.html>
5. Desmos туралы қызықты мәлімет <https://themoney.co/kk/20-choses-que-vous-ignoriez-a-propos-de-desmos/>
6. Библиотека электронных лекций для студентов. Тема: «Онлайновый графический калькулятор Desmos» [Электронный ресурс] - Режим доступа: <http://web-in-math.blogspot.ru/2011/06/desmos.html>

АЛГЕБРАЛЫҚ ЕСЕПТЕРДІ ШЕШУДЕ GEOGEBRA ДИНАМИКАЛЫҚ ЖҮЙЕСІН ПАЙДАЛАНУ

Ғылыми жетекшісі: Болеева Ляззат Калдыбековна - доцент, пед.ғ.к.

Студент: Сабыр Алуа Нұрланқызы, «Математика және математиканы оқыту»

мамандығы, 3 курс, 6В05413 -20/1,3 тобы

«Ақпараттық технологиялар» факультеті

«Қолданбалы математика және статистика» кафедрасы

М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті

Аңдатпа. Мақалада GeoGebra динамикалық жүйесінің қысқаша сипаттамасы, артықшылықтары мен мүмкіндіктері сипатталған. GeoGebra жүйесінде сызықтық және сызықты емес алгебралық теңдеулер жүйесін шешу, функцияның графигін салу және жүгірткі арқылы параметрлерге байланысты өзгерту мысалдары келтірілген.

Кілт сөздер: GeoGebra динамикалық ортасы, графикалық әдіс, сызықтық және сызықты емес алгебралық теңдеулер жүйесі, функция графигі, жүгірткі.

Аннотация. В статье описаны краткая характеристика, преимущества и возможности динамической системы GeoGebra. Приведены примеры решения системы линейных и нелинейных алгебраических уравнений в системе GeoGebra, построение графика функции и его изменение в зависимости от параметров с помощью ползунка.

Ключевые слова: динамическая среда GeoGebra, графический метод, системы линейных и нелинейных алгебраических уравнений, график функции, ползунок.

Annotation. The article describes a brief description, advantages and capabilities of the GeoGebra dynamic system. Examples of solving a system of linear and non-linear algebraic equations in the GeoGebra system, plotting a graph of a function and changing it depending on the parameters using a slider are given.

Keywords: GeoGebra dynamic environment, graphical method, systems of linear and non-linear algebraic equations, function graph, slider.

Geogebra – алгебра мен геометрия салаларын байланыстырған үздік компьютерлік интерактивті бағдарламалардың бірі. Бұл бағдарлама 150-ден астам мемлекетте қолданылып жатыр, әрі 50-ге жуық тілге аударылған. Оның ішінде қазақ тілі де бар екені қуантады. Авторы – австриялық математик, PhD докторы Маркус Хохенвартер, бұл бағдарлама төңірегіндегі жұмысын 2001 жылы бастаған еді. Ол оны тегін және еркін таратылатын етіп жасады және ол күн сайын мұғалімдер арасында танымал бола бастады.

GeoGebra-да жұмыс жасаудың 2 нұсқасы бар: интернет желісінде онлайн отырып немесе компьютерде орнатылған және интернет желісіне қосылмай жұмыс істейтін бағдарлама. Сондай-ақ, планшетте және смартфонда осы бағдарламамен жұмыс істеуге мүмкіндік беретін мобильді қосымша бар. GeoGebra көмегімен алгебрадағы графиктерді, геометриядағы түрлендірулерді, стереометриядағы көлемді геометриялық фигураларды 3D бейнелеуге болады. GeoGebra сабақтан тыс жұмыстарға үлкен мүмкіндіктер береді: оның көмегімен математиканың бағдарламалау, өнер, технологиямен байланысын көрсетуге болады.

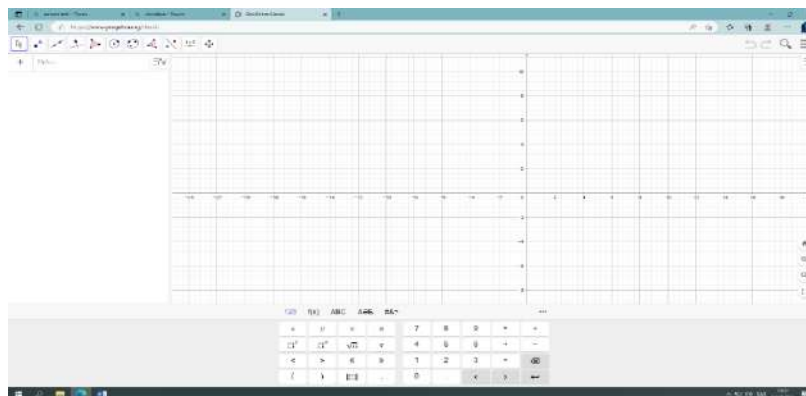
Geogebra – геометрия, алгебра, кестелер, графиктер, статистика және арифметиканы бір жерде қолдануға қолайлы білім берудің барлық деңгейлері үшін кросс-платформалы динамикалық математикалық бағдарламасы. Сондай-ақ, бағдарламаның функциялары арқылы график салу, түбірлер, экстремумдар, интеграл анықтау тағы басқа жұмыстар орындау мүмкіндігі зор. Математика пәні мұғалімдері бұл бағдарламаның көмегімен көрнекі материалдар мен интерактивті сызбалар құруы ыңғайлы және құрылған ресурстар қорынан ақпарат қолдана алады. Әрине, әрқашан қабілеттері, даярлық деңгейі және ұсынылатын

ақпаратты қабылдау мүмкіндіктері әр түрлі оқушылар болады. Сондықтан, Geogebra бағдарламасын пайдалана отырып, сабаққа қажетті көрнекі материалдар жинастыруға болады.

GeoGebra бағдарламасында:

- жақсы құрастырылған интерфейс;
- құрылыстарды орындау мүмкіндіктері мен аналитикалық геометрияны біріктіреді;
- графиктерді тұрғызуға және математикалық есептеулер жүргізуге болатын кіріктірілген тіл;
- бүкіл әлем бойынша белсенді пайдаланушылар қауымдастығы- GeoGebra институттары болып саналады [1].

GeoGebra компьютерлік бағдарлама іске қосылған кезде төмендегі басты терезесі ашылады (1-сурет).

Сурет1. GeoGebra бағдарламасының жұмыс жасау терезесі

Қазіргі уақытта белсенді жетілдірілген GeoGebra жүйесінің артықшылықтарына мыналар жатады:

- бағдарламаның динамикасы;
- қарапайым пайдаланушы интерфейсi;
- миллиондаған пайдаланушылар үшін көптеген тілдерде қолжетімділік
- бағдарламаны кез келген құрылғыға орнату мүмкіндігі:Компьютерлер, планшеттер, Android, Windows қолдайтын телефондар;
- әзірлемелермен, сондай-ақ GeoGebra сайтында басқа жұмыстармен танысу;
- мүлдем тегін бағдарламалық қамтамасыз ету болып табылады

Мұнда графиктерді нүктелермен, векторлармен, сегменттермен, сызықтармен, көпбұрыштармен, конустық қималармен, теңсіздіктермен, жасырын көпмүшеліктермен және функциялармен жасауға болады. Олардың барлығын кейіннен динамикалық түрде өзгертуге болады. Элементтерді тінтуір мен түрту арқылы немесе “енгізу тақтасы” арқылы тікелей енгізуге және өзгертуге болады. GeoGebra сандар, векторлар мен нүктелер үшін айнымалыларды қолдана алады, функциялардың туындылары мен интегралдарын таба алады. Оқытушылар мен студенттер GeoGebra-ны болжам жасау және математикалық тақырыптарды түсіну үшін қолдана алады.

GeoGebra пакетінің басты артықшылықтары:

- тегін,
 - интерфейсiң көптілділігі;
 - қарапайымдылығы мен ыңғайлылығы;
 - әр түрлі операциялық жүйелерге (тіпті планшеттер мен смартфондарға) орнату мүмкіндігі және онлайн-нұсқаның болуы;
 - пайдаланушылар материалдарды қосу үшін ашық, кең мысалдар базасының болуы [2].
- Бірінші қарапайым түрде есептеулер жүргізіп алып, содан соң GeoGebra-да тексерейік.

Тапсырма №1. Теңдеулер жүйесін шешіңіз:
$$\begin{cases} 3x_1 + 2y_1 = 7 \\ x_1 - y_1 = 4 \end{cases}$$

Шешуі: Тендеулер жүйесінің анықтаушы $\Delta = \begin{vmatrix} 3 & 2 \\ 1 & -1 \end{vmatrix} = -5 \neq 0$,

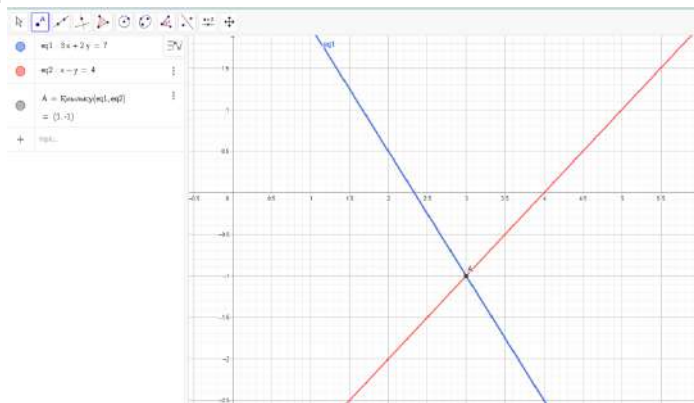
Сондықтан, оның шешімін Крамер формуласымен анықталады:

$$\Delta_x = \begin{vmatrix} 7 & 2 \\ 4 & -1 \end{vmatrix} = -15, \quad \Delta_y = \begin{vmatrix} 3 & 7 \\ 1 & 4 \end{vmatrix} = 5$$

$$\text{Сонда, } x = \frac{-15}{-5} = 3; \quad y = \frac{5}{-5} = -1.$$

Байқағанымыздай, бұл жолмен есептеу біраз уақытты қажет етеді. Ал енді осыны GeoGebraда графиктік тәсілмен шығарайық. Ол үшін:

1. Ең алдымен Кіріс бөліміне тендеулерді теріп жаздым.
2. Тендеуді жазып батырмасын басқанда, лезде графигі шыға келді.
3. Қиылысу нүктесін таптым. Оны A нүктесі деп белгіледім. Осы A нүктесі тендеулер жүйесінің шешімі болады:

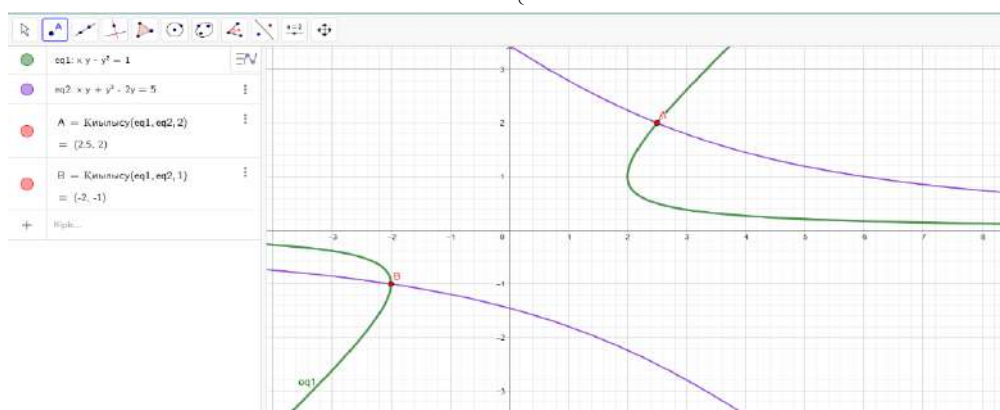

Сурет 2. Функцияның графигі, қиылысу нүктесі мен шешімі

Есептің жауабы: $(3, -1)$.

Қорытындылай келе, GeoGebra бағдарламалық жасақтамасының өте жылдам жұмыс жасайтынын көрдік. Бұл бағдарламаны қолдану өте тиімді және пайдаланушы интерфейсі түсінікті әрі қарапайым.

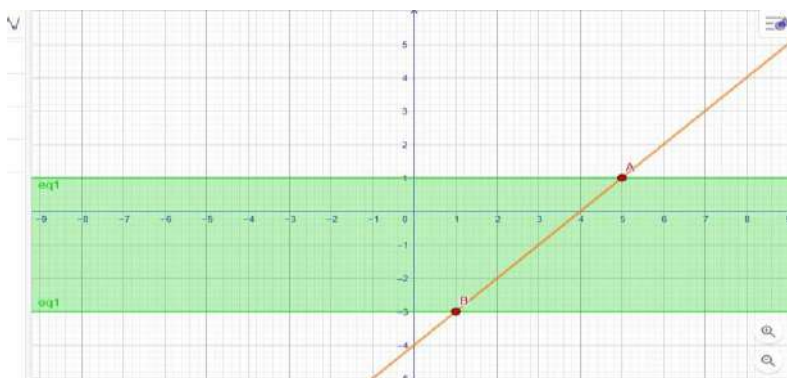
Тапсырма №2. Тендеулер жүйесін шешіңіз:
$$\begin{cases} xy - y^2 = 1 \\ xy + y^2 - 2y = 5 \end{cases}$$

Сурет 3. Тендеулер жүйесінің графигі мен қиылысу нүктелері

Берілген тендеулер жүйесіні 2 нүктеде қиылысады, осы нүктелер шешімі болып саналады. Сонда жауабы: $\{5/2, 2\}$, $\{-2, -1\}$.

Тапсырма №3. Теңдеулер жүйесін шешіңіз:
$$\begin{cases} y^2 + 2y = 3 \\ x = 4 + y \end{cases}$$

Сурет 4. Графигі мен қиылысу нүктелері

Жауабы: $\{5,1\}$, $\{1,-3\}$.

Осылайша, GeoGebra бағдарламалық жүйесі графигікті тәсілді көрнекі түрде ұсынуға және осы типтегі тапсырмалар мен жұмыстарды жеңілдетуге мүмкіндік береді. Алайда, бағдарлама оңтайландыру мәселелерін шешуді алмастырмауы керек, тек материалды бөлшектеуге және шешімнің дұрыстығына көз жеткізуге көмектеседі. Бұл жүйеде графиктерді оңай өзгертуге және параметрдің шешімдер санына әсері туралы өз бетінше қорытынды жасауға болады.

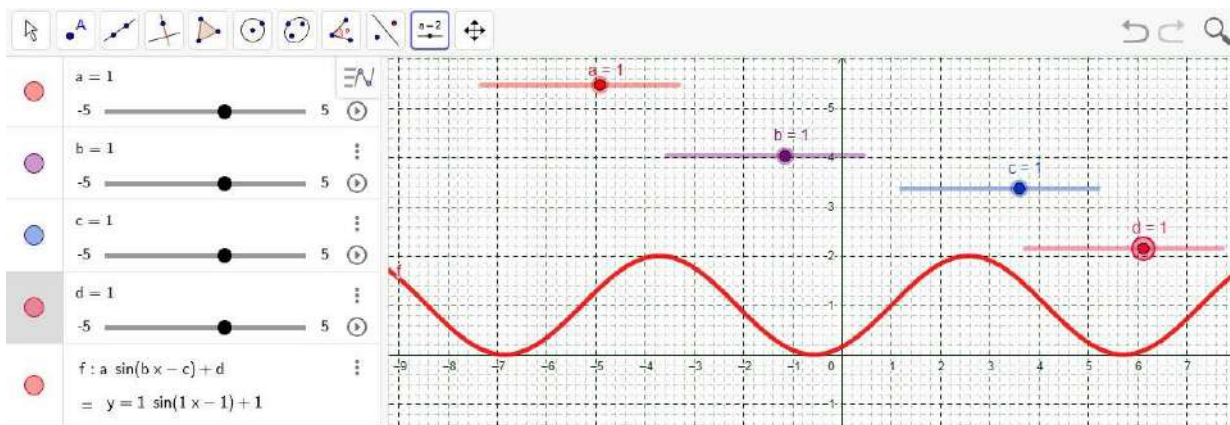
Тапсырма №4. GeoGebra бағдарламасында $\sin x$ функциясының өзгерісін демонстрациялау.

$\sin x$ функциясының графигін жылжытуды қарастырайық.

Кесте №1. GeoGebra-да $\sin x$ функциясының графигін тұрғызып, өзгерісін зерттеуге қажет алгоритмдер.

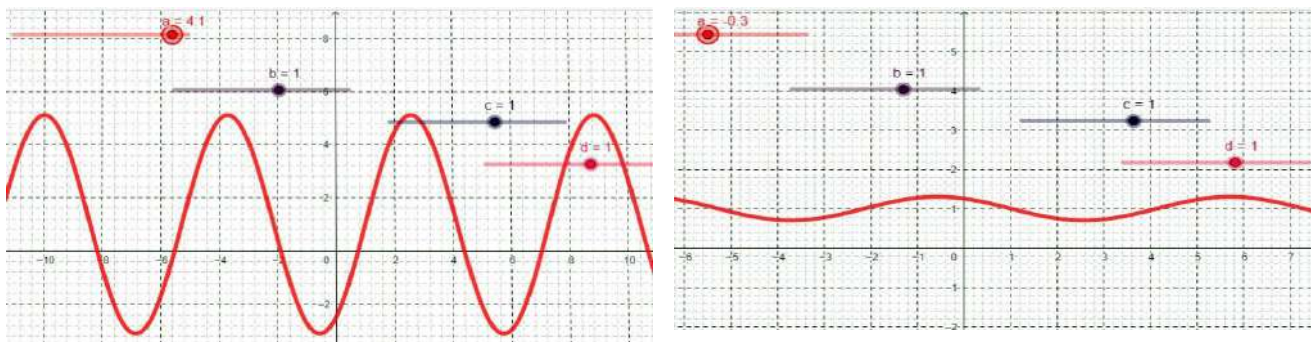
Қадамдар	Қолданылатын құралдар
1. $a=1$, $[-5;5]$	Слайдер $a=1$
2. $b=1$, $[-5;5]$	Слайдер $b=1$
3. $c=1$, $[-5;5]$	Слайдер $c=1$
4. $d=1$, $[-5;5]$	Слайдер $d=1$
5. $\sin x$ функциясының өзгерісін жүзеге асыру үшін кіріс жолына функция енгізу	$f(x)=a*\sin(bx-c)+d$

Осы қадамдарды орындаған соң, төмендегі $\sin x$ функциясының графигі тұрғызылды:

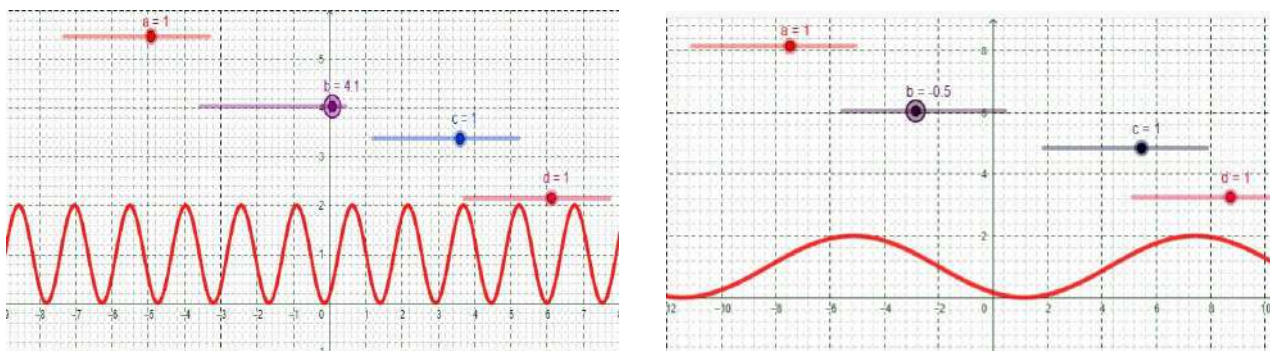
Сурет 5. $\sin x$ функциясының графигі

Алынған слайдерлерді жылжыту арқылы біз $\sin x$ функциясының графигінің өзгерісін байқаймыз. Мұндағы, a - бұл $\sin x$ функциясының алдындағы коэффициент. Оның мәніне байланысты график $[0,1]$ арасында созылады, ал 1-ден артқаннан кейін график қысыла бастайды. Ал 0-ге тең болғанда түзуге айналады.

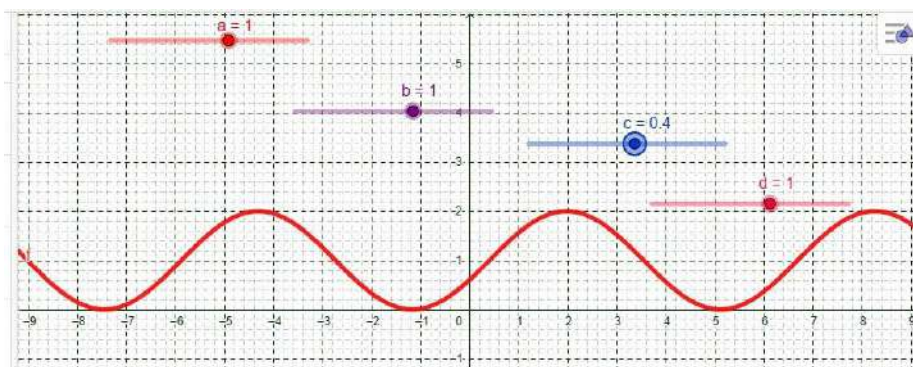
Сурет 6. $\sin x$ функциясы графигінің a мәні бойынша өзгерісі

b мәні 1-ден кіші болғанда Ox осі бойынша созылады, 1-ден артса Ox осі бойымен қысылады:

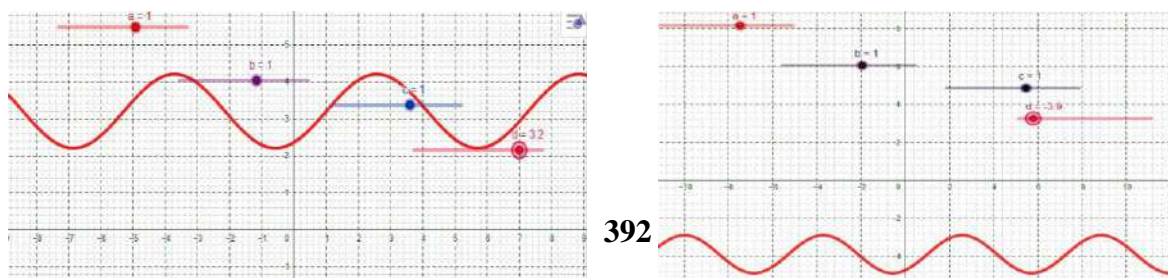
Сурет 7. b мәні өзгерісіне байланысты график кескіні

Ал c мәні теріс болған кезде солға, оң болған кезде оңға қарай Ox осі бойымен қозғалады:

Сурет 8. c мәніне байланысты өзгерісі

Егер d мәні өзгерсе график Ox және Oy остері бойынша жоғарыға немесе төменге жылжиды (9-сурет):

Сурет 9. *d* мәніне байланысты өзгерісі

GeoGebra - геометрияны, алгебраны, электрондық кестелерді, графиктерді, статистиканы және математиканы қолдануға оңай бір пакетте біріктіретін барлық білім деңгейлеріне арналған динамикалық математикалық бағдарламалық құрал. GeoGebra-бұл әр елде орналасқан миллиондаған пайдаланушылардан тұратын, жылдам дамып келе жатқан бағдарламалық жасақтама. GeoGebra ғылым, технология, инженерия және математика білімін және бүкіл әлем бойынша оқу мен оқытудағы инновацияларды қолдайтын динамикалық математика бағдарламалық құралының жетекшісі болды.

Мақалада компьютерлік алгебра жүйелерін, атап айтқанда GeoGebra-ны алгебра алгебралық есептерді шешуде қолдану мүмкіндіктері қарастырылды. GeoGebra-да жұмыс істеу негіздерін зерттей отырып, басқа бағдарламалармен салыстырғанда артықшылықтары атап көрсетілді. Сонымен бірге, бір қатар кемшіліктері талқыланды. GeoGebra жүйесін қолдана отырып есептерді шешу бойынша әдістемелік ұсынымдар талданды. Біз сабақтарда GeoGebra бағдарламасын қолдану:

- сабақтың әртүрлі кезеңдерінде уақытты ұтымды пайдалана отырып, оқу процесін оңтайландыруға;
- оқушылардың танымдық белсенділігін дамытуға;
- оқытуда сараланған тәсілді жүзеге асыруға;
- дербес компьютерлерді пайдалана отырып, жеке жұмысты жүргізуге;
- сабақта эмоционалдық шиеленісті төмендетуге, оған ойын элементін енгізуге, - оқушылардың ой-өрісін кеңейтуге мүмкіндік беретінін анықтадық.

Әдебиеттер тізімі:

1. Рябова Т.С. Введение в GeoGebra: учебное пособие. – Архангельск: Институт математики, информационных и космических технологий, 2012.
2. Казакова Е.В. Введение в среду GeoGebra // КГПУ им. В.П. Астафьева. – 2015. – С. 28-30.
3. GeoGebra [Электронный ресурс]: Графический калькулятор для функций, геометрии, статистики и 3D геометрии. – Режим доступа: <http://www.geogebra.com>.
4. Алексанян Г.А., Черняева Э.П. Применение возможностей программы GeoGebra при изучении темы «Простейшие преобразования графиков» // Современные проблемы науки и образования. – 2017.
5. Алексанян Г.А. Создание мультимедийной среды для студентов с применением облачных технологий и программы GeoGebra // Современные проблемы науки и образования. – 2013. – № 3. – С.105-109.

МАЗМҰНЫ
Пленарлық мәжілістің баяндамалары

Нысанбек Жанар Маратқызы, Қухар Елена Владимировна, Айдарханова Гульнар Сабитовна ҚАЗАҚСТАНДА ӨСЕТІН ЖАБАЙЫ ОРМАН ӨСІМДІКТЕРІНІҢ ТЕРАПЕВТИКАЛЫҚ ПОТЕНЦИАЛЫ	4
Юнусова М.Г., Ахметова М.К. ГРУППОВЫЕ ФОРМЫ РАБОТЫ В ОБУЧЕНИИ ИНОЯЗЫЧНОЙ УСТНОЙ РЕЧИ	12
Сарыбекова Жанат Төленқызы, Сәкен Зарина Ерғалиқызы ҚАЗІРГІ ҚЫЗДАР ТӘРБИЕСІНДЕ ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ БЫРЫМ-ТҮЙІМДАРЫН ҚОЛДАНУ	16

1-СЕКЦИЯ

Педагогика ғылымдары және пәнаралық мамандық: педагогика және психология, мектепке дейінгі оқыту және тәрбиелеу, бастауыш оқытудың педагогикасы мен әдістемесі, қазақ тілі мен әдебиеті, шет тілі ұлтаралық қарым-қатынас құралы ретінде, дене шынықтыру және спорт, кәсіптік оқыту, көркем еңбек және сызу

Ботагүл Алтайқызы Тұрғынбаева, Қалмырза Гүлназ Бимағанбетқызы БАСТАУЫШ МЕКТЕПТЕ ЦИФРЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	21
Баярисов Режеп Уразбаевич, Молшылықова Арайлым Өрісбекқызы ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ЖАСТАРЫНЫҢ ҰСТАНАТЫН АДАМГЕРШІЛІК ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ	25
Гаазе Ж.Б., Жомарт Н.Н., Жийемуратова Ж.А. ИССЛЕДОВАНИЕ ТЕХНОЛОГИИ ФЕЛТИНГА И РАЗРАБОТКА СУВЕНИРНОЙ ПРОДУКЦИИ (АВТОРСКАЯ КОЛЛЕКЦИЯ)	30
Игиликова Эльмира Сауытбекқызы, Данышпанова Қымбат Таңжарыққызы ЖҮСПБЕК АЙМАУЫТОВТЫҢ ТІЛДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	33
Архабаева Гүлнұр Ермаханқызы, Байкабылова Бота Мақсатқызы Ж.АЙМАУЫТОВ «АҚЫЛЕК» РОМАНЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ	35
Байгулина Э.А., Қосмұрат Д.Н. DIALOGUE COMMUNICATION FORM IN TERMS OF ROLE PLAYS IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING AT SCHOOL	37
Кәрібаева А.Ө., Мадиева І.М. ТӨЛЕГЕН АЙБЕРГЕНОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ЛЕКСИКАЛЫҚ КАТЕГОРИЯЛАР	41
Пертаева Эльмира Кулибаевна, Альбек Зарина Рахатқызы А.ҚҰНАНБАЙҰЛЫНЫҢ ТАБИҒАТ ТУРАЛЫ ӨЛЕНДЕРІНДЕГІ АУЫЛ ТҮРМЫСЫ	44
Пертаева Эльмира Кулибаевна, Школбек Жанерке Қуанышқызы АБАЙДЫҢ ОТЫЗ ЖЕТІНШІ ҚАРА СӨЗІНДЕГІ ОН НАҚЫЛ СӨЗДІҢ МӨН-МАҒЫНАСЫ	46
Қужаева Маржан Түреғұловна, Үтеп Дінайым Қайратқызы ЖҮСПБЕК АЙМАУЫТОВТЫҢ АҚЫЛЕК-РОМАНЫНДАҒЫ СТИЛЬДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕР ХАҚЫНДА	47
Игиликова Эльмира Сауытбекқызы, Құрманхан Ақырыс Қайыржанқызы «ТОНЬКӨК» ЖАЗУЫНЫҢ СЫР СИПАТЫ	51
Архабаева Гүлнұр Ермаханқызы, Кучерова Назерке Талантбековна ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ҚОС СӨЗДЕРДІҢ ЗЕРТТЕЛУІ	53
Сәрсенбаева Майра Бекбосыновна, Айбергенова Жанар ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІНІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ	56
Сәрсенбаева Майра Бекбосыновна, Сапарғали Бағдат ТІЛДІ ОҚЫТУДА ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ТИІМДІ ҚОЛДАНУ	59
Пертаева Эльмира Кулибаевна, Нурадинов Еркеғали Аминбайұлы МАҒЖАН ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ	61
Тайкеева Д.Р., Фатихова Н.А. СТУДЕНТТЕРДЕ АЗАМАТТЫҚ САНАНЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ РУХАНИ АДАМГЕРШІЛІК НЕГІЗДЕРІ	63
Сапарбаева М., Фатихова Н.А. БОЛАШАҚ МАМАНДАР ДАЯРЛАУДА АҚПАРАТТЫҚ ҚҰЗЫРЛЫҚТЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ МҮМКІНДІКТЕРІ	66
Рзатай Айнұр Қуатқызы, Анипова Асемай Ержанқызы, Абдисаламова Алифа Хилалатдин қызы БАЛАҒА ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ МОТИВАЦИЯ БЕРУ ЖОЛДАРЫ	69
Сманова Улданай Калдыбаевна, Әбдімәжит Мерей Қайратқызы ҚОҒАМДА ТҮЛҒА КҮЙЗЕЛІСІНІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	75
Пірәлі Фатима Елубайқызы, Мейрқұлова Алтынай Мейрқұлқызы ОҚЫТУДЫҢ БЕЛСЕНДІ ӘДІСТЕРІН ЖҮЗЕГЕ АСЫРУДА БАСТАУЫШ СЫНЫП	

МУҒАЛІМДЕРІНІҢ ДАЯРЛЫҒЫН ЖЕТІЛДІРУДІҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЖҮЙЕСІН ІСКЕ АСЫРУ НӘТИЖЕЛЕРІ	79
Беркенова Рабиға Ағабекқызы, Чкал Рабиға Мұхитқызы М.ӘУЕЗОВ ДРАМАТУРГИЯСЫНДАҒЫ ТАРТЫС	83
Пернебай Жадыра, Аханова Нұрайым, Сарсембаева Меруерт Сейдалиевна СЫПЫРАСЫ БАРДЫҢ - БІРЫСЫ БАР	87
Беркенова Рабиға Ағабекқызы, Махамбед Аяжан Мұхтарқызы ҚАЗІРГІ БАЛАЛАР ДРАМАТУРГИЯСЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	89
Белботаев Алмасбек Батанұлы, Мурадов Данабек АДАМИ КАПИТАЛДЫ ТӘРБИЕЛЕУДЕГІ КІТАПТЫҢ АЛАТЫН ОРНЫ	94
Белботаев Алмасбек Батанұлы, Балтабай Бифаруза ҚАЗАҚ ТІЛІН ДАМУ – МЕМЛЕКЕТТІГІМІЗДІҢ БАСТЫ ТІРЕГІ	99
Ботабаева Адеми Еркебаевна, Алмабаева Айсулу Маратқызы ЕРЕКШЕ ЖАҒДАЙДЫ ҚАЗІРГІ БАЛАЛАРЫ БАР АТА-АНАЛАРҒА ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ҚОЛДАУДЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ	102
Бақтыбаева Кулизат Сағынғалиқызы, Жолдас Минура Сәкенқызы ЖАСӨСПІМДЕРДІҢ ТҮЛҒААРАЛЫҚ ҚАРЫМ-ҚАТЫСНАСТАРЫН ЗЕРТТЕУ	104
Момбекова Сымбат Бақытжанқызы, Қашқынбай Гүлзина Талғатқызы ҰЛТТЫҚ ТӘРБИЕ НЕГІЗІНДЕ БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ	109
Пірәлі Фатима Елубайқызы, Ортикбоева Умида Норбой кизи ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУДЕ БАСТАУЫШ СЫНЫП МУҒАЛІМДЕРІН ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУҒА ДАЙЫНДАУ	112
Стамқулова Баян Шаймерденовна, Айтқожина Аяжан Жандосовна ИННОВАЦИОННАЯ ТЕХНОЛОГИЯ ПРЕПОДАВАНИЯ В ИЗУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА	117

2-СЕКЦИЯ

**Стандарттау, сертификаттау және метрология, ветеринария және өсімдік шаруашылығы:
стандарттау, сертификаттау және сапаны бақылау, агрономия, ветеринария**

Маликтаева Пернекүл Маликтайқызы, Шымыр Жалел Абдразақұлы, Зинолла Дидар Есболатұлы КӘСПОРЫННЫҢ САПА МЕНЕДЖМЕНТІ МЕН СТРАТЕГИЯЛЫҚ БАСҚАРУДЫҢ ИНТЕГРАЦИЯЛАНҒАН ЖҮЙЕСІ	120
Маликтаева Пернекүл Маликтайқызы, Шымыр Жалел Абдразақұлы, Мақан Бақтияр Әділбекұлы ЖҮЙЕЛІ МОДЕЛЬДЕУ НЕГІЗІНДЕ ТҰРАҚТЫ ДАМУДЫ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДЕ САПА РОЛІ	127
Сейтбаев Қуандық Жумабаевич, Леспай Рамазан Рахимжанұлы Ш.МҰРТАЗА АТЫНДАҒЫ ХТИИ-НЫҢ АГРОБИОЛОГИЯЛЫҚ ҒЫЛЫМИ ЗЕРТТЕУ ОРТАЛЫҒЫНДАҒЫ ЖЕМІС АҒАШТАРЫ СОРТТАРЫНЫҢ ҚЫСҚЫ ТӨЗІМДІЛІГІН БАҒАЛАУ	133
Амирова Маржан Асанқызы, Кенесова Асылдай БАЛДЫҢ ТҰТЫНУШЫЛЫҚ ҚАСИЕТТЕРІМЕН САПАСЫН САҚТАЙТЫН ФАКТОРЛАР	138
Шорабаева Найла Дуйсеновна, Бекжан Дариға ЖЫЛҚЫ ЕТІНІҢ ТАҒАМДЫҚ ҚҰНДЫЛЫҒЫ, САПАСЫ ЖӘНЕ БИОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	142
Бакиева Ә.Р., Балтабаева А.К., Тансықбай Ж.Р. КАРТОПТЫ ЗЕРТХАНАЛЫҚ ЖАҒДАЙДА ӨСІРІП, ДАМУ КЕЗЕҢДЕРІНЕ БАҚЫЛАУ ЖҮРГІЗУ	145
Ходжаниязова Жанар Тоғабаевна, Ершора Нұрдаулет Бақытжанұлы «АГРОНОМИЯ» БІЛІМ БЕРУ БАҒДАРЛАМАСЫ СТУДЕНТТЕРІНЕ ЗЕРТХАНАЛЫҚ ЖАҒДАЙДА ТҰҚЫМНЫҢ САПАСЫН АНЫҚТАУЫН ЗЕРТТЕУ	151
Тулеева Кулмарам Алмасовна, Әбумансұр Ардақ Ерланұлы ТАРАЗ ҚАЛАСЫ САУДА ОРЫНДАРЫНДАҒЫ БАЛЫҚТЫ САНИТАРЛЫҚ-МИКРОБИОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУ	153

3-СЕКЦИЯ

**Экономика және басқару: қаржылық аспектілер мен практика, бухгалтерлік есеп және аудит,
менеджмент, мемлекеттік қызмет, заманауи экономикалық процестер,
басқару жүйелерін зерттеу**

Тасжарганов Сабит Игиликович, Мәліктай Ерсайын «TARAZ ORDA INVEST» ЖШС-НЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ДАМУЫНЫҢ БАЗАЛЫҚ МОДЕЛІН ТАЛДАУ	159

Исаков Ғ.Ж., Уалихан Ш., Багабекова М., Елибаев Е. ЖАМБЫЛ ОБЛЫСЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАМУЫНДАҒЫ ИНВЕСТИЦИЯЛЫҚ ЖОБАЛАРДЫҢ РӨЛІ	164
Танатова Салтанат Орынбасарқызы, Любин Константин Викторович ВЛИЯНИЕ ПАНДЕМИИ НА БАНКОВСКИЙ ОНЛАЙН-РЫНОК РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН	168
Жантаева Г.М., Әлімбек Д.К. УСПЕШНЫЕ СТРАТЕГИИ КАРЬЕРНОГО РАЗВИТИЯ БУХГАЛТЕРА	175
Уристенбекова Баян, Тажитаева Анель Нұрболқызы БАНКТИҢ НЕСИЕ ҚОРЖЫНЫНЫҢ ТӘУЕКЕЛІН БАСҚАРУ ТИІМДІЛІГІ	180
Әшірәлиева Диана Мұратқызы, Олжабекова Құндыз Ганиқызы АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫ ТАУАР ӨНДІРУШІЛЕРІН ҚАРЖЫЛЫҚ - КРЕДИТТІК ҚОЛДАУ	184
Асемова Риза Данкибековна, Алдабергелі Айман Ергалиқызы ЕҢБЕК АҚЫ ЕСЕБІН ЖЕТІЛДІРУ ЖОЛДАРЫ	188
Сахипжанова Д., Айтбаева Д.Т. РАЗВИТИЕ УПРАВЛЕНЧЕСКОГО УЧЕТА В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВИЗАЦИИ ЭКОНОМИКИ	193
Suleimanova Minora, Aitbayeva Dilda FINANCIAL AND MANAGEMENT ACCOUNTING FOR SMALL BUSINESS	198
Саркулова Ж.Ж., Кривошеева В.С. ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВИЗАЦИИ ЭКОНОМИКИ	202
Ким Татьяна Алексеевна, Сорокина Дарья Дмитриевна КРЕДТОВАНИЕ МСБ ПЕРСПЕКТИВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ЖАМБЫЛСКОГО РЕГИОНА	205
Ким Татьяна Алексеевна, Джурабаева Луиза Гапыржановна ПРИБЫЛЬ ОТ АКТИВНЫХ ОПЕРАЦИЙ КОММЕРЧЕСКИХ БАНКОВ И ИХ ПЕРСПЕКТИВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ	210
Маханова Айжан Жарасовна, Елибаев Ерасыл Ерболович ИННОВАЦИЯ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ДАМУ ЭЛЕМЕНТІ РЕТІНДЕ	216
Махашева Ж.А., Уалихан Ш. ҚАЗІРГІ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖАҒДАЙЛАРДА ШАҒЫН КӘСІПОРЫНДАРДЫҢ ДАМУЫНА КЕДЕРГІ КЕЛТІРЕТІН ФАКТОРЛАР	219
Асқар Бекназар Асқарұлы, Шамшидин Ұлдана Мелисбекқызы ШАҒЫН ЖӘНЕ ОРТА БИЗНЕС КӘСІПОРЫНЫНЫҢ ҚЫЗМЕТІН СТРАТЕГИЯЛЫҚ ДАМУ ТУРА ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖОЛДАРЫ	222
Умирзакова Нургуль Тлеукуловна, Берді Ерасыл ӨНІРДЕГІ ТУРИСТІК БИЗНЕСТІ ДАМУ ТУРА МӘСЕЛЕЛЕРІ МЕН ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ	226

4-СЕКЦИЯ

Құқықтық мәселелер: саяси-құқықтық аспектілер, құқықтану, қылмыстық құқық және процестер, мемлекеттік қызмет саласындағы заңгер

Ақылбек Аружан Даниярқызы, Аргынбай Алия Шамшархановна ЭКОНОМИКАНЫҢ ДАМУЫНА ҚҰҚЫҚТЫҢ ТЕРІС ӘСЕРІ	230
Болысбек Ж., Бектұрғанова Р. АДАМ САУДАСЫ –ӘЛЕМНІҢ БАСТЫ МӘСЕЛЕСІ	233
Сейсенбекова А., Бектұрғанова Р. ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ КЕЛІСІМ-ШАРТТАР	236
Жұматай А., Бектұрғанова Р. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ИПОТЕКАЛЫҚ НЕСИЕЛЕУДІ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ	240
Датеева Айбала, Мұратбекова Аяжан КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАРДЫҢ ЖЫНЫСТЫҚ ТИІСПЕУШІЛІГІНЕ ҚАТЫСТЫ ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚТАРДЫҢ АЛДЫН АЛУ ЖӘНЕ ПРОФИЛАКТИКАСЫ	242
Жолдыбаев А., Асқарбекқызы А. ИНТЕРНЕТ АЛАЯҚТЫҚ, КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАРДЫҢ, ЖЫНЫСТЫҚ ТИІСПЕУШІЛІГІНЕ ҚАРСЫ ҚҰҚЫҚ БҰЗУШЫЛЫҚ, ЖОЛ КӨЛІК ОҚИҒАЛАРЫН АЛДЫН АЛУ	245
Шираханов Даурен, Жыргалбекқызы Анара ГОСУДАРСТВЕННЫЕ ЗАКУПКИ В СИСТЕМЕ ПУБЛИЧНОГО ПРАВА И АДМИНИСТРАТИВНО- ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ	249
Аханова Эльнора, Жыргалбекқызы Анара ЛОМБАРДТАРДАҒЫ НЕСИЕЛІК ҚАТЫНАСТАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МОДЕЛІ	253
Қайпулдаева Асель Калыбековна, Жапабай Айару МЕМЛЕКЕТТІК БІЛІКТІ БӨЛУ ТЕОРИЯСЫНЫҢ ПАЙДА БОЛУЫ МЕН ДАМУЫ	257

Қайпулдаева Асель Калыбековна, Жақсылық Айдана ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚАТЫНАСТАР ТЕОРИЯСЫНДАҒЫ ӘКІМШІЛІК-ПРОЦЕССУАЛДЫҚ ҚАТЫНАСТАРДЫҢ ЖІКТЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ	260
Қайпулдаева Асель Калыбековна, Ташкараева Асем ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ХАЛЫҚТАР АССАМБЛЕЯСЫНЫҢ ҚАЗІРГІ ҚҰҚЫҚТЫҚ ДАМУ БАҒЫТТАРЫ	264

5-СЕКЦИЯ

Гуманитарлық-табиғи аспектілер және ақпараттық-коммуникациялық технологиялар: отандық тарих, информатика мен математикадағы заманауи тәсілдер, физика, химия, география

Акжулова Б. Б., Нурымбетов А.У. САНДЫҚ ЖӘНЕ БІР АЙНЫМАЛЫ ФУНКЦИЯЛАР ТІЗБЕКТЕРІНІҢ ШЕКТЕРІН ТАБУДЫҢ КЕЙБІР ӘДІСТЕРІ	269
Сарыбек Ф.Д., Нурымбетов А.У. САЛУ ЕСЕПТЕРІН ШЫҒАРУДАҒЫ ПРОЕКТИВТІ ГЕОМЕТРИЯНЫҢ ӘДІСТЕРІ	276
Болеева Ляззат Калдыбековна, Мамыралы Назгүл Нүрпейісқызы АЛГЕБРА МЕН ГЕОМЕТРИЯНЫ ОҚЫТУ ПРОЦЕСІНДЕ MATHCAD КОМПЬЮТЕРЛІК МАТЕМАТИКА ЖҮЙЕСІН ҚОЛДАНУ	283
Рахметулла Шыңғыс Төлендіұлы АНАТОМИЯ ПРИНЯТИЕ РОССИЙСКОГО ПОДДАНСТВА АБУЛХАИР ГАЗИ БАХАДУРА И ХАНА ЖОЛБАРЫСА	290
Джунисбекова Айнур Рапилбековна, Альнур Кенес ИСТОРИЯ ОСКОЛКОВ УЛУСА ДЖУЧИ И ЧАГАТАЯ И ИСТОРИЯ ИХ ВЗАИМООТНОШЕНИЯ С КАЗАХСКИМ ХАНСТВОМ (постчагатайские образования)	291
Айтекова Куралай Ускенбаевна, Жұма Сымбат Қуанышбайқызы, Биболат Ернұр Айдослы ЖАМБЫЛ ОБЛЫСЫНДАҒЫ БІЛІКӨЛ КӨЛІНІҢ АНТРОПОГЕНДІК ЛАСТАНУЫ ЖӘНЕ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ЖАҒДАЙЫ	302
Токбаева Махаббат Нышаналықызы, Әбілда Аида ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АУЫЛДЫҚ ТУРИЗМДІ ДАМУДЫҢ МҮМКІНДІКТЕРІ МЕН ҚИЫНДЫҚТАРЫ	306
Дүйсебаева Г.К., Орынбай Қ. ГИПЕРКЕШЕНДІ САҢДАР ЖӘНЕ ОЛАРҒА АМАЛДАР ҚОЛДАНУ	311
Дүйсебаева Г.К., Сатқожаева Э.Б. ДИФФЕРЕНЦИАЛДЫҚ ЖҮЙЕЛЕРДІҢ ОРНЫҚТЫЛЫҒЫНЫҢ АЛГЕБРАЛЫҚ КРИТЕРИЙЛЕРІ (КӨПМҮШЕЛІКТЕРДІҢ ДӘРЕЖЕСІ $n \leq 3$ БОЛҒАНДАҒЫ ОРНЫҚТЫЛЫҒЫ)	314
Даулетбекова А.Т., Алиева Н.Б., Удаспек С.Н., Қанарбек С.К. EISENIA FOETIDA ANGREI -КАЛИФОРНИЯЛЫҚ ҚЫЗЫЛ ҚҰРТТАРЫМЕН ВЕРМИКОМПОСТ ӨНДІРУ ПРОЦЕСІНІҢ ТИІМДІЛІГІН АРТТЫРУ	318
Кенжебеков Дархан Уалиевич, Клышбекова Айдана Абибуллақызы, Мустафин Бахтияр Қайратұлы МАТЕМАТИКАЛЫҚ ФИЗИКАНЫҢ КЕЙБІР ЕСЕПТЕРІН ШЕШУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	323
Бейбитов Нурбек Жолдасалиевич, Мырзакеримова Мерей Т.РЫСҚҰЛОВ АУДАНЫНДАҒЫ КИЕЛІ ЖЕРЛЕРДІҢ ТАРИХИ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	328
Болеева Ляззат Калдыбековна, Ибрагим Нұрсұлу Алмасқызы МАТЕМАТИКАНЫ ОҚЫТУ ПРОЦЕСІНДЕ PICTOSNART МУЛЬТИМЕДИЯЛЫҚ ПРЕЗЕНТАЦИЯЛАРДЫ ҚҰРУ ЖӘНЕ ҚОЛДАНУ	332
Болеева Л.К., Нурмаганбетов Е.Н. GEOGEBRA ИНТЕРАКТИВТІ ГЕОМЕТРИЯЛЫҚ ОРТАДА КЕҢІСТІКТІК БЕТТЕРДІ ВИЗУАЛИЗАЦИЯЛАУ	338
Успанова Гульжан Канатовна, Мұхтарханқызы Гүлназ ЖАМБЫЛ ОБЛЫСЫНЫҢ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ЖАҒДАЙЫ	343
Игликова Назгул Темирбековна, Копбосун Нұрбек ТҮРКІЛЕР ЖӘНЕ ҰЛЫ ЖІБЕК ЖОЛЫ	347
Токболат Сейілхан Токболатұлы, Әбдіхалық Ердаулет Талғатбекұлы ЖОҢҒАРЛАРҒА ҚАРСЫ СОҒЫСТАРДАҒЫ ҚАЗАҚ БАТЫРЛАРЫНЫҢ РӨЛІ	353
Әбдігаппар Қыдырбек Сейтжаппарұлы, Айтбай Мақсат Серікбайұлы ҰЙЫМНЫҢ ВЕБ-САЙТЫН ҚҰРУ БОЙЫНША ЖОБАНЫ ӨЗІРЛЕУ	360
Шомаева Гульнур Камбархановна, Әшірәлі Мағжан Z ҰРПАҚ ЖӘНЕ ЦИФРЛЫҚ БОЛАШАҚ	363

Галагузова Тамара Алексеевна, Сахмолдин Ернур ИСКУССТВЕННЫЕ НЕЙРОННЫЕ СЕТИ: ВОЗМОЖНОСТИ И ПЕРСПЕКТИВЫ	367
Онгарбаева Марал Буркитбаевна, Миссирова Аружан ИНТЕРНЕТ ЖЕЛІСІНДЕГІ «ӘДЕБИ ПОРТАЛ» ВЕБ-САЙТЫН ҚҰРУ ТӘЖІРИБЕСІ	369
Шинышерава Ж.Б., Саматов Е.А. ЖЕЛІ ТОПОЛОГИЯСЫ ЖӘНЕ КАБЕЛЬДІК ЖҮЙЕ	374
Yermanova Galiya Berdakovna, Ibaydulla Yernur, Suleymen Daniyar TECHNOLOGY FOR CREATING APPLICATIONS TO CONTROL THE SAFE TRANSPORTATION OF CHILDREN	379
Болеева Лаззат Калдыбековна, Сабит Ажар Семсеркызы МАТЕМАТИКАНЫ ОҚЫТУ ПРОЦЕСІНДЕ DESMOS БАҒДАРЛАМАСЫН ГРАФИКАЛЫҚ МАҚСАТТА ҚОЛДАНУ	382
Болеева Ляззат Калдыбековна, Сабыр Алуа Нұрланқызы АЛГЕБРАЛЫҚ ЕСЕПТЕРДІ ШЕШУДЕ GEOGEBRA ДИНАМИКАЛЫҚ ЖҮЙЕСІН ПАЙДАЛАНУ	388

**«ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖАСТАР: ЗЕРТТЕУЛЕРДІҢ ҚАЗІРГІ ТАҢДАҒЫ МӘСЕЛЕЛЕРІ» АТТЫ
СТУДЕНТТЕР МЕН МАГИСТРАНТТАРДЫҢ XV РЕСПУБЛИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ-ТӘЖІРИБЕЛІК
КОНФЕРЕНЦИЯСЫНЫҢ
ЕҢБЕКТЕР ЖИНАҒЫ
21-22 сәуір, 2023 ж.**

**СБОРНИК ТРУДОВ
XV РЕСПУБЛИКАНСКОЙ НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКОЙ КОНФЕРЕНЦИИ СТУДЕНТОВ И
МАГИСТРАНТОВ
«НАУКА И МОЛОДЕЖЬ: ПРОБЛЕМЫ СОВРЕМЕННЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ»
21-22 апреля, 2023г.**

***COLLECTION OF WORKS OF XV REPUBLICAN SCIENTIFIC AND PRACTICAL CONFERENCE OF
STUDENTS AND UNDERGRADUATES
«SCIENCE AND YOUTH: PROBLEMS OF MODERN RESEARCH»
April 21-22, 2023***

**Конференция материалдар жинағында жарияланған мақалалардың стиліне, мазмұнына,
грамматикалық қателеріне редакциялық алқа мүшелері жауап бермейді, жауапкершілік мақала
авторларына жүктеледі**

**Сверстано и отпечатано с авторских оригиналов
Ответственность за научное содержание и грамматические ошибки несут авторы**

**Есепті б.т. 26,2 Шартты б.т. 25
Қағазы офсеттік
Офсеттік басылым. Таралымы 100 дана
Тапсырыс № 59**

**ХТИИ баспаханасы,
080000, Тараз қ., Жамбыл даңғылы, 75А**